

Verslaggevingstheorieën:
Een wetenschapsfilosofische analyse

door
Chris Knoops

© Museo Nacional del Prado (Spain)

Verslaggevingstheorieën:

Een wetenschapsfilosofische analyse

Financial Accounting Theories:

An analysis from the perspective of philosophy of science

Chris Knoop

Verslaggevingstheorieën: Een wetenschapsfilosofische analyse

©2010, C.D. Knoop, Prinsenbeek.

Proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam
ISBN: 978-90-5335-285-4

Cover: Diego Velázquez, “Las Meninas”
© Museo Nacional del Prado (Spain).
With kind permission.

Design en Print: Ridderprint, Ridderkerk
www.ridderprint.nl

All right reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means electronic or mechanical, including photocopying, recording, or by any information storage and retrieval system, without permission in writing from the author.

**Verslaggevingstheorieën:
Een wetenschapsfilosofische analyse**

**Financial Accounting Theories:
An analysis from the perspective of philosophy of science**

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Erasmus Universiteit Rotterdam op gezag van de
rector magnificus
Prof.dr. H.G. Schmidt
en volgens besluit van het College voor Promoties.

De openbare verdediging zal plaatsvinden op
woensdag 2 juni 2010 om 09.30 uur

door

Christiaan David Knoops
geboren te Eindhoven

Promotiecommissie

Promotor: Prof.dr. M.N. Hoogendoorn RA

Overige leden Prof.dr. M.A. van Hoepen RA
Prof.dr. E.G.J. Vosselman
Prof. dr. J.J. Vromen

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1: Doelstelling, probleemstelling en opzet van het onderzoek	1
1.1 Inleiding: motivatie tot en doelstelling van het onderzoek	1
1.2 Enkele begrippen	3
1.3 Probleemstelling	6
1.4 Opzet van het onderzoek	7
1.5 Classificatie	9
 Deel I Het conceptuele kader	 11
 Hoofdstuk 2: Wetenschapsfilosofische uitgangspunten: paradigma's	 13
2.1 Inleiding	13
2.2 Het subject-objectschema	13
2.3 Het loslaten van de veronderstellingen van het subject-objectschema	14
2.3.1 Het neo-positivisme: sterke verbondenheid tussen de uitgangspunten van het subject-objectschema	14
2.3.2 Popper: het loslaten van het epistemologische uitgangspunt van het subject-objectschema	16
2.3.3 Kuhn en Lakatos: het loslaten van de ontologische en methodologische uitgangspunten van het subject-objectschema	18
2.3.4 Het internalisme/externalisme debat: het loslaten van het methodologische uitgangspunt van het subject-objectschema	19
2.3.5 Het loslaten van de sociaal-filosofische veronderstelling van het subject-objectschema	20
2.3.6 Habermas: de brede rationaliteitsopvatting in het subject-subjectschema	21
2.3.7 Het postmodernisme: het loslaten van het subject-objectschema en het afwijzen van de rationaliteit	26
2.4 Samenvatting	29
 Hoofdstuk 3: Een classificatieschema van sociale theorie	 33
3.1 Inleiding	33
3.2 Paradigma's en metaforen	33
3.2.1 De begrippen	33
3.2.2 Paradigma's	34
3.2.3 Metaforen	38
3.3 Een classificatieschema op basis van wetenschapsfilosofische veronderstellingen	42
3.3.1 De ontwikkeling van een classificatieschema	42
3.3.2 Positivistische perspectieven	43
3.3.3 Postpositivistische perspectieven	45
3.3.4 Fenomenologische en hermeneutische perspectieven	48
3.3.5 Constructivistische perspectieven	53
3.3.6 Kritische perspectieven	56
3.3.7 Postmodernistische perspectieven	60
3.4 Samenvatting	61

Hoofdstuk 4: Theorieën in accounting	65
4.1 Inleiding	65
4.2 Verschillende soorten theorieën	65
4.2.1 Inleiding	65
4.2.2 Beïnvloeding door andere wetenschappen	66
4.2.3 De aard van theorieën: positief versus normatief; inductief versus deductief	67
4.2.4 Het object van onderzoek: objecttheorieën en metatheorieën	67
4.2.5 Syntactische, semantische en pragmatische theorieën	69
4.2.6 Reikwijdte: algemene en specifieke theorieën	70
4.2.7 De gehanteerde onderzoeksmethoden	71
4.3 Ontwikkelingen in accounting onderzoek	71
4.4 Een indeling van de verschillende denkrichtingen	72
4.5 Samenvatting	73

Hoofdstuk 5: Normatieve verslaggevingstheorie	75
5.1 Inleiding	75
5.2 De fundamenteën van een normatieve verslaggevingstheorie	76
5.2.1 Inleiding	76
5.2.2 De 'postulates and principles'-benadering: the search for principles	77
5.2.3 De 'standards and objectives'-benadering: the search for objectives	90
5.2.3.1 The search for objectives	90
5.2.3.2 Conceptual frameworks	92
5.2.3.3 De structuur van een conceptual framework	95
5.2.3.4 Evaluatie	107
5.2.4 De politieke benadering	109
5.3 Onderzoeksmethoden	120
5.3.1 Inleiding	120
5.3.2 Conceptuele studies	120
5.3.2.1 Ontwerpen van 'nieuwe' verslaggevingsmodellen	120
5.3.2.2 Studies naar grondslagen	133
5.3.2.3 Studies betreffende specifieke posten in de jaarrekening	139
5.3.2.4 Studies naar de noodzaak en de gewenste vorm van regulering op het gebied van accounting	139
5.3.3 Empirische studies	140
5.4 Voorbeelden van onderzoek naar earnings management	143
5.5 Evaluatie normatief verslaggevingsonderzoek	147
5.5.1 Het belang van normatieve verslaggevingstheorie: sterke en zwakke punten	147
5.5.2 Wetenschapsfilosofische veronderstellingen	148
5.6 Samenvatting	149

Hoofdstuk 6: Economische benaderingen	151
6.1 Inleiding	151
6.2 De fundamenteën van de economische benaderingen	152
6.2.1 Inleiding	152
6.2.2 Volledige en onvolledige contracten	153
6.2.2.1 Neoklassieke economie: volledige contingente contracten: perfecte marktwerking	153
6.2.2.2 Agencymodellen: volledige en onvolledige contracten	155
6.2.2.3 De rol van agencymodellen in financial accounting theory	161
6.3 Onderzoeksmethoden	164
6.3.1 Inleiding	164

6.3.2	Informatieperspectief en waarderingsperspectief (capital market based accounting Research)	165
6.3.2.1	Inleiding	165
6.3.2.2	Het informatieperspectief	165
6.3.2.3	Het waarderingsperspectief: de waarderelevantie van verslaggevingsgegevens	169
6.3.2.4	Modellen	173
6.3.2.5	De ‘beste’ methode	174
6.3.3	Positive accounting theory	174
6.3.3.1	Inleiding	174
6.3.3.2	Watts & Zimmerman’s “scientific concept of theory”	175
6.3.3.3	De ontwikkeling naar en positive accounting theory	175
6.3.3.4	De functies van accounting theory volgens Watts en Zimmerman	179
6.4	Voorbeelden van onderzoek naar earnings management	179
6.4.1	Inleiding	179
6.4.2	Het meten van resultaatsturing	180
6.4.3	Resultaatsturing en kapitaalmarktmotieven	181
6.4.4	Resultaatsturing en ondernemingsspecifieke kenmerken	185
6.5	Evaluatie van economische benaderingen	186
6.5.1	Het belang van economische benaderingen: sterke en zwakke punten	186
6.5.2	Wetenschapsfilosofische veronderstellingen	189
6.6	Samenvatting	189

Hoofdstuk 7: Behavioral accounting research (gedragmatige benaderingen)		191
7.1	Inleiding	191
7.2	Ontstaansgeschiedenis en ontwikkeling	192
7.2.1	De ontstaansgeschiedenis	192
7.2.2	Ontwikkeling: drie fasen	194
7.2.3	Kwaliteit van oordeels- en besluitvorming	196
7.3	Onderzoeksmethoden	198
7.3.1	Het Brunswik lens model	199
7.3.2	Normatieve modellen	204
7.3.3	Onderzoek naar het besluitvormingsproces op microniveau (process tracing)	206
7.3.4	Experimenteel onderzoek	207
7.3.5	Survey-onderzoek, field research, mixed methods	211
7.4	Voorbeelden van onderzoek naar earnings management	213
7.5	Evaluatie behavioral accounting research	218
7.5.1	Het belang van behavioral accounting research; sterke en zwakke punten	218
7.5.2	Wetenschapsfilosofische veronderstellingen	221
7.6	Samenvatting	223

Hoofdstuk 8: Interpretatieve, kritische en postmodernistische perspectieven		225
8.1	Inleiding	225
8.2	Ontstaansgeschiedenis en ontwikkeling	228
8.2.1	De ontstaansgeschiedenis	228
8.2.2	Thema's	231
8.2.2.1	Theoretische en methodologische aspecten	231
8.2.2.2	Maatschappelijke aspecten	248
8.3	Onderzoeksmethoden / richtingen	258
8.3.1	Latour: actor-network theorie	258
8.3.2	Habermas: kritische theorie	261
8.3.3	Political economy of accounting	265
8.3.4	Braverman: De benadering vanuit het arbeidsproces	268
8.3.5	Foucault: de archeologische en genealogische methode	269

8.3.6	Derrida: deconstructivisme	271
8.3.7	Belemmeringen van en kritiek op postmodernisme	272
8.4	Voorbeelden van onderzoek naar earnings management	272
8.5	Evaluatie interpretatieve, kritische en postmodernistische perspectieven	276
8.5.1	Het belang van interpretatieve, kritische en postmodernistische perspectieven: sterke en zwakke punten	276
8.5.2	Wetenschapsfilosofische veronderstellingen	278
8.5.2.1	Fenomenologische en hermeneutische benaderingen in accounting	279
8.5.2.2	Constructivistische benaderingen in accounting	281
8.5.2.3	Kritische benaderingen in accounting	283
8.5.2.4	Postmodernistische benaderingen in accounting	286
8.6	Samenvatting	287

Deel III Het integrerende kader 289

Hoofdstuk 9: Wetenschapsfilosofische veronderstellingen en de mogelijkheid van een algemene of geïntegreerde theorie van accounting onderzoek	291
9.1 Inleiding	291
9.2 Recapitulatie van veronderstellingen van de verschillende denkrichtingen in accounting	291
9.2.1 Wetenschapsfilosofische veronderstellingen	291
9.2.2 Ontologie	293
9.2.3 Epistemologie	295
9.2.4 Methodologie	295
9.2.5 Sociale filosofie	297
9.3 Naar een geïntegreerde theorie van accounting onderzoek?	301
9.3.1 Inleiding	301
9.3.2 Algemene theorieën van accounting	302
9.3.3 Geïntegreerde theorieën van accounting onderzoek ('mixed methods research' / triangulatie)	302
9.3.4 Mogelijkheid van integratie van paradigma's in accounting onderzoek?	305
9.4 Mattessich's conditional-normative accounting theory	311
9.5 Samenvatting	314

Hoofdstuk 10: Samenvatting en conclusies	315
10.1 Inleiding	315
10.2 Samenvatting en conclusies	316
10.3 Onderzoek naar earnings management	324
10.4 Discussie en aanbevelingen	325
10.4.1 Financiële verslaggeving	325
10.4.2 Accounting onderzoek en wetenschapsbeleid	327
10.5 Beperking van het onderzoek	327

Bijlagen	329
Bijlage 1: Classificatie	331
Bijlage 2: Metaforen van organisaties (Morgan) en van accounting (Boland)	333
Bijlage 3: Metaforen van organisaties (Morgan)	340
Bijlage 4: Uitleg van enkele begrippen	341
Literatuur	357
English summary	401

Voorwoord

Op de cover van dit proefschrift is een afbeelding opgenomen van een schilderij van Diego Velázquez, getiteld “Las Meninas” (de hofdames). Het is een bijzonder schilderij, dat door velen is geanalyseerd. Velázquez leefde van 1599-1660 en was schilder aan het hof van de Spaanse koning Philips IV. “Las Meninas” wordt als zijn meesterwerk gezien; het hangt in het Museo del Prado in Madrid¹. Op het schilderij staat de oudste dochter van Philips IV, Margareta Theresa, omringd door de ‘maids of honour’, maar ook de schilder zelf is afgebeeld. In de spiegel achter de schilder zien we de koning en de koningin. Dit doet vermoeden dat de koning en zijn gemalin op de plaats van de toeschouwer staan en dat de schilder (Velázquez) hen aan het schilderen is. Of komen zij net aanlopen en kijken de afgebeelde personen naar hen. De schilder neemt enige afstand van het doek dat hij schildert. Het zou ook kunnen dat Velázquez het schilderij aan het schilderen is dat wij nu zien. De toeschouwer ziet alleen een deel van de achterkant van het schilderij. De toeschouwer speelt een bijzondere rol in dit schilderij.

Is dit schilderij een afbeelding van de werkelijkheid? Hoe ziet deze werkelijkheid eruit? Er zijn veel interpretaties mogelijk. Drie beroemde schilders hebben een eigen versie van Las Meninas gemaakt: Francisco de Goya (1778/1779), Pablo Picasso (1957), en Richard Hamilton (1973). Over het schilderij is veel geschreven; er zijn documentaires over gemaakt².

Net als een schilder gaat ook een wetenschapper ‘de’ ‘werkelijkheid’ te lijf. Is een wetenschapper een ‘schilder’ die ‘de’ ‘werkelijkheid’ ‘schetst’. Ik gebruik hier overal aanhalingstekens omdat hier overal veel vragen bij gesteld kunnen worden. Bestaat ‘de’ werkelijkheid’ en wat is die werkelijkheid dan? We zien maar een deel van ‘een’ werkelijkheid en er zijn verschillende interpretaties mogelijk. Misschien beïnvloeden of construeren we die werkelijkheid wel, bewust of onbewust. Dit is ook het uitgangspunt van dit proefschrift. Bestaat er een werkelijkheid als zodanig die wij alleen maar hoeven waar te nemen? Bestaan er ‘feiten’ en hoeven we die alleen maar te verzamelen?

Dit proefschrift gaat over ‘verslaggevingstheorieën’, over de wijze waarop de financiële verslaggeving van ondernemingen wordt bestudeerd. Hierbij worden de wetenschapsfilosofische uitgangspunten onderzocht.

Dit proefschrift heeft een lange ontstaansgeschiedenis. Als aankomende promovendi één ding kunnen leren van dit proefschrift, dan is het misschien wel hoe zij NIET te werk moeten gaan. Voor hun carrière is het vooral van belang dat zij een goed afgebakend onderwerp kiezen. Dat heb ik niet gedaan. Een ‘verhaal’ over dit onderwerp is nooit af: ik had nog jaren door kunnen gaan. Ik ben dankbaarheid verschuldigd aan degenen die mij daarvoor hebben behoeft.

Het onderwerp van dit proefschrift is hoe onderzoekers op het gebied van de financial accounting theory te werk gaan, zoals dat blijkt uit hun publicaties. De stroom aan publicaties vanuit de verschillende stromingen is echter overweldigend en ik dreigde te verzwelgen. De verzamelde boeken, tijdschriften, artikelen, kopieën doen een aanslag op de fundamenteën van mijn kantoorruimte en het is een zegen dat er zoveel ruimte is op de moderne computers (ten minste als je het nog allemaal kunt terugvinden).

Ik heb niet altijd geloofd in een goede afloop, maar door een sabbatical leave en steun van familie en collega’s is het uiteindelijk gelukt om dit proefschrift af te maken.

¹ Van het Museo Nacional del Prado te Madrid ontving ik toestemming om deze afbeelding te gebruiken.

² Op You Tube staan 221 filmpjes over dit schilderij en invoeren van “Velázquez las Meninas” op Google levert ongeveer 305.00 hits op (stand per 9 april 2010).

Ik wil graag verschillende mensen oprecht bedanken voor al hun steun. Vooral mijn promotor Martin Hoogendoorn, die mij altijd stimuleerde om door te gaan, hoewel ik zijn geduld eindeloos op de proef heb gesteld. Hartelijk dank voor jouw nuttige suggesties en steun. Frits Krens en Dick Feenstra moesten als promotor afhaken, omdat ik te lang over dit proefschrift deed. Ik ben hen erkentelijk voor de discussies, opmerkingen en suggesties. Op 8 oktober 2004 was er een 'proefpromotie', geënceneerd door Casper de Vries, waar we een hele dag hebben uitgetrokken om het materiaal dat ik toen had te bespreken. Hier waren aanwezig Dick Feenstra, Rien van Hoepen, Martin Hoogendoorn en Frits Krens. Het was een nuttige bijeenkomst en iedereen vraagt zich af waarom het dan nog zo lang moest duren. Martin Hoogendoorn heeft wel eens opgemerkt: "de grootste belemmering voor het promoveren ben je zelf". Daar ben ik mij van bewust.

De leden van de kleine commissie, Rien van Hoepen, Jack Vromen en Ed Vosselman, en de overige leden van de commissie, dank ik voor hun beoordeling van deze dissertatie. Verschillende mensen hebben delen van dit proefschrift gelezen en becommentarieerd. Ook van hun opmerkingen en suggesties heb ik dankbaar gebruik gemaakt. Ik noem hier Hans Keus, die bij elke zin wel een opmerking plaatste, en waar ik veel van geleerd heb. Maar ook Roland Speklé, die een vroege versie van het manuscript beoordeelde. Papers heb ik gepresenteerd op verschillende congressen en ik ben dankbaar voor het commentaar van collega's. Andere collega's ben ik dankbaar voor hun steun en vriendschap. Ik noem in het bijzonder: Harro Wiekhart (uitgebreide discussies in betere tijden), Rob van der Wal (onder grote druk moet het wel lukken), Jan Noeverman (goede opmerkingen van een fijne collega), Ton van der Boom (een vriendelijk man, die je altijd een hart onder de riem steekt), Jeffrey Bouwer (met zijn bulderende lach) en Eugen Kerpen (die ook wel graag paranimf wilde zijn). Ook andere collega's en het secretariaat van de sectie hebben het mogelijk gemaakt dat ik de tijd en de rust kon vinden om dit proefschrift eindelijk af te maken. Heel veel dank voor jullie steun.

Last but certainly not least, bedank ik Anja en de kinderen: Vincent, Maikel en Judith. We hadden misschien een hoop leuke dingen kunnen doen al die jaren. Bedankt voor jullie begrip en steun.

Hoofdstuk 1: Doelstelling, probleemstelling en opzet van het onderzoek

1.1 Inleiding: motivatie tot en doelstelling van het onderzoek

Onderzoekers op het vakgebied 'accounting' maken vaak gebruik van een jargon, een taalsysteem, dat specifiek is voor de denkrichting waarin zij zijn opgegroeid. Communicatie tussen aanhangers van verschillende denkrichtingen is vaak moeizaam of volgens sommige auteurs zelfs onmogelijk, omdat de onderzoekers verschillende 'talen' spreken. Dit wordt onder andere veroorzaakt doordat gebruik wordt gemaakt van onderzoeksresultaten en 'taal' uit andere disciplines (zoals de economie, cognitieve psychologie, wiskunde en statistiek), maar vooral door verschillen in politieke visie (ideologie).

Onderzoekers claimen soms dat er maar één 'wetenschappelijke' methode is en andere onderzoekers die zich niet aan deze 'code' houden worden beticht van 'onwetenschappelijkheid'. Maar in het accounting onderzoek is mijns inziens nauwelijks sprake van een 'methodenstrijd' (zoals die in de twintiger en zestiger jaren heeft plaatsgevonden in de wetenschapsfilosofie en in de sociologie)¹. Het is veel meer zo dat onderzoekers zich binnen een bepaalde kring bewegen en niet of nauwelijks in discussie treden met onderzoekers uit andere kringen (er is sprake van 'fragmentisering'). Daarom zou gesproken kunnen worden van min of meer gescheiden, maar zeker te onderscheiden denkrichtingen. Het onderscheid is gebaseerd op de achterliggende wetenschapsfilosofische veronderstellingen en de toegepaste methoden².

Een gangbare indeling van onderzoek is de indeling in positief onderzoek en (conditioneel) normatief onderzoek, of in de woorden van Blokdijk (1997, p. 207) ontdekken/analyseren en uitvinden/ontwerpen. Dit zijn volgens deze auteur de hoofdproducten van wetenschappelijk onderzoek. Ontdekken/analyseren is: uitzoeken wat, of hoe, iets is; uitvinden/ontwerpen, is: verzinnen hoe iets beter kan. Uitvinden/ontwerpen kan vaak niet zonder voorafgaande ontdekking, en ontdekken/analyseren is alleen maar zinvol als er ook regelmatig iets wordt uitgevonden. Ontdekken/analyseren is het eenvoudigst: "al wat je nodig hebt is een gegevensverzameling, een statistiekmachine en vaak, maar niet altijd, een hypothese" (Blokdijk, 1997, p. 208). Uit deze passage komt enerzijds iets naar voren van de frustratie van menig onderzoeker die zich meer bezighoudt met 'uitvinden/ontwerpen' en die 'wetenschappelijk' niet zo serieus wordt genomen en anderzijds de overtuiging dat beide producten van onderzoek niet zonder elkaar kunnen en elkaar kunnen aanvullen³. Dat laatste is ook de boodschap die in deze studie naar voren zal komen.

Mijn belangstelling voor accounting onderzoek en voor wetenschapsfilosofie, bracht mij tot het onderwerp van deze studie: het classificeren van de verschillende denkrichtingen in accounting onderzoek en het ontwerpen van een algemene theorie over onderzoek op het gebied van accounting. De classificatie beoogt de achterliggende veronderstellingen van bepaalde denkrichtingen bloot te leggen; de algemene theorie tracht de onderlinge verbanden tussen de verschillende uitgangspunten van denkrichtingen weer te geven en biedt mijns inziens een (aanzet voor een) oplossing voor de fragmentisering. Een algemene theorie kan gezien worden als een overkoepelende theorie, maar het doel van deze te ontwikkelen algemene theorie is ook het integreren van de verschillende denkrichtingen (zie hierna).

¹ Met uitzondering wellicht van een discussie over empirisch onderzoek op het gebied van management accounting in *European Accounting Review* naar aanleiding van beweringen van Zimmerman en een pleidooi voor een economische benadering (zie paragraaf 9.3.3). Ook op een congres van de British Accounting Association was er discussie tussen Amerikaanse en Britse benaderingen van management accounting onderzoek: Otley (2001), Hopper, Otley en Scapens (2001) en Maher (2001). Hier te lande heeft vooral Vosselman (2004, 2008) zich gekeerd tegen een eenzijdige economische focussering van accounting onderzoek op het gebied van management accounting..

² Sporadisch kom ik onderzoeken tegen waarin getracht wordt het onderzoek te verrijken door het onderzochte probleem vanuit meerdere denkrichtingen of methoden te onderzoeken. Ook wordt in sommige onderzoeken wel voorgesteld om zoveel mogelijk vooraf alle theoretische bagage overboord te zetten om onbevangen het onderzoek te kunnen verrichten.

³ Menig onderzoek aan universiteiten lijkt tegenwoordig meer 'carreer driven' dan 'curiosity driven' en onvoldoende ingegeven door relevantie voor de praktijk (zie o.a. Hopwood, 2008).

Kennis nemen van andere soorten onderzoeksvragen en onderzoeksmethoden en samenwerken met andere onderzoekers kan leiden tot belangrijke inzichten. Uit de algemene theorie kan een aanzet worden verkregen voor een strategie voor accounting onderzoek. Dat betekent bijvoorbeeld dat een inschatting gemaakt kan worden van verdere ontwikkelingsmogelijkheden van bepaalde denkrichtingen, dat ideeën kunnen worden opgedaan voor nieuw op te zetten onderzoek. Dit zou kunnen betekenen dat een bepaald probleemgebied benaderd wordt vanuit verschillende denkrichtingen. De uitkomst van deze studie luidt dat onderzoek kan plaatsvinden vanuit verschillende wetenschapsfilosofische veronderstellingen en dat de onderzoeksvragen zich kunnen bewegen op verschillende niveaus (objectniveau, metaniveau) en in verschillende domeinen. Er wordt een relatie gezocht tussen het soort vraagstelling in accounting onderzoek en de daarbij passende/mogelijke onderzoeksmethoden. De verbreding van het onderzoek zal leiden tot een betere praktische toepassing van de resultaten van wetenschappelijk onderzoek.

In deze studie zal ik een classificatie van de verschillende te onderscheiden denkrichtingen in accounting onderzoek presenteren. De classificatie geschiedt op basis van de wetenschapsfilosofische veronderstellingen, de aard van de gehanteerde onderzoeksvragen en de daarbij gehanteerde methoden. In het eerste deel van deze studie wordt een kader ontwikkeld waarin de kenmerken worden gepresenteerd op basis waarvan de verschillende denkrichtingen kunnen worden geclassificeerd. De analyse van de denkrichtingen en de classificatie geschiedt in het tweede deel van deze studie. In het derde deel zal een aanzet worden gegeven voor een algemene theorie over accounting onderzoek.

Ik zal geen uitspraken doen in die zin dat een bepaalde denkrichting 'beter' is dan een andere denkrichting. Dat zou ik alleen kunnen doen als ik van mening zou zijn dat een bepaalde set wetenschapsfilosofische veronderstellingen die aan een bepaalde denkrichting ten grondslag liggen te prefereren zou zijn boven een andere set wetenschapsfilosofische veronderstellingen. Hiervoor zijn dan weer nieuwe criteria nodig op grond waarvan een oordeel geveld kan worden over verschillende sets wetenschapsfilosofische veronderstellingen. Deze criteria kunnen mijns inziens niet buiten het eigen 'discours' worden gelegitimeerd. Men kiest voor regels waaraan de voorkeur wordt gegeven boven andere wijzen van begrijpen en boven andere benaderingen voor de productie van kennis. Daarom dient men zich bewust te zijn van de veronderstellingen van het eigen onderzoek: zelfreflectie is nodig. Het zich bewust zijn van de veronderstellingen en van de mogelijkheid een andere set veronderstellingen in de theorievorming te hanteren kan een verdere ontwikkeling van het onderzoek ten goede komen. De wijze waarop tegen de wereld en tegen de wetenschap wordt aangekeken is van invloed op de wijze waarop wetenschappers hun onderzoek verrichten. Het expliciet maken van de gehanteerde uitgangspunten is een belangrijk element als het gaat om het vinden van mogelijkheden tot nieuwe theorievorming.

Het doel van deze studie is een classificatie en evaluatie van denkrichtingen op het gebied van financial accounting onderzoek op basis van wetenschapsfilosofische veronderstellingen die worden gehanteerd. Op basis van deze evaluatie wordt onderzocht of een 'algemene theorie' of een 'geïntegreerde theorie' over accounting onderzoek mogelijk is.

In dit onderzoek ga ik eerst in op de vraag hoe onderzoekers op het gebied van 'accounting' te werk gaan in hun onderzoek, dat wil zeggen: welke uitgangspunten zij (bewust of onbewust) hanteren en welke onderzoeksmethode zij hanteren in hun onderzoek. Hiertoe worden verschillende denkrichtingen op het vakgebied onderscheiden, die worden geclassificeerd in een schema. Uiteindelijk leidt dit tot een algemene theorie, waarmee wordt aangetoond dat ontwerpende en analyserende benaderingen elkaar aanvullen. Deze studie richt zich tegen het methodenabsolutisme⁴, de overtuiging dat er slechts één weten-

⁴ De term wordt gehanteerd door Verschuren (2002, p. 10, 11); hij duidt hiermee aan dat veel wetenschappers zich steevast bekennen tot hetzij kwantitatief onderzoek, hetzij kwalitatief onderzoek. In de meeste sociale wetenschappen is kwantitatief onderzoek de norm.

schappelijke methode is, en toont aan dat beschouwing van probleemgebieden vanuit verschillende perspectieven (denkrichtingen) leidt tot een verrijking van het inzicht en tot betere toepassingsmogelijkheden in de praktijk van de verworven kennis.

1.2 Enkele begrippen

In deze paragraaf worden allereerst een aantal centrale begrippen behandeld, met name de begrippen 'theorie' en 'accounting' en wordt de probleemstelling ingeleid. De probleemstelling is opgenomen in paragraaf 1.3. en de opzet van het onderzoek, de wijze van uitwerking van de probleemstelling, wordt beschreven in paragraaf 1.4. Aangezien ik mij bezig ga houden met de classificatie van accounting onderzoek, wordt in paragraaf 1.5 ingegaan op verschillende vormen van classificatie.

In het voorgaande zijn al enkele begrippen aan de orde gekomen, die nu gedefinieerd worden.

Theorie. Een theorie wordt ruim gedefinieerd als een uitspraak (bijvoorbeeld een hypothese) of een samenhangend geheel van uitspraken, die/dat op enigerlei wijze gevalideerd of bevestigd kan worden.

Algemene theorie. Een algemene theorie is een theorie met een bredere reikwijdte dan zijn tegenhanger, een specifieke theorie.

Geïntegreerde theorie. Een geïntegreerde theorie is een bijzondere vorm van een algemene theorie, namelijk een theorie die op een hoger generalisatieniveau meerdere theorieën verbindt.

Denkrichting. Een denkrichting is een benadering (van een vakgebied) waarbij vanuit bepaalde wetenschapsfilosofische veronderstellingen en met bepaalde methoden een bepaald soort onderzoeksvragen wordt gesteld door een verzameling onderzoekers/wetenschappers.

De gehanteerde wetenschapsfilosofische veronderstellingen, onderzoeksvragen en –methoden kunnen zeer uiteenlopen: er zijn verschillende denkrichtingen. Getracht wordt een algemene theorie te ontwikkelen over onderzoek op het gebied van accounting, waarin de te onderscheiden denkrichtingen worden geïntegreerd.

Accounting heeft te maken met de verslaggeving. Het kan hier gaan om de externe financiële verslaggeving van ondernemingen, not-for-profit organisaties of overheidshuishoudingen, maar ook over de interne berichtgeving binnen deze organisaties. Welke onderzoeksvragen behoren wel en welke onderzoeksvragen behoren niet tot accounting? Dit zou tot uitdrukking moeten komen in de gehanteerde definitie.

Er zijn verschillende definities van accounting, waarbij verschillende aspecten worden benadrukt.

- In 1941 formuleerde de Committee on Terminology van het American Institute of Accountants het als volgt: "Accounting is the art of recording, classifying, and summarizing in a significant manner and in terms of money, transactions and events which are in part at least of a financial character, and interpreting the results thereof". In deze definitie ligt de nadruk op het registreren, classificeren en meten van transacties en gebeurtenissen in geld.
- Accounting wordt door de American Accounting Association in het rapport "A Statement of Basic Accounting Theory" (1966) gedefinieerd als "the process of identifying, measuring, and communicating economic information to permit informed judgments and decisions by users of information" (American Accounting Association, 1966). Het gaat dus over informatievervalsing ten behoeve van de oordeels- en besluitvorming van gebruikers van deze informatie. De gebruikers-georiënteerde benadering wordt nog sterker benadrukt in APB Statement No. 4 (Accounting Principles Board, 1970): "Accounting is a service activity. Its function is to provide quantitative information, primarily financial in nature, about economic entities that is intended to be useful in making economic decisions - in making reasoned choices among alternative courses of action". Accounting onderzoek heeft zich ook uitgebreid tot de vraag hoe gereageerd wordt op de informatie die wordt verstrekt, om het meten van het nut of de waarde van de verstrekte informatie voor de gebruiker, en tot

de vraag naar het optimale niveau van informatieverschaffing. In deze definities ligt de nadruk op het verstrekken van informatie ten behoeve van besluitvorming (decision usefulness).

- Op een heel andere wijze wordt tegen accounting aangekeken als accounting wordt gedefinieerd als "a means for resolving social conflict, a devise for appraising the terms of exchange between social constituencies, and an institutional mechanism for arbitrating, evaluating, and adjudicating social choices" (Tinker, 1985, p. 81). Hier ligt de nadruk op de rol van accounting in organisaties of in de maatschappij. Accounting praktijken helpen slechts bij de oplossing van bepaalde soorten sociale conflicten, met name conflicten die betrekking hebben op economische productie en ruil (economische gebeurtenissen). Tinker (1985, p. 82) ziet accounting als een onderdeel van een hele 'batterij' mening-bepalende instituties, zoals recht, onderwijs, media, godsdienst en familie, en de exacte functie van elk van deze instituties is afhankelijk van de sociale context.
- Wordt met accounting ook beoogd de processen te beïnvloeden? Management accounting heeft vaak uitdrukkelijk als doel om processen, het gedrag en zelfs het bewustzijn (bijvoorbeeld kostenbewustzijn, klantgerichtheid) van mensen in organisaties te beïnvloeden: men spreekt van management control. Bij financial accounting wordt veelal betoogd dat de verstrekte informatie relevant moet zijn, d.w.z. dat deze informatie van invloed moet (kunnen) zijn op de te nemen beslissingen door vermogensverschaffers (en andere partijen). Toch moet de 'getrouwe weergave' ook neutraal zijn, volgens de gangbare opvatting in de financiële verslaggeving. Veel onderzoek richt zich echter ook op motieven van het management om te kiezen voor bepaalde verslaggevingsmethoden (resultaatsturing; winstegalisatie), op door het management via het verstrekken van informatie afgegeven signalen ('signaling theory') of op de economische consequenties van een bepaalde voorgeschreven verslaggevingsstandaard voor de economische transacties van ondernemingen.
- Om te illustreren dat een definitie van (management) accounting alleen begrepen kan worden in de context van het geheel van overtuigingen en beredeneerde argumentatie dat het raamwerk vormt, waaruit de definitie afkomstig is, geeft Puxty (1993, p. 4) de volgende definitie van management accounting: "Management accounting is an instrument within an enterprise that facilitates the exploitation of, and extraction of surplus value from, its employees by the capitalist interests that, through management, control the accounting system."

Uiteraard dient een definitie niet te worden beoordeeld op 'waarheid', maar op doelmatigheid, en wel in de context van de onderhavige studie. Om die reden hanteer ik in deze studie een zeer algemene omschrijving van accounting, namelijk:

Accounting: het identificeren en gebruiken van economische informatie ten behoeve van de oordeels- en besluitvorming of het onderkennen van de (verborgen) rol die deze economische informatie speelt of zou moeten spelen in organisaties en in de maatschappij.

Het object van onderzoek, economische informatie ten behoeve van oordeels- en besluitvorming, kan op verschillende wijzen onderzocht worden, zoals:

- welke informatie moet worden verstrekt (al dan niet gerelateerd aan een bepaald doel)?
- welke informatie hebben gebruikers nodig gegeven de door hen gehanteerde beslissingsmodellen?
- wat is het optimale niveau van informatieverstrekking (gegeven bepaalde uitgangspunten)?
- wat is de invloed van de verstrekte informatie op de oordeels- en besluitvorming?
- welke factoren beïnvloeden de aard van de informatieverstrekking?
- wat is de rol van de informatie in een organisatie of maatschappij (bij het oplossen van sociale conflicten) (en eventueel: hoe kan accounting emancipatorisch werken)?

Accounting theorie wordt door Hendriksen/Van Breda (1992, p. 21) gedefinieerd als "a coherent set of hypothetical, conceptual, and pragmatic principles forming a general frame of reference for inquiry into the nature of accounting". Zij stellen dat de definitie bewust ruim gekozen is om hieronder zowel de traditionele visie op accounting theorie, als een algemeen referentiekader voor het evalueren en ontwikke-

len van goede accounting praktijken (het ontwerpen), als de meer moderne visie op accounting theorie, als een algemeen referentiekader voor het verklaren en voorspellen van accounting praktijken, te laten vallen.

Accounting theorie. Het algemene referentiekader voor het evalueren en ontwikkelen van theorieën in accounting. Binnen de accounting theorie zijn verschillende denkrichtingen te onderscheiden.

Accounting onderzoek. Onderzoek op het vakgebied accounting, passend binnen het kader van de accounting theorie.

Algemene accounting theorie. Theorie over accounting onderzoek waarin de verschillende denkrichtingen op het gebied van accounting onderzoek met elkaar in verband worden gebracht.

De vraag is dan welke accounting theorieën (denkrichtingen) zijn te onderscheiden (en, wellicht bij sommige van deze theorieën, in hoeverre nog wel sprake is van een *accounting* theorie).

In deze studie wordt gekeken naar (de ontwikkeling van) de belangrijkste onderzoeksoutput in het kader van de verschillende denkrichtingen.

Traditioneel vindt in Nederland veel onderzoek plaats naar de wijze waarop ondernemingen hun interne en externe berichtgeving gestalte moeten geven. Het betreft hier normatieve vraagstellingen (het gaat om de vraag “hoe iets zou moeten zijn”), bijvoorbeeld over de wijze waarop de financiële verslaggeving van een onderneming er uit moet zien opdat zo optimaal mogelijk tegemoet wordt gekomen aan de informatiebehoeften van gebruikers zoals (potentiële) aandeelhouders en vreemd vermogenverschaffers, dan wel de wijze waarop de interne berichtgeving van een onderneming eruit zou moeten zien opdat zo optimaal mogelijk tegemoet wordt gekomen aan de informatiebehoeften van het management.

Vooraf van de tachtiger jaren komen echter ook andere vormen van onderzoek op. Voorbeelden van andere benaderingen betreffen de volgende vraagstellingen:

- Waarom kiezen managers van ondernemingen voor bepaalde accounting methoden? Het gaat hier om het zoeken naar verklaringen voor het gedrag van managers op het gebied van het jaarrekeningbeleid.
- Wat is de invloed van accounting informatie op aandelenkoersen en -volumina op de effectenbeurzen? Ook hier gaat het om het verklaren van gedrag, maar dan op een geaggregeerd niveau. Hoe reageert het collectief van de aandeelhouders op de effectenbeurs op bepaalde accounting informatie, bijvoorbeeld op de bekendmaking van winstcijfers?
- In hoeverre zijn de gegevens in de financiële verslaggeving een goede afspiegeling van de waarde en de prestaties van de onderneming (bijvoorbeeld geduïd door de relatie tussen de marktwaarde en de boekwaarde van het eigen vermogen respectievelijk de relatie tussen resultaten rendementen op aandelen en resultaten)?
- Hoe reageren gebruikers van financiële verslagen op de informatie die wordt verstrekt in financiële verslagen? Het gaat hier om de oordeelsvorming van individuele gebruikers. deze oordeelsvorming wordt vaak onderzocht met behulp van laboratoriumexperimenten.

In bovenstaande voorbeelden gaat het vooral om positieve vraagstellingen (het gaat om de vraag “hoe iets is”). De vraagstellingen zijn typerend voor drie denkrichtingen, waar ik in dit onderzoek nog uitgebreid op inga (achtereenvolgens: *positive accounting theory*⁵, *capital market-based accounting research* en *behavioral accounting research/human information processing*). Bij elk van deze denkrichtingen zijn door bepaalde auteurs vraagtekens geplaatst of er nog wel sprake is van *accounting theory*.

Dat geldt ook voor de meer maatschappijkritisch georiënteerde denkrichtingen⁶, de zogenaamde contextuele studies, waarin getracht wordt de rol van accounting in de maatschappij en in organisaties te de-

⁵ Het is niet duidelijk waarom in de literatuur gerefereerd wordt aan ‘*positive accounting theory*’ en van ‘*capital market-based accounting research*’ en ‘*behavioral accounting research*’. Ik volg de gebruikelijke terminologie.

⁶ De interpretatieve en maatschappijkritische denkrichtingen zijn niet eenvoudig te benoemen en af te baken. Meestal wordt expliciet uitgegaan van een bepaalde filosoof, op basis waarvan deze studies een visie presenteren

mystificeren en waarin hervormingen worden voorgesteld (zie bijvoorbeeld de discussie tussen Solomons en Tinker, 1991).

De bovenstaande definitie van accounting theorie is dusdanig ruim gekozen dat bovenbedoelde denkrichtingen er onder vallen. Bovendien zijn positieve en maatschappijkritische vraagstellingen sterk dominant, zo niet uitsluitend, aanwezig in de artikelen in de toptijdschriften waarin de term 'accounting' voorkomt. Voorts is het mijn bedoeling aan te geven dat deze denkrichtingen ook passen in een algemene theorie, waarin normatieve en positieve vraagstellingen met elkaar verzoend worden. Ik zal daarom het begrip 'accounting theorie' ruim interpreteren.

1.3 Probleemstelling

De probleemstelling van mijn onderzoek luidt:

Welke verschillende denkrichtingen in accounting onderzoek kunnen worden onderscheiden, hoe kan het geheel van denkrichtingen worden geclassificeerd en geëvalueerd en kunnen de denkrichtingen worden samengevoegd in een algemene theorie of geïntegreerde theorie over accounting onderzoek?

De evaluatie van denkrichtingen op basis van wetenschapsfilosofische veronderstellingen staat centraal in deze studie; daarnaast wordt een (aanzet tot) een algemene theorie of geïntegreerde theorie over accounting onderzoek gepresenteerd. De algemene theorie of geïntegreerde theorie biedt aanknopingspunten om enkele opmerkingen te plaatsen over een mogelijke strategie voor accounting onderzoek.

Teneinde tot een classificatie en evaluatie van de verschillende denkrichtingen te komen, worden deze denkrichtingen geanalyseerd aan de hand van een aantal kenmerken:

wetenschapsfilosofische veronderstellingen (ofwel paradigmatische stellingname):

- veronderstellingen van ontologische aard (veronderstellingen over de/een 'werkelijkheid');
- veronderstellingen van kennistheoretische (epistemologische) aard;
- veronderstellingen van methodologische aard⁷;
- veronderstellingen van sociaal-filosofische aard.

Hiertoe wordt in de hoofdstukken 5 tot en met 8, waar de onderscheiden denkrichtingen op het gebied van accounting worden besproken ingegaan op:

- de ontwikkelingen binnen deze denkrichting; de stand van zaken betreffende het onderzoek en de belangrijkste resultaten van het onderzoek;
- de aard van de onderzoeksvragen en
- gehanteerde onderzoeksmethoden⁸.

Aan het eind van elk van deze hoofdstukken vindt een evaluatie en classificatie plaats.

op de wijze waarop accounting in de maatschappij functioneert, zoals studies die gebaseerd zijn op de politieke economie (met inbegrip van het Marxisme), op de kritische theorie van Habermas; op de theorie van Foucault. Ook komt het voor dat op basis van een achterliggende filosofische zienswijze een bepaalde manier van onderzoek wordt gepropageerd, op grond waarvan studies zijn te classificeren (Giddens' structuration theory, het deconstructivisme van Derrida, en methoden als actor-network theory, symbolisch interactionisme en ethnomethodologie).

⁷ Hier moet gedacht worden aan de wetenschappelijke methode die op basis van de paradigmatische stellingname (perspectieven) gehanteerd dient te worden. Zo wordt postpositivistische perspectieven veelal uitgegaan van de stelling dat hypothesen moeten worden opgesteld die falsifieerbaar zijn en wordt dit gezien als de enige wetenschappelijke methode).

⁸ Hier moet gedacht worden aan de gehanteerde methoden en technieken voor het opzetten van een onderzoek ('research design').

Ten aanzien van de beoordeling van een specifieke denkrichting heb ik hiervoor reeds aangeduid dat wetenschap niet buiten het eigen 'discours' kan worden gelegitimeerd. Hoewel de wetenschapsfilosofie vele theorieën kent, waarin de enige juiste methode van wetenschappelijk onderzoek wordt gepropageerd (bijvoorbeeld het zogenaamde kritisch rationalisme van K. Popper), zal ik (in hoofdstuk 2) aantonen dat het onmogelijk is om criteria te ontwikkelen op basis waarvan bepaalde wetenschapsfilosofische veronderstellingen beter zouden zijn dan andere wetenschapsfilosofische veronderstellingen. Wel kan worden aangetoond dat bepaalde wetenschapsfilosofische veronderstellingen niet houdbaar zijn, maar dat impliceert nog niet dat andere wetenschapsfilosofische veronderstellingen beter zouden zijn. Met andere woorden: wetenschap kan niet worden gelegitimeerd op basis van criteria die buiten de wetenschap zelf liggen. Het conceptuele kader dat wordt ontwikkeld en op basis waarvan de denkrichtingen worden 'beoordeeld' is dus een 'subjectief' kader. De beoordeling van de mogelijkheid tot een 'algemene theorie' of 'geïntegreerde theorie' is zelf ook weer ingegeven door bepaalde uitgangspunten waar de voorkeur aan wordt gegeven. In die zin doet dit onderzoek wellicht veel denken aan het konijn dat tevooren in de hoge hoed is gestopt. Dat is mijns inziens onvermijdelijk. Daar staat tegenover dat de analyse van de wetenschapsfilosofische veronderstellingen gebaseerd is op wetenschappelijke discussies in de wetenschapsfilosofie gedurende meerdere decennia.

1.4 Opzet van het onderzoek

Het onderzoek bestaat uit drie delen (zie figuur 1).

Figuur 1.1 Opzet van het onderzoek

	Inleiding en probleemstelling	Hoofdstuk 1
↓		
Conceptueel kader	Wetenschapsfilosofische uitgangspunten	Hoofdstuk 2
	Classificatie van sociaal wetenschappelijk onderzoek	Hoofdstuk 3
↓		
Analytisch kader	Beschrijving van denkrichtingen	Hoofdstuk 4
	Mainstream accounting; Maatschappijkritische denkrichtingen	tot en met 8
↓		
Integrerend kader	Algemene (geïntegreerde) theorie	Hoofdstuk 9

In deel I (hoofdstuk 2 en 3) wordt het conceptuele kader nader ontwikkeld. Hoofdstuk 2 gaat over de wetenschapsfilosofische uitgangspunten van sociaal-wetenschappelijk onderzoek in zijn algemeenheid. Hier wordt aan de hand van ontwikkelingen in de wetenschapsfilosofie aangetoond dat de uitgangspunten die ten grondslag liggen aan de traditionele wijze van beoefening van sociale wetenschappen onhoudbaar zijn gebleken. Dit wordt (in navolging van Kunneman) aangeduid als de ondermijning van het 'subject-objectschema'.

Hoofdstuk 3 handelt over de verschillende wijzen waarop sociaal-wetenschappelijk onderzoek, gegeven de wetenschapsfilosofische uitgangspunten, geassocieerd kan worden. Er kan grote verwarring ontstaan doordat wetenschappers elkaars betekeniskaders of taalsystemen niet begrijpen. De verschillende betekeniskaders of taalsystemen worden nader aangeduid door de termen 'paradigma' (of 'perspectief') en 'metafoor', die betrekking hebben op bepaalde gekozen wetenschapsfilosofische veronderstellingen, die als uitgangspunt dienen voor het onderzoek. Metaforen zijn 'sub-paradigma's': verschillende metafo-

ren vallen onder één paradigma. Metaforen (ook wel 'images' of 'beelden') bepalen voor een groot deel ons denken. De wijze waarop tegen bijvoorbeeld de wereld, de organisatie, menselijk gedrag wordt aangekeken, bepaalt mede de visie op accounting. In bijlage 2 en 3 (bij hoofdstuk 2) worden metaforen van organisaties in verband gebracht met het veronderstelde mensbeeld en met metaforen van accounting. Het betreft hier slechts voorbeelden: het aantal metaforen kan altijd worden uitgebreid. Sommige metaforen zijn zo sterk ontwikkeld dat theorieën/denkrichtingen hierop gebaseerd zijn (bewust of onbewust). Burrell en Morgan (1979) waren de eersten die het sociaal-wetenschappelijk onderzoek classificeerden in een viertal elkaar wederzijds uitsluitende paradigma's (perspectieven), die gebaseerd zijn op verschillende sets wetenschapsfilosofische veronderstellingen over de aard van sociale wetenschap en over de aard van de maatschappij. Dit model werd bekritiseerd vanwege de te simplistische voorstellingswijze. Latere modellen van Morgan en Smircich (1980), Laughlin (1995), Broadbent en Laughlin (1997) en Baker en Brettner (1997) presenteren een gedetailleerder classificatieschema. Het model van Laughlin wordt door mij aangepast en vervolgens nader 'ingekleurd' door de ontologische, epistemologische, methodologische en sociaal-filosofische veronderstellingen van de verschillende perspectieven, gedetailleerd te analyseren.

De analyse vanuit de wetenschapsfilosofie en de sociale theorie in het conceptuele kader toont aan dat er in de sociale wetenschappen (en zoals in hoofdstuk 4 wordt betoogd ook op het gebied van accounting) sprake is van verschillende paradigma's, hier aangeduid met 'perspectieven', die door onderzoekers worden gehanteerd. De wetenschapsfilosofische veronderstellingen worden weergegeven voor vier onderscheiden perspectieven, namelijk de positivistische perspectieven, de postpositivistische perspectieven (samen ook wel aangeduid al het functionalistische paradigma), de interpretatieve, kritische en postmodernistische perspectieven. Binnen deze perspectieven zijn allerlei posities mogelijk.

Hoofdstuk 2 en 3 beogen daarmee het raamwerk te bieden voor de vragen die gesteld zullen worden ten aanzien van de verschillende denkrichtingen in accounting onderzoek, in casu: wat zijn de wetenschapsfilosofische veronderstellingen en wat zijn de daaraan gerelateerde methoden van wetenschappelijk onderzoek (zie paragraaf 1.3).

In deel II (hoofdstuk 4 t/m 8) worden de verschillende denkrichtingen geanalyseerd aan de hand van het in deel I gepresenteerde kader. In hoofdstuk 4 wordt een overzicht gegeven van de verschillende denkrichtingen op het gebied van financial accounting, zoals die in de literatuur op het vakgebied tot uitdrukking komt. In dit hoofdstuk wordt aangegeven dat er een groot aantal manieren bestaat om invulling te geven aan de wetenschapsfilosofische veronderstellingen, ook in accounting. Accounting wordt volgens een auteur zelfs getypeerd als een 'multiparadigmatische wetenschap' (Riahi-Belkaoui, 2004). Dit betekent dat er sprake is van een groot aantal verschillende denkrichtingen. In de daarop volgende hoofdstukken worden deze denkrichtingen geanalyseerd en beoordeeld (gepositioneerd) op basis van de gehanteerde wetenschapsfilosofische veronderstellingen. Dat betekent dat per denkrichting wordt ingegaan op de in paragraaf 1.3 genoemde aspecten. Achtereenvolgens komen in de hoofdstukken 5 tot en met 8 aan de orde: normatieve verslaggevingstheorie, economische benaderingen, gedragsmatige benaderingen, en interpretatieve, kritische en postmodernistische benaderingen.

In elk van deze hoofdstukken zal, naast de gestelde onderzoeksvragen per denkrichting, één centrale onderzoeksvraag worden uitgewerkt ter illustratie van de verschillende aard van de onderzoeksvragen in de verschillende denkrichtingen. Deze vraag luidt: op welke wijze wordt in de desbetreffende denkrichting onderzoek gedaan naar de vraag of ondernemingen hun externe verslaggeving op een dusdanige manier vorm geven dat sprake is van 'earnings management' (in de ruime betekenis van het woord). In hoeverre kan van de desbetreffende denkrichting een oplossing worden verwacht voor de vraag naar een 'betere' verslaggeving door ondernemingen, m.a.w. wordt aangegeven of en zo ja onder welke voorwaarden de resultaten van het onderzoek gebruikt kunnen worden voor de oplossing van verslaggevingsproblemen?

In deel III worden de verschillende denkrichtingen geclassificeerd in het in hoofdstuk 2 en 3 gepresenteerde kader en wordt onderzocht of een algemene (geïntegreerde) theorie ontwikkeld kan worden waar-

in de verschillende denkrichtingen, met name positieve en normatieve, met elkaar verbonden worden (op een hoger generalisatieniveau) (hoofdstuk 9). Tevens wordt getracht hierbij enkele opmerkingen te plaatsen ten aanzien van (mogelijke) strategie voor accounting onderzoek. De structuur van deze studie is schematisch weergegeven in figuur 1.2.

Figuur 1.2: structuur van deze studie

	Inleiding en probleemstelling	Hoofdstuk 1
Deel I		
Conceptueel kader	<i>wetenschapsfilosofische veronderstellingen :</i> * veronderstellingen van ontologische aard; * veronderstellingen van kennistheoretische aard; * veronderstellingen van methodologische aard; * veronderstellingen van sociaal-filosofische aard,	Hoofdstuk 2 en 3
	classificatieschema van denkrichtingen in de sociale theorie	
Deel II		
Analytisch kader	Overzicht van denkrichtingen in accounting Analyse van de verschillende denkrichtingen * de ontwikkelingen binnen deze denkrichting; de stand van zaken betreffende het onderzoek; * de aard van de onderzoeksvragen en de gehanteerde onderzoeksmethoden; * illustratie: hoe wordt 'earnings management' onderzocht? * evaluatie en wetenschapsfilosofische veronderstellingen	Hoofdstuk 4
	(Conditioneel) normatieve benaderingen	Hoofdstuk 5
	Economische benaderingen	Hoofdstuk 6
	* positive accounting theory	
	* capital market-based accounting research	
	* information economics	
	Gedragmatige benaderingen	Hoofdstuk 7
	* behavioral accounting research en human information processing	
	Interpretatieve benaderingen, kritische benaderingen en postmodernistische benaderingen	Hoofdstuk 8
Deel III		
Integrerend kader	classificatieschema van denkrichtingen in accounting algemene (integrerende) theorie over accounting onderzoek	
	Classificatie; integratie	Hoofdstuk 9
	Samenvatting en conclusies	Hoofdstuk 10

1.5 Classificatie

In deze studie wordt een hiërarchische classificatie gepresenteerd van onderzoek op het gebied van accounting⁹. De keuze van kenmerken op basis waarvan classificatie plaatsvindt is subjectief. Bij het

⁹ Proefschriften waarin eerder classificatieschema's werden ontwikkeld zijn Brezet (1986) en Dijkma (1987). Brezet (1986, p. 1) geeft een indeling van economische gedragspatronen van ondernemingen bij hun winstbepaling. Dijkma (1987, p. 78) hanteert het begrip "conceptuele structuur" op basis waarvan hij aangeeft wat de kenmerken van een staat van herkomst en besteding van middelen (kunnen) zijn. "Het doel ... is het aanreiken van een begrip-apparaat met behulp waarvan toekomstige discussies over SHBM's gestructureerd kunnen plaatsvinden" (p. 78).

opstellen van een classificatie dient mijns inziens expliciet vermeld te worden welke uitgangspunten worden gekozen¹⁰. De classificatiecriteria worden gekozen op basis van het doel van de classificatie. Ik zie een classificatie als een subjectieve constructie waarmee de werkelijkheid te lijf wordt gegaan, en wel in een dubbele betekenis: enerzijds geven wij door middel van classificaties (begrippen) de werkelijkheid weer, anderzijds vormen wij door onze classificaties (begrippen) ook deze werkelijkheid. Er zijn vele classificaties van de werkelijkheid mogelijk. Elke classificatie is subjectief en het is niet mogelijk een classificatie te toetsen op 'waarheid'. Een classificatie kan wel worden beoordeeld op basis van consistentie, volledigheid, nauwkeurigheid waarmee objecten kunnen worden ingedeeld in één enkele klasse, en de wijze waarop de classificatie 'inzicht' biedt, objecten structureert of ogen opent. Een classificatie kan bijvoorbeeld worden gebruikt met als doel beleid te ontwikkelen om de klassen dichter naar elkaar toe te laten groeien of voorspellingen te doen omtrent problemen die zich kunnen voordoen bij de vergelijking van objecten uit verschillende klassen. Bijvoorbeeld, de classificatie van waarderingspraktijken in jaarrekeningen, door Nobes (1984, 1987) biedt aanknopingspunten voor regelgevende instanties om beleid te ontwikkelen ten aanzien van de harmonisatie van de verslaggeving en biedt mogelijkheden om te voorspellen welke problemen zich hierbij voordoen.

In de volgende twee hoofdstukken wordt een classificatie van theorieën gepresenteerd. De classificatie in hoofdstuk 2 vindt plaats op basis van de achterliggende wetenschapsfilosofische veronderstellingen. De vorm van classificatie is 'multidimensional scaling' (matrixclassificatie). Gelet op de keuze van de kenmerken op basis waarvan geclassificeerd wordt is de benadering 'essentialistisch', en voor zover sprake is van het analyseren van ontwikkelingspatronen (zoals in hoofdstuk 2.3: het in de loop der tijd loslaten van de veronderstellingen van het subject-objectschema) is de classificatie 'diachronisch' van aard.

¹⁰ Zie bijlage 1 voor een nadere uitwerking van verschillende vormen van classificatie.

Deel I

Het conceptuele kader

Hoofdstuk 2: Wetenschapsfilosofische uitgangspunten: paradigma's

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk komen de uitgangspunten van sociaal-wetenschappelijk onderzoek in zijn algemeenheid aan de orde; in latere hoofdstukken volgt de toepassing hiervan op accounting.

Eerst wordt een belangrijke ontwikkeling in de wetenschapsfilosofie geschetst. In de traditionele wetenschapsbeoefening wordt uitgegaan van een aantal wetenschapsfilosofische veronderstellingen, op het gebied van ontologie (de visie op werkelijkheid), epistemologie (de visie op kennis), methodologie (de regels van de wetenschappelijke methode) en sociale filosofie (met name de relatie tussen wetenschap en maatschappij). Deze uitgangspunten komen aan de orde in paragraaf 2.2. In de loop der tijd bleken deze uitgangspunten echter onhoudbaar te zijn. Dit wordt aangeduid onder het begrip: 'de ondermijning van het subject-objectschema' en dit wordt behandeld in paragraaf 2.3.

Dit uitstapje naar de wetenschapsfilosofie toont aan dat er in de sociale wetenschappen (en zoals later wordt aangetoond ook op het gebied van accounting) sprake is van verschillende betekeniskaders of taalsystemen die door onderzoekers worden gehanteerd. Er kan grote verwarring ontstaan doordat wetenschappers elkaars betekeniskaders of taalsystemen niet begrijpen.

2.2 Het subject-objectschema

Kunneman gebruikt de metafoor van de "waarheidstrechter". "Wetenschappelijke probleemoplossingspatronen functioneren in westerse maatschappijen als een gigantische trechter, een waarheidstrechter. Om welk probleem het ook gaat, deze trechter staat klaar om ze in zijn brede opening op te vangen en zodanig te kanaliseren dat er een rationele, wetenschappelijk verantwoorde oplossing uit de trechter te voorschijn komt. Maar de waarheidstrechter kanaliseert niet alleen. Hij *transformeert* tegelijkertijd de problemen die hij verwerkt. In de trechter bevindt zich namelijk een *filter* dat slechts de *objectiveerbare* aspecten van problemen doorlaat en normatieve, expressieve en ethische aspecten tot een irrationele, onverwerkbare rest reduceert." (Kunneman, 1986, p. 10).

Kunneman schetst een alternatief voor de waarheidstrechter en de rationaliteitsopvatting die de praktische betekenis daarvan rechtvaardigt. Het alternatief is een brede rationaliteitsopvatting waarin de interdependentie van waarheid, juistheid en authenticiteit op rationele wijze verantwoord kan worden. Hij maakt gebruik van de Duitse filosoof Jürgen Habermas. De analyse van Habermas beweegt zich namelijk tegelijkertijd op drie onderling samenhangende niveaus:

- op kentheoretisch niveau, waar het gaat om de aard van ware kennis en de voorwaarden voor het verwerven daarvan;
- op maatschappijtheoretisch niveau, waar het gaat om het maatschappelijk functioneren van de waarheidstrechter en om de inschakeling daarvan in de reproductie van de heersende machtsverhoudingen; en ten slotte
- op cultuurfilosofisch niveau, waar het gaat om het articuleren en normatief verantwoorden van een breed vooruitgangsbegrip en een daarbij aansluitend perspectief op mogelijke maatschappelijke veranderingen.

Alleen wanneer tussen cognitieve, normatieve en expressieve inzichten een rationeel verantwoorde samenhang tot stand wordt gebracht, kan de dominante positie van de waarheidstrechter ondergraven worden en kan een oplossing worden gevonden voor de maatschappelijke problemen die daarvan het gevolg zijn.

Om dit te illustreren moet ik ingaan op de wetenschapsfilosofische veronderstellingen die aan wetenschapsbeoefening ten grondslag liggen.

Ik baseer mij in het volgende op het proefschrift van Kunneman (1986). Deze auteur geeft een uitstekend overzicht van recente ontwikkelingen in de wetenschapsfilosofie, waarbij hij ingaat op de ontologische en epistemologische veronderstellingen van de 'gangbare' wetenschappen en hiervoor een brede rationaliteitsopvatting in de plaats stelt.

Het eerste belangrijke thema dat Kunneman behandelt is de 'ondermijning van het subject-objectschema'. De uitgangspunten van het 'subject-objectschema' worden door hem onder de volgende vier noemers samengevat (p. 20):

- "1. *ontologisch*: de werkelijkheid is objectief gegeven, bezit een onveranderlijke structuur en bestaat onafhankelijk van het menselijk kennen;

2. *epistemologisch*: objectieve kennis van de werkelijkheid kan verkregen worden via systematische waarnemingen, die het fundament vormen voor wetmatigheden en theorieën, met behulp waarvan willekeurige verschijnselen causaal verklaard kunnen worden;
3. *methodologisch*: de regels van de wetenschappelijke methode die door deze uitgangspunten worden vastgelegd, maken een intern gecontroleerd, rationeel leerproces mogelijk dat tot steeds adequatere kennis leidt van natuur en maatschappij;
4. *sociaal filosofisch*: dit rationeel gecontroleerde leerproces en de wetenschappelijke vooruitgang die daardoor mogelijk wordt gemaakt, zijn essentieel voor maatschappelijke vooruitgang, omdat zij tot de accumulatie van ware kennis leiden en zodoende een rationele oplossing van om het even welk probleem mogelijk maken; wetenschappelijke en maatschappelijke vooruitgang, rationeel handelen en wetenschappelijke kennis zijn zodoende onlosbaar met elkaar verbonden."

2.3 Het loslaten van de veronderstellingen van het subject-objectschema

Kunneman (1986, p. 20) spreekt van de "Kuhniaanse wending", zijnde "het proces waarin de uitgangspunten van het subject-objectschema stuk voor stuk zijn ondermijnd, zonder dat daardoor de maatschappelijke positie van de waarheidstrecht en de invloed van de trechterrationaliteit wezenlijk zijn aangetast". Dit proces is begonnen met Karl Popper. Popper zette zich vooral af tegen het logisch positivisme van de Wiener Kreis. Achtereenvolgens bespreek ik een aantal posities die in de wetenschapsfilosofie zijn ingenomen ten aanzien van bovengenoemde vier veronderstellingen in het subject-objectschema. Eerst moet ik echter aandacht besteden aan de sterke verbondenheid tussen de uitgangspunten van het subject-objectschema bij het neo-positivisme.

2.3.1 Het neo-positivisme: sterke verbondenheid tussen de uitgangspunten van het subject-objectschema

Grofweg kan positivisme of empirisme worden weergegeven door de stelling dat de betekenis van een bewering bestaat uit de mogelijkheid van verificatie door middel van waarnemingsgegevens. In het logisch positivisme wordt het empirisme verbonden met de logica, die juist voor 1930 tot grote ontwikkeling was gekomen door filosofen als Frege en Russell. De zogenaamde Wiener Kreis, die aan ten grondslag ligt aan deze richting, trad in 1929 voor het voetlicht met het programmatische geschrift "Wissenschaftliche Weltauffassung: Der Wiener Kreis". Het logisch positivisme (ook wel neo-positivisme) heeft een duidelijke ontwikkeling ondergaan. In het begin werd vooral aandacht besteed aan de formulering van het verificatiebeginsel (ook wel empiristisch zinscriterium genoemd) en aan het uitwerken van de "wetenschappelijke Weltauffassung". Na het uiteenvallen van de Wiener Kreis en de vlucht voor het nationaal-socialisme van enkele belangrijke leden naar Engeland en de Verenigde Staten, is er sprake van een grote beïnvloeding van de Engelse en Amerikaanse filosofie. De analytische filosofie, de belangrijkste filosofische richting in Angelsaksische landen is terug te voeren op de gedachten die in de Wiener Kreis zijn ontstaan. Hierbij treedt een verdere ontwikkeling op in de richting van taalanalyse, waarbij met name kunsttaalsystemen worden ontwikkeld, met nadruk op logische syntaxis en semantiek (vooral door Rudolf Carnap). De Wiener Kreis was bij haar ontstaan een oppositiegroep, die in verzet kwam tegen het irrationalisme en zich fel heeft gekeerd tegen het nationaal socialisme. Men trachtte wetenschap en ideologie zo veel mogelijk te scheiden. Het neo-positivisme tracht een afbakening (demarcatie) te bewerkstelligen tussen wetenschap (science) en wat zij noemen non-science of non-sense (of metafysica). Wetenschappelijke uitspraken dienen intersubjectief te controleren zijn. Vragen waarop men geen intersubjectief controleerbare antwoorden kan geven, betreffen filosofische schijnproblemen. Maar niet alleen wordt de objectieve controleerbaarheid van metafysische uitspraken ontkend, ook metafysische begrippen (b.v. God, ziel, het Absolute) worden afgewezen. Bij de invoering van een nieuw begrip moet steeds nauwkeurig kunnen worden aangegeven aan welke door waarneming vast te stellen voorwaarden voldaan moet zijn, voordat men dit begrip mag gebruiken. De begrippen moeten dus empirische kenmerken hebben. Een uitspraak heeft alleen betekenis, als je weet onder welke omstandigheden deze uitspraak waar of onwaar is, of als kan worden aangegeven hoe groot de waarschijnlijkheid is dat de uitspraak waar is. Een uitspraak heeft alleen zin als er een manier denkbaar is om deze uitspraak te verifiëren, om de waarheid of waarschijnlijkheid ervan na te gaan. Alle betekenisvolle uitspraken moeten herleid kunnen worden tot zinnen met waarneembare predikaten. Elke systematische wetenschap staat voor de opgave haar begrippen en uitspraken te ordenen. Carnap geeft hieraan gestalte door het 'constitutiesysteem van begrippen' en door de 'axioma-

tiek van uitspraken'. De ordening van begrippen (door het constitutiesysteem) bestaat erin dat men enige begrippen als ongedefinieerde grondbegrippen uitkiest en de overige begrippen door ketens van definities hierop terugvoert. De ordening van uitspraken (door de axiomatiek van uitspraken) geschiedt door van bepaalde uitspraken, de zogenaamde basisuitspraken of axioma's, uit te gaan en alle overige uitspraken hiervan logisch af te leiden¹. De impliciet gedefinieerde begrippen, ook wel oneigenlijke begrippen genoemd (omdat hierover geen beslissing mogelijk is of een voorwerp onder een bepaald begrip valt of niet), staan los van de waarneming en hebben geen inhoudelijke betekenis. Op deze wijze kunnen volgens Carnap alle wetenschappen gestructureerd worden. De constructie van een model moet echter zodanig zijn dat alle oneigenlijke begrippen van het axiomasysteem door eigenlijke begrippen worden vervangen. Dit geschiedt door middel van ordeningsdefinities (b.v. in een axiomasysteem worden lichtstralen voorgesteld door rechte lijnen). Volgens Carnap moeten de ongedefinieerde grondbegrippen betrekking hebben op iets onmiddellijks aanwijsbaars, dus iets dat op de ervaring berust.

Op het gebied van de semantiek, de relatie tussen kennis en werkelijkheid, onderzoekt Carnap de betekenis van uitspraken en in het bijzonder de waarheid van uitspraken. De empiristische grondovertuiging geldt zowel voor begrippen als voor uitspraken. Begrippen kunnen weliswaar door definities op andere begrippen worden teruggevoerd, maar de betekenissen van de verder niet te definiëren begrippen moeten op ervaringsgegevens berusten. Bij de betekenis van uitspraken stuiten we op het zogenaamde 'empiristisch zinscriterium' (ook wel het criterium van 'cognitieve zinvolheid'). Hiermee wordt getracht het kennen veilig te stellen. Carnap wilde precies aanduiden wat zinvolle uitspraken waren, die tot de wetenschappelijke kennis behoren, en deze strikt scheiden van wat hij onzin (non-sense) of metafysica noemde. Deze scheiding werd aangeduid als het empiristische zinscriterium en Carnap heeft gedurende zijn leven verschillende formuleringen hiervan gepresenteerd, waarbij er telkens sprake was van een verdere afzwakking. Bij de eerste formulering werd gesteld dat slechts uitspraken waarvoor een mogelijkheid tot verificatie aangegeven kon worden, als zinvol aangemerkt konden worden. Onder invloed van Popper werd later toegegeven dat de radicale eis van empirische *verifieerbaarheid* te ver gaat, omdat niet alleen metafysische uitspraken worden uitgesloten, maar dit tevens een afwijzing betekende van een groot deel van de natuurwetenschappelijke kennis, omdat de meeste uitspraken in de natuurwetenschappen (in de vorm van universele uitspraken ofwel 'al-zinnen') niet verifieerbaar zijn. Het criterium van de *falsifieerbaarheid* dat Popper hiervoor in de plaats stelde was voor Carnap onbevredigend (om precies dezelfde reden als een 'al-zin' niet verifieerbaar is, is een 'er bestaat'-zin niet falsificeerbaar). Hij koos in eerste instantie voor de inductieve gevolgtrekking voor de rechtvaardiging van al-zinnen, waarbij de geldigheid berust op een meer of minder grote *waarschijnlijkheid*. Inductief verkregen wetten hoeven niet met absolute zekerheid, maar slechts met een bepaalde waarschijnlijkheid te gelden. Later werd dit geconcretiseerd door het begrip *confirmeerbaarheid*. Een uitspraak is confirmeerbaar als we weten wat voor empirisch bewijsmateriaal relevant is voor het aannemelijk maken van die uitspraak; confirmeerbaarheid koppelt de analyse van de syntaxis (constitutiesysteem van begrippen en axiomatiek van uitspraken) met de analyse van de semantiek en omvat tweeërlei elementen: de verifieerbaarheid van basisoordelen en de terugvoerbaarheid van de andere uitspraken op de basisoordelen. In de laatste versie van het empiristische zinscriterium heeft Carnap de gedachte van een terugvoerbaarheid van alle begrippen op waarneembare grondpredicaten van een empirische taal prijsgegeven. Carnap kwam tot de ontdekking dat dispositietermen (b.v. oplosbaar in water, breekbaar, magnetisch, elektrisch geladen, etc.), metrische begrippen (lengte, massa met oneindig grote waarden) en theoretische constructies (elektron, psifunctie, zwaartekrachtpotentieel) niet door middel van definities terugvoerbaar zijn op empirische grondbegrippen. Hij maakt daarom in elke theoretische ervaringswetenschap onderscheid tussen de waarnemingstaal (observational language)

¹ De moderne axiomatiek, die teruggaat op D. Hilbert, beschouwt de basisuitspraken (axioma's) niet als ware uitspraken over reeds voorhanden zijnde begrippen: de in de axioma's voorkomende begrippen worden door de axioma's juist pas ingevoerd. De eigen begrippen van het axiomasysteem (b.v. 'rechte', 'punt', 'plat vlak') worden dus door het axiomasysteem impliciet gedefinieerd. Er wordt niet verondersteld dat deze uitdrukkingen reeds onafhankelijk van het axiomasysteem een betekenis bezitten en dat wij ons deze betekenis met behulp van onze waarneming verduidelijkt moeten hebben, om het axiomasysteem te kunnen begrijpen. Er wordt niets anders verlangd dan dat de gebruikte begrippen in het axiomasysteem uitdrukkelijk aangevoerde eigenschappen hebben. Vergelijk Stegmüller, 1969, p. 377.

en de theoretische taal (theoretical language). Voor de uitspraken en begrippen van de waarnemingstaal moet empirische confirmeerbaarheid gelden. De theoretische taal wordt nu als een eigen taal geconstrueerd. Het niet-logische vocabulaire van deze taal omvat de theoretische begrippen, die als ongedefinieerde grondbegrippen ingevoerd worden, en andere begrippen die op deze grondbegrippen definitoirisch teruggevoerd worden. Voor de theoretische taal wordt ook een empiristisch zinscriterium gehanteerd om de abstracte theoretische begrippen te kunnen onderscheiden van schijnbegrippen. De grondgedachte hiervan is dat een theoretisch begrip in deze taal, dat noch door definities, noch door correspondentieregels geheel of gedeeltelijk op het waarneembare terug te voeren is, om als empirisch toelaatbaar aangeduid te worden, *prognostische relevantie* moet bezitten, dat wil zeggen: van belang zijn voor het doen van voorspellingen. (Vgl. Stegmüller, 1969, p. 461-467).

2.3.2 Popper: het loslaten van het epistemologische uitgangspunt van het subject-objectschema

In plaats van confirmeerbaarheid stelt Popper *falsifieerbaarheid*: "the criterion of the scientific status of a theory is its falsifiability, or refutability, or testability" (Popper, 1965, p. 37). Empirisch wetenschappelijk zijn slechts die uitspraken of theorieën die het risico lopen door de ervaring weerlegd te worden. Het falsifieerbaarheids criterium is geen zinscriterium, maar een demarcatiecriterium. De grens tussen wetenschap en niet-wetenschap is niet scherp te trekken en is volgens Popper graduueel. In de wetenschap dienen hypothesen te worden opgesteld die getoetst kunnen worden. In de woorden van Popper: "Waar het positivisme voorhoudt: 'Blijf bij het waarneembare' hield ik voor: 'Stel gerust gedurfde spekulatieve hypothesen op, maar kritiseer en toets ze dan onbarmhartig!'" (Marcuse/Popper, 1971, p. 37). Als een theorie pogingen om haar te weerleggen doorstaat, dan kunnen we stellen dat de theorie gecorroboereerd wordt door ervaring (Popper, 1965, p. 256). Popper verwierpt het inductieprincipe van de neo-positivisten. Het inductieprincipe, het concluderen tot algemene uitspraken (theorieën) op grond van de waarneming van een eindig aantal concrete gevallen, vertoont een logisch hiaat. De verwerping van inductie impliceert de onmogelijkheid van verificatie of confirmatie van hypothesen. Popper stelt hiervoor in de plaats de 'hypothetisch deductieve methode'. Volgens Popper gaan we in de wetenschap niet uit van directe waarnemingsuitspraken, maar van theorieën en hypothesen. De theorieën en hypothesen zijn primair en waarnemingsuitspraken krijgen pas zin tegen deze achtergrond. Waarnemingen zijn altijd selectief en veronderstellen een soort selectieprincipe. Dit staat bekend onder de naam 'zoeklichttheorie van de kennis' (vgl. Popper, 1972, p. 342, 343). In tegenstelling tot de neo-positivisten ontkent Popper de vooringenomenheid ten aanzien van de werkelijkheid niet en onderkent hij de 'theoriegeladen waarneming'. De kernvraag is dus niet hoe je de waarheid het beste kunt funderen, maar veeleer hoe je onwaarheid zo goed mogelijk kunt ontmaskeren en elimineren.

Popper gaat uit van de 'correspondentietheorie' van de waarheid, dat wil zeggen dat een uitspraak waar is (dan en dan alleen) als hij overeenkomt met de feiten (Popper, 1972, p. 308). De vraag 'wat is waarheid?' moet vervangen worden door de vraag '(In hoeverre) is er overeenkomst (correspondentie) tussen een uitspraak en de werkelijkheid'. Kunnen we zinvol spreken over de relatie tussen taal en werkelijkheid? Popper baseert zich hierbij op Tarski: Als ik wil spreken over de correspondentie tussen een uitspraak (statement) S en een feit F, dan moet ik dit doen in een taal waarin ik over beide kan spreken. Dit is een metataal. Waarheid wordt door Popper geïntroduceerd als een regulatieve idee. Hij maakt een onderscheid tussen de objectieve of absolute waarheid en onze mogelijkheid deze waarheid te leren kennen. Een bergbeklimmer zal niet alleen moeite hebben om de top te bereiken - het kan zijn dat hij niet weet of hij ook werkelijk de top bereikt heeft, omdat hij door de wolken niet kan onderscheiden of hij de werkelijke top heeft bereikt of een lagere top. Er is echter één hoogste top: er bestaat een objectieve waarheid (vgl. Popper, 1965, p. 226). Het is gemakkelijker om er achter te komen dat een theorie onwaar is, dan om er achter te komen dat een theorie waar is. We hebben zelfs een goede reden om aan te nemen dat de meeste van onze theorieën - zelfs onze beste theorieën - strikt genomen onjuist zijn, omdat ze de feiten op een te eenvoudige wijze weergeven of de feiten idealiseren. Hiermee introduceert Popper het begrip 'verisimilitude', waarmee hij doelt op de mate waarin een theorie overeenkomt met de feiten (vgl. Popper, 1972, p. 318).

Groei van kennis verloopt volgens het schema: $P_1 \rightarrow TT \rightarrow EE \rightarrow P_2$, waarbij P = problem, TT = tentative theory, EE = attempted error elimination) (vgl. Popper, 1972, p. 287). Popper wil met dit schema aantonen dat het resultaat van een kritische benadering, of van het trachten te weerleggen van (het opsporen van fouten in) een voorlopige theorie, in de regel het zich voordoen van een nieuw

probleem inhoudt. Er komen nieuwe problemen op, die een grotere diepgang hebben en vruchtbaarder zijn dan de oude. De nieuwe (voorlopige) theorieën zijn beter als ze meer oplossingen bieden voor de problemen (verisimilitude). Popper gaat daarmee uit van een rationele ontwikkeling van de wetenschap, waarbij sprake is van een voortdurende cumulatieve kennis.

Popper stelt expliciet dat hij uitgaat van het realisme, dat wil zeggen dat hij een onderscheid maakt tussen de theorie en de feiten die deze theorie beschrijft, ofwel van het dualisme tussen theorie en werkelijkheid. De correspondentietheorie stelt ons in staat te stellen dat een theorie waar is of onwaar door de theorie in relatie te brengen met de feiten (vgl. Popper, 1972, p. 317). De correspondentietheorie van de waarheid valt strikt genomen niet te bewijzen (Popper, 1972, p. 323 e.v.).

Popper verwierpt de idee van een vaste, onafhankelijke empirische basis. Hoe kan dan het proces van 'trial and error', van 'conjecture and refutation' plaatsvinden? Een theorie moet immers worden verworpen als er sprake is van falsificatie. Maar als de idee van de theorievrije basis van de neopositivisten wordt verlaten, dan is het niet overeenstemmen van een feit met de theorie een botsing tussen de theorie die je wilt testen en de zoeklichttheorie die in de feiten ingebouwd is (vgl. Koningsveld, 1976, p. 103). Maar bij een botsing kan de fout net zo goed in de 'besmette feiten' zitten. Hier introduceert Popper de idee van de 'onproblematische achtergrondkennis'. Hiermee is sprake van een theorie-afhankelijke empirische basis: de objectiviteit van wetenschappelijke kennis heeft niets te maken met gewaarwordingen en gevoelens van subjecten, maar moet geïnterpreteerd worden in termen van theorieën, hypothesen, problemen, argumenten, etcetera (vgl. Kunneman, 1986, p. 23). Er is sprake van kennis (een epistemologie) zonder kennend subject². Daarmee doet Popper "afstand van het epistemologische uitgangspunt van het subject-objectschema, omdat hij het geïsoleerde kennende subject vervangt door de gemeenschap van argumenterende onderzoekers" (Kunneman, 1986, p. 22). De onderzoeker en de wetenschappelijke groep wordt door Popper dus uitdrukkelijk binnen de wetenschapsfilosofie gebracht³. Popper vergelijkt dit proces met de rechtspraak: door het nemen van een beslissing bereikt de rechtbank overeenstemming over de feitelijke gang van zaken.

Koningsveld (1976, p. 103) hanteert het beeld van een aambeeld: "elke wetenschappelijke discipline (...) legt zijn empirische basis vast door bepaalde theorieën onproblematisch te verklaren. De feiten die binnen die theorieën 'oplichten' vormen voor zo'n discipline het aambeeld dat voor het testen nodig is." De instrumenten die een wetenschapper hanteert en de resultaten van het waarnemen maken deel uit van de empirische basis. "Zo schept de wetenschappelijke groep zich, op basis van intersubjectieve overeenstemming, een aambeeld waarop dan zo scherp mogelijk wordt getracht de te testen theorie stuk te slaan".

Quine (1953) merkt in dit verband op dat bij de toetsing van hypothesen altijd de juistheid van andere hypothesen, hulphypothesen, wordt verondersteld. Ook de 'ceteris paribus clausule', de veronderstelling dat de overige omstandigheden gelijk blijven, dus dat geen storende invloeden optreden, is voor de interpretatie van onderzoeksresultaten belangrijk. Men kan bij falsificatie niet achterhalen of de theorie onjuist is of dat de hulphypothesen onjuist zijn of dat zich versturende invloeden hebben voorgedaan.

² "Epistemology without a knowing subject" is de titel van hoofdstuk 3 van Popper's "Objective Knowledge" (1972). Dit wordt door Popper uitgewerkt door het onderscheid dat hij maakt tussen drie werelden: "... without taking the words 'world' or 'universe' too seriously, we may distinguish the following three worlds or universes: first, the world of physical objects or of physical states; secondly, the world of states of consciousness, or of mental states, or perhaps of behavioural dispositions to act; and thirdly, the world of *objective contents of thought*, especially of scientific and poetic thoughts and of works of art." (Popper, 1972, p. 106). "My term 'the third world' is merely a matter of convenience." ... "Among the inmates of my 'third world' are, more especially, *theoretical systems*; but inmates just as important are *problems* and *problem situations*. And I will argue that the most important inmates of this world are *critical arguments*, and what may be called - in analogy to a physical state or to a state of consciousness - *the state of a discussion* or *the state of critical argument*; and, of course, the content of journals, books, and libraries." (Popper, 1972, p. 107).

Popper brengt dus een strikte scheiding aan tussen enerzijds de communicatieve processen tussen wetenschappers en de overtuigingen die worden gevormd, en anderzijds de cognitieve geldigheid van die overtuigingen. De (voorlopige) acceptatie van ideeën en opvattingen door wetenschappers (wereld 2) wordt strikt gescheiden van de feitelijke geldigheid van die ideeën en opvattingen (wereld 3).

³ Zie voor een tegengestelde visie hieromtrent, het hierna beschreven 'postmodernisme'.

'Cruciale experimenten', op basis waarvan een theorie verworpen zou worden, zijn in strikte zin dan ook niet mogelijk.

Lakatos (1970b, pp. 10, 11) toont nog duidelijker de onoplosbaarheid van, wat wel genoemd wordt, het epistemologisch brugprobleem, aan: want op grond van de logica kan "de waarheidswaarde van de 'waarnemingsuitspraken' (...) niet met volstrekte zekerheid worden vastgesteld: *geen enkele feitelijke uitspraak kan worden bewezen uit een experiment*. Uitspraken kunnen alleen worden afgeleid uit andere uitspraken, niet uit feiten. (...) *We kunnen dus theorieën niet bewijzen, en evenmin weerleggen*. Het onderscheid tussen de zachte onbewezen 'theorieën' en de harde bewezen 'empirische basis' bestaat niet: *alle uitspraken van de wetenschap zijn theoretisch en dus zonder mankeren feilbaar*".

2.3.3 Kuhn en Lakatos: het loslaten van de ontologische en methodologische uitgangspunten van het subject-objectschema

Popper blijft nog vasthouden aan het ontologische uitgangspunt van het subject-objectschema, het bestaan van een objectieve werkelijkheid onafhankelijk van het menselijk kennen, en blijft waarheid interpreteren in termen van overeenstemming tussen uitspraken en werkelijkheid (Kunneman, 1986, p. 24). Kuhn (en Lakatos) laten op grond van een analyse van de dynamiek van de wetenschappen (wetenschapsdynamica) zien dat de feitelijke ontwikkelingen in de wetenschappen niet verlopen volgens het falsificatiebeginsel van Popper. Slechts in 'periodes van normale wetenschap' verloopt de ontwikkeling volgens het oplossen van puzzels ('puzzle solving activities') binnen een heersend paradigma, een verzameling van door wetenschappers gedeelde overtuigingen, die niet ter discussie staan. In deze periode vindt geen rigoureuze toetsing van theorieën plaats. Slechts sporadisch treden in de wetenschap 'revoluties' op. Kuhn onderscheidt in elke wetenschap een aantal fasen: de preparadigmatische periode, de periode van normale wetenschap, de crisisperiode, een nieuwe periode van normale wetenschap, een nieuwe crisisperiode, enz. In de preparadigmatische periode en in de crisisperiode bestaan verschillende theorieën tegenover elkaar zonder dat men tot overeenstemming kan komen over fundamentele uitgangspunten. "Wanneer de ontwikkeling van wetenschappelijke kennis zodoende niet meer eenduidig geïnterpreteerd kan worden als een rationeel, intern gecontroleerd leerproces, komt ook de ontologische vooronderstelling van het subject-objectschema in de lucht te hangen", aldus Kunneman (1986, p. 25). Nu Kuhn heeft aangetoond dat de ontwikkeling van de wetenschap niet verloopt volgens een rationeel, intern gecontroleerd leerproces en dat het niet zeker is dat de wetenschap steeds verder doordringt in de structuur van de werkelijkheid, dan is het ook niet meer zinvol aan te nemen dat er een onafhankelijk gegeven werkelijkheid bestaat, die door de wetenschap steeds beter wordt weergegeven.

Kuhn trekt de uiteindelijke consequentie voor het ontologische uitgangspunt van het subject-objectschema. De introductie door Popper van de onproblematische achtergrondkennis, van basisuitspraken waarover intersubjectieve overeenstemming ontstaat, impliceert ook dat er geen onafhankelijke maatstaf bestaat waaraan getoetst kan worden of de theorie de werkelijkheid weergeeft. Kunneman (1986, pp. 24, 29) concludeert dan ook dat het ontologische uitgangspunt dat er een objectieve werkelijkheid bestaat die onafhankelijk is van het menselijk kennen wordt gedegradeerd tot een filosofisch ornament.

Sommige wetenschapsfilosofen gaan nog verder. Feyerabend (1979, p. 19) stelt bijvoorbeeld "dat de wetenschap helemaal geen 'naakte feiten' kent, maar dat de 'feiten' die deel uitmaken van onze kennis reeds vanuit een bepaalde optiek bekeken worden en dus in wezen idee-matig zijn". De wetenschapsgeschiedenis toont aan dat 'vooruitgang' in de wetenschap slechts kon plaatsvinden "omdat bepaalde denkers ofwel *besloten* zich niet te laten binden door zekere 'voor de hand liggende' methodologische regels of omdat ze deze *zonder het te weten overtraden*" (p. 24).

Latour en Woolgar (1979) zetten het ontologische uitgangspunt van het subject-objectschema heel radicaal over boord. Zij stellen dat zelfs in laboratoriumsituaties sprake is van een geconstrueerde overeenstemming. In (natuurwetenschappelijk) laboratoriumonderzoek is men steeds met teksten bezig en wordt getracht de onderzoeksresultaten te veralgemeniseren door afstand te nemen van de specifieke omstandigheden, de gehanteerde instrumenten en de onderzoekers zelf; uitspraken verwijzen dan alleen nog maar naar de 'natuur'. Maar dit 'system of literary inscription' (de beschrijvingen) is het resultaat van het onderzoek, dat wel degelijk betrokken is bij de manipulatie van materie, het 'omgaan met de natuur'. Het accepteren van een wetenschappelijke uitspraak "berust niet op een *geconstateerde* overeenstemming tussen de uitspraak en bepaalde kenmerken van die materie, maar op een

geconstrueerde overeenstemming" (Kunneman, 1986, p. 63) en "de veronderstelling dat er een onafhankelijke werkelijkheid zou bestaan, wordt (door Latour en Woolgar) zelf als een sociale constructie geanalyseerd, die steeds opnieuw in een gecompliceerd stelsel van praktijken door de wetenschappelijke gemeenschap wordt geproduceerd" (p. 87). Feiten zijn sociale constructies: ze bestaan niet, maar ze *ontstaan*.

2.3.4 Het internalisme/externalisme debat: het loslaten van het methodologische uitgangspunt van het subject-objectschema

Kunneman (1986, p. 39) constateert dat na het opgeven van het kentheoretische uitgangspunt (dat in empirische toetsingsprocedures een directe relatie met een objectieve werkelijkheid kan worden weergegeven), het zwaartepunt van de wetenschapsfilosofische analyse verschoven is naar de structuur van de gedeelde veronderstellingen binnen de wetenschappelijke gemeenschap en de veranderingen die daarin optreden. Maar als die veranderingen geïnterpreteerd worden in termen van communicatieve processen, is het ook twijfelachtig of de ontwikkeling van de wetenschap nog wel gezien kan worden als een intern gecontroleerd, rationeel leerproces. In het zogenaamde internalisme/externalisme debat gaat het om de vraag "of de ontwikkeling van de wetenschappen primair of voor het overgrote deel herleid kan worden op rationeel gemotiveerde overwegingen en beslissingen binnen de wetenschappelijke gemeenschap, dan wel mede, voor een aanzienlijk gedeelte of zelfs in overwegende mate, bepaald wordt door het onbedoelde in elkaar grijpen van objectieve factoren en processen die grotendeels achter de rug van de betrokkenen om werkzaam zijn" (Kunneman, 1986, pp. 39, 40). Hier kunnen verschillende posities worden ingenomen, die door Kunneman als volgt worden beschreven (p. 47) en nader worden uitgewerkt (pp. 48-66):

- *Internalisme*: de verdediging van het derde uitgangspunt van het subject-objectschema: internalisten houden vast aan het absolute primaat van interne factoren in de ontwikkeling van de wetenschappen, ook al zijn zij het niet geheel eens over de kentheoretische en ontologische veronderstellingen van de daarmee geïmpliceerde rationaliteitsopvatting.
- *Gematigd externalisme*: deze positie wordt gekenmerkt door een amendering van het methodologische uitgangspunt van het subject-objectschema: de wetenschappelijke ontwikkeling wordt niet alleen door interne regulatieven bepaald, maar belichaamt een leerproces dat *mede* door externe, zowel bevorderende als remmende factoren, wordt beïnvloed. Daarbij wordt echter in grote lijnen vastgehouden aan het kentheoretische en ontologische uitgangspunt van het subject-objectschema.
- *Complementarisme*: deze positie, waarvoor het werk van Kuhn exemplarisch is, berust op de stelling dat de wetenschapshistoricus interne en externe factoren als complementair moet behandelen; daarmee beginnen ook het kentheoretische en ontologische uitgangspunt van het subject-objectschema te wankelen, ook al worden ze nog niet expliciet opgegeven.
- *Radicaal externalisme*: deze positie impliceert het opgeven van de eerste drie uitgangspunten van het subject-objectschema; de ontwikkeling van wetenschappelijke kennis wordt niet langer als een intern gecontroleerd en rationeel gefundeerd leerproces beschouwd, maar geanalyseerd als een extern veroorzaakt proces.

Met name in de wetenschapsdynamica is duidelijk naar voren gekomen dat de feitelijke ontwikkeling van wetenschappen het resultaat is van een onderlinge verwevenheid van interne en externe factoren (zie met name Kuhn, 1970a en Lakatos, 1970a), waarmee ook het methodologische uitgangspunt van het subject-objectschema onderuit werd gehaald.

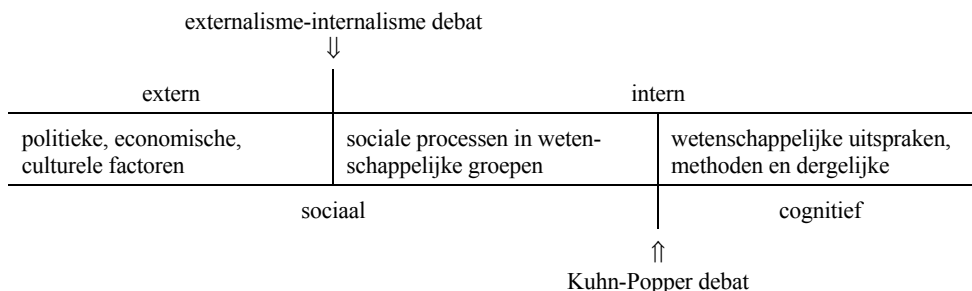
2.3.5 Het loslaten van de sociaal-filosofische veronderstelling van het subject-objectschema

Volgens Popper is de bijdrage die de sociale wetenschappen kunnen leveren aan de maatschappij analoog aan de bijdrage die de natuurwetenschappen kunnen leveren. Popper spreekt van sociale technologie. "De sociale wetenschappen moeten de wetmatigheden opsporen, die in de door de mens zelf gecreëerde instituties en structuren besloten liggen. Deze wetten leggen (...) vast wat sociaal-technologisch mogelijk is; ze grenzen het scala van sociaal, politiek en economisch mogelijke veranderingen af" (Koningsveld, 1976, p. 111). In open maatschappijen dient er sprake te zijn van geleidelijke, evolutionaire verandering. Popper spreekt van "piecemeal social engineering". Popper gelooft nog in een rationele oplossing voor om het even welk probleem en in maatschappelijke vooruitgang. Hierbij

wordt uitgegaan van een eng rationaliteitsbegrip, dat door Kunneman werd getypeerd als 'trechterrationaliteit' (zie paragraaf 2.1).

Als echter de veronderstelling van een rationeel gecontroleerd leerproces en de wetenschappelijke vooruitgang die daardoor mogelijk wordt gemaakt, wordt losgelaten, dan moet nader onderzoek geschieden naar de factoren die de ontwikkeling van (een specifieke) wetenschap bepalen. Er wordt onderzoek gedaan naar de politieke, economische en culturele factoren die de ontwikkeling beïnvloeden. Boers (1981, p. 118) geeft er de voorkeur aan het internalisme/externalisme debat te situeren als een onderscheid tussen intern cognitieve en interne sociale processen enerzijds en externe processen anderzijds. Hij geeft dit schematisch als volgt weer:

Figuur 2.1: Externalisme-internalisme debat en Kuhn-Popper debat

De discussie richt zich dan op het wetenschapsbeleid. Als men ervan uit gaat dat wetenschap en techniek niet automatisch bijdragen aan maatschappelijke vooruitgang, dan komt de vraag op hoe hieraan sturing kan worden gegeven. De vraag wordt gesteld of wetenschap van buiten af moet worden gestuurd op basis van maatschappelijke doelen. Feyerabend bekritiseerde de interne rechtvaardiging van het rationele karakter van de wetenschappelijke kennisverwerving, de machtspositie die wetenschappelijke experts voor zichzelf opeisen, en de superioriteit van de wetenschap ten opzichte van anderzorgige probleemoplossingsmethoden. Hij bepleit een democratische controle van wetenschap. Dit betekent "dat waarheidsclaims niet alleen op hun cognitieve merites beoordeeld moeten worden, maar geëvalueerd moeten worden aan de hand van de rol die de desbetreffende traditie speelt in de maatschappij in haar geheel. ... (dus) ook vanuit de normatieve rechtvaardigheid van de maatschappelijke verhoudingen waarbinnen kennis functioneert" (Kunneman, 1986, p. 84).

Illich gaat in op de rol van de wetenschap in de hedendaagse maatschappij en op het machtsstreven van experts. Bij het rationele funderen van het wetenschapsbeleid spelen normatieve vragen en machtsverhoudingen een rol. Machtsverhoudingen leggen hierin bij voorbaat het kader vast waarbinnen wetenschappers mogen functioneren⁴.

Maar Feyerabend en Illich bieden volgens Kunneman (1986, p. 88) nog geen alternatief in de vorm van een rationaliteitstheorie die zowel cognitieve als normatieve rationaliteit omvat.

Met name ook een groep wetenschappers aan het Max-Planck-Instituut te Starnberg, de groep "Wissenschaftsforschung", heeft de aandacht gericht op 'wetenschapsregulatieven', waarbij als belangrijkste stelling naar voren komt dat de moderne wetenschap enerzijds haar ontstaan en bestaan aan de ontwikkeling van deze wetenschapsregulatieven te danken heeft, omdat zij het wetenschapsbedrijf op cognitief niveau afschermen van de rest van de samenleving, maar dat anderzijds via deze regulatieven maatschappelijke normen in de wetenschap zijn 'geïnternaliseerd', waardoor wetenschap door maatschappelijke factoren is beïnvloed⁵. Met 'finalisering' bedoelen de Starnbergers het ontwikkelen van wetenschappelijke theorieën onder invloed van externe doeleinden. "Gefinaliseerde wetenschap is, met andere woorden een *mengvorm* van 'zuiver' of 'fundamenteel' wetenschappelijk onderzoek dat primair door interne regulatieven wordt bepaald aan de ene kant, en toegepast onderzoek

⁴ Een uitgangspunt dat als vanzelfsprekend wordt aanvaard is dat de vooruitgang van wetenschap en techniek uit maatschappelijk oogpunt als wenselijk moet worden beschouwd (vgl. Kunneman, 1986, p. 88).

⁵ Voor een bespreking, zie De Jong, 1979 en Kunneman, 1986, pp. 315-346. Zie ook Nauta en De Vries, 1979.

waarin aan de bestaande theorieën niets wordt toegevoegd, maar deze alleen worden gebruikt voor het bereiken van extern gedefinieerde doeleinden aan de andere kant. Gefinaliseerde wetenschap bevindt zich daar precies tussenin: het onderzoek wordt geleid door extern gedefinieerde doelen, maar heeft het karakter van wetenschappelijke theorievorming" (Kunneman, 1986, p. 329).

Bij Feyerabend, Illich en de Starnbergers is de sociaal-filosofische veronderstelling van het subject-objectschema losgelaten. Maar de filosoof Jürgen Habermas heeft hieruit de uiteindelijke consequentie getrokken, namelijk het ontwikkelen van "een brede rationaliteitsopvatting, die niet op een object-subject-, maar op een subject-subject-model berust, en zodoende de mogelijkheid biedt om de beperkingen van de trechterrationaliteit te overwinnen", aldus Kunneman (1986, p. 88).

2.3.6 Habermas: de brede rationaliteitsopvatting in het subject-subjectschem

Nadat Kunneman in zijn dissertatie de onderminning van het subject-objectschema en de crisis van de sociale wetenschappen heeft aangetoond, beziet hij in hoeverre concurrenten van het subject-objectschema, met name hermeneutiek en dialectiek⁶, een alternatief kunnen bieden. Hij concludeert echter dat weliswaar het traditionele natuurwetenschappelijke model in deze tradities wordt verrijkt met normatieve en expressieve elementen, maar dat toch wordt vastgehouden aan het primaat van de waarheid boven andere geldigheidsaanspraken. "De garantie voor de *geldigheid* van hun eigen analyses proberen zij in de eerste plaats te ontleen aan de *cognitieve adequaatheid* van respectievelijk de dialectische begripsvorming of het hermeneutische verstaan, proberen zij, anders gezegd, te herleiden op de *waarheid* van hun woorden. Maar die pogingen zijn mislukt. Noch het dialectische, noch het hermeneutische model blijken een oplossing te kunnen bieden voor de crisis in de sociale wetenschappen" (Kunneman, 1986, p. 347). Ook het gedachtengoed van Michel Foucault (en van poststructuralistische denkers), die stelt dat kennis op zo'n grote schaal als vehicle voor macht functioneert, dat de vorm van de machtsuitoefening daardoor ook bepaald wordt (kennis is niet alleen macht, maar kennis is *niets dan* macht, niets anders dan een dwanginstrument voor de handhaving van de sociale orde; zie Kunneman, 1986, p. 413), heeft slechts 'relativistische tendensen' in de hand gewerkt. Habermas ontwikkelt daarentegen, in zijn theorie van het communicatieve handelen en de daarop gebaseerde consensustheorie van de waarheid, een alternatief 'kennisschema', dat uitgaat van een brede rationaliteitsopvatting waarin waarheid, juistheid en authenticiteit (waarachtigheid) als principeel gelijkwaardig gelden.

Habermas gaat ervan uit dat tussen wetenschap en samenleving een voortdurende wisselwerking bestaat: enerzijds is wetenschap een activiteit die haar wortels heeft in een maatschappelijke context waarvan zij ontkoombaar een normatieve invloed ondergaat; anderzijds staat de hedendaagse maatschappelijke ontwikkeling onder sterke invloed van wat er in en met de wetenschap gedaan wordt. Hij is van oordeel: a) dat het mogelijk moet zijn binnen het kader van sociaal-wetenschappelijk onderzoek recht te doen aan het normatieve karakter van alle maatschappelijke en culturele verschijnselen en het kenmerk van normativiteit in sociaal-wetenschappelijke theorievorming op te nemen; b) dat de sociaal-wetenschappelijke inzichten leiden tot een humanisering van de samenleving; en c) dat het mogelijk moet zijn, ten minste langs indirecte weg empirisch controleerbaar, een theoretische rechtvaardiging te vinden voor de afbakening van het onderzoekskader en voor de methodologische criteria die worden opgesteld (vgl. Van Doorne, 1982, pp. 1-4). Habermas richt zich tegen de verwetenschappelijking van de samenleving, tegen de sociale technologie⁷. Hierbij maakt Habermas twee belangrijke onderscheiden: tussen objectiviteit en waarheid, en tussen systeem en leefwereld.

⁶ Zie hoofdstuk 3 voor een bespreking van deze benaderingen.

⁷ In zijn vroegere werk onderscheidt Habermas drie soorten onderzoek:

- empirisch/analytisch: hier wordt een technisch belang nagestreefd (beheersing); er wordt gezocht naar wetmatigheden om voorspellingen te kunnen doen;
- hermeneutisch: hier wordt een praktisch belang nagestreefd; het gaat hier om het begrijpen van betekenis en interpretatie van de werkelijkheid, de functie van taal, communicatie en onderhandelen;
- kritisch: hier wordt een emancipatorisch belang nagestreefd; theorie heeft een kritische functie, namelijk het blootleggen van vormen van overheersing en onderdrukking; het gaat om het bevorderen van zelfbewuste beslissingen, reflectie.

In de natuurwetenschappen wordt de natuur vanuit bepaalde hypothesen en theorieën geobserveerd (empirisch) en ontleed (geanalyseerd) om tot wetmatigheden te komen. Deze wetenschappen zijn bepaald door het *belang van beheersing*. In de empirische sociale wetenschappen wordt deze methode ook vaak toegepast (sociale technologie).

Alvorens deze twee onderscheiden te bespreken moet ik eerst ingaan op de handelingstheorie van Habermas.

De handelingstheorie

Habermas' handelingstheorie is gebaseerd op twee onderscheiden: tussen sociaal en niet-sociaal handelen (bij sociaal handelen zijn twee of meer actoren betrokken, bij niet sociaal handelen is dat niet het geval) en tussen doelgericht handelen en op overeenstemming gericht handelen.

Figuur 2.2: instrumenteel, strategisch en communicatief handelen

handelingsoriëntatie	doelgericht	op overeenstemming gericht
handelingssituatie		
niet-sociaal	instrumenteel handelen	-
sociaal	strategisch handelen	communicatief handelen

(Habermas, 1981, dl. 1, p. 384).

"Er is sprake van doelgericht handelen als de actor een op grond van eigenbelang geëxpliciteerd doel nastreeft, daartoe de meest geëigende middelen kiest en een calculatie maakt van de te verwachten neveneffecten van zijn handelingen. De handeling is geslaagd als het doel bereikt wordt, als de handeling haar beoogde werking heeft" (Harbers, 1986, p. 62).

Doelgericht handelen kan zijn:

- Instrumenteel handelen, dit is handelen dat is gericht op gegeven doelen, met behulp van (standaard)technieken; de omgeving wordt gezien als een objectief aangetroffen werkelijkheid. De werkelijkheid kan worden beschreven in termen van feitelijke wetmatigheden (nomologische kennis) en er kan een technologisch model worden ontwikkeld, waarin verschillende scenario's kunnen worden doorgerekend. De rationele beslissing wordt gevormd door de waardering van de effecten uit het technologisch model met het waardesysteem van het kiezende subject. Instrumenteel handelen kan geschieden in een omgeving die door het subject kenbaar is als een wereld van dingen en gebeurtenissen, door een eenzame actor, met nomologische kennis van die werkelijkheid (beslistheorie). Instrumenteel handelen kan echter ook plaatsvinden in een wereld met andere subjecten, als die andere subjecten worden beschouwd als 'objecten', die eveneens wetmatig gedrag vertonen en waarvan het 'elitaire' subject het gedrag op wetenschappelijke wijze meent te kunnen sturen en manipuleren⁸.
- Strategisch handelen veronderstelt enerzijds een objectief beschrijfbare werkelijkheid, anderzijds andere rationele actoren (die ook strategisch handelen). Strategisch handelen is gericht op beïnvloeding van een rationele tegenstander. Het gaat erom de meest geëigende middelen te kiezen. Machtsverhoudingen spelen hierbij een rol. Maar er is onzekerheid omtrent de beslissingen van

In de hermeneutische wetenschappen gaat het om de duiding van allerlei historische gegevens zoals teksten, kunstproducten enz.: wat is de zin ervan voor ons in deze tijd? Dit hangt samen met kritische reflectie, met het feit dat deze wetenschappen gedragen worden door wat Habermas noemt *praktisch belang*. Dit praktische belang zou gericht zijn op het echt samenzijn van mensen (= intersubjectiviteit) en dit langs overeenstemming in normbesef, d.w.z. in datgene wat richting moet geven aan het menselijk handelen. Deze wetenschappen zijn gericht op de zogenaamde communicatieve praxis: het metterdaad tot stand brengen van een communicatie tussen de mensen. De taal speelt hierbij een essentiële rol. Habermas stelt de "praktische hypothese" op van de ideale gesprekssituatie als uitgangspunt voor een kritische maatschappij-theorie.

In de kritische sociale wetenschappen (economie, sociologie, politiek) komt volgens Habermas rechtstreeks naar voren dat de kennis gedragen wordt door een *belang van menselijke bevrijding* (emancipatorische interesse). Men streeft naar kennis van machtsverhoudingen, hun oorzaken en mogelijke opheffing. Vanuit de economie, de sociologie en de politiek moet de richting aangegeven worden waardoor de bevrijding metterdaad voltrokken wordt. Deze wetenschappen nemen dan ook de centrale plaats in en vanuit deze wetenschappen krijgen de natuurwetenschappen en de hermeneutische wetenschappen hun kritische gerichtheid. (Vgl. Korthals/Kunneman, 1979, pp. 105-110).

⁸ Voor een verdere uitwerking, zie Koningsveld en Mertens, 1986, pp. 9-34.

anderen. De strateeg moet zich proberen in te leven in de situatie van anderen. Strategisch handelen betekent dat men de eigen beslissing af laat hangen van voorspellingen over de beslissingen van anderen (speltheorie)⁹.

Op overeenstemming gericht handelen kan alleen voorkomen in een sociale handelings situatie:

- Communicatief handelen is gericht op overeenstemming tussen subjecten. Harbers (1986, p. 63) vat communicatief handelen als volgt samen: "Wederzijds begrip komt tot stand als sociale actoren elkaars bedoelingen zonder voorbehoud ter discussie stellen, als daar in volledige openheid over onderhandeld kan worden. Deze vorm van handelen is daarom aangewezen op de taal, het enige middel waarmee consensus bereikt kan worden. (...) Overeenstemming komt in communicatie tot stand, via taalhandelingen."¹⁰.

Het onderscheid tussen objectiviteit en waarheid (ontologie, epistemologie en methodologie)

In Habermas' kennistheorie staat het onderscheid tussen objectiviteit en waarheid centraal. Dit onderscheid biedt volgens Kunneman (1986, p. 211) "zonder veel overdrijving (...) een oplossing (...) voor de kentheoretische problemen die met de Kuhniaanse wending zijn ontstaan". De hiervoor beschreven problemen van de empirische basis en de invloed van externe factoren op de wetenschap, worden door Habermas opgelost, zonder dat hij vervalt in een vergaand relativisme. Hij maakt daarbij gebruik van ontwikkelingen in de linguïstiek (Chomsky), de taal filosofie (Wittgenstein, Austin en Searle) en de ontwikkelingspsychologie (Piaget).

Instrumenteel handelen is gebonden aan een specifieke verhouding tot de werkelijkheid, die pas objectieve ervaringen mogelijk maakt. Ervaringen of gewaarwordingen zijn volgens Habermas objectief als deze intersubjectief gedeeld kunnen worden, of anders gezegd, als zij experimenteel reproduceerbaar zijn. Voor de beschrijving en communicatie van objectieve ervaringen maken wij gebruik van een 'ding-gebeurtenis taal', waarin tijd-ruimtelijke verhoudingen en causale relaties worden verondersteld. Intersubjectiviteit veronderstelt een gemeenschappelijke ding-gebeurtenis taal, zodat controle van de ervaring of waarneming mogelijk wordt. De ding-gebeurtenis taal en het instrumentele handelen maken een verwijzing mogelijk naar gemeenschappelijk te identificeren ervaringsobjecten of waarnemingen, maar er zijn theorieën¹¹ nodig om de ervaringsobjecten te identificeren als specifieke dingen. De *objectiviteit* van ervaringen met betrekking tot objecten mag echter niet verward worden met de *waarheid* van uitspraken over die ervaringsobjecten. De waarheid of onwaarheid van uitspraken is afhankelijk van de onderlinge overeenstemming van subjecten over de geldigheid van interpretaties en achterliggende theorieën. Dit verwijst naar het communicatieve handelen. De geldigheid van de theoretische veronderstellingen en de inhoud van de begrippen zijn afhankelijk van leerprocessen. Waarheid verwijst daarmee rechtstreeks naar het communicatieve handelen. Communicatieve overeenstemming over een gemeenschappelijk gedefinieerde werkelijkheid verwijst niet alleen naar een objectieve werkelijkheid, maar heeft evenzeer betrekking op gemeenschappelijk als juist geïnterpreteerde normen en het aanvaarden van de waarachtigheid van de uitingen van de betrokkenen¹². De

⁹ Voor een verdere uitwerking van strategisch handelen, zie Koningsveld en Mertens, 1986, pp. 31, 32, 35-61 en voor de coördinatiemechanismen van strategisch handelen (bijvoorbeeld de marktwerking), pp. 62-75.

¹⁰ Voor een verdere uitwerking, zie Koningsveld en Mertens, 1986, hoofdstuk 4 t/m 6.

¹¹ Habermas ziet theorieën als ordeningsschema's die wij binnen een kader van syntactische regels willekeurig construeren: "de sociale wetenschappen dienen er zich van tevoren van te overtuigen dat hun categorieën adequaat zijn ten aanzien van het object, omdat ordeningsschema's waarnaar co-variante grootheden zich louter toevallig schikken, voorbij gaan aan het belang, dat wij bij de maatschappij hebben" (Habermas, 1975, p. 115).

¹² Dit wordt door Habermas uitgebreid beargumenteerd aan de hand van de theorie van de taalhandeling, waarbij hij zich vooral baseert op Austin en Searle. De Engelse filosoof John Austin wijst er op dat uitspraken altijd gesitueerd zijn in een communicatieve context en dat de aandacht voor uitsluitend waarnemingsuitspraken (constativa) onterecht is. Er bestaat ook een klasse van uitingen, die geen beschrijving geven van een stand van zaken, maar in tegendeel zelf iets te weeg brengen in de werkelijkheid. Wanneer we iets zeggen, en daarmee een taalhandeling verrichten, dan houdt dit volgens Searle in dat we tegelijkertijd:

- een uitingshandeling verrichten door het uitspreken van een zin;
- een propositionele handeling verrichten door een verwijzing naar een bepaalde werkelijkheid;
- een illocutionaire handeling verrichten door bijvoorbeeld een verzoek te doen, een bevel te geven, etc.

gemeenschappelijke werkelijkheidsdefinities liggen nooit eenduidig vast; het is de definiëring van ervaringsobjecten, waarbij meerdere interpretaties mogelijk zijn.

Communicatief handelen is gericht op overeenstemming tussen sociale actoren met betrekking tot de geldigheidsaanspraken van de drie werkelijkheidsdomeinen die Habermas onderscheidt (Habermas, 1976, geciteerd in Kunneman, 1986, p. 219):

- de *waarheid* van datgene wat in het propositionele gedeelte van de taalhandeling over de werkelijkheid naar voren wordt gebracht;
- de *juistheid* van de illocutionaire handeling die de spreker verricht in het licht van een bepaalde normatieve context; en
- de *waarachtigheid* van de intenties en emoties die hij daarbij tot uitdrukking brengt.

Deze drie geldigheidsaanspraken kunnen getoetst worden, zij kunnen onder bepaalde voorwaarden op basis van argumenten gestaafd of verworpen worden, aldus Habermas. In het alledaagse communicatieve handelen worden geldigheidsaanspraken doorgaans als vanzelfsprekend geaccepteerd; er is sprake van gedeelde interpretatiekaders in de gemeenschappelijke leefwereld van de betrokkenen.

Rationaliteit betreft bij Habermas het kunnen verschaffen van goede redenen voor handelingen en uitingen. Rationaliteit verwijst daarmee direct naar discussie en argumentatie. Hij presenteert een analyse van de structuur van geldige argumenten, waarbij rationele argumentatie en gefundeerde overeenstemming niet alleen mogelijk zijn met betrekking tot de waarheid van uitspraken, maar ook met betrekking tot de juistheid van normen en de waarachtigheid van uitingen (vgl. Kunneman, 1983, p. 8). Hij verzet zich tegen de inperking van rationaliteit tot het doelrationeel handelen (door hem ook wel aangeduid als gehalveerde rationaliteit).

Het rationaliteitsbegrip dat gangbaar is in de economie is de 'doel-middel-rationaliteit'. Het gaat hierbij om de relatie tussen preferenties (doelen) en de wijze waarop middelen moeten worden aangewend voor het bereiken van deze doelen. Het criterium is de efficiency van de aanwending van de middelen. De economische wetenschap bestudeert slechts het economische aspect van het handelen¹³. Van Doorne en Vromen (1989, p. 111) constateren dat in de neo-klassieke traditie (mainstream economics) "een belangrijke stap (is) gezet in de richting van abstracte theorievorming toen men er toe overging alles uit de economische theorie te elimineren dat niet op de een of andere manier kon vallen onder het formele principe van allocatie van middelen voor concurrerende doeleinden"¹⁴. Hiermee verwordt de economie tot een vorm van wiskunde.

Er is een verschil tussen natuurwetenschappen en sociale wetenschappen. Natuurwetenschappers zijn over het algemeen externe waarnemers. Natuurwetten veranderen niet door er kennis van te nemen. Alleen via de techniek kan kennis der natuur indirecte gevolgen hebben voor deze natuur.

Sociale wetenschappers zijn geen buitenstaanders. Habermas (1981, dl. 1, p. 159) merkt hierover op dat de sociale wetenschapper een symbolisch voorgestructureerde werkelijkheid aantreft¹⁵. De sociale

Proposities (uitspraken) moeten onderscheiden worden van het beweren of uitspreken hiervan. De beschrijving van de werkelijkheid is altijd verbonden met een illocutionaire handeling en daarmee ingebed in een communicatieve context.

Habermas komt tot het fundamentele inzicht dat uitspraken, en begrippen die daarin zijn opgenomen, niet 'uit zichzelf' naar de werkelijkheid verwijzen, maar slechts 'op de schouders' van illocutionaire taalhandelingen op standen van zaken betrekking kunnen hebben. Habermas werkt dit nader uit in zijn theorie van het communicatieve handelen.

Voor een uitgebreidere beschrijving, zie Kunneman, 1986, pp. 213-217.

¹³ Het economische rationaliteitsbegrip kan overigens op andere deelgebieden ook met vrucht worden toegepast (vgl. Becker, 1976), bijvoorbeeld bij het kiezen van een levenspartner, het al dan niet 'nemen' van kinderen, enz.

¹⁴ "Het is navrant te moeten constateren dat deze ontwikkeling van het economisch denken heeft plaatsgevonden in een periode waarin het sociaal-cultureel, het politiek en het economisch gebeuren in toenemende mate met elkaar verstrengeld zijn geraakt", aldus deze auteurs (t.a.p., p. 111).

¹⁵ "Der Sozialwissenschaftler trifft *symbolisch vorstrukturierte Gegenstände* an; sie verkörpern Strukturen desjenigen vortheoretischen Wissens, mit dessen Hilfe sprach- und handlungsfähige Subjekte diese Gegenstände erzeugt haben. Der Eigensinn einer symbolisch vorstrukturierten Wirklichkeit, auf den der Sozialwissenschaftler bei der Konstituierung seines Objektbereichs stößt, steckt in den Erzeugungsregeln, nach denen die im Objektbereich auftretenden sprach- und handlungsfähigen Subjekte den gesellschaftlichen Lebenszusammenhang direkt oder indirekt hervorbringen. Der Objektbereich der Sozialwissenschaften umfaßt alles, was unter die Beschreibung 'Bestandteil einer Lebenswelt' fällt." (p. 159).

wetenschapper heeft niet zoals de natuurwetenschapper alleen een technisch kennisbelang. Er is interactie nodig. "En dat niet alleen uit kentheoretische, maar ook uit machtspolitieke overwegingen: sociale beheersing is tot mislukken gedoemd als zij volstrekt ondemocratisch van bovenaf opgelegd wordt. Voor zover het object van de sociale wetenschappen symbolisch voorgestructureerd is, moeten sociaal-wetenschappelijke onderzoekers niet alleen deelnemen aan het leidendiscours om toegang te krijgen tot dat object, maar moet omgekeerd ook de leek tot op zekere hoogte betrokken worden bij het wetenschappelijk discours, wil de daar verworven kennis toegepast kunnen worden." (Habbers, 1986, p. 29).

Habermas is aanhanger van de concensustheorie van de waarheid. Als de waarheid van uitspraken niet vastgesteld kan worden op basis van objectieve waarnemingen of op basis van onbetwifelde uitgangspunten, dan kan de waarheid van uitspraken alleen gefundeerd worden via een vrijwillig tot stand gekomen, op argumenten gebaseerde consensus. Dit wordt door Kunneman (1986, pp. 220-224) als volgt weergegeven.

Menselijke kennis wordt gevormd door de begripsmatige ordening van ervaringen met behulp van begrippenstelsels of taalsystemen, die aan verandering onderhevig zijn. Dit impliceert dat de waarheidsvraag verschuift van de verhouding tussen uitspraken en werkelijkheid naar de verhouding tussen begrippenkaders (of taalsystemen) en werkelijkheid. Maar de vergelijking tussen taalsystemen en de werkelijkheid is echter principieel uitgesloten, omdat de 'werkelijkheid' ons primair via specifieke begrippenkaders, via de begripsmatige ordening van onze ervaringen gegeven is. Habermas is van mening dat, indien de opeenvolging van die begrippenkaders het karakter heeft van een door argumenten gestuurd leerproces, wij er op kunnen vertrouwen dat wij ervaringen adequaat ordenen en interpreteren. Hiervoor is noodzakelijk dat de begrippenkaders ter discussie gesteld kunnen worden, middels een discours, zonder handelingsdruk, waarbinnen 'radicalisering van de kenniskritiek' mogelijk is. Radicalisering van kenniskritiek betekent dat waarheidsaanspraken niet meer als onproblematisch worden beschouwd, maar in een discours, waarbij expliciet de gehanteerde begrippenkaders en taalsystemen ter discussie¹⁶ worden gesteld, bereflecteerd worden. Onder die voorwaarde kan de consensus als rationeel gefundeerd worden beschouwd, omdat die consensus dan gebaseerd zal zijn op de kracht van de beste argumenten die op dat moment ter beschikking staan. Er is dan geen sprake meer van een subject-objectschema, maar van een subject-subjects schema.

Het onderscheid tussen systeem en leefwereld (sociale filosofie)

Op grond van de consensus theorie van de waarheid is de kwaliteit van de communicatie van belang. Radicalisering van de kenniskritiek in een 'ideale gesprekssituatie', waar sprake is van communicatie-symmetrie, is bepalend voor het rationele karakter van theoretische discussies. Dat betekent echter dat er een direct verband bestaat tussen ontologische, epistemologische en methodologische overwegingen enerzijds en sociaal filosofische argumenten anderzijds. Kunneman (1986, p. 238) stelt dat Habermas enerzijds recht doet "aan het feit dat kennis intern verbonden is met waarheid, geldigheid en argumentatie, maar anderzijds verdisconteert dat alle kennisverwerving ingeschakeld is in maatschappelijke reproductieprocessen en zodoende betrokken is bij de machtsverhoudingen en onderdrukingsverhoudingen die tot nu toe in de geschiedenis voor de maatschappelijke reproductie bepalend zijn geweest". Reproductie betreft het voortbestaan van de maatschappijen en met name de coördinatiemechanismen die worden gehanteerd om de handelingen van individuele actoren op elkaar af te stemmen. Habermas onderscheidt materiële reproductie (= coördinatie via systeemmechanismen: het functioneren van de deelsystemen economie en staat) en symbolische reproductie (= coördinatie via

¹⁶ Voorwaarde voor systematische radicalisering van de kenniskritiek is de 'ideale gesprekssituatie'. Hier is sprake van communicatieve symmetrie. Van een ideale gesprekssituatie is sprake indien:

- alle betrokkenen een gelijke kans hebben om zich uit het communicatieve handelen terug te trekken, een discours te beginnen;
- alle betrokkenen binnen het discours een gelijke kans hebben om beweringen te doen, opvattingen naar voren te brengen en uit te werken, kritiek te leveren, amendementen op te stellen en alternatieven aan te dragen;
- er geen machtsverschillen bestaan tussen de betrokkenen;
- alle deelnemers aan het discours zich waarachtig tegenover elkaar uiten.

Zie Kunneman (1986, pp. 223, 224).

leefwereldmechanismen: sociale integratie, culturele reproductie, socialisatieprocessen)¹⁷. Bij coördinatie via systeemmechanismen worden handelingsgevolgen onderling verrekend, bijvoorbeeld via de markt. Van coördinatie via leefwereldmechanismen is sprake indien de actoren door communicatief handelen tot overeenstemming komen.

Hoe vindt handelingscoördinatie binnen de wetenschappen plaats? In de wetenschapsfilosofie is men er lang van uit gegaan dat hier sprake was van coördinatie via leefwereldmechanismen, wetenschappelijke interpretaties van de werkelijkheid op grond van rationele argumentatie. Wetenschapssociologen (Kuhn) en -antropologen (Latour en Woolgar) hebben erop gewezen dat wetenschappelijke ontwikkeling geen rationeel proces is en dat ook wetenschappers opportunistisch gedrag kunnen vertonen (bijvoorbeeld gericht op reputatie; onderzoeken van datgene dat gemakkelijk te onderzoeken is). Er blijken dus ook systeemmechanismen een rol te spelen bij de ontwikkeling van de wetenschap.

De handelingscoördinatie tussen wetenschap en maatschappij kan eveneens plaatsvinden via systeemmechanismen of leefwereldmechanismen. In het eerste geval wordt wetenschappelijke kennis maatschappelijk geaccepteerd (en gefinancierd) op basis van de resultaten die met de kennis geboekt kunnen worden (beide partijen handelen strategisch uit eigenbelang). In het tweede geval vindt een afstemming plaats van de handelingsoriëntaties middels een discours en er is sprake van een wederzijds leerproces (vgl. Harbers, 1986, p. 64).

2.3.7 Het postmodernisme: het loslaten van het subject-objectschema en het afwijzen van de rationaliteit

Modernisme werd overheersend gedurende de 20ste eeuw en betreft de kritische beoordeling van de beperkingen van de filosofie van de moderniteit: er worden vraagtekens gezet bij de mogelijkheid van de wetenschap om definitieve antwoorden te verschaffen en 'waarheid' te ontdekken (Grbich, 2004, p. 3, 9). Vooral in de zestiger en zeventiger jaren van de vorige eeuw beseften men dat de werkelijkheid misschien wel kenbaar is, maar dat de werkelijkheid veel complexer is dan men oorspronkelijk dacht. Latere ontwikkelingen in het denken leert dat de 'werkelijkheid' niet alleen geconstrueerd wordt door interne en externe bronnen, maar dat deze werkelijkheid ook voortdurend aan verandering onderhevig is, en dat hetgeen voorheen werd beschouwd als extern en objectief 'waar' sterk verbonden was met het behouden van de macht bij degenen die de macht bezitten (Grbich, 2004, p. 10). De ontwikkeling in de wetenschapsfilosofie waarbij langzamerhand de veronderstellingen van het subject-objectschema werden losgelaten beschrijf ik in de eerdere paragrafen in dit hoofdstuk. Grbich noemt dit een verschuiving van realisme naar representatie (p. 10).

Postmodernisme komt op in de laatste decennia van de vorige eeuw en het is een voortzetting van het modernisme. Het is niet eenvoudig te definiëren. Soms wordt een onderscheid gemaakt tussen modernisme/postmodernisme enerzijds en structuralisme/poststructuralisme anderzijds¹⁸. Dit onderscheid is voor deze dissertatie niet erg relevant¹⁹.

Typering van het postmodernisme

In het denken sinds Descartes wordt een onderscheid gemaakt tussen materie en geest (bewustzijn). Bewustzijn wordt uitgevoerd door een subject: "ik denk" (cogito), "ik ben mij bewust", de tweedeling

¹⁷ Zie voor een uitgebreide bespreking: Habermas (1981, deel II, pp. 171-293), Kunneman, Van Luijk en De Vries (1983), Kunneman (1986, pp. 238-256).

¹⁸ Postmodernisme wordt in verband gebracht met filosofen als: Roland Barthes, Jean Baudrillard, Jacques Derrida, Gilles Deleuze, Luce Irigaray, Julia Kristeva, Jacques Lacan, Jean François Lyotard en Richard Rorty. Poststructuralisme wordt in verband gebracht met Michel Foucault en Jacques Derrida (zie Grbich, 2004). Bij andere auteurs wordt Foucault niet tot het postmodernisme gerekend (bijvoorbeeld Van Peursen, 1994, p. 17). Ook wordt wel gesteld dat het postmodernisme niet een verwerping van de moderniteit is, maar de radicale voortzetting ervan (Giddens, 1990). In het kader van mijn studie is het vooral van belang naar welke filosofen gerefereerd wordt in accounting teksten. Vooral aan Foucault en Derrida wordt vaak gerefereerd in artikelen op het gebied van accounting (zie paragraaf 8.3.5 en 8.3.6). Ook Baudrillard wordt in accounting en finance wel eens aangehaald; daarbij wordt de kapitaalmarkt gezien als een simulacrum (een kopie zonder origineel; iets dat een eigen leven gaat leiden zonder relatie met de realiteit).

¹⁹ Zie Grbich (2004), hoofdstuk 2 en 3. Hoewel in deze hoofdstukken (pos)modernisme en (post)structuralisme worden besproken, komt dit onderscheid in vervolghoofdstukken over de plaats onderzoeksontwerp, de positie van de onderzoeker en datapresentatie niet meer aan de orde.

van subject en object heeft de filosofie eeuwen lang bezig gehouden. Sommige filosofen leggen meer nadruk op het object, andere filosofen leggen meer nadruk op het subject; een meer realistische versus een meer idealistische filosofie.

Van Peursen omschrijft de thematiek van het postmodernisme en noemt zes thema's:

- Het postmodernisme heft de tweedeling tussen subject en object op. "De postmoderne denkers echter breken geheel en al met dit dilemma: de mens als centrum van taal en denken is verdwenen en ook het object heeft dan zijn afzonderlijk bestaansrecht verloren. Het subject-objectschema is verouderd en zelfs misleidend. We moeten tot een geheel nieuwe manier van filosofisch denken overgaan" (Van Peursen, 1994, p. 18)²⁰.
- De 'tekst', het discours, wordt het overheersende thema. Niet de schrijver of de spreker is van belang; "om iets goed te begrijpen, te 'decoderen', moet men het als een tekst zonder auteur opvatten" (Van Peursen, 1994, p. 19). De werkelijkheid die in een discours naar voren komt 'bestaat' niet buiten dat discours. Elke tekst wordt beïnvloed door andere teksten: aan elk discours gaat een eerder discours vooraf. Elke tekst dankt haar ontstaan aan de andere teksten die erin doorwerken.
- Men verzet zich tegen de 'metafysica'. Het zoeken naar iets 'wezenlijks' achter gebeurtenissen of verschijnselen, naar een achterliggende structuur, wordt afgewezen. Er is geen plaats meer voor omvattende wereldbeschouwingen, voor 'grote verhalen', zoals het marxistische geloof in het historisch en dialectisch materialisme en het kapitalistische geloof in de markt. "In plaats van de opbouw van een groots, alomvattend filosofisch, of ander, systeem komt de 'deconstructie': het afbouwen, het aan de kaak stellen van al die vergeefse pogingen" (Van Peursen, 1994, pp. 21, 22). Je moet niet bij het universele, maar bij het locale, het kleine, beginnen. De rationaliteit wordt afgewezen, omdat deze zelf niet te beredeneren is. "Rationaliteit wordt alleen 'lokaal' erkend, als een specifiek vertoog, als het op elkaar inwerken van teksten, als het resultaat van een deconstructie die de waan van de legitimering van aanspraken doet verdwijnen."
- Als de grote verhalen 'in stukken uiteen vallen', dan resteert alleen de pluraliteit van de vertogen. Men moet niet meer naar een universele oplossing streven. "De overkoepelende metafysische eenheid, het grote verhaal is onmogelijk geworden. In plaats van spanningen op te lossen, moet men hen juist doormaken. Dit geeft zo de noodzakelijke instabiliteit. Jazeker, 'instabiliteit' wordt als positieve doelstelling aangemerkt. Want stabiliteit is log en verraadt een gesloten systeem in plaats van de dynamische openheid." (Van Peursen, 1994, p. 22). Er kan bijvoorbeeld geen beroep meer worden gedaan op de universele rechten van de mens, maar alleen nog op elkaar. Maar deze relativisering is in wezen zeer humaan, want zij vermijdt elke geestelijke dwang en ontkomt aan het eind weer aan het dreigende gevaar van 'terreur'. Dit betekent echter nog geen willekeur of anarchie, wel om de erkenning van de willekeurigheid (contingentie) van de oplossingen (vgl. Van Peursen, 1994, p. 23). Dit geldt ook voor wetenschappelijke kennis. Wetenschappelijke kennis kan niet buiten het eigen discours gelegitimeerd worden en wordt onthuld via systemen van regels waaraan de voorkeur wordt gegeven boven andere wijzen van begrijpen en boven andere benaderingen voor de productie van kennis (vgl. Arrington en Francis, 1989, p. 1). Claims van wetenschappers betreffende de enig juiste methode of betreffende de 'statistische' waarheid dienen daarom te worden afgewezen.
- Het begrip 'postmodernisme' is voor de auteurs zelf een thema. 'Post' in het begrip 'postmodernisme' betekent niet 'erna', maar duidt veeleer op de geheel eigen invalshoek: het wil aangeven "dat men een probleemstelling van deze tijd gaat radicaliseren" (...) "Misschien is het de beste methode om het woordje 'post' te duiden als een radicale transformatie van elk denken dat zekerheid zoekt in continuïteit, daarbij ingegrepen de 'continuïteit' van elkaar opvolgende revoluties, zoals in de dialectische filosofie gesteld wordt." (Van Peursen, 1994, p. 24).
- 'De ironische houding', het laatste thema dat Van Peursen noemt, hangt samen met de relativiserende benadering van de postmodernisten en met het verzet tegen elke poging om een standpunt te legitimeren of metafysisch te funderen²¹. "Filosofen tillen te zwaar aan de problemen en kunnen ze juist daarom uiteindelijk niet oplossen. Maar ... oplossen is eigenlijk in het geheel niet nodig.

²⁰ Van Peursen (1994, p. 18) wijst er op dat er vreemde talen zijn waarin woorden als 'ik' en 'voorwerp' niet voorkomen. De woordenschat is deel van een bepaalde cultuur. Er komen begrippen bij en er duiken nieuwe begrippen op. "De postmoderne filosofie stelt zich bewust in op zulk een veranderingsproces".

²¹ Dit komt vooral aan de orde bij Rorty.

Integendeel, de tegenstellingen moeten doorstaan worden, tot hun 'plurale' recht komen" (Van Peursen, 1994, p. 25).

Van 'subjectief-objectief' naar 'local/emergent - elite/a priori'

Deetz (1996, pp. 193-195) poneert een aantal fundamentele bezwaren tegen wat hij noemt "the boring and misleading subjective-objective problem". Het dualisme 'objectief-subjectief' weerspiegelt een fundamenteel psychologisch onderscheid tussen een interne en een externe wereld, waarbij het onderzoeksproces wordt gezien als hetzij geleid door de interne wereld (dus subjectief), hetzij door de externe wereld (dus objectief). De beperkingen van dit dualisme zijn:

1. De betekenis van de labels 'subjectief' en 'objectief' is al sociaal bepaald. In het zogenaamde 'objectieve' onderzoek:
 - staan begrippen en methoden te voren vast (a priori),
 - zijn deze begrippen en methoden de onbekende projecties van de wijze waarop de onderzoeker de wereld tegemoet treedt,
 - vormen deze begrippen en methoden de werkelijkheid zoals die wordt waargenomen, zonder kritische reflectie,
 - worden deze begrippen en methoden niet onderworpen aan de 'objectie' van de bestaande versus mogelijke alternatieve werelden.

Vragen betreffende de problemen die bestudeerd worden, de relevantie van de uitkomsten en de terugvertaling hiervan naar de wereld van het subject zijn altijd al beschouwd als waardegebonden onderwerpen die ten grondslag liggen aan de kern van elk 'objectief' onderzoek, dat op enigerlei wijze sociaal effect beoogt te hebben.

2. Het onderscheid subjectief - objectief is het product van een neo-positivistische wetenschapsfilosofie en verhult de mogelijkheden van andere onderzoeksprogramma's. Het onderscheid biedt identiteit en bescherming aan machtige groepen, zowel in de wetenschap als in de maatschappij, en daarom zal dit onderscheid waarschijnlijk ook niet snel verdwijnen. Verschillende wetenschappers in de organisatiewetenschappen hebben het dualisme subjectief / objectief (interior / exterior) afgezworen (Cooper, 1989; Willmott, 1990; 1993)²².
3. Het vasthouden aan het onderscheid subjectief - objectief heeft geleid tot het blijven voortbestaan van een misleidende tegenstelling tussen kwantitatief en kwalitatief onderzoek en even misleidende veronderstelde relaties tussen kwantitatief en kwalitatief onderzoek. Onderzoekers vanuit verschillende denkrichtingen trachten vaak de tegenstelling te verminderen door het onderscheid tussen kwantitatief en kwalitatief onderzoek alleen voor te stellen als verschillende wijzen van verzamelen van gegevens. Zij bepleiten soms triangulatie, hetgeen betekent dat zij veronderstellen dat aanvullende inzichten kunnen worden verkregen door hetzelfde verschijnsel vanuit verschillende invalshoeken te bestuderen. Dit verhult de werkelijke tegenstellingen. Want belangrijker dan de technieken van gegevensverzameling zijn de vraagstellingen die geponeerd worden en het doel van de analyse. Verschillende analysemethoden werken niet vanuit verschillende gezichtspunten aan hetzelfde ding; zij produceren en verduidelijken door middel van het onderzoek zelf verschillende verschijnselen gericht op verschillende doelen (redenen). Kwantitatief onderzoek kan aanzienlijk verbeterd worden als men zich zou bevrijden van de functionalistische ontologie (realisme). Veel vragen kunnen goed op kwantitatieve wijze worden beantwoord. "But when codification, counting, and statistical reduction are separated from the full process of constituting objects, determining problems and influencing communities, when only one side of the research process is claimed as science, research loses relevance and critical parts of the process are not investigated" (Deetz, 1996, p. 195).

Deetz onderscheidt twee nieuwe dimensies: local/emergent versus elite/a priori.

De eerste dimensie heeft betrekking op de wijze waarop begrippen en probleemstellingen tot stand komen bij de vormgeving van het onderzoeksproces. Hierbij is de keuze en stabiliteit van het taalsysteem van essentieel belang omdat het taalsysteem richting geeft aan:

²² Daarom is het volgens Deetz niet mogelijk dergelijke onderzoeksprogramma's te positioneren op de subjectief - objectief - as in het schema van Burrell en Morgan (zie paragraaf 2.4.2).

- het voor het voetlicht halen van problemen,
- het waarnemingsproces zelf door het 'produceren' (door middel van de waarneming) van objecten en door het verbergen van mogelijke ervaringen,
- de aard van de aanspraken die gemaakt worden,
- de rapportering naar groepen buiten het onderzoek zelf.

Deetz (1996, p. 196) typeert de twee uitersten als volgt:

- *Elite / a priori*: het taalsysteem van de onderzoeker is 'elitair' en staat van tevoren vast. Het taalsysteem wordt gedurende het onderzoeksproces constant gehouden, hetgeen betekent dat het onderzoek sterk op onderliggende theorieën gebaseerd is en dat er veel aandacht is voor definities die aan het onderzoeksproces vooraf gaan. De praktijk van hetgeen wordt onderzocht, wordt gecodeerd in het taalsysteem van de onderzoeker. Al dan niet bewust wordt het begrippensysteem van de onderzoeker als superieur beschouwd (ten opzichte van het dagelijks taalgebruik) in de zin dat hiermee beter of duidelijker kan worden weergegeven wat 'werkelijk' het geval is. Men claimt vaak openlijk 'objectiviteit' en waarde vrijheid op basis van een gemeenschappelijk taalsysteem en gemeenschappelijke onderzoeksmethoden. Andere onderzoekers geven echter wel toe dat volledige objectiviteit en waarde vrijheid niet mogelijk is. Maar de opvattingen die al tevoren (a priori) vast staan impliceren impliciete of expliciete bindingen met verschillende groepen in de maatschappij: de aanspraken op kennis worden deel van dezelfde processen die bestudeerd worden, waardoor bepaalde (wereld)visies en belangen worden bevestigd. Dit is ook de reden dat Deetz hier spreekt van een 'normatieve' benadering.
- *Local / emergent*: de onderzoeker werkt met een open taalsysteem en produceert een vorm van kennis met minder grote aanspraken. Centraal staat de situatiegebonden aard van het onderzoek. Het vaststellen van problemen, de aandacht van de onderzoeker en de beschrijvingen in het onderzoek worden uitgewerkt als een samenspel tussen onderzoeker en het onderzochte. Het onderzoek wordt meer geleid door begripsvorming dan door begripstoepassing. Het 'anders zijn' van de ander (de wijze waarop mensen en gebeurtenissen categorieën en classificaties overstijgen) wordt door de onderzoeker juist benadrukt om nieuwe begripsvorming en taalkundige verandering te bewerkstelligen. Als er al sprake is van 'objectiviteit', dan ontstaat deze door de voortdurende wisselwerking tussen onderzoeker en het onderzochte. De onderzoeker en het onderzochte werken samen in het proces van kennisproductie; de onderzoeker is dus geen expert-waarnemer.

Samengevat: "concepts can be developed *with* or applied *to* the organisational members being studied" (local/emergent versus elite/a priori).

2.4 Samenvatting

In paragraaf 2.1 zijn de uitgangspunten van het subject-objectschema samengevat. Mede aan de hand van het werk van Kunneman heb ik aangetoond dat de uitgangspunten van het subject-objectschema in de wetenschapsfilosofie stuk voor stuk zijn ondermijnd.

De volgende stappen zijn daarbij gezet:

- het neo-positivisme: sterke verbondenheid tussen de uitgangspunten van het subject-objectschema (par. 2.3.1);
- Popper: het loslaten van het epistemologische uitgangspunt van het subject-objectschema (par. 2.3.2);
- Kuhn en Lakatos: het loslaten van de ontologische en methodologische uitgangspunten van het subject-objectschema (par. 2.3.3);
- het internalisme/externalisme debat: het verder loslaten van het methodologische uitgangspunt van het subject-objectschema (par. 2.3.4);
- het loslaten van de sociaal-filosofische veronderstelling van het subject-objectschema (par. 2.3.5);
- Habermas: de brede rationaliteitsopvatting in het subject-subjectmodel (par. 2.3.6);
- het postmodernisme: het loslaten van het subject-objectschema (par. 2.3.7).

Een samenvatting is opgenomen in figuur 2.3. De grijze vakken geven aan dat de uitgangspunten van het subject-objectschema zijn losgelaten.

Het loslaten van de uitgangspunten van het subject-objectschema heeft geleid tot een crisis in de wetenschapsfilosofie, die gevolgen heeft voor alle (sociale) wetenschappen. Er zijn thans verschillende

onderzoeksdomeinen te herkennen, die zijn ingegeven door verschillende inkleuringen van de genoemde uitgangspunten. Veel onderzoekers zijn zich niet bewust van de door hen gehanteerde wetenschapsfilosofische veronderstellingen die zij als uitgangspunten bij hun onderzoek (impliciet) hanteren. Sommige onderzoekers²³ zijn zelfs van mening dat het weinig zin heeft om over wetenschapsfilosofische veronderstellingen te discussiëren. Ik ben van mening dat onderzoekers op de hoogte dienen te zijn van de wetenschapsfilosofische uitgangspunten, zodat:

- zij zich (beter) bewust zijn van de beperkingen van hun onderzoek (of wellicht van de onhoudbaarheid van de door hen gehanteerde uitgangspunten);
- zij hun onderzoek kunnen verrijken door ook kennis te nemen van andere uitgangspunten en onderzoek te verrichten vanuit verschillende perspectieven²⁴.

In paragraaf 2.3 heb ik aangetoond dat een enge definiëring van wetenschap een rationaliteit niet houdbaar is. Ik verzet mij tegen de opvatting van sommige onderzoekers om slechts één methode 'wetenschappelijk' te noemen, met uitsluiting van andere methoden²⁵. Ook de visie waarbij 'alternatieve' benaderingswijzen worden verwezen naar de zogenaamde 'heuristische fase' van het onderzoek²⁶, doet geen recht aan deze benaderingswijzen.

Ik hanteer een brede definitie van wetenschap en van rationaliteit. Dat impliceert dat niet alleen zintuiglijk waarneembare feiten onderzocht kunnen worden. Tegen de achtergrond van een gedeelde leefwereld (waarin de sociale actoren kunnen komen tot gedeeld begrip) kunnen waarheidsuitspraken worden gedaan over de 'objectieve' werkelijkheid van dingen en gebeurtenissen, kunnen juistheidsuitspraken worden gedaan over de sociale werkelijkheid van geldende normen en kunnen waarachtigheidsuitspraken worden gedaan over de innerlijke 'werkelijkheid' van emoties en behoeften.

²³ Bijvoorbeeld Watts en Zimmerman, 1990, p. 149: "... to most researchers, debating methodology is a 'no win' situation because each side argues from a different paradigm with different rules and no common ground". Daarbij wordt wel eens als argument naar voren gebracht dat de wetenschapssociologie heeft aangetoond dat pas echt 'vooruitgang' werd geboekt in de wetenschap als een bepaalde groep wetenschappers zich aan de wetenschapsfilosofische discussies ging onttrekken en zijn eigen weg ging.

²⁴ Men spreekt wel van 'mixed methods research' of 'triangulatie', d.w.z. het beschouwen van een onderzoeks-object vanuit meerdere gezichtspunten (die elkaar zouden moeten aanvullen). Een nadere uiteenzetting volgt in paragraaf 9.3. Zie echter ook de in paragraaf 2.3.7 gepresenteerde opvatting van Deetz.

²⁵ Watts en Zimmerman (1986, p. 2) stellen bijvoorbeeld dat het in de wetenschap gaat om het ontwikkelen van theorieën waarmee je kunt verklaren en voorspellen. Normatieve theorieën worden afgewezen.

²⁶ Dat is dan een voorfase van het echte wetenschappelijk onderzoek, namelijk de fase van het zoeken naar hypothesen en begripsbepalingen.

Sommige auteurs beroepen zich op Max Weber en onderscheiden drie fasen in de wetenschappelijke bedrijvigheid, namelijk de input (het 'wat', de keuze van de te bestuderen problemen), de verwerking (het 'hoe') en de output (het 'waartoe', de toepassing). De keuze van de te bestuderen problemen is afhankelijk van selectieve gezichtspunten en is dus sterk afhankelijk van politieke waarderungen. Ook de output, of wel de toepassingen worden door politieke waardeoordelen bepaald. Maar de tussenfase, de verwerking zou dan waarde vrij moeten zijn. Anderen geven wel toe dat altijd wel waardeoordelen meespelen. Maar dit kan op twee wijzen worden geïnterpreteerd: als een zo veel mogelijk te overwinnen beperking, dan wel als een positief iets. Selectieve gezichtspunten *begrenzen* niet slechts de *reikwijdte* maar bepalen mede de *aard of inhoud* van de empirische waarheid.

Figuur 2.3 Het loslaten van de veronderstellingen van het subject-objectschema

	neo-positivisme (2.2.1)	Popper (2.2.2)	Kuhn / Lakatos (2.2.3); Het internalisme/externalisme debat (2.2.4/ 5)	Habermas: brede rationaliteit (2.2.6)	Postmodernisme (2.2.7)
ontologie	de werkelijkheid is objectief gegeven, heeft een onveranderlijke structuur en bestaat onafhankelijk van het menselijk kennen.		Paradigma's en belangen kunnen niet gescheiden worden van de feiten die de basis vormen voor wetenschappelijk onderzoek.	De werkelijkheid is symbolisch voorgestructureerd.	De werkelijkheid die in een discours naar voren komt 'bestaat' niet buiten het discours.
epistemologie	objectieve kennis kan verkregen worden via systematische waarnemingen, die het fundamenteel vormen voor wetmatigheden en theorieën, met behulp waarvan verschijnselen causaal verklaard kunnen worden.	'objectieve' kennis wordt verkregen door overeenstemming over de theoretische basis (ontologische achtergrondkenis).	Er is geen onafhankelijke maatstaf op basis waarvan getoetst kan worden of de theorie de werkelijkheid weergeeft. Feyerabend: feiten die deel uitmaken van onze kennis worden reeds vanuit een bepaalde optiek bekeken. Latour en Woolgar: feiten zijn sociale constructies: ze bestaan niet, maar ze ontstaan.	Communicatieve overeenstemming over een gemeenschappelijk gedefinieerde werkelijkheid verwijst niet alleen naar een objectieve werkelijkheid, maar heeft evenzeer betrekking op gemeenschappelijk als juist geïnterpreteerde normen en het aanvaarden van de waarachtigheid van de uitingen van de betrokkenen. Kennis wordt gevormd door de begripsmatige ordening van ervaringen met behulp van begrippenstelsels of taalsystemen, die aan verandering onderhevig zijn. Waarheidsaanspraken worden in een discours bereflecteerd, waarbij expliciet de gehanteerde begrippenkaders en taalsystemen ter discussie worden gesteld (radicalisering van de kennis-critiek).	De 'tekst', het discours, is het overheersende thema. Niet de schrijver of de spreker is van belang: "om iets goed te begrijpen, te 'decoderen', moet men het als een tekst zonder auteur opvatten". Er reestee alleen de pluraliteit van de vertogen.

	neo-positivisme (2.2.1)	Popper (2.2.2)	Kuhn / Lakatos (2.2.3); Het internalisme/externalisme debat (2.2.4/5)	Habermas: brede rationaliteit (2.2.6)	Postmodernisme (2.2.7)
methodologie	De regels van de wetenschappelijke methode maken een intern gecontroleerd, rationeel leerproces mogelijk, hetgeen leidt tot steeds adequatere kennis van natuur en maatschappij.		Wetenschappelijke vooruitgang verloopt niet rationeel. Er vindt onderzoek plaats naar de structuur van de gedeelde veronderstellingen binnen de wetenschappelijke gemeenschap.	Rationaliteit betreft het kunnen verschaffen van goede redenen voor handelingen en uitingen (discussie en argumentatie). Rationele argumentatie en gefundeerde overeenstemming zijn niet alleen mogelijk m.b.t. de waarheid van uitspraken, maar ook m.b.t. de juistheid van normen en de waarachtigheid van uitingen. Men verzet zich tegen de inperking van rationaliteit tot het doelrationeel handelen (gehalveerde rationaliteit).	De rationaliteit wordt afgewezen, omdat deze zelf niet te berekenen is.
Sociale filosofie	Het rationeel gecontroleerde leerproces en de wetenschappelijke vooruitgang die daardoor mogelijk wordt gemaakt, zijn essentieel voor maatschappelijke vooruitgang, omdat zij tot de accumulatie van ware kennis leiden en zodoende een rationele oplossing van om het even welk probleem mogelijk maken; wetenschappelijke en maatschappelijke vooruitgang, rationeel handelen en wetenschappelijke kennis zijn zodoende onoplosbaar met elkaar verbonden. In de sociale wetenschappen spreekt men van sociale technologie.		Aangezien wetenschappelijke vooruitgang niet verloopt volgens een rationeel gecontroleerd leerproces, wordt er onderzoek gedaan naar de politieke, economische en culturele factoren die de ontwikkeling van de wetenschap beïnvloeden.	Tussen wetenschap en samenleving bestaat een voortdurende wisselwerking: enerzijds is wetenschap een activiteit die haar wortels heeft in een maatschappelijke context waarvan zij onontkoombaar een normatieve invloed ondergaat; anderzijds staat de hedendaagse maatschappelijke ontwikkeling onder sterke invloed van wat er in en met de wetenschap gedaan wordt. Habermas richt zich tegen de verwetenschappelijking van de samenleving, de sociale technologie.	In plaats van de opbouw van een groots, alomvattend filosofisch, of ander, systeem komt de 'deconstructie': het afbouwen, het aan de kaak stellen van al die vergeefse pogingen.

Hoofdstuk 3: Een classificatieschema van sociale theorie

3.1 Inleiding

In hoofdstuk 2 zijn de wetenschapsfilosofische veronderstellingen van sociaal wetenschappelijk onderzoek geanalyseerd vanuit de wetenschapsfilosofie. Hierbij werd een tendens geconstateerd om de strikte veronderstellingen van het traditionele wetenschapsmodel, zoals die zijn beschreven in het zogenaamde subject-objectschema, steeds verder los te laten. De ondermijning van het subject-objectschema door verschillende wetenschapsfilosofen leidt uiteindelijk tot een brede rationaliteitsopvatting, waarin niet alleen plaats is voor uitspraken over de 'waarheid' van uitspraken over en 'objectieve' werkelijkheid van dingen en gebeurtenissen, maar ook voor uitspraken over de 'juistheid' van geldende normen in de sociale 'werkelijkheid' en uitspraken over de 'waarachtigheid' van emoties en behoeften in de innerlijke 'werkelijkheid'. De wetenschapsfilosofische veronderstellingen die zijn behandeld in hoofdstuk 2 betreffen de ontologische, de epistemologische, de methodologische en de sociale filosofische veronderstellingen.

De verschillende betekeniskaders worden nader aangeduid door de termen 'paradigma' en 'metafoor'. Dit komt aan de orde in paragraaf 3.2. De begrippen paradigma en metafoor hebben betrekking op bepaalde gekozen wetenschapsfilosofische veronderstellingen, die als uitgangspunt dienen voor het onderzoek. Metaforen zijn 'subparadigma's': verschillende metaforen vallen onder één paradigma. Metaforen (ook wel 'images' of 'beelden') bepalen voor een groot deel ons denken. De wijze waarop tegen bijvoorbeeld de wereld, de organisatie, menselijk gedrag wordt aangekeken, bepaalt mede de visie op accounting. In bijlage 2 worden metaforen van organisaties in verband gebracht met het achterliggende mensbeeld en met metaforen van accounting. Het betreft hier slechts voorbeelden: het aantal metaforen kan altijd worden uitgebreid. Sommige metaforen zijn zo sterk ontwikkeld dat theorieën/denkrichtingen hierop gebaseerd zijn (bewust of onbewust).

In paragraaf 3.3 wordt, aan de hand van de wetenschapsfilosofische veronderstellingen, een classificatieschema voor sociale theorie ontwikkeld, dat in deel III gehanteerd kan worden voor de analyse en positionering van verschillende denkrichtingen op het vakgebied accounting. Hiertoe wordt in eerste instantie gebruik gemaakt van een model van Burrell en Morgan (1979). Dit model is door diverse auteurs verder aangepast, geïnterpreteerd. Na een bespreking van de door andere auteurs voorgestelde aanpassingen van dit model, onder andere door Laughlin (1995), wordt uitgebreid ingegaan op de ontologische, epistemologische, methodologische en sociaal filosofische veronderstellingen van een viertal paradigma's (perspectieven), met daarbij een aantal mogelijke tussenposities.

In dit classificatieschema worden vier perspectieven (paradigma's) onderscheiden:

- positivistische perspectieven;
- postpositivistische perspectieven;
- interpretatieve perspectieven, die nader onderverdeeld worden in fenomenologische, hermeneutische en constructivistische perspectieven; en
- kritische en postmodernistische perspectieven.

In hoofdstuk 4 en verder worden de verschillende denkrichtingen op het vakgebied accounting op basis van dit classificatieschema gepositioneerd.

3.2 Paradigma's en metaforen

3.2.1 De begrippen

Er kan grote begripsverwarring ontstaan doordat onderzoekers verschillende betekeniskaders (taalsystemen) hanteren. De verschillen in betekeniskaders kunnen in kaart worden gebracht met behulp van de begrippen 'paradigma' en 'metafoor'. Het begrip 'paradigma' is afkomstig van de wetenschapshistoricus Thomas Kuhn (1962, 1970a). Het is in de loop der tijd een modebegrip geworden en het wordt te pas en te onpas in verschillende betekenissen gebruikt. Kuhn heeft hier zelf wel aan bijgedragen. Masterman (1970, pp. 61-65) concludeert dat Kuhn de term 'paradigma' in de eerste druk van zijn boek in ten minste 21 verschillende betekenissen gebruikt. Deze betekenissen worden door haar ondergebracht in drie hoofdgroepen (zie ook Morgan, 1980, p. 606):

- filosofische paradigma's (ook wel genoemd metatheoretische paradigma's, metafysische para-

digma's of metaparadigma's): deze termen worden in een filosofische betekenis gebruikt als een geheel van overtuigingen, een visie op de werkelijkheid of een wijze van tegen de wereld aankijken (ik gebruik hiervoor de term **paradigma**);

- sociologische paradigma's, betreffende de sociale organisatie van wetenschap in termen van scholen gerelateerd aan bepaalde wetenschappelijke prestaties (ik gebruik hiervoor de term **metafoor**);
- artefact paradigma's of construct paradigma's, betrekking hebbend op het concrete gebruik van specifieke technieken en teksten in het proces van wetenschappelijke probleemoplossing (**probleemoplossende activiteiten**).

De respectievelijke termen hebben een steeds engere betekenis en kunnen worden weergegeven in een hiërarchie (Morgan, 1980, p. 606).

Morgan (1980, pp. 606, 607) interpreteert deze paradigma's als drie verschillende niveaus: "Any metatheoretical paradigm or world view may include different schools of thought, which are often different ways of approaching and studying a shared reality or world view.... At the puzzle solving level of analysis ... it is possible to identify many sorts of research activities which seek to operationalize the detailed implications of the metaphor defining a particular school of thought. At this level of detailed analysis, many specific texts, models, and research tools vie for the attention of theorists, and much of the research and debate in the social sciences is focused at this level. This comprises what Kuhn (1962) has described as 'normal science'".

Ik zal de begrippen 'paradigma' en 'metafoor' gebruiken in de hiervoor aangeduide betekenis. Toch blijft het moeilijk de begrippen paradigma en metafoor goed af te bakenen. Beiden hebben betrekking op verschillen in de wetenschapsfilosofische uitgangspunten. Een paradigma, als geheel van overtuigingen, heeft dan betrekking op een bepaalde samenhangende set van metatheoretische veronderstellingen op het gebied van ontologie, epistemologie, methodologie en sociale filosofie. Bij paradigma's gaat het om een hoger abstractieniveau dan bij metaforen. Bij metaforen denken we meer aan verschillende 'scholen'. Ook bij de onderscheiden scholen verschillen de wetenschapsfilosofische veronderstellingen van school tot school, en zelfs binnen scholen kunnen onderzoekers verschillende wetenschapsfilosofische veronderstellingen hanteren. Een paradigma kan ook worden geïnterpreteerd als een metafoor op metaniveau van de onderliggende metaforen. Paradigma's en metaforen kunnen een verrijking betekenen omdat hiermee duidelijker verschillen kunnen worden onderkend en benadrukt; zij kunnen echter ook gebruikt worden als middel tot bewuste of onbewuste misleiding. Paradigma's en metaforen bieden bepaalde inzichten, maar verhullen andere inzichten. Zij bieden mogelijkheden tot reflectie op de gebruikte veronderstellingen. In zijn latere werk heeft Morgan zich vooral bezig gehouden met verschillende metaforen, of beelden van organisaties, die onder de verschillende paradigma's vallen (zie paragraaf 2.4.3 en bijlage 2 en 3).

Onderzoekers delen vaak een gemeenschappelijke set overtuigingen, waardeoordelen en technieken. Deze overtuigingen bepalen wat problemen zijn die de moeite waard zijn om te onderzoeken en bepalen wat acceptabel wetenschappelijk bewijs is. De overtuigingen worden voortdurend bevestigd door mede-wetenschappers en worden zodoende vaak onbewust toegepast. De wetenschapper moet zich bewust zijn van de veronderstellingen van het door hem/haar gekozen gezichtspunt om ook alternatieve gezichtspunten te kunnen beoordelen. Ik gebruik de begrippen paradigma en metafoor hoofdzakelijk als een classificatieschema, dat ik doelmatig acht voor het doel van mijn onderzoek¹.

3.2.2 Paradigma's

Burrell and Morgan (1979, p. x) stellen dat sociale theorievorming gestructureerd kan worden in termen van vier essentiële paradigma's die gebaseerd zijn op verschillende sets metatheoretische veronderstellingen over de aard van sociale wetenschap en over de aard van de maatschappij. Zij ontwerpen een raamwerk met twee dimensies dat leidt tot vier elkaar wederzijds uitsluitende visies op sociale werkelijkheid (paradigma's).

Burrell en Morgan: twee dimensies, vier paradigma's

¹ Voor een discussie over het gebruik van metaforen, zie Tinker (1986) en McCourt (1997).

De eerste dimensie (beschreven door Burrell and Morgan, 1979, pp. 1-9) heeft betrekking op de veronderstellingen over de aard van sociale wetenschap. Het gaat hier om de positie die wordt ingenomen ten aanzien van de in paragraaf 2.3 onderscheiden wetenschapsfilosofische domeinen: ontologie, epistemologie, methodologie en sociale filosofie². Burrell and Morgan (1979, p. 3) beschrijven de twee uitersten als de 'objectivist approach to social science' versus de 'subjectivist approach to social science' ('objective' versus 'subjective'). Deze dimensie wordt door hen (p. 3) als volgt weergegeven³:

² Burrell en Morgan onderscheiden: veronderstellingen van ontologische aard (realisme versus nominalisme), veronderstellingen van kennistheoretische (epistemologische) aard (positivisme versus anti-positivisme), veronderstellingen betreffende de menselijke aard, met name betreffende de relatie tussen de mens en zijn omgeving (determinisme versus voluntarisme) en veronderstellingen van methodologische aard (nomothetische versus ideografische methode).

De extreme posities in elk van de vier hiervoor genoemde veronderstellingen worden weergegeven door twee filosofische stromingen, namelijk het 'sociologisch positivisme' versus het 'Duitse idealisme'.

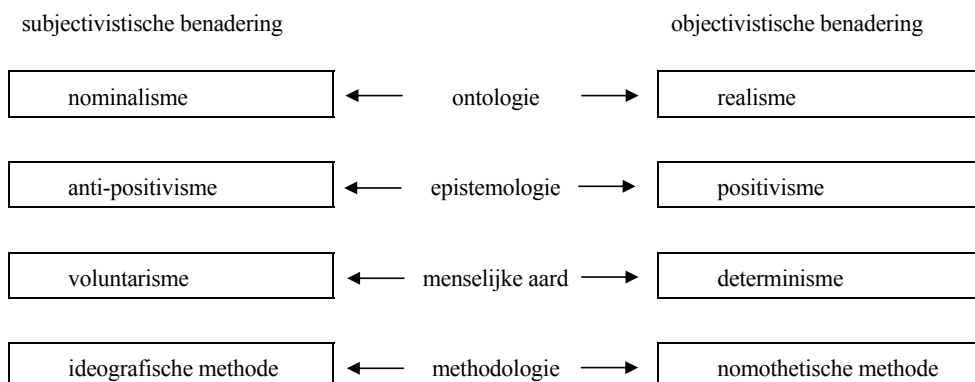
³ Veronderstellingen van ontologische aard: 'realisme' versus 'nominalisme'. Het realisme gaat uit van een objectief gegeven 'werkelijkheid', die onafhankelijk van de onderzoeker bestaat; de sociale wereld buiten het individuele kennen is een werkelijke wereld die bestaat uit harde, tastbare, relatief onveranderlijke structuren, die als empirische entiteiten op zichzelf bestaan. Volgens het nominalisme is de 'werkelijkheid' het product van individueel bewustzijn. Namen, begrippen en labels, die worden gebruikt om de werkelijkheid vorm te geven worden beschouwd als kunstmatige scheppingen, waarvan het nut gebaseerd is op het gebruik als instrument voor het beschrijven van, voor het betekenis geven aan en voor het omgaan met de wereld buiten jezelf.

Veronderstellingen van kennistheoretische (epistemologische) aard: 'positivisme' versus 'anti-positivisme'. De positivistische kennistheorie tracht te verklaren en te voorspellen door het zoeken naar regelmatigheden en causale verbanden tussen samenstellende delen van de sociale werkelijkheid. De aard van de kennis, of iets waar of onwaar is, kan worden vastgesteld en kan worden overgebracht aan andere individuen. Volgens het anti-positivisme is de wereld in essentie relativistisch en kan zij alleen begrepen worden vanuit het standpunt van de individuen die direct betrokken zijn bij de activiteiten die worden bestudeerd. Het standpunt van de 'onpartijdige waarnemer' wordt verworpen en wordt vervangen door het begrip 'Verstehen': men kan alleen 'begrijpen' door zichzelf te verplaatsen in de gedachtewereld van de betrokken participanten.

Veronderstellingen betreffende de menselijke aard, met name betreffende de relatie tussen de mens en zijn omgeving: 'determinisme' versus 'voluntarisme'. Volgens het determinisme wordt de mens volledig bepaald door de situatie of omgeving waarin hij verkeert. In het voluntarisme wordt gesteld dat de mens volledig autonoom is en dat de mens een eigen vrije wil heeft: de mens creëert zijn eigen omgeving, werkelijkheid.

Veronderstellingen van methodologische aard: de 'nomothetische' versus de 'ideografische' methode. De ingenomen veronderstellingen betreffende ontologie, epistemologie en menselijke aard zijn direct van invloed op de toe te passen methoden van onderzoek. Als men de wereld beschouwt als een harde, externe, objectieve werkelijkheid, dan zal de wetenschappelijke arbeid zich waarschijnlijk richten op een analyse van relaties en regelmatigheden. De nomothetische benadering benadrukt het belang van het baseren van onderzoek op een systematisch protocol en op technieken en van het streng toetsen van hypothesen. Als men een visie op de werkelijkheid heeft, waarin de nadruk ligt op subjectieve ervaringen van individuen bij het creëren van een sociale wereld, dan zal de voornaamste zorg zijn het begrijpen van de wijze waarop een individu de wereld creëert, verandert en interpreteert. De ideografische benadering probeert 'binnen' te komen in de te beschrijven situaties en probeert 'betrokken' te geraken.

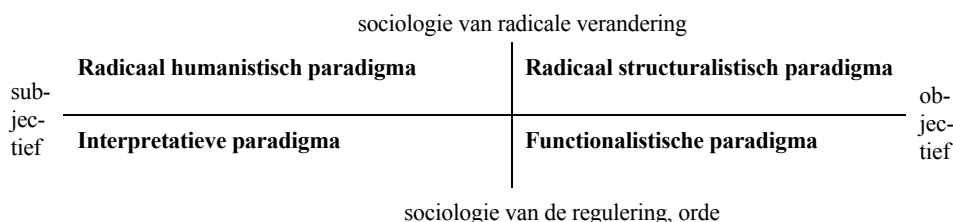
Figuur 3.1: subjectivistische versus objectivistische benadering

De tweede dimensie (beschreven door Burrell and Morgan, 1979, pp. 10-20) heeft betrekking op veronderstellingen betreffende de aard van de maatschappij. De twee uitersten worden weergegeven door ‘regulation’ versus ‘radical change’, ofwel harmonie versus conflict. In de harmonie-benadering worden verklaringen van maatschappelijke fenomenen gegeven in termen waarbij de nadruk ligt op onderliggende eenheid en samenhang, op orde en stabiliteit. De aanhangers van de conflict-benadering zoeken naar verklaringen voor radicale veranderingen, die geworteld zijn in structurele conflicten, vormen van onderdrukking en structurele tegenstellingen. Zij zien deze conflicten als de karakteristieken van de moderne maatschappij.

De twee dimensies leiden tot vier metatheoretische paradigma's (zie figuur 3.2).

Figuur 3.2: Metatheoretische paradigma's van Burrell en Morgan (Morgan, 1980, pp. 608, 609)

Ik geef hier een korte typering van de vier paradigma's; de wetenschapsfilosofische veronderstellingen komen in deze paragraaf uitgebreider aan de orde.

- In het functionalistische paradigma wordt onderzoek verricht op basis van een vooraf gespecificeerde theorie, die wordt getoetst op basis van 'traditionele' methoden (die niet ter discussie staan), zoals statistische toetsing, enquêtes en case studies.
- In het interpretatieve paradigma wordt uitgegaan van fenomenologisch en etnografisch onderzoek; het gaat hier om ‘diepgaande waarneming’ van één situatie of een beperkt aantal situaties voor het begrijpen van alledaagse ervaringensituaties in hun context.
- In het radicaal humanistische paradigma gaat het om het blootleggen van machtsrelaties in de maatschappij/organisatie, om vervreemdende aspecten van verschillende wijzen van denken en handelen en om de wijze waarop mensen kunnen emanciperen (hun vervreemding kunnen overstijgen) middels (zelf)bewustzijn van ideologische structuren.
- In het radicaal structuralistische paradigma worden machtsrelaties en ongelijkheid tussen mensen verklaard in het licht van de onderliggende conflicten tussen klassen (tegenstelling tussen arbeider

en kapitalist) en wordt getracht onrechtvaardigheid te overwinnen door het bestrijden van bestaande machtsrelaties.

Kritiek op Burrell en Morgan

Er is veel kritiek gekomen op:

1. de veronderstelling van de wederzijdse uitsluiting van de paradigma's, ook wel aangeduid met de term 'incommensurabiliteit' (zie Weaver en Gioia, 1994; Hassard, 1991; Parker en McHugh, 1991; en Willmott, 1990, 1993 in een discussie met Jackson en Carter, 1991, 1993);
2. het bestaan van meerdere tussenposities, met name op de 'subject-object'-as (Morgan en Smircich, 1980) en
3. de koppeling van de verschillende metatheoretische veronderstellingen (zie Johnson, 1995; Laughlin, 1995; Shapiro, 1997).

Ad 1: Incommensurabiliteit

Burrell en Morgan (1979, p. x) presenteren de paradigma's als elkaar wederzijds uitsluitend vanwege de lijnrecht tegenover elkaar staande veronderstellingen. In de objectivistische visie wordt uitgegaan van een 'realisme' op het gebied van ontologie en 'positivisme' op het gebied van epistemologie. Dit impliceert een theorieneutrale waarnemingstaal, waardoor het mogelijk is door middel van empirische waarneming direct toegang te krijgen tot een wereld die onafhankelijk van het individu bestaat.

Bij het tegengestelde alternatief, de subjectivistische visie, wordt uitgegaan van nominalisme op het gebied van ontologie en anti-positivisme op het gebied van epistemologie.

De wereld wordt ervaren hetzij als een harde, externe, objectieve werkelijkheid, of, het tegenovergestelde, er wordt de nadruk gelegd op de subjectieve ervaring van individuen in een wereld die zij zelf creëren. De maatschappij moet beschouwd worden hetzij vanuit de onderliggende eenheid en samenhang, dan wel in termen van vormen van overheersing en structurele tegenstellingen (Burrell en Morgan, 1979, pp. 3, 19). Deze dubbele dichotomie leidt tot gepolariseerde sets van veronderstellingen, die door Burrell en Morgan worden aangeduid als paradigma's.

In de literatuur (Boland, 1989; Johnson, 1995; Morgan en Smircich, 1980; Tomkins en Groves, 1983) blijkt dat er sprake is van een continuüm op beide assen, waarbij verschillende tussenposities mogelijk zijn. Deze tussenposities werden reeds eerder getypeerd als 'metaforen'.

Ik wijs incommensurabiliteit van paradigma's en metaforen af. Weliswaar kan begripsverwarring ontstaan doordat onderzoekers verschillende betekeniskaders (taalsystemen) hanteren, maar het is juist een van de functies van wetenschap deze betekeniskaders tot elkaar te herleiden. Dit kan worden bemoeilijkt doordat wetenschappers zelf (bewust of onbewust) bepaalde belangen nastreven. Gestreefd dient te worden naar een 'ideale gespreksituatie' (zie paragraaf 2.3.6).

Ad 2: Het bestaan van meerdere tussenposities, met name op de 'subjective-objective'-as

Burrell en Morgan (1979) gaan uit van extreme posities (tegenstellingen) op het gebied van ontologie, epistemologie, menselijke aard en methodologie (zie figuur 1). Zoals in paragraaf 3.2.3 zal worden aangetoond zijn er veel tussenposities mogelijk, die worden aangeduid met metaforen.

Ad 3 De koppeling van de metatheoretische veronderstellingen

Burrell en Morgan (1979, p. 7) neigen ertoe de veronderstellingen op het gebied van ontologie, epistemologie, menselijke aard en methodologie te koppelen. Dit blijkt uit figuur 3.2 en bijbehorende noot 3. Door de koppeling ontstaan de extreme posities: een subjectivistische tegenover een objectivistische visie. Een paradigma heeft dan ook betrekking op een *samenhangende* set wetenschapsfilosofische veronderstellingen. Het is echter denkbaar dat een positie wordt ingenomen, waarbij de veronderstellingen niet direct aan elkaar gekoppeld zijn: bijvoorbeeld op het gebied van ontologie vasthouden aan het realisme en op het gebied van epistemologie kiezen voor een meer subjectivistisch uitgangspunt (zie hoofdstuk 2.3.2, de positie van Popper).⁴

⁴ Shapiro (1997) geeft expliciet aan welke wetenschapsfilosofische veronderstellingen ten grondslag liggen aan de praktijk van de financiële verslaggeving en aan de regelgeving. Zie paragraaf 8.2.2.1, onder B.

3.2.3 Metaforen

Metaforen betreffen de sociale organisatie van wetenschap in termen van scholen gerelateerd aan bepaalde wetenschappelijke prestaties (zie paragraaf 3.2.1). Morgan toont in zijn bekende boek "Beelden van organisaties" (1992; oorspronkelijke titel "Images of Organizations", 1986) dat veel van onze traditionele opvattingen over organisatie en management (en accounting) gebaseerd zijn op een klein aantal, voornamelijk mechanische en biologische, beelden⁵, die men als vanzelfsprekend aanneemt (p. 12). De belangrijkste premisse van zijn boek over 'beelden' van organisaties is "dat onze theorieën over en verklaringen van het functioneren van de organisatie uitgaan van een metafoor die ons de organisatie leert zien en begrijpen op een duidelijke manier die slechts een gedeelte belicht" Het gebruiken van een metafoor houdt namelijk *een manier van denken* en *een manier van zien* in, die ons toont hoe we in het algemeen tegen onze wereld aankijken (p. 12). De gebruikte metafoor benadrukt een bepaald aspect, maar verhuult tegelijkertijd andere aspecten. Metaforen spelen een belangrijke rol bij het vorm geven van ons denken.

Metaforen of beelden zijn in de literatuur gebruikt voor bijvoorbeeld de wijze waarop tegen werkelijkheid wordt aangekeken (Morgan en Smircich, 1980), de wijze waarop tegen organisaties wordt aangekeken (Morgan, 1986) en dat is 'vertaald' naar de wijze waarop tegen accounting wordt aangekeken (Tomkins en Groves, 1983; Boland, 1989; Davis, Menon en Morgan, 1982).

Het model van Burrell en Morgan (1979), waarin vier elkaar wederzijds uitsluitende paradigma's worden onderscheiden (2 x 2 dimensies) die gebaseerd zijn op verschillende sets wetenschapsfilosofische veronderstellingen over de aard van de sociale wetenschap en over de aard van de maatschappij, werd in paragraaf 3.2.2 bekritiseerd vanwege de te simplistische voorstellingswijze die hiervan uitgaat. Eén van de kritiekpunten betreft de mogelijkheid om meerdere posities te onderscheiden, met name op de 'subjective-objective'-as. Morgan en Smircich (1980, p. 492) karakteriseren zes mogelijke posities in het volgende schema:

⁵ De begrippen 'beeld' en 'metafoor' worden gehanteerd als synoniemen.

Figuur 3.3: een onderverdeling van subjectivistische en objectivistische benaderingen

Network of basic assumptions characterizing the subjective-objective debate within social science

	Subjectivist approaches to social science				Objectivist approaches to social science	
Core ontological assumptions	reality as a projection of human imagination	reality as a social construction	reality as a realm of symbolic discourse	reality as a contextual field of information	reality as a concrete process	reality as a concrete structure
Assumptions about human nature	man as a pure spirit, consciousness, being	man as a social constructor, the symbol creator	man as an actor, the symbol user	man as an information processor	man as an adaptor	man as a responder
Basic epistemological stance	to obtain phenomenological insight, revelation	to understand how social reality is created	to understand patterns of symbolic discourse	to map contexts	to study systems, process, change	to construct a positive science
Some favoured metaphors	transcendental	language game, accomplishment, text	theatre, culture	cybernetic	organism	machine
Research methods	exploration of pure subjectivity	hermeneutics	symbolic analysis	contextual analysis of Gestalten	historical analysis	lab experiments, surveys

Dit schema zal in paragraaf 3.2.4 mede worden gehanteerd voor het afleiden van criteria op grond waarvan denkrichtingen in accounting kunnen worden geclassificeerd. Het bovenstaande schema gaat nog wel uit van een koppeling, waarbij de ontologische positie (grotendeels) bepaalt welke posities worden ingenomen op het vlak van methodologie en epistemologie. Hoewel hier meestal wel een zekere samenhang aanwezig zal zijn is dit niet noodzakelijkerwijs het geval.

Hoewel Laughlin (1995, p. 66) toegeeft dat Burrell en Morgan wel de belangrijkste keuzes betreffende de aard van sociale wetenschap in kaart hebben gebracht, oordeelt hij toch dat de indeling van Burrell en Morgan te simplistisch is, en komt hij met een driedeling. De keuzes die gemaakt moeten worden voordat men kan beginnen aan empirisch onderzoek kunnen volgens Laughlin worden ondergebracht in drie dimensies, die hij aanduidt met 'theory', 'methodology' en 'change'. Voor elk van deze dimensies worden drie niveaus onderscheiden: 'high', 'medium' en 'low', waardoor een matrix ontstaat van 3 x 3 x 3. Eigenlijk is bij elk van de drie dimensies eerder sprake van een continuüm. Zelf bepleit hij 'middle range thinking', een positie in het midden van de matrix (die op alle dimensies 'medium' scoort) en die gebaseerd is op de Duitse kritische theorie (Habermas). Broadbent en Laughlin (1997) presenteren een voorbeeld van een onderzoek van deze benadering.

De drie dimensies worden als volgt door Laughlin (1995, pp. 66-68) en Broadbent en Laughlin (1997, pp. 624, 625) getypeerd:

Theorie. Het gaat hier om de ontologische en epistemologische veronderstellingen. Dit kan worden uitgedrukt in de mate waarin gebruik wordt gemaakt van eerdere theorievorming. Een hoog niveau van theorievorming duidt op een veronderstelde objectieve wereld (die bestaat los van de projecties en vooroordelen van de waarnemer), die, ondanks een grote mate van variëteit, een hoge mate van generaliseerbaarheid en regelmaat bezit en die in eerder onderzoek al uitgebreid is onderzocht. Nieuwe

studies zijn steeds slechts kleine radertjes in het algemene theoretische bouwwerk, dat telkens opnieuw door empirisch onderzoek, door nieuwe waarnemingen wordt bevestigd. Bij een laag niveau van voorafgaande theorievorming (het andere uiterste) wordt verondersteld dat de wereld niet objectief gegeven is - de wereld is een projectie van onze geest - en aangezien deze projecties verschillen, is generaliseerbaarheid onmogelijk. Empirische details zijn geen gegevens, waarmee de theorie wordt ondersteund of weerlegd; de details worden juist zelf relevant en *worden* theorie en de theorie is niet veralgemeniseerbaar en alleen geldig in de context van de onderhavige studie.

Methodologie. Bij deze dimensie gaat het om het maken van een keuze ten aanzien van de aard en de rol van de onderzoeker in het onderzoeksproces (de veronderstelling aangaande de 'menselijke aard' van Burrell en Morgan) en de mate van theoretische formaliteit bij het definiëren van de aard van de onderzoeksmethoden (de veronderstelling aangaande de 'methodologie' van Burrell en Morgan). De aard van de onderzoeksmethode en de rol van de onderzoeker hangen samen. Dit wordt gezien als een continuüm. Enerzijds is de wijze waarop een onderzoeker te werk dient te gaan gedefinieerd op basis van een voorgeschreven model: de onderzoeksmethoden zijn in hoge mate vooraf gedefinieerd en staan los van de onderzoeker, waardoor vooringenomenheid van de onderzoeker wordt 'weggepoetst'; het onderzoek gaat uit van een nomothetische benadering en de onderzoeker heeft geen invloed op het onderzoeksproces en op de uitkomsten die uit het onderzoeksproces voortkomen. Aan de andere zijde van het continuüm wordt uitgegaan van een ideografische benadering, waarbij de waarnemer/onderzoeker wordt gezien als een integraal onderdeel van het onderzoeksproces. De toegepaste methoden zijn subjectief en worden ontwikkeld tijdens het onderzoeksproces. Bij een laag niveau van 'methodologie' is het de onderzoeker toegestaan betrokken te geraken in het onderzoeksproces en wordt dit zelfs aangemoedigd. De onderzoeker is daarbij niet gebonden aan theoretische regels omtrent 'wat hij/zij moet zien' en 'de wijze waarop hij/zij moet zien'. Het vermijden van theoretische en rationele voorschriften wordt juist gezien als de kracht van deze methode.

Verandering. Deze dimensie betreft de houding van de onderzoeker betreffende de noodzaak tot verandering dan wel het handhaven van de situatie die wordt onderzocht, maar het omvat ook de visie omtrent de noodzaak om daadwerkelijk iets te doen. Bij een hoge score op de dimensie 'verandering' constateert de onderzoeker dat er sprake is van een (door hem/haar geïnterpreteerde) werkelijkheid die veranderd moet worden, hoewel hij/zij, naar eigen overtuiging, niet altijd de mogelijkheid heeft de gewenste verandering ook door te voeren (door bijvoorbeeld onvoldoende invloed of het aanvaarden van de onvermijdbaarheid van bepaalde krachten). Bij een lage score op de dimensie 'verandering' is er sprake van een lage animo tot verandering; men wenst de status quo te handhaven. Hieronder vallen ook de onderzoekers die het analyseren van situaties als een hulpmiddel tot beheersing en die in sommige gevallen zeer proactief kunnen zijn indien een verschijnsel wordt geconstateerd dat afwijkingen van het gewenste evenwicht (status quo) kan veroorzaken. Dit leidt tot figuur 3.4.

Figuur 3.4: het model van Laughlin

		theorie-dimensie: de mate waarin gebruik wordt gemaakt van eerdere theorievorming		
		hoog	gemiddeld	laag
methodologie-dimensie: de mate waarin theoretische onderzoeksmethoden vooraf vaststaan	hoog	Positivisme (L) Realisme (L) Instrumentalisme (L) Conventionalisme (L)		
	gemiddeld		Duitse kritische theorie (M)	Symbolisch interactionisme (Kuhn) (L)
	laag	Marxisme (H)	Structuration (L) Franse kritische theorie (L)	Pragmatisme (L) Symbolisch interactionisme (Blumer) (L) Etnomethodologie (L)

veranderingsdimensie: de mate waarin kritiek wordt geleverd op de status quo en gewezen wordt op de noodzaak tot verandering: in de figuur aangegeven door (H), (M) of (L)

Laughlin (1995, p. 70) geeft slechts invulling aan zes van de 27 cellen (zie figuur 7). De andere cellen zijn theoretische mogelijkheden, maar blijken niet voor te komen. In figuur 4 (ontleend aan Broadbent en Laughlin, 1997, p. 625) worden de theoretische en de methodologische dimensie weergegeven, de veranderingsdimensie wordt tussen haken weergegeven als hoog (H), gemiddeld (M) en laag (L).

Laughlin (1995) gaat in op de filosofische ‘wortels’ van de door hem onderscheiden benaderingen. De cel (theorie, methodologie, verandering) = (hoog, hoog, laag) wordt geplaatst in de positivistische traditie, die zijn oorsprong vindt in het werk van Auguste Comte. De andere (ingevulde) cellen zijn uiteindelijk terug te voeren op Immanuel Kant, hetzij via de ‘kritische’ lijn (Georg Hegel, Karl Marx, Friedrich Nietzsche), hetzij via de ‘niet-kritische’ lijn (Johann Fichte). De uitgangspunten van de genoemde cel en de overige cellen zijn fundamenteel verschillend en de scheidslijnen tussen de andere benaderingen onderling zijn veel minder scherp. Dit is de reden dat in de literatuur de dik-omlijnde cel (hoog, hoog, laag) wel wordt aangeduid als mainstream (bijvoorbeeld door Chua, 1986), tegenover de interpretatieve en kritische benaderingen (de overige cellen).

Baker en Bettner (1997, p. 296) wijzen er op dat de indeling van Laughlin betrekking heeft op empirisch onderzoek en dat een groot deel van het onderzoek (op het gebied van accounting) bestaat uit theoretische, mathematische modellen. Hier is sprake van een hoog niveau van eerdere theorievorming, een hoog niveau van methodologie (bijvoorbeeld kwantitatieve modellen) en meestal een laag niveau van verandering. Het is mijns inziens niet nodig een extra dimensie toe te voegen aan de driedimensionale matrix van Laughlin, omdat dit soort onderzoek past in de dikomlijnde cel in figuur 4.

De dimensies theorie, methodologie en verandering vormen de basis voor het door mij gehanteerde classificatieschema van accounting theorieën⁶.

⁶ Laughlin (1995) bepleit wat hij noemt ‘middle range thinking’ en baseert zich vooral op Habermas (1981) voor het ontwikkelen van een methodologie voor accounting (zie paragraaf 8.3.2). Een themanummer van het

3.3 Een classificatieschema op basis van wetenschapsfilosofische veronderstellingen

3.3.1 De ontwikkeling van een classificatieschema

In de volgende subparagrafen komen de drie dimensies uit bovenstaand model uitgebreid aan de orde, waarbij ik gebruik maak van het classificatieschema in figuur 5. In hoofdstuk 2 en in paragraaf 3.2 zijn de verschillende wetenschapsfilosofische veronderstellingen deels reeds aan de orde geweest. Bij het (neo-)positivisme constateerde ik een sterke verbondenheid tussen de uitgangspunten van het in hoofdstuk 2 behandelde subject-objectschema, dat wil zeggen dat de gekozen uitgangspunten op het gebied van ontologie, epistemologie, methodologie en sociale filosofie samenhangen (zie paragraaf 2.3.1). In hoofdstuk 2 heb ik geconstateerd dat het positivistische bouwwerk langzamerhand afbrokkelde en dat de veronderstellingen een voor een moesten worden losgelaten, hetgeen tot uitdrukking komt in andere wetenschapsfilosofische stromingen (Popper, Kuhn, Lakatos, het internalisme/externalisme debat, de Duitse kritische theorie van Habermas en het postmodernisme). De genoemde verbondenheid van de uitgangspunten gaat in de andere wetenschapsfilosofische stromingen deels verloren; de koppeling tussen de ingenomen posities is niet noodzakelijk aanwezig.

Aan de hand van figuur 3.5 tracht ik een classificatieschema te ontwikkelen waarin de verschillende denkrichtingen in accounting kunnen worden gepositioneerd. Figuur 3.5 is gebaseerd op de vijf grote stromingen in de wetenschapsfilosofie.

tijdschrift *Critical Perspectives on Accounting* (vol. 15, no. 2, 2004) is volledig gewijd aan de opvattingen van Laughlin onder de titel "Accounting methodology: debating the middle range". De uitdager is Lowe (2004) die een 'middle range thinking' beschouwt vanuit de wetenschapssociologie. Naar aanleiding van deze en andere commentaren in dit themanummer geeft Laughlin (2004, pp. 271-275) een verdere verfijning van de methodologie-dimensie in zijn raamwerk.

Figuur 3.5: een classificatieschema op basis van wetenschapsfilosofische veronderstellingen

	positivistische perspectieven	post-positivistische perspectieven	fenomenologische en hermeneutische perspectieven	constructivistische perspectieven	kritische perspectieven	postmodernistische perspectieven
A. Ontologie						
B. Epistemologie						
C. Methodologie						
1. visie op plaats van de wetenschapper						
2. methode						
3. research style						
4. veronderstelling betreffende de menselijke aard						
D. Sociale filosofie						
1. relatie tussen theorie en praktijk						
2. visie op maatschappelijke verandering						

3.3.2 Positivistische perspectieven

Positivisme is de meest extreme positie, gebaseerd op de 19de eeuwse filosofie van Auguste Comte (1798-1857), waarbij wordt uitgegaan van een objectieve werkelijkheid die kan worden bestudeerd door middel van waarneming.

A. Ontologie

De ontologische positie wordt aangeduid met 'realisme', ook wel 'naïef realisme'. Er wordt uitgegaan van drie veronderstellingen: 1) de werkelijkheid (het onderzoeksobject) is objectief gegeven; 2) de werkelijkheid is onafhankelijk van het menselijk kennen; 3) de werkelijkheid heeft een onveranderlijke structuur. De werkelijkheid is een concreet iets dat werkelijk aanwezig is. De werkelijkheid wordt gezien als een structuur bestaande uit een netwerk van vaste relaties tussen de delen (net als in de natuurwetenschappen): de sociale werkelijkheid is even 'echt' als de werkelijkheid in de natuurwetenschappen; dat wil zeggen dat in de sociale wetenschappen, net als in de natuurwetenschappen wetten (meestal in de vorm van oorzaak-gevolg-relaties) kunnen worden afgeleid over menselijk gedrag. De onveranderlijke structuur houdt immers in dat menselijk gedrag niet plaats- en tijdgebonden is, dat mensen zich onder gelijke omstandigheden altijd op dezelfde wijze gedragen en dat mensen dezelfde omstandigheden op verschillende tijdstippen op dezelfde wijze beoordelen. De werkelijkheid kan worden gevonden door onderzoek naar het concrete gedrag van de delen en naar de relaties tussen de delen. De werkelijkheid is objectief en kan worden waargenomen (middels zintuiglijke waarneming) en kan nauwkeurig worden gemeten (zie ook figuur 3: "reality as a concrete structure").

De werkelijkheid beïnvloedt de mens; de mens kan de werkelijkheid niet beïnvloeden (determinisme).

Individueen worden gekarakteriseerd als passieve objecten, niet als makers van de sociale werkelijkheid.

B. Epistemologie

De epistemologische positie hangt samen met de ontologische positie en wordt gekenmerkt door dualisme en objectiviteit. Theorie staat los van waarnemingen die worden gebruikt voor het verifiëren van theorie (dualisme). Men gelooft in de mogelijkheid van een objectieve en waarde vrije wetenschap, zolang de voorgeschreven onderzoeksmethoden worden gehanteerd. Alleen via zintuiglijke waarneming kan toegang worden verkregen tot het object van onderzoek. Kennis heeft de vorm van verklarende theorieën.

C. Methodologie

1. De plaats van de wetenschappelijk onderzoeker. De wetenschappelijk onderzoeker neemt afstand van het onderzoeksveld: hij is slechts waarnemer. Er wordt uitgegaan van een strikte scheiding tussen subject (onderzoeker) en object (van onderzoek): de onderzoeker kan het object van onderzoek alleen bestuderen, maar niet beïnvloeden en de onderzoeker wordt ook niet door het onderzochte object beïnvloed. Als er al sprake is van enigerlei wijze van beïnvloeding, dan moet getracht worden dit zo veel mogelijk te voorkomen, omdat anders de objectiviteit van het onderzoek (validatie) in gevaar komt. Men gelooft in waardevrijheid van het onderzoek (mits voldaan is aan de wetenschappelijke methode).
2. De gehanteerde methode. Hypothesen worden opgesteld in de vorm van proposities en deze worden onderworpen aan empirische verificatie. In experimenten worden de condities zorgvuldig beheerst om de objectiviteit van het onderzoek te waarborgen. Experimentele of gecontroleerde waarneming wordt als eis gesteld (herhaalbaarheid van de waarneming, in een geïsoleerd veld, voor een willekeurig subject). De inductieve methode wordt gehanteerd: wetten worden afgeleid door waarneming van gegevens. In de empirische sociale wetenschappen zijn alleen die waarnemingen toegankelijk voor wetenschappelijk onderzoek die eenduidig zijn (niet voor velerlei uitleg vatbaar); die niet door het onderzoek zelf beïnvloed worden; die intersubjectief zijn, en die meetbaar zijn. Het onderzoeksterrein is beperkt tot die verschijnselen die met empirische middelen of instrumenten kunnen worden gesignaleerd of in kaart gebracht. Er is sprake van één wetenschappelijke methode, volgens het natuurwetenschappelijke model. Alle wetenschappen maken gebruik van dezelfde wetenschappelijke methoden, waarmee wetten of empirische regelmatigheden worden afgeleid. De wetenschap is gericht op verklaren en voorspellen. Er wordt een strikte scheiding aangebracht tussen positieve uitspraken, die tot het domein van de wetenschap behoren, enerzijds en normatieve uitspraken (beleidsaanbevelingen, politiek), die niet tot het domein van de wetenschap behoren. De politiek, de beleidsmakers bepalen de doelstellingen en de wetenschap kan alleen aangeven welke middelen daarbij ingezet kunnen/moeten worden om het doel te bereiken en welke neveneffecten daarbij kunnen optreden. Deze visie sluit aan bij de veronderstelde onveranderlijke structuur van de werkelijkheid (zie onder A).
3. Research style. Nadruk ligt op het zoeken naar causale verbanden, het ontwikkelen van modellen. Alleen feiten, dus standen van zaken of gebeurtenissen, worden bestudeerd. In het geval dat mensen object zijn van empirisch onderzoek komt ook de betekenis die zij hechten aan gebeurtenissen aan de orde, maar slechts als feit of voor zover ze tot feiten kan worden herleid (Van den Bersseelaar, 1997, p. 24). Er wordt voornamelijk gebruik gemaakt van kwantitatieve onderzoeksmethoden⁷ en er is veel aandacht voor de interne en externe validiteit. Een in de economie veel gebruikte

⁷ Bij de definiëring van het begrip 'kwalitatief onderzoek' kan worden gedacht aan de wijze waarop gemeten wordt (dataverwerkingsmethode): kwalitatieve gegevens zijn dan verbonden met nominale meetschalen (d.w.z. indelen in categorieën, waarbij een eventueel toegekend getal alleen een kengetal is); kwantitatieve gegevens hebben betrekking op de andere meetschalen; de ordinale schaal (de getallen zijn ranggetallen); de interval-schaal (intervallen tussen meetpunten kunnen worden vergeleken) en de verhoudingsschaal (de grootte van de eigenschappen, kwaliteiten van de meetobjecten zijn direct te vergelijken).

Een andere mogelijke definiëring van 'kwalitatief onderzoek' gaat uit van de wijze waarop de gegevens worden verzameld zijn; kwalitatief krijgt hier de betekenis van 'gedetailleerd, concreet en ongestructureerd in die zin,

techniek is de 'abstractie' ofwel de 'ceterus paribus'-veronderstelling (overige omstandigheden blijven gelijk).

4. Veronderstellingen omtrent de menselijke aard. Mensen worden beïnvloed door de externe omgeving. Zij reageren op bepaalde stimuli op een voorspelbare en wetenschappelijk vast te stellen manier, omdat causale relaties kunnen worden vastgelegd in wetten waardoor alle gedrag kan worden verklaard in de context. In de economie wordt meestal doel-rationeel handelen (opportunistisch handelen) verondersteld.

D. Sociale filosofie

1. De relatie tussen theorie en praktijk. Kennis cumuleert en meer kennis leidt tot maatschappelijke vooruitgang, omdat men steeds beter in staat is tot beheersing van natuur en maatschappij. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen doelstellingen, die gegeven en politiek bepaald zijn enerzijds en wetenschap, die de middelen vaststelt om de doelstellingen te bereiken anderzijds (sociale technologie).
2. Verandering, maatschappijkritiek. Bestaande institutionele structuren worden geaccepteerd; er wordt verondersteld dat de maatschappij en de organisaties in die maatschappij stabiel zijn en dat conflicten steeds beter kunnen worden beheerst door het ontwikkelen van toegesneden beheersings-systemen.

In de matrix van Laughlin werden de volgende dimensies gedefinieerd:

De theorie-dimensie heeft betrekking op de mate waarin gebruik wordt gemaakt van eerdere theorievorming voordat met onderzoek wordt begonnen (variërend van hoog tot laag).

De methodologie-dimensie heeft betrekking op de mate waarin theoretische onderzoeksmethoden vooraf vaststaan (variërend van hoog tot laag).

De veranderingsdimensie heeft betrekking op de mate waarin kritiek wordt geleverd op de status quo en gewezen wordt op de noodzaak tot verandering (variërend van hoog tot laag).

De positivistische perspectieven kunnen gepositioneerd worden als (theorie = hoog; methodologie = hoog; verandering = laag).

In bijlage 2 en 3 worden de metaforen (beelden) van organisaties beschreven en gekoppeld aan de bepaalde metaforen van accounting (Boland, 1989; Tomkins en Groves, 1983; Davis, Menon en Morgan, 1982). Het beeld van de organisatie dat het meest past bij het (neo-)positivisme is de organisatie als machine (een gesloten systeem); accounting is een neutraal registratiemiddel en wordt gebruikt voor historische weergave (zie bijlage 2).

3.3.3 Postpositivistische perspectieven

De term postpositivisme omschrijf ik hier als een verzamelterm van alle wetenschapsfilosofische stromingen die in essentie blijven uitgaan van de set overtuigingen van het positivisme, maar waarin wordt ingegaan op de belangrijkste kritieken op het positivisme. Deze wetenschapsfilosofische stromingen zijn uitgebreid beschreven in hoofdstuk 2 (paragraaf 2.3.2 tot en met 2.3.5)

A. Ontologie

Vanwege de diversiteit in stromingen die onder het postpositivisme vallen is ook de ontologische positie die wordt ingenomen divers. De ontologische positie van Popper wordt aangeduid met 'kritisch realisme' (zie paragraaf 2.3.2); vanuit wetenschapssociologische hoek wordt aangetoond dat de ontologische positie van het kritisch realisme onhoudbaar is.

Het kritisch realisme houdt nog vast aan een objectief gegeven werkelijkheid, maar deze werkelijkheid is

dat de onderzoeker in de dataverzamelingsfase niet gebruik heeft gemaakt van een expliciet (en vooraf uitgewerkt) waarnemings- of coderingsschema' (Wester, 1995, pp.12, 13). Ofwel, in het model van Laughlin: er is sprake van kwalitatief onderzoek bij low/medium level of theory en low/medium level of methods. In deze betekenis vallen de interpretatieve en kritische perspectieven onder 'kwalitatief onderzoek'.

afhankelijk van het kennen (zie B. epistemologie). De werkelijkheid is een concreet iets dat werkelijk aanwezig is. De sociale werkelijkheid is even 'echt' als de werkelijkheid in de natuurwetenschappen; dat wil zeggen dat in de sociale wetenschappen, net als in de natuurwetenschappen wetten kunnen worden afgeleid over menselijk gedrag. Maar omdat alles samenhangt is het bijzonder moeilijk om causale relaties af te leiden; men kan hooguit algemene en contingente relaties afleiden. Afgeleide verbanden zijn meestal probabilistisch van aard ('statistische wetmatigheid'). Mensen zijn in voortdurende interactie met de werkelijkheid; zij beïnvloeden hun omgeving en worden ook door die omgeving beïnvloed. Informatie en leerprocessen spelen een belangrijke rol.

Waar Popper al spreekt van theoriegeladen waarnemingen, wordt in wetenschapssociologische studies (Kuhn, Lakatos, Feyerabend) naar voren gebracht dat het niet mogelijk is een scheiding aan te brengen tussen de 'feiten' die de basis vormen van wetenschappelijke uitspraken en de belangen die de waarneming ervan mogelijk maken. Dat er geen objectieve werkelijkheid bestaat onafhankelijk van het kennen komt naar voren bij Kuhn en in nog sterkere vorm bij Feyerabend (1977) en Latour en Woolgar (1979) (zie paragraaf 2.3.3).

B. Epistemologie

Popper introduceerde het concept van de 'theoriegeladen waarneming': waarnemingen veronderstellen een soort selectie, zoeklicht (zie paragraaf 2.3.2). Kennis begint niet bij waarnemingen, maar bij een probleem dat de onderzoeker ervaart. In die zin erkent Popper vooringenomenheid van de onderzoeker. In wetenschapssociologische studies wordt hiermee mede gewezen op buitenwetenschappelijke belangen, waardoor de idee van wetenschappelijke vooruitgang als een rationeel gecontroleerd leerproces wordt losgelaten (zie paragraaf 2.3.3 en 2.3.4). Objectieve kennis blijft bij Popper het ideaal, maar de objectiviteit wordt geïnterpreteerd in termen van theorieën, hypothesen, problemen (epistemologie zonder kennend subject), waardoor de kennis uiteindelijk afhankelijk wordt gesteld van intersubjectieve overeenstemming onder onderzoekers (zie paragraaf 2.3.2).

Kennis in de sociale wetenschappen wordt verworven door bestudering van veranderingsprocessen. In eerste instantie gaat het om de bestudering van de invloed van de omgeving en de wijze waarop het onderzoeksobject (b.v. de mens, een organisatie) zich aanpast aan deze omgeving. Ander onderzoek is meer holistisch van aard. Hier wordt erkend dat er sprake is van een voortdurende interactie tussen het onderzoeksobject en de omgeving, maar men blijft zoeken naar relaties, bijvoorbeeld in de vorm van statistische wetmatigheden, ter verklaring van de 'werkelijkheid'.

C. Methodologie

1. De plaats van de wetenschappelijk onderzoeker. De vooringenomenheid van de onderzoeker wordt al onderkend door Popper. Voorts wordt in wetenschapssociologische studies niet alleen erkend dat er sprake is van buitenwetenschappelijke waarden en belangen bij de keuze van onderzoeksprojecten, maar dat waardeoordelen ook doordringen bij het hanteren van begrippen. Maar gepoogd moet worden zo veel mogelijk de intersubjectiviteit te waarborgen. Men gelooft in het ideaal van de waardevrijheid van het onderzoek en de wetenschappelijke methode is hierop gebaseerd.
2. De gehanteerde methode. Hypothesen worden opgesteld in de vorm van proposities. Popper verwerpt het inductieprincipe van de neopositivisten en stelt daarvoor in de plaats de hypothetisch deductieve methode. Volgens Popper ontleent een theorie haar wetenschappelijke status aan het feit dat zij falsifieerbaar (= weerlegbaar of toetsbaar) is. Naast de inductieve methode en de hypothetisch deductieve methode is een andere vorm van de empirische methode van onderzoek de zogenaamde empirische cyclus, waarin inductie en deductie worden gecombineerd⁸. De wetenschapssociologen Kuhn en Lakatos tonen middels een analyse van de dynamiek van wetenschappen aan dat de feitelijke ontwikkelingen van wetenschappen niet verlopen volgens het falsificatiebeginsel en dat wetenschap geen rationeel gecontroleerd verloopend ontwikkelingsproces is. Maar de wetenschapssociologen maken de wetenschapsbeoefening zelf tot object van

⁸ In Nederland komt in de literatuur op het gebied van bedrijfskunde een hiervan afgeleide methode veelvuldig naar voren onder de naam "ontwerpde benadering". Hierin worden een empirische en een regulatieve cyclus onderscheiden.

onderzoek, waarbij zij weliswaar bestaande onderzoeksmethoden problematiseren, maar niet met alternatieven komen. Tenzij de anarchistische wetenschapsfilosofie: “alles is mogelijk” van Fey-erabend als een alternatief wordt gezien.

Er wordt zo veel mogelijk vastgehouden aan de eis van controleerbare waarneming. Gezocht wordt naar regels voor wetenschappelijk onderzoek om de validiteit van het onderzoek te waarborgen. De wetenschappelijke uitkomsten moeten intersubjectief en meetbaar zijn: er is een fundamenteel verschil tussen een objectieve (intersubjectieve) registratie en een normatieve uitspraak. Wetenschap kan geen normen scheppen: de doelen worden bepaald door de politiek, de wetenschap geeft de middelen aan. Operationalisering van abstracte begrippen vindt plaats door begrippen of uitspraken in concrete kwantitatieve termen, waardoor de ‘werkelijkheid’ door tellen en meten in kaart wordt gebracht. Generalisaties in de sociale wetenschappen gaan slechts op voor een beperkt deel van de gegevens of een beperkte periode in de tijd; ze hebben de vorm van een statistische wetmatigheid (vgl. Van den Bersselaar, 1997, p. 53). Statistische wetmatigheden worden uitgebreid onderzocht. Ook kwalitatieve methoden komen voor, maar steeds is sprake van controleerbare waarneming. Voorbeelden van kwalitatieve methoden in de sociale wetenschappen zijn laboratoriumexperimenten, veldexperimenten (field studies) en data analyse⁹.

3. Research style. Nadruk ligt op het zoeken naar causale verbanden en het ontwikkelen van modellen, waarbij veel aandacht is voor de interne en externe validiteit. Er worden voornamelijk kwantitatieve methoden toegepast, maar ook wel kwalitatieve methoden. Steeds is sprake van een gecontroleerde werkelijkheid. Een in de economie veel gebruikte techniek is de ‘abstractie’ ofwel de ‘ceteris paribus’-veronderstelling (overige omstandigheden blijven gelijk).
4. Veronderstellingen omtrent de menselijke aard. Veelal wordt uitgegaan van geïdealiseerde voorstellingen van menselijk gedrag, bijvoorbeeld opportunistisch gedrag. Maar er is ook ruimte voor andere veronderstellingen omtrent gedrag van mensen, bijvoorbeeld de veronderstelling van ‘begrensde rationaliteit’. De metaforen van de mens die zich aanpast aan zijn omgeving (‘man as adaptor’) en van de mens die vooral informatie verzamelt, verwerkt en op basis hiervan handelt (‘man as information processor’) zijn van toepassing. Zie bijlage 2.

D. *Sociale filosofie*

1. De relatie tussen theorie en praktijk. Popper gelooft nog in het ideaal van de groei van de kennis: kennis cumuleert en meer kennis leidt tot maatschappelijke vooruitgang, omdat men steeds beter in staat is tot beheersing van natuur en maatschappij. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen doelstellingen, die gegeven en politiek bepaald zijn enerzijds en wetenschap, die de middelen vaststelt om de doelstellingen te bereiken anderzijds (sociale technologie). Wetenschapssociologen die de werkelijke wetenschappelijke processen hebben onderzocht komen tot geheel andere conclusies: wetenschappelijke vooruitgang verloopt niet volgens een rationeel, intern gecontroleerd proces. Zie hiervoor.
2. Verandering, maatschappijkritiek. Bestaande institutionele structuren worden geaccepteerd; er wordt verondersteld dat de maatschappij en de organisaties in die maatschappij stabiel zijn en dat conflicten steeds beter kunnen worden beheerst door het ontwikkelen van toegesneden beheersings-systemen.

In de matrix van Laughlin werden de volgende dimensies gedefinieerd:

De theorie-dimensie heeft betrekking op de mate waarin gebruik wordt gemaakt van eerdere theorievoor-

⁹ Bij laboratoriumexperimenten is er sprake van kunstmatig geënceneerde omstandigheden; er wordt vaak gewerkt met doelgroepen en controlegroepen. Bij veldexperimenten wordt uitgegaan van de ‘natuurlijke’ situatie, waarbinnen de omstandigheden tot op zekere hoogte gemanipuleerd kunnen worden, bijvoorbeeld de invloed van prestatiebeloning, leiderschapstijl, budgetparticipatie e.d. op het gedrag van een groep werknemers. Bij data-analyse worden gegevens geanalyseerd die op enigerlei wijze zijn verkregen, bijvoorbeeld via dossieronderzoek, enquêtes of interviews. Een gesystematiseerde vorm van data-analyse staat bekend onder de naam ‘grounded theory’ (Glaser en Straus, 1967). Voor grounded theory verwijs ik naar de interpretatieve approach.

ming voordat met onderzoek wordt begonnen (variërend van hoog tot laag).

De methodologie-dimensie heeft betrekking op de mate waarin theoretische onderzoeksmethoden vooraf vaststaan (variërend van hoog tot laag).

De veranderingsdimensie heeft betrekking op de mate waarin kritiek wordt geleverd op de status quo en gewezen wordt op de noodzaak tot verandering (variërend van hoog tot laag).

De postpositivistische perspectieven kunnen in de matrix van Laughlin gepositioneerd worden als (theorie = hoog; methodologie = hoog; verandering = laag).

In bijlage 2 en 3 worden de metaforen (beelden) van organisaties beschreven en gekoppeld aan de bepaalde metaforen van accounting (Boland, 1989; Tomkins en Groves, 1983; Davis, Menon en Morgan, 1982). Beelden van de organisatie dat het meest passen bij de postpositivistische perspectieven zijn:

- organisaties als organismen en accounting als weergave van de feitelijke economische werkelijkheid;
- organisaties als hersenen en accounting als informatiesysteem;
- organisaties als principaal-agentschap-relaties en accounting als hulpmiddel om informatie-asymmetrie te bestrijden;
- organisaties als vorm van transactiebesturing en accounting als coördinatie- en motivatiemechanisme.

Zie bijlage 2.

3.3.4 Fenomenologische en hermeneutische perspectieven

De fenomenologische en hermeneutische perspectieven hebben gemeen dat zij zich afzetten tegen de (post-)positivistische perspectieven, waarbij met name op het ontologische en epistemologische vlak verschillende standpunten worden ingenomen.

De term 'fenomenologische perspectieven' beschouw ik als een verzamelterm van verschillende wetenschapsfilosofische denkrichtingen waarin als uitgangspunt van het onderzoek wordt genomen de dagelijkse leefwereld van de onderzochte subjecten en het trachten te begrijpen ('Verstehen') van de wijze waarop deze subjecten betekenis geven aan gebeurtenissen in de werkelijkheid en de wijze waarop deze subjecten de werkelijkheid vormgeven (werkelijkheidsconstructies). Hieronder vallen bijvoorbeeld het symbolisch interactionisme (Chicago school; Blumer en Iowa school; M. Kuhn), 'grounded theory' (Glaser en Strauss), etnomethodologie (Von Glaserfeld, Cicourel; Garfinkel), fenomenologische sociologie (Schutz)¹⁰.

De term 'hermeneutische perspectieven' duidt op denkrichtingen waarin het verlenen van betekenis plaatsvindt in een voortdurende discussie en waarbij er aandacht is voor de historische, maatschappelijke en culturele bepaaldheid van situaties. Subjectiviteit van de hermeneutische onderzoeker wordt gezien als de mogelijkheden voorwaarde voor onderzoek.

De hermeneutische perspectieven zijn vooral gebaseerd op het werk van W. Dilthey en H.-G. Gadamer.

De genoemde perspectieven verschillen van elkaar met name op het epistemologische vlak.

A. Ontologie

Gemeenschappelijk kenmerk van fenomenologische en hermeneutische perspectieven is dat er niet wordt uitgegaan van een werkelijkheid die bestaat los van ons kennen: ontologische en epistemologische uitgangspunten hangen sterk samen. De veronderstelling van een wetmatig geordende werkelijkheid die door de wetenschap alleen maar 'ontdekt' hoeft te worden, wordt afgewezen.

Een tweede gemeenschappelijk kenmerk is dat het ontologische kader aanzienlijk wordt uitgebreid in vergelijking tot de (post)positivistische perspectieven. Er is niet alleen plaats voor dingen, gebeurtenissen en causale relaties, maar ook voor normatieve en expressieve elementen.

Fenomenologische perspectieven. Hierbij wordt uitgegaan van het relativisme: de (sociale) werkelijkheid krijgt pas betekenis door de zin die mensen daaraan verlenen; de (sociale) werkelijkheid bestaat niet los

¹⁰ Zie bijlage 4.

van de interpretatie, dat wil zeggen zij bestaat niet zonder de duidende activiteiten van mensen. Niet alleen onderzoekers interpreteren die werkelijkheid (middels hun theorieën, begrippen en modellen); het is een voorgeïnterpreteerde werkelijkheid, omdat zij als leefwereld al betekenis heeft gekregen voor en door de onderzochte subjecten (vgl. Wester, 1995, p. 21). Dit is het essentiële verschil met de natuurwetenschappen.

De mens heeft een bewustzijn dat gericht is op de wereld (= intentionaliteit van het bewustzijn) en heeft daardoor een actief aandeel in wat de (sociale) werkelijkheid voor hem of haar is. Daarom moet de sociale wetenschap uitgaan van onze alledaagse ervaring van de werkelijkheid. In de fenomenologie wordt gezocht naar het 'wezen' van de beleefde werkelijkheid (in recentere fenomenologische onderzoeken wordt deze 'Wesensschau' meestentijds vervangen door een begrijpend beschrijven van een verschijnsel); de beleving wordt bepaald door de historische, maatschappelijke en culturele invloeden (vgl. Reuling, 1986, pp. 69-71). De beleefde werkelijkheid heeft dus geen constante en onveranderlijke structuur (de veronderstelling van een wetmatig geordende sociale werkelijkheid wordt afgewezen). In een van de belangrijkste stromingen, het symbolisch interactionisme, wordt de sociale werkelijkheid gezien als een conglomeraat van sociale interacties en als product van de wijze waarop mensen en collectiviteiten via betekenisstructuren hun wereld construeren.

Hermeneutische perspectieven. Evenals bij de fenomenologische perspectieven wordt uitgegaan van het relativisme: de werkelijkheid bestaat niet los van de interpretatie. Er is sprake van een voorgeïnterpreteerde werkelijkheid. De interpretatie van de werkelijkheid komt in een dialoog tot stand: "understanding is participative, conversational and dialogic"; waar in constructivistische perspectieven meer de nadruk ligt op het produceren (construeren) van betekenis, wordt in de hermeneutische perspectieven de nadruk meer gelegd op het tot stand komen van betekenis via onderhandeling ('negotiation') (Schwandt, 2000, p. 195).

B. Epistemologie

Ten aanzien van de epistemologische veronderstellingen zijn er grote verschillen tussen de perspectieven. Gemeenschappelijk is echter het belang dat wordt gehecht aan interpretatie: we kennen de werkelijkheid alleen door onze interpretatie ervan.

Fenomenologische perspectieven. Uitgegaan wordt van de objectiviteit van de kennis: de onderzoeker kan komen tot objectieve kennis van de (subjectieve) betekenis die de onderzochte subjecten toekennen aan het handelen, mits de juiste onderzoeksmethoden worden toegepast. Dit impliceert dat de waarheid van kennis in het proces van begrijpen uiteindelijk wordt bepaald door een correspondentie tussen de theorieën, concepten, modellen (de weergave van de werkelijkheid) van de onderzoeker en de wijze waarop de onderzochte subjecten door hun handelen betekenis verlenen aan die werkelijkheid. In die zin is er sprake van een objectieve hermeneutiek. De fenomenologische perspectieven gaan uit van de objectieve hermeneutiek, die uiteindelijk gebaseerd is op een tegenstelling tussen subject en object. Dit is gebaseerd op een notie van 'correspondentie': idealiter leidt het proces van begrijpen tot correspondentie tussen de weergave (concepties, modellen) van het interpreterende subject (de onderzoeker) en een interpretatie van het handelen van de onderzochte subjecten (dat daarmee wordt 'geobjectiveerd' als iets waar de onderzoeker afstand van neemt). Op epistemologisch vlak wordt hierbij vastgehouden aan de uitgangspunten van het subject-objectmodel (zie hoofdstuk 2). In epistemologisch opzicht is er een scherpe tegenstelling met de filosofische hermeneutiek (zie hermeneutische perspectieven).

Hermeneutische perspectieven. Omdat begrijpen (Verstehen) wordt beschouwd als inherent aan het menselijk bestaan zelf, vindt in het dagelijks leven en daarmee op elk niveau van theorievorming interpretatie plaats, ook op het niveau van de primaire gegevensverzameling. Vooroordelen (de zogenaamde 'vooordeelstructuur van het verstaan') leiden tot anticiperend begrip ('Vorverständnis'). Alvesson en Sköldbberg presenteren hierbij de hermeneutische cirkel van wat zij noemen de 'alethische hermeneutiek' (Grieks: aletheia of de onthulling van iets dat verborgen was). Dit is niet de hermeneutische cirkel van deel naar geheel vv, maar van 'preunderstanding' (Vorverständnis) naar 'understanding' (Verstehen), van 'anticiperend begrip' naar 'begrijpen' vv). "Alethic hermeneutics dissolves the polarity

between subject and object into a more primordial, original situation of understanding, characterized instead by disclosive structure. That is, the basic idea concerns the *revelation of something hidden*, rather than the correspondence between subjective thinking and objective reality" (Alvesson en Sköldbberg, 2000, pp. 57, 58). Voorts geven deze auteurs een uitgebreide uitwerking van de aletische hermeneutiek en zijn zij van mening dat objectieve hermeneutiek en alethische hermeneutiek elkaar kunnen aanvullen. De hermeneutische methode wordt in kort omschreven onder C.

Begrijpen is in de hermeneutiek geldigheidsaanspraken (h)erkennen, dat wil zeggen een aanspraak op waarheid, juistheid of oprechtheid.

C. Methodologie

Gemeenschappelijk kenmerk van de fenomenologische en hermeneutische perspectieven is dat veelvuldig gebruik wordt gemaakt van kwalitatief onderzoek. Denzin en Lincoln (2000b, pp. 3-5) omschrijven kwalitatief onderzoek als een interpretatieve, naturalistische benadering van de werkelijkheid, dat wil zeggen dat onderzoekers de werkelijkheid bestuderen in zijn natuurlijke settings en trachten fenomenen te interpreteren in termen van de betekenis die mensen aan deze fenomenen verlenen. Zij typeren kwalitatief onderzoek als 'bricolage' en de onderzoeker als 'bricoleur', 'quilt maker' (iemand die een spreij in elkaar zet) of iemand die uit een groot aantal beelden een film monteert. Een 'bricoleur' is een soort manusje van alles of een soort 'professional do-it-yourself person'. De 'bricoleur' produceert een 'bricolage', een omvattende 'collage-achtige' creatie die een weergave is van de interpretatie van de onderzochte verschijnselen; de wijze waarop de onderzochte individuen betekenis verlenen en interacteren en daarmee de werkelijkheid construeren staat hierbij centraal. Hij kan daarbij gebruik maken van alle mogelijke strategieën, methoden of empirisch materiaal dat beschikbaar is. Het gebruik van meerdere methoden, of wel triangulatie moet een diepgaand begrip van de onderzochte fenomenen waarborgen.

Fenomenologische perspectieven

1. De plaats van de wetenschappelijk onderzoeker. Reuling (1986, pp. 78-81) geeft de volgende typering: a) closeness to the data: de onderzoeker dient dicht bij de werkelijkheid te staan (dit is de werkelijkheid, zoals de onderzoekssubjecten die zelf waarnemen en interpreteren) en hij probeert erachter te komen hoe de betrokkenen hun wereld zien. b) going native: de onderzoeker moet de werkelijkheid onbevooroordeeld tegemoet treden, de werkelijkheid tot haar recht laten komen, hetgeen geschiedt door zich niet vooraf te laten leiden door bestaande begrippen, theorieën en modellen. c) nadruk op uniciteit / specificiteit: de aandacht voor specifieke details en een afkeer van de generaliserende abstractie (generaliserende abstractie reduceert en simplificeert de werkelijkheid) en op basis daarvan ontdekken en construeren van nieuwe theorie (de 'grounded theory' benadering van Glaser en Strauss). d) role-taking: onderzoekers moeten zich zoveel mogelijk trachten te verplaatsen in de rol van de onderzochten. Een neutrale waarnemingspositie (die de empirisch analytische onderzoeker bij voorkeur inneemt) wordt afgewezen (zie echter onder C 3). Een onderzoeker staat niet buiten de sociale werkelijkheid: hij interpreteert wat de onderzoekssubjecten zeggen en doen en ook hij past zijn gedrag aan aan de veronderstelde verwachtingen en bedoelingen.
2. De gehanteerde methode. Sociale wetenschappen verschillen qua aard en doel fundamenteel van natuurwetenschappen; het gaat niet om het zoeken naar causale verklaringen (zoals het postpositivisme), maar om het begrijpen van menselijk gedrag; het gaat om 'Verstehen'. Menselijk gedrag heeft betekenis (zin) en om dat gedrag te kunnen begrijpen moet geprobeerd worden de betekenis van het handelen te achterhalen, bijvoorbeeld in de vorm van de achterliggende intenties en/of in termen van betekenisystemen waar de handeling deel van uitmaakt. Alleen via 'intuïtief, begripelijk inleven' kunnen we de onveranderlijke wezenskenmerken van een verschijnsel waarnemen. De interpretatie van het handelen (= interpretatief begrijpen = Verstehen), kan op verschillende manieren worden weergegeven, zoals onderzoek in de vorm van 'meelevende identificatie' (fenomenologie), onderzoek naar de alledaags intersubjectieve leefwereld (fenomenologische sociologie) en onderzoek van menselijk handelen op basis van 'taalspelen'. Zie bijlage 4, fenomenologische perspectieven.

We kunnen niet tot de kern van verschijnselen doordringen met vooraf gevormde theorieën, begrippen of modellen omdat deze de werkelijkheid alleen maar zouden vervormen. De onderzoeker moet zich concentreren op het verschijnsel zelf: 'Zurück zu den Sachen selbst' (fenomenologie). Op basis van een vaag beeld van de te onderzoeken werkelijkheid start de onderzoeker met globale begrippen ('sensitizing concepts') die in de loop van het onderzoek nader worden gespecificeerd (Blumer; 1969; Glaser en Strauss, 1967, pp. 240, 241). Pas als de onderzoeker zich in deze exploratiefase een goed beeld heeft gevormd, kan begonnen worden met inspectie en analyse, waarbij getracht wordt theoretische verbanden te leggen en deze in te passen in bestaande theorieën. Op deze manier wordt nieuwe theorie ontwikkeld, zogenaamde 'grounded theory' (Glaser en Strauss, 1967; Strauss en Corbin, 1998).

De onderzoeker probeert zich in te leven in de situatie van de bestudeerde subjecten, het gedrag wordt onderzocht vanuit het perspectief van de onderzochte subjecten. De symbolen (begrippen, houdingen, opvattingen) worden in verband gebracht met de groep, de sociale relaties waarin de onderzochte subjecten leven. Het handelen wordt onderzocht in de sociale context ('behavioral setting') vanwege de samenhang tussen symbolen en handelingen met deze sociale context.

De onderzoeksmethoden staan niet van tevoren vast: voor de dataverzameling komen in beginsel alle methoden in aanmerking, als men maar 'de werkelijkheid kan laten spreken vanuit de ervaring van de onderzochte subjecten'. Methoden die hierbij veelal gehanteerd worden zijn participerende observatie, ongestructureerde interviews, documentenanalyse, en dergelijke. Wel zijn er talloze handboeken en artikelen waarin kwalitatieve onderzoeksmethoden worden beschreven, zoals 'grounded theory' (Glaser en Strauss, 1967; Strauss en Corbin, 1998), de zeven methodologische principes van Denzin (symbolisch interactionisme; Denzin, 1978), case research (Yin, 1989), ontwerpgericht onderzoek (Van Aken, 1996; Verschuren, 1997; Verweij en Wulff, 1996; Vosselman, 1996). Zie bijlage 4 voor een uitvoeriger beschrijving. In toenemende mate is er aandacht voor validiteit van kwalitatieve onderzoeksmethoden (zie b.v. Altheide en Johnson, 1994).

3. Research style. De onderzoeker moet zich 'inleven' in de bestudeerde subjecten (= 'role taking'); dit betreft niet alleen een zich afzetten tegen de afstandelijke houding van de (post)positivistische perspectieven, maar veeleer een oprechte poging de werkelijkheid in al zijn facetten te leren kennen; van werkelijk kennen is pas sprake als je de intenties van de ander begrijpt. De onderzoeksstijl is die van de 'niet betrokken' (in de zin van 'uninterested, uninvolved') waarnemer; niet in de zin van een volledige buitenstaander, maar in de zin van een epistemologische relatie tussen het interpreterend subject en het geïnterpreteerde object (tekst, menselijk handelen) waarbij het interpreterende subject niet wordt beïnvloed door de handeling van het interpreteren. Het gaat om een theoretische onderzoeksstijl: voorkomen moet worden dat de onderzoeker 'helemaal opgaat' in het object van onderzoek. Daarom is er veel aandacht voor het onderkennen van vooroordelen en de wijze waarop daarmee moet worden omgegaan, het vastleggen van subjectieve oordelen, het bijhouden van een beschouwend dagboek ('reflexive journal'), nabespreking met collega onderzoekers ('peer debriefing') en dergelijke. Dit zijn gebruikelijke technieken in kwalitatief onderzoek om een 'theoretische attitude' te waarborgen (vgl. Schwandt, 2000, p. 207). De methode van de participerende observatie heeft veelal de voorkeur van de onderzoekers.

De onderzoeker moet de werkelijkheid onbevangen tegemoet treden en zich niet laten leiden door bestaande theorieën, begrippen en modellen. Meestal wordt wel toegegeven dat ook onderzoekers niet blanco zijn en "het doet wat geforceerd aan om alle gedachten, kennis en ervaringen te willen negeren", aldus Reuling (1986, p. 79) en hij pleit in navolging van Ten Have voor 'theoretische eruditie' en vermeldt de suggestie van Glaser en Strauss "om de eigen verwachtingen, inzichten en theoretische bagage op één lijn te stellen met observaties. Eigen inzichten zijn ook data!" (p. 80).

4. Veronderstellingen omtrent de menselijke aard. Het typerende van menselijk handelen is dat het zin heeft (Max Weber spreekt van 'zinsbetrokkenheid'). Als de onderzoeker werkelijk wil begrijpen waarom mensen iets doen, dan moet hij proberen de zin van het handelen te begrijpen, te 'Verstehen' (Reuling, 70). Dit geschiedt door middel van interpretaties. Het sociale leven is een complex geheel van wederzijdse interpretaties. Deze vormen de alledaagse kennis waarop we

steunen en die onze handelingen bepaalt. De wetenschap moet zich dus richten op deze interpretaties.

Hermeneutische perspectieven

1. De plaats van de wetenschappelijk onderzoeker. De typering van Reuling, zoals opgenomen bij de fenomenologische perspectieven geldt ook voor de hermeneutische perspectieven: closeness to the data, going native, nadruk op uniciteit / specificiteit en role-taking. Maar anders dan bij de fenomenologische perspectieven wordt de subjectiviteit van de hermeneutische onderzoeker niet gezien als een storende factor, die zo veel mogelijk geëlimineerd moet worden. Integendeel, het is juist de mogelijksvoorwaarde voor elk begrijpen. In ons onderzoek moeten wij trachten rekening te houden met de historische, maatschappelijke en culturele bepaaldheid van situaties en menselijk handelen. Wij kunnen niet ontkomen aan onze eigen vooroordelen en vooringenomenheid; wij moeten onze historisch, maatschappelijk en cultureel bepaalde en vaak onbewuste vooroordelen kritisch onderzoeken en aanpassen om onszelf en anderen te kunnen begrijpen. Dat betekent dus niet alleen het zich bewust zijn van de gehanteerde vooronderstellingen en deze aangegeven, maar veeleer een betrokkenheid, waarbij eigen standpunten ter discussie worden gesteld (geriskeerd) en waarbij voortdurend de beperkingen worden ervaren van het leven, waarbij wij moeten omgaan met zaken die vertrouwd zijn en zaken die ons vreemd zijn (vgl. Schwandt, 2000, pp. 195 en 207). Dit geschiedt in de dialoog (zie onder C 3).
2. De gehanteerde methode. Indien begrijpen / interpreteren aan elke menselijke uitingsvorm ten grondslag ligt en een objectieve werkelijkheid buiten onze kennis wordt afgewezen (anti-realisme), dan wordt daarmee volgens sommige hermeneutische denkers de grenzen tussen natuurwetenschappen en sociale wetenschappen opgelost (b.v. Rorty, 1991). Taylor (1991) blijft echter vasthouden aan het onderscheid tussen natuurwetenschappen en sociale wetenschappen. De hermeneutische methode wordt hier kort omschreven aan de hand van Van den Bersselaar, 1997, pp. 102-146. Vooroordelen vormen meestal het uitgangspunt van een proces van interpreteren en begrijpen; dit is de vooroordeelstructuur van het verstaan. Vooroordelen zijn letterlijk nog niet getoetste oordelen. Na een (voorlopige) signalering van het probleem, probeert de onderzoeker te komen tot een explicitering van het anticiperend begrip en de daarin vervatte vooroordelen, waarna het probleem nader onderzocht wordt. Het hermeneutische interpretatieproces is in beginsel onbegrensd; de context kan steeds groter worden of verschuiven. De voortdurende verschuivingen in het beeld van het geheel kunnen vanuit ten minste twee perspectieven belicht worden: vanuit het perspectief van de voorafgaande gebeurtenissen (ofwel de voorgeschiedenis ervan), of vanuit het perspectief van de gevolgen (ofwel de werking). Dit is de interpretatiegeschiedenis ('Wirkungsgeschichte'); voorwaarde voor hermeneutisch begrijpen is historisch bewustzijn ('wirkungsgeschichtliches Bewusstsein'). Het begrijpen is gesitueerd, dat wil zeggen dat de mogelijkheid om de situatie van anderen te begrijpen afhankelijk is van de mate waarin we onze eigen situatie overzien. Belangrijke kenmerken van de situatie bepalen de horizon van mijn vermogen tot begrijpen. De horizon is het referentiekader, de culturele en maatschappelijke achtergrondovertuigingen die kenmerkend zijn voor de (sub)cultuur waar iemand toe behoort en die de basis vormen voor het anticiperend begrijpen. Zowel de interpreter als het object van interpretatie heeft een horizon. Als er sprake is van voldoende raakvlakken spreekt men van horizonversmelting. Begrijpen is in de hermeneutiek geldigheidsaanspraken (herkennen: een geldigheidsaanspraak is aanspraak op de waarheid, juistheid of authenticiteit van een uiting).
3. Research style. Alleen in een dialoog kunnen wij onze vooroordelen en vooringenomenheid ter discussie stellen en toetsen. Daarom geldt: "understanding is participative, conversational, and dialogic", moreover, understanding is something that is *produced* in that dialogue, not something *reproduced* by an interpreter through an analysis of that what he or she seeks to understand" (Schwandt, 2000, p. 195). Deze visie komt ook naar voren in de constructivistische perspectieven, maar in de filosofische hermeneutiek wordt niet zozeer de nadruk gelegd op het 'construeren' (produceren) van betekenis, maar veeleer op het tot stand komen van betekenis via discussie, onderhandeling (negotiation). Zie Schwandt, 2000, p. 195.
Dit impliceert een radicale breuk met de fenomenologische perspectieven waarin wordt aangeno-

men dat menselijk handelen betekenis *heeft* en dat deze betekenis in beginsel kan worden vastgesteld door de onderzoeker; de objectivistische visie op betekenis, wordt in de filosofische hermeneutiek dus losgelaten.

4. Veronderstellingen omtrent de menselijke aard. Betekenis van het handelen komt tot stand via dialoog. Tradities bepalen, veelal onbewust, onze interpretatie; tradities bepalen wie wij zijn en bepalen hoe wij de wereld begrijpen, waardoor het ook onmogelijk is om deze tradities los te laten (net zo als het onmogelijk is om uit de eigen huid te kruipen).

D. Sociale filosofie

Fenomenologische en hermeneutische perspectieven

1. De relatie tussen theorie en praktijk. Waar de (post)positivistische perspectieven gericht zijn op verklaren en beheersen (sociale technologie) wordt door het Verstaan van de fenomenologische en hermeneutische perspectieven het onderzochte object/subject in zijn waarde gelaten: er is aandacht voor menselijke interpretatie en zingeving (betekenis). In die zin wordt met name in de fenomenologische perspectieven veelal gesteld dat sociale wetenschappen qua aard en doel fundamenteel verschillen van de natuurwetenschappen.
2. Verandering, maatschappijkritiek. Bij de fenomenologische perspectieven gaat het voornamelijk om het begrijpen van de betekenis van menselijk gedrag; er is geen maatschappijkritische overweging. In de hermeneutische perspectieven is er aandacht voor de historische, maatschappelijke en culturele bepaaldheid van situaties. Begrijpen komt voort uit menselijke communicatie, discussie; “de wederkerigheid van het begrip staat in laatste instantie in het teken van democratische besluitvormingsprocessen” (Van den Bersselaar, 1997, p. 146).

In de matrix van Laughlin werden de volgende dimensies gedefinieerd:

De theorie-dimensie heeft betrekking op de mate waarin gebruik wordt gemaakt van eerdere theorievorming voordat met onderzoek wordt begonnen (variërend van hoog tot laag).

De methodologie-dimensie heeft betrekking op de mate waarin theoretische onderzoeksmethoden vooraf vaststaan (variërend van hoog tot laag).

De veranderingsdimensie heeft betrekking op de mate waarin kritiek wordt geleverd op de status quo en gewezen wordt op de noodzaak tot verandering (variërend van hoog tot laag).

De interpretatieve perspectieven (fenomenologische, hermeneutische en constructivistische perspectieven) kunnen in de matrix van Laughlin gepositioneerd worden als (theorie = laag; methodologie = laag; verandering = laag). Een uitzondering vormt de uit het symbolisch interactionisme voortgekomen ‘grounded theory’; vanwege de gedetailleerder vastgelegde methodologie, is de positionering ten aanzien van de methodologie-dimensie ‘gemiddeld’. De hermeneutische perspectieven gaan uit van de historische, maatschappelijke en culturele bepaaldheid van situaties, waarbij gebruik wordt gemaakt van de alethische hermeneutiek. Dat impliceert veelal een verschuiving in de richting van een meer maatschappijkritische oriëntatie, zodat in de matrix van Laughlin een verschuiving in de richting van “verandering = gemiddeld” optreedt.

In bijlage 2 en 3 worden de metaforen (beelden) van organisaties beschreven en gekoppeld aan de bepaalde metaforen van accounting (Boland, 1989; Tomkins en Groves, 1983; Davis, Menon en Morgan, 1982). Het beeld van de organisatie dat het meest past bij de onderhavige perspectieven is: organisaties als culturen en accounting als taal, cultuur. Zie bijlage 2.

3.3.5 Constructivistische perspectieven

De term ‘constructivistische perspectieven’ beschouw ik als een verzamelterm van verschillende wetenschapssociologische stromingen waarin wordt getracht te achterhalen op welke wijze de *context* (sociale belangen, waardeoordelen, geschiedenis, handelingen, instituties, netwerken, en dergelijke) de *content* (inhoud) van wetenschap bepaalt, beïnvloedt, (mede) vorm geeft, veroorzaakt, verklaart of karakteriseert (vgl. Hess, 1997, p. 82). Afhankelijk van de wijze waarop de relatie tussen context en content wordt onderzocht worden drie analytische raamwerken onderscheiden: social constructivism, cultural constructivism en heterogeneous constructivism (zie bijlage 4). In bovenbedoelde ruime interpretatie van de term constructivisme zijn begrepen de macrosociologische benadering van de

Edinburgh school (Bloor) en de microsociologische benaderingen van de 'laboratory studies' (Knorr-Cetina, Latour en Woolgar) en 'network studies' (onder andere 'actor-network theory' van Latour, Callon).

A. *Ontologie*

Het bestaan van een werkelijkheid los van onze kennis wordt afgewezen of als niet relevant afgedaan. Er bestaat geen 'werkelijkheid' die 'vooraf' bestaat voordat wij er kennis van nemen en die wordt 'ontdekt' door het bewustzijn ('mind'); in die zin is het constructivisme 'anti-realistisch'. Constructivisten benadrukken het pluralistische en plastic karakter van de werkelijkheid: "pluralistic in the sense that reality is expressable in a variety of symbol and language systems; plastic in the sense that reality is stretched and shaped to fit purposeful acts of intentional human agents" (Schwandt, 1998, p. 236).

Meer nog dan bij de fenomenologische en hermeneutische perspectieven wordt er op gewezen dat de werkelijkheid (feiten) een sociale constructie is; feiten *bestaan* niet, ze *ontstaan*. Op grond van wetenschapssociologisch onderzoek wordt gesteld dat de wetenschap een bepaalde weegave van de werkelijkheid 'produceert'. Wij hebben geen toegang tot de werkelijkheid anders dan via deze weergaven (constructies) in de vorm van een of andere taal. De constructies vormen kennis: het gaat dus niet om de constructie van de wereld, maar om de constructie en acceptatie van weergaven van de wereld (dat betekent dat men niet noodzakelijkerwijs anti-realist hoeft te zijn als het constructivisme wordt onderschreven: men kan stellen dat concepten en ideeën worden 'gemaakt' en tegelijkertijd volhouden dat er een werkelijkheid als zodanig bestaat¹¹).

B. *Epistemologie*

De validiteit van kennis wordt *niet* beoordeeld op basis van een verwijzing naar of correspondentie met een werkelijk bestaande wereld; de validiteit van kennis wordt bepaald door de vraag of deze kennis past in de context van de wetenschappelijke discussie ('discours'). De werkelijkheid is alleen te begrijpen in de vorm van verschillende mentale constructies (ook wel aangeduid als conceptual frameworks waarmee de werkelijkheid wordt beschreven en verklaard; zie Schwandt, 2000, p. 197), die door een bepaald individu of een bepaalde groep (forum van wetenschappers) gedragen wordt. Allerlei sociale belangen of factoren in de organisatie van het onderzoek bepalen welke overtuigingen waar zijn en welke niet; kennis is ideologisch, politiek en ingebed in waarden. Wij hebben geen toegang tot de werkelijkheid anders dan via deze weergaven (constructies) in de vorm van een of andere taal, die gebruik maakt van eigen categorieën en codes en die de weergegeven objecten beïnvloedt.

In de radicale variant ('radical constructivism') wordt uitgegaan van de veronderstelling dat taal is ingebed in al ons handelen. Standaarden om overtuigingen of interpretaties rationeel te beoordelen zijn volledig afhankelijk van de taal of de levensvorm waarin die overtuigingen of interpretaties opkomen. Aangezien bovendien alle waarneming plaatsvindt middels interpretatie, moet geconcludeerd worden dat alles wordt bepaald door interpretatie, zodat het onmogelijk is om te onderscheiden tussen betere en slechtere interpretaties¹². Zie Schwandt (2000, pp. 198-200). Hieruit wordt geconcludeerd dat er sprake is van incommensurabiliteit. In meer gematigde vormen van constructivisme ('social constructivism') zijn er wel mogelijkheden om te onderscheiden tussen betere en slechtere interpretaties.

De waarheid of onwaarheid van bepaalde overtuigingen, theorieën wordt volgens de meeste constructivisten bepaald door afspraken (social arrangements) tussen wetenschappers. Anderen stellen dat claims, interpretaties, uitspraken, visies niet kunnen worden beoordeeld op waarheid, maar alleen op "rightness" (Goodman). In een andere vorm van constructivisme wordt de validiteit van kennis beoordeeld op basis

¹¹ Een voorbeeld is Hess (1997) die een gematigde vorm van constructivisme voorstaat, namelijk "the position that scientific theories are realistic maps or explanations of a real world and at the same time vehicles that encode culture-bound linguistic categories and cultural values (what I call cultural constructivism), and/or are shaped by social interests and other social variables (what I call social constructivism)" (Hess, 1997, p. 35 en voor een nadere uitwerking pp. 35-37 en pp. 81-84).

¹² Deze holistische visie leidt dan tot een van de volgende conclusies: 1) het idee van een rationele beslissing moet zelf gedeconstrueerd worden; 2) er zijn vele even acceptabele interpretaties naast elkaar mogelijk ('multiple realities'); en 3) retorische criteria bepalen uiteindelijk welke interpretatie als de beste wordt aanvaard. Zie Schwandt, 2000, p. 202.

van de vraag of deze kennis gebruikt kan worden voor het bereiken van een bepaald doel. De relatie tussen kennis en werkelijkheid is daarmee instrumenteel (von Glasersfeld, 1991, p. 16; Schwandt, 1998, p. 240). Maar telkens geldt: “Feiten zijn sociale constructies: ze *bestaan* niet, maar ze *ontstaan*”.

C. *Methodologie*

1. De plaats van de wetenschappelijk onderzoeker. De typering van Reuling, zoals opgenomen bij de fenomenologische perspectieven geldt ook voor de constructivistische perspectieven: *close-ness to the data, going native*, nadruk op uniciteit / specificiteit en *role-taking*. Constructivistisch onderzoek omvat allerlei studies waarin de relatie tussen de *context* (sociale belangen, waardeoorde- len, geschiedenis, handelingen, instituties, netwerken, en dergelijke) de *content* (inhoud) van weten- schap wordt geanalyseerd. Afhankelijk van de wijze waarop deze relatie wordt onderzocht worden drie analytische raamwerken onderscheiden: social constructivism, cultural constructivism en hete- rogeneous constructivism (zie bijlage 4). Constructivisten gaan er over het algemeen van uit dat particularistische criteria (mede) een rol spelen in het onderzoek en dat deze niet kunnen worden onderscheiden van universalistische criteria; waardevrijheid van wetenschap wordt verworpen. Bovendien zijn universalistische en particularistische criteria anders in de loop der tijd en op ver- schillende plaatsen.
Er is veel aandacht voor de analyse van netwerken. In macrosociologische studies wordt getracht achterliggende (technische, kennis- of sociale) belangen te onthullen, met name door conflicten tussen wetenschappers te onderzoeken. In microsociologische studies wordt de (dagelijkse) weten- schapspraktijk onderzocht en stelt de onderzoeker zich op als antropoloog of etnomethodoloog. Hoewel een neutrale waarnemingspositie wordt afgewezen, is er weinig aandacht voor reflexivite- it, d.w.z. dat de gevonden verklaringen die gelden voor de wetenschap ook gelden voor het onderzoek van de sociologisch onderzoeker zelf¹³. Een onderzoeker staat niet buiten de sociale werkelijkheid: hij interpreteert wat de onderzoekssubjecten zeggen en doen en ook hij past zijn gedrag aan aan de veronderstelde verwachtingen en bedoelingen.
2. De gehanteerde methode. Wij hebben geen toegang tot de werkelijkheid anders dan via weergaven (constructies) in de vorm van een of andere taal, die gebruik maakt van eigen categorieën en codes en die de weergegeven objecten beïnvloedt. Er is sprake van een ‘vertaalslag’ (translation): de gebeurtenissen, objecten of activiteiten worden omgezet in ‘inscripties’ (beschrijvingen); de wijze waarop dit gebeurt wordt onderzocht. Dit wordt aangeduid met de termen ‘sociology of translation. In de microsociologische case studies wordt op gedetailleerde wijze de door onderzoekers gehan- teerde werkwijze beschreven en/of wordt aangegeven hoe activiteiten van onderzoekers leiden tot de constructie van wetenschap (artikelen, boeken, rapporten). Hier worden methoden gebruikt uit de etnomethodologie en de antropologie (etnografische methoden), zoals participerende observatie.
Er is veel aandacht voor netwerken. De variant van het constructivisme die ik in bijlage 4 heb aan- gedeuid als ‘heterogeneous constructivism’, waarin wordt verondersteld dat er een wederzijdse rela- tie is tussen content (de inhoud van wetenschap en technologie) en context (sociale relaties en struc- turen in de maatschappij), wordt meestal geassocieerd met actor-network theory (zie ook bijlage 4). Actor-network research wordt vooral toegepast bij de bestudering van veranderingsprocessen.
3. Research style. Ook voor constructivisten geldt: “understanding is participative, conversational, and dialogic”. Constructies van weergaven van de werkelijkheid ontstaan en ontwikkelen zich door de interacties tussen onderzoekers en onderzochte objecten en tussen onderzoekers onderling. De onderzoeker analyseert de processen van het tot stand komen van wetenschappelijke kennis (‘the hardening of facts’), de ontwikkeling van beweringen, hypothesen naar aanvaarde kennis op het vakgebied (vgl. Downes, 1998, p. 626). Constructivistische onderzoekers schenken veelal geen of nauwelijks aandacht aan reflexiviteit, namelijk dat de content van de studie van de sociologie van de kennis zelf een black box is die onderzocht moet worden. Vgl. Hess, 1997, p. 81.
4. Veronderstellingen omtrent de menselijke aard. In de belangentheorie wordt verondersteld dat kennisbelangen, technische en sociale belangen een rol spelen in het onderzoek; onderzoekers streven bepaalde belangen na en dat bepaalt (mede) de uitkomst van het onderzoek. In actor-

¹³ Het ‘strong program’ van de Edinburgh school (met name Bloor, 1992) is een uitzondering.

network theory verschuift de aandacht van exogene belangen die van invloed zijn op het onderzoek naar de wijze waarop wetenschappelijke ‘actoren’ sponsors met bepaalde belangen ‘produceren’. In culturele studies wordt het causale verband tussen belangen en ingenomen standpunten losgelaten.

D. *Sociale filosofie*

1. De relatie tussen theorie en praktijk. Wetenschapssociologen die de werkelijke wetenschappelijke processen hebben onderzocht komen tot de conclusie dat wetenschappelijke vooruitgang niet verloopt volgens een rationeel, intern gecontroleerd proces. Wel is er aandacht voor belangen en netwerken van onderzoekers in (sociaal-wetenschappelijk) onderzoek.
2. Verandering, maatschappijkritiek. Afgezien van belangen en netwerken die een rol spelen in het wetenschappelijk onderzoek, is er weinig aandacht voor maatschappijkritische aspecten.

In de matrix van Laughlin werden de volgende dimensies gedefinieerd:

De theorie-dimensie heeft betrekking op de mate waarin gebruik wordt gemaakt van eerdere theorievorming voordat met onderzoek wordt begonnen (variërend van hoog tot laag).

De methodologie-dimensie heeft betrekking op de mate waarin theoretische onderzoeksmethoden vooraf vaststaan (variërend van hoog tot laag).

De veranderingsdimensie heeft betrekking op de mate waarin kritiek wordt geleverd op de status quo en gewezen wordt op de noodzaak tot verandering (variërend van hoog tot laag).

De constructivistische perspectieven kunnen in de matrix van Laughlin gepositioneerd worden als (theorie = laag; methodologie = laag; verandering = laag).

3.3.6 Kritische perspectieven

Tot de kritische perspectieven kunnen worden gerekend de orthodox Marxistische school, alsmede sociaal theoretici die zich sterk beïnvloed zijn door orthodox Marxisme (zoals Braverman) en de kritische theorie van de Frankfurter Schule (Adorno, Horkheimer, Marcuse en Habermas). Omdat vooral Marx/Braverman en Habermas worden aangehaald door accounting onderzoekers, beperk ik mij hier tot het orthodox Marxisme en de kritische theorie van Habermas.

Orthodox Marxisme

A. Ontologie

Bij Marx wordt werkelijkheid gedefinieerd in termen van harde onderliggende structuren (productiekrachten en productieverhoudingen) met intrinsieke tegenstellingen, die uiteindelijk leiden tot radicale veranderingen in het systeem als geheel. Volgens Chua (1986, p. 619, 620) gaat het kritische perspectief uit van twee veronderstellingen:

- de overtuiging dat elk vorm van bestaan, of het nu van een individu is of van een maatschappij, historisch bepaalde mogelijkheden tot ontplooiing bezit, die worden ingegeven door de veronderstelde dialectische ontwikkeling. Het vermogen mogelijkheden te herkennen, grijpen en uitwerken is kenmerkend voor mensen. De menselijke mogelijkheden tot zelfrealisatie worden echter beperkt door systemen van overheersing waardoor vervreemding optreedt. In ons bewustzijn zijn ideologische constructen ingebed in de wijze waarop wij denken en in alles wat wij als vanzelfsprekend aannemen¹⁴. Overheersing wordt ook gerealiseerd door allerlei regels die onze sociale contacten, eigendomsverhoudingen en verdeling van welvaart bepalen.
- de overtuiging dat de werkelijkheid zich op een dialectische wijze ontwikkelt: verschijnselen (‘deel’) moeten altijd gezien worden als onderdeel van een groter geheel (totaliteit): het deel bestaat alleen in en door de totaliteit van verhoudingen waarvan het deel uitmaakt. Vanwege het ontwikkelingskarakter van ‘verschijnselen’ is het ‘verschijnsel’ zowel zichzelf als zijn tegenstelling¹⁵. Elk bestaan van een bepaald verschijnsel kan alleen begrepen worden door de

¹⁴ Zie ook paragraaf 8.2.2.1, waar ik Hines (1989) bespreek.

¹⁵ Marx duidt de totale samenhang van verschijnselen aan met de term dialectisch materialisme. Ieder verschijnsel moet voort vanuit de maatschappelijke context worden verklaard. Volgens het dialectisch

veranderingen te bestuderen en door reconstructie van de veranderingsprocessen. Dat impliceert men zo snel mogelijk moet proberen door te stoten naar de inherente tegenstellingen¹⁶.

Sociale structuren worden gezien als objectieve praktijken die door mensen worden gereproduceerd en veranderd, en die alleen bestaan omdat dit gebeurt. De maatschappij bestaat niet onafhankelijk van menselijke activiteiten, maar de maatschappij is ook niet alleen het product van menselijke activiteiten. Ze kunnen niet los van elkaar worden gezien. Sociale werkelijkheid is zowel subjectief gecreëerd door de mens als objectief aanwezig.

B. Epistemologie

De criteria op basis waarvan wetenschappelijke verklaringen als toereikend worden beoordeeld afhankelijk van de context en historisch bepaald. Waarheid wordt gevormd in sociale en historische praktijken en er zijn geen van de theorie onafhankelijke feiten die een theorie kunnen ontkrachten (vgl. Chua, 1986). Wetenschap richt zich op het doorgronden van de intrinsieke spanningen en op het begrijpen van de wijze waarop degenen die macht bezitten/nastreven deze macht trachten te behouden via verschillende vormen van overheersing.

C. Methodologie

1. Visie op de plaats van de wetenschapper. De onderzoeker en het object van onderzoek (het subject-object schema; zie hoofdstuk 2) zijn interactief verbonden. De Cartesiaanse scheiding tussen subject en object wordt afgewezen. Het is onvermijdelijk dat de waardeoordelen van de onderzoeker het object van onderzoek beïnvloeden; de onderzoeker wordt via de praxis zelf ook beïnvloed.
2. Methode. Dialectiek is bij Marx een combinatie van de dialectische methode en de werkelijkheid die zich dialectisch ontwikkelt (Reuling, 1986, p. 92). Analyse vindt plaats volgens de dialectische methode. Ieder verschijnsel wordt gezien als deel van het geheel en het geheel (de totaliteit) moet geanalyseerd worden vanuit de delen. Onderzoek moet dus altijd worden gezien in de maatschappelijke context en is altijd politiek: de totaliteit is bepalend voor de wijze waarop verschijnselen zich aan ons voordoen. De ontwikkeling van de maatschappij verloopt via tegenstellingen, bijvoorbeeld de tegenstelling tussen degenen die de eigendom hebben van de productiemiddelen en degenen die dat niet hebben en daardoor uitgebuit kunnen worden. De totaliteit moet in zijn historische context worden bestudeerd. Begrippen zijn dan per ontwikkelingsfase anders en worden bij Marx bepaald door de productiewijze (die in de loop der geschiedenis veranderde). Vgl. Reuling, 1986, pp. 92-94.

materialisme zijn er voortdurend veranderingen van elk verschijnsel en dat leidt op den duur tot een nieuwe ('hogere') verschijningsvorm. Elke tegenstelling kent een positieve en een negatieve pool: een zijn en een niet-zijn. De aanleiding tot een verandering (beweging) ligt niet buiten het verschijnsel, maar in het verschijnsel zelf en verandering (beweging) ontstaat door inherente tegenstellingen. Het dialectisch proces verloopt van these (affirmatie), naar antithese (negatie) naar synthese (negatie van de negatie); er ontstaat een 'hogere vorm'; een nieuwe these en zo herhaalt het proces zich. Marx spreekt van "Aufheben".

Toegepast op de historische ontwikkeling van de maatschappij spreken we van historisch materialisme. Het dialectisch materialisme komt ook tot uitdrukking in de ontwikkeling van de maatschappij (van slavernij naar feodalisme, van feodalisme naar kapitalisme, en van kapitalisme naar socialisme). De economische verhoudingen, de materiële onderbouw, bepalen het bewustzijn van de mensen (de politiek, de religie, de kunst, et cetera), de ideologische bovenbouw. Marx (1859/1975, p. 503) merkt op: "Die Produktionsweise des materiellen Lebens bedingt den sozialen, politischen und geistigen Lebensprozeß überhaupt. Es ist nicht das Bewußtsein der Menschen das ihr Sein, sondern umgekehrt, ihr gesellschaftliches Sein, das ihr Bewußtsein bestimmt". De productiekrachten (productiewijze, door Marx onderbouw genoemd) bepalen het maatschappelijk bewustzijn (ideologie, door Marx bovenbouw genoemd). Doordat de productiekrachten sneller veranderen dan de productieverhoudingen ontstaan een groeiende tegenstelling, die uiteindelijk leidt tot een sociale revolutie, waaruit nieuwe productieverhoudingen ontstaan.

Habermas neemt het historisch materialisme van Marx niet over.

¹⁶ Bij Marx is dit de klassentegenstelling tussen kapitaal en arbeid; Habermas ziet de technische tegenstelling, de overheersing van de mens door de technocratie, als het meest fundamenteel.

3. Research style. Dialoog tussen de onderzoeker en de onderzoekssubjecten is noodzakelijk. De aard van de dialoog is dialectisch om onwetendheid en onbegrip (als gevolg van het als onveranderlijk beschouwen van historisch bepaalde structuren) op te heffen. Dit moet ertoe leiden dat mensen zich bewust worden van noodzakelijke acties die nodig zijn om veranderingen te bewerkstelligen. Er wordt soms uitgegaan van een 'vals bewustzijn' bij mensen, zodat een belangrijke taak van de wetenschapper is het creëren van politieke bewustwording.
4. Veronderstelling omtrent menselijke aard. Het vermogen mogelijkheden te herkennen, grijpen en uitwerken is kenmerkend voor mensen. De menselijke mogelijkheden tot zelfrealisatie worden beperkt door systemen van overheersing waardoor vervreemding optreedt.

D. Sociale filosofie

1. Relatie tussen theorie en praktijk. Theorie en praktijk zijn niet te scheiden; dit wordt aangeduid met het begrip praxis, of praktische reflexiviteit. Theorie is gericht op bewustwording en maatschappelijke verandering.
2. Visie op maatschappelijke verandering. De maatschappij wordt gekenmerkt door inherente sociale conflicten. De werkelijkheid ontwikkelt zich op dialectische wijze.

Kritische theorie, Habermas

In paragraaf 2.3.6 zijn de uitgangspunten van de theorie van het communicatieve handelen van Habermas reeds aan de orde gekomen naar aanleiding van de bespreking van de ondermijning van het subject-objectschema. Habermas hanteert een brede rationaliteitsopvatting, waarin waarheid, juistheid en waarachtigheid als principeel gelijkwaardig gelden. Ten opzichte van de (post)positivistische perspectieven is hiermee sprake van een aanzienlijke uitbreiding van het ontologische kader.

A. Ontologie

Er is sprake van een symbolisch voorgestructureerde werkelijkheid (instituties en structuren, zoals familiestructuur, het rechtssysteem, bestuursvormen), omdat deze werkelijkheid als leefwereld al betekenis heeft gekregen voor en door de onderzochte subjecten. Ervaringen of gewaarwordingen zijn objectief als deze intersubjectief gedeeld kunnen worden, m.a.w. als zij experimenteel reproduceerbaar zijn. De waarheid of onwaarheid van uitspraken is afhankelijk van de onderlinge overeenstemming van subjecten over de geldigheid van interpretaties en achterliggende theorieën. Communicatieve overeenstemming over een gemeenschappelijk gedefinieerde werkelijkheid verwijst niet alleen naar een objectieve werkelijkheid, maar heeft evenzeer betrekking op gemeenschappelijk als juist geïnterpreteerde normen en het aanvaarden van de waarachtigheid van de uitingen van betrokkenen. De gemeenschappelijke werkelijkheidsdefinities liggen nooit eenduidig vast; er zijn meerdere interpretaties mogelijk en ze kunnen veranderen door leerprocessen.

Habermas wijst het historisch materialisme af en stelt daarvoor in de plaats zijn theorie van het communicatieve handelen. Habermas vraagt zich af hoe in de maatschappij handelingen van mensen op elkaar kunnen worden afgestemd. Coördinatie kan plaatsvinden door onderlinge afstemming van handelingsoriëntaties door alle betrokkenen; dit is communicatief handelen. Dat zou moeten plaatsvinden in een 'ideale gesprekssituatie', waarin "iedere betrokkene de mogelijkheid heeft om de aanspraken op waarheid, juistheid en waarachtigheid die bij een taalhandeling in het geding zijn ter discussie te stellen" (Leezenberg en De Vries, 2001, p. 190) en waar men op deze wijze komt tot wederzijds begrip. Communicatief handelen kan slechts plaatsvinden tegen de achtergrond van een gedeelde en door betrokkenen beaamde consensus; dit noemt Habermas 'leefwereld'. Consensus onder deze voorwaarden is per definitie rationeel. Coördinatie kan ook plaatsvinden via strategisch handelen (een vorm van doelgericht handelen, maar wel tussen twee of meer personen). Coördinatie vindt dan plaats via de effecten van handelingen, bijvoorbeeld de markt; dit noemt Habermas 'systeem'. De relatie tussen systeem en leefwereld wordt bepaald door 'handelingscoördinerende media'. Via handelingscoördinerende media, zoals geld en macht, kunnen systeemmechanismen binnendringen in de leefwereld en de coördinatie van het communicatieve handelen aan banden leggen (kolonialisering).

B. Epistemologie

Kennis wordt gevormd door de begripsmatige ordening van ervaringen met behulp van begrippenstelsels of taalsystemen, die aan verandering onderhevig zijn. Theorieën worden gezien als ordeningsschema's. Waarheidsaanspraken worden in een discours bereflecteerd, waarbij expliciet de gehanteerde begrippenkaders en taalsystemen ter discussie worden gesteld (radicalisering van de kenniskritiek). Voorwaarde hierbij is een 'ideale gesprekssituatie'. Volgens Habermas is rationele argumentatie en gefundeerde overeenstemming niet alleen mogelijk betreffende de waarheid van uitspraken, maar ook betreffende de juistheid van normen en de waarachtigheid van uitingen. Begrijpen is geldigheidsaanspraken (h)erkennen (aanspraken op waarheid, juistheid en authenticiteit)¹⁷. Habermas gaat uit van de consensustheorie van de waarheid.

Habermas ontwikkelt in zijn theorie van het communicatieve handelen en de daarop gebaseerde consensustheorie van de waarheid, een 'kennisschema', dat uitgaat van een brede rationaliteitsopvatting waarin waarheid, juistheid en authenticiteit (waarachtigheid) als principieel gelijkwaardig gelden.

C. Methodologie

1. Visie op de plaats van de wetenschapper. De wetenschapper onderzoekt veranderingsprocessen in organisaties, maar wel in een maatschappelijke context. Hij treedt in dialoog met de onderzoekssubjecten. Beoogd wordt te komen tot 'betere' systemen, maar dat is niet alleen een beter technisch systeem, maar vooral een beter sociaal systeem. Gepoogd wordt normen en waarden, de cultuur van de organisatie te veranderen en consensus te ontwikkelen. Waardevrije wetenschap is niet mogelijk.
2. Methode. Rationaliteit betreft het kunnen verschaffen van goede redenen voor handelingen en uitingen (discussie en argumentatie). Rationele argumentatie en gefundeerde overeenstemming zijn niet alleen mogelijk m.b.t. de waarheid van uitspraken, maar ook m.b.t. de juistheid van normen en de waarachtigheid van uitingen. Habermas verzet zich tegen de inperking van rationaliteit tot het doelrationeel handelen (gehalveerde rationaliteit).
3. Research style. Dialoog tussen de onderzoeker en de onderzoekssubjecten is noodzakelijk.
4. Veronderstelling omtrent menselijke aard. Het determinisme wordt afgewezen: de mens kan actief de geschiedenis beïnvloeden.

D. Sociale filosofie

1. Relatie tussen theorie en praktijk. Tussen wetenschap en samenleving bestaat een voortdurende wisselwerking: enerzijds is wetenschap een activiteit die haar wortels heeft in een maatschappelijke context waarvan zij onontkoombaar een normatieve invloed ondergaat; anderzijds staat de hedendaagse maatschappelijke ontwikkeling onder sterke invloed van wat er in en met de wetenschap gedaan wordt. Habermas richt zich tegen de verwetenschappelijking van de samenleving, de sociale technologie.
2. Visie op maatschappelijke verandering. Kritische theorie is gericht op verandering, streeft naar betere leefomstandigheden en voegt in die zin een ethische dimensie toe.

In de matrix van Laughlin werden de volgende dimensies gedefinieerd:

De theorie-dimensie heeft betrekking op de mate waarin gebruik wordt gemaakt van eerdere theorievorming voordat met onderzoek wordt begonnen (variërend van hoog tot laag).

De methodologie-dimensie heeft betrekking op de mate waarin theoretische onderzoeksmethoden vooraf vaststaan (variërend van hoog tot laag).

De veranderingsdimensie heeft betrekking op de mate waarin kritiek wordt geleverd op de status quo en gewezen wordt op de noodzaak tot verandering (variërend van hoog tot laag).

Het orthodox Marxisme kan in de matrix van Laughlin gepositioneerd worden als (theorie = laag; methodologie = laag; verandering = hoog). De kritische theorie neemt in de indeling van Laughlin op elk van de drie dimensies in de matrix een middenpositie in.

¹⁷ Zie paragraaf 2.3.6.

In bijlage 2 en 3 worden de metaforen (beelden) van organisaties beschreven en gekoppeld aan de bepaalde metaforen van accounting (Boland, 1989; Tomkins en Groves, 1983; Davis, Menon en Morgan, 1982). Het beeld van de organisatie dat het meest past bij de kritische perspectieven is: organisaties als politieke systemen; accounting als afspiegeling van machtsrelaties, en vooral organisaties als instrument van overheersing en accounting als instrument van overheersing. Zie bijlage 2.

3.3.7 Postmodernistische perspectieven

In paragraaf 2.3.7 heb ik het postmodernisme getypeerd als het loslaten van het subject-object schema en het afwijzen van de rationaliteit. Daar kwamen de veronderstellingen van het subject-object schema van de postmodernistische perspectieven al aan de orde. Voor de volledigheid worden ze hier herhaald en nader gespecificeerd.

A. Ontologie

Werkelijkheid bestaat niet buiten het discours en komt alleen in het discours naar voren. De relatie tussen kennis en macht is een centraal thema bij Foucault en volgens hem is het mogelijk de ontwikkeling van moderne maatschappijen te begrijpen in termen van verschuivingen in de wijze waarop macht wordt uitgeoefend. Hij onderzoekt vooral de op kennis gebaseerde ‘disciplinerende’ macht.

B. Epistemologie

De wetenschap heeft haar bevoorrechte positie als hoeder van waarheid, rationaliteit en objectiviteit verloren (Leezenberg en De Vries, 2001, p. 200). Waarheid moet volgens Foucault worden begrepen als een systeem van geordende procedures voor de productie regulering, verspreiding, circulatie en werking van uitspraken (geciteerd in Puxty, 1993, p. 110). Volgens Foucault en Derrida is er geen universele waarheid: er kan alleen sprake zijn van waarheid binnen een bepaald discours en dit discours wordt gevormd door discursieve praktijken in een bepaalde historische periode. Er is geen transcendente waarheid, maar alleen ‘plaatselijke’ waarheid binnen een bepaald discours (Puxty, 1993, p. 111). Waarheid kan alleen tijdelijk worden geconstrueerd door dialoog en onderhandeling tussen mensen; claims van geldige kennis zijn onderhevig aan onderhandeling tussen conflicterende interpretaties. Er zijn dus meerdere waarheden. Maar degenen die macht bezitten zullen hun claims op waarheid van groter waarde vinden en zij kunnen deze prominenter naar voren brengen door bijvoorbeeld wetgeving, grotere media-aandacht en indien nodig geweld (vgl. Grbich, 2004, p. 27). Overheersende thema's zijn de ‘tekst’, het discours en deconstructie. Niet de schrijver of de spreker is van belang: “om iets goed te begrijpen, te ‘decoderen’ moet men het als een tekst zonder auteur opvatten”. Er resteert alleen de pluraliteit van de vertogen.

C. Methodologie

1. Visie op de plaats van de wetenschapper. De typering van Reuling, zoals opgenomen bij de fenomenologische perspectieven geldt ook voor de postmodernistische perspectieven: closeness to the data, going native, nadruk op uniciteit / specificiteit en role-taking. De tweedeling tussen subject en object wordt verworpen: de mens als centrum van taal en denken is verdwenen en ook het object heeft zijn afzonderlijk bestaansrecht verloren. Het subject-object schema is verouderd en zelfs misleidend (Van Peursen, 1994, p. 18)¹⁸. De onderzoeker is geen expert – waarnemer. Het vaststellen van problemen, de aandacht van de onderzoeker en de beschrijvingen in het onderzoek worden uitgewerkt als een samenspel tussen onderzoeker en het onderzochte. Begrippen worden vaak nieuw gevormd tijdens het onderzoek. Als er al sprake is van ‘waarheid’ of ‘objectiviteit’ dan ontstaat deze in een voortdurende wisselwerking tussen onderzoeker en het onderzochte. Het onderzoek is ‘local’ en de uitkomsten van het onderzoek zijn tijd- en plaatsgebonden.

¹⁸ Zie paragraaf 2.3.7. Deetz (1996) stelt daarvoor in de plaats het onderscheid ‘local/emergent’ tegenover ‘elite a priori’.

2. Methode. Foucault hanteert twee epistemologische technieken: archeologie en genealogie. In de archeologie wordt nagegaan wat in de loop der tijd als kennis geldt over een bepaald sociaal fenomeen; in de genealogie verschuift de aandacht naar de onderlinge relaties tussen hetgeen geldt als waarheid enerzijds en machtsvormen anderzijds. Derrida hanteert de methode van de 'deconstructie'. Het postmodernisme wijst elke vorm van 'fundering' van kennis af (zoals het postpositivistische geloof in de waarneming en het Marxistische geloof in historisch materialisme). Kennis kan volgens het postmodernisme niet worden gelegitimeerd buiten het eigen discours. Vooral de methode van de genealogie wordt in accounting veelvuldig toegepast (zie paragraaf 8.3.5). Er is slechts een beperkt aantal artikelen waar deconstructie wordt toegepast op accounting teksten (zie paragraaf 8.3.6).
Er wordt veelvuldig gebruik gemaakt van kwalitatieve onderzoeksmethoden met meerdere databronnen.
3. Research style. Er is sprake van een dialoog tussen onderzoeker en het onderzochte. Zie ook onder constructivistische perspectieven.
4. Veronderstelling omtrent de menselijke aard. De mens staat niet meer centraal: de mens als centrum van taal en denken is verdwenen (Van Peursen, 1994, p. 18).

D. Sociale filosofie

1. Relatie tussen theorie en praktijk. In de wetenschap heeft toenemende specialisatie van de diversie vakgebieden, elk met een eigen jargon/terminologie, geleid tot fragmentatie van kennis. Er is geen sprake van eenheid van wetenschappen of van een 'positivistisch' ideaal dat de wetenschappelijke kennis uiteindelijk één samenhangend geheel zou gaan vormen. Dit betekent echter nog geen willekeur of anarchie, wel om de erkenning van de willekeurigheid (contingentie) van de oplossingen (vgl. Van Peursen, 1994, p. 23). Er is geen vooruitgang in de wetenschap (kennis); Foucault wil de geschiedenis herschrijven op een zodanige wijze dat het begrip vooruitgang volledig uitgewist wordt (Puxty, 1993, p. 114).
2. Visie op maatschappelijke verandering. In plaats van de opbouw van een groots, alomvattend filosofisch systeem wordt de 'deconstructie' gesteld, het aan de kaak stellen van de vergeefse pogingen om te komen tot een alomvattend systeem. Postmodernisme wordt wel gezien als een radicale transformatie van elk denken dat zekerheid zoekt in continuïteit.

In de matrix van Laughlin werden de volgende dimensies gedefinieerd:

De theorie-dimensie heeft betrekking op de mate waarin gebruik wordt gemaakt van eerdere theorievorming voordat met onderzoek wordt begonnen (variërend van hoog tot laag).

De methodologie-dimensie heeft betrekking op de mate waarin theoretische onderzoeksmethoden vooraf vaststaan (variërend van hoog tot laag).

De veranderingsdimensie heeft betrekking op de mate waarin kritiek wordt geleverd op de status quo en gewezen wordt op de noodzaak tot verandering (variërend van hoog tot laag).

De postmodernistische perspectieven worden in de matrix van Laughlin getypeerd als Franse kritische theorie en deze wordt door Laughlin ingedeeld als (theorie = laag; methodologie = laag; verandering = laag).

In bijlage 2 en 3 worden de metaforen (beelden) van organisaties beschreven en gekoppeld aan de bepaalde metaforen van accounting (Boland, 1989; Tomkins en Groves, 1983; Davis, Menon en Morgan, 1982). Het beeld van de organisatie dat het meest past bij de kritische perspectieven is: organisaties als politieke systemen; accounting als afspiegeling van machtsrelaties. Zie bijlage 2.

3.4 Samenvatting

In dit hoofdstuk heb ik, aan de hand van de wetenschapsfilosofische veronderstellingen, een classificatieschema voor sociale theorie ontwikkeld, dat in deel III gehanteerd kan worden voor de analyse en positionering van verschillende denkrichtingen op het vakgebied accounting. Hiertoe werd in eerste instantie gebruik gemaakt van een model van Burrell en Morgan (1979). Dit model is door diverse auteurs verder aangepast, geïnterpreteerd. Na een bespreking van de door andere auteurs voorgestelde aanpassingen van dit model, onder andere door Laughlin (1995), is uitgebreid ingegaan op de ontologi-

sche, epistemologische, methodologische en sociaal filosofische veronderstellingen van een viertal paradigma's (perspectieven), met daarbij een aantal mogelijke tussenposities.

In dit classificatieschema worden vier perspectieven (paradigma's) onderscheiden:

- positivistische perspectieven;
- postpositivistische perspectieven;
- interpretatieve perspectieven, die nader onderverdeeld worden in fenomenologische, hermeneutische en constructivistische perspectieven; en
- kritische en postmodernistische perspectieven.

In hoofdstuk 4 tot en met 8 worden de verschillende denkrichtingen op het vakgebied accounting op basis van dit classificatieschema gepositioneerd.

Deel II

Het analytische kader

Hoofdstuk 4: Theorieën in accounting

4.1 Inleiding

In deel I van deze studie ben ik ingegaan op de wetenschapsfilosofische uitgangspunten van verschillende perspectieven. In hoofdstuk 2 is aangetoond dat de wetenschapsfilosofische uitgangspunten die ten grondslag liggen aan de traditionele wijze van beoefening van sociale wetenschappen steeds verder zijn afgezwakt. In navolging van Kunneman (1986) is dit aangeduid als de ondermijning van het 'subject-objectschema'. In hoofdstuk 3 zijn op grond van de wetenschapsfilosofische uitgangspunten een zestal perspectieven van sociaal-wetenschappelijk onderzoek onderscheiden, namelijk: 1) positivistische perspectieven, 2) postpositivistische perspectieven, 3) fenomenologische en hermeneutische perspectieven; 4) constructivistische perspectieven; 5) kritische perspectieven, en 6) postmodernistische perspectieven. Hierbij zijn de wetenschapsfilosofische veronderstellingen van deze perspectieven besproken: de veronderstellingen van ontologische, epistemologische, methodologische en sociaal filosofische aard.

In deel II van deze studie wordt de aandacht gericht op accounting onderzoek. Dit hoofdstuk biedt een inleiding op de hoofdstukken 5 tot en met 8 waarin ik de verschillende denkrichtingen in de accounting theorie behandel: normatieve verslaggevingstheorie, economische benaderingen, gedragsmatige benaderingen en kritische en postmodernistische benaderingen. In hoofdstuk 1 werd aangegeven dat de verschillende denkrichtingen in accounting onderzoek zullen worden geclassificeerd en geëvalueerd aan de hand van de wetenschapsfilosofische veronderstellingen. Om dit te kunnen beoordelen wordt in de hoofdstukken 5 tot en met 8 onderzocht welke ontwikkelingen hebben plaatsgevonden, wat de belangrijkste thema's zijn die worden onderzocht en welke onderzoeksmethoden worden gehanteerd. Ten slotte volgt in deze hoofdstukken een evaluatie van de denkrichting en een bespreking van de wetenschapsfilosofische veronderstellingen van de desbetreffende denkrichting in accounting onderzoek. De wetenschapsfilosofische veronderstellingen zijn behandeld in hoofdstuk 3. Hiermee is een kader gecreëerd voor het analyseren van de verschillende te onderscheiden denkrichtingen op het gebied van accounting voor wat betreft de wetenschapsfilosofische veronderstellingen.

In dit hoofdstuk zal een inventarisatie plaatsvinden van de verschillende denkrichtingen in accounting onderzoek aan de hand van de aard van de onderzoeksvragen en de gehanteerde onderzoeksmethoden. In de hoofdstukken 5 tot en met 8 zullen de onderscheiden denkrichtingen in accounting nader worden geanalyseerd, waarbij per denkrichting aan de orde zal komen:

- de ontwikkelingen binnen deze denkrichting en (in grote lijnen) de stand van zaken betreffende het onderzoek;
- de aard van de onderzoeksvragen en de gehanteerde onderzoeksmethoden;
- een illustratie: hoe wordt 'earnings management' onderzocht.
- de wetenschapsfilosofische veronderstellingen.

In paragraaf 4.2. wordt ingegaan op de aard van de onderzoeksvragen en de gehanteerde onderzoeksmethoden in de verschillende denkrichtingen. Aan de hand van deze indeling van verschillende soorten theorieën en onderzoeksmethoden worden vervolgens in paragraaf 4.3 enkele ontwikkelingen geschetst in het accounting onderzoek. Deze ontwikkelingen leiden in paragraaf 4.4 tot een schets van de onderscheiden denkrichtingen, die vervolgens in de hoofdstukken 5 t/m 8 worden uitvoeriger worden besproken en geëvalueerd.

4.2 Verschillende soorten theorieën

4.2.1 Inleiding

Theorieën in accounting onderzoek kunnen op verschillende wijzen worden ingedeeld. Ik onderscheid indelingen van theorieën op basis van:

- beïnvloeding door andere wetenschappen;
- aard van theorieën: positief versus normatief; inductief versus deductief;
- gekozen object (objecttheorie – metatheorie);
- syntactische, semantische en pragmatische theorieën;
- reikwijdte: algemeen / specifiek.

4.2.2 Beïnvloeding door andere wetenschappen

Onderzoek op het gebied van accounting theory heeft vanaf de zestiger jaren van de vorige eeuw in belangrijke mate gebruik gemaakt van de bevindingen van de financieringstheorie, de cognitieve psychologie en de sociologie.

Op grond daarvan zijn een aantal benaderingen te onderscheiden, waarvan de belangrijkste zijn:

- a. de economische benaderingen,
- b. de gedragsmatige benaderingen,
- c. de maatschappelijke benaderingen (interpretatieve, kritische en postmodernistische benaderingen).

Vooraf in de economische benaderingen wordt veel gebruik gemaakt van statistische technieken. De in de volgende hoofdstukken te behandelen denkrichtingen zijn gebaseerd op één van deze benaderingen.

Ad a. Economische benaderingen

Vanaf de zestiger jaren van de vorige eeuw zien we dat onderzoek op het gebied van financial accounting wordt beïnvloed door de financieringstheorie, met name de efficiënte markthypothese (Fama, 1970, 1991) en de agency theory (Jensen en Meckling, 1976; Fama, 1980). Indien informatie volledig en zonder vertraging zou worden verwerkt in de aandelenkoersen, dan is de keuze van de verslaggevingsmethode irrelevant en zijn ook presentatievraagstukken irrelevant. Slechts stelselwijzigingen met een cashflow-effect (bijvoorbeeld via de belastingen) zouden van invloed zijn op de aandelenkoers. De eerste onderzoeken gingen over de reactie van de kapitaalmarkt op winstaankondigingen (Ball en Brown, 1968 en Beaver, 1968). Met behulp van de agency theory werd aangetoond dat de keuze van de verslaggevingsmethode wel relevant is. In de agency theory worden contractmechanismen besproken die opportunistisch gedrag proberen in te perken. Eén van deze contractmechanismen betreft de adequate informatieverstrekking door middel van verslaggeving.

In de economische benaderingen wordt (meestal) uitgegaan van concepten als nutsmaximalisatie en rationeel economische gedrag. De in de volgende hoofdstukken te bespreken denkrichtingen positieve accounting theory en capital market-based accounting research worden gerekend tot de economische benaderingen¹.

Ad b. Gedragsmatige benaderingen

In de gedragsmatige benaderingen richten onderzoekers zich meestal op de besluitvorming en oordeelsvorming van informatie. Meestal gaat het om de oordeels- en besluitvorming door gebruikers (bijvoorbeeld financieel analisten) of accountants, maar er is steeds meer onderzoek naar oordeels- en besluitvorming van verschafters van informatie. Hierbij wordt feitelijk gedrag bestudeerd en wordt bijvoorbeeld gebruik gemaakt van laboratoriumexperimenten. Vooral op de vakgebieden management accounting en auditing heeft de gedragsmatige benadering een grote vlucht genomen. Maar ook op het gebied van financial accounting zijn er belangrijke studies betreffende de oordeels- en besluitvorming van gebruikers en verschafters van informatie. De denkrichting “behavioral accounting research / human information processing” behoort tot de gedragsmatige benadering.

Ad c. Maatschappelijke benaderingen

In maatschappelijke benaderingen wordt accounting niet gezien als een neutrale activiteit waarmee slechts de “feiten” van de economische activiteiten worden gerapporteerd. Accounting wordt gezien in de bredere context van de organisatie of de maatschappij: welke rol speelt accounting hierbij? Het concept van accounting als technologie richt de aandacht op het ‘beoefenen’ (het doen) van accounting, waarbij accounting wordt gezien als een poging om mensen, organisaties en processen te beïnvloeden, te veranderen en hiermee specifieke doelen te bereiken. Accounting is in deze visie een set handelingen die de wereld waarin wij leven beïnvloedt door de creatie van een sociale werkelijkheid; accounting bepaalt de wijze waarop wij bepaalde keuzes van ondernemingen en individuen begrijpen, de wijze waarop wij verschillende soorten activiteiten en processen beheersen en organiseren en de wijze waarop wij het leven van anderen en van onszelf ervaren. Als men accounting op deze wijze beschouwt dan

¹ Ook de information economics-benadering kan gerekend worden tot de economische benaderingen.

moet men zich bezig houden met de complexe onderlinge relaties en wisselwerkingen tussen verschillende wijzen van accounting en verschillende wijzen van het beheersen van het leven in organisaties en in de maatschappij (vgl. Miller, 1994).

Tot de maatschappelijke benaderingen reken ik een grote verscheidenheid van studies waarin wordt uitgegaan van fenomenologische, hermeneutische, constructivistische perspectieven en van kritisch en postmodernistische perspectieven. Zie hoofdstuk 3 en 8.

4.2.3 De aard van theorieën: positief versus normatief; inductief versus deductief

Descriptieve of positieve theorieën beschrijven hoe iets is; zij geven een beschrijving van de "werkelijkheid". Meestal wordt er van uitgegaan dat er een van de onderzoeker onafhankelijke werkelijkheid bestaat, maar dat is niet noodzakelijk. Een prescriptieve of normatieve theorie geeft aan hoe iets zou moeten zijn; er worden voorschriften voor de praktijk gegeven. In accounting beschrijven en verklaren descriptieve theorieën welke financiële informatie wordt verstrekt en gecommuniceerd aan de gebruikers en hoe dit gebeurt. Dit betekent veelal dat getracht wordt het gedrag van managers op het gebied van accounting te verklaren en te voorspellen. Normatieve theorieën schrijven voor welke gegevens verstrekt moeten worden en hoe deze gepresenteerd zouden moeten worden. Om te ontkomen aan het verwijt dat normatieve theorieën niet waardevrij zijn, stellen sommige auteurs dat zij uitgaan van een "conditioneel normatieve theorie". Hierbij wordt een doel geformuleerd en wordt aangegeven hoe gehandeld moet worden **indien** u dit doel wilt bereiken (op de meest efficiënte manier).

In het proces van inductie worden algemene conclusies getrokken uit individuele waarnemingen of metingen. Dit gebeurt door het formuleren van toetsbare hypothesen, waarna gegevens worden verzameld en statistische technieken op deze gegevens worden losgelaten om de hypothesen te toetsen. In een deductieve redeneerwijze wordt gestart met bepaalde doelstellingen, uitgangspunten, of postulaten, en hieruit worden door middel van logisch redeneren bepaalde conclusies getrokken voor het handelen in de praktijk; in accounting betekent dit meestal dat beginselen worden afgeleid uit postulaten, waarbij die beginselen de basis vormen voor praktische toepassing. Dit wordt wel de "postulational approach", de axiomatische benadering, of "a priori research" genoemd (zie paragraaf 4.3). Normatieve theorieën kunnen worden beoordeeld op de redelijkheid van de uitgangspunten²; deze uitgangspunten moeten dan ook duidelijk in de theorie worden aangegeven.

4.2.4 Het object van onderzoek: objecttheorieën en metatheorieën

Accounting theorieën kunnen worden ingedeeld op basis van het gekozen object van studie. Hierbij wordt wel een onderscheid gemaakt tussen problemen op objectniveau en op metaniveau. Op objectniveau zijn managers en accountants bezig met het opstellen en beoordelen van financiële cijfers en worden bepaalde keuzes gemaakt ten aanzien van de toepassing van administratieve technieken; op metaniveau wordt onderzoek gedaan naar het gedrag van managers, accountants en gebruikers of wordt voorgeschreven hoe managers, accountants of gebruikers zouden moeten handelen om bepaalde doelen te bereiken. In objecttheorieën gaat het om het toepassen van en het omgaan met administratieve technieken (b.v. hoe moet onderneming X de transacties met financiële instrumenten in zijn jaarrekening verwerken en presenteren); in metatheorieën gaat de onderzoeker 'een stapje hoger staan' en gaat het om de analyse van ontwerp en gebruik van technieken van financiële verslaggeving (bijvoorbeeld waarom kiezen managers van ondernemingen voor bepaalde verwerkingswijzen)³.

² In hoofdstuk 5 geef ik aan dat ik ook bepaalde vormen van empirisch onderzoek tot de normatieve verslaggevingstheorie reken, namelijk indien normen worden afgeleid uit de praktijk (inductief) of indien wordt onderzocht in hoeverre aan de normen wordt voldaan (en eventueel aanpassingen worden verricht, zoals voor financiële analyse). Zie verder hoofdstuk 5.

³ Ik breng dit onderscheid tussen object- en metaniveau hier naar voren omdat door verschillende auteurs (Sterling, 1970; Christenson, 1983; Mattessich, 1984) kritiek is geleverd op de positieve theorievorming op metaniveau. Christenson is van mening dat er wel positieve theorievorming dient plaats te vinden, maar dan op objectniveau. Daarnaast is een goede normatieve theorie nodig: "...it is 'positive' theory at the primary level that is required to predict the behavior of accounting entities, not theory at the metalevel ...". "...the development of good 'positive' theory at the primary level requires sound 'normative' theory - methodology - at the metalevel". Accounting theorie zou zich bezig moeten houden met accounting verschijnselen en niet met het gedrag van

Buijink (1994) schetst een beeld van het vakgebied financial accounting (door hem aangeduid als externe berichtgeving) als technologie en onderscheidt twee markten van technieken van externe berichtgeving: de markt van ontwerpers (aanbieders) en ondernemers (vragers) van administratieve technieken, en de markt van ondernemingen, die een keuze maken uit de beschikbare administratieve technieken (aanbieders) en gebruikers van informatie (vragers). In dit beeld van accounting als technologie omvat externe berichtgeving als vakgebied twee activiteiten, namelijk "(1) het ontwerpen van idee-goederen, de administratieve technieken, en (2) de analyse van de keuze van dit soort idee-goederen door ondernemingen" (Buijink, 1994, p. 10). Deze voorstellingswijze (metafoor) geeft een te gestileerd beeld. Het onderscheid tussen de twee markten is niet zo scherp te trekken: ook ondernemingen treden vaak innovatief op doordat zij voor het eerst nieuwe administratieve technieken (of varianten) ontwikkelen. Op het gebied van management accounting zijn deze twee markten vaak in het geheel niet te onderscheiden omdat de accounting technieken dan veelal in de onderneming zelf worden ontworpen. Het essentiële onderscheid betreft echter het onderscheid tussen ontwerpend onderzoek enerzijds en analytisch en empirisch onderzoek anderzijds. Dit wordt aangegeven in tabel 4.1 (sommige van de vraagstellingen zijn ontleend aan Buijink).

accountants, evenals de natuurkunde zich bezighoudt met fysische objecten en niet met het gedrag van natuurkundigen, aldus Sterling (1970, p. 450) en in soortgelijke zin Christenson (1983, p. 6). Christenson (1983, p. 6) stelt dat 'accounting theory' betrekking heeft op het gedrag van entiteiten en dat bij de theorievorming op metaniveau eigenlijk sprake is van 'accountants theory', omdat het hier gaat om het gedrag van managers, accountants, gebruikers, regelgevers, enz. Deze auteurs zien een tegenstelling tussen 'accounting theory' en 'accountants theory', ofwel 'a theory of accounting measures' enerzijds en een 'behavioral theory of accounting standard setting' en 'behavioral theory of accounting method choice' anderzijds (vgl. Mattessich, 1984). Het uiteindelijke object van onderzoek is volgens Mattessich (1984, p. 78) het doelgericht handelen van mensen die verschillende middelen hanteren om verschillende doelen te bereiken. Maar zolang de middel-doel relatie niet nader wordt geanalyseerd blijven de belangrijkste vragen van verstrekkers en gebruikers van informatie onbeantwoord (zie deel III van deze studie). Afgezien van de naamgeving wordt ook getwijfeld aan het nut van accountants theory' (= 'accounting anthropology' of 'sociology of accountants'). Christenson (1983, p. 6) geeft in een voetnoot wel aan dat het in de sociale wetenschappen veel moeilijker is om het onderscheid tussen objectniveau en metaniveau te maken, maar dat het daardoor niet minder belangrijk is. Watts en Zimmerman (1990, p. 147) stellen terecht dat er wel chemische reacties zijn zonder chemici, maar dat er geen accounting is zonder managers, accountants, gebruikers, regelgevers, e.d.; accounting is een sociale wetenschap en daarmee onverbreekelijk met menselijk gedrag verbonden. De contracting-benadering van accounting eist volgens deze auteurs juist dat onderzoekers trachten de motieven (incentives) van de contractpartijen te begrijpen. Ook in andere benaderingen speelt het gedrag van verschillende (groepen) van participanten een belangrijke rol. Accounting is een sociale activiteit die bepaald wordt door de omgeving, dus door de tijd en de plaats waarin zij plaatsvindt. In kritische denkrichtingen wordt de rol van accounting in de maatschappij onderzocht, waarbij machtsfactoren een belangrijke rol spelen; er wordt gesteld dat accounting maatschappijbevestigend werkt en dat de rol van accounting (vanaf de ontwikkeling van het dubbel boekhouden) zo belangrijk was dat het heeft geleid tot de opkomst van het kapitalisme (Sombart, 1924).

Tabel 4.1: ontwerpend versus analytisch/empirisch onderzoek

	objectniveau (= ontwerpend)	metaniveau (= analytisch en empirisch)
markt 1	Het ontwerpen van administratieve technieken (idee-goederen). Onderzoekers, wet- en regelgevende instanties maar ook ondernemingen ontwerpen nieuwe administratieve technieken: op welke wijze kan/moet een onderneming bepaalde gebeurtenissen verwerken, waarderen, presenteren en gegevens verstrekken in de toelichting?	Analyse van het proces van het ontwikkelen van administratieve technieken: Hoe verloopt het proces van innovatie van technieken? Wie zijn de uitvinders? Verloopt het proces van innovatie te snel of te langzaam? Spelen bij het ontwerpen bepaalde belangen en/of machtsverhoudingen een rol?
markt 2	Het gebruik van administratieve technieken door ondernemingen; welke technieken moet een onderneming hanteren om een bepaald doel te bereiken? De controlerend accountant beoordeelt de financiële verslagen van een rapporterende entiteit en geeft aan of de jaarrekening een getrouw beeld geeft. Wet- en regelgevende instantie geeft aan welke administratieve technieken moeten worden gebruikt, niet mogen worden gebruikt, of doet aanbevelingen.	Analyse van de keuze van idee-goederen door ondernemingen: wat bepaalt de keuze van de gebruikende onderneming uit de verzameling beschikbare technieken? Hoe verloopt het diffusieproces? Dit is onderzoek naar het gedrag van managers, accountants, wet- en regelgevende instanties en/of gebruikers: economisch of cognitief onderzoek (= pragmatisch onderzoek). Spelen bij de keuze bepaalde belangen en/of machtsverhoudingen een rol?

Bij de analyse van ontwerp en gebruik van technieken vindt empirisch onderzoek plaats vanuit verschillende gedragswetenschappen.

In deze zin opgevat vindt zowel de traditionele normatieve (ontwerpende) theorievorming als de analyse en empirische toetsing van theorieën over het gedrag van mensen plaats op metaniveau.

4.2.5 Syntactische, semantische en pragmatische theorieën.

Op grond van de mogelijkheid van toetsing kunnen theorieën worden ingedeeld in syntactische, semantische of pragmatische theorieën.

Syntactische theorieën zijn descriptieve of normatieve theorieën zonder empirische inhoud; het zijn formeel logische structuren van logisch consistente relaties. Syntactische theorieën kunnen alleen worden getoetst op logische consistentie; de juistheid van de theorie berust niet op empirische waarneming, maar op bepaalde regels die men aanvaardt. Veel accounting theorieën vallen onder de syntactische theorieën, bijvoorbeeld de winstbepalingsstelsels, technieken zoals lineaire programmering en break-even analyse.

Het zijn universeel toepasbare theorieën (modellen, technieken), waar alleen de getallen hoeven te worden ingevuld voor de specifieke toepassing. Meestal worden veel veronderstellingen gehanteerd, waar de gebruikers zich veelal onvoldoende van bewust zijn.

Semantische theorieën zijn descriptieve theorieën met empirische inhoud. Een semantische theorie is een descriptieve structuur van relaties die empirisch geldig zijn. De "waarheid" van deze theorieën kan empirisch getoetst worden. De uitspraak dat er € 100 in kas zit kan empirisch getoetst worden; er is een semantische relatie tussen de uitspraak en de empirie. Empirische toetsing op 'waarheid' kan moeilijker plaatsvinden als beoogd wordt dat bijvoorbeeld een jaarrekening een 'getrouw beeld' van de/een werkelijkheid te geven. Dat komt doordat aan de opstelling van de jaarrekening allerlei (syntactische) relaties ten grondslag liggen omtrent de grondslagen voor de waardering en resultaatbepaling. Bijvoorbeeld: een voorraadwaardering 1 miljoen euro, is enerzijds gebaseerd op de telling van de voorraad (in principe verifieerbaar: semantisch) en anderzijds de toepassing van een rekenregel (bijvoor-

beeld de first-in-first-out volgorde: syntactisch). Bij veel problemen op het gebied van financiële verslaggeving gaat het om de wijze waarop in de jaarrekening een getrouw beeld kan worden gegeven. Bij onderzoek in management accounting gaat het bijvoorbeeld om het bepalen van de informatiebehoeften van het management (ten behoeve van het nemen van economische beslissingen). Het proberen te achterhalen wat de informatiebehoeften van het management of van gebruikers van financiële verslagen zijn, leidt tot uitspraken die empirisch te verifiëren zijn: semantische uitspraken. Ook kan bijvoorbeeld getoetst worden of ontvangers van informatie de bedoelde betekenis begrepen hebben (vergelijk Hendriksen en Van Breda, 1992, p. 19). Als de keuze van bepaalde rekenregels bepaald wordt door het nut voor de gebruikers van de informatie die op basis van deze rekenregels is opgesteld, dan heeft deze keuze te maken met de pragmatiek. Zie hierna.

Een beschrijving van de werkelijkheid betreft een semantische theorie, bijvoorbeeld case studies (field research). In het onderzoek op het gebied van 'positive accounting theory' worden hypothesen gesteld omtrent het gedrag van managers of regelgevende instanties bij de keuze uit bepaalde verslaggevingsalternatieven ('theory of accounting choice'). De hypothesen worden vervolgens empirisch getoetst. Dit zijn semantische theorieën.

Pragmatische theorieën zijn eveneens descriptieve theorieën met empirische inhoud. Een pragmatische theorie is een relationele structuur tussen een descriptieve theorie en haar omgeving. Bij pragmatische theorieën in accounting ligt de nadruk op gedragsmatige invloeden van informatie op de gebruikers van die informatie. Hierbij wordt het nut van accounting voor de gebruikers onderzocht.

Het kan dan bijvoorbeeld gaan om de studie van:

- het individuele gedrag, in casu de oordeelsvorming van de gebruiker van de informatie: behavioral accounting research, human information processing.
- het collectieve gedrag, op een geaggregeerd niveau, van aandeelhouders op de kapitaalmarkt: market-based accounting research.
- het gedrag van vragers, aanbieders, controleurs en regelgevers op de markt voor jaarrekeninginformatie: behavioral accounting research; information economics.

Pragmatische theorieën gaan in op het nut van bepaalde informatie voor de gebruikers van deze informatie bij hun oordeelsvorming en besluitvorming. Toetsing kan dan ook niet plaatsvinden op basis van 'waarheid', maar alleen op basis van de waarde (het nut) voor de gebruikers.

4.2.6 Reikwijdte: algemene en specifieke theorieën

Sommige auteurs (o.a. Mattessich) beschouwen het als één van de belangrijkste functies van "accounting theory" om een algemene accounting theorie te ontwikkelen, waarvan specifieke theorieën kunnen worden afgeleid. Richard Mattessich heeft vele publicaties op zijn naam staan waarin wetenschapstheoretische concepten worden toegepast op accounting. Ondanks grote tegenstellingen tussen praktiserende en academische accountants is er toch een algemeen geaccepteerde theoretische basis voor accounting. Wat er volgens Mattessich mist is een systematische ontwikkeling van diverse interpretaties van deze algemene theoretische basis ten behoeve van verschillende informatiedoeleinden. Hij beschouwt zelf de strikte scheiding tussen een algemeen theoretisch raamwerk en de interpretatie met behulp van specifieke doelgerichte hypothesen, ofwel de scheiding tussen "un- or semi-interpreted calculus and its interpretation", als de belangrijkste prestatie in zijn "Accounting and Analytical Methods" (1964/1977; zie ook Mattessich, 1984, pp. 24, 33; Mattessich, 1991, pp. 33-39; zie ook Knoops 1988, pp. 25, 26)⁴. Algemene theorieën hebben een grotere reikwijdte en vormen een referentiekader voor meer specifieke theorieën. Algemene theorieën houden zich bezig met accounting als systeem; specifieke theorieën bewegen zich slechts op een klein deel van het vakgebied accounting.

⁴ In verschillende latere publicaties heeft Mattessich de post-Kuhnianse en structuralistische filosofie (filosofen als Stegmüller en Balzer), waarin een theorie beschouwd wordt als een net van theorie-elementen (en dus meer dan een geïsoleerd axiomatisch raamwerk), toegepast op accounting (zie Mattessich, 1991, p. 34 en de verwijzingen aldaar).

4.2.7 De gehanteerde onderzoeksmethoden

De gehanteerde onderzoeksmethode is afhankelijk van de gekozen vraagstelling. Veel onderzoek is kwantitatief van aard, waarbij bijvoorbeeld statistische associaties worden onderzocht ter verklaring van waargenomen verschijnselen. In hoofdstuk 3 kwam naar voren dat in de interpretatieve en kritische perspectieven meer aandacht is voor kwalitatief onderzoek.

Onderzoek kan empirisch, analytisch of ontwerpend zijn.

4.3 Ontwikkelingen in accounting onderzoek

De iets oudere generatie van bedrijfseconomen is opgegroeid met wat wel eens genoemd werd een "gesloten theorie". Een voorbeeld is de theorie die is ontwikkeld door Limperg; het betreft een bouwwerk dat gebaseerd is op enkele fundamenteën, die overigens voor een ieder duidelijk waren omdat iedereen door bij zichzelf te rade te gaan de plausibiliteit van de uitgangspunten wel moest onderschrijven. Deze uitgangspunten (ook wel postulaten genoemd) kunnen van aard verschillen. Zij kunnen gebaseerd zijn op empirisch bewijs met de mogelijkheid om deze uitgangspunten te toetsen; men spreekt dan van empirisch apriorisme. Het is ook mogelijk dat de uitgangspunten alleen zijn gebaseerd op de rede (gezond verstand) zonder dat sprake is (of kan zijn) van empirische waarneming; men spreekt dan van rationeel apriorisme. Veelal treedt een combinatie op van empirisch toetsbare en rationele uitgangspunten. In een deductieve redeneerwijze wordt gestart met bepaalde doelstellingen, uitgangspunten, of postulaten, en hieruit worden door middel van logisch redeneren bepaalde conclusies getrokken voor het handelen in de praktijk; in accounting betekent dit meestal dat beginselen worden afgeleid uit postulaten, waarbij die beginselen de basis vormen voor praktische toepassing. Dit wordt wel de "postulational approach", de axiomatische benadering, of "a priori research" genoemd. De "postulational approach" voor het ontwikkelen van een accounting theory is meestal "conditioneel normatief" van aard. Daarom wordt vaak gesproken van "a priori research". Dergelijke normatieve theorieën kunnen slechts worden getoetst op de redelijkheid/plausibiliteit van de onderliggende veronderstellingen en de logische consistentie van de uit deze veronderstellingen afgeleide uitspraken.

Vanaf de jaren zestig/zeventig zie ik belangrijke ontwikkelingen op het gebied van accounting.

a. Van normatief naar empirisch onderzoek

De eerste ontwikkeling betreft de overgang van a priori, normatief onderzoek in de zestiger jaren naar descriptief, empirisch onderzoek vanaf de zestiger jaren tot heden. Er was bij veel onderzoekers sprake van een teleurstelling over de resultaten van normatieve theorieën. Bovendien werd in andere wetenschapsgebieden ook steeds meer gebruik gemaakt van empirisch onderzoek (met name financieringstheorie heeft een belangrijke invloed). De ontwikkeling van computers en grote databases maakte het mogelijk het onderzoek goedkoper, beter en sneller uit te voeren. Er werd onderzoek gedaan naar de empirische validiteit van de veronderstellingen waarop het normatieve onderzoek beruiste. Hierbij kunnen twee invalshoeken worden onderscheiden: de economische invalshoek (market-based accounting research, positive accounting theory, information economics) en de gedragsmatige invalshoek (behavioral accounting research, human information processing, some critical perspectives). De tendens naar meer empirische theorievorming kan gemakkelijk worden waargenomen door de inhoud van belangrijke tijdschriften op het terrein van financial accounting te bezien, zoals: The Accounting Review, Journal of Accounting Research, Journal of Accounting and Economics, Journal of Business Finance and Accounting, Contemporary Accounting Research.

b. Van syntactische, naar semantische, naar pragmatische theorieën

De tweede ontwikkeling betreft de richting van theorieën op syntactisch niveau, naar theorieën op semantisch niveau, naar theorieën op pragmatisch niveau. Daarmee ontstond tevens een uitbreiding van het toepassingsgebied van accounting. Het begrip theorie gebruik ik in de ruime betekenis in de zin van een samenhangende uitspraak of een samenhangend geheel van uitspraken.

De ontwikkeling van syntactische, naar semantische en vervolgens naar pragmatische theorieën wordt onder andere weergegeven door Abdel-khalik en Ajinkya (1979, p. 13). Zij constateren dat in de vroege ontwikkeling van accounting de nadruk werd gelegd op "processing": het onderkennen, meten, journaliseren en classificeren van financieel-economische transacties, waarbij met name aandacht werd besteed aan het meetproces, de meeteenheid, de persoon die meet, het moment van meten, enz. Er wordt gezocht naar een algemene theorie van waarde, kosten en winst. In een later stadium verschuift de aandacht naar het rapporteren van gegevens: wat, hoe vaak, wanneer en aan wie en in welke mate van aggregatie? In het laatste stadium wordt aandacht besteed aan de interactie tussen de financiële verslaggeving en de omgeving, zoals de gebruikers van financiële gegevens en/of de markt voor financiële informatie.

De ontwikkeling kan worden weergegeven door de drie P's: van 'proces', naar 'presentatie', naar 'perceptie'.

c. De opkomst van interpretatieve en kritische perspectieven

Een derde ontwikkeling betreft de opkomst van interpretatieve en kritische perspectieven in accounting (Morgan en Willmott, 1993). In het laatste decennium is het vakgebied accounting opener geworden, verrijkt en uitgebreid door een grotere betrokkenheid met ideeën afkomstig uit de sociale theorie. Nieuwe benaderingen van onderzoek op het gebied van accounting kwamen op, met als belangrijkste kenmerk de bewuste aandacht voor het sociale karakter van theorieën en praktijken op het gebied van accounting. Interpretatieve en kritische perspectieven onderscheiden zich van meer traditionele onderzoeksbenaderingen door een onderkenning van het idee dat accounting zelf vorm geeft aan en tevens gevormd wordt door de sociale en organisatorische relaties, waarin accounting een rol speelt. Accounting wordt gezien als een "technologie" die actief (en politiek) vorm geeft aan de wereld en niet als een passief en neutraal instrument voor regulering en rapportering. Men streeft er naar de bredere sociale en historische vormgeving en het belang van accounting als instrument voor sociale en organisatorische beheersing zichtbaar te maken en te versterken.

In volgende hoofdstukken worden voorbeelden gegeven van de verschillende soorten onderzoeksvragen die kenmerkend zijn voor de verschillende denkrichtingen.

De drie hierboven geschetste ontwikkelingen hebben allen geleid tot een sterke uitbreiding van het vakgebied accounting (althans indien u deze uitbreidingen nog tot accounting wilt rekenen). Hierbij wordt veel gebruik gemaakt van de bevindingen van andere wetenschapsgebieden, met name de cognitieve psychologie, de financieringstheorie en de sociale theorie. Voorts constateer ik toepassingen van statistische en econometrische methoden.

4.4 Een indeling van de verschillende denkrichtingen

In de externe verslaggeving spelen verschillende partijen een rol. In een eenvoudig model worden onderscheiden: de verschaffers, de controleurs en de gebruikers van informatie. In een omvattender model spelen daarnaast (nationale en internationale) wet- en regelgevende instanties en beursautoriteiten een rol, alsmede belangenorganisaties van verschaffers, accountants en gebruikers.

Figuur 4.1 geeft een vereenvoudigd schema van de geschetste ontwikkelingen

Figuur 4.1: Benaderingen van onderzoek in de financial accounting theory

Verschaffer van informatie	Gebruiker van informatie
Onderzoek naar gedrag van verschaffers van informatie: welke verslaggevingskeuzen maken ze? (positive theory of accounting choice) (b)	Onderzoek naar het gedrag van gebruikers van informatie geaggregeerd gedrag (kapitaalmarkt): capital market-based accounting research (a)
Onderzoek naar de besluitvorming van verschaffers van informatie: behavioral accounting research (c2)	Onderzoek naar de oordeels- en besluitvorming van individuen of groepen: behavioral accounting research; human information processing (c1).
Welke keuze zouden verschaffers moeten maken? (normatieve verslaggevingstheorie)	
Information economics: kosten-baten-analyse (d)	
Onderzoek naar de rol van accounting in de maatschappij: interpretatieve, kritische en postmoderne studies (e)	

In bovenstaande indeling zijn theorieën onderscheiden op basis het onderwerp van studie: het gedrag van verschaffers van informatie (b en c2), het gedrag van gebruikers van informatie (a en c1), de markt voor informatie (d) en de rol van accounting in de maatschappij (e).

De sterke uitbreiding en gewijzigde oriëntatie van het vakgebied accounting wordt in bovenstaande figuur ook duidelijk. De met de letters a tot en met e aangeduide denkrichtingen zijn allen ontstaan vanaf het eind zestiger/begin zeventiger jaren van de vorige eeuw. In de volgende hoofdstukken zullen deze denkrichtingen nader geanalyseerd worden aan de hand van de criteria uit hoofdstuk 3.

In de hoofdstukken 5 tot en met 8 bespreek ik de verschillende denkrichtingen op het gebied van de financial accounting theory. Ik onderscheid daarbij de normatieve verslaggevingstheorie (hoofdstuk 5), de economische benaderingen (in figuur 4.1: (a) market-based accounting research en (b) positive accounting theory; hoofdstuk 6), de gedragsmatige benaderingen (in figuur 4.1 behavioral accounting research en human information processing; hoofdstuk 7) en de interpretatieve, kritische en postmodernistische benaderingen (hoofdstuk 8). Inormation economics is voor een deel de basis voor de economische benaderingen.

Hierbij zal een centraal voorbeeld worden gehanteerd ter illustratie: onderzoek naar ‘earnings management’.

4.5 Samenvatting

In dit hoofdstuk is kort geschetst wat de belangrijkste ontwikkelingen zijn in onderzoek op het gebied van financial accounting theory. Eerst heb ik een indeling gepresenteerd van verschillende soorten theorieën. Op basis daarvan constateerde ik vanaf de jaren zestig/zeventig van de vorige eeuw drie ontwikkelingen, namelijk:

- de overgang van normatief onderzoek naar empirisch onderzoek (dit wordt wel aangeduid met de ‘empirical turn’);
- de overgang van syntactische, naar semantische, naar pragmatische theorieën; onder invloed van vooral information economics is de aandacht verschoven naar de wijze waarop verschaffers, gebruikers en controleurs van informatie omgaan met financiële informatie, naar de

verslaggevingskeuzen, de oordeels- en besluitvorming op geaggregeerd niveau, dan wel individueel of groepsniveau.

- de opkomst van interpretatieve en kritische perspectieven.

Financial accounting theory is sterk beïnvloed door andere wetenschappen, met name de economie, de cognitieve psychologie en de sociale theorie. Voorts wordt steeds meer de nadruk gelegd op kwantitatief onderzoek binnen 'mainstream accounting theory'. Als reactie op de kwantitatieve onderzoeksmethoden van 'mainstream accounting theory' zien we de opkomst van interpretatieve en kritische perspectieven; hier wordt vooral gebruik gemaakt van kwalitatief onderzoek.

Hoofdstuk 5: Normatieve verslaggevingstheorie

5.1 Inleiding

Normatieve theorieën op het gebied van financiële verslaggeving gaan over de vraag of bepaalde transacties of gebeurtenissen al dan niet moeten worden verwerkt in de jaarrekening, en zo ja op welke wijze, welke waarderingsgrondslagen moeten worden gehanteerd, hoe omgegaan moet worden met eventuele waardemutaties, welke additionele gegevens verstrekt moeten worden in de toelichting, op welke wijze deze informatie gepresenteerd moet worden, en welke informatie verder nog verstrekt moet worden, bijvoorbeeld in een operationele en financiële analyse van de financiële positie en de resultaten in het bestuursverslag. Kortom: het gaat over de wijze waarop verwerking, waardering en resultaatbepaling, presentatie en gegevensverstrekking zou moeten plaatsvinden.

Dit omvat tevens vraagstellingen als:

- is een bepaalde verslaggevingsmethode beter dan een andere?
- wat zijn de tekortkomingen van bepaalde verslaggevingsmethoden?
- waarom moet worden gelet bij het analyseren van verslaggevingsmethoden?

In een normatieve uitspraak wordt aangegeven 'hoe iets zou moeten' of 'hoe iets beter kan'. Een normatieve uitspraak wordt gedaan op grond van bepaalde al dan niet geëxpliciteerde uitgangspunten. Deze uitgangspunten kunnen bijvoorbeeld gebaseerd zijn op empirische en/of rationele ervaringen (zie paragraaf 5.2.2). De normatieve uitspraken kunnen alleen worden getoetst op consistentie met de onderliggende uitgangspunten.

Er zijn verschillende manieren om normatief onderzoek te verrichten op het gebied van financiële verslaggeving. Veelal worden normatieve uitspraken gebaseerd op één of enkele verslaggevingsbeginselen, die soms uit hun verband gerukt zijn, en die enkel dienen om de gewenste uitkomst te beargumenteren. Volmer bepleit op basis van voornamelijk het 'voorzichtigheidsbeginsel' bepaalde verwerkings- en waarderingswijzen voor voorraden (1988), voorzieningen (1989), vreemde valuta (1992), immateriële vaste activa en goodwill (1993)¹; in een discussie tussen Hoogendoorn en Van Hoepen² over de verwerking van het cumulatieve effect van stelselwijzigingen wordt een beroep gedaan op het 'current operating performance'-beginsel respectievelijk het 'all inclusive'-beginsel, en worden kwalitatieve kenmerken van informatie als vergelijkbaarheid en relevantie gehanteerd om de standpunten te onderbouwen. Bekend is ook de afweging tussen kwalitatieve kenmerken van informatie, met name tussen relevante en betrouwbare informatie: een voorstander van een jaarrekening op basis van historische kosten benadrukt het afleggen van verantwoording over het gevoerde beleid als doelstelling van de jaarrekening; een voorstander van actuele waarde als waarderingsgrondslag benadrukt meer de informatiefunctie van de jaarrekening³.

Watts en Zimmerman (1979) noemen de vraag naar normatieve verslaggevingstheorieën de 'market for excuses', omdat er altijd wel een theorie (of een beginsel) te vinden is op grond waarvan een 'gewenste' uitkomst beargumenteerd kan worden. De keuze voor een verslaggevingsmethode/theorie beïnvloedt de verdeling van welvaart, omdat beloningen voor de verschillende participanten bij de onderneming vaak

¹ Zie ook Volmer en Faas (1997).

² Zie Hoogendoorn (1990) en Van Hoepen (1990). Hoogendoorn (1990, p. 7) geeft ook aan dat de methode gekozen moet worden die het best aansluit bij het doel van de jaarrekening: het geven van een zodanig inzicht in vermogen en resultaat dat daarover een verantwoord oordeel kan worden gevormd. De visie dat het doel van de jaarrekening primair van belang is en dat daaruit de 'concepts' moeten worden afgeleid is een fundamenteel uitgangspunt van de in dit hoofdstuk te bespreken 'conceptual frameworks'. Van Hoepen (1990, p. 17) is van mening dat de keuze voor het "current operating performance" concept en het "all-inclusive" beginsel een kwestie van voorkeur is die ondanks allerlei denkbare "conceptual frameworks" moeilijk op logische gronden te maken valt.

³ Zie ook de bespreking in paragraaf 5.2.3.3 en 5.3.2.2 van verschillende doelstellingen van de financiële verslaggeving: stewardship (het afleggen van verantwoording over het gevoerde beleid), decision usefulness (informatieverstrekking ten behoeve van het nemen van economische beslissingen) en accountability ('rekenschap' afleggen aan alle belanghebbenden).

deels (direct of indirect⁴) afhankelijk zijn van de uitkomsten van de financiële verslaggeving. Aangezien personen/instanties verschillende belangen hebben is er vraag naar theoretische onderbouwing⁵. Daar staat tegenover dat de praktijk behoefte heeft aan richtlijnen/standaarden voor de externe financiële verslaggeving⁶. Hoe kunnen deze worden gefundeerd?

Vanaf de jaren dertig tot en met de jaren zeventig van de vorige eeuw houden wetenschappers zich vooral bezig met theorieontwikkeling, het ontwerpen van modellen en methoden voor met name de verwerking, waardering en resultaatbepaling. In veel publicaties (zie paragraaf 5.3.2.2) wordt gewezen op tekortkomingen in de financiële verslaggevingsmodellen en –praktijk. Uiteraard worden voortdurend, ook heden ten dage, nieuwe modellen voor de financiële verslaggeving ontwikkeld, of worden bestaande modellen aangepast. Maar dat is veel meer het werk geworden van regelgevende instanties en accountantskantoren. Regelgevende instanties houden zich bezig met de ontwikkeling van nieuwe verslaggevingsregels en in de verslaggevingspraktijk wordt nagegaan hoe deze moeten worden toegepast. De aandacht van wetenschappelijk onderzoekers is vanaf de zestiger jaren van de vorige eeuw steeds verder verschoven naar positief onderzoek (zie hoofdstuk 4 en 6).

Normatief verslaggevingsonderzoek sluit niet uit dat empirisch onderzoek wordt verricht. Ik reken empirisch onderzoek tot de normatieve verslaggevingstheorie indien hierin een of meer normen worden afgeleid uit de praktijk van de financiële verslaggeving of indien hierin wordt vastgesteld of aan de normen wordt voldaan. Voorbeelden van empirische onderzoek binnen de normatieve verslaggevingstheorie zijn: onderzoek naar de naleving van verslaggevingsregels, onderzoek naar vrijwillige gegevensverstrekking, onderzoek naar de kwaliteit van de gegevensverstrekking, afleiden van ‘best practices’ uit de praktijk, accounting analyse van financiële verslagen, onderzoek naar toepassen van ‘earnings management’ in financiële verslaggeving op basis van analyse van financiële verslagen (zie paragraaf 5.3 en 5.4).

In dit hoofdstuk ga ik in op de theoretische funderingen van een normatieve verslaggevingstheorie en de daaraan ten grondslag liggende veronderstellingen. In paragraaf 5.2 worden enkele ontwikkelingen geschetst. Ik onderscheid drie soorten normatieve benaderingen:

- de ‘postulates and principles’-benadering;
- de gebruikersbenadering (decision usefulness approach);
- de politieke benadering.

In paragraaf 5.3 besteed ik aandacht aan de wijze waarop onderzoek wordt gedaan en behandel ik conceptuele studies en empirische studies. In paragraaf 5.4 bespreek ik onderzoek vanuit normatieve verslaggevingstheorieën op het gebied van “earnings management” als illustratie van de wijze waarop vanuit deze denkrichting onderzoek wordt verricht. In paragraaf 5.5 wordt ingegaan op de wetenschapstheoretische veronderstellingen aan de hand van het raamwerk, dat is opgesteld in hoofdstuk 3.

5.2 De fundamenteen van een normatieve verslaggevingstheorie

5.2.1 Inleiding

Theoretische fundering ten behoeve van de formulering van normatieve verslaggevingsstandaarden heeft vooral plaatsgevonden in de Verenigde Staten (door de Accounting Principles Board en zijn opvolger de Financial Accounting Standards Board) en in het Verenigd Koninkrijk (door het Accounting Standards Steering Committee en zijn opvolgers het Accounting Standards Committee en daarna de Accounting Standards Board). Ook de accountantsorganisaties in deze landen speelden een belangrijke rol. Dit leidde uiteindelijk tot de ontwikkeling van een ‘conceptual framework’, een coherent systeem van onderling samenhangende doelstellingen en uitgangspunten, die ten grondslag liggen aan de opstelling en vormgeving van financiële overzichten bestemd voor externe gebruikers. Normen voor de financiële verslaggeving kunnen worden afgeleid uit de praktijk, uit aanvaarde verslaggevingsbeginselen, uit

⁴ Bijvoorbeeld omdat rapportages van de onderneming invloed hebben op koersen en rendementen op kapitaalmarkten.

⁵ Zie hoofdstuk 6.

⁶ In de literatuur worden argumenten genoemd voor en tegen regulering van de financiële verslaggeving. Zie paragraaf 5.3.2.4.

aanvaarde doelstellingen voor financiële verslaggeving. Ze kunnen tot stand komen op basis van theoretische overwegingen of als uitkomst van politieke processen. Bij het bevorderen van consistentie tussen de normen/standaarden kan een conceptual framework een belangrijke rol spelen⁷.

In de volgende subparagrafen 5.2.2 en 5.2.3 ga in op de wijze waarop in de recente geschiedenis getracht is een fundament voor de financiële verslaggeving te ontwerpen, eerst op basis van ‘postulates and principles’, daarna op basis van ‘objectives’⁸.

5.2.2. De ‘postulates and principles’-benadering: the search for principles

Storey (1964, p. 3) spreekt van een cyclisch verloop en onderscheidt drie perioden in de recente geschiedenis waarin sprake is van een grote aandacht voor verslaggevingsbeginselen (*‘accounting principles’*).

- De eerste periode begint omstreeks 1930 met de samenwerking tussen de Special Committee on Co-operation with Stock Exchanges van het American Institute of Accountants (AIA⁹) en de Committee on Stock List van de New York Stock Exchange (NYSE) met als doel het opstellen van regels voor de financiële verslaggeving. Deze regels waren noodzakelijk door de sterke stijging van de beleggingen op de kapitaalmarkt na de Eerste Wereldoorlog en de daarop volgende crash in 1929. Een van de redenen voor de sterke toename van de aandelenkoersen voor de crash was de toepassing van financiële truckjes, waarbij verslaggeving ook een rol speelde (Evans, 2003, p. 9).
- De tweede periode waarin hernieuwde aandacht ontstond voor accounting principles is na de Tweede Wereldoorlog. De hernieuwde aandacht was vooral het gevolg van ernstige kritiek op door bedrijven gehanteerde verslaggevingsmethoden en op accountants; er was sprake van een overvloed aan geaccepteerde verslaggevingspraktijken (Storey, 1964, p. 32 e.v.). Het ging hierbij meer om de plaats van externe verslaggeving dan om accounting principles als zodanig, meer om vergelijkbaarheid van jaarrekeningen, dan om uniformiteit van accounting principles (Storey, 1964, p. 38).
- De derde periode start na 1957 en luidt het begin in van de deductieve benaderingen.

In de zeventiger jaren werd de ‘postulates and principles’-benadering verlaten en trad de ‘standards and objectives’-benadering daarvoor in de plaats. Eerst ga ik in op de ‘search for principles’ (deze subparagraaf), daarna op de ‘search for objectives’ (subparagraaf 5.2.3).

Ontwikkeling van accounting onderzoek in de eerste helft van de vorige eeuw verliep langs twee lijnen.

1. Enerzijds is er de inductieve redeneerwijze van onderzoekers op het gebied van de financiële verslaggeving die zich vooral bezighielden met het afleiden van algemene verslaggevingsbeginselen (*‘accounting principles’*) uit de verslaggevingspraktijk.
2. De ‘search for accounting principles’ verliep ook via deductieve redeneerwijzen. Postulates worden beschouwd als de logische basis waaruit andere uitspraken kunnen worden afgeleid.

Ad 1. Inductieve theorieën

Naast de AIA houdt ook de American Accounting Association (AAA) zich bezig met verslaggevingsbeginselen. De wijze van aanpak verschilt echter.

De formulering van *‘five broad accounting principles’* door de AIA-commissie, met goedkeuring van de NYSE-commissie, in 1932, vormde de eerste poging tot het opstellen van algemene verslaggevingsbeginselen door de beroepsorganisatie van accountants (Evans, 2003, p. 10; Wolk et al., 2004, p. 59). Dit was de fundering voor de *‘search for accounting principles’* (Storey, 1964, p. 9-15). Het AIA koos voor een tweezijdige benadering: voorlichting van gebruikers van jaarrekeningen over

⁷ Zie paragraaf 5.2.3.2.

⁸ De recente discussie over ‘principle-based’ versus ‘rules-based’ verslaggevingsstandaarden is niet bedoeld als een zoektocht naar de fundamentele uitgangspunten van de financiële verslaggeving, maar veeleer ingegeven door pragmatische overweging.

⁹ Het AIA is de voorloper van het American Institute of Certified Public Accountants (AICPA), dat in 1957 werd opgericht.

de beperkingen van de financiële verslaggeving door het benadrukken van de noodzakelijke *'conventional and tentative nature of accounting'*; en verbetering van de financiële verslaggeving opdat jaarrekeningen nuttiger informatie bevatten (Storey, 1964, p. 10; Wolk *et al.*, 2004, p. 59).

Twee belangrijke gebeurtenissen vinden plaats: a) de oprichting van de Securities and Exchange Commission (SEC) bij de Securities Exchange Act (1934), op grond waarvan beursgenoteerde ondernemingen (geregistreerd bij de SEC) een jaarrekening, voorzien van een accountantsverklaring, moesten deponeren bij de SEC, en waarbij de SEC de bevoegdheid kreeg eisen te stellen aan de verslaggeving, en b) de publicatie van een rapport van de Special Committee on Co-operation with Stock Exchanges¹⁰ (1932).

Na heftige discussie delegeerde de SEC de bevoegdheid tot het opstellen van regels voor de financiële verslaggeving aan het accountantsberoep, het AIA. De al in 1933 opgerichte Special Committee on Development of Accounting Principles werd in 1936 vervangen door de Committee on Accounting Procedures (CAP). Aangezien het accountantsberoep zijn regelgevende taak slechts langzaam oppikte, ging de SEC in 1938 meer druk uitoefenen met de publicatie van Accounting Series Release (ASR) # 4, waarin werd gesteld dat verslaggevingspraktijken die werden toegepast in bij de SEC gedeponeerde jaarstukken 'substantial authoritative support' moesten bezitten (Evans, 2003, p. 11). 'Substantial authoritative support' kon worden verschaft door regels van het AIA en de SEC. De CAP wilde in eerste instantie een 'theory of accounting' ontwikkelen, 'a comprehensive set of accounting principles', maar omdat deze benadering te lang zou duren werd gekozen voor een benadering waarbij specifieke verslaggevingsvraagstukken werden behandeld (Evans, 2003, p. 12). Evans (2003, p. 12) stelt: "the CAP correctly sensed the need for theory but gave up and tried to address specific accounting controversies, *without a theory*."

Tussen 1946 en 1953 publiceerde de Committee on Accounting Procedures van het AIA zeventien Accounting Research Bulletins (ARB 26 t/m 42); in 1953 werden de eerder gepubliceerde research bulletins samengevat en herzien in ARB 43 "Restatement and Revision of Accounting Research Bulletins". De CAP publiceerde in de 21 jaar van haar bestaan 51 ARBs. De ARBs waren niet gebaseerd op grondig onderzoek, maar werden wel beschouwd als uitspraken met 'substantial authoritative support' en konden dus worden beschouwd als verslaggevingsstandaarden; de CAP is daarmee de eerste officiële regelgevende instantie op het gebied van de externe financiële verslaggeving in de VS. De standaarden vormden de codificatie van verslaggevingspraktijken met betrekking tot specifieke onderwerpen¹¹.

Storey (1964, p. 28) concludeert dat het werk van de Special Committee weliswaar het fundament vormde voor de structuur van accounting principles, maar dat het niet in belangrijke mate heeft bijgedragen aan het bouwwerk van accounting principles. Hij noemt de studie van Sanders, Hatfield en Moore (1938) als eerste belangrijke bouwsteen voor de "*structure of accounting principles*". In deze studie ligt de nadruk op een codificatie van verslaggevingspraktijken; het resultaat was een voornamelijk onkritische aanvaarding van bestaande methoden, en dit leidde tot veel kritiek (Storey, 1964, p. 29).

¹⁰ De Special Committee on Co-operation with Stock Exchanges, onder voorzitterschap van George O. May koos voor een praktische oplossing, die eruit bestond dat a) elke beursgenoteerde onderneming de gehanteerde verslaggevingsmethoden moest vermelden in de jaarrekening; b) dat ondernemingen aan de beursautoriteit de verzekering gaven dat deze verslaggevingsmethoden op consistente wijze waren toegepast; en c) dat de accountant in zijn verklaring moest aangeven dat de verslaggevingsmethoden ook feitelijk waren gehanteerd, dat deze in overeenstemming waren met "accepted principles of accounting", en dat deze op consistente wijze waren toegepast (Storey, 1964, p. 11).

Van de drie aanbevelingen van de Special Committee bleef weinig over: alleen de tweede aanbeveling hield stand. De onafhankelijke controlerend accountant beoordeelde alleen of de gehanteerde verslaggevingsmethoden voldeden aan het criterium van "authoritative support" om ze "generally accepted" te laten zijn (Storey, 1964, p. 26). Hoewel de aanbevelingen van de commissie dus niet volledig werden geïmplementeerd, werd de gedachte dat elke onderneming kon kiezen voor de verslaggevingsmethoden die het best bij de onderneming pasten binnen het raamwerk van de *accepted accounting principles*, het uitgangspunt voor de ontwikkeling van *accounting principles* in de Verenigde Staten (Storey, 1964, p. 12).

¹¹ Wolk *et al.* (2004, p. 62) noemen als belangrijkste verdiensten van de CAP dat de verslaggeving aanzienlijk verbeterde, vooral uit oogpunt van uniformiteit, en dat regulering van de verslaggeving door het accountantsberoep goed gefundeerd werd.

Maar het was de eerste relatief volledige “*statement of accounting principles*”, op basis van de gedachte dat accounting principles kunnen worden afgeleid uit “*what accountants do*”, waarbij de nadruk wordt gelegd op “*accepted*” in de term “*generally accepted accounting principles*”.

AAA

In dezelfde periode streeft de American Accounting Association (AAA), na een reorganisatie, een nieuw doel na: “*to develop accounting principles and standards, and to seek their endorsement or adoption by business enterprises, public and private accountants, and governmental bodies*” (1934). Er vond discussie plaats over terminologie, in het bijzonder de term principles (Storey, 1964, p. 20-24) en over de vraag of principles in de verslaggeving alleen maar afgeleid konden worden uit de praktijk; formele logica (en deductieve redeneerwijzen) speelde nauwelijks een rol (Storey, 1964, p. 25).

Tussen 1936 en 1957 publiceerde de AAA (eerst via het Executive Committee, later via de Committee on Accounting Concepts and Standards, vier statements on accounting principles en acht aanvullende statements.

De AAA publiceerde in 1936 “*A tentative statement of accounting principles affecting corporate financial statements*” (The Accounting Review, vol. XI, no. 2, juni 1936, pp. 187-191), die periodiek werd geactualiseerd¹². Het doel was veelal om grote verschillen in de verslaggevingspraktijk te elimineren (AAA, 1936, 1941, 1948, 1957; Hendriksen en Van Breda, 1992, p. 94; Storey, 1964)¹³. Hendriksen en Van Breda (1992, p. 97) noemen als belangrijke wijziging in de loop der jaren dat de aard van de veronderstelde groep van gebruikers steeds verder werd uitgebreid, en dat het all-inclusive concept of income steeds werd gehanteerd door de AAA.

Overeenkomsten en verschillen in benadering

Storey (1964, p. 41) noemt als belangrijkste overeenkomsten in onderliggende filosofie van beide organisaties: 1) de doelstelling was precies gelijk; de verbetering van de financiële verslaggeving door vermindering van het aantal toegestane verslaggevingsmethoden; 2) beide organisaties zagen financiële verslaggeving in essentie als een proces van toerekening van kosten en opbrengsten aan perioden, en niet als een proces van waardering van activa en passiva¹⁴; 3) beide organisaties beschouwden accounting principles als afgeleide van de verslaggevingspraktijk. Er was echter een belangrijk verschil in benadering. De AAA (1936) koos voor een methodologie waarbij begonnen werd met een groep principles waarvan kon worden aangenomen dat ze essentieel (‘fundamenteel’) zijn voor een goede verslaggeving, en waarbij die principles voortdurend worden herzien en verbeterd. De

¹² AAA (1936, p. 188) stelt: “The basic assumption made here is that a corporation’s periodic financial statements should be continuously in accord with a single coordinated body of accounting theory, and that the purpose of the statements is the expression, in financial terms, of the utilization of the economic resources of the enterprise and the resultant changes in and position of the interests of creditors and investors. Accounting is thus not essentially a process of valuation, but the allocation of historical costs and revenues to the current and succeeding fiscal periods”. Elk van de daarna opgenomen 20 uitspraken wordt afgeleid uit dit fundamentele axioma. De 20 beginselen gaan over kosten en waardebepaling, winstbepaling, en eigen vermogen en reserves.

Nadat eerst het woord ‘tentative’ uit de titel verdween in de editie van 1941 (The Accounting Review, vol. XVI, no. 2, juni 1941, pp. 133-139), werd in de editie van 1948 ‘principles’ vervangen door ‘concepts and standards’: “Accounting concepts and standards underlying financial statements” (The Accounting Review, vol. XXIII, no. 4, oktober 1948, pp. 339-344; Hendriksen en Van Breda, 1992, p. 96). Dit geschiedde omdat het woord ‘principles’ te veel duidde op “a universality which obviously cannot exist in a service institution such as accounting” (Hendriksen en Van Breda, 1992, p. 96). In 1957 verscheen een herziene versie waarin tevens acht tussen 1951 en 1955 gepubliceerde ‘supplementary statements’ werden samengevat: “Accounting and Reporting Standards in Corporate Financial Statements” (The Accounting Review, vol. XXXII, no. 4, oktober 1957, pp. 536-546; Hendriksen en Van Breda, 1992, p. 96). Interessant is dat bij de 1957-editie tevens van de meerderheid afwijkende standpunten van leden van de commissie zijn opgenomen.

¹³ Paton en Littleton (1940) beoogden in hun monograph: “An introduction to corporate accounting standards” de tentative principles te verduidelijken en uit te breiden. Sanders, Hatfield en Moore (1938) komen in “A statement of accounting principles” tot de eerste min of meer volledige codificatie van geaccepteerde verslaggevingsbeginselen (Storey, 1964).

¹⁴ Dit staat bekend als de tegenstelling tussen de “revenue-expense approach” en de “asset-liability approach”, en is afhankelijk van de vraag of het primaat gelegd wordt bij de winst-en-verliesrekening danwel de balans. Zie ook paragraaf 5.3.2.2.

eerste statement had als titel “A tentative statement of accounting principles”. Storey (1964, p. 43) noemt deze benadering van de AAA de ‘conceptuele benadering’ (‘conceptual’ of ‘comprehensive approach’), dit in tegenstelling tot de meer ad hoc benadering (‘piecemeal approach’) van het AIA. De AAA (1936, p. 188)¹⁵ hanteerde een ‘fundamenteel axiom’: “Accounting is thus not essentially a process of valuation, but the allocation of historical costs and revenues to the current and succeeding fiscal periods”. Dit fundamentele uitgangspunt was de basis waarop alle statements van de AAA waren gebaseerd (Storey, 1964, p. 44), ten minste tot de laatste herziening in 1957; de AAA hield veel strenger vast aan het concept van de historische kosten dan het AIA¹⁶.

Het AIA beschouwde de cost basis als een conventie, die kon worden aangehouden zolang deze nuttig was (‘proved useful’; Storey, 1964, p. 46); de principles waren in essentie conventions, waarbij het erom ging dat ze ‘generally accepted’ waren (Storey, 1964, p. 46): “A general law or rule adopted or professed as a guide to action: a settled ground of conduct or practice” ... “Initially, accounting rules are mere postulates derived from experience and reason. Only after they have proved useful, and become generally accepted, do they become principles of accounting” (ARB no. 7, p. 60; geciteerd in Storey, 1964, p. 46). Accounting principles werden afgeleid uit de praktijk, ‘a distillation of experience’; in deze visie ontwikkelen accounting principles zich op dezelfde wijze als rechtsbeginselen in het common law stelsel, namelijk op een case-by-case basis, waarbij de uiteindelijke test voor aanvaardbaarheid is of het nuttig is (‘utility’) (Storey, 1964, p. 47). Omdat het AIA principles gelijk stelde aan conventies en procedures werd de mogelijkheid van een volledige en omvattende codificatie uitgesloten (Storey, 1964, p. 47).

De AAA verving in de herziening van 1948 de term principles door ‘concepts and standards’; de statements van de AAA hadden veel meer het karakter van normatieve uitspraken: ‘how accounting should be’. De AAA trachtte vanaf het begin (1936) een volledige en omvattende set standaarden te ontwikkelen op basis waarvan regels en procedures beoordeeld konden worden. Deze conceptuele benadering leidde onvermijdelijk tot conflicten met principles die waren afgeleid uit de praktijk (Storey, 1964, p. 48). De Accounting Research Bulletins van het AIA hadden echter in de praktijk meer invloed (Storey, 1964, p. 48).

Toch constateert Storey (1964, p. 43, 52) dat beide benaderingen, de conceptuele benadering van de AAA en de ad hoc benadering van het AIA, elkaar in feite aanvulden. Maar anderzijds blijkt het niet mogelijk te komen tot een volledige codificatie van generally accepted accounting principles¹⁷ (Storey, 1964, p. 53) en noch de conceptuele benadering van de AAA, noch de case-by-case benadering van het AIA, waren in staat de verslaggevingsproblemen van die tijd op te lossen, en geen van beide accountantsorganisaties kon een dominante positie veroveren in het formuleren van accounting principles (Storey, 1964, p. 51). Dit luidt de derde periode in (vanaf 1957).

De stand van zaken aan het eind van de vijftiger jaren

Aan het eind van de vijftiger jaren van de vorige eeuw was er een redelijke ‘structure of accounting principles’; de studies die kunnen worden geduid als ‘statement of accounting principles’ waren, met drie belangrijke uitzonderingen¹⁸, vooral afkomstig van de twee professionele accountantsorganisaties, het AIA en de AAA (Storey, 1964, p. 39).

Er was veel kritiek op de CAP, namelijk: verschil van mening binnen de CAP over mogelijke oplossingen voor belangrijke verslaggevingsvraagstukken, conflicten met de SEC over verslaggevingsvraagstukken, de accountantskantoren en ondernemingen als verschaffers van informatie waren niet vertegenwoordigd, gebruikers van informatie werden niet betrokken in het proces van wet- en regelgeving, er was geen input van belanghebbenden, en beslissingen waren niet gebaseerd op grondig onderzoek en theorievorming (Evans, 2003, p. 13 en 46). Bovendien was het

¹⁵ Dit komt ook naar voren in de monograph van Paton en Littleton (1940); dit was weliswaar geen officiële uitgave van de AAA, maar het is geschreven door twee van de auteurs die ook de “Tentative Statement of Accounting Principles” (1936) opstelden. Zie Storey (1964, p. 44).

¹⁶ Het AIA aanvaardde bijvoorbeeld waardering van voorraden volgens ‘kostprijs of lagere marktwaarde’ (‘cost or market rule’; ARB No. 29, Inventory Pricing, 1947) en herwaardering van vaste activa op basis van taxaties (ARB No. 5, Depreciation on Appreciation, 1940).

¹⁷ De AIA statements zijn ad hoc en vormen geen integraal geheel; de AAA statements vinden weinig navolging in de praktijk; en de publicaties van wetenschappers worden in hoge mate genegeerd (Storey, 1964, p. 53).

¹⁸ De uitzonderingen betreffen: Sanders, Hatfield en Moore (1938), Gilman (1939) en Littleton (1953).

aantal verslaggevingsmethoden met ‘substantial authoritative support’ in de loop der jaren (1936-1957) gestaag gegroeid, waardoor jaarrekeningen van verschillende ondernemingen moeilijk te vergelijken waren. Juist vanwege het ontbreken van een achterliggende theorie hebben de inspanningen van de CAP niet geleid tot inperking van de set aanvaardbare verslaggevingsmethoden. Bezwaren tegen theorieën die alleen verslaggevingsbeginselen bevatten die zijn afgeleid uit de praktijk zijn: het is onmogelijk normen voor de praktijk af te leiden door alleen waarnemen, beschrijven en generaliseren^{19 20}; deze werkwijze gaat uit van de status quo en leidt niet tot belangrijke vooruitgang; en deze werkwijze is gebaseerd op een cirkelredenering²¹.

Ad. 2 Deductieve theorieën

In 1957 was er weer hernieuwde aandacht voor de formulering van accounting principles. Op een vergadering van de AAA deed Leonard Spacek een voorstel, dat revolutionair was in de ogen van de meeste accountants, namelijk dat een “accounting court” zou moeten worden opgericht die zou moeten “horen” en “beslissen” over onderwerpen betreffende accounting principles. Voorts werd door de nieuwe president van het AICPA (voorheen AIA), Alvin R. Jennings, in zijn inaugurele rede aan accounting research een belangrijke plaats toebedacht: hij stelde hernieuwde onderzoeksinspanningen voor “to re-examine the basic assumptions of accounting, to develop authoritative statements to guide accountants, and to aid in improving understanding of financial statements by those who relied upon them”. Er werd uitgegaan van een tweeledige benadering: de ontwikkeling van een ‘theory of accounting’ en verslaggevingsstandaarden die hierop gebaseerd moesten zijn (Evans, 2003, p. 47). Dit leidde in 1959 tot de oprichting van de Accounting Principles Board (APB) als nieuwe regelgevende instantie, en de Accounting Research Division (ARD). De Accounting Research Studies van de ARD moesten een ‘theory of accounting’ formuleren; de ARD moest zoeken naar ‘accounting truth’²² en de APB moest verslaggevingsstandaarden opstellen op basis van de Accounting Research Studies (Evans, 2003, p. 47).

De ARD koos voor een normatief-deductieve benadering voor de formulering van een accounting theory bestaande uit postulates and principles²³. De idee was dat postulates de fundamentele uitgangspunten

¹⁹ Dit wordt wel aangeduid met de term “naturalistic fallacy: het ten onrechte afleiden van “ought –statements” uit “is-statements”

²⁰ Een enge interpretatie van de taakopvatting van de Raad voor de Jaarverslaggeving is dat de Raad invulling zou moeten geven aan de normen die in het maatschappelijk verkeer als aanvaardbaar worden beschouwd. Hoogendoorn wijst in de Encyclopedie De Vakstudie, deel XI Jaarverslaggeving (art. 362, p. 38) op het onderscheid tussen aanvaarde (accepted) normen en aanvaardbare normen. De RJ merkt in richtlijn 500.220 op “Gezien de gewijzigde opvattingen in het maatschappelijk verkeer over de verwerking van goodwill, wordt het niet langer aanvaardbaar geacht om goodwill ineens ten laste van het eigen vermogen dan wel ten laste van de winst- en verliesrekening te brengen.” Tot voor kort was het gangbare praktijk om goodwill ineens ten laste van het eigen vermogen af te boeken.

Een onderzoeksmethode die wordt gehanteerd in de Nederlandse serie boeken “Het jaar xxx verslagen” betreft onderzoek naar de verslaggevingspraktijk en mede op basis daarvan het aangeven van ‘best practices’, die een voorbeeldfunctie kunnen vervullen voor andere ondernemingen.

²¹ De cirkelredenering is: wij nemen het handelen waar van accountants en verheffen dit tot norm; wij leren nieuwe generaties accountants hoe ze moeten handelen in de praktijk; deze handelwijzen worden weer waargenomen en tot norm verheven, enzovoorts. Zie Sterling, 1970, pp. 449, 450.

²² Er wordt vaak verondersteld dat de onderliggende uitgangspunten, postulates en principles, ‘waar’ zijn, in de zin van een juiste beschrijving van de werkelijkheid. Evans, 2003, p. 48, 49 beschrijft het als de “great theory search”, waarbij belangrijke onderzoeksprojecten werden opgezet “to discover the basic postulates of accounting” gevolgd door een statement of a “fairly broad set of coordinated accounting principles”. De ‘truth’ en het ‘ontdekken’ hiervan met betrekking tot accounting postulates is mijns inziens alleen van toepassing voor zover de ‘postulates’ een beschrijving beogen te geven van de werkelijkheid, en ze dus niet normatief van aard zijn.

²³ Voor een uitgebreide documentatie van de “accounting postulates and principles controversy of the 1960s” verwijst ik naar Zeff (1982), die de twee research studies en de belangrijkste reacties bundelt in een boek met die titel. In een aantal leerboeken (b.v. Evans, 2003; Wolk *et al.*, 2004) op het gebied van accounting theory worden de twee research studies behandeld en worden de postulates en principles samengevat, en becommentarieerd. Wolk *et al.* (2004, p. 134-142) geeft om didactische redenen een eigen indeling van principles. “Principles” zijn algemene benaderingen bij de verwerking en waardering van gebeurtenissen. De

vormen van een theoretische structuur en dat principles (beginselen) hiervan deductief kunnen worden afgeleid²⁴. Het aantal postulates zou beperkt moeten zijn en betrekking moeten hebben op de economische en politieke omgeving en de gebruiken en onderliggende standpunten van de 'business community' (Wolk *et al.*, 2004, p. 125). Principles worden vergeleken met wetten; het zijn immers, net als (natuur)wetten algemeen geldige uitspraken die 'waar' zijn en die gebaseerd zijn op de werkelijkheid. Het enige verschil met natuurwetten is dat voor principles geldt dat ze niet empirisch te toetsen zijn om vast te stellen of ze waar of onwaar blijken te zijn (Wolk *et al.*, 2004, p. 125, 126). De waarheid van een wet of principle hoeft overigens niet voor altijd vast te staan, hoewel wijzigingen zeer uitzonderlijk moeten zijn (Wolk *et al.*, 2004, p. 126)²⁵.

In opdracht van de APB werden twee baanbrekende studies gepubliceerd: Accounting Research Study No. 1 "The Basic Postulates of Accounting" door Moonitz (1961) en Accounting Research Study No. 3 "A Tentative Set of Broad Accounting Principles for Business Enterprises" door Sprouse en Moonitz (1962). Dit zijn normatieve studies waarbij op basis van een aantal uitgangspunten (postulates²⁶) en beginselen (principles²⁷) uitspraken worden gedaan over de in financiële verslagen te verstrekken gegevens en de wijze van presentatie. Deze studies werden door de APB verworpen als zijnde te radicaal; er waren te veel afwijkingen ten opzichte van de verslaggevingspraktijk in die tijd: de nadruk lag op waarderingsgrondslagen, waarbij gekozen werd voor actuele waarde of marktwaarde²⁸ en dat week af van de gangbare praktijk van waardering tegen historische kosten. De belangrijkste kritiek die toen werd geuit op beide studies (ARS 1 en 3), kan als volgt worden samengevat:

- de postulates zijn niet dusdanig volledig, dat daaruit op eenduidige wijze de principles kunnen worden afgeleid²⁹; in de studies wordt niet aangegeven hoe de principles worden afgeleid uit de postulates;
- er werd getwijfeld aan het nut van postulates als dit niet meer zijn dan vanzelfsprekende generalisaties vanuit de praktijk³⁰;

onderscheiden "principles" zijn input-gericht, namelijk recognition, matching, conservatism, disclosure, materiality, objectivity (of verifiability) en output-gericht, namelijk comparability, consistency en uniformity. Voor een uitwerking, zie Wolk *et al.* (2004, pp. 134-142).

²⁴ "Afgeleid" kan hier de betekenis hebben van noodzakelijke en voldoende voorwaarde (d.w.z. een principle kan altijd worden afgeleid uit de postulates) of als een noodzakelijke en niet-voldoende voorwaarde (d.w.z. een principle mag niet in strijd zijn met de postulates, maar principles kunnen ook gebaseerd zijn op andere uitgangspunten).

²⁵ Deze uitspraak is opmerkelijk omdat de principles, in tegenstelling tot postulates, in APB 4, en in de ARS 1 en 3 worden geformuleerd als normatieve uitspraken (het woord "should" komt voor in deze uitspraken). Wolk *et al.*, 2004; 2007) verwijst naar de omschrijving van wetten in de wetenschapsfilosofie, waar het gaat om natuurwetten, uitspraken die algemeen geldig zijn. Natuurwetten zijn echter positieve uitspraken: "als ..., dan ...". Voor een overzicht, zie: Stanford Encyclopedia of Philosophy: <http://plato.stanford.edu/entries/laws-of-nature/>.

²⁶ Er werden 14 postulates in drie categorieën gepresenteerd: Economic and political environment postulates, Accounting postulates en Imperative postulates. De postulates in de eerste twee categorieën omvatten voornamelijk beschrijvingen en bevatten algemene uitgangspunten, b.v. kwantitatieve gegevens zijn nuttig voor het nemen van economische beslissingen (A1) en de resultaten van het verslaggevingsproces worden gepresenteerd in samenhangende financiële overzichten (de zogenaamde 'articulation') die gebaseerd zijn op dezelfde onderliggende gegevens (B1). De "imperative postulates" betreffen daarentegen normatieve uitspraken en hebben betrekking op continuïteit, objectiviteit, consistentie, stabiele geldeenheid en disclosure. Voor een nadere uitwerking, zie Evans (2003, p. 50-54) en Wolk *et al.* (2004, p. 124-30 en 149-154).

²⁷ In ARS 3 zijn acht brede verslaggevingsbeginselen opgenomen, waarvan er ten minste drie betrekking hebben op veranderende prijsniveaus (Wolk *et al.*, 2004, p. 127).

²⁸ De focus op het meten van waardeveranderingen, indien deze objectief zijn vast te stellen, betekende een oprekking van het gangbare realisatiebeginsel, waar geëist wordt dat er sprake is van een arm's-length transactie (Evans, 2003, p. 59).

²⁹ Postulate C4 "Accounting reports should be based on a stable measuring unit" zegt op zich nog niets over de wijze waarop posten in de jaarrekening moeten verwerkt indien geen sprake is van een stabiele meeteenheid (Wolk *et al.*, 2004, p. 127, 128). Sprouse en Moonitz (1962) leidden hieruit echter principles af betreffende de waardering van activa die gebaseerd waren op verschillende kenmerken van current value; zie noot 26.

³⁰ Bijvoorbeeld postulate A-2 "Most of the goods and services that are produced are distributed through exchange, and are not directly consumed by the producers". De principles en rules mogen niet in tegenspraak

- de postulates in de derde categorie, de imperative postulates (zie noot 22), waren normatief van aard³¹;
- ten minste een van de principles was niet afgeleid uit een van de postulates³²;
- de in de principles verwoorde waarderingsgrondslagen voor activa voldoen niet aan het criterium van additiviteit, omdat verschillende kenmerken worden gemeten³³.

Zuiver inductieve benaderingen en zuiver deductieve benaderingen blijken niet goed mogelijk

Naar aanleiding van de afwijzing van ARS 1 en 3 werd een nieuwe research studie in gang gezet met als doel het evalueren van de verslaggevingsbeginselen en het inventariseren van in de praktijk gehanteerde aanvaardbare beginselen. Deze studie, ARS 7, uitgevoerd door Paul Grady met als titel "Inventory of generally accepted accounting principles for business enterprises" (1965), werd positiever ontvangen. Het was meer dan een overzicht van bestaande verslaggevingspraktijken, omdat ook getracht werd het aantal toegestane verslaggevingsmethoden te verkleinen, de meest geschikte methoden te bepalen en inconsistenties te voorkomen. De term postulates wordt niet meer gebruikt, maar in plaats daarvan de term 'basic concepts', die werden gedefinieerd als 'meaningful orientation, rather than a literal foundation' (Grady, 1965, p. xi). Hiermee kan de studie van Grady in zekere zin beschouwd worden als een combinatie van een inductieve en deductieve benadering.

ARS #7 ligt aan de basis van een belangrijke Statement van de APB, namelijk APB Statement no. 4 "Basic Concepts and Accounting Principles Underlying Financial Statements of Business Enterprises" (1970). APB Statement no. 4 had twee doelen: 1) het verschaffen van een fundering voor het beoordelen van bestaande verslaggevingspraktijken, voor het helpen oplossen van verslaggevingsproblemen, en voor het richting geven aan de toekomstige ontwikkeling van de financiële verslaggeving, en 2) het vergroten van het begrip inzake de doelstellingen van de financiële verslaggeving, de aard van het verslaggevingsproces en de factoren die hierin een rol spelen, en de mogelijkheden en beperkingen van jaarrekeningen bij het verstrekken van de benodigde informatie.

In APB Statement No. 4 moesten fundamentele concepten worden ontwikkeld die moeten dienen als basis voor de ontwikkeling van "opinions" van de APB. De Statement werd echter voorbereid in een tijd dat het denken over financiële verslaggeving aan het veranderen was: de overgang van de "postulates and principles"-benadering naar de "standards and objectives"-benadering. De invloed van een door de AAA gepubliceerd rapport "A Statement of Basic Accounting Theory" (ASOBAT) (zie paragraaf 5.2.3) is duidelijk te merken.

Hoewel de 'search for accounting principles' voornamelijk was gebaseerd op de bestaande verslaggevingspraktijk worden toch wel uitgangspunten gehanteerd waar de beginselen mede op gebaseerd zijn³⁴; dit komt vooral naar voren in ARS 7 en APB Statement No. 4. Bovendien is de impliciete veronderstelling dat de in de praktijk toegepaste verslaggevingsmethoden moeten voldoen aan de algemene beginselen die aan de verslaggevingspraktijk ten grondslag liggen. De inductief uit de praktijk afgeleide beginselen worden vervolgens tot norm verheven. De theorieën die ontstaan zijn daarom niet duidelijk te onderscheiden van de deductieve theorieën.

zijn met de postulates; maar er is sprake van een noodzakelijke voorwaarde, niet van voldoende voorwaarde, om te komen tot goed afgeleide principles en rules (vgl. Wolk *et al.*, 2004, p. 127).

³¹ Het lijken meer doelstellingen die nagestreefd moeten worden. In de ARS 1 en 3 is er echter nog weinig plaats voor doelstellingen. Dat komt later pas (Trueblood Committee). Op zich is het verschil in karakter van de categorieën postulates niet zo'n probleem; ook het feit dat sommige postulates samenhangen hoeft geen probleem te zijn. Deze kritiek is weliswaar terecht, maar kan eenvoudig gepareerd worden door een andere wijze van rangschikking van de postulates, eventueel in een hiërarchie (zie Wolk *et al.*, 2004, p. 126).

³² Deinz (1965, p. 131) constateert dat een belangrijk principe niet geënt is op een van de postulates, namelijk het principe dat opbrengsten worden verdiend (earned) tijdens het gehele proces van operationele productie en dienstverlening en dus niet alleen op het moment van realisatie van de opbrengsten.

³³ Dit punt werd vooral naar voren gebracht door Chambers. In ARS 3 werd "current value accounting" gepropageerd. Maar aan dit begrip wordt op verschillende wijze invulling gegeven, namelijk soms is het de directe opbrengstwaarde (bij voorraden, die beschikbaar zijn voor de verkoop), soms is het de vervangingswaarde die als kenmerk moet worden gemeten (bij vaste activa). Gevolg is dat de waarden van deze activa niet zonder meer kunnen worden opgeteld. (Chambers is zelf voorstander van waardering van alle activa tegen directe opbrengstwaarde). Zie verder Wolk *et al.*, 2004 (p. 128).

³⁴ Zie bijvoorbeeld het fundamentele axioma in AAA (1936), weergegeven in noot 12.

Anderzijds lijkt ook een zuiver deductieve benadering op basis van postulates en principles niet goed mogelijk. Wolk *et al.* (2004, p. 129) stellen, dat op grond van de kennis die wij thans bezitten, duidelijk is geworden dat de opdracht van Moonitz en Sprouse om te zoeken naar postulates en principles die zou leiden tot een eenduidig winstbegrip ('true income') gedoemd was om te mislukken. Dit wordt veroorzaakt doordat in beide studies bijna niets gezegd wordt over de gebruikers van accounting informatie, en omdat er geen link wordt gelegd met de doelstellingen van de financiële verslaggeving. Aandacht voor gebruikers van accounting informatie heeft de aandacht gevestigd op doelstellingen en de formulering van doelstellingen is bijzonder belangrijk geworden in het proces van theorieontwikkeling.

True income

Een aantal economisch geschoolde accounting onderzoekers was niet gelukkig met de bestaande verslaggevingspraktijken en baseert zich op de neoklassieke theorie. Zij zijn vooral beïnvloed door de Amerikaanse econoom Irving Fisher (1906) en de Engelse econoom Sir John Hicks (1946). Uitgaande van een 'ideaal winstbegrip' in de neoklassieke economie, gebaseerd op contante waarde van verwachte netto-kasstroom (Fisher, 1906; Hicks 1946), dat werd gebruikt als benchmark (ideaal), ontwikkelden onderzoekers op deductieve wijze methoden voor winst- en vermogensbepaling. Het economisch winstbegrip is het 'juiste winstbegrip' indien sprake is van 'volledige zekerheid' of van 'onzekerheid onder ideale omstandigheden'.

In de Angelsaksische literatuur wordt veelal de definiëring van persoonlijk inkomen van Hicks (1946)³⁵ toegepast op resultaat van een onderneming. De inkomensbegrippen van Hicks zijn *ex ante* begrippen, ze zijn gebaseerd op de contante waarde van toekomstige kasstromen. Dit concept kan worden toegepast op resultaatbepaling van ondernemingen indien sprake zou zijn van volledige zekerheid omtrent de mogelijke alternatieven, de verwachte 'standen van zaken', de kans van voorkomen en de daarbij behorende netto-kasstroom³⁶. Onder 'ideale omstandigheden', d.w.z. een economie met perfecte en volledige markten, dus zonder informatieasymmetrie en zonder andere belemmeringen voor het eerlijk en efficiënt functioneren van markten (Scott, 2003, p. 10), wordt de 'waarde' van de onderneming aan het eind en aan het begin van de periode met volledige zekerheid bepaald op basis van de verwachte contante waarde van toekomstige kasstromen. Onder deze ideale omstandigheden kunnen activa en passiva worden gewaardeerd tegen de contante waarde van toekomstige kasstromen. Als gevolg van arbitrage is de contante waarde gelijk aan de marktwaarde, en de financiële verslaggeving is zowel relevant voor beslissers als betrouwbaar (Scott, 2003, p. 10).

De econoom en de accountant definiëren beiden 'resultaat' als het verschil tussen vermogen aan het eind van de periode en vermogen aan het begin van de periode. Bij het 'economic concept of profit' wordt het vermogen aan het eind en aan het begin van de periode bepaald als de contante waarde van de toekomstige kasstromen (*ex ante*). Aangezien in de praktijk geen sprake is van bovengenoemde "ideale omstandigheden" zoeken accounting onderzoekers naar benaderingen van het "ideale winstbegrip". Daarbij kan de onderzoeker zich richten op de benadering van de contante waarde van de toekomstige kasstromen, dan wel op de benadering van de marktwaarde, bij het loslaten van de veronderstellingen van de ideale omstandigheden³⁷.

³⁵ Hicks (1946, opgenomen in Parker, Harcourt en Whittington (ed.), 1986, p. 104, 105) geeft drie definities:

- (1) 'Income No. 1 is ... the maximum amount which can be spent during a period if there is to be an expectation of maintaining intact the capital value of prospective receipts (in Money terms)'
- (2) 'Income No. 2 ... (is) ... the maximum amount the individual can spend this week, and still expect to be able to spend the same amount in each ensuing week.'
- (3) 'Income No. 3 must be defined as the maximum amount of money which the individual can spend this week, and still expect to be able to spend the same amount *in real terms* in each ensuing week.'

³⁶ Simpel gesteld: de verwachte winst van een ijscoman voor de volgende dag, die als alternatief heeft inkopen van 100 liter of 200 liter ijs; waarvoor met zekerheid vaststaat een kans van 70% op mooi weer en een kans van 30% op slecht weer; waarbij hij bij mooi weer 200 liter ijs verkoopt en bij slecht weer 100 liter ijs, op basis waarvan de verwachte kasinstroom kan worden bepaald (de ijscoman kan niet tussentijds laten leveren), kan exact worden berekend.

³⁷ Paton (1922), MacNeal (1939) en Sprouse en Moonitz (1962) gaan uit van de marktwaarde. Zo geeft MacNeal in zijn boek "Truth in Accounting" eerst een omvattende analyse van de accounting theorie en praktijken en geeft biedt hij oplossingen voor belangrijke onvolkomenheden. Hij concludeert dat het merendeel van de toenmalige door accountants goedgekeurde jaarrekeningen niet waarheidsgetrouw (untrue) en misleidend is (p.

Dit ex ante winstbegrip wordt omgezet in een ex post winstbegrip in het ‘accounting concept of profit’ door het bepalen van het resultaat over de voorbije periode. Winst wordt dan gedefinieerd als “the maximum amount that can be consumed during the period while still expecting to be as well off at the end of the period as at the beginning of the period”. En “to be as well off” hangt dan af van de handhavingsdoelstelling, zoals

- financiële vermogensinstandhouding (historische uitgaafprijs);
- algemene koopkrachthandhaving (historische uitgaafprijs aangepast voor koopkrachtverandering);
- fysieke vermogensinstandhouding (vervangingswaarde);
- of een combinatie van deze laatste twee.

Er ontstaat een veelheid van stelsels voor vermogens- en resultaatbepaling. Vanaf het eind van de vijftiger en vooral in de zestiger jaren van de vorige eeuw ontstaat onder accounting onderzoekers belangstelling voor een meer specifiek vraagstuk, namelijk het meten van vermogen en resultaat indien sprake is van veranderende prijsniveaus (inflation accounting). Hiertoe werden door verschillende auteurs modellen ontwikkeld voor het bepalen van vermogen en resultaat. Dit was voornamelijk gericht op het ‘bepalen van het verteerbaar inkomen onder instandhouding van de inkomensbron’³⁸. Handhavingsdoelstellingen spelen een belangrijke rol in deze modellen³⁹. In verschillende landen heeft deze discussie geleid tot het instellen van overheidscommissies en tot wet- en regelgeving, waarbij rekening wordt gehouden met zich wijzigende prijsniveaus⁴⁰.

vii). MacNeal stelt dat activa waarvoor een markt bestaat moeten worden gewaardeerd tegen marktwaarde; reproduceerbare activa waarvoor geen marktwaarde bestaat moeten worden gewaardeerd tegen taxatiewaarde of vervangingswaarde, en niet-reproduceerbare activa waarvoor geen markt bestaat moeten worden gewaardeerd tegen historische kostprijs verminderd met cumulatieve afschrijving. Ongerealiseerde voorraadresultaten op voorraden zijn begrepen in de winst-en-verliesrekening, maar de onrealiseerde voorraadresultaten op andere activa worden wel in de winst-en-verliesrekening opgenomen, maar direct overgeboekt naar een reserve (onderdeel van het eigen vermogen). Zie AAA (1977, p. 7) voor een overzicht.

Canning (1929), Sweeney (1936), Alexander (1950), Edwards en Bell (1961) en Moonitz (1961) gaan uit van de vermogen als contante waarde van toekomstige winsten. Canning (1929) levert kritiek op de toenmalige verslaggevingspraktijk op basis van een economische analyse, gebaseerd op Fisher (1906). Hij stelt voor activa en passiva te waarderen tegen de contante waarde van toekomstige kasstromen, voor zover dat haalbaar is; indien dat niet mogelijk is dienen indirecte waarderingen te worden toegepast (waaronder ook historische kostprijs). Winst/verlies is gelijk aan het verschil tussen het eigen vermogen aan het eind van het jaar en het eigen vermogen aan het begin van het jaar (afgezien van eventuele stortingen en onttrekkingen). Sweeney (1936) is voorstander van aanpassingen voor algemene koopkracht (constant purchasing power accounting of general price level adjusted accounting), maar toonde ook aan hoe dit gecombineerd kon worden met de toepassing van vervangingswaarde (Zie AAA, 1997 voor een overzicht).

Alexander (1950) is voorstander van verschillende maatstaven afhankelijk van de gebruiker. Hij gaat uit van het economisch winstbegrip en constateert dat er drie cruciale vragen zijn betreffen de winstbepaling, namelijk: “the real versus the monetary measure, inclusion versus exclusion of capital gains, and accrual versus realisation as the criterion for timing of a gain or loss”. Deze drie onderwerpen blijven nog lange tijd na deze publicatie de kern van de discussie. Alexander kan worden gezien als een voorloper van de “multiple measures”-benadering. Edwards en Bell (1961) hanteren vervangingswaarde en maken daarbij een onderscheid tussen “current operating profit” (het verschil tussen de gerealiseerde opbrengst en de vervangingswaarde van gebruikte niet-monetaire activa) en “holding gains” (ongerealiseerde veranderingen van de vervangingswaarde van niet-monetaire activa). Zij houden ook rekening met algemene koopkrachtwijzigingen van het geld.

³⁸ Ik verwijs hier naar Limperg, Verzameld werk, en vooral het overzicht van Limperg/Groeneveld (1979).

³⁹ Krens en Klaassen (2004, pp. 334-345) geven een overzicht van de te hanteren waarderingsgrondslagen en delen deze als volgt in: entry values (historische uitgaafprijs, vervangingswaarde = huidige kosten), exit values (directe opbrengstwaarde en bedrijfswaarde = indirecte opbrengstwaarde) en mixed values, zoals de minimumwaarderingsregel, actuele waarde. Brezet (1981) geeft een overzicht van verschillende stelsels van vermogen en resultaat en koppelt deze aan de hieraan ten grondslag liggende handhavingsdoelstellingen. Whittington (1983) en Tweedie en Whittington (1984) geven een goed overzicht van de discussie over inflation accounting.

⁴⁰ In het Verenigd Koninkrijk speelt het rapport van het Sandilands Committee (1975) een belangrijke rol. Dit leidde uiteindelijk tot de publicatie van SSAP 16 door het Accounting Standards Committee (de rechtsvoorganger van de huidige Accounting Standards Board). Deze standaard werd in 1985 ingetrokken, waarna de ASC in 1985 “Accounting for the effects of changing prices. A handbook” publiceerde. Hierin

Multiple measures

Alexander (1950) stelde al verschillende maatstaven voor winstbepaling voor afhankelijk van het gebruik en de gebruikers. Onderzoekers besteden meer aandacht aan de doelstelling(en) van de resultaatbepaling. Een boek van Edwards en Bell (1961) heeft grote invloed, vooral in latere discussie over de waardererelevantie van vermogen en resultaat⁴¹. Deze auteurs (p. 110) benadrukken dat accounting gegevens verschillende doeleinden kunnen vervullen en zij definiëren verschillende resultaatcomponenten, die op verschillende wijzen gecombineerd kunnen worden in een winst-en-verliesrekening en die moeten beantwoorden aan verschillende functies van de jaarrekening.⁴² In de literatuur (b.v. Burgert, 1967; Solomons, 1989⁴³) en in de wet- en regelgeving (b.v. SSAP 16, 1980) treffen we voorstellen aan voor een format van de winst-en-verliesrekening waarin verschillende winstbegrippen zijn opgenomen.

Van revenue-expense approach naar asset-liability approach

Er zijn twee benaderingen van financiële verslaggeving: de revenue-expense approach en de asset-liability approach (zie paragraaf 5.3.2.2). In de loop der tijd valt er een duidelijke verschuiving waar te nemen in de richting van de asset-liability approach. Bijvoorbeeld, Paton en Littleton (1940) definieerden winst als het verschil tussen opbrengsten en de aan deze opbrengsten gealloceerde historische kosten (matching). Winstbepaling staat primair en posten op de balans waren niets anders dan nog niet aan de winst-en-verliesrekening toegerekende historische kosten.

worden verschillende waarderingsgrondslagen en instandhoudingsdoelstellingen genoemd. In de Verenigde Staten werd SFAS 33 in 1979 gepubliceerd, waarin aanvullende eisen werden gesteld betreffende gegevensverstrekking in de toelichting over zowel current cost accounting als constant purchasing power accounting. Op grond van SFAS 89 (december 1986) is de verplichte informatie die vereist werd in SFAS 33 omgezet in een aanbeveling om deze informatie te verstrekken. Het International Accounting Standards Committee, de rechtsvoorganger van de International Accounting Standards Board publiceerde in 1983 IAS 15 "Information reflecting the effects of changing prices".

⁴¹ De bekende modellen van Feltham en Ohlson zijn gebaseerd op het winstbepalingsstelsel volgens Edwards en Bell (1961). Waarderelevantie heeft betrekking op de associatie tussen verslaggevingscijfers enerzijds en kapitaalmarktgegevens (vooral koersen van en rendementen op aandelen) anderzijds. Zie hoofdstuk 6.

⁴² Edwards en Bell (1961, pp. 110-131) onderscheiden vier winstcomponenten: component A, de 'current operating profit' (= transactieresultaat op basis van vervangingswaarde), component B, de 'realizable cost savings' (waardestijging materiële activa, toename van de vervangingswaarde) en de componenten C+D, 'realized capital gains' en 'realized cost savings' (gerealiseerde waardestijgingen materiële activa die worden gerealiseerd door respectievelijk verkoop en gebruik). Dit leidt tot drie winstbegrippen, namelijk accounting profit (A+D) + C, realized profit A + (C+D) en business profit (A+B). Tevens wordt rekening gehouden met wijzigingen van het algemene prijsniveau, om te voorkomen dat te hoge uitkeringen zouden plaatsvinden. Door het onderscheid te maken tussen transactieresultaten en voorraadresultaten en door de combinatie van de verschillende winstcomponenten menen Edwards en Bell zinvolle informatie te kunnen verstrekken ten behoeve van het nemen van beleggingsbeslissingen en ten behoeve van het beoordelen van de performance van het management (stewardship). Voor het beoordelen van het management moeten volgens Edwards en Bell resultaten betrekking hebben op de periode waarin deze zijn ontstaan, en niet wanneer zij zijn gerealiseerd. Het realisatiebeginsel wordt niet van belang geacht voor zover het gaat om de beoordeling van het management, maar wel als het gaat om de vraag of winst uitgekeerd kan worden. Vijge (1992, p. 143) koppelt dit aan het adagium "different concepts of profit for different purposes" omdat Edwards en Bell "meerdere winstbegrippen naast elkaar hanteren, waarin middels het in de berekeningen opnemen van de bewegingen van het specifieke en het algemene prijsniveau de gevolgen van de reactie van de ondernemer op dynamische economische ontwikkelingen tot uitdrukking komen". In de Nederlandse literatuur (Burgert, 1967; Brezet, 1986) wordt dit adagium meestal in verband gebracht met verschillende handavingsdoelstellingen.

De recente voorstellen van de International Accounting Standards Board in het 'comprehensive income'-project vertonen gelijkenis met de scheiding die in deze literatuur, met name door Edwards en Bell (1961) wordt gemaakt tussen transactieresultaten en voorraadresultaten ('revaluations').

⁴³ In dit rapport "Guidelines for Financial Reporting Standards" wordt uitdrukkelijk een keuze gemaakt voor een bepaalde combinatie van waardering, meeteenheid en handavingsgedachte: gekozen wordt voor waardering tegen de "value to the business", evenals het Sandilands Committee, op basis van eenheden met gelijke koopkracht en met toepassing van handhaving van het eigen vermogen van de onderneming ("real financial capital maintenance concept").

In de zestiger jaren van de vorige eeuw werd vooral kritiek geleverd op de waarderingsgrondslag historische kosten vanuit het oogpunt van vermogenshandhaving. Historische kosten zijn niet nuttig voor het nemen van economische beslissingen en de winst die op basis van het historische kostenstelsel berekend wordt is geen goede weergave van de waarde van de opgeofferde productiemiddelen. Bovendien is de meeteenheid niet constant indien er sprake is van algemene koopkrachtdaling van het geld. Er worden winstbepalingsstelsels ontwikkeld waarbij rekening werd gehouden met algemene en of specifieke prijsstijgingen en andere factoren, meestal aan de hand van vermogenshandhavingsoelstellingen. Er is pas sprake van winst indien het vermogen aan het eind van de periode hoger is dan het voor marktfactoren aangepaste beginvermogen.

In de hierna te bespreken conceptual frameworks (IASC, 1989; FASB) ligt de nadruk op de definitie van de elementen actief en verplichting; de definities van de begrippen bate en last zijn hiervan afgeleid. Recente standaarden van de FASB gaan verder in de richting van de asset-liability-benadering. Dat is vooral te zien aan de waardering van financiële instrumenten tegen fair value (IAS 39) en de presentatie van waardemutaties in een comprehensive income statement, waarin bijvoorbeeld in verschillende kolommen afzonderlijk resultaten voor en na waardemutaties (herwaarderingen) worden getoond. Waardemutaties worden direct verwerkt in comprehensive income. Door de grotere toepassing van fair value is de aandacht verschoven naar waardebepaling ('valuation'). Het vraagstuk van vermogensinstandhouding komt niet meer expliciet aan de orde (Godfrey et al., 2006; Bindenga, 1999).

Axiomatische benaderingen: normatief of conditioneel normatief

Mattessich (1984, p. 28) noemt William Paton⁴⁴ als de eerste auteur die zocht naar de analytische en empirische beginselen waarop verslaggeving gebaseerd is en hij noemt dit de 'postulational approach'. De hiervoor aangehaalde literatuur, voor zover het de deductieve benaderingen betreft, kan worden gerangschikt onder de 'postulational approach'. Hierbij wordt gestart met bepaalde (doelstellingen⁴⁵ en/of) uitgangspunten, en hieruit worden door middel van logisch redeneren uitspraken gedaan over de wijze waarop in de praktijk gehandeld zou moeten worden; in accounting betekent dit meestal dat beginselen (principles) worden afgeleid uit postulaten (axioma's), waarbij die beginselen de basis vormen voor praktische toepassing. Daarom wordt ook wel gesproken van de axiomatische benadering of "a priori research"⁴⁶. De postulaten (uitgangspunten) kunnen echter van aard verschillen. Zij kunnen gebaseerd zijn op empirisch bewijs met de mogelijkheid om deze uitgangspunten te toetsen; men spreekt dan van empirisch apriorisme. Het is ook mogelijk dat de postulaten (uitgangspunten) alleen zijn gebaseerd op de rede (gezond verstand) zonder dat sprake is (of kan zijn) van empirische waarneming; men spreekt dan van rationeel apriorisme. Veelal treedt een combinatie op van empirisch toetsbare en rationele uitgangspunten⁴⁷.

⁴⁴ William Paton, de auteur van de in 1936 verschenen "A tentative statement of accounting principles underlying corporate financial statements" publiceerde reeds in 1922 zijn doctoral thesis met "Accounting theory". Waarover Hendriksen en Van Breda (1992, p. 97, 98) opmerken: "The book is radical even by today's standards. In it he espouses the 'liberal view that, ideally, all bona fide value changes in either direction, from whatever cause, should be reflected in the accounts ... 'It is above all important,' he says, 'that the accountant's statements present as accurate a picture of *current* data in terms of the actual dollar as of the date of the statement.' (Paton, 1922, p. vii, resp. p. 429, geciteerd in Van Breda en Hendriksen, 1992, p. 97, 98).

⁴⁵ Zie hierna.

⁴⁶ Deze term wordt in de literatuur toegeschreven aan Nelson (1973).

⁴⁷ In de Nederlandse literatuur heeft een uitgebreide discussie plaatsgevonden over de waardetheorie van Limperg (voor een uiteenzetting, zie Knoops, 1984). Zo staat in de annotaties van de bewerkers van Limperg's Verzameld werk dat het de bedoeling is om filosofische apriorismen uit te bannen en dat geschiedt volgens Kleerekoper (1961) door begripsbepalingen uitsluitend op doelmatige wijze uit empirische kennis op te bouwen. De begrippen (prijs en waarde) krijgen een minimale inhoud en moeten gebaseerd zijn op feiten van "zo grote empirische evidentie, dat er geen meningsverschil over mogelijk is" (Kleerekoper, 1956, p. 104). Op deze wijze introduceert Limperg zijn gecoördineerde waardebegrippen: vervangingswaarde en opbrengstwaarde. Zijn enige motivering luidt: "het is gemakkelijk in te zien, dat de waarde wordt bepaald door de kleinste van de twee kwantitatieve voorstellingen" (1964, deel I, p. 180). Dit wordt door Limperg geïntroduceerd als een vanzelfsprekendheid (Burgert, 1967, p. 178). Het objectieve winstbegrip van Limperg spruit voort uit het economisch motief (voor een uiteenzetting, zie Brezet, 1981; Knoops, 1984). Limperg heeft geprobeerd een gesloten wetenschappelijk systeem te bouwen, gebaseerd op enkele groundbegrippen: "een consistente, dwingende normatieve theorie, die geen varianten en afwijkingen toelaat" (Van der Schroeff, 1970, p. 10).

Bekende voorbeelden van de 'postulational approach' zijn de geschriften van Chambers (1955, 1957, 1966), Mattessich (1956, 1957), Edwards en Bell (1961), Sterling (1970b) en Ijiri (1967). Nelson (1973, p. 3, 4) zegt hierover: "... a priori research is research in the problems of financial accounting; it includes prescriptive accounting - the building of a model describing the content and nature of accounting reports. If research is defined as the statement of hypotheses and the testing of hypotheses, a priori research can be called semiresearch, because it is concerned with the statement of hypotheses of how accounting should be done, without the testing of these hypotheses". Hij noemt de zestiger jaren van de vorige eeuw "a golden age in the history of a priori research in accounting" (p. 4)⁴⁸.

Een goed voorbeeld van een empirisch aprioristische benadering is Anthony (1983), die aan het begin van zijn boek een aantal uitgangspunten ("premises") formuleert. "Premises are descriptive statements based on the best available evidence" (p. xi). Uit de premises worden "concepts" logisch consistent afgeleid. "Concepts are normative statements; they say what financial statement information should be". Op deze wijze ontwikkelt Anthony op basis van een aantal "premises" over de entiteit en haar omgeving en een aantal "premises" over gebruikers en hun informatiebehoeften, een conceptueel framework voor de financiële verslaggeving.

Mattessich (1984, p. 29) geeft aan dat het begin van a priori research kan worden gepositioneerd bij een aantal artikelen van Chambers (1955 and 1957) en van hemzelf (1956 and 1957) "that were ambitious enough to aim at the construction of a postulational as well as a general theory of accounting". Chatfield (1977, p. 300) stelt: "... Mattessich and Chambers have tried to integrate structures of accounting theory based on postulates and principles of greater cohesiveness and applicability than any previously developed. Their search was not just for accounting principles but for a complete and articulated system of thought by reference to which every accounting action could be evaluated".

Volgens Mattessich (1984, p. 27) heeft theorie-ontwikkeling in accounting betrekking op "the search for ... structure; it comprises the systematic development of (1) *all* the basic underlying *assumptions* through some kind of *inductive process* (inclusive *intuition*) together with a presentation of supporting evidence (testing), (2) the *deductive derivation* of at least the most essential of the theorems following from these assumptions together with pertinent proofs, and in time, (3) the *interpretation* of this theory to enable as many practical applications (models) as feasible. But this is precisely what is meant by an axiomatic or postulational approach of an empirical discipline." Het belangrijkste verschil tussen Chambers en Mattessich is, volgens Mattessich, dat Chambers een absoluut-normatieve benadering kiest, waarbij "some (or a great number of) more or less basic statements are borrowed from other disciplines and accepted in an absolute-normative way as a foundation" (Mattessich, 1984, p. 21). Mattessich hanteert zelf een conditioneel-normatieve benadering, "namely, to invert the question and to ask what basic methodological assumptions underlie present-day accounting practice, and to what extent can these assumptions be subjected to different interpretations (i.e. specific models) matching different information purposes. This approach - which we have adopted recognizes the important information function which traditional accounting fulfills and thus is also normative, but conditional normative and not dogmatic" (p. 21), "I tried to infer inductively the basic assumptions by studying various extant micro and macro-accounting systems" (1980/84, p. 33). Volgens Mattessich is accounting een toegepaste wetenschap, "a science" because of its methodology, "applied" because of its goal-orientation and "accounting research

Voorop basis van kritiek van Hennipman (1945) bleek het niet mogelijk de waardetheorie rechtstreeks vanuit het economisch motief te deduceren op grond waarvan J.L. Meij (1954, p. 324) concludeert "De conclusies van de vervangingswaardetheorie zijn dan ook sterker dan haar theoretische fundering". Brezet (1981) spreekt van absolute normativiteit "normen die een absolute (onvoorwaardelijk) karakter dragen" en relatieve of conditionele normativiteit, zijnde wetenschappelijk gefundeerde normen, die een relatief karakter hebben, conditioneel van aard zijn. Brezet wijst de absolute normativiteit van handhavingsdoelstellingen van de hand en is van mening dat er ten aanzien van handhavingsdoelstellingen slechts sprake kan zijn van conditionele normativiteit. Het te hanteren winstbegrip wordt door Burgert (1967) en Brezet (1981) gekoppeld aan de gekozen handhavingsdoelstelling: "different concepts of profit for different purposes". Hierdoor heeft de theorie van de winstbepaling zijn empirische inhoud verloren en is er nog slechts sprake van een 'calculus'. In hoofdstuk 4 heb ik dit een syntactische theorie genoemd.

⁴⁸ Nelson beschouwt a priori research dus als een voorfase voor het echte wetenschappelijk onderzoek. Zie hoofdstuk 2, noot 22.

must be based on a rigorous methodology and must be guided by a normative and teleological prospect - just as in any other applied science, such as engineering and medicine".⁴⁹

"Can an applied science like accounting refuse to deal with goals, norms and prescriptive conclusions? Does not the broad spectrum of information goals manifested by different accounting usergroups necessitate a search for the means by which each of these ends can be achieved? Does accounting not have the major dual task of demonstrating on one side, which accounting standards satisfy which national economic and social goals, and on the other side, which specific accounting systems serve which information purposes? If these questions are to be affirmed, then surely accounting theory must be conditionally prescriptive" (Mattessich, 1984, p. 2).

Mattessich legt een relatie met de doelstellingen van financiële verslaggeving en hij ziet financiële verslaggeving als een middel om die doelstellingen te bereiken. In de in paragraaf 5.2.3 te behandelen 'standards and objectives'-benadering spelen de doelstellingen van de financiële verslaggeving expliciet een fundamentele rol.

In die zin is de "postulational approach" voor het ontwikkelen van een accounting theory "conditioneel normatief" van aard: de 'juistheid' van de beginselen en van de normatieve uitspraken over de wijze waarop in de praktijk gehandeld moet worden is afhankelijk van de acceptatie van de onderliggende uitgangspunten (premissen, 'postulates') of doelstellingen ('objectives').

Samenvatting: normatieve theorieën, inductief en deductief

In descriptieve theorieën wordt verslaggevingspraktijk bestudeerd en wordt getracht op inductieve wijze regelmatigheden te ontdekken. In de theorieën van oudere datum worden deze regelmatigheden echter niet streng getoetst; de veronderstellingen worden plausibel gemaakt op grond van rationele argumenten. Klaassen (1976, p. 4 e.v.) noemt deze theorieën daarom "rationeel aprioristisch". Binnen deze rationeel-aprioristische benadering zijn nog verschillende vormen mogelijk.

1. Beschrijving en/of analyse kunnen geschieden op een meer pragmatische wijze, door het generaliseren van regels en beginselen uit waargenomen verslaggevingspraktijken (dit zijn immers de normen die in het maatschappelijk verkeer als aanvaard(baar) worden beschouwd). Iets minder pragmatisch is een analytische benadering waarin verslaggevingsmethoden worden vergeleken, niet zozeer om de methode te verbeteren of de implementatie te verbeteren, maar primair ten behoeve van de analyse zelf. McDonald (1972, p. 44) noemt als voorbeelden van de pragmatische benadering: P. Grady: *Inventory of Generally Accepted Accounting Principles* (1965) en APB Statement No. 4: *Basic Concepts and Accounting Principles Underlying Financial Statements of Business Enterprises* (1970).

2. Beschrijving en/of analyse kunnen geschieden op een meer axiomatische wijze. Hierbij wordt getracht "to express observed accounting procedures in terms of propositions that can be subjected to manipulative rules of symbolic logic", door het zoeken naar "the minimum number of assumptions or axioms which are sufficient for deducing the rules of practices which are in fact observed" (McDonald, 1972, pp. 44, 45). Vanuit de verslaggevingspraktijk wordt geredeneerd naar een minimum van onderliggende veronderstellingen of axioma's die nodig zijn voor het afleiden van de waargenomen praktijken. Voorbeelden hiervan zijn Sterling: *Elements of a pure accounting theory* (1967), Mattessich: *Accounting and analytical methods* (1964) en Ijiri: *The foundations of accounting measurement* (1967). Met behulp van matrix algebra, symbolische logica of set theorie wordt een zeer abstract model ontwikkeld. Met evenveel recht kan overigens gesteld worden dat het hier gaat om (conditioneel) normatief onderzoek.

3. Beschrijving en/of analyse kunnen geschieden op een meer historische wijze. Hierbij wordt geanalyseerd wat de redenen zijn voor de ontwikkeling van de verslaggeving in zijn huidige vorm en wordt getracht te verklaren waarom de huidige verslaggevingspraktijken bestaan.

Klaassen (1976, p. 10) merkt op dat de postulaten veelal zijn gebaseerd op de werkelijkheid, maar "ook al onderkent men de uitgangspunten als elementen van de werkelijkheid, dan nog kan men deze als uitgangspunten afwijzen, omdat via de erop gebaseerde verslaggeving slechts een partieel beeld van de werkelijkheid kan worden getoond."

Normatieve verslaggevingstheorie wordt door sommige onderzoekers gelijkgesteld aan de deductieve benadering. Ik heb in het voorgaande de inductieve theorieën, die dus uitgaan van de

⁴⁹ Zie verder hoofdstuk 9 voor de visie van Mattessich op de ontwikkeling van een algemene theorie.

verslaggevingspraktijk, gerekend tot de normatieve verslaggevingstheorie⁵⁰. Dit heb ik gedaan omdat de genoemde auteurs de verslaggevingspraktijk bestuderen om daaruit normen voor de praktijk te ontleen.

Onderzoekers die uitgaan van de true-income/deductive benadering trachten een algemene accounting theorie te ontwikkelen op basis van logisch redeneren vanuit een aantal (algemeen aanvaarde) uitgangspunten. Veelal wordt een normatief winstbegrip ontwikkeld, dat gezien wordt als de enig juiste methode van winstbepaling. Maar ook specifieke verslaggevingsvraagstukken, zoals de vraag naar de "juiste" verwerkingswijze van pensioenkosten in de jaarrekening, wordt als normatief onderzoek bestempeld.

In een deductieve redeneerwijze wordt gestart met bepaalde doelstellingen, uitgangspunten, of postulaten, en hieruit worden door middel van logisch redeneren bepaalde conclusies getrokken voor het handelen in de praktijk; in accounting betekent dit meestal dat beginselen worden afgeleid uit postulaten, waarbij die beginselen de basis vormen voor praktische toepassing. Dit wordt wel de "postulational approach", de axiomatische benadering, of "a priori research" genoemd. De "postulational approach" voor het ontwikkelen van een accounting theory is meestal "conditioneel normatief" van aard. Daarom wordt vaak gesproken van "a priori research". De postulaten (uitgangspunten) kunnen echter van aard verschillen. Zij kunnen gebaseerd zijn op empirisch bewijs met de mogelijkheid om deze uitgangspunten te toetsen; men spreekt dan van empirisch apriorisme. Het is ook mogelijk dat de postulaten (uitgangspunten) alleen zijn gebaseerd op de rede (gezond verstand) zonder dat sprake is (of kan zijn) van empirische waarneming; men spreekt dan van rationeel apriorisme. Veelal treedt een combinatie op van empirisch toetsbare en rationele uitgangspunten.

Zoals eerder gesteld vindt er meestal een mix plaats van inductieve en deductieve redeneerwijzen. Na een inventarisatie van bestaande verslaggevingspraktijken (inductief) worden toch vaak op basis van bepaalde uitgangspunten / aannames deductief bepaalde verslaggevingspraktijken afgewezen. En de deductief, op basis van postulaten en principes verkregen verslaggevingsvoorschriften moeten ook in de praktijk acceptatie vinden. Dat impliceert niet alleen dat de uitgangspunten acceptabel moeten zijn, maar ook dat niet een te partieel beeld wordt geschetst van de werkelijkheid.

Normatieve theorieën kunnen worden beoordeeld op de redelijkheid van de uitgangspunten; deze uitgangspunten moeten dan ook duidelijk in de theorie worden aangegeven.

In een extreme vorm zijn de uitgangspunten geformuleerd in de vorm van handhavingsdoelstellingen. Dan ontstaat het gevaar van een "lege theorie"; in hoofdstuk 4 noemde ik dit een syntactische theorie, d.w.z. een theorie waar geen enkele binding met de empirie is.

In de true income-theorieën wordt meestal niets gezegd over de gebruikers van verslaggevingsinformatie, en er wordt meestal geen link gelegd met de doelstellingen van de financiële verslaggeving. Aandacht voor gebruikers van accounting informatie heeft de aandacht gevestigd op doelstellingen en de formulering van doelstellingen is bijzonder belangrijk geworden in het proces van theorieontwikkeling.

5.2.3 De 'standards and objectives'-benadering: the search for objectives

5.2.3.1 The search for objectives

Evans (2003, p. 49) stelt dat een normatief-deductieve theorie uit vier elementen bestaat, namelijk: objectives (doelstellingen), postulates (fundamentele uitgangspunten), principles (verslaggevingsbeginselen) en rules (specifieke regels). De doelstellingen vormen het startpunt voor de ontwikkeling van een theorie. De doelstellingen van de financiële verslaggeving zouden antwoord moeten geven op drie vragen: 1) voor wie wordt de financiële informatie opgesteld (de wie-vraag); 2) waarvoor worden de gegevens gebruikt (de waarom-vraag); en 3) welke informatie moet worden verstrekt (de wat-vraag)⁵¹. Postulates zijn fundamentele uitgangspunten over de economische, politieke

⁵⁰ Dit in tegenstelling tot Riahi-Belkaoui (2004, p. 337-339), die de oudere inductieve theorieën van Gilman (1939), Hatfield (1927), Paton en Littleton (1940) en Ijiri (1975) ziet als 'exemplars' (belangrijke voorlopers) van het "anthropological/inductive paradigm", waartoe hij dan onder andere ook rekent de positive theory of accounting. Het belangrijkste object van studie betreft bestaande verslaggevingspraktijken en de houding van het management ten opzichte van deze verslaggevingspraktijken. Een groot deel van de literatuur op het gebied van earnings management behoort dan tot dit paradigma.

⁵¹ Evans (2003, p. 51) citeert de in ARS 1 genoemde 'functions' (er wordt nog niet over doelstellingen

en sociologische omgeving waarin accounting opereert. Principles zijn algemene regels of wetten die worden aangenomen als richtlijn voor het handelen. Regels zijn gedetailleerde richtlijnen en vormen de toepassing van de principles in specifieke situaties.

De APB was er niet in geslaagd een omvattende accounting theory te ontwikkelen. Aan het eind van de jaren zestig werd de "postulates and principles"-benadering verlaten en vervangen door de "objectives and standards"-benadering ofwel de gebruikersbenadering.

In verschillende rapporten, in de Verenigde Staten en in het Verenigd Koninkrijk, komt de gebruikersbenadering tot uitdrukking. Eerst in 1966 in een door de AAA gepubliceerd rapport: "A Statement of Basic Accounting Theory" (ASOBAT). Doel was het ontwikkelen van "an integrated statement of basic accounting theory". ASOBAT bevat een definitie van accounting waarin een nieuwe benadering naar voren komt; de commissie "defines accounting as the process of identifying, measuring, and communicating economic information to permit informed judgments and decisions by users of the information" (AAA, 1966, p. 1). Hierin zitten drie nieuwe elementen, namelijk: 1) accounting wordt gezien als een informatiesysteem; 2) het betreft het verschaffen van economische informatie, d.w.z. informatie voor elke situatie waarin een keuze moet worden gemaakt betreffende de aanwending van schaarse middelen⁵²; en 3) de sterke nadruk op informatiebehoeften van gebruikers (vgl. Evans, 2003, pp. 70, 71). Er wordt een breed scala van gebruikersgroepen onderscheiden (AAA, 1966, p. 20). Veel nadruk wordt gelegd op de relevantie van informatie, naast verifieerbaarheid, neutraliteit (freedom of bias) en kwantificeerbaarheid. Relevantie is het primaire criterium, maar ook aan de andere drie criteria moet zijn voldaan (p. 9). Er wordt voorgesteld om verschillende waarderingsgrondslagen (historische kosten en actuele waarde (current cost) naast elkaar te gebruiken en in een appendix wordt een format voor de rapportering opgenomen.

Hoewel veel normatieve onderzoekers een beroep deden op de informatiebehoeften van gebruikers voor het rechtvaardigen van hun theorieën, werden in de zeventiger jaren de behoeften van de gebruikers voor het eerst als uitgangspunt voor de analyse genomen. Startpunt van het onderzoek waren de doelstellingen van financiële informatie. De bekendste voorbeelden zijn het Amerikaanse Trueblood Report (1973) en het Engelse "Corporate Report" (1975)⁵³. Met name het Trueblood Report heeft de aanzet gegeven voor het ontwikkelen van een conceptual framework in de Verenigde Staten. Hoewel lange lijsten van (potentiële) gebruikers werden onderscheiden, lag de nadruk op de informatiebehoeften van aandeelhouders en vreemd vermogensverschaffers (investors and creditors).

Er was aan het begin van de jaren 70 van de vorige eeuw veel kritiek op de APB vanwege 'tekortkomingen van de financiële verslaggeving'⁵⁴ en vanwege het ontbreken van een samenhangend raamwerk waarop de financiële verslaggeving is gebaseerd. Het AICPA reageerde met het oprichten van twee commissies in 1971: de Wheat-commissie en de Trueblood-commissie. De Trueblood-commissie moest APB Statement no. 4 als uitgangspunt nemen voor het uitwerken van de doelstellingen van de financiële verslaggeving als onderdeel van een meta-theoretische structuur. In het rapport worden 12 doelstellingen van de jaarrekening genoemd, onderverdeeld in een hiërarchie⁵⁵. Als primaire doelstelling van financiële verslaggeving werd aanvaard het verschaffen van informatie ten behoeve van het nemen van beslissingen door gebruikers (doelstelling 1), in eerste instantie voor gebruikers die zelf geen mogelijkheden hebben die informatie te verkrijgen en moeten vertrouwen op jaarrekeningen als belangrijkste informatiebron (doelstelling 2). De informatie moet behulpzaam zijn bij het inschatten van toekomstige kasstromen, zowel de omvang, het tijdstip waarop ze beschikbaar komen als de mate van

gesproken): "The function of accounting is to (1) measure the resources held by specific entities; (2) reflect the claims against and the interests in those entities; (3) measure the changes in those resources, claims, and interests; (4) assign the changes to specific periods of time; and (5) express the foregoing in terms of money as a common denominator" (Moonitz, 1961, p. 23). Voor zover hier al gesproken kan worden van de formulering van een doelstelling, wordt alleen ingegaan op de 'wat'-vraag.

⁵² Economische informatie is dus ruimer dan financiële informatie.

⁵³ Zie paragraaf 5.3.2.1, tabel 5.1.

⁵⁴ Vooral Abraham J. Briloff die in Barron's veel kritiek uitte op de APB, verslaggevingspraktijken van ondernemingen en hun accountants. Zie ook Briloff (1972).

⁵⁵ Zie voor een beschrijving o.a.: Wolk *et al.*, (2004, pp. 172-178). Ik noem hier alleen de eerste vijf doelstellingen.

risico en/of onzekerheid die verbonden zijn met deze kasstromen (doelstelling 3). Gebruikers hebben informatie nodig om de mogelijkheden van de onderneming om winsten te genereren te kunnen voorspellen, beoordelen en te vergelijken met andere ondernemingen (doelstelling 4). Maar ook informatie om het management te beoordelen wordt genoemd (doelstelling 5). De Trueblood Committee concludeerde dat een enkele waarderingsgrondslag, in casu historische kosten, niet kan voldoen om aan de informatiebehoeften van gebruikers tegemoet te komen en dat veeleer verschillende waarderingsgrondslagen moesten worden gebruikt voor verschillende activa.

Het rapport van de Wheat-commissie was de aanleiding tot de oprichting van de Financial Accounting Standards Board (FASB) in 1973 ter vervanging van de APB. De betekende dat verslaggevingsregels niet meer worden opgesteld door het AICPA, maar door de FASB, een meer onafhankelijke organisatie⁵⁶.

In 1973 besloot de AAA naar aanleiding van de hiervoor genoemde ontwikkelingen opnieuw het onderwerp van een algemene accounting theorie ter hand te nemen. Hoewel de Committee on Concepts and Standards for External Financial Reports tot taak had te komen met een update van ASOBAT, slaagde zij daar niet in. In 1977 publiceerde deze commissie van de AAA haar rapport "Statement on Accounting Theory and Theory Acceptance" (SATTA). De commissie kon niet aan haar taak (het bepalen van de mate waarin bestaande accounting theorieën een basis verschaffen voor het bepalen van de inhoud van externe financiële verslagen en het oplossen van controversen op het vakgebied) voldoen, omdat de fundamentele van het vakgebied niet duidelijk waren: "a single universally accepted basic accounting theory does not exist at this time" (p. 1). In plaats van een algemene accounting theorie verstrekt de commissie een overzicht van de verschillende soorten theorieën⁵⁷.

5.2.3.2 Conceptual frameworks

Een conceptual framework wordt gedefinieerd als een coherent systeem van onderling samenhangende doelstellingen en uitgangspunten, die ten grondslag liggen aan de opstelling en vormgeving van financiële overzichten bestemd voor externe gebruikers (IASB, 1989)⁵⁸. Conceptual frameworks zijn door regelgevende instanties in verschillende landen ontwikkeld, voor het eerst in de Verenigde Staten en daarna onder andere in het Verenigd Koninkrijk, Canada en Australië.

Omdat de APB bekritiseerd werd vanwege het ontbreken van een raamwerk dat tot consistente verslaggevingsstandaarden zou moeten leiden, startte de FASB met het 'conceptual framework'-project. De FASB zette het ontwikkelen van een conceptual framework in 1973 op de agenda. In 1976 werd een belangrijk discussie memorandum gepubliceerd, waarin drie verschillende aan de financiële verslaggeving ten grondslag liggende visies⁵⁹ werden afgewogen. Tussen november 1978 en december

⁵⁶ Ik ga hier niet in op de tripartiete structuur van de regelgeving in de Verenigde Staten; zie hiervoor bijvoorbeeld: Wolk, Dodd en Tearney, 2004, pp. 71-86; Evans, 2003, pp. 91-95. De verslaggevingsstandaarden worden opgesteld door de FASB, maar er blijft altijd ingrijpen door de SEC mogelijk. Over een aantal onderwerpen heeft zelfs het Congress zich uitgesproken.

⁵⁷ Het gaat hier om een statement **on** accounting theory and theory acceptance. De Commissie haalt de wetenschapsfilosoof Thomas Kuhn aan om aan te geven dat de ontwikkeling in de accounting theorie veeleer revolutionair is verlopen, dan evolutionair.

Kuhn onderscheidt in elke wetenschap een aantal fasen: de preparadigmatische periode, de periode van normale wetenschap, de crisisperiode, een nieuwe periode van normale wetenschap, een nieuwe crisisperiode, enz. In de preparadigmatische periode en in de crisisperiode bestaan verschillende theorieën tegenover elkaar zonder dat men tot overeenstemming kan komen over fundamentele beginselen. Deze crisisperiode zou kenmerkend zijn voor de stand van zaken in de accounting theorie (in 1977), aldus SATTA. In het rapport worden drie benaderingen van een accounting theorie omschreven: de klassieke benadering (normative deductive school en de inductive school), de op besluitvorming geïntende benadering (onderzoek gebaseerd op beslissingsmodellen en onderzoek gebaseerd op beslissers) en de information economics-benadering ("single individual case" en "multi-individual case"). Elk van deze drie benaderingen begint volgens het rapport de vorm aan te nemen van een onderscheiden paradigma. Zich baserend op Kuhns oorspronkelijke tekst worden paradigma's gedefinieerd als "conceptual and instrumental frameworks that provide models from which spring particular coherent traditions of scientific research" en als "a kind of world view and focus for research" (pp. 41, 42). Het probleem is echter dat het begrip "paradigma" niet erg duidelijk is en ook door Kuhn nog verschillende keren is aangepast. Zie o.a. Knoops, 1997, p. 82; Evans, 2003, pp. 128-135; Feenstra, 1991. Zie ook hoofdstuk 2 van dit proefschrift.

⁵⁸ Het conceptual framework is door het IASB gepubliceerd in 1989 en in 2001 overgenomen door de IASB.

⁵⁹ Gedoeld wordt op de articulated" versus de "non-articulated view", met een nadere onderverdeling van de

1985 werden zes statements ("Statements of Financial Accounting Concepts", SFAC) gepubliceerd. Hierin worden de volgende onderwerpen behandeld: de doelstellingen van de financiële verslaggeving (SFAC 1), de kwalitatieve eigenschappen van informatie (SFAC 2), de elementen van de jaarrekening (SFAC 3 en 6), de doelstellingen van de financiële verslaggeving van non-business organisaties (SFAC 4) en verwerking en waardering (SFAC 5). SFAC 6 vervangt SFAC 3 en betreft tevens een uitbreiding van de reikwijdte van de statement tot not-for-profit organisaties. In een nagekomen SFAC 7 (2000) wordt een raamwerk gegeven voor het hanteren van verwachte toekomstige kasstromen en contante waarde als waarderingsgrondslag.

De "Statement of Principles for Financial Reporting" van de Accounting Standards Board in het Verenigd Koninkrijk dateert van 1999. Hier wordt naast de genoemde onderwerpen van het conceptueel framework van de FASB ook een hoofdstuk gewijd aan de rapporterende entiteit, de verslaggeving van belangen in andere entiteiten, en aan de presentatie van financiële informatie.

In 1989 publiceerde het International Accounting Standards Committee (IASC), de rechtsvoorganger van de International Accounting Standards Board (IASB), het "Framework for the Preparation and Presentation of Financial Statements"⁶⁰. Dit conceptueel framework is geïnspireerd door het FASB conceptueel framework.

Hoewel in eerste instantie door zowel de FASB als de IASB gestreefd werd naar hegemonie in het opstellen van internationale verslaggevingsstandaarden⁶¹, hebben beide regelgevende instanties besloten tot samenwerking en te komen tot convergentie van verslaggevingsstandaarden (IASB, 2006)⁶². Het doel van de IASB is in eerste instantie erkenning van IFRS door de Securities and Exchange Commission (SEC)⁶³, en daarna één wereldwijde set van verslaggevingsstandaarden. Eén van de gezamenlijke projecten is het conceptueel framework-project. Met het conceptueel framework beoogt de IASB in ieder geval de consistentie tussen de verschillende verslaggevingsstandaarden te vergroten. Het doel is te komen tot een gemeenschappelijk conceptueel framework, gebaseerd op consistente beginselen, die geworteld zijn in fundamentele begrippen⁶⁴. Tot op heden⁶⁵ publiceerden beide regelgevers een discussion paper en daarop volgend een exposure draft over de eerste twee hoofdstukken van het conceptueel framework, betreffende de doelstelling van financiële verslaggeving en betreffende de kwalitatieve eigenschappen van informatie (IASB 2006; 2008a) en een discussion paper over de 'rapporterende entiteit' (IASB, 2008b).

"articulated view" in een "asset-liability approach" en een "revenue-expense approach". Zie paragraaf 5.3.2.2.

⁶⁰ In mei 1992 publiceerde de Raad voor de Jaarverslaggeving (RJ) het "Ontwerp-Stramien voor de opstelling en vormgeving van financiële overzichten" (Richtlijnen voor de Jaarverslaggeving vanaf 1990, aflevering 12). Het ontwerp-Stramien is een letterlijke vertaling van het conceptueel framework van het IASC.

⁶¹ Zie Vergoossen en Van der Wel (2002).

⁶² Op een gezamenlijke vergadering van FASB en IASB in september 2002 werd overeengekomen dat beide regelgevende instanties zich committeren tot het ontwikkelen van hoogwaardige, compatibele verslaggevingsstandaarden die gebruikt kunnen worden zowel binnen landen als over de grenzen (Norwalk agreement). Dit leidde uiteindelijk in februari 2006 tot de publicatie van een Memorandum of Understanding: "A roadmap for convergence between IFRSs and US-GAAP – 2006-2008" (zie: www.iasb.org).

⁶³ Op 2 juli 2007 publiceerde de SEC (2007a) een 'proposed rule' waarin wordt voorgesteld dat ondernemingen die aan een Amerikaanse beurs staan genoteerd en een jaarrekening opstellen op basis van IFRS (Engelse versie) geen aansluitingsoverzicht ('reconciliation statement') naar U.S. GAAP meer hoeven op te stellen. Op 7 augustus 2007 (amendment 13 september 2007) publiceerde de SEC een 'concept release' (SEC, 2007b) waarin wordt voorgesteld om Amerikaanse ondernemingen toe te staan IFRS te hanteren. Op 14 november 2008 publiceerde de SEC een voorstel (proposed rule) voor een 'roadmap', die uiteindelijk zou moeten leiden tot toepassing van IFRS door Amerikaanse ondernemingen in de Verenigde Staten (zie: <http://www.sec.gov/rules/proposed/2008/33-8982.pdf>).

⁶⁴ Het is niet de bedoeling om de bestaande conceptueel frameworks van de IASB en FASB volledig te herzien, maar veeleer om belangrijke verbeteringen aan te brengen en eventuele omissies te verhelpen. Bij dit laatste wordt vooral gedacht aan de definiëring van de verslaggevende entiteit (reporting entity). In eerste instantie ligt de nadruk op de verslaggeving van ondernemingen, later zal bekeken worden of de beginselen ook van toepassing zijn op andere entiteiten, zoals not-for-profit organisaties in de private sector en in sommige jurisdicties, ook op overheidsondernemingen.

⁶⁵ 22 december 2008.

In IASB (2008a, P4)⁶⁶ staat vermeld dat een gemeenschappelijk doel⁶⁷ is te streven naar consistente principes⁶⁸ die ten grondslag liggen aan de financiële verslaggeving: “To be consistent, principles must be rooted in fundamental concepts, rather than a collection of conventions”⁶⁹. De standaarden en de toepassing hiervan dienen gebaseerd te zijn op een conceptual framework, dat “sound, comprehensive and internally consistent” is. In de volgende alinea (P5) wordt gesteld dat de concepts een “adequate foundation” moeten zijn voor consistente standaarden en dat de standaarden van beide boards in de “basis for conclusions” meestal aangeven hoe de conclusies zijn afgeleid uit de van toepassing zijnde concepts⁷⁰. Het conceptual framework moet een fundament vormen voor het ontwikkelen van “principle-based common standards” (IASB, 2008a, P7)⁷¹. De boards hebben besloten dat eerst gezamenlijk concepts ontwikkeld zullen worden voor ondernemingen in de private sector (IASB, 2008a, P8)⁷². Het Framework is zelf geen verslaggevingsstandaard en bevat dan ook geen normen voor definiëring, verwerking en waardering van transacties, gebeurtenissen of omstandigheden, of voor vermelden van gegevens, die kunnen worden toegepast in specifieke omstandigheden. Specifieke verslaggevingsstandaarden worden door het Framework niet teniet gedaan. Bij eventuele strijdigheid van het Framework met enige specifieke verslaggevingsstandaard, prevaleren de eisen van de verslaggevingsstandaard boven die van het Framework^{73 74}.

⁶⁶ P4 staat voor paragraaf 4 van de Preface

⁶⁷ Het conceptual framework heeft volgens het International Accounting Standards Committee (1989) als voornaamste doel het dienen als hulpmiddel bij het ontwikkelen van toekomstige verslaggevingsstandaarden en bij de herziening van bestaande standaarden. Voorts is een doel van het Framework het als hulpmiddel dienen voor nationale regelgevende instanties, opstellers, controleurs en gebruikers van financiële overzichten.

⁶⁸ De term ‘principles’ wordt echter niet gedefinieerd.

⁶⁹ Het begrip “concepts” wordt niet gedefinieerd, maar uit de teksten valt af te leiden dat tot de concepts behoren de doelstelling van de financiële verslaggeving, de kwalitatieve eigenschappen van informatie, de rapporterende entiteit, etc.

⁷⁰ Ook hier is niet duidelijk of bedoeld wordt op een noodzakelijke en voldoende voorwaarde (standaarden moeten altijd kunnen worden afgeleid uit de concepts, of dat alleen sprake is van een voldoende voorwaarde (standaarden mogen niet in strijd zijn met de concepts); zie noot 24.

⁷¹ Principles-based staat tegenover rules-based.

⁷² In een later stadium worden ook concepts ontwikkeld voor not-for-profit entiteiten in de private sector en voor entiteiten in de publieke sector (overheidsondernemingen).

⁷³ IAS 8, paragraaf 11 en 12 geven aan dat indien een transactie, gebeurtenis of omstandigheid niet in IFRS behandeld wordt, het management op zijn eigen oordeel moet afgaan voor het vaststellen van een jaarrekeningbeleid dat leidt tot relevante en betrouwbare informatie, en waarbij gekeken moet worden, in deze volgorde, a) naar de eisen in andere IFRS met betrekking tot soortgelijke en gerelateerde onderwerpen en b) naar de definities, verwerkingscriteria en waarderingsgrondslagen in het Framework. Een nieuwe Amerikaanse standaard SFAS 162 (mei 2008) presenteert een hiërarchie van ‘generally accepted accounting principles’ (paragraaf 3) en geeft aan dat indien een transactie of gebeurtenis niet in de bronnen van de GAAP-hiërarchie wordt behandeld, eerst gekeken moet worden naar de behandeling van soortgelijke transacties en gebeurtenissen, en als daar geen aanknopingspunten worden gevonden, dan naar ‘other accounting literature’. Onder deze ‘other accounting literature’ is onder andere begrepen de FASB Concepts Statements (het conceptual framework) en IFRS; volgens deze standaard heeft het conceptual framework dezelfde status als bijvoorbeeld leerboeken. In de exposure draft voor een nieuw conceptual framework dat de IASB en de FASB gezamenlijk ontwikkelen (mei 2008) wordt gewezen op de lagere status die het conceptual framework heeft onder US GAAP ten opzichte van IFRS. De boards hebben nog geen overeenstemming over de status van het nieuw te ontwikkelen conceptual framework, maar zijn het er wel over eens dat het conceptual framework bestaande verslaggevingsstandaarden niet kan overrulen, zelfs niet indien er nu (op korte termijn) sprake van is dat bepaalde verslaggevingsstandaarden niet in overeenstemming zijn met het conceptual framework (IASB, 2008a, P14).

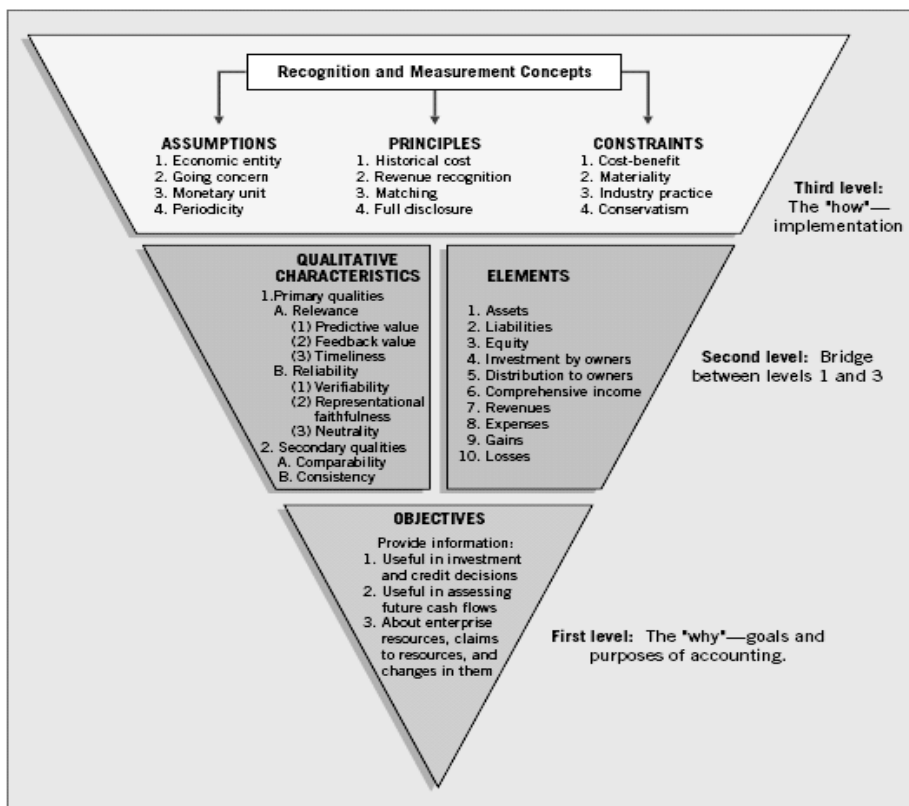
Inmiddels is SFAS 162 vervallen door de publicatie in juni 2009 van SFAS 168 “The FASB Accounting Standards Codification™ and the Hierarchy of Generally Accepted Accounting Principles. A replacement of FASB Statement No. 162” en Accounting Standards Update 2009-01 “Topic 105 – Generally Accepted Accounting Principles” (30 juni 2009), waarin SFAS 168 wordt geamendeerd. In de vanaf 15 september 2009 van kracht zijnde “Codification” wordt alleen nog een onderscheid gemaakt tussen “authoritative GAAP”, die is opgenomen in de Codification, en “non-authoritative GAAP”. “Rules” en “Interpretive releases” van de SEC maken ook deel uit van de bronnen voor “authoritative GAAP” voor ondernemingen die zijn geregistreerd bij de SEC (beursnotering). In de Codification zijn “SEC sections” opgenomen die alleen gelden voor bij de SEC geregistreerde ondernemingen. Alle standaarden van de FASB zijn daarmee vervallen en in plaats daarvan geldt de Codification. Het komt erop neer dat US GAAP volledig is gehercodificeerd, d.w.z. onderwerpsgewijs

In de volgende paragraaf zal ik ingaan op de structuur en de inhoud van het conceptual framework. Hierbij wordt vooral aandacht besteed aan de conceptual frameworks van de FASB en de IASB.

5.2.3.3 De structuur van een conceptual framework

De structuur van de verschillende conceptual frameworks van de IASB en van regelgevende instanties in verschillende landen komt grotendeels overeen. De kern wordt gevormd door 1) de doelstellingen van financiële verslaggeving; 2) kwalitatieve eigenschappen van informatie; 3) elementen; 4) verwerkingscriteria en waarderingsgrondslagen; en 5) de rapporterende entiteit⁷⁵.

Een voorbeeld is de opbouw van het conceptual framework van de FASB (ontleend aan Warfield, Weygandt en Kieso, 2008, p. 38):

Figuur 5.1: de structuur van het conceptual framework van de FASB. Bron: Warfield, Kieso en Weygandt, 2008, p. 38).

gerangschikt en voorzien van een nieuwe code. In formele zin zijn de standaarden vervallen, maar de inhoud is feitelijk overgezet.

⁷⁴ Dit is een van de redenen waarom de Raad voor de Jaarverslaggeving het Stramien (vertaling van het IASC-conceptual framework) heeft verplaatst van vooraan in de bundel Richtlijnen voor de Jaarverslaggeving naar achteraan in de bundel. Zie: www.rjnet.nl.

⁷⁵ Dit laatste onderdeel "de rapporterende entiteit" is toegevoegd in het gezamenlijke 'conceptual framework'-project van de IASB en de FASB. In bijvoorbeeld het Engelse en Australische conceptual framework is de 'rapporterende entiteit' wel opgenomen. Er zijn verder verschillen doordat in het Verenigd Koninkrijk de waarderingsgrondslagen verder zijn uitgewerkt, in de Verenigde Staten in een nagekomen concept statement aandacht wordt besteed aan het hanteren van contante waardeberekeningen. In de Engelse "Statement of Principles of Financial Reporting" wordt tevens aandacht besteed aan presentatie van gegevens.

In dit schema, dat gebaseerd is op het conceptual framework van de FASB is de rapporterende entiteit niet opgenomen.

Achtereenvolgens behandel ik de bouwstenen van een conceptual framework. Hierbij komen aan de orde:

- a) de doelstelling(en) van financiële verslaggeving en de onderscheiden gebruikersgroepen;
- b) de kwalitatieve eigenschappen van informatie;
- c) de elementen;
- d) de verwerkingscriteria, waarderingsgrondslagen en handavingsdoelstellingen;
- e) de rapporterende entiteit;
- f) presentatie.

Ad a. De doelstelling(en) van financiële verslaggeving en de onderscheiden gebruikersgroepen;

Als doelstellingen van de financiële verslaggeving komen in de literatuur naar voren:

- middel voor het afleggen van verantwoording door de leiding over het door haar gevoerde beheer (de zogenaamde verantwoordingsfunctie); op basis hiervan wordt aan de ondernemingsleiding décharge verleend voor het gevoerde beleid door de Algemene Vergadering van Aandeelhouders⁷⁶.
- middel voor het verstrekken van informatie aan de kapitaalmarkt (de zogenaamde informatiefunctie); dit wordt ook wel in een ruimere betekenis opgevat als middel voor het verstrekken van informatie aan alle belanghebbenden⁷⁷.

In het conceptual framework van de FASB wordt hieraan een iets andere invulling gegeven. De doelstellingen van de financiële verslaggeving worden besproken in SFAC 1; het Trueblood Report werd als uitgangspunt genomen. Vooraf wordt aangegeven, in de 'highlights' (p. vii) dat de doelstellingen van financiële verslaggeving niet onveranderlijk zijn – ze worden beïnvloed door economische, juridische, politieke en sociale omgeving waarin financiële verslaggeving plaatsvindt⁷⁸. Het betreft doelstellingen van 'general purpose external financial statements', die primair zijn afgeleid uit de informatiebehoeften van externe gebruikers die niet de macht hebben informatie van een onderneming te eisen en daarom afhankelijk zijn van de informatie die de onderneming verstrekt (par. 28).

- Als primaire doelstelling komt naar voren dat de financiële verslaggeving informatie dient te verstrekken die nuttig is voor een goede oordeels- en besluitvorming van gebruikers van jaarrekeningen (par. 34-36).
- Voorts dient informatie te worden verstrekt die nuttig is voor het schatten van toekomstige kasstromen, d.w.z. informatie die huidige en potentiële beleggers en vreemdvermogenverschaffers en andere gebruikers helpt bij het schatten van het bedrag van toekomstige kasstromen, de tijdstippen waarop deze vrijvallen en de onzekerheid die hiermee gepaard gaat (par. 37-39).
- Ten slotte dient financiële verslaggeving informatie te verstrekken over de economische middelen van een onderneming, de claims die derden (eigen- en vreemdvermogenverschaffers) hebben op deze middelen en de effecten van transacties, gebeurtenissen en omstandigheden, die leiden tot wijzigingen in de middelen van de ondernemingen en claims (par. 40-54); deze informatie helpt beleggers, vreemdvermogenverschaffers en anderen financiële sterke en zwakke punten van de onderneming te onderkennen en geeft inzicht in de liquiditeit en solvabiliteit, en biedt mogelijkheden voor het

⁷⁶ Hiervan afgeleide functies voor de *jaarrekening* zijn bijvoorbeeld: het vaststellen van het voor verdeling beschikbare bedrag aan winst, (mede) afhankelijk van de gehanteerde handavingsdoelstelling; bescherming van crediteuren door het voorkómen van te hoge uitkeringen aan aandeelhouders (in Europees continentale landen speelt dit).

⁷⁷ De 'informatiefunctie' is veelomvattend: naast het verstrekken van informatie ten behoeve van het nemen van economische beslissingen door (potentiële) beleggers, vreemdvermogenverschaffers en andere belanghebbenden, kan hieronder bijvoorbeeld ook begrepen worden het afgeven van een 'signaal' door het management om aan aandeelhouders door te geven dat de onderneming op de kapitaalmarkt ondergewaardeerd is; ondernemingen verschaffen vrijwillig gegevens om vertrouwen te winnen bij het publiek, om een 'licence to operate' te verkrijgen, om de vermogenskosten te verlagen, et cetera.

⁷⁸ Dit is een belangrijke constatering omdat in de 'postulates and principles'-benadering door veel auteurs werd aangenomen dat de onderliggende beginselen beschouwd moesten worden als algemeen geldende wetten.

beoordelen van de prestaties van de onderneming over de afgelopen periode. Tevens biedt deze informatie aanwijzingen voor de mogelijkheden kasstromen te genereren.

De drie genoemde doelstellingen verlopen van algemeen naar specifiek (par. 30)⁷⁹. Er is een duidelijke focus op de informatiefunctie, vooral bij de eerste twee doelstellingen. Weliswaar wordt bij de derde doelstelling aandacht besteed aan informatie over de financiële prestaties van de onderneming over de afgelopen periode, maar daar wordt direct aan toegevoegd dat informatie over het verleden nuttig is voor het inschatten van toekomstige kasstromen⁸⁰. Toch wordt ook aandacht besteed aan de verantwoordingsfunctie: "Financial reporting should provide information about how management has discharged its stewardship responsibility to owners (stockholders) for the use of enterprise resources entrusted to it" (par. 50)

In het conceptual framework van de IASB (IASC, 1989) staat eveneens informatieverstrekking ten behoeve van het nemen van economische beslissingen centraal (par. 12)⁸¹, maar ook de verantwoordingsfunctie wordt genoemd (par. 14)⁸². Er wordt uitgebreid aandacht besteed aan de informatie die nodig is voor het nemen van economische beslissingen, i.c. informatie over de financiële positie, resultaten en wijzigingen in de financiële positie: deze informatie uit het verleden is nuttig voor het schatten van toekomstige kasstromen. Het IASC-conceptual framework is duidelijk geënt op het conceptual framework van de FASB.

De IASB en de FASB brachten in 2006 gezamenlijk een discussion paper uit over de doelstelling van financiële verslaggeving en kwalitatieve eigenschappen van informatie (IASB, 2006b), gevolgd in 2008 door een exposure draft (IASB, 2008a)⁸³. Naar aanleiding van het discussion paper ontstond over de doelstelling van financiële verslaggeving veel discussie, met name over de vraag of er slechts één doelstelling is, namelijk informatieverstrekking ten behoeve van het nemen van economische beslissingen, of dat daarnaast de verantwoordingsfunctie als een aparte doelstelling van financiële verslaggeving moet worden gezien⁸⁴. Gelet op de reacties op de exposure draft (IASB, 2008a)⁸⁵ is er meer

⁷⁹ Van een brede focus op informatie die nuttig is voor het nemen van economische beslissingen, naar een gericht perspectief op de primaire behoeften van beleggers en vreemdvermogenverschaffers om uiteindelijk toekomstige kasontvangsten te genereren uit hun beleggingen respectievelijk leningen, en ten slotte naar een perspectief op informatie over de beschikbare middelen van de onderneming en de claims die hierop rusten, wijzigingen hierin, met inbegrip van maatstaven voor het meten van de prestaties van de onderneming, die nuttig is voor het schatten van toekomstige kasstromen (par. 30).

⁸⁰ "Thus, although investment and credit decisions reflect investors' and creditors' expectations about future enterprise performance, those expectations are commonly based on evaluation of past enterprise performance" (par. 42).

⁸¹ "Het doel van de jaarrekening is om informatie te verschaffen over de financiële positie, resultaten en wijzigingen in de financiële positie van een onderneming, die voor een grote reeks van gebruikers nuttig is voor het nemen van economische beslissingen (par. 12).

⁸² "Jaarrekeningen tonen eveneens de resultaten van het door het bestuur gevoerde beheer, of de verantwoording door het bestuur voor de aan haar toevertrouwde middelen. Gebruikers die het beheer of de verantwoording door het bestuur wensen te beoordelen doen dat om economische beslissingen te kunnen nemen; deze beslissingen kunnen bijvoorbeeld bestaan uit het aanhouden dan wel verkopen van het belang in de onderneming of de herbenoeming of vervanging van het bestuur" (par. 14).

⁸³ Er was veel kritiek op het discussion paper

⁸⁴ Ten aanzien van de doelstelling is allereerst de titel opvallend: zowel in het discussion paper (IASB, 2006b) als in de exposure draft (IASB, 2008a) staat namelijk "de doelstelling". Die doelstelling blijkt dan te zijn "decision-usefulness". Decision usefulness wordt echter in het discussion paper eng gedefinieerd, namelijk: het gaat om het verschaffen van informatie die nuttig is voor het nemen van economische beslissingen door huidige en potentiële beleggers, vreemd-vermogenverschaffers en anderen, dus informatie die nuttig is voor het beoordelen van de omvang van toekomstige kasontvangsten en -uitgaven, van de tijdstippen waarop die kasstromen naar of uit de onderneming zullen vloeien en de onzekerheden die daarmee verbonden zijn (IASB, 2006b, OB2). Het management moet ook verantwoording afleggen aan de eigenaren (aandeelhouders) over het gevoerde beleid; dit is de zogenaamde "stewardship"-functie van de jaarrekening. Maar de eerder geformuleerde doelstelling van "decision usefulness" omvat het verschaffen van informatie op basis van de doelstelling van "stewardship" (IASB, 2006b, par. OB 27 en 28). In de "basis of conclusions" wordt dit standpunt uitgebreid beargumenteerd (IASB, 2006b, BC1.32-BC1.38). Twee IASB-boardleden zijn een andere mening toegedaan en

overeenstemming over de nieuwe formulering van de doelstelling van de financiële verslaggeving (OB2): het doel van ‘general purpose’⁸⁶ financiële verslaggeving is het verschaffen van financiële informatie over de rapporterende entiteit die nuttig is voor huidige en potentiële eigen- en vreemdevermogenverschaffers⁸⁷ bij het nemen van beslissingen in hun hoedanigheid als vermogenverschaffers. Om dit doel te bewerkstelligen moeten financiële verslagen informatie verstrekken over de economische productiemiddelen, aanspraken (claims) op deze productiemiddelen, en de transacties en andere gebeurtenissen en omstandigheden die leiden tot wijzigingen hierin. De informatieverschaffing richt zich op de informatiebehoeften van alle vermogensverschaffers (OB5). Informatie die nuttig is voor de besluitvorming van vermogenverschaffers kan ook nuttig zijn voor andere gebruikers van financiële verslaggevingsinformatie.

De kritiek op het discussion paper (IASB, 2006b) ten aanzien van de doelstelling is in de exposure draft (IASB, 2008a, OB9-OB12) ‘opgelost’ door onder ‘decision usefulness’ twee zaken te begrijpen waarin vermogenverschaffers geïnteresseerd zijn bij het nemen van economische beslissingen:

- Vermogenverschaffers nemen beslissingen met betrekking tot de allocatie van middelen, d.w.z. of vermogen wordt verstrekt en onder welke voorwaarden, en uit dien hoofde zijn zij direct geïnteresseerd in omvang, vrijval en onzekerheden van kasstromen (dividend, interest, en de verkoop, aflossing, afloopdata van effecten of leningen). Andere gebruikers van financiële verslagen hebben een direct of indirect belang in het vermogen van een entiteit netto-kasstromen te genereren.
- Vermogensverschaffers nemen beslissingen om hun belegging te beschermen en te laten groeien en beoordelen het management hierop. Het management is verantwoordelijk voor het beschermen van de economische productiemiddelen tegen ongunstige economische invloeden, zoals prijswijzigingen, technologische en maatschappelijke veranderingen, en voor naleving van de van toepassing zijnde wet- en regelgeving. Dergelijke beoordelingen betreffende het goede rentmeesterschap (‘stewardship’) van het management zijn vooral van belang voor de zittende aandeelhouders bij beslissingen omtrent het vervangen, herbenoemen en belonen van het management en het stemmen overige allerlei zaken betreffende het beleid. De wijze waarop het management verantwoording aflegt over het gevoerde beheer is ook van belang voor potentiële aandeelhouders.

Het afleggen van verantwoording over het gevoerde beleid wordt hiermee begrepen onder de ‘decision usefulness’-functie van de jaarrekening⁸⁸.

Zowel in de het discussion paper (IASB, 2006b, OB10) als in de exposure draft (IASB, 2008a, OB5, BC1.11-1.16) wordt vermeld dat, aangezien general purpose financial statements gericht zijn op een brede groep gebruikers, deze financiële verslagen gericht moeten zijn op het perspectief van de entiteit in plaats van het perspectief van de eigenaren (aandeelhouders). Toepassing van dit zogenaamde

zien de “stewardship”-functie liever als een aparte doelstelling (IASB, 2006b, AVI.1).

⁸⁵ Een ‘comment letter summary’ is te vinden op de website van de IASB: www.iasb.org/.

⁸⁶ Met ‘general purpose’ wordt bedoeld op financiële informatie die niet gericht is op een specifieke gebruikersgroep, maar die voor een brede groep gebruikers relevant is (IASB, 2008a, OB4). In de exposure draft (IASB, 2008a, OB 13 en 14) wordt gewezen op de beperkingen van ‘general purpose’ financiële verslaggeving. Allereerst wordt gesteld dat financiële verslaggeving slechts één van de informatiebronnen van vermogenverschaffers is (OB13). En in OB14 staat: Voor een belangrijk deel bestaat financiële verslaggevingsinformatie uit schattingen, oordelen en modellen van de financiële gevolgen voor een entiteit van transacties en andere gebeurtenissen die hebben plaatsgevonden en omstandigheden die bestaan. Er is geen sprake van een exacte weergave van deze gevolgen. Het conceptual framework bespreekt de concepten die ten grondslag liggen aan deze schattingen, oordelen en modellen en andere aspecten van financiële verslagen. De concepten zijn het doel of ideaal waar regelgevende instanties en opsteller van financiële verslagen naar moeten streven. Ideale financiële verslaggeving wordt waarschijnlijk niet volledig bereikt, zeker niet op de korte termijn, omdat dit technisch niet haalbaar is en omdat de kosten te hoog zijn. Op sommige gebieden moeten regelgevende instanties en gebruikers van financiële verslaggeving genoeg nemen met schattingen, oordelen en modellen die meer zijn gebaseerd op conventies dan op de concepten.

⁸⁷ In de Engelse tekst staat “equity investors, lenders and other creditors”.

⁸⁸ Uit een samenvatting van de commentaren op de exposure draft (zie www.iasb.org) blijkt dat respondenten vooral instemmen met de voorgestelde doelstelling van financiële verslaggeving, waarin nu expliciet is opgenomen dat gebruikers financiële verslagen gebruiken voor stewardship-doeleinden.

‘entity perspectief’ sluit niet uit dat ook informatie wordt verstrekt die primair van belang is voor aandeelhouders of andere vermogenverschaffers⁸⁹. Vanuit het perspectief van de entiteit bestaat de entiteit als zodanig en betreft de financiële verslaggeving van de entiteit de rapportage over de economische productiemiddelen en de afspraken op die productiemiddelen door de vermogenverschaffers van die entiteit. Vanuit het perspectief van de eigenaren (‘proprietary perspectief’) bestaat de entiteit niet los van de eigenaren en wordt de entiteit gezien als een verlengstuk van de eigenaren. Omdat de meeste ondernemingen tegenwoordig rechtspersonen zijn, en er sprake is van scheiding van leiding (professionele managers) en eigendom (aandeelhouders), en verschillende vormen van vermogenverschaffing gekenmerkt worden door beperkte wettelijke aansprakelijkheid, leidt het entity perspectief tot een realistische weergave (IASB, 2008a, BC1.11-BC1.15). De Board (IASB, 2008a, BC1.16) geeft echter ook aan dat zij nog niet goed heeft kunnen beoordelen wat de consequenties zijn van het aannemen van het entity-perspectief voor de verschillende fasen van het nog nader uit te werken conceptual framework.

De meeste respondenten op de exposure draft (IASB, 2008a) zijn het er mee eens dat de entiteit los staat van de eigenaren en dat het entity-perspectief moet worden gehanteerd als uitgangspunt. Maar er is ook kritiek, waarbij vooral gevraagd wordt om een meer fundamentele discussie over dit punt⁹⁰ (zie verder onder ad e).

In het conceptual framework van de FASB wordt een grote groep van mogelijke gebruikers genoemd, maar de analyse wordt al gauw beperkt tot de verschaffers van eigen en vreemd vermogen (‘investors and creditors’). Als gebruikers van financiële overzichten worden door IASC (1989) genoemd: huidige en potentiële beleggers, werknemers, geldschietters, leveranciers en andere handelscrediteuren, cliënten, overheden en hun instellingen en het publiek (par. 9). Aangezien beleggers verschaffers van risicokapitaal aan de onderneming zijn, zal het beschikbaar stellen van financiële overzichten die hun behoeften dekken eveneens voldoen aan de meeste behoeften van andere gebruikers (par. 10). Hiermee worden aandeelhouders gezien als primaire gebruikers. De IASB (2008a, OB5) ziet in haar exposure draft de informatiebehoeften van *alle* vermogenverschaffers⁹¹ als primaire focus⁹².

Ad b. de kwalitatieve eigenschappen van informatie

In het conceptual framework van de FASB geeft SFAC 2 aan welke kwalitatieve eigenschappen accounting informatie nuttig maken voor oordeels- en besluitvorming door gebruikers. Daarbij zijn de verschillende eigenschappen van informatie in een hiërarchische structuur geplaatst. De primaire kwalitatieve eigenschappen zijn relevantie (voor de oordeels- en besluitvorming) (“relevance”) en betrouwbaarheid (“reliability”). Aspecten van relevantie zijn: de voorspellende waarde (uitgangspunt voor het doen van voorspellingen), “feedback”-waarde (de informatie kan verwachtingen uit het verleden bevestigen of corrigeren) en als aanvullend aspect de tijdigheid van de informatie. Aspecten van betrouwbaarheid zijn: getrouwe weergave van hetgeen de informatie zegt weer te geven (‘representational faithfulness’)⁹³ en de controleerbaarheid van de informatie (‘verifiability’); daarnaast is een secundair en met de andere twee aspecten samenhangend aspect de neutraliteit van informatie (informatie is niet neutraal als getracht wordt de oordeels-/besluitvorming te beïnvloeden om een vooraf bepaalde uitkomst te verkrijgen). Naast relevantie en betrouwbaarheid worden nog de eigenschappen van de

⁸⁹ Bijvoorbeeld informatie over de winst per aandeel.

⁹⁰ Zie de analyse van commentaren door de IASB, comment letter analysis: http://www.fasb.org/project/phase-a_exposure_draft_cl_summary.pdf. EFRAG en de RJ (Dutch Accounting Standards Board) bepleiten een meer fundamentele discussie.

⁹¹ “Equity investors, lenders and other creditors” (IASB, 2008a, OB6).

⁹² Uit de analyse van commentaren blijkt dat de meeste respondenten het hiermee eens zijn. Maar er is wel kritiek. De Raad voor de Jaarverslaggeving (Dutch Accounting Standards Board) is van mening dat altijd aan de informatiebehoeften van werknemers, leveranciers en klanten moet worden voldaan, niet alleen indien zij een vordering hebben op de entiteit (b.v. achterstallig salaris). EFRAG geeft aan dat de koppeling tussen hetgeen relevant is voor externe gebruikers en hetgeen relevant is voor het management meer moet worden benadrukt. Voorts wijzen zij erop dat het business model van de entiteit belangrijk is voor het begrijpen van de financiële verslaggeving.

⁹³ Onder ‘representational faithfulness’ wordt ook ingegaan op volledigheid (‘completeness’) en afwezigheid van vertekening van informatie (‘freedom from bias’).

vergelijkbaarheid tussen ondernemingen (gelijktijdige stelselmatigheid, "comparability") en vergelijkbaarheid in de tijd (volgtijdige stelselmatigheid, "consistency") onderscheiden. Dit zijn weliswaar belangrijke eigenschappen van informatie voor de oordeels- en besluitvorming, maar zij worden van secundair belang geacht. Ten slotte zijn twee randvoorwaarden opgenomen: de kosten van informatieverstrekking mogen niet hoger zijn dan de baten ("cost-benefit") en de informatie hoeft niet te worden verstrekt indien het belang in het concrete geval verwaarloosbaar is ("materiality"). De primaire eigenschappen relevantie en betrouwbaarheid zijn niet tegelijkertijd volledig te bewerkstelligen. Er dient daarom te worden gestreefd naar een evenwicht ("trade-off").

In het conceptueel framework van de IASB (IASC, 1989) is er geen hiërarchie van de voornaamste kwalitatieve kenmerken⁹⁴. IASC (1989, par. 24) noemt als voornaamste kwalitatieve kenmerken begrijpelijkheid⁹⁵, relevantie, betrouwbaarheid en vergelijkbaarheid. De definiëring van het kwalitatieve kenmerk relevantie verschilt nauwelijks met de definiëring in SFAC 2⁹⁶. De definiëring van betrouwbaarheid wijkt echter af. IASC (1989, par. 31) stelt: "Informatie heeft de eigenschap van betrouwbaarheid, wanneer zij vrij is van wezenlijke onjuistheden en vooroordelen en wanneer gebruikers ervan mogen uitgaan, dat zij getrouw weergeeft hetgeen zij voorgeeft weer te geven of hetgeen zij in redelijkheid verwacht mag worden weer te geven". In de daarop volgende paragrafen komen de deelaspecten aan de orde: getrouwe weergave, het wezen gaat boven de vorm ('substance over form'), neutraliteit⁹⁷, voorzichtigheid en volledigheid⁹⁸. Materialiteit⁹⁹ is een drempel voor het verstrekken van informatie. Het nut dat informatie oplevert, behoort de kosten van verschaffing daarvan te overtreffen¹⁰⁰. Materialiteit en de afweging tussen kosten en baten van informatie komen overeen met SFAC 2.

⁹⁴ Van Offeren (1999) leidt uit de formulering van de kwalitatieve eigenschappen van informatie in het conceptueel framework van de IASB (IASC, 1989) af dat wel sprake is van een hiërarchie. Begrijpelijkheid is volgens Van Offeren het belangrijkste kenmerk (formulering in par. 25: essentieel kenmerk), relevantie en betrouwbaarheid zijn van gelijk gewicht en tevens ondergeschikt aan begrijpelijkheid (formulering in par. 26 en 31: om nuttig te zijn moet informatie relevant / betrouwbaar zijn) en vergelijkbaarheid is het minst belangrijke kenmerk (formulering in par. 39 als een constatering: gebruikers moeten in staat jaarrekeningen te vergelijken). Ik betwijfel of dit zo bedoeld is door het IASC.

⁹⁵ SFAC 2.37 onderscheidt gebruiker-specifieke kenmerken van informatie en beslissing-specifieke kenmerken van informatie. Begrijpelijkheid van informatie wordt beheerst door een combinatie van kenmerken van gebruikers en inherente kenmerken van de informatie. Daarom staat begrijpelijkheid in de hiërarchie als een link tussen de kenmerken van de gebruiker en het nut voor de beslissingen van gebruikers ('decision usefulness').

⁹⁶ In par. 26 van het IASB conceptueel framework staat dat informatie het kenmerk relevant is wanneer zij de economische beslissingen van gebruikers beïnvloedt; SFAC 2. par. 47 geeft aan dat informatie relevant is indien deze informatie verschil *kan* maken (capable of making a difference) bij het nemen van economische beslissingen. Als een gebruiker informatie ontvangt uit en bepaalde bron en even later dezelfde informatie uit een andere bron, dan is de informatie uit deze laatste bron niet minder relevant; wel heeft deze informatie minder waarde (zie SFAC 2.37).

⁹⁷ In het Stramien van de Raad voor de Jaarverslaggeving is 'neutrality' vertaald met onpartijdigheid, dat wil zeggen vrij van vooringenomenheid. Ik gebruik hier de term 'neutraliteit'.

⁹⁸ Onderdelen van de definitie van betrouwbaarheid vormen:

- getrouwe weergave: om betrouwbaar te zijn, dient informatie een getrouw beeld te geven van de transacties en andere gebeurtenissen (par. 33);
- het wezen gaat boven de vorm ('substance over form'): transacties en gebeurtenissen dienen te worden verantwoord en weergegeven in overeenstemming met hun wezen en de economische realiteit, en niet slechts hun juridische gedaante (par. 35);
- neutraliteit: informatie dient vrij te zijn van vooringenomenheid (par. 36);
- voorzichtigheid: een mate van zorg dient te worden ingebouwd bij het vormen van de oordelen die nodig zijn bij het maken van de noodzakelijke schattingen in situaties van onzekerheid, zodanig dat activa of baten niet te hoog en passiva of kosten niet te laag worden weergegeven (par. 36);
- volledigheid: de informatie in financiële overzichten dient volledig te zijn binnen de grenzen die gevormd worden hetgeen van relatieve betekenis is en de kosten van vervaardiging (par. 38).

⁹⁹ Informatie is materieel indien het weglaten of onjuist weergeven daarvan de economische beslissingen van gebruikers zou kunnen beïnvloeden.

¹⁰⁰ Deze afweging wordt voornamelijk gemaakt door wet- en regelgevende instanties, maar ook door verschaffers en gebruikers van informatie moeten zich van deze beperking bewust zijn (IASC, 1989, par. 44)..

In de exposure draft (IASB, 2008a) wordt een hiërarchie ingevoerd van kwalitatieve kenmerken van informatie: relevantie en getrouwe weergave ('faithful representation') zijn de fundamentele kwalitatieve eigenschappen van informatie. Informatie is relevant als deze informatie verschil kan¹⁰¹ maken bij het nemen van beslissingen door gebruikers in hun hoedanigheid van vermogenverschaffers¹⁰².

IASB (2008a) vervangt de term betrouwbaarheid ('reliability') door getrouw beeld/getrouwe weergave ('faithful representation')¹⁰³. IASB (2008a, QC7) stelt: "Om nuttig te zijn in de financiële verslaggeving moet informatie een getrouwe weergave zijn van de economische verschijnselen die deze informatie probeert weer te geven. Er is sprake van een getrouwe weergave als de weergave van een economisch verschijnsel volledig is, neutraal is en indien de informatie geen materiële fouten bevat. Een getrouwe weergave van de onderliggende transactie, gebeurtenis of omstandigheden is in overeenstemming met hun economische betekenis, en dat komt niet altijd overeen met de juridische gedaante." Omdat de economische verschijnselen meestal worden gemeten onder onzekerheid betekent een getrouwe weergave niet de totale afwezigheid van fouten; er moeten vaak schattingen worden gemaakt. Voor een getrouwe weergave is het soms noodzakelijk expliciet de mate van onzekerheid te vermelden in de financiële rapportage (IASB, 2008a, QC11). Toepassing van de fundamentele kwalitatieve eigenschappen van informatie impliceert dat eerst wordt gekeken welke economische verschijnselen moeten worden weergegeven in financiële verslagen (welke verschijnselen zijn relevant voor het nemen van beslissingen); indien de relevantie eenmaal is vastgesteld moet worden bepaald op welke wijze deze relevante verschijnselen het beste kunnen worden weergegeven (IASB, 2008a, QC12, QC13). De fundamentele kwalitatieve eigenschappen (relevantie en getrouwe weergave) leiden er gezamenlijk toe dat sprake is van decision usefulness (IASB, 2008a, QC14).

De aanvullende ('enhancing') kwalitatieve eigenschappen vergroten de decision usefulness van financiële verslaggevingsinformatie die voldoet aan de criteria relevantie en getrouwe weergave; hiermee wordt informatie die meer nut voor gebruikers oplevert onderscheiden van informatie die minder nut oplevert. De aanvullende kwalitatieve eigenschappen van informatie zijn vergelijkbaarheid¹⁰⁴, verifieerbaarheid¹⁰⁵, tijdigheid¹⁰⁶ en begrijpelijkheid¹⁰⁷ (IASB, 2008a, QC15).

¹⁰¹ Zie noot 93.

¹⁰² In vergelijking met het oorspronkelijke conceptual framework (IASC, 1989) is de zinsnede "in de hoedanigheid van vermogenverschaffers" toegevoegd. Dit is in overeenstemming met hoofdstuk 1 van de exposure draft voor het nieuwe conceptual framework (IASB, 2008a).

¹⁰³ De component 'freedom of material error' is toegevoegd als onderdeel van 'faithful representation' en de component 'verifiability' is verwijderd. 'Substance over form' wordt niet meer afzonderlijk genoemd als component van 'faithful representation' omdat 'faithful representation' automatisch betekent dat de economische betekenis van een transactie wordt weergegeven, zodat het redundant is om dit afzonderlijk te vermelden. Ook voorzichtigheid ('prudence' of 'conservatism') wordt niet afzonderlijk genoemd omdat het opnemen hiervan als component van 'faithful representation' in strijd is met de eigenschap neutraliteit omdat het inbouwen van een zekere mate van voorzichtigheid zou leiden tot vertekening van informatie.

¹⁰⁴ Vergelijkbaarheid is de eigenschap die het gebruikers mogelijk maakt overeenkomsten en verschillen tussen twee verzamelingen economische verschijnselen vast te stellen. Het gaat hier zowel om vergelijkbaarheid van gelijksoortige informatie tussen ondernemingen als om vergelijkbaarheid van financiële informatie van één onderneming over verschillende jaren: consistentie kan dit doel verwezenlijken. Zie IASB, 2008a, QC16-QC19.

¹⁰⁵ Verifieerbaarheid betekent dat verschillende verstandige ('knowledgeable') en onafhankelijke waarnemers algemene overeenstemming kunnen bereiken, hoewel niet noodzakelijk volledige overeenstemming, over de vraag dat ofwel de informatie de economische verschijnselen die worden weergegeven weergeeft zonder materiële fouten of vertekening, ofwel dat een juiste verwerkings- of waarderingsmethode is toegepast zonder materiële fouten of vertekening. Verificatie kan direct of indirect zijn. Zie IASB, 2008a, QC20 en QC21.

¹⁰⁶ Tijdigheid betekent dat de informatie beschikbaar is voordat deze het vermogen verliest om beslissingen te beïnvloeden. Zie IASB, 2008a, QC22.

¹⁰⁷ Hoewel een duidelijke en beknopte presentatie voorgebruikers behulpzaam is om deze informatie te begrijpen is het feitelijke begrip of de begrijpelijkheid voor een groot deel afhankelijk van de gebruikers zelf. In de exposure draft (IASB, 2008a, QC24) worden strengere eisen gesteld aan gebruikers dan in SFAC 2 en het huidige conceptual framework van de IASB (IASC, 1989). In IASC (1989, par. 25) staat: "Gebruikers worden geacht een redelijke kennis te bezitten van het bedrijfsleven en van economische activiteiten, alsmede van verslaggeving, en bereid te zijn de informatie met een redelijke mate van toewijding te bestuderen". In IASB (2008a, QC24) staat dat de gebruikers een financieel verslag moeten kunnen lezen, dat ze ten behoeve van de

IASB (2008a) noemt twee beperkingen van informatie in financiële verslaggeving, namelijk materialiteit en kosten. Er zijn geen belangrijke verschillen met SFAC 2 en IASC (1989).

Ad c Definiëring van de elementen

De kern van de gangbare conceptual frameworks¹⁰⁸ vormen de definiëring, de verwerking en de waardering van de elementen van financiële overzichten. In het conceptual framework van de IASB (1989) worden onderscheiden: elementen die rechtstreeks betrekking hebben op de evaluatie van de financiële positie (activa, vreemd vermogen en eigen vermogen) en elementen die rechtstreeks verband houden met de evaluatie van winst als maatstaf om de resultaten te beoordelen (baten en lasten). In het conceptual framework in de Verenigde Staten (SFAC 6¹⁰⁹) worden tien elementen onderscheiden, namelijk activa, vreemd vermogen, eigen vermogen, vermogensstortingen en vermogensonttrekkingen door eigenaren, totaalresultaat ('comprehensive income')¹¹⁰, opbrengsten, kosten, baten en lasten.

Bij de besluitvorming omtrent de weergave van transacties en gebeurtenissen in de financiële overzichten worden drie fasen onderscheiden: a) wordt voldaan aan de definitie van een element?; b) komt het element in aanmerking voor verwerking?; en c) hoe vindt waardering van de elementen plaats?

De elementen die rechtstreeks betrekking hebben op de evaluatie van de financiële positie zijn activa, passiva en eigen vermogen. Zij worden als volgt gedefinieerd (IASB, 1989, par. 49):

“Een *actief* is een uit gebeurtenissen in het verleden voortgekomen middel, waarover de onderneming de beschikkingsmacht heeft en waaruit in de toekomst naar verwachting economische voordelen naar de onderneming zullen vloeien.

Vreemd vermogen betreft bestaande verplichtingen van de onderneming die voortkomen uit gebeurtenissen in het verleden, waarvan de afwikkeling naar verwachting resulteert in een uitstroom uit de onderneming van middelen die economische voordelen in zich bergen.

Eigen vermogen is het overblijvend belang in de activa van de onderneming na aftrek van al haar vreemd vermogen.”

Als is voldaan aan de definitie van een actief of vreemd vermogen, dan betekent dit nog niet dat verwerking in de balans plaatsvindt. Het is een noodzakelijke voorwaarde, geen voldoende voorwaarde voor de verwerking van elementen. De definities van een actief en van vreemd vermogen geven hun essentiële kenmerken aan, doch pogen niet de criteria op te sommen waaraan voldaan moet worden willen zij voor opname in de balans in aanmerking komen (IASB, 1989, par. 50). Of een actief op de balans wordt opgenomen, hangt af van de vraag of aan de verwerkingscriteria is voldaan.

De elementen die direct verband houden met de evaluatie van de winst zijn baten en lasten. Zij worden als volgt gedefinieerd (IASB, 1989, par. 70):

“*Baten* zijn vermeerderingen van het economisch potentieel gedurende de verslagperiode in de vorm van instroom van nieuwe of verhoging van bestaande activa, dan wel vermindering van vreemd vermogen, een en ander uitmondend in toename van het eigen vermogen, anders dan door bijdragen van deelhebbers daarin.

Lasten zijn verminderingen van het economisch potentieel gedurende de verslagperiode in de vorm van uitstroom of uitputting van activa, dan wel het ontstaan van vreemd vermogen, een en ander uitmondend in afname van het eigen vermogen, anders dan door uitdelingen aan deelhebbers daarin.”

Duidelijk is dat baten en lasten zijn gedefinieerd in termen van toe- en afnames van activa en vreemd vermogen. Dit komt overeen met de zogenaamde 'asset/liability view'¹¹¹. Niet alle baten en lasten worden in de winst- en verliesrekening opgenomen. Daarvoor gelden de criteria voor verwerking alsmede de toegepaste kapitaalinstandhoudingsdoelstelling.

besluitvorming informatie met een redelijke mate van toewijding moeten kunnen beoordelen en analyseren, en als ze het niet goed begrijpen dat sommige gebruikers de hulp zouden kunnen inroepen van een adviseur.

¹⁰⁸ In het eerste deel van deze subparagraaf beperk ik mij tot het conceptual framework van de IASB (1989). Dit conceptual framework is door de Raad voor de Jaarverslaggeving overgenomen als het “Stramien”. Teksten in deze subparagraaf zijn gebaseerd op de vertaling van de Raad voor de Jaarverslaggeving.

¹⁰⁹ SFAC 6 vervangt SFAC 3, maar is ook van toepassing op not-for-profitorganisaties.

¹¹⁰ Totaalresultaat omvat alle mutaties in het eigen vermogen, anders dan stortingen en onttrekkingen door eigenaren. Het omvat dus naast het nettoresultaat de rechtstreekse mutaties in het eigen vermogen.

¹¹¹ Zie paragraaf 5.3.2.2.

Ad d. Verwerkingscriteria, waarderingsgrondslagen en handhavingsdoelstellingen

“Verwerking is het proces van opneming in de balans of winst- en verliesrekening van een post die onder de definitie van een element valt en voldoet aan de criteria voor opneming (...). Zij houdt in het uitdrukken van de post in woorden en met een geldbedrag, en het opnemen van dat bedrag in de totalen van balans of winst- en verliesrekening. Posten die aan de criteria voor verwerking voldoen, behoren in de balans of winst- en verliesrekening te worden opgenomen. Het niet opnemen van deze posten wordt niet goedgemaakt door het verstrekken van de grondslagen voor waardering en resultaatbepaling, noch door vermelding in de toelichting of in aanvullend toelichtend materiaal.” (IASB, 1989, par. 82).

“Een post die aan de definitie van een element voldoet, moet worden verwerkt indien:

a. het waarschijnlijk is dat enig aan die post verbonden economisch voordeel naar of uit de onderneming zal vloeien, en

b. de post een kostprijs of waarde heeft waarvan de omvang met betrouwbaarheid kan worden vastgesteld.” (IASB, 1989, par. 83).

Hierbij moet aandacht worden gegeven aan de relatieve betekenis ('materialiteit') van de post. Voorts impliceert de onderlinge samenhang tussen de elementen dat een post die aan de definitie en aan de verwerkingscriteria voor een afzonderlijk element voldoet, bijvoorbeeld een actief, automatisch de verwerking van een ander element vereist, bijvoorbeeld een bate of een verplichting (IASB, 1989, par. 84). Dit komt voort uit het systeem van dubbel boekhouden.

Het conceptueel framework van de IASB komt niet verder dan de constatering dat in financiële overzichten een aantal verschillende waarderingsgrondslagen wordt toegepast en wel in verschillende mate en in wisselende combinaties (IASB, 1989, par. 100). Genoemd worden de historische kostprijs, de actuele kostprijs, de directe opbrengstwaarde en de indirecte opbrengstwaarde.

Ten aanzien van het kapitaalbegrip wordt in par. 102 gesteld dat de meeste ondernemingen een financieel kapitaalbegrip hebben gekozen. De keuze van het passende kapitaalbegrip door een onderneming dient te worden gebaseerd op de behoeften van de gebruikers van haar financiële overzichten (par. 103). Er worden onderscheiden financiële kapitaalinstandhouding en fysieke kapitaalinstandhouding (par. 104).

Bij financiële kapitaalinstandhouding is er slechts van ‘verdiende’ winst sprake indien het financiële bedrag van het netto-actief aan het einde van de periode het financiële bedrag van het netto-actief aan het begin van de periode overtreft, zulks na uitschakeling van enige uitdeling aan en bijdrage van eigenaars gedurende de periode. Financiële kapitaalinstandhouding kan worden gemeten in nominale geldeenheden of in eenheden van constante koopkracht.

Bij fysieke kapitaalinstandhouding is er slechts van ‘verdiende’ winst sprake indien de fysieke productiecapaciteit van de onderneming aan het einde van de periode de fysieke productiecapaciteit aan het begin van de periode overtreft, uiteraard wederom na uitschakeling van enige uitdeling aan en bijdrage van eigenaars gedurende de periode.

De laatste paragraaf (par. 110) van het conceptueel framework luidt: "De keuze van de waarderingsgrondslagen en van het kapitaalinstandhoudingsbegrip, zal het verslaggevingsmodel bepalen voor de opstelling van de financiële overzichten. Verschillende verslaggevingsmodellen vertonen een verschillende mate van relevantie en betrouwbaarheid en, evenals op andere gebieden, dient het bestuur een evenwicht te zoeken tussen relevantie en betrouwbaarheid. Dit stramien is toepasselijk op een reeks van verantwoordingsmodellen en verschaft een richtsnoer voor de opstelling en vormgeving van de financiële overzichten onder het gekozen model. Op het huidige moment is het niet de bedoeling van de IASB Board een bepaald model voor te schrijven, tenzij in uitzonderlijke omstandigheden, zoals voor die ondernemingen die rapporteren in de geldeenheid van een economie met hyperinflatie. Deze bedoeling zal echter worden herzien in het licht van ontwikkelingen in de wereld."

Op het gebied van de waarderingsgrondslagen en de kapitaalinstandhoudingsbegrippen wordt in de conceptueel frameworks van de IASB (1989) en van de FASB slechts gekomen tot een opsomming van mogelijkheden, waarbij geen fundamentele keuzes worden gemaakt. Dat is anders in het Verenigd Koninkrijk, waar in de "Statement of Principles for Financial Reporting" wordt ingegaan op de waarderingsgrondslagen van activa, vreemd vermogen en eigen vermogen, en op de invloed van handhavingsdoelstellingen bij het bepalen van baten en lasten en criteria voor de keuze van een waarderingsgrondslag. De twee belangrijkste waarderingsgrondslagen zijn historische kosten en de een of andere vorm van actuele waarde ('current cost'). De keuze is afhankelijk van de vraag welke waarderingsgrondslag het beste in overeenstemming is met de doelstelling van financiële verslagen en

met de kwalitatieve eigenschappen van financiële informatie. Er kan gekozen worden voor één enkele waarderingsgrondslag (bijvoorbeeld historische kosten) of voor een combinatie van waarderingsgrondslagen ('mixed measurement system') (ASB, 1999, par. 6.3). De Statement voorziet dat deze laatste methode wordt gebruikt en richt zich hierop¹¹². Een van hoofdstukken van de Statement of Principles is gewijd aan waardering (eerste waardering, vervolgwaarderingen, het kiezen van een waarderingsgrondslag, wijzigingen van de waarderingsgrondslag, en waarderingproblemen, zoals uitgaan van going concern, gebruik maken van contante waarden, waardering bij onzekerheid) en vermogensinstandhoudingsdoelstellingen (rekening houdend met veranderende prijsniveaus). De Statement of Principles (par. 6.3) kiest expliciet voor een 'mixed measurement system' en het desbetreffende hoofdstuk beoogt richtlijnen te geven voor de keuze van waarderingsgrondslagen gelet op de specifieke omstandigheden.

De FASB publiceerde een afzonderlijk concept statement over het hanteren van contante waardeberekeningen (FASB, SFAC 7, 2000). Het conceptual framework van de IASB (IASB, 1989) geeft aan welke waarderingsgrondslagen kunnen worden gehanteerd, de Statement of principles gaat verder door de ontwikkeling van een raamwerk voor de keuze van waarderingsgrondslagen.

De regelgevende instanties hebben waarderingsgrondslagen uitgewerkt in afzonderlijke standaarden. In de standaarden van de IASB en de FASB is de laatste jaren een duidelijke verschuiving te constateren in de richting van 'fair value'. Op het gebied van fair-value-waardering publiceerde de IASB twee discussion papers die niet expliciet deel uitmaken van het conceptual framework-project, namelijk een discussion paper over "Measurement Bases for Financial Accounting. Measurement on Initial Recognition" (IASB, 2005a), een gezamenlijk project van de IASB en de Canadese regelgever, en "Fair Value Measurement" (november 2006; 2 delen, waarbij het tweede deel bestaat uit de Amerikaanse standaard SFAS 157 met dezelfde titel) (IASB, 2006c, 2006d). Dit werd in mei 2009 gevolgd door een exposure draft "Fair Value Measurement" (IASB, 2009a). Deze exposure draft definieert fair value, biedt een raamwerk voor het meten van fair value en geeft aan welke additionele gegevensverstrekking ('disclosure') moet plaatsvinden¹¹³. Deze discussiestukken en exposure draft maken deel uit van het project 'fair value measurement' en staan los van het gezamenlijke conceptual framework project van de IASB en FASB. In het 'fair value measurement' wordt getracht een standaard te ontwikkelen waarin wordt aangegeven **hoe** de reële waarde bepaald moet worden als een andere standaard toepassing van reële waarde toestaat of verplicht stelt. De vraag **wanneer** reële waarde in de financiële verslaggeving mag of moet worden toegepast wordt beantwoord in de verschillende standaarden¹¹⁴. Het onderdeel waarderingsgrondslagen in het conceptual framework, dat nog verder ontwikkeld moet worden, moet een fundament bieden voor het bepalen **waarom** een bepaalde waarderingsgrondslag onder bepaalde omstandigheden moet worden gebruikt¹¹⁵.

¹¹² In een discussiestuk van de ASB "The role of valuation in financial reporting" (1993) werd reeds geconstateerd dat in de praktijk een mengvorm van de waarderingsgrondslagen historische kosten en actuele waarde wordt toegepast, hetgeen ertoe leidt dat activa en verplichtingen op verschillende grondslagen worden gewaardeerd en dat het resulterende eigen vermogen een hybride grootte wordt waarvan de betekenis niet onmiddellijk duidelijk is (vgl. ASB, The Role of Valuation in Financial Reporting, par. 1). In dit discussiestuk worden de achtergronden van de voorstellen die in de "draft statement of principles" naar voren komen geschetst en wordt de keuze voor een geleidelijke ontwikkeling naar een waarderingsgrondslag op basis van actuele waarde nader uitgewerkt. In het 'discussion paper' worden de problemen en inconsistenties in de huidige praktijk van waardering van activa in de balans weergegeven en wordt gesteld dat de ASB in feite drie mogelijkheden had, namelijk: volledige terugkeer naar waardering tegen historische kosten, het introduceren van een volledig systeem van actuele waarde, of het aanpakken van enkele van de ongerijmdheden (anomalieën) in het stelsel van historische kosten. Omdat de eerste twee mogelijkheden niet praktisch haalbaar zijn, is gekozen voor de derde mogelijkheid, als een uitwerking van de gekozen aanpak van een geleidelijke ontwikkeling. Deze benadering behelst dat de ASB voor sommige activa herwaardering gaat eisen, bijvoorbeeld voor vaste activa (behalve activa die slechts heel specifiek kunnen worden ingezet), courante beleggingen en courante voorraden (commodities).

¹¹³ Over de fair-value-grondslag is discussie ontstaan naar aanleiding van de kredietcrisis: toepassing van (full) fair value leidt tot een grotere volatiliteit in de gerapporteerde resultaten en zou daardoor de crisis kunnen versterken. Zie paragraaf 5.2.4.

¹¹⁴ Bijvoorbeeld IAS 39 (Financial Instruments: Recognition and Measurement), IAS 41 (Agriculture), IFRS 3 (Business Combinations), IFRS 5 (Non-current Assets Held for Sale and Discontinued Operations), etc.

¹¹⁵ Bron: website IASB:

www.iasb.org/Current+Projects/IASB+Projects/Fair+Value+Measurement/Fair+Value+Measurement.htm.

Ad e. De rapporterende entiteit

Ook op andere vlakken gaat de Statement of Principles verder: er zijn afzonderlijke hoofdstukken opgenomen over de rapporterende entiteit, de verwerking van belangen in andere entiteiten en presentatie. De eerste genoemde twee aspecten komen hier aan de orde. In hoofdstuk 2 over de rapporterende entiteit komt aan de orde welke entiteiten financiële verslagen moeten publiceren en de grenzen van een rapporterende entiteit, de relatie tussen de enkelvoudige en geconsolideerde jaarrekening en de betekenis van het begrip ‘control’ (overheersende zeggenschap)¹¹⁶. Een entiteit moet financiële verslagen opstellen en openbaar maken als er een legitieme vraag is naar de informatie en indien sprake is van een samenhangende economische eenheid. De grenzen van de rapporterende eenheid worden bepaald door de reikwijdte van de control; control kan direct of indirect (d.w.z. via een entiteit waarover de entiteit de directe control heeft) zijn. Als een rapporterende eenheid eenmaal is vastgesteld worden twee grenzen getrokken – een grens gebaseerd op directe control en een grens gebaseerd op directe plus indirecte control. Directe control wordt gehanteerd in de enkelvoudige jaarrekening; directe plus indirecte control wordt gehanteerd in de geconsolideerde jaarrekening, waarbij de reporting entity wordt aangeduid als de groep. Control wordt gedefinieerd als de mogelijkheid gebruik te maken van de economische productiemiddelen én de mogelijkheid om de voor- en nadelen van het gebruik te genieten. Een entiteit heeft control over een andere entiteit indien de entiteit de mogelijkheid heeft het operationele en financiële beleid van die andere entiteit te bepalen met het oog op het behalen van voordelen uit de activiteiten van die entiteit. De kenmerken van control worden in dit hoofdstuk van de Statement of Principles verder uitgewerkt.

In hoofdstuk 8 van de Statement of Principles over de verwerking van belangen in andere entiteiten wordt ingegaan op de mate van invloed, waarbij wordt onderscheiden: control (de zeggenschap), joint control (gedeelde zeggenschap), significant influence (invloed van betekenis), lesser or no influence (minder of geen invloed van betekenis).

In het kader van het conceptual framework-project publiceerden de IASB en de FASB gezamenlijk een discussion paper (IASB, 2008b) waarin de Boards hun voorlopige visie geven over de rapporterende entiteit. De onderwerpen die in de Statement of Principles (IASB, 1999) worden behandeld in twee afzonderlijke hoofdstukken, worden hier samengevoegd. Een rapporterende entiteit wordt breed omschreven als een afgebakend gebied van ondernemingsactiviteit, dat van belang is voor huidige en potentiële eigen- en vreemdvermogensverschaffers. Tot de rapporterende entiteit kunnen ook niet-rechtspersonen behoren. De algemene vraag die aan de orde komt is, wanneer de relatie tussen een entiteit en een andere entiteit zodanig is dat de grenzen tussen deze entiteiten buiten beschouwing moeten worden gelaten en de entiteiten als een enkele eenheid moeten worden beschouwd. Hiertoe wordt het begrip ‘control’ (de zeggenschap) gehanteerd, in de betekenis van de ene entiteit die ‘control’ heeft over de andere entiteit. Voor een groep (‘group reporting entity’) wordt control omschreven op conceptueel niveau. Net als bij de ASB omvat control twee elementen: de macht om de zeggenschap uit te oefenen én de mogelijkheid om de hieraan verbonden voordelen (of verminderde nadelen) te verkrijgen¹¹⁷. Eveneens overeenkomstig de Statement of Principles moeten voor de beoordeling of een entiteit control heeft over een andere entiteit alle aanwezige feiten en omstandigheden in de beschouwing worden betrokken. Het discussion paper onderscheidt drie benaderingen voor het bepalen van de samenstelling van een groep (‘group reporting entity’), namelijk: het controlling entity model; het common control model, en het risks and rewards model¹¹⁸. In dat kader wordt ook aandacht besteed aan control in de context van de definitie van activa in het conceptual framework.

¹¹⁶ In het vervolg gebruik ik de term ‘control’.

¹¹⁷ In het discussion paper (IASB, 2008b, par. 49) staat de volgende werkdefinitie: “Control of an entity is the ability to direct the financing and operating policies of an entity, so as to access benefits from the entity (or to reduce the incidence of losses) and increase, maintain or protect the amount of those benefits (or reduce the amount of those losses).”

¹¹⁸ In het discussion paper (IASB, 2008b, section 2, par. 29-105) wordt een uitgebreide beschouwing gewijd aan deze benaderingen. De ‘preliminary view’ van de Board is dat het ‘controlling entity model’ gehanteerd moet worden als primaire basis voor het bepalen van de samenstelling van de groep en dat het ‘common control model’ alleen onder bepaalde omstandigheden moet worden gebruikt. Voorts is het voorlopige oordeel van de Board dat de moeilijkheden die men in de praktijk tegenkomt bij het hanteren van het ‘controlling entity model’

De board hanteert het eerder besproken entity-perspectief en dat betekent voor de geconsolideerde jaarrekening dat deze moet worden gepresenteerd vanuit het perspectief van de groep (niet vanuit het perspectief van de aandeelhouders van de moedermaatschappij, zoals gebeurt onder het proprietary-perspectief). Voorts luidt het voorlopig oordeel van de Boards dat de geconsolideerde jaarrekening voldoet aan de doelstelling van financiële verslaggeving: het verschaffen van nuttige informatie aan eigen- en vreemdvermogensverschaffers. Over het nut van de enkelvoudige jaarrekening (van een moedermaatschappij) bestaan echter verschillende visies, maar de Boards zijn van mening dat het opnemen van een enkelvoudige jaarrekening niet moet worden uitgesloten, mits deze is opgenomen in hetzelfde financiële verslag als waarin de geconsolideerde jaarrekening is opgenomen.

In december 2008 publiceerde de IASB een exposure draft over de geconsolideerde jaarrekening, die IAS 27 *Consolidated and Separate Financial Statements* en SIC 12 *Consolidation – Special Purpose Entities* moet gaan vervangen. Hier komt opnieuw de definitie van control aan de orde, zij het dat deze in ED 10 gedetailleerder wordt uitgewerkt. Control wordt gedefinieerd als “de macht om de activiteiten van een entiteit te sturen om rendement te genereren voor de rapporterende entiteit” (“A reporting entity controls another entity when the reporting entity has the power to direct the activities of that other entity to generate returns to the reporting entity”; ED 10 (IASB, 2008d, par. 4). Macht en rendement moeten gezamenlijk worden beschouwd (par. 12) en voortdurend (par. 15) worden beoordeeld. Beoordeling of een rapporterende entiteit de macht heeft de activiteiten van een andere entiteit te sturen dient te geschieden voor een entiteit waarin de rapporterende entiteit stemrechten heeft of andere regelingen om de zeggenschap uit te oefenen en voor een ‘gestructureerde entiteit’ (par. 21). Een ‘gestructureerde entiteit’ (‘structured entity’) is een (nieuwe) term voor ‘special purpose entities (die nu behandeld worden in SIC 12) en de exposure draft biedt regels voor het bepalen wanneer sprake is van ‘control’ van een gestructureerde entiteit. Een rapporterende entiteit moet een geconsolideerde jaarrekening opstellen waarin begrepen zijn alle entiteiten waarover hij de zeggenschap (control) heeft en hierover rapporteren als een enkele entiteit. In de exposure draft zijn voorts disclosure-eisen opgenomen.

De relatie tussen het hoofdstuk “Reporting entity” in het conceptual framework¹¹⁹ en ED 10 over de geconsolideerde jaarrekening is niet duidelijk. Bijna alle onderwerpen in het discussion paper (IASB, 2008b) komen ook aan de orde in ED 10 (IASB, 2008d)¹²⁰. EFRAG merkt in zijn commentaar op het discussion paper¹²¹ onder andere op dat hij het niet eens is met het voorstel om control te hanteren als criterium voor het vaststellen van de samenstelling van een groep (‘group reporting entity’). EFRAG is van mening dat zowel ‘control’ als ‘risks and rewards’ moeten worden gehanteerd om ondernemingsactiviteiten te beschrijven. Volgens EFRAG wordt onvoldoende aangegeven waarom toepassing van het criterium ‘control’ leidt tot beslissingsrelevante informatie¹²².

Ad f. Presentatie

De Engelse *Statement of Principles* heeft een apart hoofdstuk gewijd aan presentatie. Dit hoofdstuk gaat over de presentatie van informatie over financiële prestaties¹²³, over de financiële positie (balans) en over

bij special purpose entities (SPE's) niet noodzakelijkerwijs betekenen dat het concept als zodanig niet goed is. In overeenstemming met de interpretatie van IFRIC: SIC 12 *Consolidation – Special Purpose Entities*, zou men als er geen macht is die kan worden uitgeoefend op de SPE, de nadruk kunnen leggen op de mogelijkheid de voordelen te behalen (of de mate waarin risico wordt gelopen) om vast te stellen of sprake is van de zeggenschap (control) over de SPE door een andere entiteit. SIC 12 geeft een opsomming van omstandigheden die aanwijzingen kunnen zijn dat een entiteit de zeggenschap (control) heeft over een SPE (waarbij de nadruk ligt op voordelen of risico's in plaats van op macht. Een dergelijk benadering wordt ook toegepast door de FASB in Interpretation No. 46R *Consolidation of Variable Interest Entities*.

¹¹⁹ Ten tijde van het schrijven was er alleen nog een discussion paper beschikbaar (IASB, 2008b).

¹²⁰ Dit is de reden dat de Raad voor de Jaarverslaggeving in haar commentaar op het discussion paper aangeeft dat het prematuur is om haar visie te geven. Een nieuwe standaard over consolidatie kan fundamentele wijzigingen aanbrengen in het denken over de onderwerpen die aan de orde komen in het discussion paper.

¹²¹ Comment letter van 22 oktober 2008 aan de IASB. Zie www.efrag.org.

¹²² Ook EFRAG merkt op dat het prematuur is nu reeds een conclusie te trekken over het te hanteren perspectief en bepleit een meer fundamentele discussie.

¹²³ De *Statement of Principles* spreekt van een “statement of financial performance”. Veel ondernemingen presenteren twee overzichten: een winst-en-verliesrekening en een “statement of recognised gains and losses” (overzicht van het totaalresultaat; comprehensive income). Het aantal overzichten en de presentatie wordt

kasstromen (kasstroomoverzicht). Gegevensverstrekking in de toelichting (disclosure) is geen alternatief voor verwerking en is geen correctie of rechtvaardiging voor onjuiste weergave of achterwege laten van informatie in de primaire financiële overzichten. Hierbij wordt ingegaan op de vraag hoe posten moeten worden geaggregeerd¹²⁴ en geclassificeerd en hoe een goede presentatie van financiële prestaties, financiële positie en kasstromen eruit zou moeten zien.

Presentation and disclosure maakt ook deel uit van het gezamenlijke conceptual framework project van de IASB en de FASB, maar dit project is nog niet actief. Wel wordt gewezen op twee andere projecten, namelijk een gezamenlijk project van de IASB en de FASB *Financial Statement Presentation* (in oktober 2008 verscheen een discussion paper: IASB, 2008e), een discussion paper in 2005 gevolgd door een exposure draft in 2009 van de IASB over het bestuursverslag *Management Commentary* (IASB, 2005b, 2009b)¹²⁵ en een project van de Canadian Accounting Standards Board *Disclosure Framework – Concepts*, waarin richtlijnen worden ontwikkeld voor regelgevende instanties voor het vaststellen van disclosure-eisen in verslaggevingsstandaarden¹²⁶.

5.2.3.4 Evaluatie

Doel van het oorspronkelijke conceptual framework van het IASC (1989) was om als hulpmiddel te dienen voor het ontwikkelen van toekomstige en de herziening van bestaande standaarden en voor harmonisatie en voorts om als hulpmiddel voor nationale regelgevende instanties, opstellers, controleurs en gebruikers van jaarrekeningen en geïnteresseerden. De IASB en de FASB omschrijven het doel van een conceptual framework duidelijker: het conceptual framework moet er voor zorgen dat standaarden duidelijk gebaseerd zijn op consistente ‘principles’ en daarvoor moeten die principles gebaseerd zijn op ‘fundamental concepts’. Dat betekent dat allerlei conclusies die worden getrokken bij het ontwikkelen van standaarden worden afgeleid (‘derived’) uit de van toepassing zijnde concepts¹²⁷. Het lijkt erop dat de Boards ambitieuzer dan het IASC (1989) zijn bij het formuleren van het doel van hun gezamenlijke conceptual framework-project. De concepts moeten antwoorden bieden op de vraag hoe de IASB zelf bepaalde verslaggevingsstandaarden op consistente wijze moet behandelen. De begrippen ‘principles’ en ‘concepts’ worden niet gedefinieerd, maar uit de context valt af te leiden dat met de concepts bedoeld wordt: de doelstelling van financiële verslagen, de kwalitatieve eigenschappen van informatie, de rapporterende entiteit, et cetera. De ‘principles’ (uitgangspunten) zijn dan bijvoorbeeld het entity-perspectief, de focus op de financiële informatiebehoeften van eigen- en vreemvermogensverschaffers¹²⁸. Anders dan bij de postulates and principles-benadering is in het gezamenlijk conceptual framework van de IASB en de FASB de doelstelling van financiële verslaggeving het fundament van het conceptual framework. Maar het is geen bouwwerk waar deductief uit kan worden afgeleid hoe verslaggevingsvraagstukken moeten worden opgelost en dat zal het waarschijnlijk ook niet worden als het project is afgerond. Daarvoor biedt het conceptual framework (nog) te weinig houvast, bijvoorbeeld ten aanzien van de doelstelling. In de exposure draft (IASB, 2008b) is een creatieve oplossing bedacht: beslissingsrelevantie (‘decision usefulness’) staat centraal, maar het geven van discharge over het gevoerde beleid, het benoemen en ontslaan van bestuurders, et cetera, zijn ook economische beslissingen, zodat ‘stewardship’ feitelijk begrepen is in ‘decision usefulness’. In de beleving van velen wordt echter de decision usefulness-doelstelling gekoppeld aan waardebeoordeling (‘value’) en hiervoor is een schatting van toekomstige kasstromen noodzakelijk, terwijl ‘stewardship’ veel meer betrekking heeft op het afleggen van verantwoording over het gevoerde beleid, de behaalde resultaten en de positie aan het eind van het jaar

bepaald door wettelijke bepalingen en gewoonten.

¹²⁴ Zie Camfferman (2007).

¹²⁵ In verschillende landen verschenen discussiestukken van regelgevende instanties over het bestuursverslag, bijvoorbeeld: Accounting Standards Board: *Operating and Financial Review* (2006), Canadian Reporting Performance Board: *Management's Discussion and Analysis. Guidance on preparation and disclosure* (Canadian Institute of Chartered Accountants, 2009), German Accounting Standards Board, German Accounting Standard No. 15: *Management Reporting* (Duitse versie: Lageberichterstattung) (2005), en European Accounting Study Group (2000), *Management's analysis of the business*.

¹²⁶ Zie: http://www.acsbcanda.org/projects/current-projects/pf_item18119.aspx.

¹²⁷ Zie het begin van deze paragraaf.

¹²⁸ Het onderscheid tussen principles en concepts wordt niet omschreven. In de in paragraaf 5.2.2 beschreven ‘postulates and principles’-benadering worden met principles bepaalde verslaggevingsbeginselen bedoeld.

(de stewardship-functie is meer op het verleden gericht)¹²⁹. In die zin heeft de keuze van de doelstelling van financiële verslaggeving belangrijke gevolgen voor de keuze van waarderingsgrondslagen. Financiële verslaggeving is volgens Benston (1997) een ongemakkelijke mixture van 'stewardship' en 'valuation'. In de Engelse Statement of Principles wordt dit opgelost door richtlijnen te geven voor de keuze van waarderingsgrondslagen. De IASB/FASB zullen waarschijnlijk ook deze weg inslaan¹³⁰.

Een ander voorbeeld betreft de rapporterende entiteit. In het gezamenlijke conceptual framework-project van de IASB en de FASB wordt gekozen voor het entity-perspectief, maar de consequenties van deze keuze zijn door de Boards nog niet uitgewerkt. Zie verder paragraaf 5.3.2.2.

Het conceptual framework-project van de IASB en de FASB is nog niet gereed. Aan vier fasen wordt actief gewerkt: A. Objectives and qualitative characteristics; B. Elements and recognition; C. Measurement; D. Reporting entity), maar vooral in de fasen B t/m D moeten nog belangrijke conceptuele vragen worden bestudeerd. In latere fasen zullen de Boards onderwerpen ter hand nemen als: presentatie en disclosure, de status van het conceptual framework en de plaats ten opzichte van verslaggevingsstandaarden (GAAP-hiërarchie) en toepassing voor not-for-profit-organisaties. De Boards hebben aangegeven dat zij streven naar updating en verfijning van de huidige conceptual frameworks van IASB en FASB, verbeteringen van sommige delen zoals verwerking en waardering en ontbrekende onderwerpen alsnog opnemen (zoals de rapporterende entiteit).

In de literatuur komt de volgende kritiek naar voren betreffende conceptual frameworks:

- er wordt te veel uitgegaan van het bestaande verslaggevingsstructuur, in casu de balans, de winst- en verliesrekening en de toelichting op deze stukken (zie paragraaf 5.3);
- er vindt een feitelijke beperking plaats van de onderscheiden gebruikersgroepen tot aandeelhouders en vreemd vermogenverschaffers, zonder dat expliciet wordt ingegaan op de informatiebehoeften van andere gebruikersgroepen (zie paragraaf 5.3);
- er is een eenduidige voorkeur voor de asset/liability approach, terwijl in de literatuur ook argumenten voor de revenue/expense approach worden aangedragen (zie paragraaf 5.3);
- het conceptual framework is te abstract en multi-interpreteerbaar: pogingen om definities en verwerkingscriteria toe te passen op praktische verslaggevingsproblemen blijken te leiden tot geheel verschillende uitwerkingen.

Het is voorts de vraag of kapitaalhandhabingsbegrippen, zoals die naar voren komen in het IASC/RJ conceptual framework wel passen in het kader van een conceptual framework gebaseerd op "decision usefulness". Kapitaalhandhaving hangt immers veeleer samen met de bepaling van het verteerbaar inkomen en niet met de informatiebehoeften van de gebruikers. De stelling dat de keuze van het passende kapitaalebegrip door een onderneming dient te worden gebaseerd op de behoeften van de gebruikers (IASC, 1989, par. 103) is weinig zeggend.

In "critical accounting theory" wordt het nut van een conceptual framework vooral gezien in het licht van machtsrelaties en legitimatie en zo vervult het een belangrijke functie voor het handhaven van de status quo.

Perks (1993, pp. 171-173) geeft de volgende typering. Een conceptual framework kan nooit "waar" zijn. Het is de uitkomst van een politiek proces. Verslaggevingsstandaarden kunnen nooit worden afgeleid uit een conceptual framework. Er is sprake van een politiek onderhandelingsproces met meerdere belangengroepen, die hun invloed proberen te laten gelden (lobbyen). Misschien is er wel sprake van het opbouwen van een façade van gezag en macht, een intellectuele rechtvaardiging voor verslaggevingspraktijken die in feite om andere redenen worden gehanteerd. Het klinkt immers veel beter om bijvoorbeeld ontwikkelingskosten te activeren omdat "it really is an asset" dan op grond van het feit dat de winst lager uitvalt als de ontwikkelingskosten niet worden geactiveerd. Een conceptual framework dat niet veel verder gaat dan algemene beginselen vergroot de status van controlerend accountants; zij moeten vaker goed betaalde oordelen vellen ("professional judgement"). Er zou onder accountants grote weerstand ontstaan tegen een conceptual framework waar verslaggevingsstandaarden en toe te passen

¹²⁹ Het is overigens wel mogelijk de stewardship-functie toekomstgericht in te vullen, bijvoorbeeld: in hoeverre is het management erin geslaagd de contante waarde van de toekomstige kasstromen aan het eind van de verslaggevingsperiode groter te laten zijn dan aan het begin van de verslaggevingsperiode.

¹³⁰ Zie: http://www.fasb.org/project/cf_phase-c.shtml. Een discussion paper wordt verwacht in het vierde kwartaal van 2009 en een exposure draft in het tweede halfjaar van 2010.

regels logisch uit voortvloeien, omdat de accountant dan verwordt tot een technisch uitvoerder. Veel ondernemingen en hun bestuurders zullen zich ook verzetten tegen een conceptual framework dat zou leiden tot duidelijke verslaggevingsstandaarden. Zij vormen een machtige belangengroep, die voorstander is van het behouden van een zekere mogelijkheid tot creative accounting, zodat zij de resultaten kunnen beïnvloeden. Aldus Perks. Zie verder hoofdstuk 8 voor een bespreking van kritische perspectieven. Perks refereert reeds aan de politieke dimensie van het totstandkomen van het conceptual framework en verslaggevingsstandaarden. In de volgende subparagraaf ga ik daar nader op in.

5.2.4 De politieke benadering

Tegenwoordig wordt het proces van wet- en regelgeving veelal gezien als een politiek proces. De nadruk ligt op de zorgvuldigheid van het proces van totstandkoming, het zogenaamde ‘due process’. Om te komen tot goede verslaggevingsstandaarden worden discussion papers, draft statements of principles, exposure drafts gepubliceerd, waarop commentaren worden ingewonnen, alvorens overgegaan wordt tot de publicatie van een nieuwe verslaggevingsstandaard. Voorts worden studies uitgevoerd naar de economische consequenties van verslaggevingsstandaarden en worden ‘public hearings’ gehouden (met name in de Verenigde Staten door de Financial Accounting Standards Board). Hieraan ligt de visie ten grondslag dat verslaggevingsstandaarden breed gedragen moeten worden door de praktijk¹³¹. In paragraaf 5.2.3 kwam naar voren dat ook het conceptual framework-project dit ‘due process’ doorloopt. Hierdoor staan zelfs de uitgangspunten (principles en concepts) van de financiële verslaggeving ter discussie. Bovendien kunnen deze uitgangspunten blijkbaar in de loop der tijd veranderen. Men tracht consensus te bereiken over de uitgangspunten. Dit staat in sterk contrast met de in paragraaf 5.2.2 besproken axiomatische benadering, waarbij de axioma’s (uitgangspunten) empirisch of rationeel¹³² gefundeerd moeten zijn.

De discussie die hieraan ten grondslag ligt heeft betrekking op de economische gevolgen verslaggevingskeuzes door regelgevende instanties of door ondernemingen. Zeff (1978, p. 56) geeft de volgende omschrijving van “economic consequences”: “By ‘economic consequences’ is meant the impact of accounting reports on the decision making behavior of business, government, unions, investors and creditors”. Toegepast op regelgevende instanties betekent dat regelgevende instanties bij het opstellen van verslaggevingsstandaarden rekening moeten houden met de mogelijke economische gevolgen, en dat implicite volgens Zeff (ten tijde van het schrijven van zijn artikel) een ware revolutie in het denken over verslaggeving. Het opstellen van verslaggevingsstandaarden is niet ingegeven door (een) doelstellingen(en) en ‘zuivere verslaggevingsbeginselen’, maar allerlei politieke belangen spelen een rol in de besluitvorming doordat allerlei groepen zich actief gingen bemoeien met de opstelling van verslaggevingsregels; er vindt lobbygedrag plaats. Regelgevende instanties hebben hierop gereageerd door een ‘due process’ in het leven te roepen, en soms zelfs door belangengroeperingen te laten meepraten en meebeslissen¹³³. Het ontwikkelen van verslaggevingsstandaarden is een politiek proces geworden.

Hierbij komt de vraag op of rekening moet worden gehouden met de economische gevolgen van verslaggevingskeuzes. Maijor (1991, pp. 24-26, 32-35) bespreekt de argumenten voor en tegen het rekening houden met economische gevolgen van regulering. Hij noemt de volgende argumenten om rekening te houden met economische gevolgen: regulering is alleen nodig als dit leidt tot gunstige

¹³¹ De delegatie van de verschaffers in de Raad voor de Jaarverslaggeving komt regelmatig met het argument dat een bepaalde wijze van verwerking of waardering of een bepaalde ‘disclosure’ in de praktijk van de verslaggeving door ondernemingen onvoldoende draagvlak heeft en als de Raad de desbetreffende norm toch zou voorschrijven dit zou leiden tot niet of onvoldoende naleving, waardoor ook het gezag van de (niet verplichte) Richtlijnen wordt ondermijnd.

¹³² Dat wil zeggen ze zijn ‘waar’ of ‘vanzelfsprekend’.

¹³³ Voordat een verslaggevingsstandaard daadwerkelijk van kracht wordt vinden allerlei consultaties plaats van belanghebbenden. Ook in Europa en in Nederland komt wet- en regelgeving op het gebied van financiële verslaggeving tot stand in een politiek proces, waar (nationale) belangen en machtsposities een belangrijke rol spelen bij de uitkomst van dit politieke proces. Het is interessant het besluitvormingsproces te bestuderen tot de invoering van IFRS in de Europese Unie (zie Van Helleman, 2005). Het is interessant te zien hoe besluitvorming plaatsvindt in de RJ, waar verschillende partijen tot overeenstemming proberen te komen over de invulling van de ‘normen die in het maatschappelijk verkeer als aanvaardbaar worden beschouwd’. In Nederland zijn vertegenwoordigers van verschillende groepen ‘vertegenwoordigd’ (zonder last en ruggespraak) in de RJ.

economische gevolgen, de redenen voor regulering zijn gebaseerd op veronderstelde economische gevolgen; het is noodzakelijk om rekening te houden met economische gevolgen anders verliest de regelgevende instantie zijn bestaansrecht (of draagvlak). Als belangrijkste argument om geen rekening te houden met economische gevolgen van regulering noemt Maijoor de betrouwbaarheid van de regelgeving: verslaggeving moet een nauwkeurige weergave zijn van de economische verschijnselen zonder rekening te houden met de uiteindelijke maatschappelijke implicaties. Dit moet leiden tot een geloofwaardige regelgever en dat heeft een positief effect op de aanvaardbaarheid van de regulering (Maijoor, 1991, p. 32-35). Solomons (1986) legt de nadruk op 'getrouwe weergave' en neutraliteit van verslaggevingsinformatie¹³⁴, hanteert de analogie van een plattegrond/landkaart¹³⁵ en keert zich tegen de 'politization' van accounting. Met neutraliteit wordt bedoeld dat de informatie niet vooringenomen mag zijn doordat de keuze van te verstrekken / verstrekte informatie of de wijze van weergave daarvan bedoeld is om de oordeelsvorming of gedrag te beïnvloeden om een vooraf bepaalde uitkomst te verkrijgen. Neutraliteit betekent niet dat de verslaggevingsregels c.q. de informatie in de financiële verslaggeving niet gericht zouden mogen zijn op een bepaald doel of dat zij het handelen en nalaten niet zouden mogen beïnvloeden. Integendeel, financiële verslaggevingsinformatie is, per definitie, juist relevant indien zij het gedrag van de gebruikers van die informatie beïnvloedt.

De volgende vraag die aan de orde komt is hoe de economische gevolgen kunnen worden beoordeeld. Er zijn efficiencyeffecten (de efficiency van de allocatie van middelen) en verdelingseffecten (de verdeling van welvaart tussen groepen/individuen) en deze kunnen niet goed worden gescheiden¹³⁶. Bij de beoordeling van efficiencyeffecten van nieuwe verslaggevingsstandaarden of wijziging van bestaande verslaggevingsstandaarden wordt een kosten-batenanalyse¹³⁷ gemaakt. Hieraan kleven veel conceptuele problemen. Nieuwe verslaggevingsstandaarden of wijzigingen van bestaande verslaggevingsstandaarden hebben gevolgen voor de verdeling van welvaart. Verschaffers, controleurs en gebruikers van verslaggevingsinformatie hebben allen bepaalde belangen: hoe kunnen deze worden afgewogen? Arrow (1963) heeft aangetoond dat het onmogelijk is een optimale keuze te maken (dit staat bekend als het Impossibility Theorem)¹³⁸. Voor de beoordeling van verdelingseffecten is vanwege de onmogelijkheid van vergelijking van nut tussen personen geen economische oplossing mogelijk, aldus concludeert Maijoor (1991, p. 49)¹³⁹.

¹³⁴ Zie paragraaf 8.2.2.1, onder b, punt 4.

¹³⁵ De analogie van een jaarverslag met een plattegrond/landkaart gaat mank. Maijoor (1991, p. 35) noemt onder andere de volgende redenen: 1) het is veel eenvoudiger om overeenstemming te bereiken over de nauwkeurigheid van een landkaart dan over een weergave in de vorm van een financieel verslag en een moedwillig verkeerde weergave is bij een landkaart gemakkelijker te ontdekken (dit is juist een argument voor regulering); 2) op basis van de analogie zou verslaggeving beoordeeld moeten worden op basis van nauwkeurigheid en niet op basis van economische gevolgen; deze kunnen echter niet los van elkaar worden gezien. Uiterst nauwkeurige/gedetailleerde landkaarten zijn duur; producenten van landkaarten maken een afweging tussen nauwkeurigheid en de prijs die zij in rekening brengen.

¹³⁶ Maijoor (1991, p. 36) geeft aan dat deze scheiding in de literatuur gemaakt wordt omdat de wenselijkheid van efficiency-effecten als een economisch vraagstuk kan worden beschouwd, terwijl dat niet het geval is voor de wenselijkheid van verdelingseffecten.

¹³⁷ De kosten-batenanalyse is meestal gebaseerd op een van de volgende efficiencycriteria: feitelijke Pareto-verbetering of potentiële Pareto-verbetering. Feitelijke Pareto-verbetering betekent dat de implementatie van nieuwe verslaggevingsregels ertoe leidt dat niemand in de maatschappij slechter af is en ten minste een persoon beter af is. Potentiële Pareto-verbetering (ook wel Kaldor compensation principle of Kaldor-Hicks-criterium genoemd) betekent dat implementatie van nieuwe verslaggevingsregels ertoe leidt dat individuen die profiteren van de regulering de individuen die verliezen compenseren zodat niemand slechter af is en ten minste persoon beter af is. Maijoor (1991, pp. 38-41) bespreekt empirisch onderzoek. Maijoor (1991, p. 49) concludeert dat een (goede) kosten-batenanalyse onmogelijk is omdat er geen marktprijzen aanwezig zijn voor het meten van voor- en nadelen en omdat de keuze van het kosten-batencriterium zelf een politieke keuze is.

¹³⁸ Maijoor (1991, p. 42-48) bespreekt de literatuur.

¹³⁹ Maijoor (1991, p. 45-48) bespreekt een aantal oplossingen. Zo is het bijvoorbeeld mogelijk om uit te gaan van de maatschappelijke wenselijkheid van een meer gelijke verdeling van welvaart, waardoor een oplossing die tot meer gelijkheid leidt Pareto-optimaal wordt. Een andere mogelijkheid is te rade te gaan bij de ethische filosofie, bijvoorbeeld Rawls' Theory of Justice (bijvoorbeeld: Gaa, 1986, 1988).

De uiteindelijke keuze voor een bepaald stelsel van regels betekent het afwegen van belangen tussen (groepen van) individuen. Daarmee is het onvermijdelijk een politieke keuze en een taak voor de regelgever, niet voor de onderzoeker. Wel kan onderzoek laten zien welke effecten regelgeving daadwerkelijk heeft voor (aandelen)prijzen, financierings- en investeringsbeslissingen. Individen betrokken bij het proces van regelgeving kunnen dan beter geïnformeerd een beslissing nemen.

Tegenwoordig wordt algemeen geaccepteerd dat verslaggevingsstandaarden en wijzigingen daarin economische gevolgen hebben (efficiencyeffecten en verdelingseffecten) en dat dit politieke keuzes zijn. Daarom zijn door regelgevende instanties de genoemde consultatierondes in het leven geroepen ('due process'). Toch blijft er veel discussie over de vraag in hoeverre hier rekening mee moet worden gehouden¹⁴⁰. Het vraagstuk is bijzonder actueel en is bijvoorbeeld ingegeven door de introductie van IFRS of het optreden van de kredietcrisis. Enkele voorbeelden worden gegeven door Knoops en Vergoossen¹⁴¹ (2006) in een bespreking van de economische gevolgen van de toepassing van nieuwe IFRS-standaarden.

a. IFRS 2, in het bijzonder aandelenoptieregelingen en aandelenregelingen

Aan de publicatie van IFRS 2 en de Amerikaanse tegenhanger (SFAS 123 revised, 2004) zijn heftige discussies voorafgegaan¹⁴². De vraag was vooral of het toekennen van optierechten als loonkosten moeten worden beschouwd. Aandelenoptieregelingen en aandelenregelingen zijn op grond van IFRS 2 zogenaamde *equity-settled share-based payment transacties*¹⁴³, waarbij waardering wordt bepaald op basis van de reële waarde van de toegekende eigen-vermogeninstrumenten¹⁴⁴. De reële waarde wordt

¹⁴⁰ In de financiële pers verscheen de volgende discussie:

Naar aanleiding van een uitspraak van Cees Maas van ING dat voorgestelde boekhoudregels voor hypothecaire leningen, die periodiek herwaardeerd zouden moeten worden op basis van de marktrente van invloed zouden zijn op het aanbod op de hypotheekmarkt, schrijft Blokdijs in Het Financieel Dagblad van 21 mei 2002:

Boekhoudregels zijn in wezen verslaggevingsregels voor het doen van verslag over het handelen en nalaten, zodat dit een getrouw beeld geeft van de financiële gevolgen hiervan. Als de verslaggevingsregels het handelen en nalaten gaan beïnvloeden, zijn we op de verkeerde weg: de staart kwispelt dan de hond. (...)

Vergoossen reageert in dezelfde krant op 1 juni 2002:

"Blokdijs geeft aan dat de verslaggevingsregels het handelen en nalaten van de ondernemingsleiding niet zouden mogen beïnvloeden. Daar heeft hij natuurlijk gelijk in, maar dat wil nog niet zeggen dat verslaggevingsregels die invloed hebben op het gedrag van de ondernemingsleiding daarmee per definitie onjuist zijn. Het zou immers kunnen dat de toepassing van die verslaggevingsregels financiële gevolgen van het handelen en nalaten blootleggen die de ondernemingsleiding onwettig zijn. Dit kan nooit een reden zijn om de regelgeving daarop af te stemmen. Integendeel. Ook zou het kunnen zijn dat de toepassing van (nieuwe) verslaggevingsregels risico's blootlegt waarvan de ondernemingsleiding zich tot op dat moment niet bewust was. Dan is het economisch rationeel dat dit leidt tot wijzigingen in het gedrag van de ondernemingsleiding en kan het er aan de regelgeving zelf niets."

¹⁴¹ De voorbeelden a/t/m d zijn deels gebaseerd op Knoops en Vergoossen (2006).

¹⁴² Na een heftige politieke discussie, die tot in het Amerikaanse congres werd uitgevochten, werd in de Verenigde Staten uiteindelijk SFAS 123 ingevoerd, waarin werd aanbevolen de reële waarde van optierechten op het moment van toekennen ten laste van de winst-en-verliesrekening te brengen (reële-waardemethode), maar waarbij tevens een alternatieve methode was toegestaan, waarbij alleen kosten worden verwerkt als de uitoefenprijs lager is dan de aandelenkoers op het moment van toekenning (intrinsiekewaardemethode), en waarbij aanvullende gegevens in de toelichting moest worden vermeld het pro forma-resultaat indien de waarde van de opties als kosten zouden worden genomen. Na de Enron-affaire keerde het tij: veel Amerikaanse ondernemingen wilden hun financiële reputatie veilig stellen door meer openheid te geven en pasten vrijwillig de reële-waardemethode toe (Mertens en Kamp, 2005, p. 133). In 2004 publiceerde de FASB SFAS 123 (revised): hierin is alleen de reële-waardemethode toegestaan. Zie ook Scott, 2003, pp. 262-267.

¹⁴³ IFRS 2 onderscheidt: transacties waarbij als vergoeding voor goederen en diensten door de onderneming eigen-vermogeninstrumenten worden verstrekt (*equity-settled*), transacties waarbij een bedrag wordt betaald dat gebaseerd is op de prijs van de eigen-vermogeninstrumenten (*cash-settled*), en transacties waarbij er een keuze bestaat tussen afwikkeling in contanten en verstrekking van eigen-vermogeninstrumenten.

¹⁴⁴ Bij *equity-settled share-based payment transactions* wordt de reële waarde direct bepaald op basis van de reële waarde van de ontvangen goederen of diensten; indien echter deze reële waarde niet betrouwbaar is te schatten, dan wordt deze indirect bepaald op basis van de reële waarde van de toegekende eigen-vermogeninstrumenten (IFRS 2.10). Bij aandelenoptieregelingen en aandelenregelingen is het moeilijk de reële

hierbij bepaald op het moment van toekenning (*granting*) (IFRS 2.11). Bij onvoorwaardelijke toekenning wordt de transactie op het moment van toekenning verwerkt als personeelskosten in de winst-en-verliesrekening en in het eigen vermogen (IFRS 2.14). Meestal is de toekenning echter voorwaardelijk (bijvoorbeeld dat de opties pas kunnen worden uitgeoefend nadat de werknemer drie jaar na toekenning nog in dienst van de onderneming is, of dat de uitoefening afhankelijk is van toekomstige prestaties) en dan ontstaat pas een definitief recht als aan alle voorwaarden is voldaan (*vesting*). In dat geval worden kosten toegerekend aan de periode tussen toekenning (*granting*) en uitoefening (*vesting*), met een overeenkomstige verwerking in het eigen vermogen (IFRS 2.15).

De vraag is of de nieuwe verwerkingwijze van aandelenoptieregelingen leidt tot economische gevolgen. Mogelijke economische gevolgen zijn dat:

- minder aandelenoptieregelingen worden toegekend en/of
- verschuivingen plaatsvinden naar andere beloningsvormen, zoals long term cash bonus plannen.

b. IFRS 3, in het bijzonder goodwill

Aan de publicatie van IFRS 3 *Business Combinations*, en de Amerikaanse tegenhangers SFAS 141 *Business Combinations* en SFAS 142 *Goodwill and Other Intangible Assets* is veel discussie vooraf gegaan¹⁴⁵. IFRS 3 schrijft *purchase accounting* voor (IFRS 3.17)¹⁴⁶. Het bedrag dat wordt betaald aan gekochte goodwill wordt geactiveerd (IFRS 3.51) en jaarlijks vindt toetsing op eventuele waardevermindering plaats, of vaker als gebeurtenissen of omstandigheden doen vermoeden dat er sprake is van een waardevermindering, (IFRS 3.54 en 55)¹⁴⁷. Ondernemingen die IFRS toepassen mogen op de geactiveerde goodwill niet meer afschrijven, maar dienen in plaats daarvan jaarlijks, of vaker indien omstandigheden of gebeurtenissen daartoe aanleiding geven, een *impairment*-test toe te passen. Dit heeft uiteraard cijfermatige gevolgen voor het gerapporteerde resultaat en eigen vermogen. Voor de meeste ondernemingen betekent dit dat de afschrijving op goodwill vervalt, terwijl geen *impairment* nodig wordt geacht. IFRS 3 hoeft niet retrospectief te worden toegepast en veel ondernemingen maken hier gebruik van.

De vraag is of de nieuwe verwerkingwijze van bedrijfscombinaties leidt tot economische gevolgen. Mogelijke economische gevolgen zijn dat:

- meer overnames plaatsvinden omdat de afschrijvingslasten niet meer stelselmatig ten laste van het resultaat worden geboekt;
- dat ondernemingen ervoor kiezen niet (meer) ter beurse genoteerd te zijn vanwege de striktere verslaggevingseisen.

c. IAS 19, in het bijzonder pensioenen

In Nederland is de RJ jarenlang bezig geweest met het ontwikkelen van een richtlijn, gebaseerd op IAS 19 *Employee Benefits*¹⁴⁸. Met de verplichte toepassing van IAS 19 door beursgenoteerde ondernemingen per 1 januari 2005 treden er voor veel ondernemingen belangrijke wijzigingen op. In IAS 19 en SFAS 87 is de vermogenspositie van het pensioenfonds direct van invloed op de berekening van de pensioenlasten. IAS 19 onderscheidt een toegezegde-bijdrageregeling (*defined contribution*

waarde van de ontvangen diensten direct te meten, zodat de bepaling van de reële waarde indirect plaatsvindt op basis van de reële waarde van de toegekende eigen-vermogeninstrumenten (IFRS 2, 11 en 12).

¹⁴⁵ De FASB wilde *pooling of interests* als methode voor de verwerking van fusies en overnames afschaffen en de maximale afschrijvingstermijn van goodwill (die 40 jaar was) verminderen tot 20 jaar. Dit leidde tot veel verzet van het bedrijfsleven en de strijd werd tot in het Amerikaanse congres bevochten. Nadat het congres vroeg om te zoeken naar oplossingen die minder nadelig waren voor het bedrijfsleven publiceerde de FASB in juni 2001 uiteindelijk twee nieuwe standaarden: SFAS 141 waarin werd bepaald dat *pooling of interests* voortaan verboden is, en dus altijd *acquisition accounting* moet worden toegepast; en SFAS 142 waarin wordt bepaald dat op goodwill die is betaald bij acquisities, niet meer wordt afgeschreven, maar jaarlijks een *impairment*-test, dat is een toets op eventuele waardevermindering, wordt toegepast. Zie Hoogendoorn, 2002.

¹⁴⁶ IAS 22 (vervallen met de invoering van IFRS 3) kende nog een keuze tussen *pooling of interests accounting*, zij het onder strikte voorwaarden, en *purchase accounting* (IFRS 3, IN2).

¹⁴⁷ De waardevermindering wordt bepaald in overeenstemming met IAS 36 (revised).

¹⁴⁸ In de Verenigde Staten is SFAS 87 *Employers' Accounting for Pensions* (1985) en SFAS 132 (revised 2003) *Employers' Disclosures about Pensions and Other Postretirement Benefits—an amendment of FASB Statements No. 87, 88, and 106* van kracht.

plan), waarbij de werkgever een vaste verplichting jegens een fonds (pensioenfonds of verzekeringsmaatschappij) heeft en geen in rechte afdwingbare of feitelijke verplichting tot het betalen van aanvullende bedragen indien het fonds onvoldoende activa heeft voor het voldoen aan de pensioenverplichtingen voor het personeel, en een toegezegd-pensioenregeling (*defined benefit plan*), waaronder alle overige pensioenregelingen vallen (IAS 19.7)¹⁴⁹. De achterliggende gedachte is eenduidig: indien de onderneming alleen een verplichting heeft om een bepaald bedrag te betalen aan een fonds en verder geen risico's loopt om bij te moeten dragen in eventuele tekorten bij het fonds¹⁵⁰, en waarbij het pensioen dus afhankelijk is van resultaten van het fonds, ontstaat alleen een last in de winst-en-verliesrekening voor de onderneming, dan wel een overlopende post als verplichting op de balans (IAS 19.44). Bij een toegezegd-pensioenregeling staat het te bereiken pensioen vast, bijvoorbeeld een percentage van het laatst verdiende salaris (eindloonregeling) of het gemiddeld verdiende salaris (middelloonregeling). De door de onderneming aan het fonds te betalen (of van het fonds terug te ontvangen) bedragen hangen af van actuariële factoren en beleggingsresultaten van het fonds. Bij een toegezegd-pensioenregeling is de achterliggende gedachte dat de onderneming pensioenrisico loopt¹⁵¹. Indien sprake is van een toegezegd-pensioenregeling, dan dienen de verplichtingen en het vermogen van het fonds te worden verwerkt in de jaarrekening van de onderneming. "In de balans wordt in één bedrag het saldo van de pensioenverplichtingen en de beleggingen en overlopende actuariële resultaten opgenomen, met een specificatie hiervan in de toelichting. In de winst-en-verliesrekening wordt het saldo van de actuariële waarde verwerkt van één jaar pensioenopbouw, de oprenting van de verplichtingen, het verwachte beleggingsrendement en de afschrijving van de overlopende actuariële resultaten. (...) Actuariële resultaten zijn alle verschillen tussen enerzijds de verwachte stand van de verplichtingen en de beleggingen en anderzijds de werkelijke nieuwe stand van verplichtingen en beleggingen, waaronder ook het verschil tussen het verwachte beleggingsrendement en het werkelijke rendement." (Laning, 2006, p. 287; zie IAS 19.54, 58, 58A en 61). Deze actuariële resultaten hoeven pas te worden verwerkt in de winst-en-verliesrekening indien zij cumulatief hoger zijn dan 10% van de verplichtingen of de beleggingen (de zogenaamde corridor). Dat gedeelte wordt verantwoord in de winst-en-verliesrekening gedurende het verwachte gemiddelde, resterende werkzame leven van de medewerkers die aan de regeling deelnemen.

Er is nog wel een "ontsnappingsmogelijkheid" bij *multi-employer plans*, zoals een bedrijfstakpensioenfonds: indien onvoldoende informatie beschikbaar is om *defined benefit accounting* toe te passen bij de berekening van het aandeel van de onderneming in het *multi-employer plan*, dan dient de onderneming de pensioenregeling te verwerken als een toegezegde-bijdrageregeling, en worden strikte eisen gesteld aan de toelichting (IAS 19.30). Er zijn aanwijzingen dat ondernemingen die zijn aangesloten bij een bedrijfstakpensioenfonds gebruik maken van deze mogelijkheid.

Indien een onderneming geen *defined benefit accounting* wil toepassen, en geen gebruik kan maken van de hiervoor besproken uitzondering voor bedrijfstakpensioenfondsen, dan rest alleen de mogelijkheid om te zoeken naar regelingen die kwalificeren als toegezegde-bijdrageregelingen. In Nederland lijkt een nieuwe pensioenregeling gevonden te zijn in zogenaamde *collective defined contribution*-regelingen (CDC-regelingen)¹⁵².

¹⁴⁹ In RJ 271 (jaareditie 2003) wordt een soepeler regel gehanteerd. Na veel discussie in de RJ werd uiteindelijk gekozen voor de cryptische formulering "geen of slechts een zeer beperkte kans (...) dat een verplichting voor de rechtspersoon ontstaat tot het betalen van aanvullende bedragen als er sprake is van een tekort bij het fonds. Het actuariële risico, inclusief het beleggingsrisico, ligt niet of slechts in zeer beperkte mate bij de rechtspersoon" (cursief CDK). De cursief aangegeven passages zijn niet opgenomen in IAS 19, en met de aanpassing van RJ 271 in de jaareditie 2004 zijn deze komen te vervallen. De discussie had vooral te maken met het feit dat in Nederland vaak sprake is van een zogenaamd "afgescheiden pensioenvermogen". Dat de gemoederen hoog opliepen blijkt onder andere uit een notitie van de werkgroep VNO-NCW "RJ 271", 2002.

¹⁵⁰ Daarmee heeft de onderneming ook geen aanspraken op eventuele overschotten.

¹⁵¹ In de Verenigde Staten is dit meestal het geval: "de werkgever is de enige premiebetaler, loopt alle risico's en heeft vaak beslissende invloed op het pensioenfonds" (Laning, 2006, p. 287). Zoals gesteld is in Nederland sprake van een "afgescheiden pensioenvermogen", waarbij de onderneming geen of beperkt zeggenschap heeft in het pensioenfonds.

¹⁵² CDC is een soort tussenvorm waarbij de onderneming over een langere periode een vaste premie betaalt aan

De invoering van de nieuwe verslaggevingsregels (IAS 19) wordt genoemd als de belangrijkste drijfveer voor het ontwikkelen van dit soort regelingen, maar daarnaast is kostenbeheersing een belangrijk motief.

De vraag is of de nieuwe verwerkingwijze van pensioenen leidt tot economische gevolgen. Mogelijke economische gevolgen zijn dat:

- de overgang van toegezegd-pensioenregelingen naar toegezegde-bijdrageregelingen of naar hybride regelingen (CDC-plannen), zodat *defined contribution accounting* (alleen pensioenlast in de winst-en-verliesrekening) kan worden toegepast;
- de overgang van eindloon- naar middelloonstelsels.

Uit empirisch onderzoek blijkt dat er aanwijzingen zijn dat ondernemingen door de invoering van nieuwe verslaggevingseisen ten aanzien van pensioenen zijn overgestapt op andere pensioenplannen (voor Nederland: Swinkels, 2006; voor de Verenigde Staten: Beaudoin et al., 2007; voor het Verenigd Koninkrijk: Kiosse en Peasnell, 2009).

d. IAS 32, in het bijzonder de verwerking van preferente aandelen

IAS 32.16 stelt dat een vermogensinstrument slechts als eigen vermogen kan worden geclassificeerd indien er geen sprake is van een verplichting. Indien de houder van het instrument zijn geld kan terugvragen of indien de betaling van de vergoeding (rente of dividend) niet aan voorwaarden is gebonden, dan is er sprake van een verplichting. Indien de betaling van de vergoeding (dividend of rente) wel aan voorwaarden is gebonden, en indien de betaling van de vergoeding ter discretie van de onderneming is, dan is er sprake van een eigenvermogensinstrument. Preferente aandelen worden onder de Nederlandse wet- en regelgeving meestal geclassificeerd als eigen vermogen omdat zij meedelen in de winst.

Indien vergoedingen aan de houders van de (cumulatief) preferente aandelen ter discretie zijn van de onderneming die de aandelen heeft uitgegeven, dan is sprake van een eigenvermogensinstrument. Onder IAS 32 mogen preferente aandelen echter alleen als eigen vermogen worden geclassificeerd als een onderneming het onvoorwaardelijke recht heeft om dividenduitkeringen te voorkomen. Dit is in de meeste gevallen in Nederland niet het geval (De Jong et al., 2006).

Uit empirisch onderzoek van De Jong et al. (2006) onder 29 beursgenoteerde ondernemingen, niet zijnde financiële instellingen, blijkt dat de cijfermatige invloed aanzienlijk is¹⁵³. Ondernemingen die herclassificatie van preferente aandelen willen voorkomen staat een aantal mogelijkheden ter beschikking:

- aanpassing van de voorwaarden in de contracten met vreemd-vermogensverschaffers;
- door statutenwijziging de preferente aandelen aanpassen waardoor deze als eigen vermogen geclassificeerd kunnen blijven; en
- de preferente aandelen inkopen en daarmee van de balans halen.

De Jong et al. (2006, p. 340) concluderen dat de meest door hen onderzochte ondernemingen (15 van de 29) preferente aandelen terugkopen of dat van plan zijn.

e. Waardering van financiële instrumenten; fair-value-accounting

De ‘politisering’ van de regelgeving op het gebied van financiële verslaggeving komt heel nadrukkelijk tot uiting in recente wijzigingen in de verslaggevingsstandaarden betreffende financiële instrumenten. Deze wijzigingen zijn voor een groot deel ingegeven door de kredietcrisis.

het pensioenfonds en waarbij alle risico's liggen bij het fonds (de onderneming kan niet worden aangesproken op eventuele tekorten en heeft geen recht op eventuele overschotten) en waarbij het fonds pensioenen uitkeert aan de rechthebbenden.

¹⁵³ “De herclassificatie leidt ertoe dat de schuldratio toeneemt met gemiddeld 35% Tevens daalt de nettowinst gemiddeld met 13% doordat dividendbetalingen aan de houders van preferente aandelen in de resultatenrekening verschijnen” (De Jong et al., 2006, p. 342).

Vooral de G20, het Financial Stability Forum / Financial Stability Board¹⁵⁴ en de Europese Unie hebben druk uitgeoefend op de international Accounting Standards Board (IASB) om de verslaggevingsstandaarden te herzien. De G20 (2009a) stelt in een verklaring van de top in London: “We have agreed that the accounting standard setters should improve standards for the valuation of financial instruments based on their liquidity and investors’ holding horizons, while reaffirming the framework of fair value accounting.” Naast een aantal andere verklaringen wordt opgeroepen om de complexiteit van verslaggevingsstandaarden op het gebied van financiële instrumenten te verminderen. De IASB en de FASB zijn al sinds 2005 bezig met de verbetering en vereenvoudiging van de verslaggevingsvoorschriften betreffende financiële instrumenten¹⁵⁵. In oktober 2008 hebben de IASB en de FASB in een reactie op de kredietcrisis de Financial Crisis Advisory Group (FCAG) opgericht. Als antwoord op de ontvangen commentaren op het werk van de FCAG, onder grote druk van de G20 (2009a) en naar aanleiding van aanbevelingen van internationale organen zoals het Financial Stability Forum (2009), heeft de IASB besloten de huidige standaard over financiële instrumenten (IAS 39) versneld te vervangen (IASB, 2009e, IN4)¹⁵⁶.

Als belangrijkste bezwaren tegen waardering tegen reële waarde¹⁵⁷ (fair-value-accounting), die vooral prominent naar voren zijn gekomen naar aanleiding van de kredietcrisis, worden in de literatuur genoemd:

- 1) de voorschriften op het gebied van reële waarde leiden ertoe dat de reële waarde niet goed de onderliggende waarde van de activa weergeeft in markten die niet (meer) liquide zijn (zogenaamde inactieve markten);
- 2) de procyclische werking: toepassen van reële waarde zou de kredietcrisis verergeren.

Het eerste bezwaar werd op twee fronten benaderd: verruimen van de mogelijkheid tot herclassificatie (1a) en de aanpassing van de fair value hiërarchie (1b).

Ad 1a. Inactieve markten en de mogelijkheid tot herclassificatie

Ter Hoeven en Bout (2010) beschrijven hoe de “politieke invloed op de inhoud van verslaggevingsregels op een ongekennde en openlijke wijze aan het licht is gekomen” doordat de IASB in oktober 2008 onder sterke druk van de Europese Unie “min of meer gedwongen werd op zeer korte termijn actie te ondernemen”. De achtergrond was dat Amerikaanse banken volgens US GAAP onder voorwaarden de mogelijkheid hadden om financiële vaste activa te herclassificeren van een fair-value-categorie naar een kostprijscategorie, terwijl Europese banken die IFRS toepasten die mogelijkheid niet hadden. Volgens IAS 39 worden financiële activa bij eerste balansopname geënclassificeerd in één van vier categorieën en de classificatie bepaalt vervolgens de te hanteren waarderingsgrondslag (fair value met waardeveranderingen in de winst-en-verliesrekening, fair value met waardeveranderingen in het eigen vermogen of geamortiseerde kostprijs); financiële verplichtingen worden bij eerste balansopname geënclassificeerd in één van twee categorieën en de classificatie bepaalt de waarderingsgrondslag (fair value met waardeveranderingen in de winst-en-verliesrekening of geamortiseerde kostprijs). Indien een overboekening mogelijk is van de categorie ‘fair value met waardeveranderingen in de winst-en-verliesrekening’ naar de categorie ‘fair value met waardeveranderingen in het eigen vermogen’ of naar de categorie ‘geamortiseerde kostprijs’, dan worden waardeveranderingen (tijdens de kredietcrisis waardedalingen) van financiële activa niet meer

¹⁵⁴ De Financial Stability Board treedt sinds de top van G20-leiders in London in april 2009 in de plaats van het Financial Stability Forum. De FSB wordt uitgebreid en heeft een breder mandaat (G20, 2009a).

¹⁵⁵ In maart 2008 publiceerde zij een discussion paper “Reducing Complexity in Reporting Financial Instruments” (IASB, 2008f). Hier worden verschillende mogelijke benaderingen onderscheiden ten aanzien van de waardering van financiële instrumenten en hedge accounting.

¹⁵⁶ Een volledig nieuwe verslaggevingsstandaard IFRS 9 moet eind 2010 de bestaande IAS 39 vervangen. Vanwege de haast die geboden is, is het project opgedeeld in drie fasen (classificatie en waardering, impairment methodologie en hedge accounting). Bij voltooiing van elk van deze fasen, en van het afzonderlijke project over derecognition (het van de balans halen) van financiële instrumenten, zullen nieuwe hoofdstukken aan IFRS 9 worden toegevoegd en delen van IAS 39 worden vervangen (IASB, 2009e, IN6, IN12).

¹⁵⁷ Ik hanteer reële waarde als vertaling voor fair value. Reële waarde is een ruimer begrip dan marktwaarde, omdat de reële waarde ook betrekking kan hebben op een waardering van activa of verplichtingen waarvoor geen actieve markt aanwezig is.

verwerkt via de winst-en-verliesrekening¹⁵⁸. Sterke druk om de herclassificatievoorwaarden aan te passen heeft ertoe geleid dat de standaarden IAS 39 en IFRS 7 (IASB, 2008g) in hoog tempo, zonder enige publieke consultatie, min of meer in overeenstemming zijn gebracht met US GAAP, waarna de aanpassingen binnen één dag door het Europese Parlement en de Europese Commissie zijn goedgekeurd en waarbij de versoepelde regels al in het derde kwartaal van 2008 toegepast mochten worden (Ter Hoeven en Bout, 2010)¹⁵⁹. Een van de voorwaarden voor herclassificatie is wel dat het moet gaan om bijzondere omstandigheden (IASB, 2008g, amendering IAS 39, par. 50B), maar ‘de kredietcrisis’ geldt blijkbaar als zodanig. Tevens is IFRS 7 betreffende aanvullende gegevensverstrekking (disclosures) aangepast zodat extra toelichting vereist is indien de onderneming gebruik maakt van de herclassificatiemogelijkheid (IASB, 2008g, amendering IFRS 7, par. 12A)¹⁶⁰. Na een exposure draft in juli 2009 (IASB, 2009d) zijn nieuwe regels voor de classificatie van financiële instrumenten opgenomen in de in november 2009 gepubliceerde hoofdstukken 4 en 5 van IFRS 9 (IASB, 2009e)¹⁶¹, waarin een aanzienlijke vereenvoudiging van de classificatieregels is opgenomen. In de nieuwe standaard worden nog slechts twee categorieën onderscheiden: op basis van het ‘business model’ voor het managen van financiële instrumenten worden deze voor vervolgwaaordingen opgenomen tegen geamortiseerde kostprijs of reële waarde¹⁶². Herclassificatie is onder strikte voorwaarden verplicht¹⁶³.

Ad 1b. Inactieve markten en de aanpassing van de fair-value-hiërarchie

Mede naar aanleiding van de kredietcrisis ontstond twijfel over de toepassing van de waarderingsgrondslag reële waarde voor financiële instrumenten indien sprake is van inactieve markten. In mei 2008 richtte de IASB het Expert Advisory Panel met de taak betere richtlijnen te ontwerpen voor de waardering van en gegevensverstrekking over financiële instrumenten indien sprake is van inactieve markten voor complexe financiële instrumenten en in oktober 2008 verscheen een rapport¹⁶⁴. In maart 2009 publiceerde de IASB (2009f) een amendement¹⁶⁵ op IFRS 7 over de

¹⁵⁸ De Europese Unie heeft de druk zelfs zo ver opgevoerd dat gedreigd werd met een ‘carve out’ (een uitzondering voor Europese ondernemingen die IFRS toepassen) waardoor Europese ondernemingen onbeperkte mogelijkheden hadden om financiële instrumenten in te delen in de categorie ‘geamortiseerde kostprijs’, waardoor misschien zelfs eerder genomen verliezen ongedaan zouden kunnen worden gemaakt. Zie Ter Hoeven en Bout, 2010. De uiteindelijke mogelijkheden tot herclassificatie zijn beperkter dan in het ‘carve out’-dreigement van de Europese Unie, vooral omdat herclassificatie alleen mogelijk is als kan worden aangetoond dat sprake is van een zeldzame gebeurtenis.

¹⁵⁹ Ter Hoeven en Bout (2010) noemen deze amendering van de verslaggevingsregels (IAS 39/IFRS 7) “het meest opmerkelijke en naar ons oordeel bedroevende resultaat van (...) politieke druk”. Zij verwijzen ook naar het rapport van de Financial Crisis Advisory Group (2009, p. 15), waarin de FCAG zijn bezorgdheid uitspreekt over de gang van zaken: “While it is appropriate for public authorities to voice their concerns and give input to standard setters, in doing so they should not seek to prescribe specific standard-setting outcomes” (FCAG, 2009, p. 15). Volgens de FCAG leidt een inbreuk op het ‘due process’ tot een ondermijning van het vertrouwen in het proces van totstandkoming van financiële verslaggevingsstandaarden en wordt daardoor de brede acceptatie van de verslaggevingsstandaarden belemmerd.

¹⁶⁰ Uit empirisch onderzoek van de Committee of European Securities Regulators (2009) en van Ter Hoeven en Bout (2010) onder Europese financiële instellingen blijkt dat veel financiële instellingen van deze mogelijkheid gebruik hebben gemaakt en ten minste één herclassificatie hebben doorgevoerd: in deze publicaties wordt gevonden dat 81% respectievelijk 59% ten minste één herclassificatie heeft toegepast, volgens Bout en Ter Hoeven “louter omdat bij toepassing van de herclassificatie andere impairmentregels gelden” en “met een in veel gevallen aanzienlijke (en in alle gevallen gunstige) impact op de gerapporteerde winst of verlies”.

¹⁶¹ Tot op heden (november 2009) zijn alleen hoofdstuk 4 (classificatie), 5 (waardering) en 8 (datum van eerste toepassing en overgangsbepalingen) opgenomen in IFRS 9. Zie noot 158.

¹⁶² De zogenaamde ‘fair value option’, d.w.z. het aanwijzen van financiële instrumenten bij eerste verwerking voor waardering tegen reële waarde met waardemutaties in de winst-en-verliesrekening is onder voorwaarden (het voorkomen van een ‘mismatch’) toegestaan (IFRS 9, par. 4.5).

¹⁶³ Alleen indien de onderneming het ‘business model’ voor het managen van financiële instrumenten wijzigt, dient herclassificatie plaats te vinden (IFRS 9, par. 4.9), waarbij het verboden is om eerder verwerkte winsten en verliezen terug te nemen (IFRS 9, par. 5.1). In de exposure draft (IASB, 2009d) werd voorgesteld om herclassificatie te verbieden.

¹⁶⁴ Het rapport maakt geen deel uit van IFRS, maar heeft wel de status van ‘educational guidance’ en is opgenomen in de uitgebreide Guide voor financiële instrumenten van juli 2009 (IASB, 2009g).

toelichtingsvereisten bij financiële instrumenten waarin uitgebreide gegevensverstrekking wordt vereist omtrent de inputs die worden gehanteerd voor waarderingen tegen reële waarde en omtrent liquiditeitsrisico. Hierin wordt de zogenaamde fair-value-hiërarchie¹⁶⁶ aangepast (IASB, 2009f: IFRS 7.27A en 27B) en is deze voor wat betreft de toelichtingsvereisten in overeenstemming met de Amerikaanse standaard SFAS 157. De fair-value-hiërarchie is opgenomen in de exposure draft over fair value measurement van mei 2009 (IASB, 2009a), de beoogde standaard over fair-value-waardering in zijn algemeenheid, die grotendeels in overeenstemming is met de Amerikaanse standaard SFAS 157. De indeling in verschillende niveaus en de daaraan gerelateerde toelichtingsvereisten gaan dan gelden voor alle activa en verplichtingen die tegen reële waarde worden gewaardeerd.

Een onderwerp dat naar aanleiding van de kredietcrisis de meeste discussie heeft opgeroepen is het boeken van winsten als gevolg van de waardedalingen van eigen schulden (Wielard, 2009): de rating van de onderneming beïnvloedt het kredietrisico van de verplichtingen van de onderneming en het kredietrisico beïnvloedt de reële waarde van de verplichtingen. Dit leidt tot de contra-intuïtieve uitkomst dat bij verslechtering van de eigen kredietstatus winsten worden genomen doordat de eigen financiële verplichtingen lager worden. De in november 2009 gepubliceerde hoofdstukken van IFRS 9 bevatten wel voorschriften omtrent de classificatie en waardering van financiële activa, maar de voorschriften over de waardering van financiële verplichtingen zijn uitgesteld. Wel werd in juni 2009 een discussion paper en een staff paper gepubliceerd (IASB, 2009c); in de staff paper worden verschillende mogelijkheden voor de waardering van verplichtingen genoemd.

Een onderwerp dat ook door de kredietcrisis extra in de belangstelling staat betreft de impairment methode. In november 2009 publiceerde de IASB (2009h) een exposure draft, waarin voorstellen worden gedaan voor vereenvoudiging. In een staff paper (IASB, 2009i) worden drie benaderingen onderscheiden voor de verwerking van bijzondere waardeverminderingen (impairments) van financiële instrumenten die worden gewaardeerd tegen geamortiseerde kosten: de ‘incurred loss-benadering; de ‘expected cashflow’-benadering en de ‘fair value’-benadering. In de exposure draft wordt voorgesteld over te gaan op het ‘expected loss model’ (IASB, 2009h).

Ad 2. De vermeende procyclische werking

Bout et al. (2010) bespreken vier recente rapporten waarin wordt ingegaan op de (vermeende) procyclische werking van fair-value-accounting, namelijk rapporten van het International Monetary Fund (oktober 2008, hoofdstuk 3), van de Securities and Exchange Commission (december 2008), van het Financial Stability Forum (april 2009) en van de Financial Crisis Advisory Group (juli 2009). De auteurs concluderen dat er geen eensluidende visie is over de vraag of van fair-value-accounting een procyclische werking uitgaat. Het zijn veel meer de kwaliteit van het risicomanagement en verkeerde investeringsbeslissingen die de kredietcrisis hebben ingeleid; zij concluderen dat “een (gedeeltelijke) teruggang naar historische kosten niet wordt gezien als een oplossing voor de (vermeende) procyclische werking van FVA” (Bout et al. 2010). Deze auteurs¹⁶⁷ “bespeuren consensus in de aanbeveling om voor algemene risico’s (unexpected losses) hogere kapitaalbuffers te vormen en om voor specifieke oninbaarheidsrisico’s in de bestaande kredietportefeuilles het *incurred loss model* om te bouwen naar een *expected loss model*”. Door rekening te houden met verwachte verliezen worden verliezen eerder genomen. Zij merken hierbij wel op dat dit ook kan leiden tot ongewenste winstegalisatie.

f. Overige onderwerpen

Ook op andere gebieden vindt onderzoek plaats naar de economische gevolgen van bepaalde verslaggevingsstandaarden of van te verwachten nieuwe regelgeving. Een voorbeeld van dit laatste is onderzoek naar de verwachte economische gevolgen van de invoering van nieuwe

¹⁶⁵ De exposure draft (IASB, 2008f) dateert van oktober 2008.

¹⁶⁶ Er worden drie niveaus onderscheiden (IASB, 2009f: IFRS 7, par. 27A), die wel worden aangeduid als mark-to-market (level 1: waardering tegen marktwaarde van gelijke instrumenten) en mark-to-model (level 2: waardering tegen direct of indirect waarneembare koersen van soortgelijke financiële instrumenten, en level 3: waarderingstechnieken waarbij belangrijkste inputfactoren gebaseerd zijn op niet-waarneembare inputs)

¹⁶⁷ Zij bespreken de toepassing van fair value bij financiële instellingen.

verslaggevingsregels op het gebied van leasing. Doel van het project is het ontwikkelen van een nieuwe algemene benadering voor het verwerken van leasecontracten zodanig dat alle activa en verplichtingen op de balans komen te staan. Inmiddels heeft de IASB een project opgestart en een discussion paper (IASB, 2009j) gepubliceerd. Indien de voorstellen worden overgenomen in IFRS, dan kan dat grote gevolgen hebben voor af te sluiten leasecontracten en zullen contracten worden aangepast. Op basis van een eerder rapport van een werkgroep van regelgevende instanties en de IASB, genaamd G4+1, waarin ook voorstellen werden gedaan om het onderscheid tussen financiële lease en operationele lease te laten vervallen, hebben Beattie et al. (2006) onderzoek gedaan naar de visies van verschaffers en gebruikers van jaarrekeningen. Zij concluderen dat de geïnterviewden weliswaar tekortkomingen constateren van de huidige regels aangaande leasing, maar dat er grote verdeeldheid heerst over de wijze waarop het anders moet. Bovendien heeft aanpassing volgens de voorstellen van G4+1 (en het discussion paper van de IASB) grote economische gevolgen indien deze zouden worden doorgevoerd.

g. De invloed van toepassing van IFRS

Er zijn veel studies naar de economische gevolgen van de toepassing van IFRS. Hierbij wordt een aantal zaken onderzocht, bijvoorbeeld: Leidt invoering van IFRS tot¹⁶⁸:

- minder earnings management door ondernemingen? (Van Tendeloo en Vanstraelen, 2005; Heemskerk en Van der Tas, 2006; Goncharov en Zimmerman, 2007; Jeanjean en Stolowy, 2008).
- lagere vermogenskosten voor ondernemingen? (Lee, Walker en Christensen, 2006; Christensen, Lee en Walker, 2007; Hail en Leuz, 2007; Daske et al., 2008; Li, 2009).
- hogere kwaliteit van de gegevensverstrekking in toelichting? (Daske en Gebhardt, 2006).
- hogere kwaliteit van de financiële verslaggeving in zijn algemeenheid? (Institute of Chartered Accountants in England and Wales, 2007; Soderstrom en Sun, 2007; Paananen en Lin, 2009; Iatrides, 2009).

Evaluatie van economische gevolgen van nieuwe verslaggeving

De politiek heeft de neiging zich te bemoeien met financiële verslaggeving (zie ook Dekker, 2009). Het gevaar is dat verslaggevingsstandaarden worden aangepast aan omstandigheden en dat de consistentie van verslaggevingsstandaarden (verder) verloren gaat. Accountants verzetten zich hiertegen. Kenmerkend is een uitspraak van Steven Maijoor “Al dan niet IFRS omarmen is een politieke vraag. Maar als eenmaal die keuze gemaakt, dan moet je ook consistent uitvoeren” (Dekker, 2009, p. 27).

Vooral op het vlak van de verwerking van optieregelingen, de verwerking van fusies en overnames, de verwerking van pensioenen en de verwerking van financiële instrumenten, hebben heftige discussies plaatsgevonden. In de Verenigde Staten heeft het Congress twee keer ingegrepen in het verslaggevingsproces. De nieuwe verslaggevingsstandaarden (IFRS 2, IFRS 3, IAS 19, IFRS 9) en verslaggevingsstandaarden in zijn algemeenheid zijn de uitkomst van een politiek proces. Ondernemingen en andere partijen hebben tijdens de totstandkoming van de standaarden getracht het proces te beïnvloeden. Naast cijfermatige invloed van de invoering van IFRS zijn er belangrijke aanwijzingen voor economische gevolgen van IFRS. Dit is het duidelijkst zichtbaar bij de verschuiving van toegezegd-pensioenregelingen naar toegezegde-bijdrageregelingen en naar hybride vormen van pensioenregelingen, bij de maatregelen die ondernemingen nemen om te voorkomen dat (cumulatief) preferente aandelen worden gerangschikt onder het vreemd vermogen en bij de herclassificatiemogelijkheid van financiële instrumenten.

Verslaggevingsstandaarden en ook conceptual frameworks komen tot stand door middel van een politiek proces ('due process'). Ook wijzigingen (zoals bij financiële instrumenten) moeten dan dit proces doorlopen. Verslaggevingskeuzes hebben onvermijdelijk economische gevolgen (efficiencyeffecten en verdelingseffecten). Een nieuwe verslaggevingsstandaard, bijvoorbeeld IAS 19, kan leiden tot een verslechtering van de pensioenen van veel werknemers. Toepassing van full fair value kan leiden tot grotere volatiliteit van resultaten en van koersen van aandelen. Inactiviteit van markten en procycliciteit als gevolg van de toepassing van fair value zijn reële gevaren voor

¹⁶⁸ Het voert in het kader van dit proefschrift te ver om de resultaten van deze onderzoeken aan te geven. De onderzoeksresultaten zijn overigens niet eenduidig. Ik verwijs naar de desbetreffende publicaties.

economieën. Daar staat tegenover dat een regelgevende instantie zijn geloofwaardigheid verliest als hij te veel wordt beïnvloed door lobbygedrag. Ook de ‘neutraliteit’ van verslaggeving kan dan niet meer worden volgehouden. In de reacties op discussiestukken en exposure drafts zijn de gebruikers veelal ondervetegenwoordigd, waardoor een sterke lobby van verschafters of overheid. Bank, Happee en Knoops (1996; 1997) laten zien dat de toelichtingsvereisten betreffende gesegmenteerde gegevensverstrekking in de loop der tijd (tot 1995) steeds verder zijn afgezwakt als gevolg van lobbygedrag van ondernemingen. Een ander belangrijk gevaar van een politiek proces van de totstandkoming van verslaggevingsstandaarden is dat gemakkelijk onderlinge inconsistenties tussen standaarden kunnen ontstaan. Juist op dit vlak zou een goed conceptual framework goede diensten kunnen verrichten, mits men niet afwijkt van de concepten die hierin worden verwoord.

Bij de eerstgenoemde onderwerpen (a t/m d) vond vooral lobbygedrag plaats vanuit ondernemingen, waarbij deze in verschillende gevallen de steun van overheden kreeg. Bij het laatstgenoemde onderwerp (financiële instrumenten) komt de druk vooral van overheden (met name de G20 en de EU). Om dit te illustreren verwijst men naar figuur 5.2 en 5.3.

Figuur 5.2: G20 oefent druk uit

<p>Accounting standards</p> <p>We have agreed that the accounting standard setters should improve standards for the valuation of financial instruments based on their liquidity and investors’ holding horizons, while reaffirming the framework of fair value accounting.</p> <p>We also welcome the FSF recommendations on procyclicality that address accounting issues. We have agreed that accounting standard setters should take action by the end of 2009 to:</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ reduce the complexity of accounting standards for financial instruments; ▪ strengthen accounting recognition of loan-loss provisions by incorporating a broader range of credit information; ▪ improve accounting standards for provisioning, off-balance sheet exposures and valuation uncertainty; ▪ achieve clarity and consistency in the application of valuation standards internationally, working with supervisors; ▪ make significant progress towards a single set of high quality global accounting standards; and, ▪ within the framework of the independent accounting standard setting process, improve involvement of stakeholders, including prudential regulators and emerging markets, through the IASB’s constitutional review. <p>Bron: G20: Declaration on strengthening the financial system (London, 2 april 2009)</p>

Daarna publiceerde de G20 nog twee voortgangsrapporten (G20, 2009b, 2009d), een “verklaring van de ministers van financiën en directeurs van centrale banken omtrent verder te nemen stappen (G20, 2009c). In de “leaders’statement’ (G20, 2009e) van de top in Pittsburgh van september 2009 wordt gesteld:

Figuur 5.3: G20: oefent druk uit (2):

<p>We call on our international accounting bodies to redouble their efforts to achieve a single set of high quality, global accounting standards within the context of their independent standard setting process, and complete their convergence project by June 2011. The International Accounting Standards Board’s (IASB) institutional framework should further enhance the involvement of various stakeholders.</p> <p>Bron: G20: Leaders’statement, The Pittsburgh Summit, September 24 – 25 2009</p>
--

5.3 Onderzoeksmethoden

5.3.1 Inleiding

Zoals besproken in de inleiding van dit hoofdstuk gaat normatief verslaggevingsonderzoek over de vraag hoe de verslaggeving eruit moet zien: de definiëring, verwerking, waardering, presentatie en toelichtingsvereisten. Daarbij rijst de vraag naar de herkomst van de normen. Zoals uitgebreid besproken in paragraaf 5.2 kunnen normen voor de financiële verslaggeving gebaseerd zijn op postulaten en principes, op een conceptual framework (gebaseerd op doelstellingen van financiële verslaggeving en op kwalitatieve kenmerken van informatie) of op politieke overeenstemming. Tegenwoordig wordt veelal aangenomen dat de totstandkoming van verslaggevingsstandaarden berust op een politiek proces en er wordt geprobeerd hierbij zoveel mogelijk belanghebbenden te betrekken. In paragraaf 5.2 kwam naar voren dat het niet goed mogelijk is om eenduidig normen deductief af te leiden, bijvoorbeeld uit postulaten en beginselen, dan wel uit doelstellingen (gebaseerd op informatiebehoeften van gebruikers van informatie). Ook een conceptual framework biedt geen eenduidige antwoorden op vragen ten aanzien van definiëring, verwerking en waardering van posten in de jaarrekening, over de presentatie en over de gegevens die verstrekt moeten worden. Doordat verslaggevingsstandaarden ontwikkeld zijn over lange perioden en doordat politieke compromissen tot stand komen in het ‘due process’ van het ontwikkelen van standaarden, worden in onderzoek regelmatig inconsistenties geconstateerd tussen verslaggevingsstandaarden onderling en zelfs tussen verslaggevingsstandaarden en het conceptual framework.

Ik maak onderscheid tussen conceptuele studies en empirische studies. De conceptuele studies betreffen studies die beogen een ‘nieuw’ verslaggevingsmodel te ontwikkelen, studies naar inconsistenties, tekortkomingen of problemen in de financiële verslaggeving. Een deel van de conceptuele studies betreft specifieke studies: over de wijze waarop specifieke posten in de jaarrekening verwerkt moeten worden (zie paragraaf 5.3.2). Ik reken ook bepaalde vormen van empirisch onderzoek tot de normatieve verslaggevingstheorie, namelijk het empirisch onderzoek waarin één of meer normen worden afgeleid uit de praktijk van de financiële verslaggeving en waarbij empirisch onderzoek plaatsvindt om te bepalen of aan de normen is voldaan. Voorbeelden van empirisch onderzoek binnen de normatieve verslaggevingstheorie zijn: onderzoek naar de naleving van verslaggevingsregels, onderzoek naar vrijwillige gegevensverstrekking, onderzoek naar de kwaliteit van de gegevensverstrekking, afleiden van ‘best practices’ uit de praktijk, accounting analyse van financiële verslagen, onderzoek naar toepassen van ‘earnings management’ in financiële verslaggeving op basis van analyse van financiële verslagen (zie paragraaf 5.3.3). Veel onderzoeken zijn een combinatie van normatief en positief onderzoek.

5.3.2 Conceptuele studies

5.3.2.1 Ontwerpen van ‘nieuwe’ verslaggevingsmodellen

In deze subparagraaf noem ik een aantal studies waarin getracht wordt nieuwe modellen voor de financiële verslaggeving te ontwikkelen. De meeste modellen zijn afkomstig van regelgevende instanties, beroepsorganisaties van accountants¹⁶⁹, accountantskantoren/organisaties en soms van beroepsorganisaties van beleggingsanalisten. Veelal wordt aangetoond dat het ook voor ondernemingen gunstig is om het voorgestelde verslaggevingsmodel te volgen: de “business case”. Ik ga niet in op verslaggevingsmodellen die zijn ontwikkeld voor specifieke bedrijfstakken of organisatievormen.

Meestal wordt gewezen op de tekortkomingen van het bestaande verslaggevingsmodel, die er dan op neerkomen:

- dat het verslaggevingsmodel onvoldoende is aangepast aan de veranderde aard van het bedrijfsleven (bijvoorbeeld doordat immateriële activa, in de brede betekenis van het woord, een steeds belangrijker rol spelen terwijl ze niet op de balans verschijnen),

¹⁶⁹ Met beroepsorganisaties van accountants doel ik op organisaties als het American Institute of Certified Public Accountants in de Verenigde Staten, het Institute of Chartered Accountants in England and Wales, het Institute of Chartered Accountants of Scotland en het Koninklijk NIVRA.

- dat het verslaggevingsmodel onvoldoende beantwoordt aan de informatiebehoeften van vermogenverschaffers,
- dat het verslaggevingsmodel onvoldoende rekening houdt met de informatiebehoeften van andere stakeholders dan vermogenverschaffers, of
- dat er veel meer mogelijkheden zijn in om aan de informatiebehoeften van verschillende stakeholders tegemoet te komen door beter gebruik te maken van informatietechnologie (bijvoorbeeld in de vorm van XBRL).

Tussen 1975 en 1991 verschenen in het Verenigd Koninkrijk verschillende rapporten van beroepsorganisaties van accountants, waarin voorstellen worden gedaan voor nieuwe verslaggevingmodellen; uitgangspunt is steeds de informatiebehoeften van gebruikers en de nadruk ligt meestal op het ontwikkelen van een nieuw format voor de financiële verslaggeving. Deels zijn dit voorlopers van de door regelgevende instanties ontwikkelde conceptual frameworks.

Enkele belangrijke rapporten zijn opgenomen in tabel 5.1.

Tabel 5.1: Rapporten (Verenigd Koninkrijk: 1975 –1991)

Rapport	Belangrijkste voorstellen	Uitgangspunten
Accounting Standards Steering Committee of the Institute of Chartered Accountants in England and Wales: The Corporate Report, 1975	Het discussiepaper gaat over de fundamentele doelstellingen van de financiële verslaggeving en de wijze waarop deze doelstellingen kunnen worden bereikt. Het rapport gebruikt de term "corporate report" voor het volledig pakket van allerlei soorten informatie dat op de meest volledige wijze de economische activiteiten van een organisatie weergeeft. Naast de jaarrekening worden diverse additionele overzichten nuttig geacht omdat de bestaande verslaggevingspraktijken niet volledig tegemoet kwamen aan de informatiebehoeften van de gebruikers. In het "corporate report" moeten dan ook de volgende additionele overzichten worden opgenomen: een staat van toegevoegde waarde, een overzicht van werkgelegenheid bij de organisatie, een overzicht van geldtransacties met de overheid, een overzicht van transacties in vreemde valuta, een overzicht van verwachtingen voor de toekomst en een overzicht van doelstellingen van de onderneming. Uit een analyse van verschillende waarderingsgrondslagen wordt geconcludeerd dat één waarderingssysteem niet volledig kan voldoen aan de informatiebehoeften van gebruikers. Er wordt nader onderzoek aanbevolen naar verslaggeving met meerdere kolommen voor meerdere waarderingsgrondslagen.	Er wordt uitgegaan informatiebehoeften van gebruikers, waarbij zeven gebruikersgroepen worden onderscheiden. Het rapport start met de mededeling dat de fundamentele benadering van het rapport is dat financiële verslagen, voor zover mogelijk, moeten voorzien in de informatiebehoeften van de gebruikers: de financiële verslagen moeten nuttig zijn.
Inflation Accounting Committee (Sandilands Committee), 1975	In dit rapport van een door de overheid ingestelde commissie wordt een aanbeveling gedaan voor het hanteren van één enkele waarderingsgrondslag, in casu "value to the business" (de actuele waarde grondslag). Dit is de waardering tegen de laagste van de vervangingswaarde en de opbrengstwaarde, waarbij de opbrengstwaarde de hoogste is van de indirecte en de directe opbrengstwaarde.	

<p>Institute of Chartered Accountants of Scotland: Making corporate reports valuable, 1988</p>	<p>De belangrijkste conclusies van het discussiedocument zijn:</p> <ul style="list-style-type: none"> * De huidige financiële verslagen zijn onbevredigend omdat ze zich te veel bezighouden met de juridische vorm van transacties in plaats van met de economische betekenis (economic substance), omdat ze zich concentreren op het verleden, omdat ze zich concentreren op kosten in plaats van op waarde en omdat ze te veel aandacht schenken aan winst en niet aan welvaart (wealth). * De totale welvaart van een entiteit (wealth) en de veranderingen daarin zijn van essentieel belang voor het management en voor de beleggers. Voor het weergeven van de financiële welvaart dienen vier statements te worden opgesteld, namelijk een Assets and Liabilities Statement, een Operations Statement, een Statement of Changes in Financial Wealth en een Distributions Statement. * Als de jaarstukken gebaseerd moeten worden op waarde in plaats van kosten verdient waardering tegen de directe opbrengstwaarde (net realisable value) de voorkeur. 	<p>Aangezien een efficiënte markt het verstrekken van nuttige informatie door het management aan beleggers vereist, moeten de financiële verslagen de economische werkelijkheid weergeven en is de informatie die nodig is voor beleggers gelijk naar aard, maar niet gelijk naar omvang als de informatie die nodig is voor het management.</p>
<p>Macve (1981) in opdracht van het Accounting Standards Committee</p>	<p>Macve had als opdracht het kritisch evalueren van de bestaande literatuur en van de meningen in het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten en elders. Doelstelling was te komen tot voorlopige conclusies aangaande de mogelijkheden tot het ontwikkelen van een algemeen aanvaard conceptual framework voor het uitgeven van verslaggevingsstandaarden ("an agreed conceptual framework"), de aard van een dergelijk framework, alsmede het aangeven van gebieden voor verder onderzoek. Macve ziet het bereiken van overeenstemming over de vorm en inhoud van financiële verslagen als een politiek proces en vanwege de veelheid van gebruikersbehoeften en de conflicterende belangen is hij pessimistisch over het bereiken van overeenstemming over verwerkingscriteria en waarderingsgrondslagen.</p>	<p>-</p>
<p>Solomons: Guidelines for Financial Reporting Standards (1989)</p>	<p>Het Institute of Chartered Accountants in England and Wales sponsorde een rapport van Solomons waarin wordt ingegaan op de noodzaak van het ontwikkelen van richtlijnen voor besluitvorming naar aanleiding van financiële verslaggeving. In dit rapport wordt uitdrukkelijk een keuze gemaakt voor een bepaalde combinatie van waardering, meeteenheid en handhavingsgedachte: gekozen wordt voor waardering tegen de "value to the business", evenals het Sandilands Committee, op basis van eenheden met gelijke koopkracht en met toepassing van handhaving van het eigen vermogen van de onderneming ("real financial capital maintenance concept"). Solomons was ook één van de auteurs van het Amerikaanse SFAC 2 en geeft in feite een nadere uitwerking aan het Amerikaanse conceptual framework door met name specifieke inhoud te geven aan de verwerkingscriteria en de waarderingsgrondslagen.</p>	

<p>Institute of Chartered Accountants of Scotland and Institute of Chartered Accountants in England and Wales: The future shape of financial reporting, 1991</p>	<p>Het rapport is het resultaat van een Action Group die in het leven geroepen werd naar aanleiding van een conferentie over het Solomons Report en het Schotse "Making Corporate Reports Valuable". Het beoogt een fundamentele hervorming van de externe financiële verslaggeving. De belangrijkste conclusies zijn:</p> <ul style="list-style-type: none"> * Het huidige systeem van externe verslaggeving is onbevredigend in vijf opzichten: het is gebaseerd op historische kosten in plaats van op huidige waarden; er wordt te veel nadruk gelegd op één enkel winstcijfer (winst per aandeel); er wordt onvoldoende aandacht besteed aan de kas- of liquiditeitspositie van de onderneming; de verslaggeving is in essentie gericht op het verleden, het meten van prestaties in het verleden en het weergeven van de positie op balansdatum; er wordt te veel nadruk gelegd op de juridische vorm van transacties in plaats van op de economische betekenis. * Een verbeterd geheel van financiële overzichten zou moeten omvatten: een overzicht van doelstellingen en een gerelateerd strategisch plan; een staat van activa en passiva; een resultatenrekening; een "gains statement" (hierin worden gerealiseerde en ongerealiseerde waardemutaties opgenomen), een kasstroomoverzicht; voorspellingen van toekomstige prestaties en positie. * Een eclectische benadering moet worden gehanteerd voor het waarderen van activa en passiva, rekening houdend met hun karakteristieke eigenschappen. * De inhoud van de gevraagde financiële overzichten wordt afgeleid uit informatie die reeds gebruikt wordt door het management. 	<p>De inhoud van financiële verslagen moet op de gebruikers zijn afgestemd; gebruikers en verschafters van financiële informatie hebben beiden voordeel van een verbeterd systeem van verslaggeving.</p>
--	---	--

Een overzicht van voorstellen om de financiële verslaggeving te verbeteren werd eerder gegeven door de Financial Accounting Standards Board (2001a) in het special report: "Business and Financial Reporting, Challenges from the New Economy". Hoewel wordt aangegeven dat het uitgangspunt van veel van de aldaar besproken rapporten is dat de bestaande verslaggevingsmodellen verouderd zijn, gebaseerd op de 'oude economie', en dat aansluiting met de 'nieuwe economie' ontbreekt, is het volgens de samensteller van dit rapport zinvoller om te concentreren op de vraag of financiële verslaggeving moet veranderen, en zo ja, hoe. De studies worden ingedeeld in: a) voorstellen om te komen tot een volledig nieuw verslaggevingmodel, bijvoorbeeld gebaseerd op contante waarde van toekomstige kasstromen; b) voorstellen voor nieuwe meetmethoden voor niet-financiële prestatie-indicatoren als indicatie voor de waarde van de onderneming ('value drivers') en c) voorstellen betreffende de verwerking en waardering van immateriële activa op de balans of opname in een afzonderlijk overzicht. Een aantal studies bevat voorstellen die in verschillende categorieën kunnen worden ingedeeld. Hieronder volgen een aantal voorbeelden. Het onderscheid is niet scherp te maken: nieuwe verslaggevingsmodellen en voorstellen betreffende verwerking en waardering van immateriële activa omvatten ook nieuwe methoden van meten.

Ad a. Voorstellen voor een nieuw verslaggevingsmodel

Voorstellen voor een volledig nieuw verslaggevingsmodel komen niet veel voor. Een aantal van de in tabel 5.1 opgenomen voorstellen zouden in deze categorie ingedeeld kunnen worden. Hier worden voorstellen gedaan voor (in die tijd) nieuwe formats voor financiële verslaggeving en in een aantal gevallen wordt consistente toepassing van één enkele waarderingsgrondslag voorgestaan ('value to the business' respectievelijk 'net realizable value'). De internationale ontwikkelingen op het gebied van harmonisatie in de richting van mondiale toepassing van IFRS en de onderliggende tendens naar meer waardering tegen reële waarde en misschien uiteindelijk naar toepassing van 'full fair value accounting' (Hoogendoorn, 2003) hebben min of meer geleid tot consensus dat 'fair value' de goede weg is (zij het dat hierover nog veel verschil van mening is over de toepassing).

In de volgende twee rapporten wordt een zogenoemd ‘comprehensive model’ gepresenteerd:

- Een “special Committee” Jenkins Committee¹⁷⁰) van het American Institute of Certified Public Accountants publiceerde in 1994 het rapport “Improving Business Reporting – A customer focus”¹⁷¹ met als ondertitel “Meeting the information needs of investors and creditors” (rapport van de Jenkins-commissie) waarin een ‘comprehensive model of business reporting’ wordt voorgesteld (dat zou moeten worden ontwikkeld door regelgevende instanties). De commissie focust op gebruikers (de klanten van ondernemingsverslaggeving), maar heeft ook oog voor de afweging tussen kosten en baten. Een belangrijk onderdeel van de werkzaamheden van de commissie betreft onderzoek naar de informatiebehoeften van gebruikers, waarbij men zich specifiek richt op professionele beleggers en vreemd-vermogenverschaffers en hun adviseurs (p. 7) onder andere omdat professionals hun beslissingen baseren op geavanceerde modellen en methoden (p. 8). Het Jenkins Committee gaat ervan uit dat gebruikers de relatie dienen te begrijpen tussen de gebeurtenissen en activiteiten van een onderneming en de wijze waarop deze gebeurtenissen en activiteiten hun weerslag vinden in de financiële verslaggeving. Gebruikers van jaarrekeninginformatie moeten inzicht krijgen in de omstandigheden en gebeurtenissen die van invloed zijn op de toekomstige ontwikkeling van de onderneming op basis waarvan zij hun eigen projecties kunnen maken. Zij verwachten niet dat het management projecties of voorspellingen geeft. Zij willen wel meer informatie over operationele kansen en bedreigingen, die spelen en die relatief zeker en kwantificeerbaar zijn. En zij willen een betere aansluiting tussen informatie in de externe verslaggeving en de informatie die het senior management gebruikt voor het managen van de onderneming. De commissie ontwikkelt een model en onderscheidt tien elementen die in de verslaggeving naar voren moeten komen (zie figuur 5.2).

Figuur 5.2, ontleend aan AICPA, 1994, p. 52:

THE TEN ELEMENTS OF THE COMMITTEE’S MODEL OF BUSINESS REPORTING	
Financial and non-financial data	
▪	Financial statements and related disclosures
▪	High-level operating data and performance measurements that management uses to manage the business
Management’s analysis of the financial and non-financial data	
▪	Reasons for changes in the financial, operating and performance-related data and the identity and past effect of key trends
Forward-looking information	
▪	Opportunities and risks, including those resulting from key trends
▪	Management’s plans, including critical success factors
▪	Comparison of actual business performance to previously disclosed opportunities, risks, and management’s plans
Information about management and shareholders	
▪	Directors, management, compensation, major shareholders, and transactions and relationships among related parties
Background about the company	
▪	Broad objectives and strategies
▪	Scope and description of business and properties
▪	Impact of industry structure on the company

De elementen van het model bieden een scala van keuzes die een flexibele verslaggeving mogelijk maakt. Ondernemingen en gebruikers moeten volgens de commissie (p. 52) onderhandelen over de

¹⁷⁰ Naar zijn voorzitter Edmund L. Jenkins.

¹⁷¹ FASB (2001a) deelt dit rapport niet in in de categorie ‘nieuw verslaggevingsmodel’, maar in de categorie ‘voorstellen voor nieuwe meetmethoden’.

informatieverstrekking (inhoud, frequentie, aantal perioden waarover gegevens worden verstrekt, tijdigheid en de mate van toezicht en controle). Uit het model komt naar voren dat veel aandacht dient te worden gegeven aan niet-financiële informatie, de analyse van het management van financiële en niet-financiële informatie en toekomstgerichte informatie. Hierbij wordt vooral gewezen op het belang van verbeterde gegevensverstrekking inzake segmentatie (p. 68-76), financiële instrumenten (p. 76, 77), risico's met betrekking tot off-balance sheet financieringsovereenkomsten (p. 77-79), het afzonderlijk rapporteren over kernactiviteiten en niet-kernactiviteiten (p. 79-87), gegevensverstrekking over onzekerheden ten aanzien van waarderingen van bepaalde activa en verplichtingen (p. 87-90), het publiceren van kwartaalberichten met afzonderlijke rapportage over het vierde kwartaal en gesegmenteerde gegevens (p. 90-91). De commissie geeft ook aan dat regelgevende instanties minder relevante disclosure-eisen zouden moeten elimineren. Voorts is een aantal aanbevelingen opgenomen die gericht zijn op het doorvoeren van veranderingen in de verslaggeving van ondernemingen. Een van de aanbevelingen is dat nationale en internationale regelgevende instanties hun aandacht meer moeten richten op de informatiebehoefte van gebruikers van informatie en dat zij moeten proberen om gebruikers te betrekken in het proces van wet- en regelgeving (p. 113). In het rapport worden ook een aantal praktische beperkingen genoemd in de toepassing van het 'comprehensive model', die tot kostenbesparingen moeten leiden bij de verschaffers van de informatie¹⁷² (pp. 54-57):

- het management hoeft geen informatie te verstrekken die buiten de expertise van het management valt of waarvoor het management niet de meest aangewezen bron is, dat wil zeggen dat alleen informatie hoeft te worden verstrekt die op de onderneming zelf betrekking heeft;
- het management hoeft geen informatie te verschaffen die de concurrentiepositie van de onderneming aanzienlijk zal schaden;
- het management hoeft geen projecties of voorspellingen te geven; het management moet veeleer informatie verschaffen waarmee gebruikers zelf inschattingen kunnen maken van verwachte toekomstige ontwikkelingen met betrekking tot de onderneming;
- het management hoeft alleen die informatie te verschaffen die bij haar bekend is; het management moet niet worden gedwongen informatie te verzamelen die zij zelf niet heeft en ook niet nodig heeft voor het besturen van de onderneming;
- bepaalde elementen van de financiële verslaggeving dienen alleen te worden opgenomen indien gebruikers en het management van ondernemingen het er over eens zijn dat deze gegevens moeten worden verstrekt (dit is het concept van de flexibele verslaggeving);
- ondernemingen moeten niet worden verplicht toekomstgerichte gegevensverstrekking uit te breiden zolang er geen effectieve middelen zijn tegen ongewenste juridische aansprakelijkstelling indien de werkelijke ontwikkelingen van de verwachtingen afwijken.

Het rapport van de commissie is een illustratie bijgevoegd van de fictieve onderneming FauxCom Inc. (pp. 153-189).

- Een tweede verslaggevingsmodel is ontwikkeld door het CFA Institute¹⁷³ (Centre for Financial Market Integrity) en gepubliceerd in juli 2007 onder de titel "A Comprehensive Business Reporting Model: Financial reporting for investors". De opstellers zijn van mening dat belangrijke verbeteringen mogelijk zijn in het financiële verslaggevingsmodel, waardoor het nut van

¹⁷² Mede in reactie hierop wordt in een rapport van een Finem-werkgroep (Vlotman, 1998, p. 28) gesteld dat 'hiermee de voorstellen van het model ten aanzien van toekomstgerichte informatie op realistische wijze (worden) ingeperkt', maar dat het gevaar is dat ondernemingen zich kunnen beperken tot het geven van 'alleen die informatie die zij kwijt wil', hetgeen kan leiden tot een 'te fragmentarisch toekomstbeeld'. Het model biedt echter wel aanknopingspunten om tot een geïntegreerd en consistent totaalbeeld van de toekomst van de onderneming te komen (p. 30).

¹⁷³ In 2004 werd de naam van de Association of Investment Management Research (AIMR) gewijzigd in CFA Institute. CFA staat voor "chartered financial analyst". In 1993 bracht de AIMR het bekende rapport uit "Financial Reporting in the 1990s and Beyond". De wet- en regelgeving is fundamenteel gewijzigd en verbeterd sinds die tijd, maar toch bleek uit surveys van het CFA Institute onder zijn leden dat zij ernstige tekortkomingen constateerden in het raamwerk van de financiële verslaggeving. Het CFA Institute startte in 2002 een project met als doel actualisering van het AIMR-rapport uit 1993, maar in de loop der tijd werd de scope uitgebreid. In oktober 2005 verscheen een concept en in juli 2007 het definitieve rapport.

financiële verslaggeving met name voor beleggers wordt vergroot. Financiële verslaggeving moet gericht zijn op de informatiebehoeften van alle vermogenverschaffers, maar als financiële verslaggeving wordt gezien vanuit het perspectief van een belegger in de gewone aandelen van een onderneming dan is dat nuttig voor het waarborgen van volledigheid, transparantie en relevantie van de gerapporteerde informatie. Bestaande aandeelhouders zijn immers de ‘residual claimants’ en alle andere claims moeten eerst worden voldaan voordat aandeelhouders aan de beurt komen. Daarom wordt gesteld dat indien voldaan wordt aan de informatiebehoeften van bestaande aandeelhouders daarmee tevens voldaan wordt aan de informatiebehoeften van andere belanghebbenden (p. 3). Verslaggeving moet de economische realiteit weergeven “what is really going on”; als financiële verslagen de economische realiteit niet weergeven dan ondermijnen zij daarmee het besluitvormingsproces van beleggers (p. 2). Er zijn fundamentele herzieningen nodig van het huidige verslaggevingsmodel om te komen tot betere verwerking en waardering, betere gegevensverstrekking en toegenomen transparantie (p. 2)¹⁷⁴. Veel ondernemingen danken hun groei aan het creëren en gebruiken van immateriële activa; het huidige verslaggevingsmodel is niet geschikt voor. De bedoeling is niet om een volledig nieuw conceptueel framework te ontwikkelen; het is de bedoeling om een aantal essentiële aanvullende principes te presenteren (p. 4). Het belangrijkste argument voor wijzigingen in het verslaggevingsmodel is dat zolang aandeelhouders (financieel analisten) voor hun besluitvorming (analyse) wijzigingen in gerapporteerde jaarrekeningen moeten aanbrengen er sprake is van tekortkomingen van dit verslaggevingsmodel en dat het effectiever en efficiënter is als het verslaggevingsmodel op dusdanige wijze wordt aangepast dat aandeelhouders ten behoeve van hun analyse van de jaarrekening geen wijzigingen meer hoeven aan te brengen (p. 5). Een tweede reden voor fundamentele veranderingen is dat het huidige verslaggevingsmodel onvoldoende informatie verstrekt¹⁷⁵. Er worden 12 ‘principles’ voorgesteld. In een appendix worden de principes vergeleken met de huidige praktijk en wordt voor elk van de principes aangegeven waarom verandering noodzakelijk is. De principes zijn (p. 6-16 en 56-59):

1. De primaire overzichten in de jaarrekening moeten informatie verstrekken die aandeelhouders, vreemd-vermogenverschaffers en andere verschaffers van risicokapitaal nodig hebben.
2. In de financiële verslaggeving, bij de regelgeving en bij de opstelling van financiële verslagen moet de entiteit worden gezien vanuit het perspectief van de aandeelhouder.
3. Reële-waarde-informatie is de meest relevante informatie voor het nemen van beslissingen. Historische kosten kunnen nodig zijn voor sommige doeleinden, zoals het bepalen van de belastbare winst en voor de beoordeling van contractuele afspraken en verplichtingen. Deze informatie kan het beste in tabelvorm in de toelichting worden opgenomen. Voor wat betreft het meten van de fair value komt de visie van de CFA Institute overeen met de Amerikaanse standaard SFAS 157 “Fair Value Measurement”. Het huidige systeem van combinaties van allerlei waarderingsgrondslagen, ook wel genoemd ‘mixed attribute system’, leidt ertoe dat aandeelhouders ingewikkelde aanpassingen moeten verrichten om tot de juiste waarderungen te komen. Dat kan vermeden worden als verslaggevingsstandaarden voor activa en verplichtingen bij eerste toepassing waardering tegen reële waarde eisen met regelmatige herwaarderingen¹⁷⁶.
4. Verwerking en gegevensverstrekking in de toelichting moeten afhankelijk worden gesteld van de relevantie van informatie voor beleggingsbeslissingen en moeten niet worden gebaseerd op de betrouwbaarheid van de waardering. Dit is het criterium van de decision usefulness, dat de meeste regelgevende instanties aanhangen (maar er moet nog veel werk verricht worden).

¹⁷⁴ Er is wat dat betreft niet veel veranderd sinds de publicatie in 1993 van het AIMR-rapport.

¹⁷⁵ Hier worden genoemd: aggregatie en salderen (netting) van posten neemt extreme vormen aan en wordt inconsistent toegepast (p. 5).

¹⁷⁶ Verbeteringen die op korte termijn kunnen worden doorgevoerd betreffen volgens dit rapport: volledige toepassing van reële waarde (full fair value accounting) voor alle financiële activa en financiële passiva, toepassing van reële waarde bij de consolidatie van acquisities en bij het on-balance sheet waarderen van alle financiële activiteiten die nu nog buiten de balans om worden verwerkt, met inbegrip van securitisaties en leases (zowel activa als passiva). (p. 1)

5. Alle transacties en gebeurtenissen moeten worden verwerkt (opgenomen in de jaarrekening) als zij plaatsvinden.
 6. De drempel voor materialiteit moet afhankelijk zijn van de informatie-eisen van aandeelhouders en hun beslissingen. De drempel moet gebaseerd zijn op kwantitatieve en kwalitatieve factoren (en dus niet op vuistregels).
 7. Financiële verslaggeving moet neutraal zijn.
 8. Alle veranderingen in het netto-actief, met inbegrip van veranderingen van de reële waarde, moeten in een afzonderlijk overzicht worden opgenomen: de Statement of Changes in Net Assets Available to Common Shareholders. Dit overzicht komt in de plaats van de winst-en-verliesrekening en het overzicht van het totaalresultaat (statement of comprehensive income) en moet in een overzicht alle gebeurtenissen en transacties verwerken die van invloed zijn op het eigen vermogen van gewone aandeelhouders. De nadruk ligt niet meer op een nettowinstcijfer.
 9. Het kasstroomoverzicht verschaft essentiële informatie voor de analyse en moet alleen worden opgesteld volgens de directe methode. Aandeelhouders beoordelen hun beleggingen door het maken van voorspellingen van de toekomstige kasstromen van de onderneming en van de kasstroomgenererende capaciteit van de onderneming. Dan is alleen de directe methode geschikt.
 10. Veranderingen in elk van de financiële overzichten moeten worden gerapporteerd en toegelicht op een gedesaggregeerde basis. Door aggregatie van informatie met verschillende economische kenmerken, verschillende waarderingsgrondslagen en trends en betrekking hebbend op verschillende operationele activiteiten gaat veel informatie verloren.
 11. Afzonderlijke regels (line items) moeten worden gepresenteerd op basis van hun aard en niet op basis van de functie. Dit betekent opstelling van de winst-en-verliesrekening op basis van het categoriale model (b.v. arbeidskosten, grondstofkosten) en niet op basis van het functionele model (kosten van de verkochte goederen, algemene, verkoop- en beheerskosten). In het functionele model worden arbeidskosten, pensioenkosten, grondstofkosten, energiekosten, indirecte kosten allemaal geaggregeerd in een post kosten van de verkochte goederen. Hierdoor worden posten met zeer verschillende economische kenmerken, trends en waarderingsgrondslagen opgeteld.
 12. Toelichtingsinformatie moet de additionele informatie bevatten die aandeelhouders nodig hebben om de posten in de jaarrekening, de waarderingsgrondslagen van deze posten en de aan deze posten verbonden risico's te kunnen begrijpen. Hier kan gedacht worden aan de waarderingsmethoden, modellen die worden gehanteerd voor schattingen en waarderungen, de gehanteerde veronderstellingen, gevoeligheidsanalyses van punt schattingen, informatie over de mate waarin risico's worden gelopen, informatie over de vraag waarom belangrijke veranderingen zijn opgetreden in belangrijke posten.
- Andere verslaggevingsmodellen hebben betrekking op maatschappelijk verantwoord ondernemen. In dit kader kunnen ook de 'sustainability guidelines' van het Global Reporting Initiative (GRI) worden genoemd. Het gaat hier niet alleen om het verantwoorden van de financiële resultaten, maar een brede verantwoording van economische (waaronder de financiële), milieu- en sociale performance van de onderneming, bij voorkeur op een geïntegreerde wijze. Dit vindt meestal plaats in een afzonderlijke rapportage, maar een samenvatting hiervan kan worden opgenomen in het bestuursverslag. In de Guidelines wordt erop gewezen dat de prestaties van de onderneming op de genoemde gebieden ook zijn weerslag hebben op de verwerking en waardering van posten in de jaarrekening. Bovendien kan in het bestuursverslag, in beknopte vorm, onder verwijzing naar het duurzaamheidsverslag aandacht worden besteed aan de prestaties van de onderneming op de genoemde gebieden, met name in paragrafen over risico's en kansen. Een grote uitdaging vormt het vertalen van economische, milieu- en sociale prestatie-indicatoren in financiële maatstaven. Thans is voornamelijk sprake van kwalitatieve prestatie-indicatoren.
- De Nederlandse Raad voor de Jaarverslaggeving paste in 2003 zijn Richtlijn 400 inzake het Jaarverslag (bestuursverslag) aan en publiceerde een Handreiking voor Maatschappelijke

verslaggeving¹⁷⁷, die deels was gebaseerd op een eerdere versie (G2) van de GRI-Richtlijnen. In september 2009 werd RJ-Uiting 2009-7: 'Ontwerp-Richtlijn 400 Jaarverslag en concept Handreiking voor Maatschappelijke verslaggeving' gepubliceerd, waarin voorstellen zijn opgenomen voor aanpassing.

Ad b. Voorstellen voor nieuwe meetmethoden

Er zijn wel veel voorstellen voor het hanteren van nieuwe meetmethoden voor niet-financiële prestatie-indicatoren als indicatie voor de waarde van de onderneming en de rapportage hiervan in financiële verslagen of in afzonderlijke rapportages. Concepten uit management accounting, zoals 'value-based management' (gericht op de creatie van economische waarde of aandeelhouderswaarde)¹⁷⁸, de 'balanced scorecard' (een model waarbij de performance van de onderneming vanuit verschillende perspectieven wordt beoordeeld), 'intellectual capital statements' en 'total value creationTM' (een model voor het rapporteren over gecreëerde waarde¹⁷⁹, naast de financiële verslaggeving waar over gerealiseerde waarde wordt gerapporteerd), worden ook gehanteerd voor het ontwikkelen van nieuwe verslaggevingsmodellen naar belanghebbenden buiten de onderneming. Het gaat hier om aanvullende informatieverstrekking waarover in het bestuursverslag wordt gerapporteerd en/of waarover de onderneming in aparte rapportages verslag doet. Soms wordt gesteld dat één bepaalde maatstaf de enige maatstaf is die de economische waardegroei van een onderneming in een periode zuiver weergeeft en financieel analisten voeren allerlei correcties uit op jaarrekeningcijfers om deze maatstaf te berekenen; de consultant Stern & Stewart stelt dit bijvoorbeeld voor de maatstaf Economic Value Added (EVA[®]) (Maas en Schouten, 2006, p. 439)¹⁸⁰. In het eerder genoemde rapport van de Financial Accounting Standards Board (2001a) en in een rapport van het Engelse Institute of Chartered Accountants in England and Wales (2003) "New reporting model for business" worden 'nieuwe' verslaggevingsmodellen geanalyseerd¹⁸¹. In alle modellen worden nieuwe meetmethoden geïntroduceerd voor niet-financiële, kwalitatieve en toekomstgerichte informatie. Enkele voorbeelden:

- De Financial Accounting Standards Board (2001b) onderzoekt in het kader van het Business Reporting Research project onder andere de vrijwillige gegevensverstrekking van essentiële

¹⁷⁷ De Handreiking is hét conceptuele kader voor een afzonderlijke maatschappelijke verslaggeving voor middelgrote en grote ondernemingen die vallen binnen de reikwijdte van Richtlijn 400 Jaarverslag. Zie: www.rjnet.nl.

¹⁷⁸ Value-based prestatiemaatstaven ondervangen nadelen van traditionele accounting maatstaven door rekening te houden met de kosten van vermogen, de invloed van investeringen, de invloed van kasstromen en economische levensduur. Enkele voorbeelden zijn Shareholder Value Analysis (SVA), Economic Profit (EP), Economic Value AddedTM (EVA), Cash Flow Return on Investment (CFROI) en Cash Value Added (CVA). (Van Rinsum, et al. 2006).

¹⁷⁹ Dit model is volledig gebaseerd op contante waardeberekeningen van toekomstige kasstromen, waarbij de onderliggende veronderstellingen volledig transparant moeten zijn en waarbij ook gevoeligheidsanalyses worden gerapporteerd.

¹⁸⁰ Er is veel empirisch onderzoek naar de relatieve informatiewaarde van verschillende prestatiemaatstaven. Deze wordt gemeten door de associatie met aandelenrendementen en ondernemingswaarde. Eén van de eerste artikelen is van Biddle, Bowen en Wallace (1997). In hun artikel met de titel "Does EVA[®] beat earnings?" onderzoeken zij eerst de relatieve informatiewaarde of EVA[®] en/of Residual Income (RI) sterker geassocieerd zijn met aandelenrendementen en ondernemingswaarde dan de verplichte verslaggevingscijfers in de vorm van winsten en operationele cash flow (cash from operations = CFO).

De tweede vraag die de auteurs in hun onderzoek stellen betreft de incrementele informatiewaarde van componenten van EVA[®] en/of RI boven de verplichte jaarrekeninggegevens in de vorm van winsten en CFO, met andere woorden; wat is de waarde van additionele gegevens (disclosures). De componenten van EVA (cash from operations, operating accruals, after-tax equivalent of book interest expense, capital charge en accounting adjustments (op basis van de definiëring van EVA^R door Stern Stewart & Company; Stewart, 1991). worden afzonderlijk beoordeeld op hun incrementele informatie-inhoud, de bijdrage aan de verklaring van aandelenrendementen. Er blijkt slechts sprake te zijn van een geringe toename van de informatie-inhoud.

De auteurs concluderen: "Considering the relative and incremental information content results together, neither EVA nor RI appears to dominate earnings in its association with stock market returns" (Biddle, Bowen en Wallace, 1997, p. 304).

¹⁸¹ FASB (2001a) noemt er negen, het ICAEW (2003) noemt er 11. Er is slechts een overlap van drie modellen.

prestatiemaatstaven ondernemingen in acht bedrijfstakken. Onderkend wordt dat de bedrijfstakspecifieke of ondernemingsspecifieke aard van niet-financiële gegevensverstrekking de vergelijkbaarheid tussen bedrijfstakken en tussen ondernemingen belemmert. In dit rapport wordt onderzocht in hoeverre in verschillende bedrijfstakken vrijwillig extra informatie wordt verstrekt door ondernemingen. De voornaamste veronderstelling is dat vrijwillige gegevensverstrekking, dat is gegevensverstrekking die verder gaat dan de op basis van wet- en regelgeving verplichte gegevens, leidt tot efficiëntere vermogensallocatie op kapitaalmarkten en tot lagere vermogenskosten voor de ondernemingen die vrijwillig extra gegevens verstrekking (FASB, 2001, p. v). Het gaat onder andere om gegevensverstrekking over kritische succesfactoren, trends hierin en gegevens over immateriële activa.

- Kaplan en Norton (1992; 1996) ontwikkelden de zogenoemde ‘balanced scorecard’. In de ‘balanced scorecard’ wordt gepoogd de verschillende door de onderneming gehanteerde prestatie-indicatoren (kwantitatieve en kwalitatieve, financiële en operationele prestatie-indicatoren) te integreren in een eenduidig en evenwichtig prestatie-meetsysteem. Prestaties worden vanuit vier perspectieven bekeken en in balans met elkaar gebracht: het klantperspectief (hoe zien onze klanten eruit?), bedrijfsprocessen (wat is de toegevoegde waarde van onze belangrijkste bedrijfsprocessen?), organizational learning (zijn we in staat continu te innoveren, veranderen en verbeteren?) en financieel perspectief (hoe zien onze aandeelhouders ons?). Waarschijnlijk het meest essentiële aspect is het evenwicht. Een samenvatting van de intern gehanteerde strategische informatie zou met behulp van deze balanced scorecard kunnen worden gepresenteerd in het bestuursverslag. Knoops en Cnossen (1995) pleiten voor het opnemen van dergelijke informatie in het bestuursverslag; Oudman (1999) geeft een uitwerking. Boesso (2003) breidt de ‘balanced scorecard’ verder uit en onderscheidt zeven perspectieven (relaties met vermogenverschaffers; relaties met werknemers; relaties met klanten; relaties met leveranciers; sociale aspecten en duurzaamheid; interne processen; innovatie en leren) met daaraan gekoppeld kwalitatieve prestatie-indicatoren (zie paragraaf 5.3.2.4).
- Met de term intellectueel kapitaal wordt bedoeld op de kennis die ligt besloten in werknemers (human capital), in processen, systemen, protocollen e.d. (structural capital) en om kennis van de markten (afnemers en leveranciers) en van de externe omgeving waarin de onderneming opereert (customer capital). Verschillende, met name Amerikaanse en Scandinavische ondernemingen nemen in hun bestuursverslag overzichten en prestatie-indicatoren op. De Zweedse verzekeringsonderneming Skandia bespreekt in een bijlage bij de jaarverslagen over 1994 tot en met 1998 zijn ‘Navigator and Process Model’. Indien gekozen wordt voor een geïntegreerde indicatorenbenadering op ondernemingsniveau, dan leidt dat tot een ‘corporate balanced scorecard’. Andere maatstaven zijn de “Intangible Asset Monitor” (Sveiby, 1997, 1999) en de “Value Chain Scoreboard” (Lev, 2001).
Het Deense Ministry of Science, Technology and Innovation (2002, 2003a, b) en het Danish Agency for Trade and Industry (2000) ontwikkelden richtlijnen voor het opstellen van zogenoemde “intellectual capital statements” alsmede een model voor het analyseren van deze overzichten. Meer dan 100 private ondernemingen en overheidsorganisaties hebben hiermee geëxperimenteerd en een aantal ondernemingen heeft een intellectual capital statement gepubliceerd. Intellectual capital wordt onderverdeeld in vier categorieën: human resources, klanten, informatietechnologie en processen.
- ValueReporting™ van PricewaterhouseCoopers is gericht op grotere transparantie in de verslaggeving van ondernemingen. Dit leidt onder andere tot aanbevelingen dat ondernemingen prestatie-indicatoren die binnen de onderneming zelf worden gehanteerd ook vrijwillig in de financiële verslaggeving opnemen en dat voor bedrijfstakken op vrijwillige basis specifieke standaarden worden ontwikkeld voor toelichtingsinformatie (ICAEW, 2003a, p. 57). In twee bekende boeken, Eccles et al. (2001) en DiPiazza en Eccles (2002), wordt het fundament gelegd voor, wat de auteurs noemen, de ValueReporting™. DiPiazza en Eccles (2002) onderscheiden een hiërarchie van drie niveaus: de wereldwijde verslaggevingsbeginselen; de bedrijfstakspecifieke standaarden en ondernemingsspecifieke informatie. ValueReporting™ richt zich op deze laatste twee niveaus. Richtlijnen voor ondernemingsspecifieke informatie omvatten bijvoorbeeld strategie, plannen, risicomanagementpraktijken, beloningsbeleid, corporate governance en prestatie-indicatoren die specifiek zijn voor de onderneming. Het raamwerk van

ValueReporting™ bestaat uit: ‘market overview’ (competitieve omgeving, institutionele omgeving, macro-economische omgeving), ‘strategy’ (doelstellingen, organisatie, governance), ‘value creating activities’ (klanten, werknemers, innovatie, merken, supply chain, milieu-, sociale en ethische aspecten), ‘financial performance’ (financiële positie, risicoprofiel, economische performance, analyse van segmenten). De business case wordt benadrukt: transparantie is ook in het belang van de onderneming. Het kan bijvoorbeeld leiden tot lagere vermogenskosten (Holterman, 2002).

Ad c. Voorstellen betreffende de verwerking en waardering van immateriële activa

Voorstellen waarbij vooral aandacht wordt besteed aan verwerking en waardering van immateriële activa komen veelvuldig voor. Hierbij wordt meestal een brede definitie gehanteerd van immateriële activa, waarbij alles onder immateriële activa wordt begrepen dat niet tastbaar is, maar wel economische waarde heeft (Skinner, 2008, p. 192). Dit omvat dan alle vormen van intellectual capital. Vervolgens wordt geconstateerd dat er sprake is van een kloof tussen de marktwaarde van het eigen vermogen en de boekwaarde van het eigen vermogen (op de balans) van de onderneming. Deze zogenoemde ‘waardekloof’ wordt dan verklaard doordat veel immateriële vaste activa niet op de balans staan omdat ze niet voldoen aan de definitie en/of verwerkingscriteria¹⁸² die in de externe-verslaggevingsregels worden gesteld.

In de discussies over de verwerking en waardering in de jaarrekening van immateriële (vaste) activa gaat het meestal om een veel engere definitie van immateriële vaste activa, waarbij de eis wordt gesteld van identificeerbaarheid, dat wil zeggen of het mogelijk is het actief afzonderlijk te waarderen en om de vraag of het actief voldoet aan de definitie van een actief en aan de verwerkingscriteria¹⁸³. In het huidige verslaggevingmodel zijn de verwerkingscriteria voor posten in de jaarrekening, dat wil zeggen wanneer een post moet worden opgenomen in de balans en/of de winst-en-verliesrekening, vastgelegd in het conceptueel framework. Het probleem bij immateriële vaste activa is tweeledig. Ten eerste: vaak worden uitgaven voor het creëren van een immaterieel vast actief verricht in een aantal jaren voordat wordt voldaan aan de verwerkingscriteria. Dit is de zogenaamde ‘time gap’. Zo worden uitgaven voor onderzoek direct ten laste van de winst-en-verliesrekening gebracht, terwijl de opbrengsten die (eventueel) uit dit onderzoek voortvloeien, veel later in de winst-en-verliesrekening terechtkomen. Op het moment dat blijkt dat het onderzoek duidelijk tot toekomstige resultaten zal leiden, moeten de uitgaven, in de vorm van ontwikkelingskosten, worden geactiveerd, maar alleen de uitgaven die in het desbetreffende jaar zijn gedaan. Het terugnemen van eerder ten laste van de winst-en-verliesrekening gebrachte kosten is verboden. Ten tweede: de waarde die wordt geactiveerd (de kosten in de periode dat het actief voldoet aan de verwerkingscriteria) staan in geen verhouding tot de ‘werkelijke waarde’ van het actief, in de zin van de toekomstige opbrengsten die met dit actief kunnen worden gegenereerd. Denk bijvoorbeeld aan de uitvinding van een belangrijk geneesmiddel. Dit is de zogenaamde ‘correlation gap’. De ‘time gap’ en de ‘correlation gap’ zijn mede verantwoordelijk voor het verschil tussen de boekwaarde van het eigen vermogen en de marktwaarde (marktkapitalisatie). In de literatuur wordt voorgesteld een overzicht op te nemen waarin het verschil tussen boekwaarde van het eigen vermogen (accounting book value) en de marktwaarde van de onderneming (market capitalization) wordt verklaard¹⁸⁴.

Er zijn verschillende voorstellen om in de financiële verslaggeving meer rekening te houden met immateriële activa (intellectual capital). Deze voorstellen kunnen worden ingedeeld langs twee

¹⁸² In dit geval gaat het om activeringscriteria: voldoet het actief aan de definitie en kan de waarde op en betrouwbare wijze worden vastgesteld.

¹⁸³ Sommige auteurs onderzoeken of immateriële vast activa in de ruime betekenis, dus intellectual capital, voldoet aan de definitie en verwerkingscriteria die aan activa in de verslaggevingsregels worden gesteld. De Bos (2001, p. 47) concludeert bijvoorbeeld dat “bepaalde verschijningsvormen van IC (intellectual capital) kunnen voldoen aan de definitie van een actief en de daarbij behorende activeringscriteria” en “Voor de waardering speelt de indirecte opbrengstwaarde een belangrijke rol”.

¹⁸⁴ Het is juist dat immateriële vaste activa vaak niet op de balans verschijnen en dat daardoor een kloof ontstaat tussen de marktwaarde en boekwaarde van het eigen vermogen. Daar kan tegenin worden gebracht dat de balans ook niet is bedoeld als instrument om de waarde van de onderneming (marktkapitalisatie) te meten. De meeste benaderingen in de analyse van jaarrekeningen gaan uit van de winst-en-verliesrekening voor de waardebepaling van het eigen vermogen (equity valuation). Zie Skinner, 2008, p. 193.

dimensies: comptabel versus niet-comptabel en retrospectief versus prospectief¹⁸⁵. Het onderscheid comptabel versus niet-comptabel heeft betrekking op de vraag of (meer) immateriële productiemiddelen op de balans moeten worden opgenomen of niet; opname op de balans kan dan tegen kostprijs (retrospectief) of op basis van een waardering (b.v. marktwaarde of indirecte opbrengstwaarde). Veel voorstellen betreffen prestatie-indicatoren, waarbij nieuwe meetmethoden worden ontwikkeld, zoals de “Intangible Asset Monitor” (Sveiby, 1999) en de “Value Chain Scoreboard” (Lev, 2001). De prestatie-indicatoren kunnen betrekking hebben op het verleden¹⁸⁶ (retrospectief) of op de toekomst¹⁸⁷ (prospectief).

	Comptabel (jaarrekening)	Niet-comptabel (bestuursverslag)
Retrospectief	Uitgaven activeren	Indicatoren, gemaakte kosten
Prospectief	Marktwaarde	Indicatoren, toekomstgericht

De Amerikaanse Brookings Institution publiceerde verschillende rapporten en boeken, waaronder het bekende “Unseen wealth” wordt gewezen op het belang van het ontwikkelen van normen voor het onderkennen en waarderen van immateriële activa en de rapportage daarover. Bepleit wordt om een waarderingssysteem te ontwikkelen waarin de waarde van materiële en immateriële activa wordt weergegeven in een of ander format in de toelichting of in de management’s discussion and analysis (bestuursverslag); er moet een ‘value-based system of accounting for corporate assets’ ontwikkeld als aanvulling op de reguliere verslaggeving op basis van kosten (Blair en Wallmann, 2001, p. 68). Voorts wordt gegevensverstrekking over waardestuwers (‘value drivers’) bepleit. Lev (2001, pp. 110-118) ontwikkelde de Value Chain Scoreboard™ waarmee inzicht moet worden verkregen in innovatieprocessen in ondernemingen. Ittner en Larcker ontwikkelden de Value Creation Index, waarmee getracht wordt het belang van verschillende niet-financiële prestatie-indicatoren te meten voor de marktwaarde van de onderneming te meten (FASB, 2001a, p. 49).

Samenhangend onderzoek van het ICAEW

Het Engelse Institute of Chartered Accountants in England and Wales heeft een omvangrijk project onderhanden “Information for better markets”. Een van de publicaties is “New reporting models for business”. In plaats van het ontwikkelen van een nieuw verslaggevingsmodel worden 11 eerder gepubliceerde voorstellen¹⁸⁸ geanalyseerd. De modellen worden geanalyseerd vanuit een veranderingsmanagementperspectief¹⁸⁹, vooral om te verhelderen waarom al die voorstellen zo weinig

¹⁸⁵ Deze indeling is ontleend aan een rapport van het Nederlandse Ministerie van Economische Zaken naar aanleiding van het pilotproject “Balanceren met kennis”. Het Ministerie heeft in 1998 aan vier accountantkantoren gevraagd ieder afzonderlijk een methode te ontwikkelen om de ‘immateriële productiemiddelen’ beter tot zijn recht te laten komen. Bij hun voorstellen hoefden zij zich niet te laten leiden door bestaande wet- en regelgeving. De voorstellen bleken te passen in een van de hokjes van de matrix dan wel een combinatie van verschillende methoden.

¹⁸⁶ Bijvoorbeeld aantal aangevraagde patenten; informatie over nieuwe medicijnen in de pijplijn bij een farmaceutische onderneming, het aantal aangegane allianties.

¹⁸⁷ Bijvoorbeeld waardering van merken op basis van verwachte extra opbrengsten ten opzichte van niet-merkartikelen.

¹⁸⁸ De elf voorstellen die worden geanalyseerd zijn: 1) the balanced scorecard (Kaplan en Norton); 2) The Jenkins Report (AICPA); 3) Tomorrow’s Company (RSA/Tomorrow’s Company); 4) The 21st Century Annual Report (ICAEW); 5) The Inevitable Change (ICAS); 6) Inside Out (ICAEW); 7) Value Dynamics (Arthur Andersen); 8) GRI (Global Reporting Initiative™); 9) Unseen Wealth (Brooking Institution); 10) ValueReporting™; 11) The Hermes Principles (Hermes Pensions Management). Het ICAEW plant vier nieuwe rapporten in de serie ‘Information for Better Markets’, namelijk: Information for Markets and Society; Measurement in Financial Reporting; Developments in New Reporting Models; en Reporting with Integrity.

¹⁸⁹ Dit impliceert dat aan de hand van een raamwerk van 7 vragen het perspectief wordt beoordeeld: 1) wat is het probleem?; 2) wat is de oplossing?; 3) wat is het gewenst resultaat?; 4) wie is verantwoordelijk voor het implementeren van de oplossing?; wat is de motivering voor het implementeren?; welke praktische problemen zullen zij tegenkomen?; In hoeverre vindt monitoring plaats? Vanuit deze optiek blijkt duidelijk waarom bepaalde modellen, zoals corporate governance-modellen en modellen voor rapportage over maatschappelijk verantwoord ondernemen (GRI) wel aanslaan en andere modellen niet.

succesvol zijn. Het rapport onderscheidt zes onderliggende aspecten waarover tussen de verschillende onderzochte rapporten groot verschil van mening is (zie tabel 5.2).

Tabel 5.2 Vragen waarover veel verschil van mening is (ontleend aan ICAEW, 2003a, p. 3):

kan verslaggeving dienen voor verschillende stakeholders?	Nee volgens de gangbare mening. Verslaggeving moet gericht zijn op de informatiebehoeften van aandeelhouders en andere vermogenverschaffers, maar er is grote overlap met de informatiebehoeften van andere stakeholders	Maar veel 'hervormers' zeggen ja. Verschillende stakeholders hebben verschillende informatiebehoeften, maar moderne informatietechnologie maakt het mogelijk precies die informatie te krijgen die men wil.
kan verslaggeving tegemoet komen aan alle informatiebehoeften?	Nee volgens de gangbare mening; ook andere informatiebronnen zijn belangrijk.	Maar veel 'hervormers' zeggen ja. Zij kennen verslaggeving een belangrijker en omvattender rol toe, en wijten bijvoorbeeld 'bellen' (bubbles) op de kapitaalmarkt aan tekortschietende verslaggeving.
kan verslaggeving vertrouwen op de 'invisible hand'?	Nee volgens de gangbare mening. Uiteindelijk is regulering nodig: regulering is een motor voor vooruitgang, niet het nastreven van eigenbelang en marktkrachten.	Maar veel 'hervormers' zeggen ja. Veranderingen die worden opgelegd door regulering leiden tot symbolische naleving en boilerplate en leiden niet tot nuttige informatie. Verbeteringen moeten plaatsvinden via marktmechanismen.
kan verslaggeving beter worden door een nieuw conceptueel framework?	Nee volgens de gangbare mening. Het huidige conceptueel framework voldoet goed.	Maar veel 'hervormers' zeggen ja. Het conceptueel framework moet verder worden ontwikkeld en tegemoet komen aan de informatiebehoeften van alle stakeholders betreffende niet-financiële en toekomstgerichte informatie, en moet oog hebben voor het belang van immateriële activa.
kan verslaggeving waarde toekennen aan alle immateriële activa?	Nee volgens de gangbare mening. Bestaande verslaggeving voldoet.	Maar sommige 'hervormers' zeggen ja. Het steeds grotere belang van immateriële activa heeft de moderne economie veranderd en alleen radicale veranderingen in de verslaggeving zullen ertoe leiden dat ondernemingen in overeenstemming hiermee handelen.
kan verslaggeving (volledige) transparantie bereiken?	Nee volgens de gangbare mening. Transparantie wordt aanzienlijk beperkt door kosten- en concurrentieoverwegingen, door vertrouwelijkheid van de informatie en de angst voor rechtszaken.	Maar veel 'hervormers' zeggen ja. Er zijn bijna geen grenzen aan de transparantie.

Het ICAEW (2003a) beoogt met het rapport 'New reporting models for business' een samenvatting te geven van de belangrijkste voorstellen en analyseert op consistente wijze wat hen verbindt. Zoals gezegd, de voorstellen worden geanalyseerd vanuit een verandermangementperspectief, om inzicht te krijgen in uitdagingen, discussievragen en mogelijkheden van verder onderzoek. Het ICAEW organiseerde inmiddels twee conferenties, waar gezaghebbende sprekers waren uitgenodigd. Dit leidde tot themanummers in het tijdschrift "Accounting and Business Research" (onder andere een themanummer over de problematiek van immateriële activa). De antwoorden op de zes genoemde vragen in tabel 5.2 hangen samen en moeten gezamenlijk beschouwd worden als delen van een

coherent project. Het project is gericht op additionele gegevensverstrekking vooral in een besuursverslag (in de Verenigde Staten: management's discussion and analysis, in het Verenigd Koninkrijk: operating and financial review) omdat de meeste aanhangers van nieuwe verslaggevingsmodellen hier een vruchtbare voedingsbodem zien voor hun ideeën¹⁹⁰ (ICAEW, 2008a, p. 14). Binnenkort zal een rapport worden gepubliceerd "Developments in new reporting models".

5.3.2.2 Studies naar grondslagen

In de literatuur wordt een groot aantal fundamentele conceptuele problemen genoemd die de kwaliteit van de financiële verslaggeving ernstig zouden kunnen ondermijnen. Er is zeker geen eenstemmigheid over het toe te passen verslaggevingsmodel. Dat kwam al naar voren in de vorige subparagraaf (5.3.2.1). Het gehanteerde verslaggevingsmodel dat wordt gehanteerd in de financiële verslaggeving is een systeem van afspraken, die zijn vastgelegd (gecodificeerd) en die in een politiek proces tot stand zijn gekomen.

Zonder naar volledigheid te streven noem ik de volgende onderwerpen:

- a. de doelstelling van financiële verslaggeving;
- b. 'decision usefulness' als uitgangspunt;
- c. de reikwijdte van het conceptual framework;
- d. de rapporterende eenheid;
- e. de houdbaarheid van de 'asset-liability view' (balansbenadering);
- f. de rol van immateriële activa (intellectual capital);
- g. overige onderwerpen.

Ad. a. De doelstelling van financiële verslaggeving.

Discussie over de doelstelling van de financiële verslaggeving¹⁹¹. Deze discussie lijkt beslecht te zijn in het voordeel van de decision usefulness: de doelstelling van financiële verslaggeving is informatieverstrekking ten behoeve van het nemen van economische beslissingen, maar ook het verlenen van décharge over het gevoerde beleid, de benoeming en ontslag van bestuurders en dergelijke (verantwoordingsfunctie) zijn economische beslissingen. De discussie betreft de geconsolideerde jaarrekening. Van Offeren en De Bruijn (2007, p. 455) concluderen "dat de stewardship-benadering vooral is gekoppeld aan de juridisch gerichte, enkelvoudige jaarrekening en dat de economisch gerichte, economische jaarrekening nuttig is voor de decision usefulness-benadering". Daarmee is het probleem voor de geconsolideerde jaarrekening niet opgelost. De keuze van de doelstelling heeft belangrijke consequenties voor het conceptual framework dat nu herzien wordt. De doelstelling van decision usefulness doet vermoeden dat meer gestreefd gaat worden naar een integrale toepassing van de waarderingsgrondslag reële waarde. Naar verwachting zal de discussie over de doelstelling opnieuw opblazen als voorstellen komen om het conceptual framework uit te breiden tot not-for-profitorganisaties en overheidsbedrijven.

Ad. b. Decision usefulness als uitgangspunt

Een aan punt a gerelateerde discussie betreft de vraag of 'decision usefulness' wel zo'n vanzelfsprekende doelstelling is als wel wordt aangenomen. Dient de financiële verslaggeving te worden afgestemd op de informatiebehoeften van gebruikers? En wie zijn dan die gebruikers? In paragraaf 7.3.5 geef ik aan dat in veel van de onderzoeken onder gebruikers niet gedetailleerd gevraagd wordt naar hun informatiebehoeften, zodat het moeilijk is de specifieke informatiebehoeften van 'gebruikers' vast te stellen. Uit empirisch onderzoek blijkt dat gebruikers in beperkte mate commentaarbrieven schrijven naar regelgevende instanties¹⁹². In paragraaf 5.2.4 komt tot uiting dat het proces van wet- en regelgeving een politiek proces is waarbij machtsverhoudingen een belangrijke rol

¹⁹⁰ Dit doet mijns inziens tekort aan verschillende voorstellen waarin fundamentele veranderingen worden voorgesteld in de verwerking en waardering, bijvoorbeeld ten aanzien van immateriële activa. Het GRI streeft uiteindelijk naar een integratie van financiële en maatschappelijke berichtgeving in één jaarverslag, waarin ook de financiële gevolgen van duurzaamheid aan de orde komen.

¹⁹¹ Zie ook paragraaf 5.2.3.3.

¹⁹² Jorissen et al. (2007) constateren dat 3% van de 3.423 comment letters aan de IASB in de periode 2002 – 2006 (zomer) is ingestuurd door gebruikers en 46% door verschaffers.

spelen. In het proces van wet- en regelgeving is de invloed van sommige partijen groot, bijvoorbeeld de International Organization of Securities Commissions (IOSCO) (Kwok en Sharp, 2005). Ter Hoeven en Bout (2010) merken op dat de IASB zijn onafhankelijkheid nadrukkelijk op het spel heeft gezet door te zwichten voor sterke druk van de G20, FSF en EU (zie paragraaf 5.2.4). De wijze waarop een regelgevende instantie moet omgaan met verschillende belangen (lobbygedrag) zou (opnieuw) ter discussie moeten worden gesteld. Kan nog worden volgehouden dat informatievergathering in de externe verslaggeving gericht is op de informatiebehoeften van gebruikers (voor het nemen van economische beslissingen) als politieke aspecten en machtsverhoudingen zo'n belangrijke rol spelen? Gaa (1986, 1988) bespreekt twee verschillende principes die voor regelgevende instanties kunnen worden toegepast, namelijk neutraliteit en het belang van de gebruiker ('user primacy') en die deels elkaars tegenpolen zijn. Keuzes die regelgevende instanties maken bij het voorschrijven van regels hebben onvermijdelijk efficiency- en verdelingseffecten. Een regelgevende instantie die handelt in overeenstemming met het neutraliteitsbeginsel stelt standaarden op die de maatschappelijke welvaart maximaliseren en waarbij het niet uitmaakt wie daarbij profiteert of nadeel ondervindt; dat wil zeggen dat de belangen van alle partijen even zwaar worden gewogen¹⁹³ (Gaa, 1988, p. 54). Een regelgevende instantie die het belang van de gebruiker voorop stelt doet dat bijvoorbeeld omdat gebruikers beperkte mogelijkheden en middelen hebben om informatie te verkrijgen en moeten kunnen vertrouwen op financiële verslagen als hun voornaamste informatiebron¹⁹⁴ of omdat huidige en toekomstige aandeelhouders en vreemd-vermogenverschaffers en andere gebruikers informatie nodig hebben om economische beslissingen te kunnen nemen¹⁹⁵. Een regelgevende instantie die handelt overeenkomstig het 'user primacy'-beginsel beoogt informatieasymmetrie tussen het management (verschaffers) en gebruikers van informatie te verminderen. De regelgevende instantie helpt daarmee alle participanten op de kapitaalmarkt die hier kunnen handelen en beschermt hiermee gebruiker tegen verliezen door onvoldoende informatie. Gaa (1986, p. 435) heeft niet de bedoeling om 'user primacy' te bepleiten maar wel de beginselen bloot te leggen (methodologie) die gehanteerd worden in het proces van wet- en regelgeving. De keuze voor een bepaalde verslaggevingsmethode is altijd een ethische keuze¹⁹⁶. De publicaties van Gaa zijn ook nu relevant, waar een regelgevende instantie, zoals de IASB zich moet afvragen in hoeverre hij zich laat leiden door lobbygedrag van belanghebbenden¹⁹⁷.

Ad c. De reikwijdte van het conceptual framework

Discussie over de reikwijdte van het conceptual framework, in het bijzonder op welke gebruikers de financiële verslaggeving gericht moet zijn. In het conceptual framework ligt de nadruk op de informatiebehoeften van aandeelhouders en vreemd-vermogenverschaffers. Er wordt veelal verondersteld dat indien voldaan is aan de informatiebehoeften van vermogenverschaffers, daarmee ook voldaan is aan de *financiële* informatiebehoeften van andere gebruikers. Nieuwe verslaggevingsmodellen gericht op duurzaamheid hanteren een veel ruimere groep van belanghebbenden en gaan uit van een brede verantwoordelijkheidsopvatting: accountability (Knoops, 2007). Er zijn verschillende theorieën, waarvan de legitimiteitstheorie¹⁹⁸ en de stakeholder theorie¹⁹⁹

¹⁹³ Hier kan ook gedacht worden aan Pareto-optimaliteit. Zie paragraaf 5.2.4.

¹⁹⁴ Gaa (1986, pp. 441-447; 1988, p. 57) noemt dit 'basic user primacy'.

¹⁹⁵ Gaa (1986, pp. 447-449; 1988, p. 62) noemt dit 'extended user primacy' omdat hier rekening wordt gehouden met de informatiebehoeften van de geavanceerde belegger.

¹⁹⁶ Gaa (1988) baseert zich op Rawls' Theory of Justice. Het voert te ver om dit hier te bespreken.

¹⁹⁷ Zie de discussie over herclassificatie van financiële instrumenten in paragraaf 5.2.4.

¹⁹⁸ Deegan en Unerman (2006) geven de volgende typering van de legitimiteitstheorie. Volgens de legitimiteitstheorie trachten organisaties doorlopend zeker te stellen dat zij, in de ogen van de maatschappij, handelen binnen de normen, waarden en grenzen die de samenleving stelt. Oftewel, ze proberen zekerheid te verkrijgen dat hun activiteiten door de voor haar relevante stakeholders als legitiem beschouwd worden. Legitimiteit is een dynamisch begrip, doordat stakeholders voortdurend de bedrijfsvoering van een organisatie zullen evalueren tegen een zich doorlopend ontwikkelend verwachtingspatroon. Normen en waarden worden binnen deze theorie dan ook als variabel beschouwd. Hierdoor wordt de organisatie geacht te reageren op veranderingen in de omgeving waarin zij opereert (Lindblom, 1994).

Uit de legitimiteitstheorie komt naar voren dat er een 'sociaal contract' bestaat tussen de organisatie en de samenleving waarbinnen de organisatie opereert. Globaal valt dit begrip te beschouwen als het veelvoud aan

de belangrijkste zijn. Indien wordt uitgegaan van accountability zoals verwoord in deze theorieën dan heeft moet de verslaggeving gericht worden op een veel bredere groep belanghebbenden en zal een meer geïntegreerde rapportage plaatsvinden van financiële, economische, sociale en milieuaspecten.

Ad d. De rapporterende entiteit

Discussie over de rapporterende entiteit en het te hanteren control-concept. In paragraaf 5.2.3.3 (onder e) bespreek ik een discussion paper van de IASB (2008b) over de rapporterende entiteit en een exposure draft over de geconsolideerde en enkelvoudige jaarrekening (IASB, 2008d). De IASB en de FASB geven aan dat het entity-perspectief wordt gehanteerd: de geconsolideerde jaarrekening wordt gezien vanuit het perspectief van de groep (het zogenoemde 'economic entity concept') en niet vanuit het perspectief van de aandeelhouders van de moedermaatschappij (het zogenoemde 'parent entity concept'). Deze wijziging is ingezet in 2005 bij de voorgestelde, en inmiddels definitieve, wijziging van IFRS 3 "Business Combinations". Deze keuze heeft vergaande consequenties²⁰⁰, bijvoorbeeld voor de verwerking van goodwill bij acquisities en voor de wijze waarop wordt omgegaan met het minderheidsbelang van derden ('non-controlling interest')²⁰¹. De discussie heeft ook belangrijke

impliciete en expliciete verwachtingen van de samenleving over de manier waarop een organisatie zich zou moeten gedragen bij haar bedrijfsuitoefening. Hierbij zijn de expliciete verwachtingen te beschouwen als de wet- en regelgeving geldend in de desbetreffende samenleving. De ongedefinieerde maatschappelijke verwachtingen geven daarentegen invulling aan de impliciete verwachtingen. Deze impliciete verwachtingen worden door een ieder weer verschillend geïnterpreteerd (Lindblom, 1994). Kortom, de bedrijfsvoering van een organisatie is legitiem zodra het waarden- en normensysteem van de organisatie gelijk is aan het waarden- en normensysteem dat de maatschappij hanteert. Op dat moment voldoet de organisatie aan haar sociaal contract en heeft de organisatie een licence to operate.

De legitimiteitstheorie veronderstelt dat organisaties maatschappelijke berichtgeving inzetten om een eventuele 'legitimiteitkloof' te verkleinen (Lindblom, 1994). Volgens de legitimiteitstheorie hebben strategieën, die door de manager geïmplementeerd worden om legitimiteit te verkrijgen, pas dan effect op externe partijen indien deze gepaard gaan met disclosures. Oftewel, informatieverstrekking is benodigd om de mening van stakeholders te kunnen veranderen. Genomen maatregelen die niet in openbaarheid gebracht worden, zullen daardoor geen effect hebben op het gedrag van stakeholders.

¹⁹⁹ Deegan en Unerman (2006) geven de volgende typering van de stakeholder theorie. De stakeholder theorie houdt zich voornamelijk bezig met de interactie tussen een organisatie en haar stakeholders. Freeman (1984) definieert een stakeholder als "any group or individual who can effect or is affected by the achievement of an organization's objectives". Hieruit komt naar voren dat een organisatie over het algemeen te maken heeft met vele stakeholders, zoals werknemers, klanten, leveranciers, concurrenten, overheidsinstanties, toekomstige generaties, etc. De stakeholder theorie is een systeemgeoriënteerde theorie, aangezien het de dynamische en complexe interactie tussen de omgeving en de organisatie onderkent.

De stakeholder theorie heeft zowel een managerial als een ethical tak (Deegan en Unerman, 2006). De managerial variant is een positieve theorie en tracht de wijze waarop de organisatie met de verschillende groeperingen stakeholders omgaat te verklaren. De ethical variant is een normatieve theorie.

In de managerial variant wordt door de organisatie vastgesteld wie de voor haar relevante stakeholders zijn. Vervolgens schat de organisatie de machtsverhoudingen van deze groepen stakeholders in. De organisatie zal bepalen op welke groepen stakeholders ze zich voornamelijk moet concentreren, om zodoende haar doelstellingen te kunnen verwezenlijken en de continuïteit van de organisatie te kunnen waarborgen. Deze doelstellingen hoeven niet altijd louter winstgerelateerd te zijn (Gray et al., 1996). Hoe belangrijker een stakeholdergroep door de organisatie voor het behalen van haar doelstellingen wordt ingeschat, des te meer inspanning zal de organisatie uiteindelijk leveren om de onderlinge relatie te beheersen. Het verstrekken van informatie door de organisatie is bij het beheersen van de onderlinge relatie een zeer belangrijk middel om goedkeuring over de bedrijfsvoering en medewerking van de stakeholdersgroepen te verkrijgen, of om de weerstand te verminderen.

²⁰⁰ Hoogendoorn (2005b, p. 593) spreekt zelfs van een 'paradigmaverandering'.

²⁰¹ Uitgaande van het 'economic entity concept' worden bij een acquisitie waarbij een entiteit de zeggenschap ('control') verkrijgt in een andere onderneming op de datum van acquisitie 'full goodwill accounting' toegepast. In de exposure draft (IASB, 2005c) van de latere IFRS 3 werd voorgesteld als goodwill op te nemen het verschil tussen de reële waarde op het moment van acquisitie van de hele over te nemen onderneming en de reële waarde van de overgenomen activa en verplichtingen (dus ook indien het verworven belang minder dan 100% is of als de aandelen in verschillende stadia zijn verkregen). Het minderheidsbelang van derden wordt dan per saldo bepaald. In de definitieve standaard IFRS 3 (IASB, 2008h) wordt het bepalen van de reële waarde van de over te nemen onderneming niet meer als een aparte stap gezien. In plaats daarvan wordt het verwerken en waarderen

consequenties voor de wijze waarop belangen in andere ondernemingen worden verantwoord. In de huidige IFRSs wordt een onderscheid gemaakt tussen ‘control’ (integrale consolidatie), ‘joint control’ (proportionele consolidatie of ‘equity method’), invloed van betekenis’ (‘equity method’) en overige belangen (reële waarde). Uitgaande van het entity-perspectief wordt de geconsolideerde jaarrekening beschouwd vanuit de groep. Er is geen overeenstemming over de te hanteren benadering voor het bepalen van de samenstelling van een groep. Het discussion paper van de IASB (2008b) over de rapporterende entiteit worden drie benaderingen besproken: het controlling entity model, het common control model en het risks and rewards model. Tegelijkertijd heeft de IASB echter ook een project betreffende consolidatie waarbij ook het control-concept aan de orde komt. De relatie tussen dit project en het conceptual framework-project (met name het onderdeel reporting entity) is vooralsnog niet duidelijk. Voor joint ventures zal de IASB in een eind 2009 uit te brengen standaard proportionele consolidatie hoogstwaarschijnlijk gaan verbieden²⁰².

Ad e. De houdbaarheid van de ‘asset-liability view’ (balansbenadering)

Discussie over de ‘asset-liability view’. Verschillende auteurs (Fox et al., 2003; Hoogendoorn, 2004, 2008; Dichev, 2008; Dichev en Tang, 2008; Kvifte, 2008) spreken van een fundamentele inconsistentie in het verslaggevingsmodel doordat de balans centraal gesteld wordt en de winst-en-

van de goodwill als een aparte stap opgenomen, omdat men de componenten van de business combination wilde onderscheiden (IFRS 3, BC80, BC81). Dat impliceert dat goodwill dan wordt bepaald als: de reële waarde van de betaalde vergoedingen (= verkrijgingsprijs) + de reële waarde van het minderheidsbelang van derden (+ eventueel bij een stapsgewijze acquisitie: de fair value van de eerder verworven belangen) verminderd met het saldo van de reële waarde van de verworven identificeerbare activa en verplichtingen. Hier wordt de goodwill dus per saldo bepaald (IFRS 3.32).

Waardering van alle identificeerbare activa en verplichtingen van de onderneming waarin een controlerend belang (de zeggenschap) wordt verworven en van het minderheidsbelang tegen reële waarde, is in overeenstemming met de wijze waarop consolidatie plaatsvindt, namelijk integrale consolidatie met opnemings van een minderheidsbelang van derden. De inconsistentie onder de oude regeling was dat de activa en verplichtingen bij consolidatie wel voor 100% worden verwerkt in de geconsolideerde balans, met onderkenning van een minderheidsbelang, terwijl de goodwill wordt verwerkt overeenkomstig het aandelenbelang dat verworven is (Beckman, 2008, p. 19). Full goodwill accounting leidt (meestal) tot hogere goodwill-bedragen op de balans en een betere solvabiliteit, vooral ook omdat het minderheidsbelang van derden tot het eigen vermogen wordt gerekend.

Terzijde merk ik op dat IFRS 3 ‘full goodwill accounting’ niet verplicht stelt. Het minderheidsbelang van derden mag ook gemeten worden als het naar rato aandeel in de verworven netto-activa (IFRS 3.19). Bij toepassing van deze methode is men weer terug bij de oorspronkelijke methode van verwerking van gekochte goodwill. Dit compromis is ontstaan omdat men geen overeenstemming kon bereiken (IFRS 3, BC209, BC210).

Beckman (2008, p. 15) acht de methode van full goodwill accounting “een mooi bouwwerk, passend binnen IFRS”. Hoogendoorn (2005b) is fel tegen full goodwill accounting (althans tegen de voorstellen in de exposure draft uit 2005), vanwege de subjectiviteit in de berekening, de moeilijkheid om in vervolgwaaarderings de waarde van de goodwill vast te stellen en omdat het niet duidelijk is wat de post minderheidsbelang van derden precies inhoudt. Voor de aandeelhouders van de moedermaatschappij is full goodwill accounting niet relevant, omdat voor hen het perspectief van de moeder van belang is. Zie verder Hoogendoorn (2005b) en Beckman (2008).

²⁰² Het argument is dat bij een joint venture geen sprake is van control (de zeggenschap), noch op directe wijze (door eigendom of beschikkingsmacht), noch op indirecte wijze (door de macht om het financiële en operationele beleid te sturen) (Eeftink en De Feijter, 2009). Indien proportionele consolidatie zou worden toegepast dan voldoen de samengevoegde activa en passiva niet aan de definitie van een actief en een verplichting in het Framework en is er geen sprake van een getrouwe weergave (‘faithful representation’). Eeftink en De Feijter (2009) zijn van oordeel dat niet volstaan kan worden met een constatering dat sprake is van strijdigheid met de definities. “Bezien vanuit meerdere aspecten van het framework is de conclusie van de IASB dat proportionele consolidatie strijdig is met het (huidige) framework niet overtuigend” Zij gaan vooral in op het nut voor gebruikers. Bovendien stellen zij dat in de exposure draft weliswaar wordt gewezen op problemen ten aanzien van proportionele consolidatie, maar dat wil nog niet zeggen dat de equity methode te prefereren valt. “Naar onze mening had de IASB bij het formuleren van een nieuwe standaard ook de voor- en nadelen van de equity-methode en mogelijke alternatieve methoden expliciet moeten betrekken” (Eeftink en De Feijter, 2009). Camfferman en Eeftink (2010) geven een onderbouwing van de equity methode en plaatsen dit in historisch perspectief.

verliesrekening daarvan afgeleid wordt. In 1976 publiceerde de FASB een belangrijk discussiestuk waarin een afweging werd gemaakt tussen drie benaderingen. Gedoeld wordt op de ‘articulated’ versus de ‘non-articulated view’, met een nadere onderverdeling van de ‘articulated view’ in een ‘asset-liability view’ en een ‘revenue-expense view’. Met ‘articulation’ wordt bedoeld dat er een aansluiting is tussen balans en winst-en-verliesrekening. De ‘non-articulated view’, waarbij er niet noodzakelijk een aansluiting is tussen balans en winst-en-verliesrekening, is in accounting niet sterk uitgewerkt²⁰³. Indien bij ‘articulation’ de balans en de winst-en-verliesrekening worden beheerst door regels betreffende de realisatie van opbrengsten en het matchen van kosten, dan is sprake van een ‘revenue-expense view’. Op de balans kunnen dan overlopende posten²⁰⁴ voorkomen, hoewel deze niet voldoen aan de definitie van een actief. Bij de ‘asset-liability view’ ligt de nadruk juist op het verwerken en waarderen van activa en verplichtingen op de balans. In het conceptual framework van de FASB wordt uitgegaan van de ‘asset-liability view’. Deze is in andere conceptual frameworks overgenomen. Regelgevende instanties hebben in de loop der jaren verschillende standaarden aangepast zodat ze in overeenstemming zijn met de ‘asset-liability view’²⁰⁵.

De ‘asset-liability view’ werd door de FASB gekozen om conceptuele redenen. Bullen en Crook (2005, p. 7) schetsen de achtergronden en problemen. Winst wordt gedefinieerd als mutatie van de netto-activa gedurende de periode en deze definitie is gebaseerd op Hicks (1946), die stelde dat winst objectief kan worden bepaald door de som van de mutatie van het vermogen (‘wealth’) in de periode en hetgeen gedurende de periode is geconsumeerd. Dit staat tegenover de ‘revenue and expense view’, waar winst wordt gezien als het verschil tussen outputs en inputs gedurende een periode, tussen opbrengsten (die op het juiste moment verwerkt moeten worden) en kosten (die op de juiste wijze moeten worden toegerekend aan de opbrengsten (matching) of op systematische of rationele wijze worden toegerekend aan perioden op een zodanige wijze dat verstoring van winsten voorkomen wordt). Bullen en Crook willen hiermee aangeven dat de ‘revenue-expense view’ bijna volledig subjectief is omdat het niet mogelijk is begrippen als winst, opbrengsten, kosten, juiste matching en verstoring van nettoperiodewinst direct (dus niet als afgeleide van netto-activa) te definiëren. De belangrijkste reden dat de ‘asset-liability view’ superieur zou zijn is dat winst een verandering van waarde is (a ‘change in value’ concept) en het is niet mogelijk een waardeverandering te definiëren voordat ‘waarde’ is gedefinieerd, zodat het vaststellen van de waarde van activa en verplichtingen logischerwijs voorafgaat aan de bepaling van winsten (Dichev, 2008, p. 456). Dichev (2008) geeft drie argumenten waarom de balansbenadering niet voldoet:

1. Financiële verslaggeving wordt geacht de werkelijkheid weer te geven en de essentiële kenmerken van het verslaggevingsmodel moeten de essentie kenmerken van het onderliggende ondernemingsmodel weerspiegelen. De gehanteerde ‘asset-liability view’ (hierna balansbenadering genoemd) is in strijd met het economische proces van het maken van kosten om opbrengsten en winsten te kunnen realiseren, dus met de wijze waarop ondernemingen waarde creëren en met de wijze waarop managers en aandeelhouders de meeste ondernemingen beschouwen.

2. Volgens Dichev is de hiervoor genoemde vermeende superioriteit van de ‘asset-liability view’ onduidelijk en kan zelfs beargumenteerd worden dat een benadering vanuit de winst een duidelijker en sterker fundament biedt. In de balansbenadering wordt alles opgehangen aan de definitie van het begrip actief; alle andere definities zijn daarvan afgeleid. Vreemd vermogen is het omgekeerde van activa, eigen vermogen is activa verminderd met vreemd vermogen, baten zijn vermeerderingen van activa of verminderingen van vreemd vermogen en lasten zijn verminderingen van activa of vermeerderingen van vreemd vermogen. In de definitie van een actief staat als voorwaarde dat sprake moet zijn van toekomstige economische voordelen en deze voordelen hebben betrekking op opbrengsten of winsten. Een actief wordt daarmee gedefinieerd in termen van toekomstige

²⁰³ In Nederland zou wellicht Bindenga met zijn "tweeledig monisme" als voorstander van een "non articulated view" kunnen worden gezien. Bindenga (1986, p. 21, 22) is van mening “dat het niet mogelijk is om op één tijdstip simultaan een getrouw beeld van het resultaat en een getrouw beeld van het vermogen te geven” en spreekt van “het dilemma van vermogen en resultaat”. In het door de auteur voorgestelde ‘tweeledig monisme’ wordt “de band tussen waardering op de balans en resultatenbepaling in de resultatenrekening losgelaten” (p. 26).

²⁰⁴ Overlopende of transitorische posten zijn uitstelposten (vooruitbetaalde of vooruitontvangen bedragen) en anticipatieposten (nog te betalen of nog te ontvangen bedragen).

²⁰⁵ Een bekend voorbeeld is de standaard betreffende de verwerking van belastingen in de jaarrekening.

opbrengsten of winsten, zodat sprake is van een cirkelredenering²⁰⁶. De superioriteit van de balansbenadering is daarmee weerlegd. De begrippen actief en winst (bate) of vermogen en resultaat zijn onafscheidelijk met elkaar verbonden²⁰⁷ (Dichev, 2008; Bindenga, 1986; Davies et al., 1997). Integendeel, het begrip winst is volgens Dichev (2008, p. 464) veel fundamenteeler en duidelijker vooral als we bedenken dat immateriële vaste activa, die moeilijk te operationaliseren zijn, een steeds belangrijker rol spelen bij veel ondernemingen.

3. Winsten zijn de belangrijkste output van het verslaggevingssysteem. Daarom zou betere verslaggeving moeten leiden tot een groter nut (usefulness), een grotere informatiewaarde van winsten, dat wil zeggen een sterker verband tussen winsten en rendementen op aandelen. Dichev (2008, p. 465) toont echter aan dat de verdere uitbreiding van de balansbenadering geleidelijk heeft geleid tot een vermindering van de informatiewaarde van winsten, vooral vanwege de herwaarderingsen. Bij de 1.000 grootste Amerikaanse ondernemingen is over de laatste 40 jaar de volatiliteit van gerapporteerde winsten verdubbeld en de persistentie van winsten met eenderde verminderd (Dichev en Tang, 2008). Beleggers en financieel analisten kijken niet naar veranderingen in de waarde van de activa, maar analyseren winsten en kijken in hoeverre winsten gegenereerd worden uit stabiele, operationele activiteiten ('recurring earnings') dan wel veroorzaakt worden door eenmalige baten of lasten, om toekomstige winststromen te schatten. Dichev en Tang (2008, p. 1425) stellen voorts dat het door de FASB en IASB gestelde doel om meer in de richting te gaan van fair-value-accounting waarschijnlijk deze trend nog zal versterken.

Hoogendoorn (2008) ziet als belangrijkste verstoringen van het resultaat de onvolledigheid van de balans (doordat het eigen vermogen niet de waarde van een onderneming weergeeft omdat intern ontwikkelde goodwill niet op de balans staat) en de gehanteerde zienswijze ten aanzien van de rapporterende entiteit (op grond waarvan op gekochte goodwill niet wordt afgeschreven).

Fox et al. (2003) tonen aan dat verslaggevingsstandaarden in het Verenigd Koninkrijk en van de IASB journaalposten eisen die soms gebaseerd zijn op matching (volgens de 'revenue-expense view') en soms op waardering ('asset-liability view'). Uit hun analyse van de toen (juli 2003) van kracht zijnde standaarden in het Verenigd Koninkrijk en van de standaarden van de IASB komt naar voren dat een aantal standaarden gebaseerd is op matching, een aantal standaarden op waardering en ook een groot aantal op een combinatie van matching en waardering²⁰⁸. Verschillende auteurs (Dichev, 2008; Hoogendoorn, 2008; Sundem, 2007) vragen de IASB de balansbenadering te heroverwegen.

Ad f. De rol van immateriële activa (intellectual capital)

Discussie over immateriële activa (intellectual capital). Immateriële activa spelen een belangrijke rol bij veel ondernemingen bij het creëren van waarde (zie paragraaf 5.3.2.1). Ten aanzien van immateriële vaste activa is er het probleem dat de standaarden (of richtlijnen) op een aantal punten niet in overeenstemming zijn met het conceptual framework. Op basis van het conceptual framework is niet te rechtvaardigen dat strengere eisen worden gesteld aan de verwerking van immateriële vaste activa dan van materiële vaste activa, dat voor immateriële vaste activa bepaalde waarderingsgrondslagen niet zijn toegestaan die voor materiële vaste activa wel zijn toegestaan, en dat voor zelfontwikkelde immateriële vaste activa andere verwerkingscriteria worden gehanteerd dan voor afzonderlijk verworven dan wel door middel van een acquisitie verworven immateriële vaste activa. Voorts is het inconsistent dat intern gegenereerde immateriële vaste activa en intern gegenereerde goodwill niet mogen worden geactiveerd, terwijl via een acquisitie verworven immateriële vaste activa en betaalde goodwill moeten worden geactiveerd.

²⁰⁶ Op deze cirkelredenering werd eerder gewezen door onder andere Davies et al., 1997, p. 58 (Deze auteurs spreken van een tautologie van begrippen) en Hendriksen en Van Breda (1992, p. 356).

²⁰⁷ Baten worden meestal gegenereerd doordat er activa zijn die deze baten produceren en er is pas sprake van een actief als er toekomstige baten zijn (per definitie). Zie Dichev, 2008, pp. 463, 464.

²⁰⁸ Kvitte (2008) noemt de standaarden over pensioenen (SFAS 87 en IAS 19), belastingen (SFAS 109 en IAS 12) en goodwill (SFAS 141 en 142; IFRS 3) waar conflicten optreden tussen standaarden en het conceptual framework.

Ad g. Overige onderwerpen

Er zijn nog veel andere punten te noemen die heftige discussie oproepen in de financiële verslaggeving, zoals de vraag hoe invulling kan worden gegeven aan een op principes gebaseerde verslaggeving (nadat men het er over eens is dat 'rules-based' verslaggeving alleen maar leidt tot gedetailleerde verslaggevingsregels)²⁰⁹; de vraag hoe de performance van een onderneming moet worden gepresenteerd en hoe een 'comprehensive income statement' er dan uit zou moeten zien; de vraag of moet worden doorgegaan op de ingeslagen weg naar waardering tegen fair value en of full fair-value accounting moet worden nagestreefd²¹⁰. Een conceptueel probleem waar men in de praktijk vaak tegenaan loopt betreft de zogenaamde 'bright lines' in verschillende verslaggevingsstandaarden, bijvoorbeeld bij leasing, waarbij de wijze van verwerking van financial leasing geheel verschillend is van de wijze van verwerking van operational leasing²¹¹, of de invulling van het 'control'-begrip, waarbij geheel verschillende verwerking plaatsvindt als de onderneming de zeggenschap heeft over een andere onderneming of juist niet, of de wijze waarop omgegaan moet worden met 'special purpose entities'. Een meer filosofische beschouwing over de mogelijkheid van een getrouwe weergave ('representational faithfulness') en over de 'constructie van de gebruiker' is opgenomen in paragraaf 8.2.2.1.

5.3.2.3 Studies betreffende specifieke posten in de jaarrekening

Er verschijnen veel studies naar de verwerking van specifieke²¹² posten in de jaarrekening²¹³, bijvoorbeeld hoe moet goodwill worden verwerkt in de jaarrekening? Dergelijke studies zijn soms innovatief en als het goed gedaan wordt dan worden de uitgangspunten waarop de mening gebaseerd is goed uiteengezet, tegenover andere mogelijke uitgangspunten gezet, en volgt een heldere analyse. Een gedegen inbedding in voorafgaande literatuur is wenselijk. Indien niet aan deze voorwaarden wordt voldaan, dan ontstaat het gevaar dat theorieën worden gehanteerd vanwege de gewenste uitkomsten; Watts en Zimmerman zien deze theorieën als een 'market for excuses'. Normatieve theorieën kunnen niet worden beoordeeld op basis van overeenstemming met een 'werkelijkheid', maar alleen op basis van de consistentie van de afgeleide normen met de gehanteerde uitgangspunten. Ik ga hier niet verder in op studies betreffende specifieke posten.

5.3.2.4 Studies naar de noodzaak en de gewenste vorm van regulering op het gebied van accounting

In paragraaf 5.2 komt naar voren dat accounting gezien kan worden als een technische activiteit, waarbij de vraag gesteld wordt hoe het beste vermogen en resultaat van de onderneming kan worden gemeten. Tegenwoordig wordt het proces van wet- en regelgeving gezien als een politieke activiteit, omdat de keuzes die worden gemaakt door regelgevende instanties bij het opstellen van standaarden en door ondernemingen in hun beleid ten aanzien van de financiële verslaggeving, grote invloed hebben op de verdeling van welvaart. Dit leidt tot theorieën over de noodzaak of wenselijkheid van regulering en over de gewenste vorm van regulering.

In de literatuur worden argumenten tegen de regulering van de financiële verslaggeving genoemd; de argumenten zijn gebaseerd op de vrije markt waarin contracten worden afgesloten indien geen regulering zou plaatsvinden en op de veronderstelling van efficiënte markten²¹⁴. Argumenten voor regulering van

²⁰⁹ Interessant is een boek van West (2003) over professionalisme en verslaggevingsregels. Hierin geeft hij aan dat de snelle toename van het aantal standaarden en de omvang van de verslaggevingsregels en de nadruk op naleving van regels de aandacht heeft afgeleid van de essentie: de kwaliteit van de financiële verslaggeving.

²¹⁰ Deels zijn deze onderwerpen in voorgaande paragrafen aan de orde gekomen.

²¹¹ Inmiddels heeft de IASB een discussion paper gepubliceerd over leasing.

²¹² In hoofdstuk 4 maak ik een onderscheid tussen specifieke theorieën en algemene theorieën.

²¹³ Dergelijke artikelen worden over het algemeen niet gepubliceerd in de toptijdschriften. Zie ook hoofdstuk 9.

²¹⁴ Het gaat om de efficiënte markt voor managers (performance van managers is bepalend voor hun beloning en toekomstige mogelijkheden om elders als manager te worden aangesteld), de efficiënte markt voor overnames (slechte performance kan betekenen dat de onderneming wordt overgenomen, hetgeen kan leiden tot vervanging van het huidige management; goede performance biedt mogelijkheid andere ondernemingen over te nemen) en de efficiënte markt voor informatie (geen informatie wordt door beleggers gezien als slecht nieuws; managers zijn geneigd zowel goed als slecht nieuw snel naar buiten te brengen). Zie voor een bespreking Deegan en Unerman (2006), hoofdstuk 3.

de financiële verslaggeving betreffen onder andere: verslaggevingsinformatie is een vrij goed en markt voor deze informatie functioneert niet goed; regulering leidt tot een betere efficiëntie van de kapitaalmarkt; bescherming van partijen die informatie niet zelf kunnen afdwingen, terwijl de organisatie wel grote invloed heeft op hun welvaart; bescherming tegen misleidende informatie; harmonisatie van de financiële verslaggeving).

Argumenten die worden genoemd tegen regulering zijn: als informatie nuttig is zijn gebruikers ook bereid er voor te betalen; de kapitaalmarkt straft ondernemingen af die onjuiste informatie verstrekken en belooft ondernemingen die op adequate wijze informatie verstrekken; het is in het belang van de onderneming zelf om adequate informatie te verstrekken; managers die niet op adequate wijze informatie verstrekken worden vervangen ('market for managers'); ondernemingen die niet goed presteren lopen kans te worden overgenomen en managers ondervinden prikkels om de marktwaarde van de onderneming te maximaliseren ('market for corporate takeovers'); geen of onvolledige informatieverstrekking wordt door de kapitaalmarkt veelal negatief geïnterpreteerd ('market for lemons') en leidt meestal tot hogere vermogenskosten; regulering leidt tot een overload aan informatie omdat gebruikers, die voor de informatie toch niet hoeven te betalen, hun informatiebehoefte overschatten; te strakke regulering vermindert de flexibiliteit van ondernemingen om op de meest geëigende wijze de financiële wijze van de onderneming te schetsen. Voor een uitgebreide bespreking, zie Deegan en Unerman, 2006, chapter 3. De argumenten tegen regulering van de financiële verslaggeving zijn gebaseerd op de "efficient contracting"-literatuur, zie hoofdstuk 6.

Er zijn verschillende theorieën over de 'markt voor verslaggevingsinformatie' waarmee getracht wordt regulering te verklaren. Theorieën²¹⁵ hierover zijn:

- de public-interest theorie: omdat de markt voor informatie niet (volledig) efficiënt is, is regulering volgens deze theorie noodzakelijk in het algemeen belang; de regelgevende instantie wordt geacht de belangen van de maatschappij te behartigen en wordt verondersteld neutraal te zijn.
- de regulatory capture theory: hoewel regulering in eerste instantie was opgezet om het algemeen belang te beschermen, slagen de gereguleerde partijen er snel in om de regulering te beheersen.
- de private-interest theorie: hier wordt verondersteld dat alle belanghebbenden eigen economische belangen nastreven en lobbyen bij de overheid/regelgever voor gunstige wetgeving. De regulerende instantie is niet neutraal, maar heeft belang bij het handhaven van zijn positie.

De volgende vraag die hierbij aan de orde komt is of de private sector dan wel de publieke sector²¹⁶ verslaggevingsstandaarden moet opstellen, of een combinatie daarvan.

Hier ga ik verder niet op in.

5.3.3 Empirische studies

Ik reken ook bepaalde vormen van empirisch onderzoek tot de normatieve verslaggevingstheorie, namelijk het empirisch onderzoek waarin één of meer normen worden afgeleid uit theorie of praktijk van de financiële verslaggeving en waarbij empirisch onderzoek plaatsvindt om te bepalen of aan de normen is voldaan. Voorbeelden van empirisch onderzoek binnen de normatieve verslaggevingstheorie zijn:

- Onderzoek naar de naleving van verslaggevingsregels. Dit is 'compliance'-onderzoek, waarbij meestal financiële jaarverslagen, halfjaarberichten of kwartaalberichten worden onderzocht. Het gaat dan meestal om de vraag of voldaan wordt aan de toelichtingsvereisten (of aanbevelingen) (disclosures). Het is moeilijk om na te gaan of verwerkingscriteria dan wel waarderingsgrondslagen op de juiste manier zijn toegepast, of dat op de juiste manier activa en verplichtingen zijn

²¹⁵ Voor een bespreking, zie Deegan en Unerman (2006), hoofdstuk 3.

²¹⁶ Een overweging om het accountantsberoep verslaggevingsstandaarden te laten opstellen is dat daar de grootste deskundigheid aanwezig is en dat naleving waarschijnlijk bevorderd wordt. Een argument voor overheidsregulering is dat de overheid meer machtsmiddelen heeft om naleving af te dwingen; zij zal zich minder laten leiden door druk van het belanghebbenden en meer in het maatschappelijk belang handelen. In veel landen is sprake van een mengvorm.

In Nederland kennen we naast de wettelijke bepalingen, de International Financial Reporting Standards, die verplicht zijn voor beursgenoteerde ondernemingen, en de Richtlijnen van de Raad voor de Jaarverslaggeving. In de Raad voor de Jaarverslaggeving hebben verschillende partijen zitting (Verschaffers, gebruikers en controleurs van informatie).

geaggregeerd²¹⁷, of op de juiste manier materialiteitscriteria zijn toegepast. Onderzoek vindt veelal plaats op bepaalde verslaggevingsonderwerpen en/of bedrijfstakken. Er worden conclusies getrokken over de mate van naleving van de verslaggevingsregels en vaak worden aanbevelingen gedaan. De Nederlandse boekenreeks “Het jaar xxxx verslagen” is een voorbeeld van dergelijk onderzoek. Een ander voorbeeld is de Monitoring Commissie Corporate Governance, die jaarlijks rapporteert over de naleving van de Code Tabaksblat.

- Onderzoek naar vrijwillige gegevensverstrekking (voluntary disclosures) of de kwaliteit van gegevensverstrekking. Er vindt veel onderzoek plaats naar vrijwillige gegevensverstrekking. Hiermee wordt bedoeld op bepaalde gegevens die verstrekt worden naast de gegevens die verplicht zijn op basis van wet- en regelgeving. In een disclosure-index studie worden informatie-elementen onderscheiden en er wordt een disclosure-model ontwikkeld. Dit model omvat een verzameling informatie-elementen die door de opstellers van het model relevant worden beoordeeld. Als de gegevens worden verstrekt wordt een score toegekend; als het informatie-element niet van toepassing is, dan wordt dit meestal niet meegenomen en wordt ook de maximaal te behalen score aangepast. Aan de informatie-elementen kunnen wegingsfactoren worden toegekend, per informatie-element of per cluster van informatie-elementen. Uiteindelijk leidt dat tot een relatieve score voor een bepaald (onderdeel van een) financieel verslag. Het disclosure-model is sterk afhankelijk van de opvattingen van de onderzoekers over hetgeen zij belangrijk vinden. Daarom wordt uiteraard geprobeerd het model te onderbouwen, bijvoorbeeld door een lijst van informatie-elementen voor te leggen aan gebruikers en aan hen te vragen welke informatie-elementen (of clusters van informatie-elementen) belangrijk zijn. Ook kan men zich baseren op eerder (empirisch) onderzoek naar de informatiebehoeften van gebruikers. Dan blijft de weging van de informatie-elementen een subjectief element, evenals de vraag wat één informatie-element²¹⁸ is. Een ander probleem is dat gegevensverstrekking vaak samenhangt met bepaalde verslaggevingskeuzen (gehanteerde waarderingsgrondslagen) of met specifieke omstandigheden (waarbij moeilijk is vast te stellen of het informatie-element op de desbetreffende onderneming niet van toepassing is²¹⁹).

Naast onderzoek naar vrijwillige gegevensverstrekking vindt op dezelfde wijze onderzoek plaats naar de kwaliteit van de gegevensverstrekking als zodanig. Vanwege de hiervoor genoemde subjectieve keuzes die gemaakt moeten worden, heeft dit soort onderzoek vooral betekenis als het op consistente wijze over verschillende jaren wordt uitgevoerd, zodat trends ontdekt kunnen worden, of als er bijvoorbeeld een vergelijking plaatsvindt van de gegevensverstrekking (op een bepaald gebied) voor en na de invoering van bepaalde wet- en regelgeving (bijvoorbeeld IFRS of een corporate governance code), of als er een vergelijking plaatsvindt tussen verschillende jurisdicties (bijvoorbeeld US GAAP en IFRS).

Vrijwillige gegevensverstrekking of de kwaliteit van de gegevensverstrekking kan onderzocht worden voor de financiële verslaggeving van ondernemingen in zijn algemeenheid of voor bepaalde deelgebieden (bijvoorbeeld gesegmenteerde gegevensverstrekking, toekomstgerichte gegevensverstrekking, gegevensverstrekking over risico's, gegevensverstrekking over duurzaamheid) of bedrijfstakken, jurisdicties, et cetera. Een disclosure model kan zeer uitgebreid zijn (bijvoorbeeld Boesso, 2003; Boesso en Kumar, 2007).

Een voorbeeld van een onderzoek naar de kwaliteit van de gegevensverstrekking door ondernemingen in Nederland is het onderzoek van het Limperg Instituut, waarin kwaliteitscriteria worden afgeleid uit een selectie van (bestaande) wet- en regelgeving en literatuur, deze criteria worden aangevuld en getoetst door middel van een empirisch onderzoek onder gebruikers. Er worden wegingsfactoren aan de kwaliteitscriteria toegekend en op basis van een scoremodel wordt

²¹⁷ Camfferman (2007) geeft een beschouwing over het aggregatieprobleem in IFRS.

²¹⁸ Bijvoorbeeld: is het opnemen van een meerjarenoverzicht één informatie-element of zijn bepaalde kengetallen in het meerjarenoverzichten en het aantal jaren afzonderlijke informatie-elementen.

²¹⁹ Als bepaalde informatie niet wordt verstrekt, bijvoorbeeld over risico's, dan kan het zijn dat de onderneming in gebreke blijft, of dat de risico's niet aanwezig zijn. Ook is het moeilijk een oordeel te geven over de kwaliteit van de gegevensverstrekking over research en development, als het onderzoek wordt uitgevoerd onder alle Nederlandse ondernemingen; het is immers logisch dat gegevensverstrekking door farmaceutische, chemische en elektronicabedrijven veel uitgebreider zal zijn dan bij dienstverlenende ondernemingen.

aan financiële verslagen van ondernemingen een score toegekend (Hoogendoorn en Mertens, 2001; Blij, 2001; Knoops, 2001).

Een ander voorbeeld betreft de jaarlijkse studie van maatschappelijke verslaggeving door PricewaterhouseCoopers in opdracht van het Ministerie van Economische Zaken, de zogenoemde Transparantiebenchmark. Het doel van de Transparantiebenchmark is een beeld te geven van de transparantie in jaarverslaggeving van de grootste Nederlandse ondernemingen ten aanzien van maatschappelijk verantwoord ondernemen (PwC, 2008).

Beattie et al. (2004) geven een overzicht van de methoden die gehanteerd kunnen worden voor de analyse van gegevensverstrekking in financiële verslagen. Naast de genoemde disclosure index studies onderscheiden zij ook de methode van 'content analysis', leesbaarheidstudies en linguïstische analyses. Hierbij wordt meestal software gebruikt, als 'semi-objectieve methode'²²⁰. Een andere methode om kwaliteit van de gegevensverstrekking te meten is subjectieve rating. In het verleden heeft de Association for Investment Management Research²²¹ subjectieve ratings opgesteld op basis van oordelen van bij deze organisatie aangesloten beleggingsanalisten. Simpel gezegd kwam het erop neer dat een soort 'rapportcijfers' werden toegekend aan de gegevensverstrekking door ondernemingen aan de hand van vragenlijsten.

Vaak wordt onderzoek naar vrijwillige gegevensverstrekking of de kwaliteit van gegevensverstrekking gerelateerd aan motieven voor vrijwillige gegevensverstrekking; als proxy voor de motieven worden dan ondernemings specifieke kenmerken gehanteerd. Men tracht dan bijvoorbeeld de vraag te beantwoorden waarom ondernemingen vrijwillig gegevens verstrekken. Dan is er sprake van een combinatie van normatief en positief verslaggevingsonderzoek. Een ander voorbeeld is de relatie die wordt gelegd tussen de kwaliteit van de gegevensverstrekking en de vermogenskostenvoet van de onderneming (Botosan, 1997, 2006; Botosan en Plumlee, 2002). Francis, Nanda en Olsson (2008) onderzoeken de relatie tussen vrijwillige gegevensverstrekking, de kwaliteit van de winst en de vermogenskostenvoet. De score voor vrijwillig gegevensverstrekking is hierbij gebaseerd op Botosan (1997).

- Het afleiden van best practices uit de praktijk. Verschillende studies trachten best practices af te leiden uit de praktijk van de verslaggeving. Een voorbeeld is het in paragraaf 5.3.2.1 besproken onderzoek van de FASB (2001b), waar onderzoek wordt verricht naar goede 'disclosure'-praktijken. Ook het jaarlijkse onderzoek van financiële verslagen "Het jaar xxxx verslagen" presenteert per onderzocht onderwerp in financiële verslagen een aantal 'best practices'. Andere voorbeelden betreffen de surveys die worden uitgevoerd onder ondernemingen naar hun gegevensverstrekking, zoals de "Corporate Disclosure Practices Survey" van het National Investor Relations Institute (2001)²²².
- Analyse van financiële verslagen. Ten behoeve van de analyse van financiële verslagen worden vaak aanpassingen verricht aan financiële verslagen om de vergelijkbaarheid van ondernemingen te vergroten. Een onderdeel van de financiële analyse²²³ is de analyse van de verslaggeving ('accounting analysis'); deze omvat het vaststellen van punten waar het management keuzevrijheid heeft in haar jaarrekeningbeleid, het beoordelen van de juistheid van de gemaakte keuzes en een inschatting van de mate van 'verstoring' indien niet de juiste keuzes zijn gemaakt, en een aanpassing van de cijfers in de financiële verslaggeving²²⁴. De kwaliteit van de verslaggeving van

²²⁰ De disclosure-index studies worden door deze auteurs ook gerekend tot de semi-objectieve methoden.

²²¹ Tegenwoordig is dit het CFA Instituut.

²²² Dit onderzoek had betrekking op SEC Regulation Fair Disclosure.

²²³ Financiële analyse bestaat volgens Palepu et al. (2007) uit vier stappen: 1) analyse van de ondernemingsstrategie (identificeren van factoren die resultaten en risico's beïnvloeden en het beoordelen van de mogelijkheden van de onderneming, rekening houdend met ontwikkelingen in de bedrijfstak en concurrentie); 2) analyse van de verslaggeving (beoordeling van de mate waarin de verslaggeving een goede weergave is van de economische realiteit); 3) financiële analyse (beoordeling van de performance van de onderneming); en 4) prospectieve analyse (voorspellingen en waardebepaling van de onderneming).

²²⁴ In de wetenschappelijke literatuur is de aanpassing van de financiële verslaggeving door de Duitse vereniging van beleggingsanalisten, "Deutsche Vereinigung für Finanzanalyse und Anlageberatung" (DVFA) onderzocht. In een poging een maatstaf te ontwikkelen die een betere vergelijking in de tijd en een betere vergelijking tussen ondernemingen mogelijk maakt, heeft de DVFA een systeem ontwikkeld waarbij aangepaste winstcijfers worden gepresenteerd voor Duitse ondernemingen op basis van gegevens uit de jaarrekening en uit de interne

ondernemingen wordt beïnvloed door ‘ruis’ in verslaggevingsregels (door sommige verslaggevingsregels kan niet goed de economische realiteit worden weergegeven²²⁵), door voorspelfouten (bijvoorbeeld een schatting van bedragen voor oninbaarheid van debiteuren) en door verslaggevingskeuzen door het management van ondernemingen (Palepu et al., 2007, pp. 92-94). In de analyse wordt gekeken naar mogelijke motieven voor de keuze van waarderingsgrondslagen, schattingen en gegevensverstrekking. Palepu et al. (2007, pp. 95-100) onderscheiden de volgende stappen: bepaal de belangrijkste aspecten van het jaarrekeningbeleid (wat zijn de kritische succesfactoren in de betreffende bedrijfstak die het management zou willen beïnvloeden); bepaal de mate van flexibiliteit die het management heeft bij het maken van keuzes in het jaarrekeningbeleid; beoordeel het jaarrekeningbeleid (zijn er sterke motieven om earnings management toe te passen; vergelijking met andere ondernemingen; stelselwijzigingen, et cetera); beoordeel de kwaliteit van de gegevensverstrekking; onderzoek mogelijke waarschuwingssignalen (‘red flags’); en corrigeer de cijfers voor mogelijk verstoringen. Palepu et al. (2007, pp. 118-175) bespreken hoe ‘verstoringen’ in de financiële verslaggeving kunnen worden aangepast en geven aan hoe jaarrekeningen van ondernemingen kunnen worden omgevormd in gestandaardiseerde formats.

- Onderzoek naar toepassen van ‘earnings management’ in financiële verslaggeving op basis van analyse van financiële verslagen. Zie paragraaf 5.4.

Veel onderzoeken zijn een combinatie van normatief en positief onderzoek (dit doet zich bijvoorbeeld voor bij onderzoek naar vrijwillige gegevensverstrekking, waar een inventarisatie van disclosure-elementen in relatie wordt gebracht met, en daarmee verklaard wordt door, ondernemings specifieke kenmerken) of een combinatie van normatief en gedragsmatig onderzoek (dit doet zich bijvoorbeeld voor als normen voor de verslaggevingspraktijk door middel van perceptieonderzoek worden afgeleid en op basis hiervan normatieve uitspraken worden gedaan over de wenselijkheid van gegevensverstrekking). Normen voor de financiële verslaggeving worden ook ontleend aan market-based accounting research. In sommige onderzoeken zien we de kapitaalmarkt als norm optreden (bijvoorbeeld Huijgen, 1998; Lev en Zarowin, 1999).

5.4 Voorbeelden van onderzoek naar earnings management

Het begrip ‘earnings management’ wordt in een ruime betekenis gehanteerd (Stolowy en Breton, 2004). Het omvat verslaggevingskeuzen (keuzes van waarderingsgrondslagen, schattingen, gegevensverstrekking, presentatie, keuze van frequentie en timing van publicatie) en reële transacties (keuzes betreffende de structuur en omvang van productie- en investeringsactiviteiten) gericht op het beïnvloeden van de financiële verslaggeving opdat daarmee bepaalde doelstellingen worden bereikt. Earnings management kan betrekking hebben op beïnvloeding van cijfers, maar eveneens op het teksten in een toelichting, bestuursverslag of persbericht²²⁶. De doelstellingen kunnen betrekking hebben op motieven voor earnings management en motieven voor voluntary disclosures. In de literatuur²²⁷ worden genoemd:

berichtgeving van de ondernemingen. Doel is een ‘permanent earnings-number’ af te leiden. Harris et al. (1994) vergelijken de relatieve en incrementale informatiewaarde van de DVFA-winsten. Uit het onderzoek blijkt dat de relatie tussen koersresultaten en DVFA-winsten sterker is dan de relatie tussen koersresultaten en gerapporteerde winsten, en dat zowel wijzigingen in DVFA-winsten als het niveau van de gerapporteerde winsten belangrijk zijn voor de verklaring van koersresultaten. Zie ook Baetge et al. (1997).

²²⁵ Bijvoorbeeld de regels voor de verwerking en waardering van uitgaven voor onderzoek en ontwikkeling. Ontwikkelingskosten moeten volgens IAS 38 worden geactiveerd indien voldaan wordt aan de verwerkingscriteria, maar alleen de in het verslagjaar gedane uitgaven; in het verleden ten laste van de winst-en-verliesrekening gebrachte kosten mogen niet worden teruggenomen.

²²⁶ Hier wordt bedoeld op ‘impressiemanagement’ (ook wel ‘self-serving behaviour’ genoemd), een vorm van ‘earnings management’, waarbij getracht wordt de oordeels- en besluitvorming van stakeholders te beïnvloeden in teksten, bijvoorbeeld een tekst in het bestuursverslag. Onderzoek naar impressiemanagement toont aan dat positieve resultaten te danken zijn aan de inzet van het management, terwijl negatieve resultaten te wijten zijn aan externe factoren, de ‘boze buitenwereld’. Zie Van der Meer en Beeres (2007); Kamp en Braam (2001), Kemp et al. (2000), Hooghiemstra (2003), Aerts (1994, 2005).

²²⁷ Zie bijvoorbeeld Palepu et al., 2007.

- motieven die betrekking hebben op de kapitaalmarkt (b.v. het halen of overtreffen van door financieel analisten of door het management gestelde targets, hogere aandelenkoers, verminderde volatiliteit, lagere vermogenskosten);
- contractuele motieven (maximaliseren van winstafhankelijke beloning, voorkómen van schending van leningsvoorwaarden, hogere rating); verslaggevingscijfers bepalen bijvoorbeeld de winstafhankelijke beloning; verslaggevingscijfers bepalen of nog voldaan wordt aan de leningsvoorwaarden van de bank). Dit zijn twee van de drie traditionele motieven van de positive accounting theory;
- motieven die betrekking hebben op het voorkómen van regulering of van te grote politieke zichtbaarheid (regulerende instanties, zoals mededingingsautoriteiten en toezichhouders gebruiken ook verslaggevingscijfers, waardoor er een motief is voor het management om de cijfers te beïnvloeden);
- motieven die betrekking hebben op het onderhouden van goede relatie met stakeholders, waarbij het management tracht de percepties van de stakeholders te beïnvloeden (bijvoorbeeld van klanten: niet te hoge winsten van oliemaatschappijen als de benzineprijs zeer hoog is; bijvoorbeeld niet te hoge winsten als CAO-onderhandelingen met vakbonden voor de deur staan);
- persoonlijke motieven van het management (zoals reputatie, baanzekerheid, carrièremogelijkheden);
- motieven waarbij het belang van de onderneming voorop staat (zoals streven naar zo laag mogelijke belastingafdracht; het voorkómen van concurrentienadeel door bepaalde informatie niet te verstrekken).

Uit bovenstaande opsomming blijkt dat er motieven zijn om winsten te verhogen, maar ook motieven om winsten te verlagen; opportunistische motieven van het management en motieven waarmee het belang van de onderneming wordt nagestreefd, motieven die betrekking hebben op resultaatsturing (winst per aandeel) of beïnvloeding van solvabiliteit en motieven die betrekking hebben op beïnvloeding van percepties. Het is dan ook moeilijk earnings management te detecteren (zie paragraaf 6.4, 7.4 en 8.4).

Voor zover earnings management betrekking heeft op resultaten kan het resultaat te laag worden weergegeven (conservatieve), goed (neutraal) of te hoog (agressieve). Indien niet meer voldaan wordt aan de wettelijke bepalingen, dan is sprake van fraude²²⁸.

Earnings management kan worden toegepast met de volgende instrumenten: door jaarrekeningbeleid geïnspireerde feitelijke transacties²²⁹, schattingen en schattingswijzigingen, en stelselkeuzen en stelselwijzigingen (Hoogendoorn, 2004). Bijzondere vormen van earnings management zijn winstegalisatie, ‘taking a bath’-accounting²³⁰ en het classificeren van resultaten in de winst-en-verliesrekening²³¹. Hoogendoorn (2004, pp. 63-75) noemt een groot aantal maatregelen en geeft daarbij aan wat het jaareffect en toekomstig effect is op het resultaat en wat het effect is op de solvabiliteit en liquiditeit van de onderneming.

Normatief onderzoek naar earnings management heeft het karakter van het zoeken naar indicaties dat de ‘economische werkelijkheid’ niet goed wordt weergegeven door een onderneming of groep van ondernemingen en dat misleiding van gebruikers heeft plaatsgevonden. Er zijn verschillende boeken op het gebied van financiële analyse van jaarrekeningen waarin onder andere wordt weergegeven ‘waar je op moet letten bij de financiële analyse van jaarrekeningen’ en waarbij met name ook wordt gewezen op verstoringen die optreden door verslaggevingsstandaarden (de zogenoemde accounting analysis)²³².

²²⁸ De grens tussen earnings management en fraude is niet scherp te trekken. Wat te denken van bewust misleiding, maar wel binnen de grenzen van de verslaggevingsregels?

²²⁹ Dit wordt wel real earnings management genoemd tegenover de andere twee instrumenten die vallen onder accounting earnings management.

²³⁰ Als je eenmaal een verlies moet rapporteren, dan kun je beter dit verlies zo groot mogelijk maken (verliezen zo snel mogelijk nemen, winsten uitstellen), zodat je in latere jaren betere resultaten kunt laten zien.

²³¹ Classificatie van resultaten zodat een resultaat niet tot het operationele resultaat gerekend wordt, maar tot incidentele baten of lasten

²³² Een beperkt aantal leerboeken op het gebied van financiële analyse beschouwt uitdrukkelijk afwijkingen in de financiële verslaggeving onder specifieke verslaggevingsregimes: Palepu et al. (2007) kent een “IFRS editie”; White et al. (2003) richt zich op de Amerikaanse wetgeving.

Sluitstuk van deze accounting analyse is een aanpassing van de jaarrekening ('recasting')²³³. Er zijn echter ook publicaties die specifiek ingaan op 'accounting analysis', waarin wordt aangegeven hoe earnings management kan worden ontdekt bij individuele ondernemingen of groepen van ondernemingen / bedrijfstakken (Mulford en Comiskey, 2002; Giroux, 2004; McKee, 2005)²³⁴. Deze boeken zijn vaak geïnspireerd door een lezing van de voormalige voorzitter van de Securities and Exchange Commission, Dennis Beresford (1998), die sprak over "the financial numbers game" en hierbij verschillende technieken voor earnings management noemde.

Kader 1: C.W. Mulford en E.E. Comiskey (2002), *The financial numbers game. Detecting creative accounting practices*, New York: John Wiley & Sons.

Het boek is bedoeld om de gebruiker van financiële verslagen te leren hoe hij/zij creatieve verslaggevingspraktijken kan ontdekken om daarmee verkeerde beleggingen te voorkomen. Uitgelegd wordt hoe ondernemingen flexibiliteit in het jaarrekeningbeleid kunnen hanteren en earnings management kunnen toepassen. Hierbij wordt aangegeven dat de Securities and Exchange Commission beter is gaan letten op earnings management praktijken. Voorts worden de resultaten van een enquête onder financieel specialisten gepresenteerd, waarin meningen zijn gevraagd over earnings management. De kern van het boek bestaat uit zes hoofdstukken waarin wordt aangegeven hoe earnings management kan worden ontdekt:

- het herkennen van te vroeg genomen of fictieve opbrengsten,
- agressieve activering van kosten en afschrijving over een langere periode,
- verkeerde weergave van activa en verplichtingen,

en hoe presentatie en gegevensverstrekking misleidend kunnen zijn:

- classificatie in de winst-en-verliesrekening;
- pro-forma resultaatmaatstaven
- de wijze waarop kasstromen worden gerapporteerd in een kasstroomoverzicht.

Een voorbeeld van een case study van het jaarrekeningbeleid van een specifieke onderneming is het artikel van Schattke en Vergoossen (1996). Zij stellen dat de vele stelselwijzingen bij Philips in de periode 1980 tot 1994, die allen een winstverhogend effect hadden, en het jaarrekeningbeleid ten aanzien van reorganisatievoorzieningen, dat tot winstegalitatie leidde, hebben bijgedragen aan een verhulling van de economische werkelijkheid en misleiding van gebruikers²³⁵.

Kader 2: R.W. Schattke en R.G.A. Vergoossen (1996), Barriers to interpretation – A case study of Philips Electronics NV, *Accounting and Business Research* 27 (1), 72-84.

Philips Electronics NV heeft een turbulente periode meegemaakt van 1980 - 1994. Jaarrekeninggegevens bleken niet erg behulpzaam te zijn voor gebruikers die de prestaties en financiële positie van Philips wilden beoordelen. De financiële positie en resultaten verslechterden aanzienlijk gedurende het grootste deel van de beschouwde periode en er werden grote verliezen getoond in 1990 en in 1992. Voor het enorme verlies dat gerapporteerd werd in 1990 waren er weinig indicaties in de jaarrekening dat de problemen zich opstapelden. In eerdere verslaggevingsperioden waren een aantal stelselwijzigingen doorgevoerd die hebben geleid tot hogere gerapporteerde winsten. De belangrijkste stelselwijziging kwam in 1992 toen Philips overging van actuele waarde naar historische kosten als

²³³ Het vervolg is een financiële analyse (ratio-analyse en cash flow-analyse) en een prospectieve analyse (stap 3 en 4). Zie noot 223.

²³⁴ Ik verwijs naar de vele leerboeken over financiële analyse van financiële verslagen en met name de hoofdstukken over 'accounting analysis'.

²³⁵ Het is de vraag of het management hier te goeder trouw is geweest. Philips was beroemd vanwege zijn lampen, maar ook vanwege de toepassing van het vervangingswaardestelsel. Men kwam er echter langzamerhand achter dat toepassen van vervangingswaarde de onderneming in een nadelige positie plaatste ten opzichte van andere ondernemingen (omdat toepassing van vervangingswaarde bij stijgende prijsniveaus meestal leidt tot lagere resultaten). Schattke en Vergoossen spreken zich hier niet over uit.

waarderingsgrondslag. Schattke en Vergoossen doen verslag van een onderzoek naar de reacties van financieel analisten op gegevensverstrekking door de onderneming. Zij concluderen dat deze analisten problemen hebben om de effecten van de stelselwijzigingen van Philips te interpreteren. Naast stelselwijzigingen, gebruikte Philips een enigszins arbitraire reorganisatievoorziening om winstbedragen aan te passen. Het ontbreken van een volledige toelichting door de directie kan er op sommige momenten toe hebben geleid dat gebruikers van de financiële verslagen werden misleid. Over de onderzoeksperiode verloor Philips een aanzienlijk deel van haar eigen vermogen. Het effect van de verslaggevingspraktijken van Philips was dat de invloed van ongunstige economische gebeurtenissen verborgen werd gehouden. De financiële verslaggeving schoot, voor deze onderneming, tekort in het verschaffen van gegevens waaruit duidelijk naar voren zou komen wat er aan de hand was. De auteurs noemen de resultaten van hun onderzoek verontrustend (disturbing). Want als jaarrekeningbeleid tot gevolg heeft dat verslaggeving eerder verhult dan verduidelijkt op een manier dat het begrijpen en interpreteren van een jaarrekening moeilijk wordt, zelfs voor financieel analisten, dan komt de vraag op naar het nut van financiële verslaggeving in zijn algemeenheid. De auteurs stellen ook dat zij geen oplossing hebben voor de wijze waarop barrières voor interpretatie kunnen worden opgeheven. Regelgevende instanties kunnen volledige en duidelijke gegevensverstrekking door ondernemingen aankaarten, omdat het lijkt te gaan om een attitudeprobleem.

Langendijk (2002) presenteert een case study van Lernout & Hauspie Speech Products NV over de manipulatie van verslaggevingscijfers leidende tot te hoge gerapporteerde opbrengsten en winsten in de periode 1998 tot en met 2001. Onder andere wordt de kwaliteit van de winst onderzocht en wordt gezocht naar signalen die hadden kunnen duiden op manipulatie van de cijfers ('red flag analysis').

Ten slotte noem ik de vele officiële onderzoeken van hetgeen er allemaal is misgegaan in verschillende accounting schandalen. In deze onderzoeken worden uitgebreide beschrijvingen gegeven van getuigenissen van managers en deskundigen ten behoeve van officiële onderzoeken (b.v. door de Committee on Oversight and Government Reform van het Amerikaanse House of Representatives) of rechtszaken (b.v. het verslag van bevindingen naar aanleiding van het onderzoek naar het beleid en de gang van zaken bij Ahold als opgedragen door de Ondernemingskamer).

In de literatuur verschijnen ook regelmatig conceptuele artikelen over de wenselijkheid van bepaalde vormen van jaarrekeningbeleid door ondernemingen. Hoogendoorn (1984) gaat in een artikel over winstegalisatie onder andere in op de maatschappelijke aanvaardbaarheid van winstegalisatie (zie kader 3).

Kader 3: Hoogendoorn, M.N. (1985). Winstegalisatie (Income smoothing'). *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfshuishoudkunde*, 59(7), 271-289.

Hoogendoorn (1985, p. 280, 281) is van mening "dat de ondernemingsleiding binnen de grenzen van maatschappelijk aanvaardbare normen een eigen volgtijdig winst(bepalings)beleid mag volgen" en "een winstegalisatiebeleid kan daarbij wel degelijk maatschappelijk aanvaardbaar zijn". Hij noemt enkele voorbeelden (o.a. extra reclame-uitgaven als de winst onverwacht hoog uitvalt; de keuze voor activeren van softwarekosten in plaats van direct ten laste van de winst-en-verliesrekening brengen) en geeft aan dat ook in verslaggevingsstandaarden winstegalisatie uitdrukkelijk wordt toegestaan (of zelfs voorgeschreven). Hoogendoorn noemt hier zelf de Amerikaanse standaard betreffende de omrekening van vreemde valuta (FAS 52), waarbij koersverschillen via het eigen vermogen mogen worden verwerkt (in plaats van via het resultaat)²³⁶. Hij concludeert: "De wens tot winstegalisatie kan worden onderbouwd door de lange termijn visie tegenover de korte termijn visie te plaatsen. De korte termijn visie gaat er van uit dat een strikte, bepaalde regels volgende, periode-toerekening van kasstromen ter bepaling van het periode-winstcijfer dient plaats te vinden, terwijl de lange termijn visie het arbitraire karakter van de periode-toerekening onderkent en de nadruk legt op de winstgevendheid op lange termijn; in deze laatste visie is het misleidend en ongewenst de periodewinst door ongewone omstandigheden zo te laten fluctueren dat de lange termijn trend niet meer duidelijk zichtbaar is".

²³⁶ Andere voorbeelden zijn de verwerking van waardemutaties via het eigen vermogen en de 'corridor' in de verslaggevingsstandaarden betreffende pensioenen.

Winstegalisatie kan wel degelijk passen in een verantwoord jaarrekeningbeleid. Het gevaar, dat vooral in situaties van dalende winsten, “door een beleid van winstegalisatie, door de wat al te optimistische prognose van het toekomstige winstverloop, er snel toe leiden dat in de jaarrekening een misleidend beeld wordt verschaft” moet volgens Hoogendoorn (p. 282) worden ondervangen door de taak van de controlerende accountant “die ervoor moet waken dat de getrouwheid van de verantwoording ook bij een beleid van winstegalisatie blijft gewaarborgd.”²³⁷

5.5 Evaluatie normatief verslaggevingsonderzoek

5.5.1 Het belang van normatieve verslaggevingstheorie; sterke en zwakke punten

Normatieve verslaggevingstheorie is belangrijk omdat:

- in het onderzoek gewezen wordt op tekortkomingen van en inconsistenties in de bestaande verslaggevingsnormen;
- nieuwe verslaggevingsmodellen en meetmethoden worden ontwikkeld die beter aansluiten op de informatiebehoeften van gebruikers en die ondernemingen kunnen gebruiken in hun financiële verslaggeving;
- in empirisch onderzoek de naleving van de verslaggevingsnormen en de kwaliteit van de gegevensverstrekking door ondernemingen wordt onderzocht; er worden best practices geformuleerd, die als voorbeeld kunnen dienen voor andere ondernemingen;
- in empirisch onderzoek kan aangetoond worden wat de mogelijke economische gevolgen zijn van toepassing van nieuwe verslaggevingsstandaarden²³⁸;
- in de accounting analyse van jaarrekeningen en van geschreven teksten (toelichtingsinformatie, bestuursverslagen en andere rapportages) kenmerken van de financiële verslaggeving van individuele ondernemingen worden onderzocht, waardoor earnings management (en fraude) kan worden ontdekt.

Daar staat tegenover dat er weinig overeenstemming is over het te hanteren verslaggevingsmodel en de meetmethoden. De verslaggevingsnormen werden ontwikkeld uit de verslaggevingspraktijk (inductief) of vanuit ‘principles and postulates’, dan wel vanuit doelstellingen (deductief), maar gebleken is dat dit niet leidde tot een algemeen geaccepteerd verslaggevingsmodel. De door beursgenoteerde ondernemingen toe te passen verslaggevingsregels zijn gebaseerd op een vorm van consensus, in de zin dat zij totstandkomen in een consultatieproces. Lobbygedrag leidt hier echter tot een ‘politisering’ van het proces, waarbij sommige partijen meer macht hebben dan andere partijen. Als vooral ondernemingen, verenigingen van accountants, accountantsorganisaties en landelijke regelgevende instanties commentaarbrieven schrijven, terwijl gebruikers het laten afweten, dan is het de vraag of nog sprake is van het ontwikkelen van standaarden die worden opgesteld ten behoeve van het nemen van economische beslissingen door gebruikers van financiële verslagen. Wijziging van verslaggevingsstandaarden leiden tot efficiency- en verdelingseffecten en de belangen zijn groot.

De huidige verslaggevingsstandaarden zijn tot stand gekomen in een politiek proces. De IASB tracht weliswaar het fundament te verbeteren in de vorm van aanpassing van zijn conceptual framework, maar ook daarover zijn veel verschillen van mening (zie paragraaf 5.2.3.2 en vooral 5.3.3.2). De acceptatie van IFRS door steeds meer landen lijkt meer te zijn ingegeven door de wens tot harmonisatie (om te komen tot een ‘level playing field’) en het bewerkstelligen van een betere werking van de kapitaalmarkten wereldwijd gericht op een betere allocatie van kapitaal. Dat neemt niet weg dat het normenkader (IFRS) sterk in beweging is.

²³⁷ Hoogendoorn gaat hiermee in tegen de toenmalige visie van de Raad voor de Jaarverslaggeving (editie 1984 van de Richtlijnen voor de Jaarverslaggeving (par. 1.02.119), die hij (1985, p. 280) zelf citeert: “De in alinea 112 onderscheiden grondslagen dienen niet te worden toegepast met het doel winstegalisatie te bereiken. Een dergelijke toepassing zou in strijd zijn met de in artikel 362, lid 1 Boek 2 BW gestelde eis dat de verstrekte informatie een verantwoord oordeel over het resultaat over de verslagperiode mogelijk moet maken”. In recente edities van de Richtlijnen komt het begrip ‘winstegalisatie’ niet voor.

²³⁸ Een dergelijk veldonderzoek wordt door sommige regelgevende instanties uitgevoerd in de vorm van pilots.

Normatieve verslaggevingstheorie (althans voor zover het de conceptuele studies betreft) is gebaseerd op bepaalde uitgangspunten; de ‘waarheid’ van een dergelijke theorie kan niet worden gebaseerd op overeenkomst met de werkelijkheid. een dergelijke theorie kan alleen worden beoordeeld op de consistentie met de gehanteerde uitgangspunten.

5.5.2 Wetenschapsfilosofische veronderstellingen

In paragraaf 3.3 heb ik aangegeven dat voor elk van de in hoofdstuk 5 tot en met 8 te bespreken denkrichtingen op het vakgebied accounting een classificatie zal worden gemaakt van de onderliggende wetenschapsfilosofische veronderstellingen. De normatieve verslaggevingstheorie wordt voornamelijk ingedeeld bij de positivistische en postpositivistische perspectieven (zie figuur 3.5 en paragraaf 3.3.2 en 3.3.3). Achtereenvolgens bespreek ik de ontologische, epistemologisch, methodologische en sociaal filosofische veronderstellingen van normatieve verslaggevingstheorieën.

A. Ontologie

Normatieve verslaggevingstheorie is in beginsel conceptueel van aard. Men probeert een normenkader op te stellen voor de financiële verslaggeving. Dat normenkader is gebaseerd op de verslaggevingspraktijk, op bepaalde uitgangspunten (principles, postulates, doelstellingen) of op consensus. Daarnaast reken ik ook bepaalde vormen van empirisch onderzoek tot de normatieve verslaggevingstheorie, namelijk indien hierin een of meer normen worden afgeleid uit de praktijk van de financiële verslaggeving of indien hierin wordt vastgesteld of aan de normen wordt voldaan.

De ontologische positie van normatieve verslaggevingstheorie wordt aangeduid met ‘realisme’. Verondersteld wordt dat de werkelijkheid objectief gegeven is: telkens wordt gesproken over ‘een weergave van de werkelijkheid’ die in overeenstemming moet zijn met de economische realiteit. De regels van het verslaggevingsmodel moeten dusdanig worden opgesteld en toegepast dat een getrouw beeld wordt gegeven van die werkelijkheid²³⁹. De werkelijkheid is echter afhankelijk van het kennen (zie onder B). Er worden nieuwe verslaggevingsmodellen opgesteld met het doel de ‘economische werkelijkheid’ beter (of vollediger) weer te geven. Financiële verslaggeving moet ‘het verhaal vertellen zoals het is’, zo wordt gesteld. Erkend wordt dat soms ‘verstoringen’ kunnen optreden, maar dat wordt niet veroorzaakt door ‘de werkelijkheid’ maar door het gehanteerde verslaggevingsmodel of de verkeerde toepassing van het verslaggevingsmodel (earnings management, fraude). Financieel analisten hanteren bijvoorbeeld een ander model waarmee zij trachten de ‘verstoringen’ in de financiële verslaggeving te elimineren. Er zijn dus meerdere ‘beelden van de werkelijkheid’ mogelijk, en zelfs meerdere ‘getrouwe beelden’ (binnen de toepassing van de verslaggevingsregels).

De werkelijkheid verandert voortdurend en ook het verslaggevingsmodel moet volgens velen aan die veranderende werkelijkheid worden aangepast (omdat dat gezien wordt als een van de belangrijkste tekortkomingen). In de oudere deductieve theorieën, die zich baseren op ‘principles and postulates’ worden de principles wel eens gezien als algemeen geldende wetten, waarbij het enige verschil met natuurwetten is dat ze niet empirisch toetsbaar zijn (zie paragraaf 5.2.2). Die gedachte komen we in moderne theorieën niet meer tegen. In de normatieve verslaggevingstheorie worden geen hypothesen, of algemene uitspraken geformuleerd over menselijk gedrag (zoals bij behavioral accounting research).

B. Epistemologie

De meeste onderzoekers in de normatieve verslaggevingstheorie gaan uit van problemen die worden ervaren en in die zin is er sprake van selectie van waarnemingen. Men tracht te komen tot intersubjectieve overeenstemming over een te hanteren verslaggevingsmodel (die subjectieve overeenstemming lijkt echter niet te realiseren).

C. Methodologie

1. Visie op plaats van de wetenschapper. Enige vooringenomenheid van de onderzoeker wordt erkend, namelijk bij de selectie van problemen. Velen zullen waarschijnlijk ook erkennen dat buitenwetenschappelijke waarden en belangen een rol spelen bij de keuze van onderzoeksprojecten

²³⁹ Er is wel veel discussie ontstaan over het kenmerk van informatie ‘representational faithfulness’ (getrouwe weergave). De kritiek komt voort uit de gedachte dat de werkelijkheid geconstrueerd wordt. Deze discussie heb ik opgenomen in paragraaf 8.2.2.1 (onder B) onder de interpretatieve en kritische perspectieven.

en dat waardeoordelen ook kunnen doordringen in het hanteren van begrippen. In conceptueel onderzoek worden modellen ontworpen of worden nieuwe meetmethoden ontwikkeld. In empirisch onderzoek, bijvoorbeeld onderzoek naar de kwaliteit van de gegevensverstrekking, waarbij een disclosure model wordt ontwikkeld, zitten veel subjectieve elementen (zoals de keuze van de informatie-elementen en de weging die hieraan wordt toegekend). Reproduceerbaarheid (andere onderzoekers moeten tot dezelfde resultaten kunnen komen als zij het onderzoek op dezelfde wijze uitvoeren) en controleerbaarheid worden als belangrijke kenmerken gezien voor het onderzoek.

2. Methode. In de conceptuele studies worden modellen ontwikkeld, die een zo getrouw mogelijke weergave van de werkelijkheid moeten geven. In het empirisch onderzoek wordt zoveel mogelijk vastgehouden aan de eis van reproduceerbaarheid en controleerbaarheid. Er wordt meestal gebruik gemaakt van de gegevens van ondernemingen zelf en niet van databases met geaggregeerde gegevens. Omdat gegevens ‘handmatig’ verzameld worden zijn de onderzochte populaties vaak relatief klein. Ook longitudinaal onderzoek van één casus vindt plaats.
3. Research style. Nadruk ligt op het ontwikkelen van modellen. Er is nauwelijks aandacht voor validiteit van de modellen.
4. Veronderstellingen omtrent de menselijke aard. Er worden geen expliciete veronderstellingen gehanteerd omtrent de menselijke aard.

D. Sociale filosofie

1. Relatie tussen theorie en praktijk. Ik denk dat er veel verschil van mening is over de vraag of de gehanteerde verslaggevingsmodellen steeds beter worden. Sommige onderzoekers zullen van mening zijn dat geen vooruitgang wordt geboekt.
2. Visie op maatschappelijke verandering. Modelontwikkeling is wel gericht op verbetering van verslaggeving, maar er is geen maatschappijkritische houding. Zie hiervoor hoofdstuk 8,

Ten slotte

Het is een kwestie van interpretatie hoe een bepaalde denkrichting moet worden geclassificeerd voor wat betreft de wetenschapsfilosofische veronderstellingen. In het onderzoek wordt meestal niet expliciet vermeld welke uitgangspunten worden gehanteerd.

5.6 Samenvatting

Het ontwikkelen van normen voor financiële verslaggeving kan langs verschillende wegen gebeuren. In de loop der tijd waren er de volgende benaderingen:

- Een inductieve benadering: als uitgangspunt dient de verslaggevings**praktijk**; ‘goede verslaggeving’ wordt afgeleid uit de praktijk en dit wordt eventueel ‘gecodificeerd’ tot algemeen aanvaarde verslaggevingsbeginselen.
- Een deductieve benadering gebaseerd op verslaggevingsbeginselen (**theorie**); ‘goede verslaggeving’ wordt afgeleid uit een aantal verslaggevingsbeginselen, die vaak als vanzelfsprekende uitgangspunten worden gehanteerd.
- Een deductieve benadering gebaseerd op een conceptual framework (**theorie**): ‘goede verslaggeving’ wordt afgeleid uit een of meer doelstellingen van financiële verslaggeving, (veronderstelde) informatiebehoeften van gebruikers en kwalitatieve eigenschappen van informatie.
- Een politieke benadering gebaseerd **consensus**; getracht wordt de ‘concepts’ (conceptual framework) vast te stellen en verslaggevingsstandaarden te ontwikkelen op basis van consensus door middel van een ‘due process’.
- Een politieke benadering gebaseerd op **macht**; het conceptual framework en de verslaggevingsstandaarden komen tot stand in een politiek proces, dat in eerste instantie gebaseerd is op democratische overeenstemming, maar waarin bepaalde partijen meer macht hebben dan andere partijen en waarbij lobbygedrag een dominante rol speelt.

De verschillende benaderingen lopen in elkaar over. De geschiedenis heeft aangetoond dat zuiver inductieve benaderingen en zuiver deductieve benaderingen niet werken en dat veelal een combinatie wordt gehanteerd. Een politieke benadering gebaseerd op consensus of macht van bepaalde groepen kan leiden tot inconsistenties of een oneerlijke verdeling van welvaart.

Hoofdstuk 6 Economische benaderingen

6.1 Inleiding

In hoofdstuk 4 gaf ik een korte typering van de economische, gedragsmatige en maatschappelijke benaderingen van accounting. In dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op de economische benaderingen van accounting. Een belangrijke ontwikkeling die in hoofdstuk 4 werd gesignaleerd was van syntactische, naar semantische, naar pragmatische theorieën. Op het gebied van financial accounting verschoof aan het eind van de zestiger jaren van de vorige eeuw de aandacht van onderzoekers van een ‘postulates and principles’-benadering naar een ‘objectives and standards’-benadering, van het zoeken naar het ‘juiste winstbegrip’ (syntactische theorie) naar een benadering gericht op de doelstellingen van de financiële verslaggeving en de informatiebehoeften van gebruikers van financiële verslagen (semantische theorie). De informatiebehoeften van gebruikers worden in de zeventiger jaren als uitgangspunt van de analyse genomen. Dit kwam ook tot uitdrukking in de publicaties van regelgevende instanties en deze benadering vormt het uitgangspunt voor de door deze regelgevende instanties ontwikkelde conceptual frameworks (zie hoofdstuk 5). De aandacht voor de informatiebehoeften van gebruikers leidde tot de ontwikkeling van een nieuw concept: het ‘predictive ability’-criterium¹ werd gehanteerd als maatstaf voor de beoordeling welke informatie nuttig is voor gebruikers. Onderzoek richtte zich vooral op de voorspelling van bepaalde toekomstige gebeurtenissen op basis van accounting variabelen die gebruikt worden in beslissingsmodellen die gebruikers geacht worden te hanteren². Jaarrekeningen met de hoogste ‘predictive ability’ voldoen dan het beste aan de informatiebehoeften van gebruikers en de keuze tussen verschillende verslaggevingsmethoden zou kunnen worden gebaseerd op een inschatting van de predictive ability van de verschillende methoden (Beattie, 2002, p. 102).

Op het gebied van management accounting zagen we dezelfde tendens: van een benadering gericht op het nauwkeurig bepalen van de (integrale) kostprijs, het nauwkeurig meten van kosten (absolute truth approach; syntactische theorie), naar een benadering waarbij de nadruk ligt op informatieverstrekking aan het management ten behoeve van planning en beheersing van (bedrijfs)activiteiten (de relevante kosten-benadering, ofwel conditional truth approach; semantische theorie). Relevante kosten moeten worden bepaald in het kader van specifieke beslissingen; informatie moet worden afgestemd op de behoeften van de gebruikers van die informatie. Als eenmaal vaststaat welke **beslissingsmodellen** de gebruikers hanteren, kan de benodigde management accounting informatie door deductieve redenering worden vastgesteld. Dit wordt wel aangeduid als het zoeken naar ‘conditional truth’, om deze benadering te onderscheiden van de ‘absolute truth’-benadering van cost accounting van voor de jaren zestig (Scapens, 1985, pp. 7-24). Management accounting wordt gepresenteerd als een gereedschapskist: een verzameling methoden en technieken die *moeten* worden gebruikt voor de juiste oplossing van de beslissingsproblemen.

Zowel in financial accounting als in management accounting ligt de nadruk dus op informatieverstrekking aan gebruikers van financiële informatie buiten de onderneming, respectievelijk informatieverstrekking aan het management, gericht op het nemen van economische beslissingen. Dit staat bekend als de zogenaamde ‘user approach’ (gebruikersbenadering)³.

In dit hoofdstuk ga ik in op de theoretische funderingen van de economische benaderingen van accounting en de daaraan ten grondslag liggende veronderstellingen. Hiertoe zal ik eerst de ontstaansgeschiedenis en ontwikkelingen schetsen in paragraaf 6.2. In paragraaf 6.3 besteed ik aandacht aan de wijze waarop (empirisch) onderzoek wordt gedaan in positive accounting theory en

¹ ‘Predictive ability’ (voorspellende waarde) speelt in conceptual frameworks een belangrijke rol. Het is één van de kwalitatieve eigenschappen van informatie die de relevantie van deze informatie bepaalt.

² Meestal wordt getracht een verband te vinden tussen bepaalde accounting variabelen en mogelijke toekomstige gebeurtenissen. Voorbeelden hiervan zijn de insolventievoorspellingsmodellen, waarin met behulp van multiple regressieanalyse een verband wordt gezocht tussen accounting variabelen en het al dan niet failliet gaan van een onderneming (ook wel discriminatie-analyse genoemd). Voor een bespreking van de benaderingen, zie Griffin en Zmijewski (1987).

³ Zie hoofdstuk 5.

capital market-based accounting research. In paragraaf 6.4 bespreek ik onderzoek vanuit positive accounting theory en capital market-based accounting research op het gebied van 'earnings management' als illustratie van de wijze waarop vanuit deze denkrichting onderzoek wordt verricht. In paragraaf 5.5 wordt ingegaan op de wetenschapstheoretische veronderstellingen aan de hand van het raamwerk, dat is opgesteld in hoofdstuk 3.

6.2 De fundamentele van de economische benaderingen

6.2.1 Inleiding

Het onderzoek waarbij werd uitgegaan van de beslissingsmodellen van gebruikers was voornamelijk gebaseerd op het raamwerk van de neoklassieke economie, waarbij wordt uitgegaan van een aantal veronderstellingen. De beslisser wordt verondersteld over volledige informatie te beschikken zonder dat daar kosten aan verbonden zijn en er is geen onzekerheid, zodat het beslissingsprobleem volledig gestructureerd is, en kan leiden tot eenduidige oplossingen op basis van beginselen van de marginale analyse (Scapens en Arnold, 1986; Ryan et al., 2002, p. 72; Beattie, 2002, p. 102).

De 'niet-realistische' veronderstellingen die ten grondslag liggen aan het onderzoek tot en met de zestiger jaren worden daarna losgelaten (Ryan et al., 2002):

1. De veronderstelling dat de beslisser de beschikking heeft over volledige en perfecte informatie wordt losgelaten. Er wordt onzekerheid geïntroduceerd in de beslissingsmodellen; hierbij wordt gebruik gemaakt van beslissingstheorie en waarschijnlijkheidstheorie. Wel wordt vaak nog uitgegaan van 'perfect foresight': de beslisser maakt een inschatting van de mogelijke toekomstige toestanden van de omgeving ('states of nature'), kent hieraan waarschijnlijkheden toe, en maakt een keuze op basis van zijn preferenties die tot uitdrukking worden gebracht in nutsfuncties.
2. De veronderstelling dat informatie kosteloos beschikbaar is wordt losgelaten. Er wordt gebruik gemaakt van information-economics, waarbij informatie beschouwd wordt als een economisch goed en waarbij een afweging wordt gemaakt tussen de kosten en baten van informatie. Er is niet alleen aandacht voor het ontwerpen van accounting systemen, maar ook voor de mogelijke (optimale) keuze uit verschillende accounting systemen. De meest juiste accounting technieken die toegepast zouden moeten worden zijn afhankelijk van de situatie, met name van de kosten en baten van informatie. Ryan et al. (2002, p. 73) noemen dit de 'costly truth approach'; 'truth' behelst hier het voorschrijven van een optimaal accounting systeem, afhankelijk van de kosten en baten van de informatie. In financial accounting betekent dit dat gezocht wordt naar optimale verslaggevingssystemen. In deze zin verschilt deze benadering niet fundamenteel van het raamwerk van de neoklassieke economie.
3. De veronderstelling dat er één beslisser is, dan wel dat een team van beslissers één eenduidig besluit neemt, wordt losgelaten. De onderneming wordt niet meer beschouwd als een holistische entiteit (individu); er wordt verondersteld dat er meerdere belanghebbenden zijn binnen en buiten de onderneming en dat deze belanghebbenden tegenstrijdige belangen (kunnen) hebben. Hierbij kan sprake zijn van volledige contracten dan wel onvolledige contracten (Foss, 2000).
In een 'perfect contract' wordt uitgegaan van twee veronderstellingen:
 - a) de contractpartijen (veelal aangeduid met agent en principaal) kunnen alle toekomstige mogelijke standen van zaken ('states of nature') voorzien en kunnen kosteloos contracten afsluiten, waarin rekening wordt gehouden met alle mogelijke eventualiteiten; en
 - b) alle contractpartijen hebben gelijke informatie.Indien niet is voldaan aan b (er is sprake van informatieasymmetrie), maar wel voldaan is aan a, dan is er sprake van volledige contracten. Er worden contracten afgesloten gericht op het vooraf (ex ante) afstemmen ('alignment') van de gedragingen van agent op de doelstellingen van de principaal, in een situatie van informatieasymmetrie en vaak ook verschillende risicovoorkeuren. Indien niet voldaan is aan a, dan is er sprake van onvolledige contracten. Het is niet mogelijk, of te kostbaar, om alles te regelen in ingewikkelde contracten en daarom is er behoefte aan beheersingsstructuren (ex post governance-mechanismen).

4. De veronderstelling van een rationeel economische beslisser: er wordt niet meer uitgegaan van volledige rationaliteit, maar van beperkte rationaliteit of procedurele rationaliteit⁴.

Vanaf het eind van de zeventiger jaren zien we zowel op het gebied van financial accounting onderzoek als op het gebied van management accounting onderzoek de aandacht verschuiven naar de rol van informatie voor het nemen van economische beslissingen en naar de rol van informatie in efficiënte contracten. Het gaat niet meer over de vraag hoe het accounting systeem zou moeten worden ingericht (dat is een normatieve vraagstelling), of hoe het accounting systeem zou moeten worden ingericht als gebruik wordt gemaakt van bepaalde beslissingsmodellen (dat is een conditioneel normatieve vraagstelling), maar over de wijze waarop mensen omgaan met informatie⁵. Informatie is van invloed op individuele beslissingen van managers en stakeholders en op het functioneren van markten. Hierbij komt de term 'usefulness' (nut) van informatie aan de orde. Zoals hierna nog zal blijken wordt dit centrale begrip in de verschillende denkrichtingen op verschillende wijzen ingevuld. Het *nut* van informatie kan worden onderzocht door te kijken naar de wijze waarop gebruikers gebruik maken van informatie. In de economische benaderingen wordt daarbij vooral gebruik gemaakt van concepten uit de beslissingstheorie (decision theory), informatie-economie (information economics) en de agentschapstheorie (agency theory).

In paragraaf 6.2.2 ga ik in op de beginselen van enkele moderne organisatie-theorieën die ten grondslag liggen aan de economische (en behaviouristische) benadering van accounting onderzoek. In paragraaf 6.3 komen de verschillende economische benaderingen aan de orde: capital market-based accounting research en positive accounting theory.

6.2.2 Volledige en onvolledige contracten

6.2.2.1 Neoklassieke economie: volledige contingente contracten: perfecte marktwerking

In de neoklassieke (micro-)economie wordt de onderneming voorgesteld als een productiefunctie: inputs (arbeid, kapitaal) worden in een transformatieproces (productiefunctie) omgezet in outputs (producten). Alle activiteiten vinden plaats op markten, waar algemene evenwichten ontstaan door vraag en aanbod van productiemiddelen en producten. Verondersteld wordt dat iedereen eigenbelang⁶ nastreeft. De onderneming wordt gezien als een entiteit ('individu'), die als vrager van productiemiddelen en als aanbieder van producten optreedt op markten en die op basis van de beschikbare productietechnologie activiteiten ontplooit, waarbij de winst wordt gemaximaliseerd⁷. Ondernemingen (die streven naar maximale winst) beslissen op basis van in- en verkoopprijzen welke producten worden gemaakt, en consumenten (die streven naar nutsmaximalisatie) laten zich bij hun aankopen leiden door prijzen. Alle relevante informatie wordt in de vorm van prijzen overgedragen; markten zijn selectiemechanismen, die leiden tot de meest efficiënte oplossing. Alle coördinatie- en motivatieproblemen worden opgelost via de markt. In de optimale situatie is er sprake van Pareto-efficiëntie, d.w.z. dat geen der partijen nog de mogelijkheid heeft een aantrekkelijke ruil tot stand te

⁴ Hendrikse (1998, p. 37, 38) definieert (in navolging van Heiner, 1983) de mate van rationaliteit als het quotiënt van de cognitieve capaciteiten van beslisser en de complexiteit van het probleem waarmee men geconfronteerd wordt. Er is sprake van volledige rationaliteit wanneer het quotiënt van de cognitieve capaciteiten van de beslisser en de complexiteit van het probleem gelijk is aan één. Er is sprake van beperkte rationaliteit ('bounded rationality') indien de cognitieve vermogens van mensen tekort schieten om de gehele complexiteit van het probleem te bevatten. Het quotiënt van de cognitieve capaciteiten van beslisser en de complexiteit van het probleem is dan kleiner dan één. Beperkte rationaliteit betekent dat rationeel wordt gehandeld binnen de beperkingen waarmee men wordt geconfronteerd. Bij procedurele rationaliteit is de complexiteit van het probleem vele malen groter dan de cognitieve capaciteiten van de beslisser (het quotiënt is vrijwel nihil). Procedurele rationaliteit is gedrag dat volgens rigide regels verloopt.

⁵ Dit is pragmatische theorievorming.

⁶ Individuen en ondernemingen vertonen 'zelfzuchtig' gedrag, d.w.z. dat mensen zo goed mogelijk voor zichzelf zorgen en eerlijk zijn als goud (Hendrikse, 1998, p. 38). Dat wil niet zeggen dat mensen geacht worden alleen persoonlijke welvaart of rijkdom na te streven. Een donatie voor een goed doel kan voor een individu bijvoorbeeld een hoger 'nut' opleveren dan de aankoop van een nieuwe auto.

⁷ Besluitvorming binnen ondernemingen wordt in de neoklassieke theorie buiten beschouwing gelaten; de onderneming wordt gezien als een 'black box'.

brenge, waarbij een voordeel wordt behaald dat opweegt tegen het nadeel van de andere partij. Hendrikse (1998, p. 54) spreekt in dit verband van het fundamentele welvaartstheorema⁸.

In de neoklassieke economische theorie wordt uitgegaan van perfecte markten⁹ en perfecte contracten (Arrow en Debreu, 1954). Bij een 'contract' gaat het om het geheel van modaliteiten waarmee partijen hun onderlinge relaties structureren. In perfecte contracten (ook wel aangeduid met 'volledig contingente contracten') zijn alle afspraken zowel waarneembaar als verifieerbaar (Hendrikse, 1998, p. 100). Door de veronderstelling van volledige rationaliteit kan voor elke denkbare situatie vooraf worden bepaald hoe moet worden gehandeld. Door de veronderstelling dat de kosten van informatie nihil zijn kunnen de partijen kosteloos verifiëren of aan de contractvoorwaarden is voldaan (Hendrikse, 1998, p. 66).

In het verlengde van de neoklassieke opvattingen over de onderneming kan de theorie van de eigendomsrechten worden gezien. Marktimperfecties kunnen onder andere optreden doordat andere dan de contractpartijen lasten of baten ondervinden, waardoor geen juiste coördinatie plaatsvindt: er ontstaan positieve of negatieve externe effecten (ook wel externaliteiten genoemd)¹⁰. Een mogelijke manier om externe effecten tegemoet te treden is door middel van eigendomsrechten. Coase (1960) wijst in zijn artikel "The problem of social costs" op het belang van het vaststellen van eigendomsrechten: bij afwezigheid van transactiekosten kunnen negatieve externe effecten ('social costs') via het prijsmechanisme tot een optimale oplossing leiden¹¹. Bij volledig contingente contracten, die (indien noodzakelijk) juridisch kunnen worden afgedwongen, en onder de veronderstelling dat er geen transactiekosten en informatiekosten zijn, en dat er sprake is van volledige rationaliteit, zal de economie efficiënt functioneren. Er wordt een markt voor externaliteiten gecreëerd en allocatie van eigendomsrechten¹² leidt tot nieuwe marktevenwichten¹³.

⁸ Hierbij wordt voldaan aan drie criteria: 1) elke onderneming kent de prijzen en de eigen productietechnologie en streeft naar winstmaximalisatie; 2) elk consument kent de prijzen en de eigen voorkeuren en streeft naar nutsmaximalisatie; 3) voor elk goed wordt een optimum gevonden waar vraag en aanbod aan elkaar gelijk zijn en daar is de resulterende allocatie Pareto-efficiënt. Zie Hendrikse, 1998, p. 54.

⁹ *Perfekte markt* betekent onder meer:

1. volledige mededinging (voldoende groot aantal marktpartijen, waarbij geen der marktpartijen invloed kan uitoefenen op de prijs; toetreding tot de markt is kosteloos), én
2. een *volkomen markt*, d.w.z. dat het marktproces frictieloos functioneert en dat aanpassingen onmiddellijk plaatsvinden. Dit betekent dat:
 - a. informatie kosteloos en voor iedereen gelijkelijk beschikbaar is;
 - b. er sprake is van een *complete markt*, inhoudende dat de deelbaarheid van en verscheidenheid aan (beleggings)objecten voldoende groot is om elke gewenste waarschijnlijkheidsverdeling van de te verwachten cash flows mogelijk te maken;
 - c. er sprake is van liquiditeit zodat (beleggings)objecten zonder (groot) prijsrisico kunnen worden verhandeld;
 - d. er *geen transactiekosten* zijn, omdat hoge transactiekosten een barrière vormen om (beleggings)objecten te verhandelen, wat de functie van de markt kan belemmeren;
 - e. een *vrije prijsvorming* plaatsvindt, dat wil zeggen dat er geen belemmerende overheidsregulering is, zoals marktregels en belastingheffing die het prijsvormingsproces beïnvloeden;
 - f. de markt *efficiënt* is zodat alle beschikbare informatie direct of snel in de marktprijzen wordt verwerkt.

Bron: Spekrijse e.a. (1999). Zie ook Beaver (1998, p. 38).

¹⁰ In de economische theorie wordt hier de overheid een belangrijke rol toebedeeld, die (in het algemeen belang) negatieve externe effecten kan belasten en positieve externe effecten kan subsidiëren. Een uiterste vorm hiervan is het marktmechanisme buiten werking te stellen en de over te gaan op gecentraliseerde productie.

¹¹ Dit staat bekend als het Coase theorema. Voorwaarden voor een Pareto-efficiënte oplossing bij toewijzing eigendomsrechten zijn: dat voorkeuren niet afhankelijk zijn van inkomenseffecten (dus niet afhankelijk zijn van de hoogte van het beschikbare inkomen); en dat onderhandelingen efficiënt zijn. Zie Hendrikse, 1998, p. 73.

¹² Eigendomsrechten (de eigendomsstructuur) kunnen worden onderscheiden in beslissingsrechten (die betrekking hebben op de aanwending van het actief) en inkomensrechten (die betrekking hebben op de opbrengsten en kosten van het actief). Via onderhandelingen zal een inefficiënte eigendomsstructuur tot een efficiënte oplossing leiden. Zie Hendrikse, 1998, pp. 78-79. Onderhandelingsproblemen, zoals asymmetrische informatie kunnen verstorend werken (zie Hendrikse, 1998, pp. 80-84).

¹³ Vanwege de toewijzing van eigendomsrechten zijn er instituties nodig om het marktmechanisme goed te laten werken. "Het belang van het Coase theorema is dat het omstandigheden aangeeft waaronder de exacte toewijzing

In de werkelijkheid is er echter sprake van imperfect werkende markten en onvolledige contracten. Aan Berle en Means (1932) wordt in de literatuur toegeschreven dat zij zich als eerste verzetten tegen het beeld uit de neoklassieke economie van een holistische onderneming die één doelstelling nastreeft, in casu winstmaximalisatie. Zij constateren op basis van empirisch onderzoek (gepubliceerd in 1932) dat grote ondernemingen veel aandeelhouders hebben en dat slechts een klein deel van de aandelen in handen is van de managers en dat de macht in de onderneming in handen is van professionele managers. Dit staat bekend als “scheiding van leiding en eigendom”. Door de scheiding van leiding en eigendom is er een tegenstelling in de belangen van aandeelhouders en managers. Ondernemingen hebben relaties met veel meer partijen. Dit heeft de grondslag gelegd voor de agency theory (zie paragraaf 6.2.2.2)

Coase (1937) wijst op de aanwezigheid van transactiekosten¹⁴. De belangrijkste reden voor het bestaan van ondernemingen is dat er kosten verbonden zijn aan de werking van het prijsmechanisme als gevolg van marktimperfecties. Coördinatie van transacties binnen een onderneming (ook wel aangeduid als hiërarchische coördinatie) heeft alleen zin als deze coördinatie tegen lagere kosten kan geschieden dan coördinatie via de markt. De optimale omvang van een onderneming wordt bepaald door de optimale combinatie van productiekosten en transactiekosten (als functie van de productieomvang)¹⁵ (Bouma en Van Helden, 1994, p. 29). Markten en ondernemingen zijn verschillende manieren om transacties te organiseren¹⁶. Dit heeft de grondslag gelegd voor de transactiekostentheorie (zie paragraaf 6.2.2.3).

In modernere organisatietheorieën, ook wel aangeduid met ‘nieuwe institutionele economie’ komen drie benaderingen naar voren: de hiervoor aangehaalde eigendomsrechtentheorie (property rights theory), de agentschapstheorie (agency theory) en de transactiekostentheorie (Hendrikse, 1998; Douma en Schreuder, 2002; Hazeu, 2000, p. 68; Groenewegen, 2004; Bouma en Van Helden, 1994). In de volgende subparagraaf beperk ik mij tot agentschapstheorie en transactiekostentheorie omdat deze theorieën ten grondslag liggen aan de economische benaderingen van accounting. De transactiekostentheorie wordt gezien als behorend tot de agencymodellen¹⁷.

6.2.2.2 Agencymodellen: volledige en onvolledige contracten

In agency-modellen wordt over het algemeen verondersteld dat individuen eigenbelang nastreven en dat er sprake is van informatieasymmetrie. Er ontstaat een agency-probleem als het handelen van individuen op basis van eigenbelang niet leidt tot de beste uitkomst die bereikt zou worden als door samenwerking (coöperatief gedrag) de welvaart van de groep wordt gemaximaliseerd (de beste oplossing). Baiman (1990, p. 342) spreekt van verlies aan efficiency, waardoor alle individuen in potentie slechter af zijn. Baiman (1990) onderscheidt in de literatuur drie vormen van agencymodellen, waarbij de interactie tussen

van eigendomsrechten niet belangrijk is. Deze omstandigheden zijn echter dermate specifiek, dat er vrijwel nooit aan voldaan is” (Hendrikse, 1998, p. 79).

¹⁴ Het artikel van Coase uit 1937 is pas in de vijftiger jaren bekend geworden, met name door theorieën betreffende ‘bounded rationality’ van Cyert, March, Simon en Williamson. Dit leidde tot een reeks artikelen in de 60tger en 70tger jaren en uiteindelijk tot het boek van Williamson “Markets and hierarchies: analysis and antitrust implicaties” (1975), waarin voorgaand werk op het gebied van transactiekosten wordt samengevat en geïntegreerd (Barney en Ouchi, 1986, p. 73).

¹⁵ Bouma en Van Helden, 1994, p. 29: “Dit is de omvang van de onderneming waarbij de marginale kosten van het organiseren van dezelfde transactie binnen een onderneming gelijk zijn aan de marginale kosten van het organiseren van dezelfde transactie via ruil op de markt, en aan de marginale kosten van het organiseren van dezelfde transactie in een andere onderneming/organisatie.”

¹⁶ Er is kritiek op de sterk vereenvoudigde typologie van markt en hiërarchie, omdat er meer soorten contracten mogelijk zijn, bijvoorbeeld allianties, joint ventures, en dergelijke.

¹⁷ Lambert (2001, p. 3, 4) benadrukt het belang van de agency theory: “Agency theory has been one of the most important theoretical paradigms in accounting during the last 20 years. The primary feature of agency theory that has made it attractive to accounting researchers is that it allows us to explicitly incorporate conflicts of interest, incentive problems, and mechanisms for controlling incentive problems into our models. This is important because much of the motivation for accounting and auditing has to do with the control of incentive problems.”

eigenbelang nastrevende individuen wordt onderzocht in een economische context, namelijk het principaal-agent-model, het transaction cost economics-model en het Rochester-model.

a. Principaal-agent-modellen

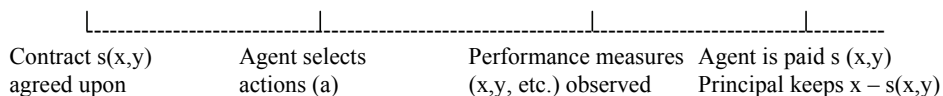
In principaal-agent-modellen ofwel normatieve agency-modellen wordt uitgegaan van volledig rationele actoren, die ex ante het optimale contract kunnen uitrekenen omdat zij beschikken over onbeperkte (reken)capaciteiten. Bovendien kunnen zij een inschatting maken van alle mogelijke toekomstige gebeurtenissen en van de daarbij behorende waarschijnlijkheden. Door de veronderstelling van volledige rationaliteit kan voor elke denkbare situatie vooraf worden bepaald hoe moet worden gehandeld. De afspraken in de contracten moeten zowel observeerbaar¹⁸ als verifieerbaar¹⁹ zijn. Immers, als een afspraak niet verifieerbaar is, dan zal deze niet worden nageleefd (Baiman, 1990, p. 342; Hendrikse, 1998, p. 99). Ook de uitkomst van een bepaalde actie is observeerbaar en verifieerbaar, maar anders dan bij het fundamentele welvaartstheorema van de neoklassieke economie, is het niet duidelijk waardoor deze uitkomst wordt veroorzaakt: door de acties van de agent of door externe omstandigheden. Wordt een hoge nettowinst veroorzaakt door de goede prestaties van het management of heeft het management 'de wind mee' gehad. In die zin verschillen volledige contracten van volledig contingente contracten (vgl. Hendrikse, 1998, p. 99). Er wordt van uitgegaan dat een contractbreuk door de rechter teniet gedaan wordt. Er is dan sprake van **volledige contracten**.

Principaal en agent hebben conflicterende belangen en het doel is door middel van contracten deze belangen vooraf (ex ante) meer met elkaar in lijn te brengen. Daarbij wordt ervan uitgegaan dat sommige partijen in economische transacties informatievoordelen hebben boven andere partijen, met andere woorden, er is sprake van informatieasymmetrie. Bovendien worden er veronderstellingen gehanteerd omtrent de risicohouding van principaal en agent, tot uitdrukking komend in nutsfuncties. De onderneming is gericht op het minimaliseren van agency costs, die bestaan uit:

- kosten om contracten te sluiten ('contracting costs'),
- kosten van toezicht op de contracten: waarnemen en melden, met inbegrip van alle kosten voor het beheersen van het gedrag van de agent ('monitoring costs'), en kosten om contracten af te dwingen als de agent zich niet aan het contract houdt ('enforcement costs'),
- kosten van het inperken van de vrijheid van handelen van de agent ('bonding costs'), de agent heeft er zelf belang bij 'mee te werken' dat de 'monitoring costs' niet te hoog oplopen en is daarom bereid om afspraken te maken, bijvoorbeeld over het verstrekken van informatie (verslaggeving),
- overige nadelen die niet uit te bannen zijn omdat het te duur en misschien wel onmogelijk is om alles in contracten vast te leggen ('residual loss') (vgl. Jensen en Meckling, 1976, p. 308).

In de eenvoudigste vorm van het principaal-agent-model is er sprake van twee personen, een principaal en een agent, die in een contractuele relatie staan. Op grond van het contract verricht de agent bepaalde inspanningen, krijgt hij hiervoor beloond, en krijgt de principaal het resultaat van deze inspanning. Dit is weergegeven in figuur 6.1):

Figuur 6.1:

(Bron: Lambert, 2001, p. 6).

In een prestatiebeoordelingssysteem wordt (ex ante) vastgelegd welke prestatiemaatstaven (of informatiesignalen) worden gehanteerd en welke beloning de agent zal ontvangen bij verschillende

¹⁸ Observeerbaar voor de contractpartijen.

¹⁹ Een gebeurtenis is verifieerbaar indien deze niet alleen waarneembaar is voor contractpartijen maar ook voor derde, zoals een rechter die kan nagaan of het contract is nageleefd.

niveaus van inspanning. Het symbool s geeft de beloningsfunctie weer; y representeert de (vector van) prestatieaantallen, die in het contract zijn opgenomen; op basis van het contract kiest de agent voor (een vector van) handelingen a ; deze beslissingen leiden, mede onder invloed van exogene factoren tot (een vector van) resultaten, aangeduid met het symbool x . Het resultaat is niet alleen afhankelijk van de inspanningen van de agent, maar ook van de omstandigheden (die de agent al dan niet kan beïnvloeden).

In de ‘formal principal/agent theory’ worden de relaties voorgesteld als een spel, dat kan worden voorgesteld als achtereenvolgende beslissingen die worden genomen door principaal en agent. Het standaardmodel is: P(rincipaal) stelt contract op, A(gent) accepteert contract (of wijst het af), A verricht inspanning, N(atuure) bepaalt de toestand van de omgeving (‘state of the world’), en dat leidt tot een bepaalde uitkomst en tot bepaalde beloningen.

De agency-modellen kunnen worden geclassificeerd op basis van twee criteria (zie Salanié, 1997, p. 4):

1. de informatieasymmetrie; heeft de private informatie (het informatievoordeel) betrekking op:
 - wat de agent doet, de beslissingen die hij neemt (‘hidden action’ ofwel ‘verborgen actie’); dit zijn acties **na** het sluiten van het contract, er is dus **ex post informatieasymmetrie**.
 - wie de agent is, wat zijn karakteristieken zijn (‘hidden information’ ofwel ‘verborgen karakteristieken’); op het moment van het afsluiten van het contract heeft de agent meer informatie dan de principaal; er is dus **ex ante informatieasymmetrie**.
2. de vorm van het spel; wordt het initiatief genomen door de partij zonder informatie (uninformed) of door de partij met informatie (informed):
 - in ‘adverse selection-modellen’ is de ‘uninformed party’ onvolledig geïnformeerd over de karakteristieken van de ‘informed party’; de ‘uninformed party’ doet de eerste zet: N kiest het soort A en alleen A is hiervan op de hoogte (de karakteristieken van A zijn voor P **niet waarneembaar**), P stelt het contract op, A accepteert contract (of wijst het af), A verricht inspanning, N bepaalt de toestand van de omgeving, hetgeen leidt tot een bepaalde uitkomst en bepaalde beloningen.
 - in ‘signaling modellen’ is de situatie gelijk, maar doet de ‘informed party’ de eerste zet: N kiest het soort A en alleen A is hiervan op de hoogte (de karakteristieken van A zijn voor P **niet waarneembaar**), A geeft een signaal af, P stelt het contract op, A accepteert contract (of wijst het af), A verricht inspanning, N bepaalt de toestand van de omgeving, hetgeen leidt tot een bepaalde uitkomst en bepaalde beloningen.
 - In ‘moral hazard modellen’ is de ‘uninformed party’ onvolledig geïnformeerd over de acties van de ‘informed party’ en de ‘uninformed party’ doet de eerste zet: P stelt het contract op, A accepteert contract (of wijst het af), A verricht een **niet-waarneembare** inspanning, N bepaalt de toestand van de omgeving, hetgeen leidt tot een bepaalde uitkomst en bepaalde beloningen²⁰.

‘Signaling modellen’ kunnen gezien worden als een bijzondere vorm van adverse selection modellen. Bij ‘adverse selection modellen’ is steeds sprake van ‘hidden information’ (verborgen karakteristieken), bij ‘moral hazard modellen’ is steeds sprake van ‘hidden action’ (verborgen actie). In die zin komen de twee indelingen overeen.

Instrumenten

In de traditionele vormen van de agency theory wordt verondersteld dat de agent opportunistisch gedrag vertoont. Dit kan tot uitdrukking komen in gedrag van de agent: de agent handelt niet in het belang van de principaal, of de agent verstrekt vertekende of onjuiste informatie. Ook frauduleus gedrag kan voorkomen. Dergelijke gedragsrisico’s kunnen worden beperkt (of uitgebannen) door in de contracten gebruik te maken van instrumenten ter beheersing van de gedragsrisico’s (vgl. Bouma, 1988, p. 257 en 1990, p. 48-50):

²⁰ Niet alle ‘moral hazard modellen’ volgen dit exacte schema. Zie Macho-Stadler en Pérez-Castrillo, 1997, pp. 10-11 en 35-100.

- monitoring system: een systeem van waarnemingen en meldingen voor het registreren en rapporteren van de door de agent geleverde prestaties;
- incentive system: een systeem van beloningen, waarin gebruik wordt gemaakt van adequate prestatiemetingen; indien mogelijk direct gericht op de geleverde inspanning, maar veelal gebaseerd op de geleverde output; doel van het incentive system is dat de belangen van de agent in lijn worden gebracht met de belangen van de principaal, waardoor de agent gemotiveerd wordt de belangen van de principaal te behartigen;
- bonding system: een systeem van afspraken waardoor de agent beperkt wordt in zijn vrijheid van handelen; afspraken over in bepaalde omstandigheden uit te voeren (bijvoorbeeld het verstrekken van informatie), dan wel na te laten acties (bijvoorbeeld afspraken in leningsvoorwaarden om geen risicovolle investeringen te verrichten).

Elk individu erkent dat zijn/haar welvaart afhankelijk is van het voortbestaan van de onderneming, maar heeft tegelijkertijd de neiging acties te ondernemen die de waarde van de onderneming verminderen. Deze waardeverminderende acties (agency costs) worden ingegeven door pogingen welvaart naar zichzelf toe te schuiven ten koste van anderen. Agencykosten vloeien voort uit de omstandigheid dat informatiekosten niet nihil zijn en omvatten de kosten die zijn verbonden aan de hierboven genoemde maatregelen, vermeerderd met de kosten die ontstaan doordat zaken niet zijn vastgelegd in contracten, het zogenaamde ‘residual loss’ (bijvoorbeeld omdat dit te duur is of omdat dit niet goed mogelijk is). Als niet alles is vastgelegd is sprake van onvolledige contracten.

In de contracten worden voor het toezicht (monitoring) accounting gegevens gebruikt²¹. Dit gebruik van accounting gegevens vergt calculaties en toezicht dat de contracten worden nageleefd²².

Uitbreiding van de modellen

Vanaf de tachtiger jaren worden de agency-modellen steeds geavanceerder, waarbij bijvoorbeeld wordt uitgegaan van meerdere perioden, verschillende lagen van agent-principaal-relaties, meerdere agenten, agenten die meerdere taken uitvoeren, agenten die met elkaar in aanvaring komen vanwege verschillende doelstellingen, et cetera. Een voorbeeld op het gebied van de financiële verslaggeving betreft de periodieke rapportage in de vorm van financiële jaarverslagen en kwartaalberichten door het management (agent) ten behoeve van de principaal (b.v. de aandeelhouders). Dit informatiesignaal kan ook worden gecontroleerd door een externe (register)accountant, waarbij in een agency-model bepaalde prikkels (‘incentives’) van de controlerend accountant in het model worden opgenomen (b.v. onafhankelijkheid, de omvang en de nauwkeurigheid van de accountantscontrole, de oprechte rapportage van de controle). In de modellen kunnen prestatiemaatstaven worden gehanteerd die betrekking hebben op cijfers uit de financiële verslaggeving (b.v. bedrijfsresultaat, solvabiliteit, omzet) of op kapitaalmarktgegevens (b.v. de hoogte van de koers of het rendement).

b. Transaction cost economics-modellen

In de transaction cost economics-modellen zoeken actoren met beperkte rationaliteit naar contractuele vormen, die opportunistisch gedrag van agenten ten opzichte van de principalen indammen (Groenewegen, 2004, p. 523, noot 3). De transactiekostentheorie gaat uit van begrensde rationaliteit (‘bounded rationality’) (Simon, 1961). Dit houdt in dat informatie moet worden gezocht en dat daar kosten aan zijn verbonden; bovendien zijn er beperkingen in de capaciteit van mensen om informatie te achterhalen en te verwerken en kan de beslissers niet alle mogelijke consequenties van zijn handelen overzien. Simon (1961, p. xxiv) geeft het als volgt weer: “human behavior is intendedly rational, but

²¹ Bijvoorbeeld debt/equity ratio's worden in schuldcontracten gehanteerd om een wealth transfer ten koste van schuldeisers te voorkomen, in de beloning voor managers zit vaak een deel dat afhankelijk is van de winst, om lijntrekkerij (shirking) van de manager te voorkomen.

²² De verdeling van de totale vergoeding over principaal en agent is niet alleen afhankelijk van de totale uitkomst, maar tevens van de specifieke informatie die principaal en agent ter beschikking hebben. In die zin kan de agency theorie volgens Mattessich (1980/1984, p. 405) worden beschouwd als de natuurlijke uitbreiding en voortzetting van de toepassing van information economics op het vakgebied management accounting. Omdat de waarde van informatie een beslissende rol speelt, past de agency theorie precies in het algemene programma van de information economics. Bovendien worden op deze wijze gedragsmatige aspecten ingevoerd.

only limited so” (geciteerd in Bouma en Van Helden, 1994, p. 34). Vanwege de begrensde rationaliteit is er noodzakelijkerwijs sprake van **onvolledige contracten**.

In de transactiekostentheorie wordt ervan uitgegaan dat mensen niet volledig betrouwbaar zijn en dat zij opportunistisch gedrag vertonen: ‘self-interest seeking with guile’ (Williamson, 1985, p. 47). Oneerlijkheid, misleiding en bedrog wordt niet uitgesloten. Dit gedrag kan betrekking hebben op het afsluiten van het contract (adverse selection; ex-ante-facto), of op het niet naar behoren nakomen van de verplichtingen die voortvloeien uit het contract (moral hazard; ex-post-facto) (Bouma en Van Helden, 1994, p. 54).

De nadruk ligt op **transactiekosten**. De grondslagen voor de transactiekostentheorie werden gelegd door Coase (1937) en verschillende publicaties van Williamson (1985). De transactie staat centraal in de transactiekostentheorie en het gaat hierbij om twee onlosmakelijk met elkaar verbonden problemen: coördinatie door middel van contracten en andere ordeningsmechanismen en motivatie van contractpartijen om de aangegane verplichtingen na te komen. Transactiekosten bestaan uit kosten van het verzamelen van informatie, kosten van onderhandeling en besluitvorming, en administratiekosten en kosten voor het afdwingen van contracten indien hierop inbreuk wordt gemaakt²³. Er wordt aandacht besteed aan de planning en beheersing van de contracten (Bouma en Van Helden, 1994, p. 51). Vooraf (ex ante) kunnen ook afspraken worden gemaakt over het beslechten van geschillen, die eventueel nadien (ex post) rijzen.

De transactiekostentheorie is gericht op transacties en tracht een verklaring te bieden voor de relatie tussen economische activiteiten (transacties) enerzijds en de organisatievorm (governance structure of beheersingsstructuur) aan de andere kant (Speklé, 2002, p. 410). Hierbij worden drie generieke beheersingsstructuren onderscheiden (beheersing via de markt, hiërarchische beheersing, en een tussenvorm hybride beheersing²⁴) met bijbehorende controlinstrumenten²⁵. In de transactiekostentheorie wordt gepoogd verbanden te ontdekken tussen in de praktijk voorkomende transactietypen en de gehanteerde beheersingsstructuur.

c. Het Rochester-model

De grondslagen voor de agency theory werden gelegd in bekende artikelen van Alchian en Demsetz (1972), Jensen en Meckling (1976) en Fama (1980). Zij verwerpen het strikte onderscheid dat Coase maakt tussen coördinatie via markten (‘price-based’) enerzijds en via de onderneming (‘authority-based’) anderzijds. Jensen en Meckling (1976) zien de onderneming als een knooppunt van volledige (formele en informele) contracten (‘nexus of contracts’) tussen bij de onderneming betrokken personen (stakeholders), die met elkaar in een relatie staan van principaal ten opzichte van agent. In de ‘positive theory of accounting’ (Watts en Zimmerman, 1986) is dit ook een belangrijk uitgangspunt.

In essentie verschilt het Rochester model niet veel van het transaction cost economics model: beiden leggen een sterke nadruk op transactiekosten en opportunistisch gedrag, maar in het Rochester model speelt de markt voor managers en de markt over overnames, die beiden als efficiënt worden beschouwd, een belangrijker rol (Baiman, 1990, p. 349).

In tabel 6.1 worden de modellen samengevat:

²³ Het gaat bijvoorbeeld om de kosten om informatie in te winnen over contractpartijen, prijzen en andere voorwaarden, onderhandelingskosten, kosten voor het opstellen van contracten, kosten van adviseurs, kosten van het controleren of alles wel volgens de afgesproken specificaties is uitgevoerd, kosten van het beslechten van meningsverschillen, rechtzaken, etc.

²⁴ De beheersingsstructuren zijn te rangschikken langs een continue schaal: ruil op een perfecte markt (mededinging), contracten gericht op continuïteit van de relatie (samenwerking), ordening onder leiding van centraal gezag (organisatie). Zie Bouma en Van Helden, 1994, p. 52.

²⁵ Zie Speklé (2001, 2002).

Tabel 6.1 Veronderstellingen van de verschillende modellen

	Neoklassieke economie	Principal-agent model	Transaction cost economics	Efficiency perspectief (Rochester)
Onderneming	productiefunctie	nexus of contracts	governance structure	nexus of contracts
Rol van Accounting	geen	bonding mechanisms in contracten signaling	rol van management control instrumenten	
Kosten	geen	agency kosten	transactiekosten	contractkosten
Contracten	perfecte contracten	volledige contracten (m.u.v. residual loss)	onvolledige contracten	onvolledige contracten
Rationaliteit	volledige rationaliteit	volledige rationaliteit	beperkte rationaliteit	beperkte rationaliteit
Gedrag	zelfzuchtig gedrag	opportunistisch gedrag	opportunistisch gedrag	efficiency; opportunistisch gedrag
(On)zekerheid	geen onzekerheid	geen onzekerheid	onzekerheid	onzekerheid

Evaluatie

Een belangrijk verschil met de neoklassieke economie, waarbij de onderneming gezien wordt als een productiefunctie, is dat de agency theorie oog heeft voor belangentegenstellingen tussen verschillende participanten binnen en buiten de onderneming. De beslisser (agent) wordt gescheiden van de eigenaar (principaal). Verondersteld wordt voorts dat de principaal en de agent handelen vanuit eigenbelang en met een bepaalde mate van opportunisme (Bouma en Van Helden, 1994, p. 41).

De onderliggende veronderstellingen van het raamwerk van de neoklassieke economie blijven echter aanwezig, omdat principaal en agent beiden worden verondersteld hun nut te maximaliseren en omdat alle acties worden verondersteld plaats te vinden in competitieve markten (Ryan et al., 2002, p. 76). Verondersteld wordt dat het marktmechanisme werkt voor informatie, maar ook voor managementkwaliteiten ('market for managers') en voor overnames ('market for corporate takeovers'), waardoor efficiënte allocaties van productiemiddelen plaatsvinden. De erkenning dat aan informatie een prijskaartje hangt leidt niet tot marktimperfecties, maar veeleer tot een serie contracten waarover vrijelijk wordt onderhandeld tussen rationele economische beslissers (Ryan et al., 2002, pp. 75, 76). De typerende kenmerken van de neoklassieke benadering, het methodisch individualisme en de veronderstelling dat concurrentie op een of andere manier leidt tot evenwichten, zijn in de agency-theoretische modellen ook aanwezig. Methodologisch individualisme wil zeggen dat de actoren in de theorie van specifieke eigenschappen worden voorzien (rationaliteit, opportunisme, maximaliserend gedrag) en dat deze eigenschappen in het vervolg van de analyse niet door de omgeving worden beïnvloed (Groenewegen, 2004, p. 520).

Hoewel in agency research door verschillende schrijvers andere gewichten worden toegekend aan normatieve en positieve elementen, kan geconcludeerd worden dat agency theory onderzoek zich bezig houdt met de verklaring van waargenomen accounting praktijk (Ryan et al., 2002, p. 76). Dit betekent volgens deze auteurs een ommekeer (shift) in de methodologie van accounting onderzoek, namelijk van een normatieve aanpak van de oudere beslissingsmodellen naar positieve theorieën op het gebied van accounting. In navolging van Friedman (1953) wordt door positive accounting onderzoekers vaak gesteld dat het waarheidsgehalte van de veronderstellingen niet relevant is, als met de theorie maar goede voorspellingen kunnen worden afgeleid. Het gaat dan in positief onderzoek om de voorspelling van algemene gedragspatronen van een groot aantal individuen of ondernemingen. Het gedrag van individuele personen of ondernemingen kan niet worden voorspeld.

De transactiekostentheorie en een deel van 'agency theory' hanteren weliswaar niet meer het rigide uitgangspunt dat individuen over onbegrensde vermogens tot rationaliteit beschikken, maar toch blijft rationeel beslissen over het inrichten van productie-, besturings- en informatiesystemen in ieder geval de *intentie* (Vosselman, 2004, p. 216, 217).

6.2.2.3 De rol van agencymodellen in financial accounting theorie

In paragraaf 6.2.2.2 werden in essentie twee vormen van informatieasymmetrie onderscheiden: *ex ante* informatieasymmetrie (adverse selection) en *ex post* informatieasymmetrie (moral hazard). Hierna worden deze twee vormen van informatieasymmetrie besproken vanuit het gezichtspunt van accounting.

Ex ante informatieasymmetrie (adverse selection)

Ex ante informatieasymmetrie impliceert dat de agent op het moment van het afsluiten van het contract meer informatie heeft dan de principaal. Het verzoek van de agent om een contract af te sluiten is direct waarneembaar, maar bepaalde karakteristieken van de agent zijn voor de principaal niet waarneembaar. De agent kan misbruik maken van de situatie. De principaal moet een keuze maken of hij het contract met de agent wil sluiten. In de Engelstalige literatuur wordt dit aangeduid met 'adverse selection'. Lambert (2001, pp. 8, 9) en Hendrikse (1998, pp. 102, 103) spreken in dit verband van een 'verborgen-karakteristiekenprobleem' ('hidden information')²⁶.

In zijn algemeenheid treedt adverse selection op indien bepaalde personen (agent, manager, insider) meer kennis hebben omtrent de stand van zaken en/of toekomstverwachtingen dan andere personen (principaal, aandeelhouders/eigenaren, outsiders). De personen met informatievoordeel kunnen deze positie uitbuiten ten koste van de personen die niet over deze informatie beschikken, waardoor deze laatste verkeerde beslissingen zouden kunnen nemen. Zo heeft een (potentiële) belegger informatieachterstand ten opzichte van het management van een onderneming waarin hij/zij wil beleggen. In deze situatie kan financiële verslaggeving een functie vervullen om de principaal op de hoogte te stellen over de prestaties van de agent.

In de relatie tussen managers en aandeelhouders kan financiële verslaggeving worden gezien als een mechanisme waarmee het adverse selection-probleem kan worden beheerst doordat betrouwbare en relevante informatie wordt verstrekt aan partijen buiten de onderneming (in casu de aandeelhouders) (vergelijk Scott, 2009, p. 13). Op deze wijze wordt het adverse selection-probleem ruim geïnterpreteerd en gaat het om het probleem van communicatie van de onderneming met aandeelhouders (= investors) en anderen buiten de onderneming, met als functie van de financiële verslaggeving het creëren van een 'level playing field' (vergelijk Scott, 2009, pp. 16, 17). Oplossing van het adverse selection-probleem geschiedt dan door 'full disclosure' van relevante, betrouwbare, tijdige en kosten-effectieve²⁷ informatie aan aandeelhouders en andere gebruikers van financiële verslagen. Hierbij wordt uitgegaan van rationele besluitvorming²⁸ door gebruikers van informatie²⁹. Het uitgangspunt van het rapporteren van informatie die 'nuttig' (useful) is voor rationeel handelende vermogensverschaffers (investors) wordt de "decision usefulness"-benadering genoemd.

²⁶ Voorbeelden zijn: de beoordeling tot de aankoop van een tweedehands auto (verkoper A heeft informatievoordeel ten opzichte van koper P); de beoordeling van de geschiktheid van een sollicitant (sollicitant A heeft informatievoordeel ten opzichte van werkgever P), de beoordeling van de kredietwaardigheid voor het afsluiten van een lening (aanvrager A heeft informatievoordeel ten opzichte van verstrekker P), de beoordeling of aandelen in een onderneming gekocht moeten worden (management A heeft informatievoordeel ten opzichte van belegger P). Hierbij is A steeds de agent en P de principaal.

²⁷ Kosteneffectiviteit betreft de relatie tussen input en outcome, waarbij outcome wordt omschreven als datgene dat gebruikers met de informatie doen. De relatie tussen input en output wordt doelmatigheid genoemd, en de relatie tussen output en outcome wordt effectiviteit genoemd.

²⁸ Er wordt verondersteld dat aandeelhouders rationeel handelen, dat wil zeggen dat zij nutsmaximalisatie nastreven. Dit betekent niet dat alle aandeelhouders rationele investeringsbeslissingen nemen, maar wel wordt verondersteld dat de theorie het 'gemiddelde' gedrag dekt van goed geïnformeerde beleggers die investeringsbeslissingen nemen (Scott, 2009, p. 17).

²⁹ De gebruikers worden steeds ingeperkt tot aandeelhouders ('investors') of ruimer vermogensverschaffers ('investors and creditors').

Full disclosure wordt door Scott (2009, pp. 98, 99) gedefinieerd als het verstrekken van (volledige) informatie om aandeelhouders (investors) behulpzaam te zijn bij het zelf doen van voorspellingen van de toekomstige prestaties van de onderneming. Als een groot aantal rationele beleggers handelt in een goed werkende kapitaalmarkt, wordt deze markt efficiënt genoemd. Indien er sprake is van full disclosure in een efficiënte kapitaalmarkt dan is de vorm van de gegevensverstrekking (bijvoorbeeld of informatie wordt opgenomen in de toelichting, of dat verwerking in de jaarrekening plaatsvindt) **niet van belang**: de gebruikers kunnen altijd verschillende alternatieve verwerkings- en/of waarderingswijzen omrekenen omdat 'full disclosure' is verstrekt. Full disclosure, met handhaving van het stelsel van historische kosten, was de reactie van accountants op het besef dat aan het eind van de zeventiger jaren van de vorige eeuw begon door te dringen dat een jaarrekening op basis van contante waarde van toekomstige kasstromen onvoldoende betrouwbaar was (vgl. Scott, 2009, p. 45).

Scott (2009, p. 17) onderscheidt het informatieperspectief en het waarderingsperspectief als twee varianten van de 'decision usefulness'-benadering. Bij het 'information perspective on decision usefulness' (informatieperspectief) gaat het om full disclosure van informatie ten behoeve van de besluitvorming; bij het 'measurement perspective on decision usefulness' (waarderingsperspectief) ligt de nadruk op de waardering.

Het informatieperspectief betreffende decision usefulness is een benadering van financiële verslaggeving die ervan uitgaat dat een individu (belegger) een eigen verantwoordelijkheid heeft voor het voorspellen van de toekomstige performance van de onderneming en die zich richt op het hiervoor verschaffen van nuttige informatie. De benadering gaat uit van een efficiënte kapitaalmarkt onder de veronderstelling dat de markt zal reageren op nuttige informatie uit elke bron, en dus ook op financiële verslaggevingsinformatie (Scott, 2009, p. 144).

Het waarderingsperspectief betreffende decision usefulness is een benadering van financiële verslaggeving waarbij managers / accountants een verantwoordelijkheid op zich nemen om reële waarden op te nemen in de jaarrekening, op voorwaarde dat deze redelijk betrouwbaar kunnen worden vastgesteld en zich daarbij realiseren dat ze daarmee een grotere verplichting op zich nemen om beleggers te helpen bij het voorspellen van de performance en van de waarde van de onderneming (Scott, 2009, p. 177). De laatste decennia wordt een toegenomen aandacht voor waardering, met name tegen reële waarde geconstateerd³⁰.

Ex post informatieasymmetrie (moral hazard)

Ex post informatieasymmetrie impliceert dat agent en principaal op het moment van het afsluiten van het contract evenveel informatie hebben, maar daarna neemt de agent bepaalde beslissingen omtrent de te verrichten inspanningen; de agent weet beter dan de principaal op welke wijze het resultaat tot stand is gekomen (door inspanningen van de agent, dan wel door exogene omstandigheden). De principaal kan slechts het resultaat van de inspanningen waarnemen en niet het niveau van de inspanning van de agent. De agent zou misbruik kunnen maken van deze situatie en de kantjes ervan af kunnen lopen (lijntrekkerij, ofwel shirking). In de Engelstalige literatuur wordt dit aangeduid met 'moral hazard'. Lambert (2001, p. 8) en Hendrikse (1998, p. 100-102) spreken in dit verband van een 'verborgen-actieprobleem' ('hidden action').

Moral hazard is een vorm van informatieasymmetrie die optreedt doordat bepaalde personen (principaal, aandeelhouders/eigenaren, outsiders) gedrag van andere personen, die zijn belangen zouden moeten behartigen (agenten, managers, insiders) niet kunnen waarnemen. In het kader van financiële verslaggeving doet dit probleem zich voor als gevolg van de scheiding tussen leiding en eigendom (Berle en Means, 1932): de aandeelhouders en de vreemd vermogenverschaffers (principalen) kunnen niet direct waarnemen of en in hoeverre managers zich volledig inzetten voor de behartiging van hun belangen; managers kunnen 'de kantjes ervan aflopen' (shirking, lijntrekkerij),

³⁰ Scott (2003, pp. 36, 37; 2009, pp. 41-46) brengt beide perspectieven in verband met de in hoofdstuk 5 besproken discussie over de uitgangspunten van de financiële verslaggeving: het waarderingsperspectief is een balansbenadering (asset-liability view), waarbij waardemutaties van activa en passiva worden verwerkt in de periode dat zij zich voordoen, terwijl het informatieperspectief gezien wordt als een resultaatbenadering (expense-revenue view), waarbij ongerealiseerde waardemutaties niet worden verwerkt in de winst- en verliesrekening en waarbij de nettowinst 'achterloopt' bij de economische performance.

wijten tegenvallende resultaten aan externe omstandigheden, terwijl meevallende resultaten volledig op het eigen conto worden geschreven, en zij kunnen de resultaten ‘vertekend’ weergeven (‘earnings management’) om een beter ‘beeld’ te laten zien, etc. Indien geen instrumenten worden gehanteerd om managers te motiveren om te handelen in het belang van de aandeelhouders / vreemd vermogenverschaffers, dan zullen managers (agenten) zich niet optimaal inzetten voor genoemde belangen. De inspanning van de managers kan niet direct worden gemeten, maar de hoogte van de nettowinst (of een andere prestatiemaatstaf uit de financiële verslaggeving) kan worden gezien als een indirecte maatstaf voor de prestaties van het management.

De onderneming wordt gezien als een kluwen van contracten (nexus of contracts); in die contracten worden de rechten en plichten van agent en principaal bepaald. Cijfers uit de financiële verslaggeving worden gebruikt als inputvariabelen voor deze contracten. Bepaalde uitkomsten van het proces van financiële verslaggeving (bijvoorbeeld nettowinst) kunnen worden gezien als een maatstaf voor de prestaties van het management. Zo kan bijvoorbeeld nettowinst worden gebruikt als inputvariabele in beloningscontracten voor het management (winstafhankelijke beloningen) en solvabiliteitsratio's kunnen worden gehanteerd in leningsvoorwaarden bij langetermijnschulden. Maar evengoed is nettowinst een maatstaf in de kapitaalmarkt, de markt voor managers en de markt voor overnames; een manager die goede (slechte) resultaten presenteert ziet zijn reputatie en zijn ‘marktwaarde’ op de arbeidsmarkt (markt for managers) stijgen (dalen); de resultaatontwikkeling van ondernemingen kan een maatstaf zijn voor de kans dat een onderneming zal worden overgenomen (markt for corporate takeovers). Om aldus te kunnen fungeren als indirecte maatstaf voor de prestaties van het management moet de eis worden gesteld dat deze maatstaf niet gemakkelijk manipuleerbaar en dus betrouwbaar is. Dat betekent dat hier harde cijfers moeten worden gepresenteerd. Volgens Scott (2009, pp. 61-46) is dit de reden dat velen de voorkeur geven aan historische kosten als waarderingsgrondslag.

Er worden instrumenten ingezet, die managers moeten motiveren om te handelen in het belang van de aandeelhouders (investors). Omdat gerapporteerde resultaten worden gebruikt in contracten, hebben managers er belang bij om voor hen gunstige uitkomsten te behalen, en dus jaarrekeningbeleid te voeren. De keuzes die managers maken in het kader van de financiële verslaggeving zijn in deze context dus **wel van belang**.

Hierbij worden twee perspectieven / hypothesen onderscheiden: het efficiency perspectief en het opportunistische perspectief. Het efficiency perspectief is een ex ante perspectief: vooraf worden mechanismen in contracten vastgelegd met als doel minimalisering van de agency costs. Er wordt verondersteld dat managers de verslaggevingsmethoden kiezen die op de meest efficiënte wijze de prestaties van de onderneming weergeven. Dit efficiency perspectief valt onder ex ante informatieasymmetrie.

Het opportunistische perspectief is een ex post perspectief. Hier wordt ingespeeld op opportunistische handelingen die managers kunnen ondernemen nadat de contracten eenmaal zijn afgesproken. Verondersteld wordt dat de keuze van managers voor bepaalde verslaggevingsmethoden wordt ingegeven door eigenbelang. In de positive accounting theory neemt het onderzoek naar de motieven van het management voor het kiezen van verslaggevingsmethoden een belangrijke plaats in. Dit wordt de ‘positive theory of accounting choice’ genoemd. In paragraaf 6.3.3 ga ik daar nader op in.

Het fundamentele probleem van financial accounting theory volgens Scott

Scott (2009, p. 14, 15) ziet als het fundamentele probleem van financial accounting theory dat de prestatiemaatstaven die worden gehanteerd in de financiële verslaggeving om beleggers en vreemd vermogenverschaffers te informeren (om het adverse selection-probleem te beheersen), niet noodzakelijkerwijs dezelfde maatstaven zijn die het meest geschikt zijn voor het meten van de prestaties van het management (om het moral hazard-probleem te beheersen). Er wordt een onderscheid gemaakt tussen ‘*information for decision making*’ en ‘*information for control*’. ‘Information for decision making’ betreft de communicatie van de onderneming met de kapitaalmarkt, of ruimer met alle stakeholders. ‘Information for control’ betreft de informatie die wordt vastgelegd in contracten om het management van ondernemingen te motiveren om te handelen in het belang van de

principaal. Dit betreft de verantwoording over het door het management gevoerde beleid ('stewardship'). Scott (2009, p. 273) vindt beide functies even belangrijk³¹.

Voor het meten van de prestaties van het management ('information for control') is er, volgens Scott, behoefte aan 'harde informatie', die een goede afspiegeling is van de inspanningen die managers verrichten bij het leiden van de onderneming.

Informatie die relevant is voor beleggers, zoals bijvoorbeeld informatie over de reële waarde (fair value) van activa en passiva, kan leiden tot sterk fluctuerende resultaten, en voor zover geen betrouwbare marktwaarden beschikbaar zijn kan informatie op basis van reële waarde eerder vertekend worden weergegeven of worden gemanipuleerd dan informatie op basis van historische kosten.

Het fundamentele probleem van financial accounting theory is volgens Scott hoe deze twee verschillende functies van financiële verslaggeving, in casu informatieverstrekking en afleggen van verantwoording, met elkaar verenigd kunnen worden.

6.3 Onderzoeksmethoden

6.3.1 Inleiding

Wat is het belang van financiële verslaggeving indien sprake is van efficiënte kapitaalmarkten? Deze vraag heeft veel discussies opgeroepen. Lange tijd gold onder aanhangers van de efficiënte markttheorie de geachte dat jaarrekeningbeleid (keuze van waarderingsgrondslagen, verwerken in de balans en/of winst-en-verliesrekening dan wel gegevensverstrekking in de toelichting) niet van belang is voor de aandelenkoersen, zolang dit beleid geen invloed heeft op de verwachte kasstromen³², en onder de voorwaarde van 'full disclosure'³³. Alleen indien de keuze van een waarderingsgrondslag gevolgen heeft voor de toekomstige kasstromen, dan is de keuze van belang voor de aandelenkoers, bijvoorbeeld als de keuze van een afschrijvingsmethode door de fiscus geaccepteerd zou worden en zou leiden tot lagere belastingen. Er vindt onderzoek plaats naar de invloed van financiële verslaggevingsinformatie op volumina en koersen op de kapitaalmarkt en naar de efficiëntie van de kapitaalmarkt. Dit is (capital) market-based accounting research en deze onderzoeksbenadering bespreek ik in paragraaf 6.3.2.

In de praktijk bleek dat verslaggevingskeuzen economische gevolgen hebben voor verschillende partijen en dat deze partijen lobbyen bij regelgevende instanties. Dat gebeurde zelfs als de verslaggevingskeuze geen invloed had op toekomstige kasstromen. Accountants merken in de praktijk dat het management bepaalde voorkeuren heeft voor bepaalde verslaggevingsmethoden. Bovendien blijken verschillende partijen verschillende voorkeuren te hebben; vooral voorkeuren van het management komen niet overeen met de belangen van beleggers (Scott, 2009, p. 276). Waarom was er van het bedrijfsleven in eerste instantie zo'n fel verzet tegen het waarden tegen reële waarde van aan personeel toegekende opties ('employee stock options')³⁴? Blijkbaar spelen grote belangen een rol. De vraag is dan wat de relatie is tussen het bestaan van 'economic consequences' en efficiënte kapitaalmarkten. Er werd geconstateerd dat de waarnemingen in strijd waren met de bestaande theorie van de efficiënte markt en men ging op zoek naar een nieuwe theorie die de bestaande theorie omvat en tevens de waarnemingen die in strijd waren met de bestaande theorie kon verklaren, met andere woorden men zocht een algemenere theorie³⁵ (Scott, 2009, p. 284). Deze werd gevonden in de

³¹ In paragraaf 5.2.3.3 geef ik aan dat de IASB en de FASB het afleggen van verantwoording over het gevoerde beleid zien als een onderdeel van de 'decision usefulness'-functie van de jaarrekening. Zie ook Scott, 2009, pp. 273, 274.

³² Beaver (1973) bespreekt enkele misvattingen betreffende efficiëntie van de kapitaalmarkt.

³³ Dan kunnen beleggers altijd 'omrekenen'; zie paragraaf 6.2.2.3.

³⁴ Zie paragraaf 5.2.4 en Scott, 2009, pp. 277-283.

³⁵ Bloomfield (2002) presenteert een alternatief voor de efficiënte markthypothese in de vorm van de 'incomplete revelation hypothesis'. Hierin wordt gesteld dat gegevens die moeilijk of alleen tegen hogere kosten kunnen worden verkregen uit publieke bronnen minder volledig tot uitdrukking komen in de koersen van aandelen. De hypothese biedt een verklaring voor veel verschijnselen die centraal staan in de financiële verslaggeving, maar niet verklaard kunnen worden met de efficiënte markthypothese, zoals het feit dat beleggers veel geld uitgeven aan het proberen te ontdekken van verkeerd geprijsde aandelen op basis van publieke

zogenoemde 'positive theory of accounting choice'. Deze onderzoeksbenadering bespreek ik in paragraaf 6.3.3.

6.3.2 Informatieperspectief en waarderingsperspectief (capital market-based accounting research)

6.3.2.1 Inleiding

De relevantie van de financiële verslaggeving van ondernemingen wordt in de literatuur die bekend staat als kapitaalmarktgeoriënteerd verslaggevingsonderzoek (capital market-based accounting research) onderzocht door middel van statistische verbanden tussen verslaggevingscijfers en aandelenkoersen (en verhandelde volumina).

Relevantie van informatie wordt in het conceptual framework van het International Accounting Standards Committee (1989) als volgt gedefinieerd (paragraaf 26): "Om nuttig te zijn, dient informatie relevant te zijn voor de besluitvormingsbehoeften van gebruikers. Informatie bezit het kenmerk van relevantie, wanneer zij de economische beslissingen van gebruikers beïnvloedt door hen behulpzaam te zijn bij het beoordelen van vroegere, huidige of toekomstige gebeurtenissen of bij het bevestigen of corrigeren van vroegere beoordelingen". In de Engelstalige tekst wordt dit aangeduid met respectievelijk de 'predictive value' en de 'feedback value' van informatie. Informatie heeft waarde als signaal waardoor gebruikers van deze informatie hun overtuigingen kunnen wijzigen of bevestigen. Het onderzoek richt zich op deze relevantie. Relevantie of het nut ('usefulness') van informatie wordt in essentie volgens twee methoden gemeten, op basis van 'event study'-methodologie of op basis van associatie tussen verslaggevingsgegevens en kapitaalmarktgegevens. Dit hangt samen met de in paragraaf 6.2.2.3 genoemde twee perspectieven op 'decision usefulness: het informatieperspectief en het waarderingsperspectief. In deze paragraaf behandel ik de deze methoden. De verschillende perspectieven worden onder andere besproken in Beaver (1996, 1998), Deegan en Unerman (2006); Kothari (2001) en Scott (2009). Overzichten van market-based accounting onderzoek worden gegeven in: Beaver (1998); Brown (1994); Brown en Howieson (1998); Barth (2000); Kothari (2001); Holthausen en Watts (2001); Healy en Palepu (2001); Beaver (2002); Dumontier en Raffournier (2002); Negakis (2005).

6.3.2.2 Het informatieperspectief³⁶

Vanuit het informatieperspectief ligt de nadruk op onderzoek naar de 'information content' van accounting gegevens, dat wil zeggen de reactie van de kapitaalmarkt (de prijzen, de variabiliteit en volumina van verhandelde effecten) op het beschikbaar komen van accounting informatie (bijvoorbeeld een winstaankondiging, een overnamebod, aankondiging van een nieuwe vinding). Indien de prijs of de variabiliteit van de prijs verandert rond de 'event', dan wordt aangenomen dat de 'event' nieuwe informatie bevat omtrent omvang, timing en/of onzekerheid van toekomstige kasstromen, waardoor eerdere verwachtingen van de markt worden herzien (Kothari, 2001, p. 116). Kothari (2001, p. 116) merkt daarbij op dat de mate van vertrouwen in de uitkomsten sterk afhankelijk is van de vraag of de 'events' voldoende zijn gespreid en of niet sprake is van samengestelde 'events' waarbij een andere gebeurtenis (ongeveer) gelijktijdig optreedt (bijvoorbeeld een winstaankondiging met tegelijkertijd een dividendaankondiging). Het effect van de gebeurtenis is dan moeilijk te ontrafelen.

De eerste studies (Benston, 1966; Ball en Brown, 1968) hadden vooral betrekking op de relatie tussen gerapporteerde winsten en aandelenkoersen. De achterliggende gedachte is gebaseerd op drie relaties ontleend aan de financieringstheorie, namelijk: 1) de winst in de huidige periode biedt aandeelhouders informatie over toekomstige winsten; 2) huidige en toekomstige winstgevendheid bepaalt de mogelijkheid van de onderneming om in de toekomst dividenduitkeringen te doen; en 3) de huidige aandelenkoers wordt verondersteld bepaald te worden door de contante waarde van de toekomstige dividenden (Beaver, 1998; Nichols en Wahlen, 2004). Deze drie relaties impliceren dat nieuwe informatie over winst (bijvoorbeeld een winstaankondiging), die beschouwd kan worden als een trigger voor een verandering van de verwachtingen van beleggers aangaande toekomstige dividenden, tot uitdrukking zou moeten komen in een verandering van de marktwaarde van de onderneming (Nichols en

gegevens, het feit dat managers hogere aandelenkoersen trachten te bewerkstelligen door 'slecht nieuws' te verbergen in de toelichting en dat regelgevende instanties er veel energie in steken om dat te belemmeren.

³⁶ Een deel van deze subparagraaf is gebaseerd op Knoops (1999).

Wahlen, 2004, p. 265). De reactie van beleggers op nieuwe informatie komt tot uitdrukking in transacties op de kapitaalmarkt; indien het nieuws beter is dan verwacht dan zal een koersstijging optreden en indien het nieuws slechter is dan verwacht, dan zal een koersdaling optreden. Als de koers niet wijzigt rond een aankondiging van nieuws dan bevat de aankondiging geen nieuwe informatie. Vroege studies (Benston, 1966; Beaver, 1968; Ball en Brown, 1968) richten zich op de reactie van de kapitaalmarkt op winstaankondigingen. Over winsten zijn betrouwbare gegevens beschikbaar en aandeelhouders en beleggingsanalisten zijn voor geïnteresseerd in de winst en de samenstelling van de winst. Er wordt verondersteld dat alle publiekelijk beschikbare informatie snel en volledig, zonder vertekening in de koersen wordt verwerkt op het moment dat deze informatie beschikbaar komt³⁷. Een koersreactie is dus een aanwijzing dat de aankondiging informatiewaarde ('information content') heeft.

De 'event study'-methodologie, waarbij meestal een korte periode ('window') rond de gebeurtenis ('event', bijvoorbeeld de winstaankondiging) wordt gehanteerd, verloopt in grote lijnen³⁸ als volgt.

Het basismodel is: $R_{it} - E[R_{it}] = \sum b_{kit} \cdot (X_{it} - E[X_{it}]) + u_{it}$

waarbij:

R_{it} = werkelijk rendement onderneming i in periode t;

$E[R_{it}]$ = verwacht rendement van onderneming i in periode t;

b_{kit} = responsecoëfficiënten [1, ..., k] in periode t;

X_{it} = werkelijke winsten (of andere verslaggevingsgegevens);

$E[X_{it}]$ = verwachte winsten (of andere verslaggevingsgegevens);

u_{it} = storingsterm.

Rendement is koersmutatie gedurende de periode plus dividend: $R_{it} = [(P_{it} - P_{it-1}) + D_{it}] / P_{it-1}$.

De afhankelijke variabele in het basismodel, zijnde het verschil tussen het werkelijke rendement van het aandeel van onderneming i voor periode t, R_{it} , en het normale of verwachte rendement van dit aandeel, $E[R_{it}]$, is het onverwachte of abnormale rendement ('abnormal returns'). Deze dient verklaard te worden vanuit belangrijke, voor de markt vrijgekomen informatie, een 'event'.

De verklarende variabelen worden gevormd door beschikbaar gekomen accounting informatie, X_{kit} . De onverwachte verandering van een bepaalde variabele k (k = 1, 2, ... K), betreffende onderneming i in periode t, wordt weergegeven door: $X_{kit} - E[X_{kit}]$.

b_{kit} geeft de mate van response van de abnormale rendementen ten gevolge van de veranderingen in de verklarende variabelen weer. Dit zijn de responsecoëfficiënten, die de reactie van de markt op het bekendmaken van verslaggevingsgegevens aangeven. De grootte en significantie van de coëfficiënten wordt hierbij statistisch getoetst. u_{it} is een storingsterm, die gemiddeld gelijk moet zijn aan nul.

Onverwachte koersreacties worden meestal uitgedrukt in abnormale rendementen, zijnde het verschil tussen het werkelijk rendement en het verwachte rendement (linkerzijde van de vergelijking). Het verwachte rendement wordt bepaald op basis van een of ander prijsvormingsmodel, meestal het capital asset pricing model; hierdoor wordt gecorrigeerd voor marktontwikkelingen.

Aan de rechterzijde van de vergelijking staan de onverwachte waarden van de verslaggevingsvariabelen, stel winsten. Er moet dus worden gecorrigeerd voor verwachte winsten. Deze zijn gebaseerd op winstverwachtingsmodellen. Hierbij kan gebruik worden gemaakt van twee soorten modellen: statistische (of mechanische) modellen en 'judgmental' modellen. Statistische modellen maken gebruik van reeksen van jaarlijkse winsten of kwartaalwinsten, terwijl judgmental modellen gebaseerd zijn op winstvoorspellingen van financieel analisten. Statistische modellen variëren van het naïeve 'random walk'-model tot de meer geavanceerde 'autoregressive integrated moving average' (ARIMA) modellen. Bij winstvoorspellingsmodellen op basis van voorspellingen door financieel analisten wordt meestal uitgegaan van het gemiddelde of de mediaan van voorspellingen van meerdere analisten. De laatste jaren is de keuze gevallen op de consensusvoorspelling als proxy voor de winstverwachtingen door de kapitaalmarkt. In verschillende studies is echter twijfel uitgesproken over de consensusvoorspellingen van analisten. Recent empirisch onderzoek heeft aangetoond dat aangepaste judgmental modellen of een combinatie van statistische en judgmental modellen geschikt zijn.

³⁷ Dit is de zogenoemde halfsterke variant van de efficiënte markthypothese.

³⁸ Zie MacKinlay (1997) en Walker (1991, p. 67).

Sinds de eerste studies van Benston (1966), Beaver (1968) en Ball en Brown (1968) naar de relatie tussen veranderingen van aandelenkoersen en veranderingen in winsten, heeft deze vorm van onderzoek een grote vlucht genomen. Ball en Brown (1968)³⁹ vonden een significante relatie tussen het teken van de winstveranderingen en het teken van de koersveranderingen: ondernemingen die goed nieuws⁴⁰ naar buiten brachten hadden gemiddeld genomen positieve abnormale rendementen en ondernemingen die slecht nieuws naar buiten brachten hadden gemiddeld genomen negatieve abnormale rendementen⁴¹.

Beaver et al. (1979) breiden het oorspronkelijke onderzoek van Ball en Brown uit door de procentuele omvang van de winstveranderingen (winst per aandeel) te relateren aan de procentuele koersveranderingen. Zij concludeerden in hun onderzoek van onverwachte winstveranderingen in relatie tot buitengewone rendementen op aandelen dat grotere veranderingen van onverwachte winsten gepaard gaan met grotere reacties van de aandelenprijs.

Beaver (1998, pp. 92-120) illustreert dat er geen sprake is van een één-op-één relatie: de correlatie tussen koersveranderingen en winstveranderingen is kleiner dan 1 (gemiddeld .38); koersveranderingen bewegen in dezelfde richting als winstveranderingen, maar de mutaties zijn veel minder sterk; stelselwijzigingen, accruals, delayed recognition en conservatism (biased recognition) kunnen van invloed zijn op deze relatie.

Oorspronkelijk werd uitgegaan van winstcijfers voor de verklaring van abnormale rendementen. Gecorrigeerd voor de markttrend blijken winsten en aandelenrendementen gelijke tred te houden gedurende het jaar. Veel van de informatie blijkt overigens al voor de publicatie van het financiële verslag in de aandelenkoersen te zijn verwerkt, als gevolg van eerdere aankondigingen (kwartaalcijfers, winstvoorspellingen van management en analisten, winstaankondigingen van andere ondernemingen, persberichten, geruchten, insider tradings, e.d.). Toch is er wel een koersreactie op het moment van winstaankondiging. De meeste koersreacties zijn afgelopen na de winstaankondiging, maar er is wel bewijs dat koersen blijven voortdrijven na een winstaankondiging (post announcement drift). Naarmate meer informatie 'weglekt' voor de formele aankondiging van die informatie is de koersreactie naar aanleiding van die informatie kleiner en in het uiterste geval nihil. Aan het verwerven van informatie voor de officiële aankondiging zijn veelal kosten (in de ruime betekenis) verbonden. Door informatietechnologie en andere tijdige informatiebronnen vermindert de informatiewaarde van de publicatie van de verslaggevingsgegevens. Aangezien in veel gevallen aankondigingen eerder in koersen worden verwerkt dan in winsten, werd ook deze omgekeerde relatie onderzocht (prices lead earnings). Beaver et al. (1997) ontwikkelden een 'simultaneous equations approach', waarin de relatie tussen koersen en winsten gelijktijdig wordt bepaald door het onderliggende informatiesysteem.

Ook voor andere kapitaalmarkten in andere landen dan de Verenigde Staten werden soortgelijke studies uitgevoerd. De informatiewaarde van winsten verschilt tussen landen en ondernemingen. Uit empirisch onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat de Australische kapitaalmarkt, in vergelijking tot de Amerikaanse kapitaalmarkt, trager reageert gedurende het jaar, maar wel grotere aanpassingen kent na winstaankondigingen (Brown, 1970⁴²). De informatiewaarde van winstaankondigingen is afhankelijk van de mate waarin alternatieve informatiebronnen voor beleggers aanwezig zijn⁴³.

³⁹ Ball en Brown (1968) hanteerden een steekproef van 261 ondernemingen met notering op de New York Stock Exchange over de periode 1957-1965 (9 jaar).

⁴⁰ Goed nieuws betekent dat de gerapporteerde winsten groter waren dan de markt verwacht. Als proxy voor de marktverwachting gebruikten Ball en Brown de gerapporteerde winst van het voorgaande jaar. Dat betekent dus dat ondernemingen die een hogere winst hadden dan het vorige jaar werden ingedeeld in de categorie goed-nieuws-ondernemingen, en ondernemingen die een lagere winst hadden dan het voorgaande jaar werden ingedeeld in de categorie slecht-nieuws-ondernemingen.

⁴¹ Ball en Brown (1968) berekenden abnormale rendementen over een periode van een maand en daarnaast hanteerden zij een tijdsperiode ('window') van 18 maanden (12 maanden voor de winstaankondiging en 6 maanden na de winstaankondiging en berekenden de cumulatieve abnormale rendementen. De markt blijkt al een jaar vooruit te lopen op veranderingen in verwachte winsten.

⁴² Dit onderzoek wordt aangehaald door Deegan en Unerman (2006, p. 386).

⁴³ Deegan en Unerman (2006) geven de volgende verklaring: In Australië zijn minder alternatieve informatiebronnen aanwezig dan in de Verenigde Staten. Bovendien zijn er voor kleinere ondernemingen minder alternatieve informatiebronnen, en in Australië zijn ondernemingen gemiddeld kleiner in vergelijking tot de Verenigde Staten.

Verder onderzoek vond plaats naar earnings response coëfficiënten (ERC's). Een earnings response coëfficiënt meet de mate waarin abnormale rendementen worden behaald als antwoord op het onverwachte deel van gerapporteerde winsten (Scott, 2009, p. 154). Het onderzoek van Ball en Brown (1968) had betrekking op de gemiddelde reactie van ondernemingen op goed nieuws / slecht nieuws. In het ERC-onderzoek wordt gezocht naar verschillende marktreacties van ondernemingen op winstaankondigingen: welke factoren leiden tot verschillen in marktreacties? Scott (2009, pp. 154-159) noemt de volgende redenen voor verschillen in marktreacties⁴⁴:

- Beta (een risicomaatstaf voor aandelen): een lagere ERC wordt gevonden voor ondernemingen/aandelen met een hogere beta (Collins en Kothari, 1989; Easton en Zmijewski, 1989).
- Vermogensstructuur: een lagere ERC wordt gevonden voor ondernemingen die meer worden gefinancierd met vreemd vermogen (Dhaliwal, Lee en Fargher, 1991);
- Kwaliteit van de winst, die kan worden gemeten door de persistentie van de winst: een hogere ERC wordt gevonden voor ondernemingen met hogere onverwachte winsten (Kormendi en Lipe, 1987); bovendien hebben verschillende componenten van de winst een andere mate van persistentie (permenent, alleen in het huidige jaar, of helemaal niet) met verschillende ERC's (Ramakrishnan en Thomas, 1998); Dechow en Dichev (2002) bestuderen de kwaliteit van de accruals (immers nettowinst = kasstroom uit operationele activiteiten plus of min netto accruals⁴⁵) en ontwikkelen een maatstaf voor de kwaliteit van accruals die wordt gehanteerd in empirisch onderzoek door Francis et al. (2004; 2005) en Ecker et al. (2006).
- Groeimogelijkheden: ondernemingen met meer groeimogelijkheden hebben een hogere ERC (Collins en Kothari, 1989).
- Verwachtingen van beleggers: naarmate verwachtingen van beleggers dichter bij elkaar liggen (bijvoorbeeld gemeten naar de mate waarin winstvoorspellingen van analisten overeenkomen en het aantal analisten dat een onderneming volgt) wordt een hogere ERC verwacht (Abarbanell, Lanen en Verrecchia, 1995).
- De informatiewaarde ('informativeness') van de prijs van het aandeel: de prijs van een aandeel van de onderneming bevat voor een deel ook informatie over de toekomstige waarde van de onderneming ('prices lead earnings'; zie paragraaf 6.3.2.3) omdat de prijs van het aandeel alle publiekelijk beschikbare informatie omvat, die pas veel later in de verslaggeving tot uiting komt; hoe hoger de informatiewaarde van de prijs van het aandeel, des te lager is de informatiewaarde van de huidige winst en daarmee ook de ERC.

Onderzoekers richtten zich op de relatie tussen veranderingen van aandelenkoersen en veranderingen in de belangrijkste samenstellende delen van winsten: cash flows en accruals (opbrengsten, kosten, overlopende posten). Het onderzoek richt zich op de incrementele informatiewaarde van additionele verslaggevingscijfers en van informatie in de toelichting, ofwel "op de informatie die door jaarrekeningcijfers wordt *toegevoegd* aan de informatie die reeds in de koersen is verwerkt" (Lubberink, 1998, p. 13). Voorbeelden zijn de onderzoeken naar de incrementele informatiewaarde van additionele gegevens in de toelichting betreffende waardering tegen vervangingswaarde en op basis van algemene koopkrachtcorrecties (SFAS 33 is ingetrokken, mede omdat er geen overtuigend bewijs was dat deze gegevens een significante invloed hadden op de aandelenkoersen), onderzoek naar de incrementele informatiewaarde van 'oil and gas'-disclosures (reserve recognition accounting) en onderzoek naar de incrementele informatiewaarde van reconciliation-statements. De informatiewaarde wordt afgemeten aan het effect op aandelenkoersen. Uit onderzoek blijkt ook dat verwerking van een post in de jaarrekening door de kapitaalmarkt anders wordt gewaardeerd dan gegevensverstrekking in de toelichting⁴⁶.

Er is veel onderzoek naar de invloed van vrijwillige gegevensverstrekking (voluntary disclosures) en de reactie van de kapitaalmarkt (Healy en Palepu, 2001). Uit empirisch onderzoek blijkt dat ondernemingen die vrijwillig meer gegevens verstrekken dan op basis van wet- en regelgeving vereist wordt, meer in belangstelling staan van beleggers, meer gevolgd worden door financieel analisten, die met

⁴⁴ Ik noem hier slechts de door Scott vermelde redenen en het door hem vermelde empirisch onderzoek.

⁴⁵ Accruals zijn in essentie overlopende posten: de belangrijkste accruals zijn afschrijvingen, bijzondere waardeverminderingen, mutaties in voorzieningen en mutaties in het werkkapitaal.

⁴⁶ Dit in tegenstelling tot eerder onderzoek naar de efficiency van de kapitaalmarkt.

nauwkeuriger winstvoorspellingen komen; dit leidt tot minder informatieasymmetrie tussen management en beleggers en tot lagere vermogenskosten voor de onderneming.

Event study-methodologie wordt ook vaak toegepast om de reactie van de kapitaalmarkt te meten in verschillende korte tijdsintervallen ('windows') rond belangrijke gebeurtenissen bij de totstandkoming van een omstreden verslaggevingsstandaard, zoals de invoering van SFAS 123 over de verwerking van optieregelingen voor personeel (Dechow et al., 1996). Armstrong et al. (2010) doen verslag van een onderzoek naar de reactie van de Europese kapitaalmarkten op zestien 'events' met betrekking tot de invoering van IFRS in Europa; de 'events' hadden betrekking op gebeurtenissen tussen 2002 en 2005 ten aanzien van het al dan niet verplicht invoeren van IFRS voor beursgenoteerde ondernemingen.

In recent empirisch onderzoek (Landsman en Maydew, 2002; Francis, Schipper en Vincent, 2002; Collins, Li en Xie, 2009) wordt geconcludeerd dat de informatiewaarde van winstaankondigingen de laatste decennia is toegenomen. De informatiewaarde (of 'informativeness') wordt gemeten door middel van event study methodologie. Collins, Li en Xie (2009) onderzoeken verschillende mogelijke verklaringen, waaronder verklaringen die in de eerder genoemde twee artikelen naar voren komen, zoals de constatering dat winstaankondigingen aanmerkelijk zijn uitgebreid (in de persberichten zijn vaak gedetailleerde winst-en-verliesrekeningen opgenomen). Collins, Li en Xie vinden een andere verklaring, namelijk het toegenomen belang van non-Gaap prestatiemaatstaven⁴⁷ die een sterkere marktreactie oproepen dan traditionele winstcijfers.

Concluderend kan ik stellen dat de methodologie van het basismodel met belangrijke aanpassingen en uitbreidingen nog steeds wordt gehanteerd in empirisch onderzoek (Scott, 2009, p. 149).

6.3.2.3 Het waarderingsperspectief: de waarderelevantie van verslaggevingsgegevens⁴⁸

Bij het waarderingsperspectief is er meer aandacht voor de balans: de waardering van activa, vreemd vermogen en eigen vermogen. Dit wordt weerspiegeld in de toenemende belangstelling (met name bij regelgevende instanties) voor verwerking en waardering (recognition and measurement). De discussie over financiële instrumenten heeft geleid tot meer aandacht voor waardering tegen 'fair value'. Waar bij het informatieperspectief meer de nadruk ligt op de (incrementele) informatiewaarde van (extra) gegevensverstrekking (disclosures), ligt in het waarderingsperspectief de nadruk op de waardering. In een aantal artikelen (zie hierna) worden beide methoden naast elkaar gehanteerd.

Bij de information content studies wordt de informatiewaarde gemeten als reactie op een bepaalde gebeurtenis (meestal winstaankondiging) en hiervoor wordt de methode van de event study gehanteerd. Bij value relevance studies wordt de associatie (R^2) tussen verslaggevingsdata en koersen/rendementen onderzocht. Deze studies ook wel worden aangeduid als 'level studies' of 'associatiestudies' (Kothari, 2001). Onderkend wordt dat verslaggeving door ondernemingen niet de enige informatiebron is voor beleggers; vooral bij grote ondernemingen en in landen met sterk ontwikkelde financiële markten zijn veel alternatieve informatiebronnen beschikbaar. Hierdoor is er vaak minder (onverwacht) 'nieuws' op het moment van winstaankondiging. Vooral bij grotere ondernemingen lopen koersen vooruit op toekomstige winstaankondigingen. In plaats van onderzoek naar de vraag of winstaankondigingen informatie bevatten, ging men onderzoeken of winstaankondigingen informatie weerspiegelen die al gebruikt wordt door beleggers. Dit wordt wel aangeduid met 'prices lead earnings' of 'looking back the other way' (Deegan en Unerman, 2006). Koersen worden dan beschouwd als benchmark voor de waarde van de onderneming; rendementen worden beschouwd als benchmark voor de performance van de onderneming. De benchmarks worden gebruikt om het nut van verschillende waarderingsmethoden en het nut van gegevensverstrekking te vergelijken. Dit is gebaseerd op het uitgangspunt dat zowel marktwaarden als boekwaarden maatstaven zijn voor de waarde van de onderneming.

In associatiestudies wordt dus de correlatie getest tussen accounting performance maatstaven (bijvoorbeeld winst of kasstroom uit operationele activiteiten) en koersen van / rendementen op aandelen; dit gebeurt over relatief lange tijdsintervallen.

⁴⁷ Dit wordt aangeduid met 'street earnings'; het zijn alternatieve financiële prestatie-indicatoren, zoals EBITDA (*earnings before interest taxes depreciation and amortization*) en andere indicatoren die ondernemingen vaak intern hanteren omdat zij vinden dat daarmee de performance beter wordt weergegeven. Zie ook Marseille en Vergoossen (2005).

⁴⁸ Deze subparagraaf is gebaseerd op Knoops (1999), maar in belangrijke mate aangepast.

Onderzoek naar waarderelevantie

Wat betreft de gehanteerde methodologie wordt een onderscheid gemaakt tussen 'level studies' en 'change studies'. Waarderingsmodellen die de basis vormen voor het toetsen van de waarderelevante van financiële verslaggevingsgegevens gaan meestal uit van bedragen voor boekwaarden, marktwaarden en winsten et cetera ('levels'). Een alternatieve benadering voor het meten van waarderelevantie is dat wordt uitgegaan van veranderingen in de waarden (veranderingen in koersen, dus rendementen). Als uitgegaan wordt van level studies dan moeten de waarden worden geschaald ('scaling') om hetroscedasticiteit te voorkomen. Over de juistheid van de toe te passen modellen en met name de invloed van schaafeffecten is veel discussie ontstaan (Brown, Lo en Lys, 1999; Guo en Ziebart, 2000; Gu, 2005, 2007; Holthausen en Watts, 2001; Barth en Clinch, 2009), vooral omdat de uitkomsten van de verschillende onderzoeken niet eenduidig zijn. In de literatuur worden ook alternatieve maatstaven voorgesteld voor het meten van de value relevance (Chang, 1999; Ye, 2007b).

Ik bespreek hierna kort enkele onderzoeken naar de waarde-relevantie van de financiële verslaggeving. Baruch Lev (1989) heeft in een veel geciteerde beoordeling van het onderzoek tot dan toe geconcludeerd dat de kwaliteit van de winst, gemeten als 'verklarende kracht' (R^2) in de relatie tussen rendementen op aandelen en winsten, laag is en hij stelt een agenda op voor verder onderzoek.

Lev en Zarowin (1999) constateren dat de relatieve rol van de financiële verslaggevingsinformatie voor waardering van aandelen is afgenomen over de twee decennia die zij onderzoeken (1977-1996). Het nut ('usefulness') van financiële verslaggeving wordt door de auteurs gemeten door rendementen op aandelen te associëren⁴⁹ met gerapporteerde winsten en kasstromen (en de veranderingen daarin) en koersen te associëren met winsten en boekwaarden van het eigen vermogen. De auteurs concluderen dat het nut van gerapporteerde winsten, kasstromen en boekwaarden van het eigen vermogen in de door hen onderzochte periode van 20 jaar is afgenomen⁵⁰.

Amir en Lev (1995) en Lev en Zarowin (1999) schrijven de dalende waarderelevantie van de financiële verslaggeving toe aan het toenemend belang van immateriële vaste activa, die niet tijdig in de jaarrekening worden verwerkt. Lev en Sougiannis (1996) vinden met behulp van het waarderingsmodel van Ohlson (1995) aanwijzingen voor de waarde-relevantie voor beleggers van de activering van uitgaven voor onderzoek en ontwikkeling; Huijgen (1996) toont met behulp van dit model aan "dat gecumuleerde goodwill in elk van de getoetste jaren significant bijdraagt aan de verklaring van verschillen tussen marktwaarden tussen ondernemingen, met andere woorden: beleggers beschouwen gekochte goodwill als een (immateriële) actief dat toekomstige baten zal genereren" (...) en daarom "staat de huidige praktijk (afboeken ten laste van het eigen vermogen) op gespannen voet met het door de wet vereiste getrouwe beeld van vermogen" (Huijgen, 1996, p. 164). De marktgeoriënteerde analysetechniek kan volgens de auteur ook worden toegepast op andere onderwerpen, zoals de verwerking van onderzoek- en ontwikkelingskosten en van financiële instrumenten.

Francis en Schipper (1999) operationaliseren relevantie van de verslaggeving op twee manieren. Bij de eerste gehanteerde methode wordt relevantie gemeten als het totale rendement dat verdiend kan worden op basis van voorkennis van jaarrekeninginformatie (waarbij vooral de informatiewaarde van winsten wordt onderzocht, maar daarnaast ook van andere maatstaven); bij de tweede methode wordt relevantie gemeten als de verklarende kracht van verslaggevingsinformatie voor het bepalen van de marktwaarde: de mogelijkheid om met winsten voor de markt aangepaste rendementen te verklaren; en de mogelijkheid om met boekwaarden van activa en verplichtingen de marktwaarde van het eigen

⁴⁹ Per jaar wordt voor een groot aantal ondernemingen de associatie (R^2). Door middel van een tijdregressie van de R^2 over de verschillende jaren worden response coëfficiënten berekend.

⁵⁰ Deze resultaten zijn volgens Lev en Zarowin zeer teleurstellend, zeker gegeven de voortdurende inspanningen van regelgevende instanties en opstellers van financiële verslagen om de kwaliteit en relevantie van de financiële informatie te vergroten. Omdat toch de belangrijkste doelstelling van financiële verslagen juist is het verstrekken van relevante informatie aan beleggers en crediteuren en andere gebruikers van financiële verslagen, is het noodzakelijk dat er fundamentele wijzigingen komen in de financiële verslaggeving. Het huidige op het verleden gerichte financiële verslaggevingssysteem schiet ernstig tekort in het verschaffen van tijdige, relevante informatie, met name in sectoren van hoogwaardige technologie. Meer toekomstgerichte informatie, met effectieve 'safe harbor rules' om te goeder trouw zijnde managers te beschermen, een overzicht van belangrijke gebeurtenissen die kunnen leiden tot wijziging van de verwachte cijfers (scenario's) en goede controletechnieken voor de beoordeling van toekomstgerichte informatie, zijn enkele van de maatregelen die Lev en Zarowin (1999) voorstellen.

vermogen te verklaren. Uit het onderzoek over 43 jaar (1952-1994) blijkt dat sprake is van een daling van de waarde relevantie van winsten en een stijging van de waarde relevantie van balansinformatie en boekwaarde van het eigen vermogen. Dit is grofweg in overeenstemming met eerdere onderzoeken. Anderzijds blijkt uit het onderzoek dat er geen consistent verschillen bestaan tussen high-technology ondernemingen en low-technology ondernemingen voor wat betreft het de waarde relevantie van winsten of van veranderingen van winsten. Dit is anders dan door sommige auteurs werd verwacht omdat verondersteld werd dat het verslaggevingsmodel vooral voor high-technology ondernemingen niet meer geschikt zou zijn, en dit wijkt ook af van de resultaten van eerder onderzoek (Amir en Lev, 1995).

Ely en Waymire (1999) onderzoeken de associatie tussen winsten en aandelenrendementen en tussen winsten en boekwaarde van het eigenvermogen enerzijds en aandelenprijzen anderzijds onder het regime van verschillende regelgevende instanties in de Verenigde Staten tussen 1927 en 1993. Zij constateren een afname van de waarde relevantie van winsten van 1927 tot 1993 en een toenemende waarde relevantie van de combinatie van winsten en boekwaarden van het eigen vermogen.

Collins, Maydew en Weiss (1997) onderzoeken systematische veranderingen in de informatiewaarde van winsten en boekwaarden in de loop der tijd. Deze auteurs concluderen dat weliswaar de incrementele waarde relevantie van 'bottom-line'-winsten is afgenomen gedurende de laatste veertig jaar, maar dat daarentegen de waarde relevantie van boekwaarden is toegenomen. De gecombineerde waarde relevantie van winsten en boekwaarden is niet afgenomen gedurende de laatste veertig jaar, maar juist licht toegenomen. Relevantie wordt gemeten als de associatie tussen winsten en boekwaarden enerzijds en kapitaalmarktvariabelen (koersen) anderzijds. De auteurs geven aan dat de verschuiving van informatiewaarde van winsten naar boekwaarden kan worden verklaard door: de steeds grotere rol van immateriële activa, het steeds meer voorkomen van en de omvang van incidentele posten, het in toenemende mate voorkomen van negatieve resultaten, en veranderingen in de loop der tijd in de omvang van de onderneming.

Kim en Kross (2005) komen tot andere resultaten dan de eerder genoemde studies. Zij concluderen dat de relatie tussen huidige winsten en toekomstige kasstromen uit operationele activiteiten in de loop der tijd is toegenomen.

Lubberink (1998, p. 13) definieert waarde relevantie "als de mate waarin de informatie die in de aandelenkoersen is verwerkt door jaarrekeningcijfers wordt weergegeven". Onder de veronderstelling dat vermogensmarkten efficiënt zijn, en met de aandelenkoersen als uitgangspunt, worden aandelenkoersen tot norm waarmee de jaarrekeninginformatie wordt vergeleken (p. 13). Hij concludeert dat de waarde relevantie van jaarrekeninggegevens gedurende de periode 1983-1995 nagenoeg onveranderd is gebleven, ondanks de veranderingen in de regelgeving in deze periode (p. 16). Een opvallend resultaat van het onderzoek van Lubberink is dat de waarde relevantie hoog is (R^2 binnen een bandbreedte van 0,55 tot 0,79), zeker in vergelijking met de cijfers die Harris, Lang en Möller (1994) vinden voor de Verenigde Staten en Duitsland, waarin waarden worden gemeten die liggen tussen de 0,20 en 0,40 met een uitschieter van 0,53 (Lubberink, 1998, p. 16). De auteur concludeert: "De Nederlandse verslaggeving is vergeleken met deze landen zeker waarde relevant te noemen" (p. 16).

Biddle, Bowen en Wallace (1997) gaan in op de informatiewaarde en waarde relevantie van "Economic Value Added" (EVA[®]). In hun artikel "Does EVA[®] beat earnings" onderzoeken zij eerst of EVA en/of Residual Income (RI) sterker geassocieerd zijn met aandelenrendementen en ondernemingswaarde dan de verplichte verslaggevingscijfers in de vorm van winsten en operationele cash flow (cash from operations = CFO). Over de periode 1984-1993 blijkt dat winsten ($R^2 = 0,128$) significant sterker geassocieerd zijn met voor de markt aangepaste jaarlijkse rendementen, dan RI ($R^2 = 0,073$) of EVA ($R^2 = 0,065$) en dat CFO nog lager scoort ($R^2 = 0,028$). Hier gaat het om de waarde relevantie, of zoals de auteurs het noemen de relatieve informatiewaarde (relative information content).

De tweede vraag die de auteurs in hun onderzoek stellen betreft de incrementele informatiewaarde van componenten van EVA en/of RI boven de verplichte jaarrekeninggegevens in de vorm van winsten en CFO, met andere woorden; wat is de waarde van additionele gegevens (disclosures). De componenten van EVA (cash from operations, operating accruals, after-tax equivalent of book interest expense, capital charge en accounting adjustments⁵¹) worden afzonderlijk beoordeeld op hun incrementele informatiewaarde, de bijdrage aan de verklaring van aandelenrendementen. Er blijkt slechts sprake te zijn van een geringe toename van de informatiewaarde.

⁵¹ Op basis van de definiëring van EVA[®] door Stern Stewart & Company (Stewart, 1991).

De auteurs concluderen: "Considering the relative and incremental information content results together, neither EVA nor RI appears to dominate earnings in its association with stock market returns" (p. 304).

Opvallend is het grote verschil in waarderelevantie dat wordt gevonden in de verschillende studies. Lubberink (1998) geeft geen verklaring voor de hoge waarderelevante voor Nederlandse verslaggeverscijfers in vergelijking tot andere landen. Het is niet duidelijk of de gevonden verschillen in waarderelevantie worden veroorzaakt door verschillen in de gehanteerde methoden of dat andere oorzaken hieraan ten grondslag liggen. Dit biedt zeker perspectief voor nader onderzoek.

Onderzoek naar de waarderelevantie van de financiële verslaggeving vindt plaats in een vergelijking tussen verschillende landen of binnen één land in de loop der tijd, of in bepaalde bedrijfstakken. Alford, Jones, Leftwich en Zmijewski (1993) relateren in een regressiemodel de koersresultaten gedurende 15 maanden aan het niveau van en de veranderingen in de winsten in 16 verschillende landen. Het onderzoek levert bewijs op dat verschillen in kapitaalmarkten - verslaggevingsstandaarden, disclosure-praktijken en corporate governance - leiden tot belangrijke verschillen in het nut van gerapporteerde winsten. Op grond van door de auteurs gehanteerde maatstaven betreffende relevantie en tijdigheid zijn gerapporteerde winsten in Australië, Frankrijk, Nederland en het Verenigd Koninkrijk informatiever of tijdiger dan accounting winsten in de Verenigde Staten.

Harris, Lang en Möller (1994) vergelijken de relevantie van waarderingsgrondslagen bij Amerikaanse en Duitse ondernemingen, gerangschikt op basis van bedrijfstak waarin de onderneming werkzaam is en op basis van bedrijfsomvang, en beoordelen de extra informatieve waarde van winsten die zijn aangepast op basis van een model dat door beleggingsanalisten⁵² wordt gehanteerd. Zij bewijzen dat de correlatie tussen het koersverloop over een periode van 18 maanden en jaarlijkse winsten over het algemeen in Duitsland gelijk is aan die in de Verenigde Staten. De response-coëfficiënt voor winsten in Duitsland is hoger dan voor winsten op basis van Amerikaanse verslaggevingsregels, hetgeen in overeenstemming is met de conservatievere waarderingsgrondslagen in Duitsland. De verslaggevingsregels in de Verenigde Staten en Duitsland leiden ook tot verschillen in waardering van activa en passiva en een aanpassing van het eigen vermogen op basis van US-GAAP is verplicht door de Securities and Exchange Commission (SEC). De verklarende kracht van de gehanteerde waarderingsgrondslagen voor de hoogte van de koers zelf is in Duitsland aanzienlijk lager dan in de Verenigde Staten. Dit wordt voornamelijk veroorzaakt door de lagere waarderelevantie van het eigen vermogen, die wellicht een afspiegeling is van de opvatting dat het cumulatieve effect op het eigen vermogen van conservatieve waarderingsgrondslagen gedurende meerdere jaren, de onzekerheid over de relevantie heeft vergroot.

In verschillende studies worden oorzaken voor afnemende waarderelevantie of verschillen in waarderelevantie tussen verschillende landen. In eerdere studies werd vooral de gelijktijdige relatie onderzocht, bijvoorbeeld de associatie tussen de winsten in een bepaald jaar en de rendementen op aandelen in datzelfde jaar voor een groot aantal ondernemingen; dat is de 'contemporaneous earnings-returns relation'. Daarom wordt onderzocht in hoeverre verschillen in tijd ('time lags') een rol spelen. Ryan (1995) ontwikkelt een model voor het meten van accruals en onderzoekt of huidige en eerdere veranderingen in marktwaarden de book-to-market ratio kunnen verklaren. Een belangrijk deel van de variatie in de book-to-market ratio kan worden verklaard door egalisatie van boekwaarden met accruals. In een vervolgonderzoek gaan Ryan en Zarowin (2003) in op de invloed van tijdsverschillen ('lags') en conservatisme ('asymmetry'; zie hierna) op de afnemende waarderelevantie van winsten. Zij concluderen dat toenemende 'lags' en 'asymmetry' verantwoordelijk zijn voor de afnemende earnings-returns relatie.

Na baanbrekend onderzoek van Basu (1997) wordt veel onderzoek verricht naar 'conservatism'. Basu (1997) onderzoekt asymmetrie, tijdigheid en persistentie van de earnings-returns relatie. Basu (1997)

⁵² In een poging een maatstaf te ontwikkelen die een betere vergelijking in de tijd en een betere vergelijking tussen ondernemingen mogelijk maakt, heeft de Duitse vereniging van beleggingsanalisten, 'Deutsche Vereinigung für Finanzanalyse und Anlageberatung' (DVFA), een systeem ontwikkeld waarbij analisten (en ondernemingen) aangepaste winstcijfers presenteren voor Duitse ondernemingen op basis van gegevens uit de jaarrekening en uit de interne berichtgeving van de ondernemingen. Doel is een 'permanent earnings-number', een permanent winstcijfer af te leiden.

ontwikkelde een maatstaf voor ‘conservatism’ genaamd ‘asymmetric timeliness of earnings’: verliezen worden meestal direct genomen, terwijl winsten worden uitgesteld tot ze gerealiseerd zijn: Met deze maatstaf wordt de asymmetrische behandeling van verliezen en winsten gemeten. Givoly en Hayn (2000) en Givoly et al. (2007) hanteren daarnaast nog andere maatstaven voor ‘conservatism’, onder andere conservatisme met betrekking tot de balans, die gemeten wordt door de market-to-book ratio. Zo worden in de literatuur onderscheiden ‘earning conservatism’ (ofwel ‘conditional accounting conservatism’) en ‘balance sheet conservatism’ (ofwel ‘unconditional accounting conservatism’). In vervolgstudies wordt deze relatie verder onderzocht door Roychowdhury en Watts (2007), Pae, Thornton en Welker (2005) en Garcia Lara en Mora (2004). Ook de relatie tussen earnings conservatism en earnings management wordt onderzocht (Garcia Lara et al., 2005; Pae, 2007).

In verschillende studies worden de uitkomsten op het gebied van waarderelevantie, time lags en conservatism onderzocht in verschillende landen. Hierbij probeert men verklaringen te vinden voor verschillen en wordt veelal gebruik gemaakt van een landenindeling op basis van institutionele variabelen die in de corporate governance en finance-literatuur is ontwikkeld door La Porta et al. (1997, 1998) en Djankov et al. (2008). Raonic et al. (2004) wijst op het belang van institutionele variabelen voor het begrijpen van verschillen in de verslaggeving in verschillende landen. Leuz, Nanda en Wysocki (2003) onderzoeken het verband tussen de kwaliteit van de winst (waaronder conservatisme en de mate van earnings management) in relatie tot corporate governance variabelen in Europese landen. Bushman en Piotroski (2006) onderzoeken incentives in de financiële verslaggeving die afgeleid zijn van institutionele factoren. De achterliggende gedachte is dat het juridische systeem, regulering van de kapitaalmarkt en politieke factoren in een bepaald land prikkels creëren die het gedrag van managers, beleggers, regelgevende instanties en andere participanten beïnvloedt. Deze factoren vormen uiteindelijk de eigenschappen van gerapporteerde verslaggeving. Peek, Buijink en Coppens (2004) onderzoeken de invloed van ondernemings specifieke verslaggevingsprikkel, landspecifieke instituties (zoals de wet- en regelgeving) en hun interactie met conservatisme in veertien Europese landen.

Andere studies waarin landen onderling worden vergeleken op karakteristieken van de financiële verslaggeving op basis van landspecifieke kenmerken zijn: Ball, Kothari en Robin (2000): een vergelijking van code law en common law landen; Pope en Walker (1999): een vergelijking van het Verenigd Koninkrijk met de Verenigde Staten; Grambovas et al. (2006): een vergelijking tussen de Verenigde Staten en Europese ondernemingen.

6.3.2.4 Modellen

Hoewel in de beginperiode van het market-based accounting onderzoek veelal de resultaten van empirisch onderzoek werden gepresenteerd zonder dat daar een goed gefundeerde theorie aan ten grondslag lag, zien we de laatste jaren steeds meer modellen waarin de relatie tussen verslaggevingscijfers en economische waarde wordt weergegeven.

Met behulp van, wat zij noemen, ‘fundamental information analysis’ wordt door Lev en Thiagarajan (1993) de waarde van aandelen bepaald door een nauwkeurig onderzoek van de belangrijke factoren die de waarde bepalen (value drivers), zoals winsten, risico, groei en concurrentiepositie. ‘Fundamental information analysis’ heeft tot doel het bepalen van de waarde van aandelen van een onderneming door een nauwkeurig onderzoek van de belangrijke factoren die de waarde bepalen (value drivers), zoals winsten, risico, groei en concurrentiepositie. Ohlson (1995) ontwikkelt en analyseert een model voor het bepalen van de marktwaarde van de onderneming, waarin deze marktwaarde volledig wordt afgeleid uit verslaggevingsgegevens (fundamentals) en wordt weergegeven op basis van (contant gemaakte) winsten, boekwaarden van het eigen vermogen en dividenden (in plaats van op basis van contant gemaakte cash flows). Modellen van Ohlson (1995) en Feltham en Ohlson (1995) geven een impuls aan veel nieuw onderzoek.

In artikelen van Penman (1992), Ohlson (1995), Feltham en Ohlson (1995) wordt aangetoond dat verslaggevingsinformatie relevant is voor de waardering. Andere modellen betreffende de relatie tussen verslaggevingscijfers en economische factoren zijn ontwikkeld door Peasnell (1982) en Edwards, Kay en Mayer (1987). Deze drie modellen worden beschreven door O’Hanlon en Rees (1995).

6.3.2.5 De 'beste' methode

Sommige auteurs (bijvoorbeeld Lev en Sougiannis, 1996; Huijgen, 1996) zijn van mening dat op grond van het al dan niet aanwezig zijn van incrementele informatiewaarde (of waarderelevantie) conclusies kunnen worden getrokken over de wenselijkheid van bepaalde gegevens of de wenselijkheid van een bepaalde verwerkings- of waarderingswijze van posten in de jaarrekening.

Hiermee lijkt men terug te komen op een conclusie uit eerder onderzoek (bijvoorbeeld Gonedes en Dopuch, 1974; Demski, 1973; Hakansson, 1981) waarin werd gesteld dat het uit economisch oogpunt onmogelijk is een keuze te maken uit een verslaggevingssysteem of -methode, omdat verslaggevingssystemen en -methoden de belanghebbenden op uiteenlopende wijze beïnvloeden; er is sprake van herverdelingseffecten van welvaart, waarbij sommige mensen profiteren en anderen nadelen ondervinden. Pareto-optimaliteit, waarbij ten minste noodzakelijk is dat één persoon beter af is en niemand slechter af, is wellicht in theorie met abstracte modellen wel te bereiken, maar vanwege het grote aantal belanghebbenden met verschillende informatiebehoeften en het grote aantal contracten waarbij jaarrekeningcijfers een rol spelen, niet haalbaar.

Overigens zien onderzoekers op het gebied van market-based accounting voor zichzelf meestal ook geen taak weggelegd om aanbevelingen te doen aangaande verbeteringen van de financiële verslaggeving. Men wil alleen statistische verbanden aantonen en positieve uitspraken doen. Normatieve uitspraken vallen in deze optiek buiten de wetenschap. Hooguit zou vanuit een wetenschappelijke optiek een uitspraak gedaan kunnen worden over bepaalde gewenste verslaggevingssystemen of -methoden, gegeven bepaalde te bereiken doelstellingen of uitgangspunten.

6.3.3 Positive accounting theory⁵³

6.3.3.1 Inleiding

Watts en Zimmerman definiëren in hun boek “Positive Accounting Theory” (1986) het begrip ‘accounting’ ruim, als het meten en communiceren van economische informatie die relevant is voor het nemen van beslissingen (p. vii). Volgens Watts en Zimmerman is het doel van accounting theory het verklaren en voorspellen van accounting praktijken (p. 2):

- verklaren betekent het verstrekken van redenen voor waargenomen accounting praktijken, b.v. **waarom** ondernemingen de LIFO-methode van voorraadwaardering toepassen in plaats van de FIFO-methode;
- voorspellen van accounting praktijken betekent dat de theorie onverklaarde accounting gebeurtenissen voorspelt, b.v. een accounting theory kan hypothesen verstrekken over de kenmerken van ondernemingen die LIFO gebruiken t.o.v. de kenmerken van de ondernemingen die FIFO gebruiken en deze hypothesen kunnen getoetst worden m.b.v. historische gegevens; als de hypothese wordt bevestigd kunnen voorspellingen worden afgeleid.

In de wetenschapstheorie wordt veelal een strikt onderscheid gemaakt tussen positieve en normatieve uitspraken. Ook Watts en Zimmerman gaan uit van deze dichotomie. Een positieve theorie / uitspraak geeft aan hoe iets is. Een normatieve theorie of uitspraak schrijft voor hoe men moet handelen. Een normatieve theorie / uitspraak kan weerlegbaar worden gemaakt door er een doelstelling aan te koppelen: ik spreek dan van een conditioneel normatieve theorie / uitspraak.

In 1976, 1978 en 1979 verschijnen drie belangrijke artikelen van Jensen (1976) en van Watts en Zimmerman (1978, 1979) waarin zij de zogenaamde ‘positive school of accounting’ (ook wel Rochester School of Accounting) aankondigen. Jensen (1976) stelde dat onderzoek in accounting in zijn algemeenheid onwetenschappelijk was omdat dit onderzoek vooral normatief en axiomatisch was. Zich beroepend op J.N. Keynes (1891) en M. Friedman (1953) legden deze auteurs de basis voor een positive accounting theory. Op de twee grondslagleggende artikelen van Watts en Zimmerman is veel kritiek gekomen (zie paragraaf 4). In 1986 publiceren Watts en Zimmerman hun boek Positive Accounting Theory, waarin enigszins genuanceerder standpunten worden ingenomen. In de rest van deze paragraaf baseer ik mij vooral op dit boek.

⁵³ Paragraaf 6.3.3 is voor een groot gedeelte gebaseerd op Knoops (1991).

6.3.3.2. Watts en Zimmerman's 'scientific concept of theory'

Watts en Zimmerman ontlenen hun theorieconcept aan Friedman en Popper. Ik geef hieronder de visie van Watts en Zimmerman weer (1986, p. 7-14). Theorie, zoals zij het omschrijven geeft geen voorschriften voor de accounting praktijk, maar verklaart de accounting praktijk. De theorie is ontwikkeld om te verklaren en te voorspellen welke ondernemingen wel en welke ondernemingen niet een bepaalde waarderingsmethode voor activa zullen kiezen, maar hij geeft niet aan welke methode gekozen moet worden.

Bij de ontwikkeling van een theorie treden subjectieve aspecten op: het kiezen van de onderwerpen en het ontwikkelen van de modellen wordt beïnvloed door de waardeoordelen van de onderzoekers. Maar, aldus Watts en Zimmerman, bij het evalueren van het onderzoek, of de gevolgtrekkingen uit het model logisch zijn en of de hypothesen al dan niet in overeenstemming zijn met de empirie, treden minder subjectieve elementen naar voren.

Watts en Zimmerman spreken van een 'positieve' theorie om een onderscheid te maken met normatieve theorieën en uitspraken. Dit moet niet verward worden met 'logisch positivisme'. Watts en Zimmerman (1986, p. 8) noemen o.a. als belangrijk verschil dat het logisch positivisme wetenschappelijke wetten ziet als een 'conceptual reflection on facts'; in de positieve of wetenschappelijke theorie bestaan er geen harde feiten ('brute facts'). De interpretatie van feiten is afhankelijk van theorieën (b.v. voor het toekennen van een 'oorzaak-gevolg-relatie' is een theorie nodig). Voorts kan een hypothese nooit als juist bewezen worden: het is slechts mogelijk een hypothese als onjuist af te wijzen. Men moet trachten theorieën te falsifiëren.

Een theorie bestaat volgens Watts en Zimmerman (1986, p. 9) uit twee onderdelen: de veronderstellingen, met inbegrip van de definities van variabelen en de logica die deze variabelen verbindt en de verzameling van zelfstandige hypothesen. De veronderstellingen, definities en logica worden gebruikt voor het organiseren, analyseren en begrijpen van de relevante empirische verschijnselen, terwijl de hypothesen de voorspellingen zijn die voortkomen uit de analyse. De onderzoeker hanteert bewust of onbewust bepaalde veronderstellingen. Uit deze veronderstellingen leidt hij expliciete of impliciete gevolgen (hypothesen) af, die hij empirisch kan testen. Zonder hypothesen en veronderstellingen is het niet mogelijk gericht data te verzamelen. Wanneer de onderzoeksresultaten bevredigend of veelbelovend zijn, zullen andere onderzoekers proberen de theorie te verbeteren en toe te passen op andere verschijnselen. De theorie verandert en ontwikkelt zich geleidelijk.

Watts en Zimmerman (1986, p. 10) citeren Popper (1959, p. 59): "theories are nets cast to catch what we call 'the world'; to rationalize, to explain and to master it". Theorieën vertellen ons welke feiten relevant zijn en welke niet. Wij kunnen nooit een theorie vinden die alle accounting verschijnselen verklaart en voorspelt omdat theorieën vereenvoudigingen van de werkelijkheid zijn en omdat de wereld complex is en aan verandering onderhevig. Voorspelfouten zijn wel belangrijk voor verbetering van de theorie. Een theorie die niet perfect kan voorspellen wordt nog niet verworpen.

Het criterium voor het succes van een accounting theorie is volgens Watts en Zimmerman (1986, p. 11) de waarde van de theorie voor de gebruikers. Gebruikers willen de gevolgen van beslissingen voorspellen. De waarde van een theorie hangt dan af van de kosten van voorspelfouten en de kosten van het gebruik van het model.

Watts en Zimmerman veronderstellen dat alle partijen bij het kiezen of beoordelen van accountingmethoden en controlemethoden hun eigen welvaart maximaliseren (maximalisatie van het verwachte nut) (p. 3). Het bepalen van de relatie tussen verslaggevingsbeslissingen en variabelen die de individuele welvaart van individuen beïnvloeden is moeilijk. De relaties tussen accountingmethoden en aandelenprijzen is complex en kan niet zonder meer vastgesteld worden door het waarnemen van aandelenprijzen bij stelselwijzigingen. Er is een theorie nodig voor het interpreteren van de causaliteit, waarin de relatie tussen de variabelen wordt beschreven. Door het verrichten van een zeer groot aantal empirische waarnemingen en het uitvoeren van empirische toetsen hoopt men theorieën te ontwikkelen waarmee de wereld verklaard kan worden (p. 3/4).

6.3.3.3. De ontwikkeling naar een positive accounting theory

Watts en Zimmerman schetsen in hun boek de opkomst en de ontwikkeling van 'positive accounting theory'.

Aan het eind van de vorige en het begin van deze eeuw zijn accounting theorieën vooral beschrijvend van aard: men beschrijft gangbare praktijken en leidt (vuist)regels af. Na 1930 wordt de accounting

literatuur normatief in de zin dat gezocht werd naar voorschriften voor verslaggeving, bijvoorbeeld voor de waardering van balansposten (actuele waarde, directe opbrengstwaarde, historische kosten, etc.) en voor de bepaling van het resultaat. Empirisch onderzoek op het gebied van accounting heeft steeds meer terrein gewonnen vanaf de zestiger jaren.

In plaats van positive accounting wordt ook wel gesproken van de ‘economics-based empirical literature in accounting’ (Watts en Zimmerman, 1986, p. ix).

Watts en Zimmerman beginnen met een beschrijving van de informatieverwerkende efficiency van de kapitaalmarkt, ofwel de ‘efficiënte markthypothese’ (EMH) en de beschrijving van het Capital Asset Pricing Model (CAPM). De efficiëntie van de markt heeft betrekking op de snelheid waarmee informatie in de marktprijzen van de aandelen tot uitdrukking komt en de zuiverheid waarmee alle publiekelijk beschikbare informatie in de marktprijzen tot uitdrukking komt (vgl. Bouma, 1988, p. 219). Er zijn drie vormen van de EMH, die een ander antwoord geven op de vraag welke informatie in de marktprijs van het aandeel is verwerkt: de zwakke vorm (alle gegevens met betrekking tot het verleden), de gematigde vorm (alle gegevens welke publiekelijk beschikbaar zijn in welke vorm dan ook) en de sterke vorm (alle gegevens, ook ‘inside informatie’). In de financieringsleer bestaat de marktwaarde van de onderneming uit de contante waarde van de toekomstige cashflows (model van Fisher). Het CAPM is in wezen een uitbreiding van het model van Fisher met onzekerheid.

Information supply research line

De EMH had een belangrijke invloed op accounting onderzoek omdat in de zestiger jaren onderzoek naar de EMH resultaten opleverde die in strijd waren met de gangbare veronderstellingen in normatief accounting onderzoek. De veronderstelling dat financiële jaarverslagen de enige bron van informatie voor de kapitaalmarkt zijn moest worden afgewezen. Bovendien werd aangetoond dat accounting earnings (winsten) gecorreleerd konden worden met wijzigingen in aandelenprijzen en dat winstgegevens nuttige informatie vormen, omdat aandelenprijzen ‘unbiased’ schattingen zijn van de toekomstige waarde van het aandeel (contante waarde van de toekomstige dividendstroom + aandelenprijs op moment van verkoop). Uitgaande van de, volgens Watts en Zimmerman, algemeen aanvaarde gematigde vorm van de EMH en van het CAPM werden in de vroege empirische accounting literatuur de volgende onderzoeksvragen behandeld, waarbij steeds werd verondersteld dat er geen transactie-, contract- en informatiekosten zijn:

- De relatie tussen accounting winsten en aandelenkoersen (geïnitieerd door onderzoek van Ball en Brown, 1968); geconcludeerd wordt dat boven-normale rendementen sterker gecorreleerd zijn met winstcijfers dan met operationele cash flows.
- De mate waarin wijzigingen in het accounting beleid (stelselwijzigingen) de kapitaalmarkt kunnen misleiden (geïnitieerd door onderzoek van Kaplan en Roll); geconcludeerd wordt dat de kapitaalmarkt niet systematisch misleid wordt door accounting beleid van ondernemingen (vrijwillige stelselwijzigingen), hoewel wordt toegegeven dat de twee concurrerende hypothesen, de ‘no-effects’-hypothese, waarbij wordt gesteld dat wijzigingen in accounting beleid geen invloed hebben op de aandelenprijzen (in overeenstemming met EMH) en de ‘mechanistic’ hypothese, waarbij wordt gesteld er een positieve correlatie is tussen accounting beleid en de marktprijzen van aandelen, geen van beiden duidelijk verworpen kunnen worden.
- De relatie tussen accounting informatie en faillissementen (insolventie-onderzoek) en schattingen van beta-waarden van de aandelen; geconcludeerd wordt dat modellen waarin accounting gegevens worden gebruikt nuttig zijn en dat accounting gegevens gecorreleerd zijn met op de markt gebaseerde maatstaven voor risico.
- In hoeverre geven tijdreeksen (time series) van accounting winsten voorspellingen van toekomstige winsten? (de trend in jaarlijkse winsten kan worden beschreven door een ‘random walk’, kwartaalwinsten volgen een seizoenspatroon).

De vroege empirische studies in de jaren zestig en de eerste helft van de jaren zeventig hielden zich bezig met het testen van hypothesen in de bestaande accounting literatuur, met de relatie tussen accounting gegevens en economische variabelen, en met het voorspellen van winsten via tijdreeksen. Accounting gegevens worden gezien als bron van informatie voor de markt. De EMH wordt als gegeven aangenomen en de rol van accounting gegevens is het verschaffen van informatie aan de kapitaalmarkt. Watts en Zimmerman spreken van de ‘information supply research line’ (p. 353). Veel van de vroege

studies veronderstellen dat de keuze van accounting methoden irrelevant was voor de waardering van de onderneming (p. 6).

In de meeste onderzoeken werd niet geprobeerd accounting praktijk te verklaren: zo werd er b.v. geen verklaring gezocht voor de door ondernemingen in de tijd en in vergelijking met andere ondernemingen toegepaste wijzigingen in het accounting beleid ('time series and cross sectional variation in the accounting procedures') (p. 6).

De theory of accounting practice

In het midden van de zeventiger jaren vat de opvatting post dat er een theorie ontwikkeld kan worden die een verklaring kan geven voor het in de praktijk door ondernemingen gevoerde accounting beleid. Watts en Zimmerman (1986, p. 6) noemen twee redenen voor het ontstaan van een dergelijke theorie:

- Men ontdekte systematische gedrag in het accounting beleid van ondernemingen: in een bepaald jaar ging een hele bedrijfstak over tot een stelselwijziging. Dit gedrag kan alleen verklaard worden als wordt verondersteld dat er contractkosten ('nonzero contract costs') zijn.
- Het debat over de wenselijkheid van overheidsregulering van de financiële verslaggeving. Regelgevende instanties vroegen aan positive accounting onderzoekers de implicaties van de EMH voor de traditionele rechtvaardiging voor regelgeving te onderzoeken. Men kwam met nieuwe rechtvaardigingen die gebaseerd waren op marktimperfecties (public good problem, signalling problem en speculation problem), maar ook deze rechtvaardigingen werden weerlegd en men kwam tot de conclusie dat regelgeving een empirische vraag is met betrekking tot de relatieve kosten en baten.

De veronderstelling dat er contract- en informatiekosten bestaan maakt het mogelijk dat accounting beleid (ook belastingneutraal accounting beleid) de kasstromen van de onderneming beïnvloedt en biedt de mogelijkheid om verschillen in accounting beleid tussen ondernemingen en verschillen tussen accounting beleid in de loop der tijd te verklaren. Hierdoor ontstaat de 'theory of accounting practice', die gebaseerd is op een verdere uitwerking is van twee economische theorieën: 1) de 'theory of the firm' en 2) de 'theory of (government) regulation' (p. 353, 354)

Ad 1. De theory of the firm ziet de onderneming, in navolging van Jensen en Meckling (1976) als een knooppunt van formele en informele contracten ('nexus of contracts') tussen bij de onderneming betrokken personen die met elkaar in een relatie staan van principaal t.o.v. agent. Er wordt verondersteld dat alle individuen hun eigen belang nastreven: nutsmaximalisatie. Zo worden b.v. de aandeelhouders gezien als principaal, het management van de onderneming als agent. De principaal wil toezicht houden op de agent (er ontstaan 'monitoring costs'), er zal een beloningsstelsel ontwikkeld worden, dusdanig dat de agent geprikkeld wordt de belangen van de principaal na te streven ('incentive contracts') en er zullen afspraken worden gemaakt over onder bepaalde omstandigheden uit te voeren, dan wel na te laten acties ('bonding') (Vgl. Bouma, 1988, p. 257). Elk individu erkent dat zijn/haar welvaart afhankelijk is van het voortbestaan van de onderneming, maar heeft tegelijkertijd de neiging acties te ondernemen die de waarde van de onderneming verminderen. Deze waardeverminderende acties (agency costs) worden ingegeven door pogingen welvaart naar zichzelf toe te schuiven ten koste van anderen. Agencykosten vloeien voort uit de omstandigheid dat informatiekosten niet nihil zijn. In de contracten worden voor het toezicht (monitoring) accounting gegevens gebruikt, bijvoorbeeld debt/equity ratio's worden in schulcontracten gehanteerd om een wealth transfer ten koste van schuldeisers te voorkomen, in de beloning voor managers zit vaak een deel dat afhankelijk is van de winst, om lijntrekkerij (shirking) van de manager te voorkomen. Dit gebruik van accounting getallen vergt calculaties en toezicht dat de contracten worden nageleefd. De controle door de externe accountant vervult deze rol.

Geconcludeerd wordt dat het door een onderneming toegepaste accounting beleid en de wijzigingen daarin van invloed zijn op de cashflows en daarmee op de waarde van de onderneming (p. 199).

De omvang van en het verschil tussen de contractkosten bij verschillende ondernemingen zijn even belangrijk voor het verklaren van de organisatiestructuur en de accounting praktijken als de omvang en het verschil tussen de productiekosten bij verschillende ondernemingen is voor de verklaring van prijsbeslissingen en structuur van de bedrijfstak (p. 180). De agency kosten kunnen verschillend zijn afhankelijk van de administratieve methode die gebruikt wordt en op deze manier hebben administratieve technieken invloed op de kasstromen.

Ad 2. Ook in het politieke proces van wet- en regelgeving wordt verondersteld dat individuen streven naar nutsmaximalisatie: het politieke proces wordt gezien als een strijd om inkomens(her)verdelingen (wealth transfers). Deelname aan dit proces van regelgeving brengt informatiekosten en lobbyingkosten met zich mee. Accounting getallen worden gebruikt bij de regelgeving en als rechtvaardiging voor regelgeving, bijvoorbeeld politici beschouwen hoge winsten vaak als monopoliekracht, accounting getallen worden gebruikt voor 'vrijwillige' prijsbeheersing om inflatie te beteugelen, voor tariefstellingen van openbare nutsbedrijven en andere gereuleerde instellingen, enz.

Empirische onderzoeken naar aanleiding van de bovengenoemde 'theory of accounting practice' hebben drie algemene regelmatigheden aangetoond in de keuze van accounting methoden:

- managers met winstafhankelijke beloningen kiezen vaker voor methoden die de winst vergroten (bonus hypothesis);
- hoe groter de verhouding vreemd/eigen vermogen, hoe groter de kans is dat managers kiezen voor methoden die de winst verhogen (debt/equity hypothesis);
- hoe groter de onderneming, hoe eerder de managers een methode kiezen die de winst verlaagt (size hypothesis).

Onderzoekers hebben getracht de accounting technieken die door ondernemingen worden toegepast en de standpunten die door managers van ondernemingen worden ingenomen ten aanzien van voorgestelde accounting standaarden te verklaren. Omdat ondernemingen meestal niet kiezen voor een extreem winstverhogende dan wel -verlagende strategie is het beter de samenhang van accounting procedures die ondernemingen toepassen te bestuderen. Een goed voorbeeld hiervan is het artikel van Zmijewski en Hagerman (1981). Zij onderzoeken een "income strategy approach to the positive theory of accounting standard setting/choice", waarbij zij trachten te achterhalen welke lobbying- en keuzestrategieën ondernemingen toepassen. "Based on the economic factors that influence these (lobbying and choice) decisions, managers will attempt to achieve the optimal reported net income over time and will choose a set of accounting policies accordingly" (p. 133). "These strategies were the dependent variable in a probit analysis (statistische techniek) where the independent variables were size, management compensation, industry concentration ratio, systematic risk, capital intensity and the total debt to total asset ratio" (p. 129). Volgens Zimmerman (1980, p. 117) moet een positive theory of accounting ook de gedragingen van controlerende accountants en van regelgevers omvatten.

Het gaat niet alleen om een keuze die managers maken uit een geheel van toegestane accounting procedures, maar vooral om de keuze van de gehele verzameling van keuzen voor accounting procedures in hun onderlinge samenhang die het accounting beleid van de onderneming vormen. In zijn algemeenheid zijn er regelmatigheden ontdekt tussen bonus plans, debt/equity ratio's en ondernemingsgrootte enerzijds en de keuze van accounting technieken door de onderneming anderzijds. "However, those variables can predict only a very small amount of the cross sectional variation in accounting procedures" (Watts en Zimmerman, 1986, p. 267). Watts en Zimmerman geven dan ook toe dat de theorie op veel punten nog verbetering behoeft.

Samenvattend kan gesteld worden dat positive accounting een empirische theorie is die als doel heeft het verklaren en voorspellen van accounting praktijken. Getracht wordt vragen te beantwoorden zoals: waarom worden bepaalde standaarden voorgeschreven door regelgevers en waarom kiezen managers voor bepaalde accounting alternatieven (waarderingsregels). Men tracht een 'positive theory of the manager's choice of accounting procedures' te ontwikkelen: "By observing the cross sectional and time series variation in manager's choices of accounting procedures, inferences can be made regarding the relative costs and benefits of alternative procedures. Knowledge of these costs and benefits will allow us to construct a positive theory that not only explains the manager's current choice of accounting procedure, but can then be used to predict the manager's future accounting choices and reactions to proposed accounting standards" (Zimmerman, 1980, p. 115).

In het onderzoek ligt de nadruk vooral op het verklaren van de keuze van verslaggevingsmethoden uit opportunistische motieven, zoals de overdracht van welvaart ('wealth transfer') van principalen die een claim jegens de onderneming hebben naar het management. Dit wordt wel aangeduid met ex post, omdat managers verslaggevingsmethoden kiezen nadat de gebeurtenis die gerapporteerd wordt heeft plaatsgevonden. Een ander perspectief veronderstelt dat managers verslaggevingsmethoden kiezen uit efficiencyoverwegingen: verslaggevingsmethoden worden ex ante gekozen om de contractkosten tussen de onderneming en principalen die een claim hebben jegens de onderneming te minimaliseren en om de

waarde van de onderneming te maximaliseren; dit wordt wel het 'efficient contracting'-perspectief genoemd (zie Emanuel, Wong en Wong, 2003). Beide perspectieven sluiten elkaar niet uit (Godfrey et al., 2006, pp. 261, 313, 314).

6.3.3.4. De functies van accounting theory volgens Watts en Zimmerman

Watts en Zimmerman wijden in hun boek een hoofdstuk aan de functie van accounting theory. Dit hoofdstuk is gebaseerd op hun artikel over vraag en aanbod van accounting theorieën: the market for excuses (1979).

Het doel van een accounting theory is volgens Watts en Zimmerman verklaren en voorspellen. Volgens andere onderzoekers schijnt het doel van een accounting theory te zijn het geven van voorschriften voor de externe verslaggeving. Deze onderzoekers hebben dan een doelstellingsfunctie nodig, gebaseerd op veronderstellingen over hoe de wereld in elkaar zit (een impliciete positieve theorie). "The emphasis is on the prescription rather than on the positive theory underlying it. There is typically no attempt to test the underlying theory, and the theory is often contrary to accepted empirical hypotheses (e.g. the efficient markets hypotheses)" (Watts en Zimmerman, 1986, p. 338). Individuen hebben volgens Watts en Zimmerman echter behoefte aan positieve theorieën om de gevolgen van hun acties te kunnen inschatten. Dit geldt ook voor regelgevende instanties. Waarom is er dan een normatieve (prescriptive) accounting literatuur die de nadruk legt op voorschriften en logica en niet op de voorspellende waarde van de onderliggende theorie? Omdat er naast de vraag naar positieve accounting theorieën ook een vraag is naar 'excuses'. Naar nutsmaximalisatie strevende individuen willen uit eigenbelang een bepaalde accounting standaard of waarderingsgrondslag. Omdat zij geen beroep kunnen doen op eigenbelang hebben zij theorieën nodig die aantonen dat bepaalde voorschriften, die deze individuen voorstaan, in het algemeen belang zijn, die maximalisatie van de maatschappelijke welvaart beogen.

Accounting theorieën worden beschouwd als een economisch goed en vervullen drie functies:

- De vraag van managers, controlerend accountants, vreemd vermogen verschaffers, aandeelhouders en financieel analisten naar de verklaring en voorspelling van de economische gevolgen van bepaalde keuzen voor accounting methoden op hun welvaart ('information demand').
- De vraag van docenten. Accounting procedures worden ontwikkeld voor het verlagen van de contracting costs. Omdat deze kosten van onderneming tot onderneming verschillen leidt dit tot een grote variëteit van accounting procedures. Voor het aanbrengen van een overzicht ten behoeve van het onderwijs is een positieve accounting theory nodig ('pedagogic demand').
- De vraag naar theorieën voor rechtvaardiging van accounting methoden ('justification demand'). Dit is de 'demand for excuses'.

Aan de 'pedagogic demand' en de 'information demand' wordt voldaan door een positieve theorie, de 'demand for excuses' levert normatieve theorieën op. Het aanbod van positieve accounting theorieën is vooral ook toegenomen vanwege de betere mogelijkheden om met behulp van computers grote databestanden op te slaan en te verwerken.

6.4 Voorbeelden van onderzoek naar earnings management

6.4.1 Inleiding

In paragraaf 5.4 besprak ik mogelijke motieven voor earnings management. De term earnings management wordt in de ruime betekenis gebruikt, als synoniem voor jaarrekeningbeleid. Earnings management kan betrekking hebben op beïnvloeding van cijfers, maar eveneens op het teksten in een toelichting, bestuursverslag of persbericht. De doelstellingen kunnen betrekking hebben op earnings management en motieven voor voluntary disclosures. Ik herhaal hier de in hoofdstuk 5 genoemde motieven:

- motieven die betrekking hebben op de kapitaalmarkt (b.v. het halen of overtreffen van door financieel analisten of door het management gestelde targets, hogere aandelenkoers, verminderde volatiliteit, lagere vermogenskosten);
- contractuele motieven (maximaliseren van winstafhankelijke beloning, voorkómen van schending van leningsvoorwaarden, hogere rating); verslaggevingscijfers bepalen bijvoorbeeld de winstafhankelijke beloning; verslaggevingscijfers bepalen of nog voldaan wordt aan de

leningsvoorwaarden van de bank). Dit zijn twee van de drie traditionele motieven van de positive accounting theory;

- motieven die betrekking hebben op het voorkómen van regulering of van te grote politieke zichtbaarheid (regulerende instanties, zoals mededingingsautoriteiten en toezichhouders gebruiken ook verslaggevingscijfers, waardoor er een motief is voor het management om de cijfers te beïnvloeden);
- motieven die betrekking hebben op het onderhouden van goede relatie met stakeholders, waarbij het management tracht de percepties van de stakeholders te beïnvloeden (bijvoorbeeld van klanten: niet te hoge winsten van oliemaatschappijen als de benzineprijs zeer hoog is; bijvoorbeeld niet te hoge winsten als CAO-onderhandelingen met vakbonden voor de deur staan);
- persoonlijke motieven van het management (zoals reputatie, baanzekerheid, carrièremogelijkheden);
- motieven waarbij het belang van de onderneming voorop staat (zoals streven naar zo laag mogelijke belastingafdracht; het voorkómen van concurrentienadeel door bepaalde informatie niet te verstrekken).

In empirisch onderzoek waarin wordt uitgegaan van economische perspectieven wordt meestal uitgegaan van earnings management in de enge betekenis: het gaat dan om resultaatsturing of sturing van de winst per aandeel. In de volgende subparagraaf ga ik kort in op de vraag hoe resultaatsturing kan worden gemeten.

6.4.2 Het meten van resultaatsturing

Earnings management, in de engere betekenis van resultaatsturing, wordt meestal gemeten met behulp van zogenoemde accrual modellen of door te kijken naar de spreiding van de winsten tussen ondernemingen. Hier ga ik kort op in.

Accruals zijn het verschil tussen de nettowinst en de kasstromen uit operationele activiteiten. Accruals bestaan dus voornamelijk uit afschrijvingen, bijzondere waardeverminderingen, mutaties in voorzieningen en mutaties in het werkkapitaal. Accruals worden onderscheiden in non-discretionary accruals (NDA) en discretionary accruals (DA). Ronen en Yaari (2008, p. 372) geven de volgende definities: Non-discretionary accruals zijn accruals uit hoofde van transacties in een bepaalde periode die normaal zijn voor de onderneming gelet op de performance, de ondernemingsstrategie, gebruiken in de bedrijfstak, macro-economische gebeurtenissen, en andere economische factoren. Discretionary accruals zijn accruals die voortkomen uit transacties of jaarrekeningbeleid die zijn ingegeven door resultaatsturing. In deze definities wordt een onderscheid gemaakt tussen normale en abnormale transacties en normale verslaggevingsmethoden en verslaggevingsmethoden gericht op resultaatsturing.

Discretionary accruals worden gehanteerd als proxy voor earnings management. De gedachte hierachter is: als accruals van een bepaalde onderneming in een bepaald jaar hoger of lager zijn dan in voorafgaande jaren (time series analysis) dan wel hoger of lager zijn dan bij andere ondernemingen in dezelfde bedrijfstak (cross-sectional analysis), dan is waarschijnlijk sprake van resultaatsturing. De moeilijkheid is hoe de discretionary accruals kunnen worden bepaald.

In de eenvoudigste modellen gebeurt dit in drie stappen: 1) eerst worden de total accruals⁵⁴ (TA) van periode t bepaald voor elke onderneming in de populatie; 2) vervolgens wordt verondersteld dat de non-discretionary accruals (NDA) van de onderneming in periode t gelijk zijn aan de total accruals van vorig jaar (periode t-1) of van het gemiddelde van voorgaande jaren van deze onderneming (= time series analysis) of wordt verondersteld dat de non-discretionary accruals van de onderneming in periode t gelijk zijn aan de gemiddelde total accruals van (andere⁵⁵) ondernemingen in de bedrijfstak in periode t (cross-sectional analysis); 3) en ten slotte worden de discretionary accruals in periode t bepaald door $TA - NDA$. Alle waarden worden geschaald door te delen door de totale activa.

⁵⁴ Dat kan door het verschil te nemen tussen de nettowinst en de kasstroom uit operationele activiteiten, of door de samenstellende delen van de accruals op te tellen.

⁵⁵ Het meest zuiver is de calculatie als de eigen onderneming niet wordt meegenomen in de calculatie van het gemiddelde. Bij grote populaties is het eenvoudiger het gemiddelde van de bedrijfstak te bepalen inclusief de onderneming zelf.

Iets moeilijker modellen zijn bijna allen gebaseerd op een artikel van Jones (1991); hierbij wordt in stap 2 gebruik gemaakt van regressieanalyse. Dit staat bekend als het Jones-model. Jones (1991) gaat ervan uit dat de belangrijkste non-discretionary accruals zijn de afschrijvingen en het werkkapitaal; als proxy voor afschrijvingen hanteert zij de aanschafwaarde van materiële vaste activa en als proxy voor werkkapitaal de mutatie van de omzet: $NDA = \alpha + \beta_1 \cdot PPE + \beta_2 \cdot \Delta REV + \varepsilon$, waarbij PPE = gross value of property, plant and equipment (aanschafwaarde materiële vaste activa); REV = revenues (omzet). Ook hier wordt geschaald door te delen door totale activa.

Als de coëfficiënten α , β_1 en β_2 zijn bepaald in stap 2, dan kunnen de NDA worden vastgesteld voor de onderneming in periode t door deze coëfficiënten in te vullen in: $NDA = \alpha + \beta_1 \cdot PPE + \beta_2 \cdot \Delta REV$, waarna in stap 3 de DA kunnen worden bepaald.

Na Jones (1991) zijn verschillende verbeteringen aangebracht in het Jones-model. De bekendste en meest toegepaste modellen zijn het 'modified Jones model' (Dechow, Sloan en Sweeney) en het 'linear performance matching Jones model' (Kothari, Leone en Wasley, 2005)⁵⁶.

Bij sommige bedrijfstakken ligt het voor de hand om een bepaalde jaarrekeningpost te onderzoeken omdat deze een materiële invloed heeft op het resultaat in de desbetreffende bedrijfstak⁵⁷. Voor banken is dat bijvoorbeeld de voorziening voor potentiële kredietverliezen ('loan loss provisions').

In recente literatuur worden ernstige twijfels geuit over de geschiktheid voor het meten van earnings management met accrual modellen, met name indien belangrijke gebeurtenissen gefinancierd moeten worden, zoals een beursgang of een acquisitie (zie paragraaf 6.4.3). Hribar en Collins (2002) wijzen op meetfouten in accrual modellen.

6.4.3 Resultaatsturing en kapitaalmarktmotieven

Naast accrual modellen worden ook andere methoden toegepast om resultaatsturing te ontdekken. Een van de motieven voor resultaatsturing die ik eerder in deze paragraaf noemde betreft het halen van bepaalde targets of benchmarks⁵⁸. Als we de omvang van het resultaat (geschaald) van alle ondernemingen van een bepaalde populatie in een bepaald jaar weergeven in een histogram, dan zou je verwachten dat een normale verdeling ontstaat. Het blijkt echter dat rond het punt van een winst van 'nul' een discontinuïteit bestaat in het histogram: er zijn relatief weinig ondernemingen met kleine verliezen en relatief veel ondernemingen met kleine winsten. De vraag is of hieruit kan worden afgeleid of er sprake is van resultaatsturing, of dat andere factoren een rol spelen. Zie kader 1.

Kader 1: Diverse studies: 'discontinuity of earnings'-discussie

Burgstahler en Dichev (1997) onderzoeken de resultaatcijfers van een groot aantal ondernemingen in verschillende bedrijfstakken. Indien geen resultaatsturing zou worden toegepast, dan wordt een normale verdeling verwacht. Uit hun empirisch onderzoek blijkt dat het aantal ondernemingen dat kleine winstdalingen rapporteert en het aantal ondernemingen dat kleine verliezen rapporteert ongebruikelijk klein is, terwijl het aantal ondernemingen dat kleine winststijgingen rapporteert en het aantal ondernemingen dat kleine winsten rapporteert ongebruikelijk groot is. Ondernemingen blijken kleine winstdalingen en kleine verliezen te willen vermijden. De auteurs geven twee mogelijke verklaringen; de eerste is gebaseerd op kosten in transacties met stakeholders, de tweede is gebaseerd op de prospect theory⁵⁹. Op basis van beide verklaringen is er sprake van sterk toenemende voordelen bij een winst die kan worden omgebogen van een lichte daling naar een lichte stijging of van een klein

⁵⁶ Ronen en Yaari (2008, hoofdstuk 11) bespreken de volgende verbeteringen van het oorspronkelijke Jones model: 1) het 'modified Jones model' van Dechow, Sloan en Sweeney (1995); 2) het 'forward-looking model' van Dechow, Richardson en Tuna (2003); drie modellen waarin rekening wordt gehouden met de performance van de onderneming: 3a) het 'components model' van Kang en Sivaramakrishnan (1995), 3b) het 'cash flow model' van Dechow en Dichev (2002); 3c) het 'linear performance-matching Jones model' van Kothari, Leone en Wasley (2005); en 4) het 'synthesis model' van Ye (2007a).

⁵⁷ McNichols (2000) spreekt van een 'single accounting item approach', waarbij specifieke accruals worden berekend.

⁵⁸ Zie ook paragraaf 8.2.2.1 onder punt B 3.

⁵⁹ Zie Burgstahler en Dichev (1997, pp. 122-124)

verlies naar een kleine winst.

In later onderzoek (b.v. Durtschi en Easton, 2005, 2009) wordt betwijfeld of de discontinuïteit van winsten in de verdelingsgrafiek wordt veroorzaakt door resultaatsturing. Er zijn alternatieve verklaringen gevonden. Durtschi en Easton (2005; 2009) geven aan dat discontinuïteit rond het nulpunt in de verdelingsgrafiek van winsten niet wordt veroorzaakt door resultaatsturing. Zij noemen andere factoren, zoals schaafeffecten en de keuze van de onderzoekspopulatie in verschillende studies. Voorts hangt de relatie tussen winsten en aandelenprijzen af van de omvang van de winst en of sprake is van winst dan wel verlies. Op basis van de vorm van een verdelingsgrafiek van winsten is het volgens deze auteurs niet mogelijk een conclusie te trekken over het al dan niet aanwezig zijn van resultaatsturing.

Jacob en Jorgensen (2007) tonen met een andere methode, waarbij zij uitgaan jaar op opeenvolgende jaarwinsten over opschuivende kwartalen, aan dat juist wel sprake is van resultaatsturing in de door hen onderzochte populatie. Het onderzoek van Jacob en Jorgenson (2007) wordt door Durtschi en Easton (2009) bekritiseerd omdat hier vertekening van de resultaten optreedt door steekproefselectie.

In ander onderzoek (Christodoulou en McLeay, 2009) wordt aangetoond dat schaafeffecten een rol spelen en dat verkeerde conclusies worden getrokken in eerdere studies.

Beaver et al. (2007) tonen aan dat winstbelastingen en de behandeling van bijzondere/buitengewone posten in de winst-en-verliesrekening er toe leiden dat er andere effecten zijn voor ondernemingen die winst maken in vergelijking tot ondernemingen die verlies lijden ('asymmetrische effecten'). Belastingen over de winst trekken waarnemingen dichter naar een resultaat van nul en negatieve bijzondere/buitengewone posten trekken waarnemingen van verliezen weg van een resultaat van nul. Deze winstcomponenten leiden dus tot discontinuïteit in de normale verdeling van winsten, zelfs als geen sprake is van resultaatsturing.

Er is veel onderzoek verricht naar resultaatsturing bij eerste beursgang (initial public offerings) en bij nieuwe beursemissies ('seasoned equity offerings'). De achterliggende gedachte is dat deze ondernemingen vóór de eerste beursgang of nieuwe aandelenemissie zullen proberen hun winsten te verhogen in de verwachting dat ook de aandelenkoers zal stijgen, waardoor de emissie meer geld zal opbrengen of waardoor minder aandelen hoeven te worden uitgegeven om het gewenste bedrag binnen te halen. Het management heeft belang bij een hoge beurskoers op het moment van uitgifte. Er wordt onderzoek gedaan naar resultaatsturing in de jaren voor de eerste beursnotering⁶⁰ respectievelijk nieuwe emissie, in het jaar van eerste beursnotering of nieuwe emissie en de jaren daarna (Teoh, Wong en Rao, 1998; Teoh, Welch en Wong, 1998). Er wordt onderzocht of resultaatsturing plaatsvindt na het jaar van eerste beursnotering/ emissie, omdat dan een omkering ('reversal') van de discretionary accruals wordt verwacht. Roosenboom et al. (2003) hebben Nederlandse IPO's onderzocht.

De verschillende onderzoeken op dit gebied leiden niet tot eenduidige resultaten. In een recent artikel van Ball en Shivakumar (2008) wordt aangetoond dat markt- en reguleringseffecten ertoe leiden dat ondernemingen die voor het eerst naar de beurs gaan een hoge kwaliteit van hun financiële verslaggeving hebben en dat dus weinig resultaatsturing plaatsvindt. Zie kader 2.

Kader 2: Earnings management bij IPO's: 'opportunisme' versus 'hogere kwaliteit van de financiële verslaggeving': Ball, R. & Shivakumar, L. (2008). Earnings quality at initial public offerings. *Journal of Accounting and Economics*, 45, 324-349.

Teoh, Wong en Rao (1998) en Teoh, Welch en Wong (1998) tonen aan dat ondernemingen die voor het eerst naar de beurs gaan of een nieuwe aandelenemissie verrichten (IPO's) gemiddeld hoge winsten en hoge discretionary accruals hebben in het jaar van de beursgang, gevolgd door lagere winsten en door negatieve discretionary accruals in de drie jaren na de beursgang. Het jaarrekeningbeleid van IPO's vóór de beursgang wordt gekenmerkt door meer winstverhogende maatregelen, zoals lagere afschrijvingen en minder voorzieningen voor dubieuze debiteuren, in vergelijking met ondernemingen die geen beursnotering aangingen (matched-pair design).

⁶⁰ Hierbij wordt gebruik gemaakt van de emissieprospectussen waarin meestal de jaarrekeningcijfers van de voorgaande drie jaar zijn opgenomen.

Ball en Shivakumar (2008) bestuderen het effect van de markt en van regulering op de kwaliteit van de financiële verslaggeving van ondernemingen die voor het eerst naar de beurs gaan (IPO's). Ondernemingen die voor het eerst naar de beurs gaan krijgen te maken met hogere verslaggevingseisen omdat gebruikers meer informatie willen. Hierdoor vindt een betere 'monitoring' plaats door accountants, toezichthouders, financieel analisten, rating agencies, de pers en partijen die een claim hebben jegens de onderneming. En hierdoor vindt tevens een betere controle plaats van naleving van regelgeving. In plaats van hoge positieve discretionary accruals vóór de beursgang en in het jaar van de beursgang (die in beide studies van Teoh et al. naar voren komen), constateren Ball en Shivakumar juist dat ondernemingen in de jaren voor de beursgang conservatiever zijn in hun financiële verslaggeving. Dit staat lijnrecht tegenover de onderzoeksresultaten van Teoh, Welch en Wong (1998). De auteurs tonen aan dat de resultaten van Teoh, Welch en Wong (1998) een vertekend beeld geven.

De steekproef bestaat uit IPO's in het Verenigd Koninkrijk tussen 1992 en 1999. Om de twee concurrerende hypothesen, 'opportunisme' versus 'betere kwaliteit van de financiële verslaggeving' te toetsen onderzoeken Ball en Shivakumar (2008) twee sets financiële gegevens voor dezelfde ondernemingen voor dezelfde jaren: jaarrekeningen die werden opgesteld voor de beursgang⁶¹ en aangepaste jaarrekeningen in de emissieprospectussen. Hieruit blijkt dat er geen sprake is van kunstmatig hogere winsten; IPO's rapporteren in hun emissieprospectussen overeenkomstig de hogere eisen die gesteld worden door de markt en regulering.

Vervolgens wordt ingegaan op het onderzoek van Teoh, Welch en Wong (1998), die constateerden dat IPO's ongebruikelijk hoge accruals hebben in het jaar van de beursgang. Ball en Shivakumar geven aan waarom de uitkomsten in dit onderzoek niet betrouwbaar zijn. Om verschillende redenen is het niet erg waarschijnlijk dat IPO's op grote schaal earnings management toepassen: het roept extra controle en monitoring op; als earnings management wordt ontdekt, dan leidt dat tot rechtszaken en acties van regelgevende instanties ('restatements') en reputatieverlies; hoge discretionary accruals in de jaren voor de IPO en in het jaar van de IPO leiden tot en omkering (negatieve discretionary accruals) in latere jaren; slechte of matige kwaliteit van de financiële verslaggeving, onvoldoende gegevensverstrekking in de emissieprospectussen leidt tot grotere onzekerheid bij potentiële beleggers en een hogere vermogenskostenvoet (en dat is vooral vervelend voor ondernemingen die vermogen willen aantrekken) (Ball en Shivakumar, 2008, p. 325).

In een onderzoek naar resultaatsturing bij ondernemingen die aanwijzingen (zogenoemde 'enforcement actions') hebben gekregen van de Securities and Exchange Commission voor overtreding van de verslaggevingsvoorschriften ('generally accepted accounting principles') constateren Dechow, Sloan en Sweeney (1996) dat een belangrijk motief voor resultaatsturing is het aantrekken van vermogen tegen lagere kosten. Zij constateren tevens dat ondernemingen die betrap worden op resultaatsturing en waartegen 'enforcement actions' zijn gestart aanzienlijke koersdalingen te zien geven na de eerste aankondiging van de resultaatsturing. Onderzoek naar de gevolgen van 'financial statement restatements' bij Amerikaanse beursgenoteerde ondernemingen toont aan dat de ondernemingen die hun jaarrekening opnieuw bij de Securities and Exchange Commission moeten deponeren omdat fouten zijn geconstateerd (door de onderneming zelf, door de accountant of door de onderneming zelf) geconfronteerd worden met aanzienlijk koersdalingen⁶².

Ondernemingen kunnen earnings management toepassen om de winst per aandeel te beïnvloeden. Het gaat dan om de vraag of de voorspellingen van de winst per aandeel van financieel analisten kunnen worden gehaald of om er voor te zorgen dat de winst per aandeel nog net naar boven kan worden afgerond. Hribar et al. (2006) gaan in op de vraag of ondernemingen eigen aandelen inkopen om aan de target van analisten te voldoen. Marquardt en Wiedman (2005) behandelen de vraag of

⁶¹ Op grond van de Companies Act moeten private ondernemingen in het Verenigd Koninkrijk een financieel verslag deponeren. De kwaliteit van de financiële verslagen van private ondernemingen is over het algemeen klager dan van beursgenoteerde ondernemingen

⁶² Knoops en Van Dijk (2006) geven een overzicht van onderzoek naar kapitaalmarktreacties na 'restatements'. Het General Accounting Office (2002, 2006) publiceert documentatie over restatements en houdt een database bij (zie: <http://www.gao.gov/new.items/d061053r.pdf>).

ondernemingen de winst per aandeel manipuleren door transacties met converteerbare obligaties, die buiten de verwaterde winst per aandeel worden gelaten.

Meestal heeft earnings management een negatieve connotatie, omdat hierdoor niet het 'ware verhaal' wordt verteld, er treedt 'vertekening' ('noise') op in de informatieverstreking. In de definities van Healy en Wahlen (1999) en van Schipper (1989) wordt ook gesproken van 'misleiding'⁶³. Er wordt geen 'getrouw beeld' gegeven van de werkelijkheid. Daar staat tegenover dat managers ook flexibiliteit in het jaarrekeningbeleid kunnen hanteren om signalen af te geven over de toekomstige winstgevendheid⁶⁴. Dat treedt bijvoorbeeld op bij winstegalisatie, een vorm van jaarrekeningbeleid waarbij maatregelen worden genomen om fluctuaties in gerapporteerde winsten over opeenvolgende tijdsperiodes te dempen. Hoogendoorn (1985) is van mening dat een beleid van winstegalisatie in beginsel maatschappelijk aanvaardbaar is, omdat het niet strijdig behoeft te zijn met de eis van het verschaffen van een getrouw beeld⁶⁵. Tucker en Zarowin (2006) verrichten empirisch onderzoek naar de informatiewaarde ('informativeness') van winstegalisatie (zie kader 3).

Kader 3: Tucker, J.W & Zarowin, P.A. (2006). Does income smoothing improve informativeness? The Accounting Review, 81(1), 251-270.

Als ondernemingen winstegalisatie toepassen, en dus fluctuaties van werkelijke winsten dempen, dan leidt dat enerzijds tot een vertekening van informatie over winsten, maar anderzijds kan winstegalisatie de informatiewaarde ('informativeness') van vroegere of huidige winsten voor toekomstige winsten en kasstromen vergroten. De auteurs noemen dit de 'information-versus-garbling'-discussie. Zij richten hun onderzoek vooral op de voordelen van flexibiliteit in het jaarrekeningbeleid van ondernemingen. De auteurs tonen aan dat winstegalisatie de informatiewaarde van vroegere en huidige winsten voor toekomstige winsten en kasstromen vergroot. Zij onderzoeken de associatie tussen rendementen op aandelen in het huidige jaar en toekomstige winsten voor ondernemingen die verschillende gradaties van winstegalisatie toepassen (dit is de 'future earnings response coefficient'). Zij hanteren een benadering van Collins et al. (1994), die, uitgaande van efficiënte verwerking van informatie in aandelenkoersen, onderzoeken hoeveel informatie over toekomstige winsten is opgenomen in de verandering van de huidige aandelenkoers. Uit het empirisch onderzoek blijkt dat de verandering van de huidige aandelenprijs bij ondernemingen die meer winstegalisatie toepassen meer informatie bevat over toekomstige winsten dan bij ondernemingen die minder winstegalisatie toepassen. Deze onderzoeksuitkomst blijft overeind als winsten worden opgesplitst in operationele kasstromen en accruals en als rekening wordt gehouden met ondernemingsspecifieke factoren, zoals omvang, groei, toekomstige variabiliteit van de winsten, informatiezoekgedrag en correlaties tussen bedrijfstakken.

Een andere manier om te meten of resultaatsturing informatieve waarde heeft is of een bepaalde verslaggevingsmethode of stelselwijziging leidt tot een grotere nauwkeurigheid van winstvoorspellingen door financieel analisten. Peek (2001) onderzoekt stelselwijzigingen van

⁶³ Healy and Wahlen (1999) definiëren: "Earning management occurs when management use judgment in financial reporting and in structuring transactions to alter financial reports to either mislead some stakeholders about the underlying economic performance of the company or to influence contractual outcomes that depend on reported accounting numbers".

Schipper (1989) spreekt van: "... a purposeful intervention in the external financial reporting process, with the intent of obtaining some private gain (as opposed to, say, merely facilitating the neutral operation of the process)".

⁶⁴ Scott (2009, p. 427) concludeert dat earnings management weliswaar de betrouwbaarheid van financiële informatie vermindert, maar dat anderzijds earnings management binnen bepaalde grenzen nuttig kan zijn: 1) indien sprake is van strakke en onvolledige contracten dan biedt earnings management ruimte om te reageren op onvoorziene omstandigheden; en 2) earnings management kan dienen als instrument voor betrouwbare interne informatie naar aandeelhouders.

⁶⁵ De gevaren van een misleidend beeld dienen te worden ondervangen door toezicht van de controlerend accountant, aldus Hoogendoorn. Zie paragraaf 5.4, kader 3.

Nederlandse ondernemingen en concludeert dat bepaalde stelselwijzigingen informatieve waarde hebben⁶⁶.

6.4.4 Resultaatsturing en ondernemingsspecifieke kenmerken

Positive accounting theory heeft voor een groot deel betrekking op verslaggevingskeuzen. Het management van ondernemingen voert een jaarrekeningbeleid en maakt allerlei verslaggevingskeuzen. De motieven die hieraan ten grondslag liggen kunnen betrekking hebben op eigenbelang of op het belang van de onderneming. Als positive accounting theory de verslaggevingskeuzen wil verklaren en voorspellen, dan ligt het voor de hand dat er veel onderzoek is naar earnings management. Meestal gaat het hier dan om de associatie tussen op enigerlei wijze gemeten earnings management enerzijds en verklarende ondernemingsspecifieke factoren anderzijds. Dit kan bijvoorbeeld ook betrekking hebben op de vraag waarom ondernemingen vrijwillig meer gegevens verstrekken dan op basis van wet- en regelgeving vereist is. Fields, Lys en Vincent (2001) geven een overzicht van de empirische literatuur op het gebied van verslaggevingskeuzen door het management van ondernemingen.

In paragraaf 6.4.1 noem ik motieven voor earnings management. Contractuele motieven en motieven die betrekking hebben op het voorkómen van regulering of van te grote politieke zichtbaarheid, zijn direct ontleend aan de drie door Watts en Zimmerman gevonden regelmatigheden (zie paragraaf 6.3.3.3). De drie hypothesen van Watts en Zimmerman betreffende de keuze van verslaggevingsmethoden zijn uitgebreid onderzocht. Maar winstafhankelijke beloningen, de dreiging om leningsvoorwaarden te schenden en politieke zichtbaarheid (met bijbehorende proxies) zijn niet de enige factoren die de keuze van verslaggevingsmethoden bepalen. Ook andere ondernemingsspecifieke factoren worden in het onderzoek betrokken, zoals de bedrijfstak, het gehanteerde verslaggevingsregime, al dan niet meerdere beursnoteringen, en vele andere. Omdat er zo veel verslaggevingsmethoden zijn waaruit het management kan kiezen, en omdat bovendien schattingen een belangrijke rol spelen als het management de cijfers wil beïnvloeden, werd gezocht naar een maatstaf voor de mate waarin de gerapporteerde resultaten afwijken van de werkelijke resultaten. Onderzoek naar resultaatsturing, en naar earnings management in brede zin, is vooral ook opgekomen na de spraakmakende accounting schandalen (vooral Enron en Worldcom).

Er werden modellen ontwikkeld voor het meten van de mate van earnings management (in de zin van resultaatsturing); zie paragraaf 6.4.2. Jones (1991) gaf een belangrijke impuls aan het empirisch onderzoek; zij legde de basis voor een groot aantal geavanceerdere accrual modellen. Recenter onderzoek plaatst twijfels bij de vraag of wel ‘earnings management’ wordt gemeten (zie bijvoorbeeld het in paragraaf 6.4.3 besproken onderzoek van Ball en Shivakumar, 2008).

In de meeste onderzoeken worden varianten van accrual modellen gebruikt voor het meten van earnings management. Vragen die aan de orde komen zijn bijvoorbeeld:

- Leidt de invoering van International Financial Reporting Standards tot meer of minder earnings management? (Van Tendeloo en Vanstraelen, 2005; Heemskerk en Van der Tas, 2006; Goncharov en Zimmerman, 2007; Jeanjean en Stolowy, 2008)⁶⁷. In hoeverre speelt het voor IFRS toegepaste verslaggevingsregime een rol?
- Leidt een betere corporate governance tot minder earnings management? Hier wordt bijvoorbeeld de invloed van de invoering van een corporate governance code geschat door de mate van earnings management (discretionary accruals) te meten voor en na de invoering. Ook worden onderzoeken verricht naar de associatie tussen earnings management en specifieke corporate governance-indicatoren. Zie kader 4.
- Wat zijn de verklarende factoren voor verschillen in earnings management tussen verschillende landen? (bijvoorbeeld: Maijor en Vanstraelen, 2006; Leuz, Nanda en Wysocki, 2003).
- Wordt earnings management toegepast door het structureren van transacties? (bijvoorbeeld: Roychowdhury, 2006; Marquardt en Wiedman, 2005).

⁶⁶ Zie ook Vander Bauwhede (2003).

⁶⁷ Deze vraag kwam ook aan de orde naar aanleiding van de “economic consequences”-literatuur in hoofdstuk 5.

Kader 4: Resultaatsturing en corporate governance

De hypothese is dat ‘goed ondernemingsbestuur’ (‘corporate governance’) leidt tot minder resultaatsturing. Resultaatsturing wordt gemeten met accrual modellen en ‘goed ondernemingsbestuur’ wordt gemeten met behulp van allerlei proxies die betrekking hebben op de internal of external corporate governance. De interne governance structuur van de onderneming bestaat uit de functies en processen die zijn opgezet om het handelen van het management te kunnen overzien en om tijdig te kunnen beïnvloeden (Davidson et al., 2005). Proxies kunnen betrekking hebben op de effectiviteit van de toezichhoudende directieleden en van de auditcommissie (bijvoorbeeld de omvang van de raad van bestuur, het aantal onafhankelijke directieleden, aantal vergaderingen over het desbetreffende jaar, expertise (b.v. al dan niet een registeraccountant), ervaring (aantal jaren zitting in de raad van bestuur), competenties). Voorbeelden: Davidson et al., 2005; Klein, 2002; Beasley, 1996; Carcello et al., 2006; Chtourou et al., 2001; Francis et al., 1999; Hooghiemstra et al., 2008; Peasnell et al., 2005; Xie et al., 2003.

De externe governance structuur van de onderneming betreft factoren die in beginsel buiten de directe invloedssfeer van het management liggen. Hierbij dient gedacht te worden aan bescherming van aandeelhouders (‘investor protection’) en de eigendomsstructuur van de onderneming: in hoeverre is sprake van ‘managerial ownership’ (aandelenbezit door het management), ‘institutional ownership’ (institutionele beleggers en dergelijke), sterke familiebanden, et cetera.

Voorbeelden van managerial ownership: Warfield et al., 1995; Gabrielsen et al., 2002, en van institutional ownership: Rajgopal et al., 1999; Chung et al., 2002; Koh, 2003.

Er is niet altijd sprake van een lineaire relatie tussen corporate governance indicatoren en earnings management. Een andere factor die in empirisch onderzoek regelmatig als dummy wordt opgenomen voor de kwaliteit van de accountantscontrole is of de onderneming wordt gecontroleerd door een van de Big 4-accountantsorganisaties.

Met behulp van multiple regressieanalyse wordt gezocht naar interne en externe indicatoren die geassocieerd zijn met de mate van earnings management.

6.5 Evaluatie van economische benaderingen

6.5.1 Het belang van economische benaderingen: sterke en zwakke punten

Economische benaderingen zijn voor en belangrijk deel gebaseerd op information economics. Er wordt uitgegaan van opportunistisch of zelfzuchtig gedrag. Onderliggende theorieën zijn de efficiënte marktheorie, agency theory en efficient contracting theory.

Economische benaderingen zijn volgens Godfrey et al. (2006, p. 260, 261) belangrijk omdat:

- er duidelijk hypothesen worden opgesteld, die getoetst kunnen worden;
- de theorie verklaringen biedt voor verslaggevingspraktijken;
- bestaande accounting principles op empirische wijze worden beoordeeld;
- verslaggeving, ondernemingen en markten binnen een economisch raamwerk worden geanalyseerd.

De positieve economische en gedragsmatige benaderingen (market-based accounting research, positive accounting theory en behavioral accounting research) hebben zich vooral afgezet tegen de normatieve benaderingen. Voor een normatieve benadering zijn volgens Godfrey et al., 2006, p. 259) twee zaken nodig: een doelstelling (zoals economische efficiency of een meer gelijke verdeling van welvaart) en een doelstellingsfunctie (zoals de specificatie hoe waardering tegen reële waarde van bepaalde activa bijdraagt aan de doelstelling). Aangezien er geen overeenstemming is over de doelstelling, wordt in de normatieve verslaggevingstheorie weinig vooruitgang geboekt. Bovendien heb je een positieve theorie nodig om normatieve uitspraken te kunnen doen: je moet weten hoe de wereld werkt voordat je iets kunt voorschrijven⁶⁸.

⁶⁸ Godfrey et al. (2006, p. 259) ontleent deze uitspraak aan Jensen (1983). Critici van de positieve benaderingen geven daarentegen aan dat een positieve theorie altijd gebaseerd is op normatieve uitgangspunten (Tinker, Merino en Neimark, 1982).

In market-based accounting research wordt het nut ('usefulness') van financiële verslaggeving gemeten door middel van studies naar de informatiewaarde ('information content') of waarde relevantie ('value relevance'). Sommige auteurs bepleiten een bepaalde verslaggevingsmethode of bepaalde gegevensverstrekking vanwege het aldus berekende nut. Hiermee wordt de kapitaalmarkt tot norm verheven. Dat is onterecht omdat er veel gebruikers van jaarrekeninginformatie zijn. In onderzoek van Gonedes en Dopuch (1974), Demski (1973) en Hakansson (1981) werd reeds gesteld dat het uit economisch oogpunt onmogelijk is een keuze te maken uit een verslaggevingssysteem of -methode, omdat verslaggevingssystemen en -methoden de belanghebbenden op uiteenlopende wijze beïnvloeden; er is sprake van herverdelingseffecten van welvaart, waarbij sommige mensen profiteren en anderen nadelen ondervinden (zie paragraaf 6.3.2.5). Dit is een belangrijke beperking van market-based accounting research; er is geen antwoord op de vraag of individuele beleggers of anderen verslaggevingsinformatie nuttig vinden (Epstein en Pava, 1993, pp. 45-58).

Er is vooral veel kritiek gekomen op de positive accounting theory van Watts en Zimmerman (1986). Watts en Zimmerman (1990) reageren voor het eerst expliciet op de kritieken. Hierbij worden onderscheiden:

1. kritiek betreffende de onderzoeksmethoden;
2. kritiek vanuit methodologisch oogpunt.

Ad 1. Kritiek betreffende de onderzoeksmethoden. Watts en Zimmerman (1990, p. 143-146) reageren vooral op kritieken betreffende de gehanteerde onderzoeksmethoden van Ball en Foster (1982), van Holthausen en Leftwich (1983) en van McKee, Bell en Boatsman (1984). Het betreft dan kritiek op de toetsing van de theorie (problemen met de modelspecificatie, problemen met de keuze van de onafhankelijke en afhankelijke variabelen en problemen omdat bepaalde variabelen ten onrechte zijn weggelaten) en kritiek vanwege niet behandelde alternatieve hypothesen.

Het gaat hier om kritiek van onderzoekers die zelf in de empirische traditie hun onderzoek verrichten en Watts en Zimmerman staan grotendeels open voor de in bovenstaande literatuur genoemde suggesties.

Ad 2. Kritiek vanuit methodologisch oogpunt. Met name vanuit methodologisch oogpunt is scherpe kritiek uitgeoefend op Watts en Zimmerman. Ik noem een aantal punten van kritiek:

- Een van de belangrijkste veronderstellingen van positive accounting research is dat er een werkelijkheid bestaat onafhankelijk van de het onderzoek (Tinker, Merino en Neimark, 1982; Chua, 1986; Hines, 1989). Er worden geavanceerde statistische technieken gebruikt waarmee beoogd wordt een hoge graad van exactheid en objectiviteit te bereiken bij het beschrijven van de werkelijkheid. Hines (1989, p. 56) stelt dat in positive accounting research niet wordt erkend dat het een tautologie is om accounting gedrag te verklaren waarbij begrippen worden gebruikt die zelf ook het resultaat zijn van accounting gedrag. Ondernemingen bestaan niet onafhankelijk van het accounting gedrag en accounting onderzoek. De werkelijkheid wordt mede geconstrueerd door het onderzoek. Hines (1989) en Chua (1986) onderzoeken de fundamentele veronderstellingen die ten grondslag liggen aan 'mainstream accounting'. Chua geeft aan dat een wijziging van de onderliggende fundamentele veronderstellingen tot een verrijking van het inzicht kan leiden. (Zie ook Knoops, 1990a). Watts en Zimmerman (1990, p. 149) gaan niet wezenlijk in op deze kritiek omdat "debating methodology is a 'no win' situation because each side argues from a different paradigm with different rules and no common ground".
- Positieve theorieën zijn niet waarde vrij. Ook aan positive accounting theory ligt een duidelijk normatief uitgangspunt ten grondslag als Watts en Zimmerman stellen dat "researchers should be able to provide theories that are more useful to decisionmakers in maximizing their welfare". Watts en Zimmerman (1990, p. 146, 147) geven toe dat voorkeuren van en beloningen (in de zin van publicaties en geciteerd worden) voor onderzoekers de keuze van onderwerpen, methoden en veronderstellingen kan beïnvloeden, maar, zo stellen zij, in die zin is elk onderzoek onderhevig aan waarde-oordelen. De waarde van de positieve accounting theorie hangt af van de voorspellende en verklarende kracht en van de voorkeuren en doelstellingsfunctie van de gebruikers. Watts en Zimmerman gaan hiermee volledig voorbij aan het voornaamste kritiekpunt, namelijk dat het 'realisme' als uitgangspunt wordt genomen (zie hierboven).
- Verschillende auteurs maken bezwaar tegen het object van onderzoek van positive accounting theory. De benadering van Watts en Zimmerman is 'sociology of accounting' in plaats van

‘accounting theory’. Accounting theorie moet zich bezighouden met accounting verschijnselen en niet met het gedrag van accountants, evenals de natuurkunde zich bezighoudt met fysische objecten en niet met het gedrag van natuurkundigen, aldus Sterling (p. 450, in een commentaar op wat hij noemt de ‘anthropological approach’). In soortgelijke zin laat ook Christenson (1983, p. 6) zich uit. Mattessich (1984b, p. 77) maakt een onderscheid tussen ‘a theory of accounting measures’ enerzijds en een ‘behavioral theory of accounting standard setting’ (en ‘accounting method choice’; toevoeging, CDK) anderzijds. Het uiteindelijke object van onderzoek is naar zijn mening het doelgericht handelen van mensen die verschillende middelen hanteren om verschillende doelen te bereiken. Maar zolang de middel-doel-relatie niet nader wordt geanalyseerd blijven de belangrijkste vragen van verstrekkers en gebruikers van informatie onbeantwoord.

- In hoofdstuk 4 heb ik syntactische, semantische en pragmatische theorieën onderscheiden en geconstateerd dat sprake is van een sterke uitbreiding van het domein van accounting. Ik onderschrijf de mening niet dat er geen plaats zou zijn voor pragmatische (behavioral) theorieën. Watts en Zimmerman (1990, p. 147) pareren de kritiek door op te merken dat er geen accounting is zonder accountants en een accounting theory die accounting wil verklaren en voorspellen kan accounting onderzoek niet scheiden van de bestudering van het gedrag van mensen.
- Christenson (1983, p. 6) beweert dat Watts en Zimmerman (1978, 1979) zich baseren op de sterk ter discussie staande filosofie van Friedman (1953). Volgens Whittington (1987, p. 331) valt het grootste deel van het Amerikaanse accounting onderzoek deze kritiek ten deel, terwijl de resultaten van het empirisch onderzoek juist heel groot zijn. Watts en Zimmerman (1990, p. 147) zien dan ook geen aanleiding hun theorieconcept te wijzigen. Zij stellen dat accounting onderzoek waarbij gebruik is gemaakt van deze op de economie gebaseerde onderzoeksmethode “has produced useful predictions of how the world works ... A methodology that yields useful results should not be abandoned purely because it **may** not predict **all** human behavior... the methodologies that survive are the ones that produce useful theories” (p. 147, 148). Dit blijkt uit het mensbeeld dat aan de positive accounting theory ten grondslag ligt, namelijk dat elk individu zijn eigenbelang nastreeft (opportunisme). Solomons (1986, p. 240, 241) geeft voorbeelden. Ik veronderstel dat Watts en Zimmerman zich schuldig maken aan de zogenaamde F-twist: het waarheidsgehalte van de gemaakte veronderstellingen als zodanig acht men niet relevant, als men met de geformuleerde hypothesen maar goed kan voorspellen. Naar aanleiding van kritiek op de gebruikte hypothesen geven Watts en Zimmerman (1990, p. 146) ook toe dat naast opportunisme ook doelmatigheid een rol kan spelen bij de keuze van accounting methoden, waarvoor verfijndere theorieën nodig zijn voor het testen van hypothesen.
- Christenson (1983, p. 7, 8) en Mattessich (1984b, p. 77) verwonderen zich over het feit dat Watts en Zimmerman zich beroepen op een naïeve, verouderde en oudmodische filosofie. Zoals gesteld zijn Watts en Zimmerman genuanceerder in hun boek van 1986. In hun laatste artikel (1990, p. 148) stellen zij dat zij met de keuze van de term ‘positive accounting theory’ slechts gepoogd hebben aansluiting te zoeken bij onderzoek in de economie en dat zij daarbij niet bepaalde stromingen in de wetenschapstheorie (positivisme, logisch positivisme) op het oog hadden. Positive accounting theorie moet nog verder ontwikkeld worden, men is pas in een beginstadium. Hinderlijk is echter wel de door sommige critici geconstateerde immunisering voor kritiek: elke empirische theorie laat immers uitzonderingen toe. Een aardige persiflage op positive accounting wordt gegeven door Schreuder (1985).
- Het is duidelijk dat Watts en Zimmerman een bepaalde hierboven aangeduide visie op wetenschap en op theorie hebben. De ‘wetenschappelijke methode’ is de methode ontleend aan de natuurwetenschappen. Zowel critici op positive accounting als Watts en Zimmerman doen echter een beroep op wetenschappelijkheid:
 - Critici stellen dat er een gebrek is aan een theoretisch raamwerk waarin de verschillende hypothesen van positive accounting theory kunnen worden ingebouwd. Watts en Zimmerman (p. 4) stellen dat het aantonen van causale relaties een theorie vergt die de relatie aangeeft tussen de variabelen. Door het hanteren van een zeer groot aantal waarnemingen en nauwkeurige toetsing hoopt men voorspellingen te kunnen afleiden. Maar is dit voldoende? Watts en Zimmerman geven zelf toe dat de pogingen van Zmijewski en Hagerman om verklaringen te zoeken voor een samenstel van accounting procedures (income strategy) slechts een klein gedeelte van de verscheidenheid in accounting methoden kan verklaren.

- Anderzijds verwijten Watts en Zimmerman onderzoekers die normatieve en conditioneel normatieve theorieën ontwikkelen juist dat de nadruk ligt op voorschriften en logica en niet op de voorspellende waarde van de onderliggende theorie. Zij zeggen over normatieve theoretici: “Men hield zich niet bezig met de empirische validiteit van de hypothesen waarop de normatieve uitspraken berusten. Deze theoretici beschouwden de aard en de functie van accounting, de gevolgen van verschillende accounting technieken voor aandelenprijzen zo vanzelfsprekend, dat het afleiden van voorschriften alleen een kwestie was van het veronderstellen van een doelstelling en het toepassen van logica.”

Ik ben van mening dat het mogelijk en noodzakelijk is algemene accounting theorieën te formuleren. Ik geloof ook niet zozeer in een tegenstelling tussen normatieve en descriptieve theorieën: ze dienen elkaar aan te vullen. Het probleem bij veel empirisch onderzoek is vaak een gebrek aan een onderliggend theoretisch raamwerk. Theoretisch pluralisme, het naast elkaar bestaan van verschillende soorten theorieën en onderzoeksmethoden, kan het meest bevruchtend werken. Zie hoofdstuk 9.

6.5.2 Wetenschapsfilosofische veronderstellingen

De economische benaderingen van de verslaggevingstheorie worden ingedeeld bij de positivistische en postpositivistische perspectieven (zie figuur 3.5 en paragraaf 3.3.2 en 3.3.3). Achtereenvolgens bespreek ik de ontologische, epistemologische, methodologische en sociaal filosofische veronderstellingen van de economische benaderingen.

A. Ontologie

Het ontologische uitgangspunt in het subject-objectschema (zie hoofdstuk 2) is: de werkelijkheid (het onderzoeksobject) is objectief gegeven, bezit een onveranderlijke structuur en bestaat onafhankelijk van het menselijk kennen. De ontologische positie van normatieve verslaggevingstheorie wordt aangeduid met ‘realisme’: verondersteld wordt dat de werkelijkheid objectief gegeven is. De veronderstelde ‘onveranderlijke structuur’ van de werkelijkheid komt tot uitdrukking in de economische benaderingen. In ‘positive accounting theory’ en ‘market-based accounting research’ wordt getracht algemene statistische verbanden te vinden.

B. Epistemologie

In de economische benaderingen wordt er van uitgegaan dat objectieve kennis over de werkelijkheid mogelijk is. Gestreefd wordt naar waarde vrije wetenschap.

C. Methodologie

1. Visie op plaats van de wetenschapper. Enige vooringenomenheid van de onderzoeker wordt erkend, namelijk bij de selectie van problemen. Velen zullen waarschijnlijk ook erkennen dat buitenwetenschappelijke waarden en belangen een rol spelen bij de keuze van onderzoeksprojecten en dat waardeoordelen ook kunnen doordringen in het hanteren van begrippen.
2. De gehanteerde methode. In de economische benaderingen van accounting worden meestal hypothesen opgesteld, die vervolgens getoetst worden. Statistische robuustheid speelt een steeds belangrijker rol. Grofweg kan men stellen dat in de positive accounting theorie een relatie wordt gelegd tussen verslaggevingskeuzen van de onderneming enerzijds en ondernemingsspecifieke kenmerken anderzijds. En dat in market-based accounting research statistische relaties worden onderzocht tussen verslaggevingsgegevens (informatie) enerzijds en kapitaalmarktgegevens anderzijds. Onderzoekers proberen earnings management aan te tonen op basis van geaggregeerde data.
3. Research style. Er is één wetenschappelijke methode.
4. Veronderstellingen omtrent de menselijke aard. In agency modellen en transactiekostentheorie worden expliciet veronderstellingen gehanteerd omtrent de menselijke aard (zie paragraaf 6.2.2.2). Hier wordt doelrationeel gedrag verondersteld.

D. Sociale filosofie

1. Relatie tussen theorie en praktijk. In de economische benaderingen wordt verwacht dat meer kennis ook maatschappelijke vooruitgang bewerkstelligt; wetenschappelijke en maatschappelijke

vooruitgang, rationeel handelen en wetenschappelijke kennis hangen samen. Doelstellingen zijn gegeven (politiek bepaald), wetenschap specificeert de middelen (doelrationaliteit).

2. Visie op maatschappelijke verandering. In de economische benaderingen speelt de neoklassieke theorie (marktdenken) nog steeds een belangrijke rol.

6.6 Samenvatting

De fundamenteën van de economische benaderingen liggen in de efficiënte markttheorie, de agency theorie en de efficient contracting theorie. Hoewel de veronderstellingen van de neoklassieke theorie niet meer zo rigide worden toegepast in de economische benaderingen, blijft men in de economische benaderingen geloven in de werking van markten. Er is één wetenschappelijke methode, die in essentie behelst dat gezocht wordt naar associaties tussen accounting variabelen en kapitaalmarktvariabelen (bij market-based accounting research) of naar associaties tussen accounting verschijnselen (zoals de keuze van verslaggevingsmethoden, earnings management) en ondernemingsspecifieke kenmerken. Statistische technieken spelen een belangrijke rol.

Hoofdstuk 7: Behavioral accounting research (gedragmatige benaderingen)

7.1 Inleiding

In hoofdstuk 4 heb ik kort de gedragmatige benaderingen van accounting geduid en geplaatst in het totaal van onderzoek op het gebied van accounting theorie. Bij de gedragmatige benadering van accounting (behavioral accounting research) gaat het over de oordeels- en besluitvorming van (groepen van) individuen en organisaties na het beschikbaar komen van accounting informatie of om percepties van (groepen van) individuen en organisaties.

Ik plaats hier de gedragmatige benadering tegenover de economische benaderingen. De hiervoor besproken denkrichtingen: capital market-based accounting research, positive accounting theory en de information economics-benadering worden gerekend tot de economische benaderingen.

- Bij capital market-based accounting research geldt als onderzoeksobject de relatie tussen accounting gegevens en gegevens betreffende de kapitaalmarkt. Hier wordt verondersteld dat subjecten economisch rationeel handelen; bovendien wordt niet gekeken naar het feitelijke gedrag van verschaffers of gebruikers van informatie, maar naar een afgeleide hiervan, namelijk het geaggregeerde gedrag van marktparticipanten, dat tot uitdrukking komt in kapitaalmarktdata (koersen, liquiditeitscijfers, bid-ask spreads, e.d.).
- In de positive accounting theory wordt getracht verklaringen te vinden voor verslaggevingskeuzes (in de ruime betekenis) van het management van ondernemingen. De hieraan ten grondslag liggende theorieën (o.a. agency theory, contracting theory, transactiekostentheorie) gaan weliswaar uit van gedrag van individuen, maar hierbij wordt ook verondersteld dat subjecten economisch rationeel handelen (b.v. dat ieder individu eigenbelang nastreeft). Verslaggevingskeuzes worden op geaggregeerd niveau verklaard op basis van ondernemingsspecifieke kenmerken.
- De op de agency theory gebaseerde information economics benadering, waarin bestudeerd wordt waarom individuen (of entiteiten) bepaalde keuzes maken uit een verzameling beschikbare alternatieven en waarbij economische motieven centraal staan, gaat uit van rationeel handelende individuen die nutsmaximalisatie nastreven. De analytische, speltheoretische modellen hebben vaak een hoog abstractieniveau en zijn niet empirisch van aard.

In de economische benaderingen wordt meestal enigerlei vorm van rationeel economisch handelen¹ verondersteld, terwijl in de gedragmatige benaderingen de aandacht gericht is op de wijze waarop verschaffers, controleurs en gebruikers van accounting informatie tot oordelen en beslissingen komen, of op percepties van deze (groepen van) individuen of organisaties. Hier wordt uitgegaan van 'beperkte rationaliteit' (bounded rationality)² en komt de vraag aan de orde hoe (groepen van) individuen of organisaties feitelijk informatie produceren, gebruiken en verwerken, tot welke oordelen of beslissingen zij komen op basis van deze informatie. Tot de behavioral accounting research reken ik ook onderzoek naar de opvattingen van individuen over accounting informatie³ (dit noem ik perceptieonderzoek). Waar behavioral theory zich richt op oordeels- en besluitvorming (ook wel aangeduid als judgment and decision making research) wordt meestal gebruik gemaakt van theorieën uit de psychologie en sociologie. Het doel is beoordeling van de kwaliteit van de oordeels- en besluitvorming en trachten tot verbeteringen te komen.

Voorals in de Verenigde Staten is er de invloed van besluitvormingstheorie (judgment and decision making research), waarbij inzichten uit de cognitieve psychologie worden gebruikt. Het gaat hier om specifieke technieken waarmee wordt gemeten hoe mensen feitelijk informatie produceren, gebruiken en verwerken⁴. Dit is een deelgebied van behavioral accounting research, dat wordt aangeduid als 'human

¹ Zie hoofdstuk 6.

² Ook in economische benaderingen (transaction cost economics, Rochester model) wordt uitgegaan van beperkte rationaliteit (zie hoofdstuk 6).

³ Hier kan gedacht worden aan onderzoek in de vorm van interviews en enquêtes onder managers naar de motieven voor bepaalde verslaggevingskeuzes en het al dan niet verstrekken van bepaalde gegevens (bijvoorbeeld Graham, Harvey en Rajgopal, 2005); onderzoek in de vorm van interviews of enquêtes naar de informatiebehoeften van gebruikers van informatie (bijvoorbeeld AICPA, 1995), of naar de verwachte consequenties van de invoering van IFRS, of het gebruik van fair value-toepassingen (Gassen en Schwedler, 2008).

⁴ De technieken zijn: het Brunswick lens model, process tracing methods, en probabilistic judgment. Zie paragraaf 7.3.

information processing' op het gebied van accounting; hier wordt vooral aandacht besteed aan cognitief psychologische factoren. De term 'behavioral accounting research' is ruimer omdat hier ook het onderzoek onder valt waar meer aandacht wordt besteed aan organisatorische context-factoren⁵ (Feenstra, 1985, p. 14).

Alle vier de hiervoor kort aangeduide denkrichtingen (inclusief behavioral accounting research) vallen onder de (post-)positivistische perspectieven, voornamelijk omdat zij uitgaan van realisme, d.w.z. de ontologische veronderstelling dat er een werkelijkheid bestaat onafhankelijk van de kennis over de werkelijkheid. Op grond hiervan wordt het mogelijk geacht de werkelijkheid 'feitelijk' te beschrijven en te zoeken naar verklaringen voor gedrag van mensen en organisaties.

Bij empirisch onderzoek kunnen we onderscheiden kwantitatief en kwalitatief onderzoek (zie hoofdstuk 3). Behavioral accounting research is meestal kwantitatief van aard (zie hierna).

Een belangrijk verschil tussen de economische benaderingen en de gedragsmatige benaderingen is de wijze waarop empirisch onderzoek⁶ wordt uitgevoerd. Onderzoek in de economische benaderingen 'market-based accounting research' en 'positive accounting theory' maakt meestal gebruik van de 'archival method'; hierbij wordt gebruik gemaakt van secundaire bronnen: gegevens die eerder zijn vastgelegd in archieven/databanken⁷ en die gegevens kunnen voor verschillende onderzoeksvragen worden gebruikt. In gedragsmatige benaderingen wordt veelal gebruik gemaakt van primaire bronnen, waarbij gegevens door de onderzoeker zelf worden verzameld volgens de experimentele methode, veldonderzoek of survey-onderzoek. In recente literatuur wordt benadrukt dat archival en experimental onderzoek elkaar heel goed kunnen aanvullen (zie paragraaf 7.3.4).

De onderzoeksmethoden die in behavioral accounting research dominant zijn (experimental method, field research en survey research) bieden voordelen voor onderzoek dat relevant is voor regelgevende instanties, omdat hiermee (ex ante) uitspraken kunnen worden gedaan over de verwachte gedragsmatige effecten van het hanteren van bepaalde verslaggevingsmethoden of het verstrekken van bepaalde verslaggevingsgegevens⁸.

In dit hoofdstuk ga ik in op de ontwikkelingen binnen behavioral accounting research (paragraaf 2), de gehanteerde benaderingen/methoden van onderzoek (paragraaf 3), de toepassing van deze methoden voor earnings management (paragraaf 4). Een bespreking van de sterke en zwakke punten van behavioral accounting research mondt uit in een analyse van de gehanteerde wetenschapsfilosofische veronderstellingen aan de hand van de vragenlijst van hoofdstuk 3. In hoofdstuk 9 wordt triangulatie bepleit, waarbij behavioral accounting research één van de peilers is.

7.2 Ontstaansgeschiedenis en ontwikkeling

7.2.1 De ontstaansgeschiedenis

In de zestiger jaren van de vorige eeuw werden de uitgangspunten van het traditionele op de neoklassieke economie gebaseerde onderzoek in twijfel getrokken; het betreft de veronderstellingen van volledige en perfecte informatie ('perfect foresight'), die kosteloos ter beschikking staat en de organisatie als beslisser ('single actor'), die rationeel economisch handelt (zie hoofdstuk 6)⁹. In paragraaf 6.2 heb ik de beginselen van enkele moderne organisatie-theorieën die ten grondslag liggen aan de economische benadering van accounting onderzoek besproken. Hier werd geconcludeerd dat de aan de neoklassieke economie ten grondslag liggende veronderstellingen in meer recente benaderingen (agency theorie, transactiekostenbenadering en de benadering van de Rochester school) weliswaar niet meer rigide

⁵ Naarmate hiervoor meer aandacht is reken ik dit tot de interpretatieve benadering. Zie hoofdstuk 8.

⁶ De information economics benadering betreft analytisch onderzoek, en is niet empirisch van aard.

⁷ Op het gebied van accounting en finance bestaan databanken met gegevens uit jaarverslagen, gegevens betreffende de kapitaalmarkt, voorspellingen van analisten, et cetera. Dat neemt niet weg dat ook veel gegevens (handmatig) verzameld worden uit primaire bronnen, zoals jaarverslagen, kwartaalberichten, persberichten, interviews.

⁸ Dit wordt door Beresford (1994) en Maines (1994) ex ante research genoemd.

⁹ Voor een uitgebreide bespreking van de aan onderzoek op het gebied van management accounting ten grondslag liggende veronderstellingen, zie Caplan (1966, 1971, 1989).

worden toegepast, maar dat toch de uitgangspunten van de neoklassieke economie overeind bleven omdat nog steeds vertrouwd wordt op het marktmechanisme (in de markt voor informatie, de markt voor managers, de markt voor overnames).

In deze paragraaf komen de moderne theorieën aan de orde die ten grondslag liggen aan de behavioristische benadering van accounting onderzoek. Deze zijn ontleend aan de cognitieve psychologie, de sociale psychologie en deels ook aan de organisatie-theorie.

Onderzoekers begonnen zich in de 1960s te interesseren voor gedragsmatige aspecten. De 'behavioral theory of the firm' (Cyert en March, 1963) ziet de organisatie niet als een 'single actor', maar als een coalitie van managers, waarbij de dominante coalitie de doelstellingen van de organisatie vaststelt, waarbij managers beperkingen ondervinden in het verwerken van informatie ('bounded rationality') en waarbij onzekerheid wordt verminderd door contracten tussen coalities en conflicten worden opgelost door te concentreren op deelaspecten (Birnberg en Shields, 1989, p. 27). Kenmerkend is de nadruk die komt te liggen op de besluitvorming binnen organisaties en het gebruik van psychologische en sociologische theorieën (March en Simon, 1958). Dit verschaftte een raamwerk voor onderzoek naar de gedragsmatige rol van accounting in organisaties; het leidde tot onderzoek naar de percepties, cognitieve bekwaamheden en normenstructuren van beslissers en van de organisatorische processen die hierop van invloed zijn (Caplan, 1989, p. 112).

De volgende definitie van Hofstede en Kinard (1970, p. 43) wordt vaak aangehaald om de ontwikkeling van behavioral accounting research op het gebied van management accounting te duiden¹⁰: "Behavioral accounting research may be defined as the study of the behavior of accountants or the behavior of non-accountants as they are influenced by accounting functions and reports". Bamber (1993, pp. 2, 3) geeft aan dat behavioral accounting research derhalve omvat: 1) de oordeels- en besluitvorming van accountants en auditors; 2) de invloed van de accounting en auditing functie op gedrag (b.v. van managers, beleggers, werknemers) en 3) de invloed van de output van accounting informatie op de oordeels- en besluitvorming van gebruikers.

Deze definitie is gebaseerd op het eerste onderzoek op het gebied van behavioral management accounting; hierin wordt genoemd het individuele gedrag van individuen binnen organisaties alsmede het individueel gedrag dat beïnvloed wordt door accounting functies en verslagen. Ryan et al. (1995, p. 81) beschrijven de ontwikkeling van behavioral accounting research:

- Het begin van behavioral accounting research wordt gelegd bij onderzoek van Argyris (1952) naar de invloed van accounting systemen, met name budgetbeheersingstechnieken op individueel gedrag. Argyris beschrijft cases waarin budgetten worden gebruikt om druk uit te oefenen op werknemers en managers, hetgeen in de praktijk vaak leidde tot conflicten tussen accountants en lijnmanagers.
- De studie van Argyris leidde in de zestiger en begin zeventiger jaren tot een stroom publicaties, waarin gepoogd werd aan te tonen welke factoren bij het ontwerpen en gebruik van budgetten van invloed zijn op het gedrag van participanten in de organisatie, de mate van arbeidsbevediging, de individuele prestaties en de prestaties van de organisatie als geheel.
- Tegen het eind van de zestiger jaren werd de vraagstelling omgekeerd: in plaats van "how budgets affect people" (Argyris, 1952) kwam bij onderzoekers de vraag op "how people affect budgets". Ryan et al. (1995) noemen als voorbeelden de studies van Schiff en Lewin (1970) "The impact of people on budgets" en Hofstede (1968) "The game of budget control".
- Dit leidde tot een toenemende belangstelling voor de wijze waarop budgetten werken binnen organisaties. Budgettering en management control in zijn algemeenheid, werden bestudeerd in de organisatorische context. Hierin speelden organisatie-theorie en in de zeventiger jaren ook de contingency theory een rol¹¹.

In verhouding tot management accounting en auditing is er voor de negentiger jaren van de vorige eeuw weinig aandacht voor de gedragsmatige benadering op het gebied van financial accounting. Dit werd

¹⁰ Bijvoorbeeld door Lord (1989); Bamber (1993).

¹¹ Vooral in het Verenigd Koninkrijk, onder invloed van Hopwood met zijn oproep "to study accounting in the context in which it operates", en het tijdschrift "Accounting, Organizations and Society", waarvan Hopwood vanaf de oprichting in 1975 tot heden (2009) hoofdredacteur is. Zie hiervoor hoofdstuk 8 "Interpretatieve en kritische benaderingen". Zie ook Hopwood (1989).

voornamelijk veroorzaakt door de toen geldende opvatting (verwoord door Gonedes en Dopuch, 1974), dat de individuele vertekening ('bias') die optreedt doordat individuen niet rationeel handelen op de kapitaalmarkt niet van belang is als de kapitaalmarkt efficiënt is¹². Bovendien zouden generalisaties waarbij uitspraken worden gedaan over geaggregeerd gedrag op de kapitaalmarkt, op basis van oordeels- en besluitvorming op individueel niveau (via laboratoriumstudies) niet mogelijk zijn, gegeven het karakter van kapitaalmarkten¹³.

7.2.2 Ontwikkeling: drie fasen

Ashton en Ashton (1995b, pp. 8-10) onderscheiden drie fasen in behavioral accounting research (door hen judgment and decision making (JDM) research genoemd):

- De eerste fase verloopt van het midden van de zestiger jaren tot het begin van de zeventiger jaren van de vorige eeuw en betreft vooral onderwerpen uit de praktijk en beleidsonderwerpen. Vooral op het gebied van management accounting is er aandacht voor de invloed van beheersingssystemen, en in het bijzonder budgetteringsprocessen, op gedrag en prestaties. Op het gebied van financial accounting ligt de nadruk op het soort informatie dat aan gebruikers van informatie buiten de onderneming wordt verstrekt, welke waarderingsgrondslagen het beste kunnen worden gebruikt en op welke gegevens zouden moeten worden verstrekt. Op het gebied van auditing ligt de nadruk op de vraag hoe op effectieve en efficiënte wijze controles kunnen worden uitgevoerd. Aan het onderzoek liggen nog geen duidelijke theorieën en methoden ten grondslag.
- In de tweede fase, van het begin van de zeventiger jaren tot halverwege de tachtiger jaren van de vorige eeuw, worden in de JDM-literatuur vooral theorieën en methoden aan de cognitieve psychologie en de statistiek ontleend. Dit is voornamelijk human information processing-onderzoek¹⁴. Er wordt gebruik gemaakt van lineaire modellen voor individuele besluitvorming, zoals het Brunswik lens model¹⁵ en er wordt onderzocht in welke mate individuele oordeels- en besluitvorming afwijkt van hetgeen voorgeschreven wordt op basis van 'normatieve'¹⁶ modellen gebaseerd op verwachtingswaarde ('subjective expected utility') en Bayes' theorema ('Bayesian probability revision model'¹⁷). Tevens wordt bestudeerd in hoeverre gebruik wordt gemaakt van vuistregels en in hoeverre dat leidt tot vertekening ('bias'). Gibbins en Hughes (1984, p. 348-356) vatten de belangrijkste bevindingen uit deze periode samen. Uit empirisch onderzoek naar feitelijk gedrag blijkt dat er belangrijke verschillen zijn tussen het feitelijk waargenomen gedrag en voorspeld gedrag op basis van genoemde 'normatieve' modellen. Individueel zijn zich meestal niet bewust van hun eigen besluitvormingsstijl, en weten in de meeste gevallen niet welke informatie belangrijk is

¹² Berg et al. (1995, p. 104) en Kachelmeier en King (2002, p. 220) merken op dat weinig onderzoekers na het artikel van Gonedes en Dopuch (1974) nog poogden human information processing toe te passen op het gebied van financial accounting, omdat deze studies weinig zouden kunnen bijdragen aan beleidsvraagstukken ten aanzien van financiële verslaggeving.

¹³ Ieder individu op de kapitaalmarkt is een 'price taker' en in een efficiënte kapitaalmarkt met arbitragemogelijkheden zou dat tot de conclusie leiden dat individuele 'fouten' (irrationeel gedrag) niet relevant zijn voor het evenwicht. Voor een uitgebreide bespreking, zie: Berg, Dickhaut en McCabe (1995) en McEwen en Welsh (2001).

¹⁴ Een literatuuroverzicht van human information processing over deze periode is te vinden in: Ashton (1982), Belkaoui (1989), Libby (1981), Libby en Lewis (1977, 1982), Gibbins en Hughes (1984), Gibbins en Newton (1987), Richardson en Gibbins (1988/1991), Maines (1995).

¹⁵ Met behulp van het Brunswik Lens Model wordt getracht het proces van de oordeels- en besluitvorming inzichtelijk te maken. In het model, dat uitgaat van een input-proces-output indeling, wordt een eenvoudige voorstelling gegeven van het verband tussen de oordeelsvorming en de informatie die gebruikt wordt om tot deze oordeelsvorming te komen (Maines, 1995, p. 79). Hier wordt dus niet de feitelijke oordeelsvorming bestudeerd. Zie paragraaf 7.3.

¹⁶ Met 'normatieve' modellen wordt hier bedoeld modellen die voorschrijven hoe individuen zouden moeten handelen op basis van economisch rationele overwegingen, bijvoorbeeld gebaseerd op nutsmaximalisatie of Bayes' theorema.

¹⁷ In het 'Bayesian probability revision model' wordt de geschatte kans van een bepaalde gebeurtenis aangepast op basis van nieuw ter beschikking gekomen informatie. Bij vergelijking van feitelijk gedrag met het 'normatieve' gedrag op basis van Bayes' model blijkt dat mensen veel conservatiever zijn dan op basis van het model wordt verwacht. Zij kennen minder gewicht toe aan de nieuw ter beschikking gestelde informatie. Zie verder Gibbins en Hughes, 1984, p. 349).

voor de door hen te nemen beslissingen¹⁸. Sommige eenvoudige statistische modellen, zoals het Brunswick lens model, leiden wel tot goede benaderingen van de wijze waarop beslissingen worden genomen, en dergelijke modellen blijken beter te presteren dan de oordeels- en besluitvorming van mensen. Beslissingen van individuen zijn vaak gebaseerd op simplificaties, fixaties en verstoringsen van de perceptie van hun omgeving. Er worden veelvuldig vuistregels toegepast (zie paragraaf 7.3). Een overzicht van onderzoek naar de informatiebehoeften van gebruikers vindt o.a. plaats in Dyckman et al. (1978) en Gibbins en Hughes (1984)¹⁹.

Burgstahler en Sundem (1989) bespreken de state of the art van behavioral accounting research (in 1989) en oordelen dat het onderzoeksveld te breed en te complex is (te veel onderling samenhangende en moeilijk te meten variabelen), dat gedrag situatiegebonden is waardoor generalisatie niet mogelijk is, dat er vaak een afweging wordt gemaakt tussen interne en externe validiteit, en dat kwantitatieve beoordelingen moeilijk zijn. Zij oordelen onder andere dat verbetering nodig is in het definiëren en meten van variabelen en dat theorieën nader gespecificeerd moeten worden om gedrag beter te kunnen voorspellen.

- De derde fase vangt aan in het midden van de jaren tachtig. De nadruk is in de derde fase verschoven van het inventariseren van de tekortkomingen in de oordeels- en besluitvorming in accounting naar het begrijpen en elimineren van deze tekortkomingen om de oordeels- en besluitvorming te verbeteren. Hier worden o.a. process tracing technieken gehanteerd om oordeels- en besluitvorming gedetailleerder te bestuderen en worden de alternatieven gezocht voor de Bayesiaanse modellen van belief revisions (zie paragraaf 7.3). De rol van de beslisser heeft in deze fase ook een ommezwaai gemaakt van iemand die passief input omzet in output, naar de beslisser als diagnosticus, vooral op het gebied van auditing (Ashton en Ashton, 1995b, p. 9).

In de jaren zestig en zeventig was er veel aandacht voor behavioral accounting research en werden veel artikelen gepubliceerd in vooraanstaande accounting tijdschriften. Het bleek echter dat de onderzoeken nogal wat tekortkomingen hadden. De kritiekpunten die het zwaarst wogen zijn volgens Libby et al. (2002, pp. 775-776): (1) individueel gedrag doet niet ter zake in een marktomgeving, omdat de concurrerende krachten de individuele 'fouten' zullen elimineren; (2) de slechte samenhang tussen de onderzoeksmethoden en de onderzoeksvragen; (3) het gebrek aan een psychologische of economische theorie om de effecten te voorspellen en de gehanteerde processen te specificeren; en (4) het onvermogen de relevante aspecten van de beslissingen te omvatten, in het bijzonder de eigenschappen van de beslisser en de institutionele kenmerken. In het midden van de jaren negentig werden deze kritiekpunten echter grotendeels weerlegd (zie paragraaf 7.3.4). Recent onderzoek op het gebied van behavioral finance toont aan dat individuele vertekeningen ('biases') in oordeels- en besluitvorming van individuen persistent en regelmatig zijn en wel van invloed zijn op koersen en handelsvolumina op kapitaalmarkten²⁰. Duidelijke indicaties dat de kapitaalmarkt niet zo

¹⁸ Op dit vlak zijn de resultaten niet eenduidig. Uit sommige studies blijkt bijvoorbeeld dat controlerend accountants heel goed de factoren begrijpen die van invloed zijn op hun oordeelsvorming (Ashton, 1974; Schultz en Gustavson, 1978, beiden geciteerd door Gibbins en Hughes, 1984, p. 350). Er worden door Ashton (1974) echter ook vraagtekens gezet bij de door hem gevonden resultaten omdat deze op basis van het Brunswick lens model zijn bereikt, op basis van een groot aantal zich herhalende beslissingen, waardoor het gevaar ontstaat dat mensen hun eigen besluitvormingstheorie gaan ontwikkelen, en zij zich niet 'inleven' in de in het laboratorium gerepresenteerde situatie

¹⁹ Dyckman et al. (1978, p. 63-66) toont bijvoorbeeld aan dat besluitvormers weinig belangstelling hadden voor voor inflatie aangepaste cijfers of voor cijfers op basis van andere verslaggevingsmodellen dan historische kosten, terwijl juist in die periode veel aandacht was voor 'inflation accounting'. Gibbins en Hughes (1984, p. 353) constateren dat onderzoek naar het belang van jaarrekeninginformatie onder gebruikers geen eenduidige resultaten oplevert. Epstein en Pava (1993, 1995) concluderen dat bestuursverslagen (Management's Discussion and Analysis) van weinig waarde zijn (of ten minste weinig worden gebruikt) voor beleggingsbeslissingen. Zie ook Feenstra (1985, pp. 107-113) voor een overzicht.

²⁰ Bonner (2008, p. 6) geeft aan dat er ten minste twee belangrijke redenen zijn voor de persistentie van 'errors' (irrationeel gedrag), namelijk: beperkingen in de mogelijkheden van arbitrage in kapitaalmarkten, b.v. vanwege hogere risico's of hogere kosten; en lage kwaliteit van oordeels- en besluitvorming kan niet altijd verholpen worden door monetaire prikkels in kapitaalmarkten vanwege intrinsieke eigenschappen van de wijze waarop mensen informatie verwerken. Indien deze 'errors' door de kapitaalmarkt niet opgelost kunnen worden en een systematisch karakter krijgen, dan kan dat leiden tot inefficiënties in kapitaalmarkten. Voor een overzicht van behavioral finance, zie: Barberis en Thaler, 2003; Prast, 2003, 2004.

efficiënt was als men oorspronkelijk dacht, deed de belangstelling voor de wijze waarop individuen belangrijke accounting beslissingen nemen en de wijze waarop deze beslissingen de marktprijzen beïnvloeden herleven (Libby et al., 2002, p. 776). Deze opbloei is eveneens beïnvloed door het toegenomen belang van beschrijvend onderzoek en een grotere waardering voor experimenteel research. Met behulp van experimentele methode wordt onderzoek verricht naar de wijze waarop, wanneer en waarom belangrijke kenmerken van de financiële verslaggeving van invloed zijn op de oordeels- en besluitvorming.

7.2.3 Kwaliteit van oordeels- en besluitvorming

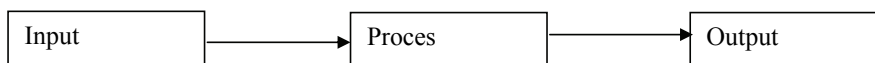
Verschaffers, gebruikers en controleurs van informatie, maar ook regelgevende instanties, toezichthouders, vellen oordelen en nemen beslissingen op basis van accounting informatie. Uit psychologisch onderzoek blijkt dat hierbij systematisch fouten worden gemaakt en dat de oordeels- en besluitvorming over het algemeen van lage kwaliteit is. Verkeerde oordelen/beslissingen of een lage kwaliteit van de oordelen/beslissingen kunnen belangrijke gevolgen hebben. Er worden vraagtekens geplaatst bij de efficiëntie van de kapitaalmarkt en bij de mogelijkheid van de kapitaalmarkt om op geaggregeerd niveau fouten op het gebied van oordeels- en besluitvorming te elimineren²¹. Er zijn dus belangrijke redenen om oordeels- en besluitvorming op het gebied van accounting en auditing te bestuderen (Bonner, 2008, p. 4-6). Bonner (2008) ontwikkelt een raamwerk voor JDM-onderzoek op het gebied van accounting, waarbij centraal staat op welke wijze de kwaliteit van de oordeels- en besluitvorming kan worden verbeterd.

De belangrijkste factoren betreffen kenmerken van de persoon, kenmerken van de taak en kenmerken van de omgeving. De kwaliteit van de oordeels- en besluitvorming kan worden gedefinieerd en gemeten op basis van de uitkomst (de mate waarin oordeel, voorspelling of beslissing overeenkomt met een 'uitkomst') of op basis van het proces (de mate waarin oordeels- en besluitvorming overeenkomt met 'het juiste proces') (Bonner, 2008, p. 26-29).

Modellen van informatieverwerking gaan meestal uit van de eenvoudige opsplitsing in input, proces en output. De input betreft de verzameling informatie-elementen; deze wordt verwerkt door een beoordelaar/beslisser (proces), hetgeen leidt tot output in de vorm van een oordeel, voorspelling of beslissing. In figuur 1 (aangepast, gebaseerd op Libby en Lewis, 1982, p. 233) wordt een overzicht gegeven van variabelen die hierbij onderzocht kunnen worden.

²¹ Zie noot 20.

Figuur 7.1: Variabelen

<u>I. Verzameling informatie-elementen (cues)</u>	<u>II. Beoordelaar / beslisser</u>	<u>III. Oordeel – voorspelling – beslissing</u>
<p><i>Belangrijke informatie-elementen</i></p> <p><i>A. Schaalkenmerken van afzonderlijke informatie-elementen</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. meetniveau (nominaal, ordinaal, etc.) 2. discreet of continu 3. deterministisch op probabilistisch <p><i>B. Statistische eigenschappen van de informatie-elementen</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. aantal informatie-elementen 2. verdeling van de eigenschappen 3. onderlinge relaties tussen informatie-elementen 4. onderliggende dimensies <p><i>C. Informatie-inhoud (voorspellende waarde)</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. vertekening (systematische fouten) 2. betrouwbaarheid (random fouten) 3. vorm van relatie met uitkomst <p><i>D. Presentatiewijze</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. format (cijfermatig, grafisch, verbaal) 2. volgorde 3. geaggregeerd of niet-geaggregeerd <p><i>E. Context</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. fysieke zichtbaarheid 2. instructies <ol style="list-style-type: none"> a. Doelstelling b. kosten en beloningen c. informatie over eigenschappen van de informatie-elementen 3. kenmerken van de taak <ol style="list-style-type: none"> a. soort taak b. antwoordmogelijkheden c. sociale invloeden d. uniformiteit van informatie over verschillende cases 	<p><i>Belangrijke informatie-elementen</i></p> <p><i>A. Kenmerken van de beoordelaar</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. mens of model 2. aantal beoordelaars 3. persoonlijke kenmerken van de beoordelaars <ol style="list-style-type: none"> a. intellectuele eigenschappen b. persoonlijkheid c. cognitieve structuur d. houding e. demografische kenmerken (b.v. leeftijd, sexe., etc.) 4. taakgerelateerde eigenschappen <ol style="list-style-type: none"> a. ervaring – opgeslagen informatie b. belang en betrokkenheid <p><i>B. Kenmerken van de beslisregels</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. vorm (lineair, configuriaal, compensatoir, etc.) 2. weging van de informatie-elementen 3. consistentie / stabiliteit (verandering, leren) 4. heuristieken 	<p><i>Belangrijke informatie-elementen</i></p> <p><i>A. Kwaliteit van het oordeel</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. nauwkeurigheid (accuracy), validiteit 2. snelheid 3. betrouwbaarheid <ol style="list-style-type: none"> a. consistentie b. consensus c. convergentie 4. vertekening in de response 5. voorspelbaarheid <p><i>B. Zelfinzicht</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. subjectiviteit in het wegen van informatie-elementen 2. ervaren kwaliteit van de besluitvorming 3. opvattingen over de kenmerken van de verzameling informatie-elementen

Op het niveau van de inputs worden bijvoorbeeld de volgende vraagstellingen gehanteerd:

- of en hoe bepaalde informatie-elementen worden gebruikt bij de oordeelsvorming, bijvoorbeeld

welke informatie gebruiken financieel analisten bij hun oordeelsvorming²²?

- is aanvullende informatie nuttig voor gebruikers, bijvoorbeeld informatie over actuele waarde, human resources, of sustainability?
- leidt het gebruik van verschillende waarderingsmethoden tot verschillen in oordeelsvorming?
- is de wijze van presentatie van belang, bijvoorbeeld in de vorm van tabellen, charts of grafieken;
- is het van belang is of een post wordt opgenomen op de balans of dat er gegevens worden verstrekt in de toelichting (recognition versus disclosure)?

Op het niveau van het proces van de oordeelsvorming worden bijvoorbeeld de volgende onderwerpen onderzocht:

- hoe worden de verschillende informatie-elementen gewogen?
- worden er vuistregels (heuristieken) gehanteerd?

Op het niveau van de outputs worden bijvoorbeeld de volgende onderwerpen onderzocht:

- hoe nauwkeurig zijn de voorspellingen in vergelijking met de werkelijke uitkomsten?
- is de oordeelsvorming consistent in de loop der tijd en/of tussen subjecten?

Libby (1981, p. 3) noemt verschillende mogelijkheden om besluitvorming te verbeteren: betere informatieverstrekking; het 'opvoeden' van de beslisser door het veranderen van de wijze waarop hij/zij informatie verwerkt; en het vervangen van de beslisser door een model. Bovendien zijn sommige combinaties mogelijk. Op het gebied van financial accounting werd vooral de invloed van het veranderen van de informatie op de oordeels- en besluitvorming onderzocht²³ (vraagstelling op het niveau van de input). Libby (1981, p. 3) merkt daarbij op dat de wijze waarop informatie wordt gepresenteerd en de wijze waarop informatie wordt gebruikt kunnen samenhangen en dat beiden niet los van elkaar kunnen worden bestudeerd.

Maines (1995) geeft een overzicht van onderzoek in JDM-onderzoek in financial accounting; daarbij gaat het om de vraag hoe informatie door externe gebruikers van (financiële) informatie wordt gebruikt in oordeels- en besluitvorming. De primaire gebruikers zijn beleggers (investors) en kredietverschaffers (creditors). Beleggers verschillen in de mate van kennis van zaken en ervaring en worden in onderzoek vaak ingedeeld in: individuele, niet-professionele beleggers, professionele financieel analisten die portfolio's beheren voor institutionele beleggers ('buy-side analysts') en professionele financieel analisten en stockbrokers die minder geavanceerde beleggers helpen en aanbevelingen doen betreffende aan- en verkopen ('sell-side analysts').

Op de vakgebieden management accounting en auditing is er veel aandacht voor leerprocessen en decision aids. Behavioral accounting research wordt toegepast in een specifieke accounting/auditing setting, met aandacht voor kenmerken van deze specifieke setting (omgeving), voor de personen die oordelen en beslissen (ervaring, kennis, motieven, en dergelijke) en voor het mogelijke verbeteringen in het proces van oordeels- en besluitvorming (b.v. door het ontwikkelen van decision aids).

7.3 Onderzoeksmethoden

De in behavioral accounting research gehanteerde onderzoeksmethoden kunnen als volgt worden ingedeeld:

1. onderzoek waarin oordeels- en besluitvorming in een input-output proces wordt bestudeerd: lineaire modellen, zoals het Brunswik lens model;
2. 'normatieve' besluitvormingmodellen;
3. onderzoek naar het besluitvormingsproces op microniveau (process tracing; problem solving);
4. experimenteel onderzoek waarbij bijvoorbeeld de vorm en de context van de financiële informatie die wordt gepresenteerd wordt gemanipuleerd of onderzoek waarbij de informatie wordt gepresenteerd op basis van verschillende verslaggevingsmethoden;

²² Indien bepaalde informatie-elementen niet worden gebruikt dan wordt daaraan door sommige auteurs de conclusie verbonden dat deze informatie-elementen niet materieel zijn en dus niet hoeven te worden verstrekt, of dat geen regelgeving op dit vlak noodzakelijk is.

²³ Bijvoorbeeld of verschillende presentatiewijzen leiden tot andere beoordelingen door gebruikers van informatie.

5. survey-onderzoek (enquêtes, interviews) en veldonderzoek, bijvoorbeeld onderzoek naar de informatiebehoeften van gebruikers van financiële verslagen.

Deze onderzoeksmethoden²⁴ zal ik in de volgende subparagrafen bespreken.

7.3.1 Het Brunswick lens model

Een bekend model in JDM-research is het Brunswick lens model. Dit model stamt uit 1952 (Brunswick, 1952) en is op het gebied van accounting populair in de tweede fase (zie paragraaf 7.2.2). Het is een input-proces-output raamwerk; op het gebied van accounting en auditing wordt dit raamwerk gebruikt in onderzoek betreffende oordeels- en besluitvorming inzake beleggingen, het verlenen van krediet, het bepalen van materialiteit, het beoordelen van de interne beheersing, et cetera. Een veel aangehaald eenvoudig voorbeeld betreft het nemen van kredietbeslissingen door bankmedewerkers (bank loan officers), die een oordeel moeten vellen of een kredietaanvrager in de toekomst rente en aflossing zal betalen; hij/zij geeft een oordeel in de vorm van 'ja of nee' (default/non-default) en hanteert hierbij een aantal informatie-elementen ('cues'), zoals winst, operationele kasstroom, solvabiliteitsratio. Als van één individuele beoordelaar verschillende beoordelingen en bijbehorende waarden van de gehanteerde informatie-elementen, dan kan met behulp van lineaire regressieanalyse worden bepaald welk gewicht de beoordelaar toekent aan de verschillende informatie-elementen. De uitkomst is bijvoorbeeld: "(Likelihood of) default/non default = a constant term + 0.15 profit + 0.25 cash flow + 0.50 debt to equity ratio + ... other information cues ... + error" (Godfrey et al., 2006, p. 346).

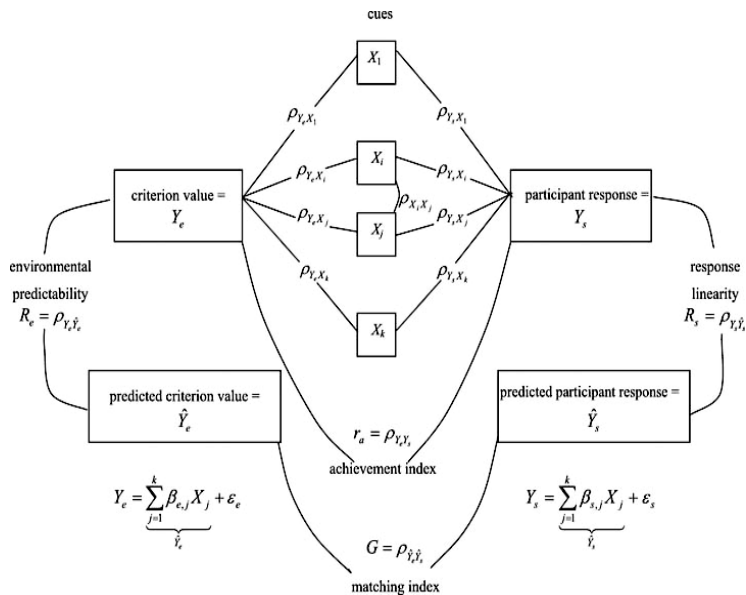
Het model is een algemeen oordeels-/beslissingsmodel, waarin een duidelijk onderscheid wordt gemaakt tussen de beoordelaar/beslissers en de 'omgeving' ('environment'); de omgeving wordt waargenomen door een lens van imperfecte informatie-elementen ('cues'). Libby (1981, p. 5, 6) omschrijft het aldus: In de meeste beslissingssituaties moet een oordeel worden geveld / beslissing worden genomen waarbij het object of de gebeurtenis niet direct waarneembaar is: het model stelt de beslissers voor als (a) door tijd of ruimte gescheiden van de gebeurtenis of het object waarover beslist wordt, en (b) als iemand die geconfronteerd wordt met een groot aantal onderling afhankelijke informatie-elementen ('cues') die ieder op zich imperfecte voorspellers zijn van de toekomstige gebeurtenis, en (c) als iemand die met beoordeling van waarschijnlijkheden deze informatie-elementen beoordeelt.

In figuur 7.2 wordt de regressievariant^{25 26} van het lensmodel weergegeven. De uitleg hierbij is gebaseerd op Libby (1981, p. 18-21).

²⁴ Ook andere indelingen van behavioraal accounting research zijn mogelijk. Interessant is een indeling van Kotchetova en Salterio. In het Blackwell Handbook of Judgment and Decision Making worden in verschillende disciplines JDM artikelen volgens een vast stramien geïnclassificeerd. Het hoofdstuk van Kotchetova en Salterio gaat over accounting. De auteurs classificeren 264 artikelen die in de periode 1995-2002 verschenen in 9 accounting journals (ongeveer 18% van alle artikelen in deze 9 tijdschriften). Er wordt onder andere een indeling gemaakt naar JDM-benadering (de belangrijkste benaderingen zijn: human information processing (77,2%); heuristics and biases (12,1%); bounded rationality/satisficing (4,7%)); binnen de genoemde benaderingen wordt verder onderverdeeld naar gehanteerde judgment theory en decision theory. De indeling van Kotchetova vanuit JDM-onderzoek is voor mijn onderzoek niet relevant.

²⁵ Deze is opgenomen in Libby (1982), die de figuur ontleent aan Dudycha en Naylor (1964). De hier opgenomen weergave is van Hogarth en Karelaia (2007).

²⁶ Het Brunswick lens model kent verschillende varianten. Naast de hier behandelde regressieanalyse-variant worden onderscheiden de ANOVA-, Multidimensional scaling (MDS)- en conjoint measurement modellen.

Figuur 7.2. Diagram of the lens model. From “Heuristic and Linear Models of Judgment: Matching Rules and Environments” by R. M. Hogarth and N. Karelaia, 2007, Psychological Review, vol. 114, p. 734. Copyright 2007 by the American Psychological Association.

Uitleg bij figuur 7.2 (gebaseerd op Libby, 1981, p. 19-21):

De drie elementen van het model zijn: de ‘task environment’, die wordt weergegeven door de informatie-elementen (cues) X_1, X_2, \dots, X_k ; de ‘criterion value’ aan de linkerzijde van het model (Y_e); en de ‘participant response’, de schatting van de beoordelaar (Y_s) aan de rechterzijde van het model. De relaties tussen deze drie elementen worden weergegeven door een serie correlaties.

De task environment wordt bepaald door de cue set (X_1, X_2, \dots, X_k) en de relatie tussen de cues ρ_{X_i, X_j} .

De relaties tussen de cues en criterion value en tussen de cues en de participant response worden gemeten door middel van enkelvoudige en multiple regressieanalyses.

De linkerzijde van het model:

- De enkelvoudige regressieanalyses (bijvoorbeeld ρ_{Y_e, X_1}) geven aan wat de relevantie is van de desbetreffende cue (in het voorbeeld X_1) voor het voorspellen van de criterion value (Y_e) onafhankelijk van de andere cues. Dit wordt de ecological validity genoemd en kan antwoord geven op de vraag of de ‘juiste’ cues worden gehanteerd, m.a.w. zijn het goede voorspellers voor de toekomstige gebeurtenis (criterion value).
- De multiple regressieanalyse tussen de cues en de predicted criterion value is: $\hat{Y}_e = \alpha + \beta_{e,1} \cdot X_1 + \beta_{e,2} \cdot X_2 + \dots + \beta_{e,k} \cdot X_k$ en $Y_e = \hat{Y}_e + \varepsilon_e$. De beta’s geven aan welke cues relevant zijn voor de voorspelling van de toekomstige gebeurtenis.
- De environmental predictability (R_e) betreft de relatie tussen de werkelijke criterion value (Y_e) en de predicted criterion value (\hat{Y}_e), weergegeven door: $R_e = \rho_{Y_e, \hat{Y}_e}$. Dit geeft de relevantie van de totale informatie set voor het voorspellen van de toekomstige gebeurtenis. Omdat de omgeving niet perfect voorspelbaar is, geldt: $R_e < 1$.

De rechterzijde van het model:

- De enkelvoudige regressieanalyses (bijvoorbeeld ρ_{Y_s, X_1}) geven aan wat de relevantie is van de desbetreffende cue (in het voorbeeld X_1) voor de oordeelsvorming (participant response) (Y_s) onafhankelijk van de andere cues. Dit wordt de utilization coefficient genoemd.
- De multiple regressieanalyse tussen de cues en de participant response is: $\hat{Y}_s = \alpha + \beta_{s,1} \cdot X_1 + \beta_{s,2} \cdot X_2 + \dots + \beta_{s,k} \cdot X_k$ en $Y_s = \hat{Y}_s + \varepsilon_s$. De beta’s geven aan welke cues de beslisser relevant vindt.

- De response linearity (R_s) betreft de relatie tussen de werkelijke participant response (Y_s) en de predicted participant response (\hat{Y}_s), weergegeven door: $R_s = \rho Y_s \hat{Y}_s$. Deze maatstaf is onder bepaalde voorwaarden een aanwijzing voor de voorspelbaarheid of consistentie van de beoordelingen. Omdat de beslisser meestal niet volledig consistent is geldt: $R_s < 1$.

Matching index en achievement index:

- De matching index $G = \rho \hat{Y}_e \hat{Y}_s$ geeft aan in hoeverre er overeenstemming is tussen de weging van de cues in de twee regressievergelijkingen. Onder de voorwaarde dat beide lineaire modellen alle variantie verklaren²⁷ kan deze index worden gezien als een maatstaf voor de nauwkeurigheid van de weging van de cues in beide regressievergelijkingen, omdat de effecten van inconsistentie door de beslisser en onvoorspelbaarheid van de omgeving dan in deze regressies zijn geëlimineerd.
- De achievement index $r_a = \rho Y_e Y_s$ geeft de prestatie van de beslisser weer als de overeenkomst tussen de keuzes van de beslisser (participant response) en de uitkomst van de voorspelling (criterion value). Dit is een directe meting van de prestatie achteraf (ex post).

Het verband tussen de verschillende correlaties is als volgt: $r_a = G \cdot R_e \cdot R_s$.

In deze vergelijking wordt de achievement index (r_a) verklaard door de nauwkeurigheid van de weging van de regressievergelijkingen (G), de voorspelbaarheid van de omgeving (R_e) en de consistentie van de beslisser (R_s). De waarden van G , R_e en R_s zijn meestal kleiner dan 1: de beslisser kiest namelijk niet de optimale weging ($G < 1$), de omgeving is niet perfect voorspelbaar ($R_e < 1$) en de beslisser is meestal niet volledig consistent ($R_s < 1$).

Het Brunswik lens model is in beginsel een lineair model²⁸; dit impliceert dat verondersteld wordt dat de relatie tussen de cues en de criterion value lineair is, d.w.z. dat hogere waarden van een bepaald informatie-element (cue) leiden tot een hogere waarde van de uitkomst (criterion value), ongeacht de waarde van de andere informatie-elementen. Ook de relatie tussen de cues en de participant response wordt lineair verondersteld. Uit onderzoek (Dawes en Corrigan, 1974) blijkt dat lineaire modellen geschikt zijn voor het voorspellen van zowel oordelen/beslissingen als gebeurtenissen omdat de relaties tussen de cues en de criterion value in de meeste beslissingssituatie 'conditionally monotonic' zijn dan wel zodanig bewerkt (rescaling) kunnen worden dat dat het geval is (Libby, 1981, p. 25).

De volgende toepassingen van het Brunswik lens model zijn relevant:

Judgment accuracy

Onderzoek vindt plaats door cases uit het verleden te bestuderen en statistische verbanden proberen te ontdekken tussen door beslissers gebruikte informatie-elementen en de (bekende) uitkomst van de beslissing. Beslissers krijgen een groot aantal cases voorgelegd en zij moeten op basis van bepaalde informatie-elementen²⁹ steeds dezelfde beslissing nemen. Het gaat om steeds terugkerende (repetitive) beoordelingen/beslissingen, waarbij beslissingen worden genomen op basis van meerdere codeerbare inputs.

Uitgaande van de rechterzijde van het model kan door middel van een regressieanalyse worden afgeleid welke gewichten de beslisser toekent aan de verschillende informatie-elementen. Uitgaande

²⁷ Dan geldt dat de errors nihil zijn en dus $Y_e = \hat{Y}_e$ en $Y_s = \hat{Y}_s$.

²⁸ Belkaoui (1989, p. 4, 5) en Ashton (1982, p. 17, 18) wijzen op de uitbreiding van het model voor niet-lineaire relaties tussen de cues en de criterion value en tussen de cues en de participant response. Hirsch et al. (1964) introduceren de C-coëfficiënt die de correlatie aangeeft tussen het residu van de criterion value dat niet op basis van het lineaire model kan worden voorspeld enerzijds en het residu van de participant response dat niet op basis van het lineaire model kan worden voorspeld anderzijds. C ligt tussen + 1,0 en - 1,0 en is een maatstaf voor niet-lineariteit. Indien er aanwijzingen zijn voor niet-lineariteit, dan moeten de relaties nader worden onderzocht en eventueel worden niet-lineaire relaties in het lens model opgenomen. De achievement index r_a is een relevante index voor gebruikers van informatie. Deze index kan ook geïnterpreteerd worden als een maatstaf voor de informatiewaarde van de verstrekte informatie. Tucker (1964) presenteert een formule voor r_a rekening houdend met de mate van niet-lineariteit, namelijk: $r_a = G \cdot R_e \cdot R_s + C \cdot \sqrt{(1 - R_e^2)} \cdot \sqrt{(1 - R_s^2)}$.

²⁹ in een andere setting kunnen de beslissers een keuze maken uit te hanteren informatie-elementen die zij van belang achten. Hier wordt dan tevens 'information overload' onderzocht.

van de linkerzijde van het model kan met behulp van regressieanalyse ex post (nadat de uitkomst van de voorspelling bekend is) worden onderzocht welke informatie-elementen van belang zijn voor de voorspelling; wat zijn goede 'predictors'³⁰. Indien bepaalde informatie-elementen niet van belang zijn voor de uitkomsten, dan wordt deze informatie teruggekoppeld naar de beslisser(s).

Bij de analyse van de rechterzijde van het model ligt de nadruk op de nauwkeurigheid van de oordeelsvorming / voorspelling. Als maatstaf voor de nauwkeurigheid dient de 'achievement index'. Omdat de voorspelbaarheid van de omgeving (R_e meestal niet groot is: $R_e < 1$) en er sprake is van inconsistentie in de oordeelsvorming/beslissingen ($R_s < 1$) en een onjuiste weging van de informatie-elementen ($G < 1$), is er over het algemeen sprake van een lage achievement index (r_a).

Multiple cue probability learning

Multiple cue probability learning (MCPL) onderzoek betreft volgens Libby (1981, p. 28) onderzoek gericht op het bepalen welke omstandigheden van de omgeving het leren in bepaalde taken, waarbij subjecten een bepaalde gebeurtenis (criterion event) moeten voorspellen met behulp van een set informatie-elementen die onderling samenhangen ('probabilistically related cues'), bevorderen of belemmeren. Het lens model kan hier worden toegepast, waarbij de voorspelbaarheid van de omgeving, nu opgevat als de voorspelbaarheid van de taak (R_e), de onafhankelijke variabele in de regressieanalyse is. De achievement (r_a), als functie van matching-index(G), en lineaire consistentie (R_s) zijn de afhankelijke variabelen. De matching-index G geeft aan in hoeverre er overeenstemming is tussen de weging van cues door de beslisser en door de omgeving en wordt dan geïnterpreteerd als de mate waarin het subject de taak kent ('task knowledge'). R_s is een maatstaf voor consistentie en wordt in MCPL-onderzoeken geïnterpreteerd als 'cognitive control'. Decision aids waarmee de beslisser kan leren betere beslissingen te nemen doordat hij/zij feedback³¹ krijgt spelen in deze onderzoeken een belangrijke rol. Zie verder Libby (1981, pp. 28-30) en Ashton (1982, pp. 32-34).

Policy capturing

Policy capturing betreft het ontwerpen van wiskundige modellen die het relatieve belang van verschillende informatie-elementen weergeven (Libby en Lewis, 1982, p. 233). Doel is het 'vangen' van de oordeelsvorming van een individu. Het onderzoek richt zich op consensus tussen verschillende beoordelaars, het relatieve belang van individuele informatie-elementen in het beoordelingsproces³², de functionele vorm van de beoordelings-/beslisregel (b.v. lineair, kwadratisch, en het inzicht in of het zich realiseren van het eigen beoordelingsproces door de beoordelaars/beslissers (Libby, 1981, p. 31).

Analyse van individuele oordeelsvorming betreft alleen de rechterzijde van het Brunswik lens model. Voor wat betreft de rechterzijde van het model wordt er bij lineariteit vanuit gegaan dat hogere waarden van een bepaald informatie-element leiden tot een hogere waarde van de participant response ('een betere beoordeling'), ongeacht de waarde van de andere informatie-elementen. Dit sluit niet uit dat de relatie tussen de cues en de participant response in de praktijk vaak niet lineair is. Multiple regressieanalyse impliceert een lineaire relatie. Het model kan weliswaar worden uitgebreid door toevoeging van de C-index (zie noot 28), maar voor een goed model van de oordeelsvorming wordt dit toch te simplistisch geacht.

Beoordelings-/beslissingsgedrag blijkt in de praktijk echter anders te verlopen. Men spreekt van configuraliteit als de beoordeling van de informatie-elementen door de beoordelaar verschilt

³⁰ Deze techniek is onder andere gehanteerd in insolventievoorspellingsmodellen (b.v. Pompe en Bilderbeek, 2000; Altmann, 1968), in voorspellingen of leningen (inclusief rente) (tijdig) worden terugbetaald, in voorspellingen van aandelenkoersen door financieel analisten. Hierbij wordt getracht via de bepaling van de parameters in de regressieanalyse wegingsfactoren te vinden voor de gehanteerde informatie-elementen. De uitkomsten zijn uiteraard plaats- en tijdgebonden.

³¹ Verschillende vormen van feedback zijn onderzocht met behulp van het lens model: 'outcome feedback' (het juiste antwoord wordt na het geven van het oordeel/nemen van de beslissing gegeven); 'task properties feedback' (eigenlijk 'feedforward': statistische informatie over de taakomgeving, zoals cue validiteit, onderlinge relaties tussen cues en de vorm van de relatie tussen de cues en de criterion value), en 'cognitive feedback' (statistische informatie over de oordeelsvorming van het subject, zoals het gebruik van wegingcoëfficiënten voor cues en de vorm van de relatie tussen de cues en de criterion value; ook informatie over prestaties van het subject in het verleden valt hieronder). Zie Ashton, 1982, p. 33.

³² Er worden maatstaven voor 'cue importance' ontwikkeld. Zie Ashton (1982, p. 21, 22).

afhankelijk van andere informatie die beschikbaar is. Indien de informatie-elementen kunnen worden ingedeeld in categorieën (b.v. hoog of laag) en indien de informatie-elementen niet onderling gecorreleerd zijn, dan kan ANOVA worden toegepast. Om ANOVA te kunnen toepassen moeten de effecten van een informatie-element samen met alle mogelijke combinaties met andere informatie-elementen worden onderzocht (dit wordt 'factorial design' genoemd). Dit wordt echter moeilijk hanteerbaar als het aantal informatie-elementen groot is en als de waarden die de informatie-elementen kunnen aannemen toeneemt³³. Als dit leidt tot een vermindering van het aantal informatie-elementen, dan is dat ongewenst. Daarom wordt dan 'fractional factorial design', waarbij slechts een deel van de mogelijke combinaties wordt onderzocht. Dit maakt het mogelijk oordeelsvorming te bestuderen binnen realistische experimentele grenzen.

Zowel de multiple regressieanalyse als de ANOVA-benadering van policy capturing veronderstellen dat de informatie-elementen en de beoordelingen objectief kunnen worden gemeten, en dat de validiteit van een bepaalde functie, of een beslisregel direct kan worden getoetst (Ashton, 1982, p. 26). Aan deze veronderstelling wordt meestal niet voldaan.

Bij het ontbreken van objectieve criteria worden andere technieken toegepast, zoals 'multidimensional scaling' en 'conjoint analysis'³⁴.

Lens studies hebben vooral betrekking op de output en het proces van informatie³⁵. Een factor die kan worden onderzocht is bijvoorbeeld de invloed van ervaring van de beoordelaar/beslisser (een kenmerk van de beoordelaar, dus een proceskenmerk) op de kwaliteit van de oordeels-/besluitvorming (output). Ook kan gekeken worden naar de consistentie in de besluitvorming van individuen en groepen (de kwaliteit van de beoordeling; een outputvariabele); dit laatste is bijvoorbeeld van belang indien verschillende personen dezelfde soort beslissing moeten nemen, waarbij dezelfde criteria (informatie-elementen) een rol moeten spelen. Het model kan beslisser's inzichten bieden in de wijze waarop zij de informatie-elementen gebruiken.

Voorts kunnen expertsystemen of lineaire modellen van menselijk gedrag ('judgment models') worden vergeleken met feitelijke beslissingen. Uit onderzoek blijkt dat modellen van menselijk gedrag bij de genoemde repetitieve taken beter presteren dan de individuen op basis van wiens beoordelingen/beslissingen het model gemaakt is. Als het model dat afgeleid is uit de oordeels-/besluitvorming van een individu beter presteert dan het individu zelf, dan spreekt men van 'bootstrapping' (Libby, 1981, p. 24). Dit betekent dat consistentie in de oordeelsvorming op basis van mathematische modellen leidt tot betere voorspellingen dan menselijke oordeelsvorming³⁶. Toepassing van het omgevingsmodel (linkerzijde van het model) met gebruikmaking van de 'ideale' weging³⁷ van informatie-elementen, maar ook toepassing van het 'model of human behavior'³⁸ (rechterzijde van het model) betekent dat de criteria volledig consistent worden toegepast. Vervanging van mensen door statistische modellen leidt vaak tot een hogere achievement index (r_a), zelfs in situaties waarbij de beoordelaar toegang heeft tot extra informatie die niet beschikbaar is in de modellen (Libby, 1981, p. 28). Er zijn, vooral op het gebied van auditing verschillende decision aids ontwikkeld.

Op het gebied van insolventievoorspelling met behulp van het Brunswik lens model is er discussie ontstaan over de vraag of er geen vertekening in de resultaten ontstaat als de cases die worden voorgelegd aan de subjecten een veel hoger (ex post) percentage insolventie hebben dan het feitelijke

³³ Bij 6 informatie-elementen en twee mogelijke waarden (b.v. hoog / laag) is het aantal combinaties $2^6 = 64$; bij 10 informatie-elementen is dat $2^{10} = 1024$. Als er drie mogelijke waarden zijn voor de informatie-elementen (b.v. laag / middel / hoog) dan is het aantal combinaties $3^6 = 729$, respectievelijk $3^{10} = 59.049$. (ontleend aan Ashton, 1982, p. 24).

³⁴ De varianten van het regressiemodel worden hier niet verder besproken.

³⁵ Decision inputs komen later in deze paragraaf aan de orde.

³⁶ Bij menselijke oordeelsvorming bij repetitieve taken kan sprake zijn van een verkeerde weging van de informatie-elementen, het niet consistent hanteren van beslissingsregels, door factoren als vermoeidheid, verveling en dergelijke.

³⁷ De wegingsfactoren, zijnde de parameters in de regressieanalyse, zijn bepaald op basis van de werkelijke uitkomsten van cases uit het verleden (ex post). De veronderstelling is dus dat deze parameters ook voor de toekomst geldig zijn.

³⁸ De wegingsfactoren, zijnde de parameters in de regressieanalyse, zijn bepaald op basis van de voorspellingen van een individu (ex ante) in een groot aantal cases.

percentage insolventie, omdat de subjecten bij het beoordelen van de cases vooraf de verwachting hebben dat het aantal insolventies laag is. De voorspelbaarheid van de taakuitkomst ('task predictability' en de representativiteit van de informatie ('information representativeness') spelen wel een rol, maar de uitkomsten van onderzoek zijn niet eenduidig (Godfrey et al., 2006, pp. 350, 351).

Godfrey et al. (2006, p. 351) wijst verder op onderzoek waarbij subjecten een keuze kunnen maken uit de informatie-elementen (te gebruiken ratio's) om 'information overload' te onderzoeken. Zij concluderen dat de literatuur op het gebied van 'information overload' niet heeft geleid tot eensluidende conclusies.

Dat is volgens Godfrey et al. (2006, p. 351) anders met de 'judgment confidence'-literatuur, waar bewijs wordt gevonden dat zowel experts als niet-experts veel vertrouwen hebben in eigen oordeelsvorming³⁹.

Voor een overzicht van onderzoeksresultaten op het gebied van financial accounting verwijs ik naar Maines (1995).

Samenvatting

Het Brunswick lens model gaat in beginsel uit van lineaire relaties en gebruikt multiple regressieanalyse om de parameters te schatten. Dit veronderstelt dat data verzameld kunnen worden over zich steeds herhalende beslissingen. Het model kan op verschillende manieren worden gebruikt, bijvoorbeeld:

- normatief, als hulpmiddel om te komen tot betere oordeels-/besluitvorming, door de ex post bepaalde optimale weging van informatie-elementen (de parameters in de regressieanalyses in de linkerzijde van het model) te vergelijken met de door de beoordelaar/beslisser gehanteerde wegingsfactoren (de parameters in de regressieanalyse in de rechterzijde van het model).
- descriptief, als weergave van het gedrag van de beoordelaar/beslisser, door te bepalen welke weging van de verschillende informatie-elementen wordt gehanteerd door subjecten. Dit is belangrijk als consistentie in de oordeels-/besluitvorming wordt nagestreefd bij een beoordelaar/beslisser in de loop der tijd of tussen beoordelaars/beslissers onderling. Om consistentie in de oordeels-/besluitvorming te bewerkstelligen wordt de beoordelaar/beslisser vervangen door een model van zichzelf (bootstrapping').

Uit besprekingen van de literatuur (Libby, 1981; Libby en Lewis, 1982; Maines, 1995) met betrekking tot het Brunswick lens model wordt geconcludeerd dat de voorspelbaarheid van de omgeving ('environmental predictability') van beschikbare informatie laag is en dat zelfs in situaties waar de environmental predictability hoog is, er sprake is van gebrekkige oordeels-/besluitvorming door mensen, als gevolg van inconsistenties en het verkeerd wegen van de informatie-elementen. Bij repetitieve taken kan de mens beter worden vervangen door een model⁴⁰.

7.3.2 Normatieve modellen

Bij de bespreking van het Brunswick lens model heb ik aangegeven dat dit model normatief kan worden toegepast. Op het gebied van human information processing⁴¹ worden veelvuldig andere normatieve modellen toegepast. Normatief in de zin dat er een standaard is waarmee de kwaliteit van de feitelijke oordeels- en besluitvorming kan worden vergeleken. Deze standaard is gebaseerd op modellen die rationeel gedrag veronderstellen. Rationaliteit wordt dan gedefinieerd als de mate waarin de kwaliteit van de feitelijke oordeels- en besluitvorming de standaard benadert.

Voor keuzesituaties onder onzekerheid bestaan verschillende modellen. Ashton (1982, p. 57-81) onderscheidt 'models of risky choice' en 'probabilistic judgment models' (pp. 82-108).

In de 'models of risky choice' gaat het om rationele besluitvorming onder onzekerheid waarbij beslissingen worden genomen op basis van objectieve of subjectieve waarschijnlijkheden van optreden

³⁹ Dit wordt veroorzaakt door drie factoren: de neiging van mensen om meer belang te hechten aan positieve feedback; de beperkte mate van feedback in veel gevallen (bijvoorbeeld de beslissing van een bank om geen geld uit te lenen wordt meestal niet geëvalueerd); de wederzijdse afhankelijkheid van beslissing en uitkomst (bijvoorbeeld de beslissing om geen geld te lenen heeft gevolgen voor de uitkomst, i.c. insolventie; men spreekt hier wel van een 'self-fulfilling prophecy'). Zie Einhorn en Hogarth (1978) en de samenvatting door Godfrey et al. (2006, p. 351).

⁴⁰ Niet in alle onderzoeken wordt deze conclusie getrokken.

⁴¹ Net als het Brunswick lens model zijn dit modellen die betrekking hebben op oordeels- en besluitvorming in zijn algemeenheid, niet alleen op het gebied van accounting.

van toekomstige gebeurtenissen en op basis van maximalisatie van de verwachte waarde of maximalisatie van het nut dat aan verschillende alternatieven wordt toegekend. Het bekendste model model is het 'subjective expected utility'-model. Er wordt verondersteld dat een subject kan kiezen uit verschillende afgebakende alternatieven, dat hij /zij voor elk alternatief het nut kan bepalen en dat hij/zij dan moet kiezen voor het alternatief met de hoogste verwachte waarde van het nut (dat is het product van waarschijnlijkheid van optreden van het alternatief en het door de beslisser aan dat alternatief toegekende subjectieve nut)⁴².

Probabilistic judgment modellen maken veelal gebruik van Bayes' theorema; het betreft situaties waarin de opvattingen ('beliefs') over een voorspelling of beoordeling gewijzigd kunnen worden als er nieuwe informatie beschikbaar komt. Bayes' theorema stelt dat de herziene waarschijnlijkheid na het beschikbaar komen van nieuwe informatie gelijk is aan de oorspronkelijke waarschijnlijkheid vermenigvuldigd met een factor die aangeeft hoe de oorspronkelijke waarschijnlijkheid moet worden herzien⁴³. De feitelijke herziening van een oordeel/voorspelling (geschatte waarschijnlijkheid van optreden van een gebeurtenis) door individuen kan dan vergeleken worden met de optimale herziening die nodig zou zijn op basis van Bayes' theorema⁴⁴.

Bij toepassing van de hiervoor genoemde normatieve modellen kunnen uitspraken over de kwaliteit van de oordeels- en besluitvorming betrekking hebben op de mate van correlatie tussen de feitelijke uitkomsten of processen en de volgens probabilistische theorie voorspelde uitkomsten of processen⁴⁵ (Bonner, 2008, pp. 29-35).

Uit JDM-onderzoek blijkt dat beoordelaars/beslissers niet handelen overeenkomstig de hier besproken waarschijnlijkheidstheorieën. In het bekende boek van Kahneman, Slovic en Tversky (1982) zijn artikelen opgenomen waarin verschillende biases en heuristieken worden behandeld (zie ook Shafir en LeBoeuf, 2002). Bovendien is het op het gebied van accounting en vooral auditing vaak niet goed mogelijk een 'optimale' benchmark te bepalen waarmee feitelijke oordeels- en besluitvorming kan worden vergeleken.

Onderzoek in het kader van Bayes' theorema heeft uitgewezen dat mensen hun opvattingen ten aanzien van waarschijnlijkheden ('beliefs') veel minder aanpassen dan op basis van Bayes' theorema zou moeten. Dit wordt toegeschreven aan het gebruik van vuistregels (ook wel heuristieken genoemd), die vooral worden gehanteerd bij complexe oordeels- /besluitvorming. In de literatuur (b.v. Kahneman et al., 2002; Godfrey et al., 2006) worden de volgende vuistregels uitgebreid besproken:

- representativeness: het inschatten of iets behoort tot een bepaalde categorie wordt beoordeeld door te kijken naar een typische representant uit die categorie (b.v. bij insolventievoorspelling); er wordt geen rekening gehouden met het aantal gevallen. Dit leidt vaak tot overschatting
- anchoring and adjustment: individuen vellen een oordeel of maken een schatting en zijn op basis van nieuwe informatie slechts gedeeltelijk bereid om hun oordeel / schatting te herzien
- availability: herinneringen van soortgelijke gevallen; de feitelijke kans van voorkomen wordt genegeerd.

Kennis van gehanteerde heuristieken is nuttig: indien een bepaalde vuistregel leidt tot verkeerde beslissingen, kan dit worden aangegeven en gecorrigeerd. Het hanteren van vuistregels kan efficiënt zijn in vergelijking tot dure gegevensverzameling en verwerking. Goede vuistregels kunnen worden gehanteerd door nieuwelingen.

⁴² Uitgangspunten zijn: transitiviteit (preferenties worden weergegeven op een ordinale nutsschaal: als alternatief A wordt geprefereerd boven alternatief B, en alternatief B boven alternatief C, dan moet ook gelden dat alternatief A wordt geprefereerd boven alternatief C), dominantie (als een er één uitkomst van een alternatief gunstiger is in een bepaalde situatie dan andere uitkomsten en ten minste gelijkwaardig in alle andere situaties, dan moet dit alternatief worden gekozen), invariantie (de voorkeur van het subject voor een bepaald alternatief mag niet afhankelijk zijn van de wijze van presentatie).

⁴³ Posterior odds = Likelihood ratio x Prior odds, ofwel herziene kans = factor waarmee eerdere verwachtingen moeten worden aangepast op basis van nieuwe informatie x oorspronkelijke kans.

⁴⁴ Libby (1981, pp. 51-54) bespreekt een variant op het lens model waarbij rekening wordt gehouden met probabilistic judgment.

⁴⁵ Bij het bepalen van de kwaliteit van de oordeels-/besluitvorming in de procesbenadering wordt gekeken naar de interne consistentie van de oordeels-/besluitvorming, b.v. dat niet gehandeld wordt in strijd met het transitiviteitsbeginsel.

Kwaliteit van oordeels- en besluitvorming kan op andere wijzen bepaald worden: Bonner (2008, pp. 35-46) noemt:

- Het vergelijken van feitelijke uitkomsten met de voorspelde uitkomsten van statistische modellen. Eerder besprak ik het Brunswik lens model waarin de achievement index als maatstaf geldt voor de mate waarin de werkelijke uitkomsten overeenkomen met de voorspelde uitkomsten. Bonner (2008, p. 36) noemt verschillende andere maatstaven die gebruikt kunnen worden om feitelijke uitkomsten te vergelijken met voorspelde uitkomsten⁴⁶.
- Het beoordelen van de mate waarin oordeels-/besluitvorming geschiedt op basis van theorieën, standaarden en andere regels (bijvoorbeeld corporate governance codes).
- Het vergelijken van de oordeels-/besluitvorming van verschillende individuen of van dezelfde persoon in de loop der tijd.
- De tijd en de kosten die gepaard gaan met het uitvoeren van de taak.

7.3.3 Onderzoek naar het besluitvormingsproces op microniveau (process tracing)

In het Brunswik lens model en soortgelijke modellen wordt verondersteld dat een subject simultaan alle informatie-elementen kan verwerken. Het model geeft echter geen inzicht hoe een individu feitelijk komt tot een beoordeling/voorspelling/beslissing. Het model komt niet overeen met de wijze waarop feitelijk oordelen worden geveld / beslissingen worden genomen. Ook de normatieve modellen houden onvoldoende rekening met de wijze waarop oordelen/beslissingen feitelijk tot stand komen. In de ‘models of risky choice’ wordt bijvoorbeeld verondersteld dat het individu alle alternatieven kent die hem/haar ter beschikking staan. Uit onderzoek naar ‘probabilistic judgment’-modellen blijkt dat mensen hun opvattingen naar aanleiding van nieuw informatie niet aanpassen overeenkomstig de theorie en dat er verschillende heuristieken worden gehanteerd. Hoewel deze modellen belangrijke inzichten kunnen verschaffen is er ook behoefte aan verklaringen van de wijze waarop oordeels-/besluitvorming feitelijk tot stand komt. Hiermee kunnen tekortkomingen worden ontdekt en verbeteringen worden doorgevoerd, leidend tot een hogere kwaliteit van de oordeels-/besluitvorming. Een stroming binnen JDM-onderzoek is ‘problem solving’. Er wordt onderzocht welke stappen een individu doorloopt om tot een oordeel/beslissing te komen en hierbij wordt ook ingegaan op de stappen die worden genomen voor het moment van oordeelsvorming/beslissing, bijvoorbeeld het zoeken naar informatie, het verlagen van aspiratieniveaus. Een belangrijk verschil met de normatieve modellen is dat er geen ‘juist’ probleemoplossend gedrag wordt onderscheiden.

‘Methoden die vooral gebruikt zijn op het gebied van auditing zijn ‘process tracing’-technieken⁴⁷. Eén van die methoden betreft ‘verbal protocol analysis’. Hier krijgt de beoordelaar/beslisser een aantal cases voorgelegd en wordt gevraagd om elke stap die hij/zij neemt om tot een oordeel/beslissing te komen nauwkeurig verbaal weer te geven. Op deze wijze kan een beslissingsboom gereconstrueerd worden waarin het stapsgewijze verloop van de beoordeling/beslissing wordt weergegeven (Godfrey et al, 2006, p. 347, 348). Deze methode heeft als voordeel dat een beter begrip ontstaat van de wijze waarop oordelen/beslissingen tot stand komen, er kunnen gemakkelijk tekortkomingen worden geconstateerd en verbetering worden aangebracht. De methode is met name van belang voor het traceren van de wijze waarop informatie wordt verzameld en verwerkt en hoe oordeels-/besluitvorming tot stand komt. Op basis hiervan worden knowledge-based expertsystemen ontwikkeld.

Op grond van onderzoek naar de relatieve voorspellende waarde van lens modellen in vergelijking tot process tracing technieken⁴⁸ concluderen Godfrey et al. (2006, p. 353) dat de aard van de oordeels-/besluitvorming van invloed kan zijn op de wijze waarop informatie wordt verwerkt.

⁴⁶ Genoemd worden: de probability score, calibration en bias.

⁴⁷ Process tracing is een verzameling van technieken waarmee wordt gepoogd het feitelijke proces van oordeels-/besluitvorming te achterhalen. Naast verbal protocol-methoden wordt ook gebruik gemaakt van interviews. Ook het meten van oogbewegingen, om te onderzoeken welke informatie aandacht krijgt kan worden gerekend tot process tracing technieken.

⁴⁸ Godfrey et al. (2006) verwijst naar onderzoek van Larcker en Lessig (1983) en Selling en Shank (1989). Larcker en Lessig vinden in een experiment waarin een keuze moest worden gemaakt tussen verschillende aandelen dat process tracing modellen tot betere resultaten leiden dan lineaire statistische modellen. Selling en Shank vonden precies het tegenovergestelde in een taak betreffende de voorspelling van faillissement.

Er zijn ook nadelen⁴⁹ namelijk: het verbaal weergeven kan van invloed zijn op het beslissings-/beoordelingsproces en daarmee op de uitkomsten; een groot deel van de beschikbare informatie kan waarschijnlijk niet goed verbaal worden weergegeven; verbale weergaven van individuen hoeven niet overeen te komen met het feitelijke gedachteproces. Daar komt bij dat de steekproef (het aantal mensen dat bereid is deel te nemen aan een experiment) meestal gering is, hetgeen belemmeringen oplevert voor toepassing van statistische technieken en beperkingen stelt aan de veralgemeniseerbaarheid van de uitkomsten (externe validiteit). Beperkingen betreffende de interne validiteit⁵⁰ worden door goed gecontroleerde experimenten goeddeels opgelost (Libby, 2002). Veel experimenten op het gebied van auditing beperken de wijze waarop ervaren accountants in het experiment⁵¹ informatie mogen verwerken om zo een gecontroleerde omgeving in het experiment te bewerkstelligen. Bijvoorbeeld Hoffman, Joe en Moser (2003) onderzoeken in een experimentele (gecontroleerde) opzet of ervaren accountants de door hen normaliter toegepaste strategie voor de verwerking van informatie verlaten en tot andere oordelen komen als zij gedwongen worden bewijsmateriaal in een tevoren vastgestelde volgorde te verwerken ('constraint environment'). De auteurs vergelijken de relatieve aandacht voor nieuw bewijsmateriaal van ervaren en onervaren accountants in een constraint versus een unconstrained omgeving. In overeenstemming met de verwachting verschillen de going concern oordelen van ervaren accountants van die van onervaren accountants alleen wanneer sprake is van een unconstrained omgeving. Dit verschil in oordeelsvorming wordt veroorzaakt door een verschil in aandacht voor nieuw bewijs.

7.3.4 Experimenteel onderzoek

In paragraaf 7.2.2. wees ik op een de stelling van Libby et al. (2002) dat belangrijk bewijs dat de kapitaalmarkt niet efficiënt is geleid heeft tot hernieuwde aandacht voor de wijze waarop individuen beslissingen nemen en hoe deze beslissingen koersen beïnvloeden. Een andere factor die daarbij een belangrijke rol heeft gespeeld betreft volgens Libby et al. (2002, p. 778, 779) de nieuwe theoretische inzichten uit psychologie, financieringsleer en economie. Met name psychologische theorieën betreffende beperkte rationaliteit (bounded rationality) (Simon, 1957), de rol van heuristieken (Tversky en Kahneman, 1974), psychologische modellen over de wijze waarop mensen omgaan met risico's en beloningen (Hodder, Koonce en McAnally, 2001).

In de vroege experimenten op het gebied van financial accounting werd vooral onderzocht of specifieke verslaggevingskeuzes van het management (keuze van verslaggevingsmethoden; recognition versus disclosure; invloed van disclosures en presentatiewijzen) van invloed zijn op beslissingen van beleggers. Libby et al. (2002, p. 778) geven toe dat dergelijke vragen beter beantwoord kunnen worden door archival onderzoek, waarbij gebruik wordt gemaakt van grote representatieve steekproeven (market-based accounting research). Experimenteel onderzoek biedt daarentegen volgens deze auteurs belangrijke mogelijkheden te focussen op de effecten van variabelen die in een natuurlijke omgeving sterk met elkaar samenhangen om te bepalen onder welke omstandigheden en via welke processen bepaalde gebeurtenissen plaatsvinden. Experimenten zijn hiervoor uitermate geschikt omdat een eigen onderzoeksomgeving wordt geconstrueerd. Bij experimenteel *economisch* onderzoek ontvangen de participanten een beloning die afhangt van hun prestaties in het experiment om hen extra te motiveren⁵².

Bloomfield en Rennekamp (2008) geven aan hoe onderzoekers een 'virtuele wereld' met grotere institutionele complexiteit kunnen creëren en onderzoeken hoe dit in financiële verslaggeving een aanvulling kan zijn op de traditionele experimenten.

Experimenteel onderzoek is de methode waarbij één of meerdere onafhankelijke variabelen expliciet worden gemanipuleerd en nauwkeurige meting van de relevante variabelen kan worden gegarandeerd. Voor het beheersen van een variabele in een experiment wordt deze vastgesteld op een constant

⁴⁹ Zie: Klersey en Mock (1989).

⁵⁰ Er is sprake van interne validiteit als we causale relaties kunnen specificeren en dus rivaliserende hypothesen kunnen worden verworpen (Smith, 2003, p. 42).

⁵¹ Zie paragraaf 7.3.4 voor een bespreking van experimenteel onderzoek.

⁵² Callahan et al. (2006, p. 60) zien dit als een onderscheidend kenmerk van de experimenteel economische methode. In hun classificatie van experimenteel economisch onderzoek in accounting selecteren zij alleen artikelen waarin de participanten een prestatieafhankelijke beloning ontvangen.

niveau, of vastgesteld op verschillende niveaus over verschillende experimenten of op verschillende tijdstippen in hetzelfde experiment (vgl. V. Smith, 1982, p. 930). Een andere mogelijke wijze van beheersing is het toewijzen van de participanten volgens een toevalsprocedure aan een experimentele groep of (indien van toepassing) aan een controlegroep (Abdel-khalik en Ajinkya, 1979, p. 31). De experimentele groep is de groep participanten die de behandeling ondergaat en de controlegroep is de groep participanten die de behandeling niet ondergaat. De experimentele groep krijgt verschillende combinaties van de onafhankelijke variabelen toegewezen, waarvan het relatieve effect wordt gemeten. Dit wordt de behandeling (treatment) genoemd, die in een experiment wordt uitgevoerd (M. Smith, 2003, p. 100).

In het experiment wordt onderscheid gemaakt tussen de omgevingsaspecten (environment) en institutionele aspecten (institution). De omgeving bestaat uit kenmerken die kunnen worden gemanipuleerd of beheerst, zoals het aantal participanten, de onderwerpen die worden voorgelegd, informatie die vooraf wordt verstrekt, de ingangsniveaus van de participanten, et cetera. Institutionele aspecten betreffen de specifieke regels die de economische interactie bepalen van de aard en timing van oordelen en beslissingen en de wijze waarop dit vertaald wordt in (geldelijke) beloning voor de participanten (vgl. Callahan et al., 2006). Deze institutionele aspecten kunnen ook worden beheerst door de onderzoeker. In het experiment meet de onderzoeker de reactie op veranderingen in de omgeving of in institutionele aspecten in de vorm van de individuele oordeels-/besluitvorming van de participanten of de performance van het systeem.

Callahan (2006) deelt experimenten in in drie categorieën: market experiments, experimenten betreffende speltheoretische voorspellingen (zowel marktmodellen als principal-agent-modellen) en individual judgment modellen. Bij de eerste twee genoemde categorieën gaat het om interactie tussen subjecten met expliciete incentives gebaseerd op experimentele economie, bij laatstgenoemde categorie, individuele oordeels-/besluitvorming kunnen ook prestatieafhankelijke incentives in het experiment worden opgenomen. De in paragraaf 7.4 opgenomen voorbeelden betreffen individual judgment experimenten (kader 1, 3 en 4) en een experimenteel economisch onderzoek (kader 5).

Callahan (2006) classificeert 125 artikelen uit 14 accounting tijdschriften die gebruik maken van experimental economics in de periode van 12 jaar 1975 tot en met 2006. Hiervan hebben 29 betrekking op financial accounting; deze vallen in de categorie 'disclosure' en/of 'financial markets' (2 artikelen vallen onder beide categorieën). De meeste artikelen komen voor in The Accounting Review, Contemporary Accounting Research, Journal of Accounting Research en Accounting, Organizations and Society.

Validiteit

Eén van de voornaamste voordelen van experimenteel onderzoek is dat het een hoge mate van interne validiteit verzekert. Dit wil zeggen dat de verklaring die door experimenteel onderzoek gevonden is voor aangetoonde effecten alternatieve verklaringen in hoge mate uitsluit. Experimenteel onderzoek stelt de onderzoeker in staat de gemanipuleerde variabelen volledig te beheersen, waardoor een causale relatie tussen de verschillende variabelen kan worden vastgesteld. Naarmate de voorwaarde van de volledig beheerste experimentele omgeving wordt losgelaten vermindert de interne validiteit en kunnen geen strikte causale relaties worden geconstateerd, hooguit verbanden in de vorm van correlaties (Smith, 2003, p. 101).

Externe validiteit betreft de mate waarin de conclusies kunnen worden gegeneraliseerd, met andere woorden zijn de resultaten ook geldig bij gewijzigde specifieke taak (een andere omgeving), een andere methode van meten en een andere populatie (tijd en plaats)⁵³. De (geringe) representativiteit van participanten in het experimenteel onderzoek kan afbreuk doen aan de externe validiteit. Vooral als professionals worden vervangen door studenten of als het aantal participanten in het experiment gering⁵⁴ is, kan de externe validiteit in gevaar komen. Libby et al. (2002, p. 776) merken daarover er op dat het door expliciet te concentreren op de individuele eigenschappen en de omgevingskenmerken mogelijk is door experimenteel onderzoek na te gaan hoe en wanneer de uitkomsten van het onderzoek

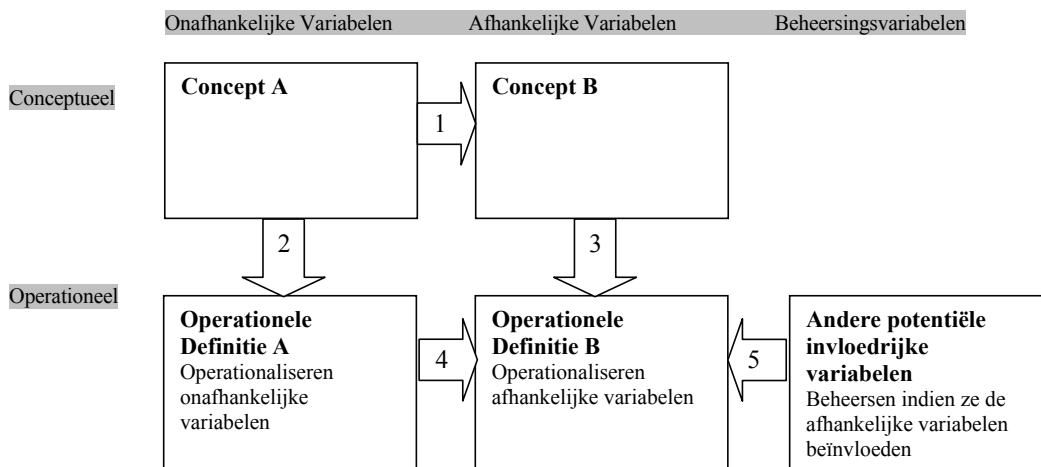
⁵³ Een belangrijk kritiekpunt op eerder onderzoek was dat onvoldoende aandacht werd beteed aan de externe validiteit.

⁵⁴ Hiervoor zijn technieken ontwikkeld om dit te voorkomen.

generaliseerbaar zijn en op welke wijze veranderingen in deze institutionele kenmerken het gedrag zullen veranderen.

In het vroege experimenteel onderzoek op het gebied van financial accounting werd uitgegaan van een enge visie op institutionele kenmerken van de omgeving. Hierbij werd (impliciet) verondersteld: 1) dat verslaggevingskeuzes neutraal zijn en niet worden beïnvloed door motieven van managers of accountants de cijfers te beïnvloeden; 2) dat reacties op financiële informatie niet beïnvloed worden door kennis en incentives van de informatiegebruikers; en 3) dat de interactie tussen de informatiegebruikers de uitkomsten van het onderzoek niet wijzigen (Libby et al. 2002, pp. 779, 780). In recent experimenteel onderzoek wordt een bredere visie op institutionele kenmerken gehanteerd en wordt meer aandacht besteed aan de interactie tussen kenmerken van het individu en van de omgeving. Libby et al. (2002, p. 780) verwoorden het (vertaald; cursief ook in origineel) aldus: “Twee belangrijke individuele kenmerken zijn *kennis* en *motivatie* van de verschaffers en gebruikers van informatie. Deze bepalen de doelstellingen van partijen, en hoe zij financiële verslaggeving gebruiken om hun doelstellingen te bereiken. Belangrijke omgevingskenmerken omvatten de *complexe regels* waar financiële verslaggeving mee te maken heeft, het *bestaan van financiële markten*, en de *strategische interacties* tussen verschaffers en gebruikers van informatie, maar ook tussen verschillende groepen gebruikers. Regels bepalen de keuzevrijheid voor managers en accountants, en kunnen ook het resultaat van hun acties (b.v. de uitkomst van rechtsgedingen). Financiële markten beïnvloeden de wijze waarop individuele beslissingen leiden tot geaggregeerde resultaten op de markt, zoals aandelenkoersen, liquiditeit en handelsvolume, en kunnen ook verschuivingen van welvaart tussen verschillende groepen beleggers bewerkstelligen. Strategische interacties omvatten de verwevenheid van incentives en acties van de vele partijen die te maken hebben met accounting beslissingen. De financial accounting setting omvat managers, accountants, beleggers en informatie-intermediairs (financieel analisten en de pers) die allen in strategische interacties met elkaar omgaan. Managers en accountants onderhandelen over de inhoud van de jaarrekening en de accountantsverklaring.” Libby et al. (2002) formuleren de kern van hun visie als volgt: Een succesvol experiment op het gebied van financial accounting maakt gebruik van de voordelen van de experimentele benadering om vast te stellen hoe, wanneer en (uiteindelijk) waarom belangrijke kenmerken van de financial accounting setting gedrag beïnvloeden (p. 776).

Van essentieel belang is een goed research design, waarbij interne en externe validiteit gewaarborgd zijn. Het volgende model is ontleend aan Libby (1981) en Libby et al. (2002)⁵⁵

Figuur 7.3 Het aangepaste predictive validity framework (vertaald uit Libby, 1981, p. 11)

⁵⁵ Het model is aangepast omdat in beide artikelen het model wordt toegepast op specifieke voorbeelden..

De vijf relaties in dit model worden door Libby et al. (2002, pp. 793-805) uitgebreid besproken. Zij richten zich op efficiëntie en effectiviteit van de onderzoeksopzet. De eerste relatie (link 1) betreft de onderzoeksvraag en het formuleren van hypothesen op basis van onderliggende theorie. Een goede hypothese stelt de relatie tussen twee of meer concepten aan de orde, is duidelijk en ondubbelzinnig geformuleerd en kan getoetst worden; zo onderzoekt Frederickson et al. (2006) of de verwerkingswijze van aandelenopties van invloed is op de inschatting door gebruikers van de betrouwbaarheid van de kostenpost in de winst-en-verliesrekening. Om de hypothese te toetsen, moet deze gebaseerd zijn op een theorie die beschrijft welke factoren het gedrag beïnvloeden in een experimentele omgeving. Op basis van de theorie worden bepaalde uitkomsten verwacht; de theorie is leidend voor de onderzoeksopzet. Zodra een theoretisch raamwerk is opgesteld, kan de onderzoeker bepalen welke variabelen kunnen worden gemanipuleerd en gemeten en welke variabelen kunnen worden beheerst.

Bij het opstellen van een hypothese in experimental research zijn er vier aspecten die extra aandacht behoren te krijgen in behavioral accounting research (Libby, et al, 2002, pp. 795-796), namelijk:

- de onderzoeksvraag moet in samenhang met het gehele onderzoeksontwerp extern valide zijn en mag niet ten koste gaan van een grotere mate van interne validiteit;
- de onderzoeksvraag moet zich richten op de wisselwerking tussen financial accounting en de onderliggende theorieën, zoals economie en psychologie;
- de onderzoeker dient zijn theorie zo min mogelijk te specificeren. Zo wordt voorkomen dat beargumenteerd wordt dat de resultaten vanuit een andere theorie verklaard kunnen worden;
- de hypothese dient te worden gebaseerd op een theorie die een causaal verband tussen de variabelen beschrijft.

Link 2 en 3 betreffen de operationalisering van de afhankelijke en onafhankelijke variabelen⁵⁶. Voor het waarborgen van een intern valide toets moet elke onafhankelijke variabele worden gemanipuleerd op een zodanige wijze dat slechts één theoretisch antecedent verandert per behandeling. Tegelijkertijd moet één operationele afhankelijke variabele worden geconstrueerd die de conceptuele variabele meet (Libby et al., 2002, p. 796).

Drie moeilijkheden die zich voordoen bij het operationaliseren van de variabelen zijn: (1) het vinden van het geschikte realiteitsgehalte van de prikkels ten behoeve van de participanten, (2) het kiezen van het geschikte niveau van de onafhankelijke variabelen, (3) het meten in plaats van het manipuleren van onafhankelijke variabelen (dit geniet niet de voorkeur, maar is soms noodzakelijk).

Link 4 en 5 betreffen de verbanden tussen de onafhankelijke variabelen en de afhankelijke variabelen respectievelijk tussen de afhankelijke variabelen en de controlvariabelen. Eén van de voornaamste voordelen van experimental research is dat de effecten van controlvariabelen beheerst kunnen worden door ze constant te houden of door het selecteren en toewijzen van participanten volgens een toevalsprocedure. Het selecteren en toewijzen van de participanten aan de behandeling volgens een toevalsprocedure, stelt de onderzoekers in staat oorzaak-gevolg-relaties aan te tonen. Het meten van controlvariabelen is nuttig om alternatieve verklaringen van de experimentele resultaten te toetsen (Libby et al., 2002, pp. 800-802).

Ten slotte gaat Libby et al. (2002, pp. 802-805) in op mogelijkheden om de efficiëntie van de onderzoeksopzet te vergroten, zonder in te boeten op de effectiviteit. Het betreft de keuzes ten aanzien van: 1) de participanten die aan het onderzoek deelnemen, 2) de kosten die de onderzoeker zich kan veroorloven en 3) het toepassen van een tussen-subjecten (*between-subjects*) of een binnen-subjecten (*within-subjects*) onderzoeksontwerp (Libby, et al., 2002, p. 802).

Ik ga niet in op specifieke vragen met betrekking tot het onderzoeksontwerp in experimenteel onderzoek, zoals:

⁵⁶ Construct validity is de mate waarin een abstract begrip succesvol wordt geoperationaliseerd, zoodat het gemeten kan worden: is het begrip-als-bedoeld (b.v. innovatiekracht) wijkt af van het begrip-als-gemeten (b.v. aantal nieuwe patenten). Construct validity omvat zowel de mate waarin het construct betrouwbaar gemeten kan worden als de mate waarin gemeten wordt wat je wilt meten. Kwok en Sharp (1998) geven een overzicht van variabelen (constructs) die in behavioral management accounting research voorkomen en de wijze waarop deze worden gemeten/geoperationaliseerd in artikelen in 25 accounting tijdschriften over de jaren 1990-1996. Smith (2003) bespreekt in zijn boek onder andere in hoofdstuk 3 de verschillende validiteitsconcepten.

- Kunnen er studenten gebruikt worden ter vervanging van professionals, en zo ja, onder welke voorwaarden. Voor een bespreking, zie: Smith (2003, pp. 101, 102)⁵⁷.
- Moeten de personen die deelnemen in een experiment geldelijk beloofd worden om hen (extra) te motiveren en op zinvolle wijze te participeren in het onderzoek. Voor een overzicht, zie: Bonner en Sprinkle (2002) en Bonner et al. (2000).
- Welke eisen moeten worden gesteld aan het onderzoeksontwerp, zoals omvang van de steekproef, statistische significantie⁵⁸, en dergelijke.
- De technieken die zijn ontwikkeld in het onderzoeksontwerp⁵⁹.

Libby et al. (2002, p. 783) classificeren experimenten aan de hand van relevante onderzoeksvragen. De kernvraag waarop deze classificatie berust, luidt: hoe interpreteren informatiegebruikers financiële verslaggeving, gegeven hun kennis omtrent de wet- en regelgeving, en hun kennis van de incentives van de verslaggevende entiteit? Deze kernvraag wordt door Libby et al. (2002) onderverdeeld in drie subvragen:

- Hoe kunnen accounting methoden en verschillende presentaties van gegevens de oordeels- en besluitvorming van beleggers en informatie-intermediairs (b.v. financieel analisten) met betrekking tot winstvoorspellingen en het schatten van de waarde van de onderneming beïnvloeden? Wat is de invloed van de wijze van presentatie van financiële gegevens op de oordeels-/besluitvorming? Wat is de reactie van gebruikers van financiële informatie op vrijwillige gegevensverstrekking? Wat is de reactie van gebruikers van informatie op vertekeningen in de informatieverstrekking door financieel analisten?
- Hoe gebruiken beleggers en financieel analisten de kenmerken van tijdreeksen van winsten voor het voorspellen van toekomstige winsten?; en
- Wat zijn de persoonlijke kenmerken en de proceskenmerken die de oordeels- en besluitvorming van de financieel analisten beïnvloeden bij het doen van voorspellingen en waarderingen?

7.3.5 Survey-onderzoek, field research, mixed methods

In paragraaf 7.1 gaf ik aan dat ook onderzoek naar de percepties van verschaffers, controleurs, intermediairs en gebruikers van informatie gerekend kan worden tot behavioral accounting research. Hier kan gedacht worden aan onderzoek in de vorm van interviews en enquêtes onder managers naar de motieven voor bepaalde verslaggevingskeuzes en het al dan niet verstrekken van bepaalde gegevens (bijvoorbeeld Graham, Harvey en Rajgopal, 2005⁶⁰); onderzoek in de vorm van interviews of enquêtes naar de informatiebehoeften van gebruikers van informatie (bijvoorbeeld AICPA, 1995), of naar de verwachte consequenties van de invoering van IFRS (onderzoek dat door een aantal accountantsorganisaties is verricht), of het gebruik van fair value-toepassingen (Gassen en Schwedler, 2008; 2009).

Gassen en Schwedler (2009) geven aan dat regelgevende instanties ‘decision usefulness’ (informatie moet nuttig zijn voor het nemen van economische beslissingen) hoog in het vaandel hebben staan, maar dat er in het accounting onderzoek geen onomstreden maatstaf of ‘rangvolgorde’ is voor ‘decision usefulness’ van concurrerende verslaggevingsconcepten, zoals reële waarde en historische

⁵⁷ Smith (2003, p. 103) merkt op dat het in toenemende mate moeilijk is, in de toptijdschriften, maar ook daarbuiten, experimenteel onderzoek gepubliceerd te krijgen waarbij volledig gebruik is gemaakt van studenten ter vervanging van professionals. Kotchetova en Saltiera (2004) nemen een tabel op waarin de achtergrond en het gemiddeld aantal jaren werkervaring wordt vermeld van JDM-artikelen die van 1995-2002 verschenen in de verschillende subdisciplines (auditing, financial accounting, information systems and accounting, management accounting, en taxation). Hieruit blijkt dat in ongeveer 1/3 van de artikelen (110 van 321) undergraduate students, MBA-students of graduate students als participanten werden ingezet en in ongeveer 2/3 van de artikelen gebruik werd gemaakt van professionals. Op het gebied van financial accounting ligt de verhouding op ongeveer de helft: in 18 van de 37 artikelen werden undergraduate students, MBA-students of graduate students als participanten ingezet.

⁵⁸ Borkowski et al. (2001) gaan in op het testen van statistische significantie in behavioral accounting research en vergelijken de uitkomsten met die van andere onderzoeksgebieden.

⁵⁹ Voor een bespreking van het onderzoeksontwerp verwijs ik naar Schepanski et al. (1992) en Harsha en Knapp (1990) en Smith (2003, pp. 104-108).

⁶⁰ Zie paragraaf 7.4.

kosten. Gassen en Schwedler (2008, 2009) verrichten een survey onder professionele beleggers en hun adviseurs en vragen naar de decision usefulness van verschillende waarderingsgrondslagen. Als er een marktwaarde beschikbaar is dan vinden de respondenten dit meestal de beste maatstaf ('mark-to-market') voor het nemen van economische beslissingen; als echter gebruik moet worden gemaakt van een model voor het schatten van de reële waarde ('mark-to-model'), dan vinden de respondenten deze maatstaf het minst nuttig voor het nemen van economische beslissingen. De rangvolgorde is overigens wel verschillend voor verschillende activa. De auteurs gebruiken multivariate analyse om aan te tonen dat het verschil tussen mark-to-market en mark-to-model toeneemt naarmate respondenten meer werkervaring en een beleggingsachtergrond hebben.

Andere onderzoeken onder gebruikers van financiële informatie zijn de onderzoeken van het American Institute of Certified Public Accountants (AICPA, 1995) en van de Association for Investment Management Research (Fleishman-Hillard, 2000) naar de informatiebehoeften van financieel analisten. Voor de Nederlandse situatie is onderzoek verricht naar het relatieve belang dat gebruikers (meestal toegespitst op financieel analisten) toekennen aan bepaalde onderdelen van de financiële verslaggeving (zoals balans, winst- en verliesrekening, jaarverslag, tussentijdse berichtgeving, persberichten, contacten met de directie)⁶¹. Wel is er empirisch onderzoek naar de informatiebehoeften van financieel analisten, gedetailleerd naar informatie-elementen, op deelgebieden⁶².

Survey-onderzoek naar de percepties heeft als nadeel dat het niet zeker is dat de respondent voldoende consciëntieus de vragenlijst invult en/of dat hij zich voldoende in de vraagstelling herkent. Er kunnen velerlei factoren en belangen meespelen die de validiteit van survey-onderzoeken kunnen verminderen; anderzijds zijn er ook technieken die hieraan tegemoetkomen. Bij survey-onderzoek door middel van een schriftelijke enquête (bijvoorbeeld onder financieel analisten) is de lage respons veelal een probleem⁶³.

Birnberg et al. (1990) bepleiten 'multiple methods'. Zij ontwikkelen criteria voor het beoordelen van empirisch onderzoek en analyseren op basis hiervan de sterke en zwakke punten van veldonderzoek, laboratorium (experimenteel) onderzoek en survey onderzoek en de mogelijkheden van elk van deze methoden om bij te dragen aan de ontwikkeling van theorieën en beleid. Omdat geen van de drie genoemde onderzoeksmethoden op alle criteria dominant is, wordt gepleit voor toepassing van verschillende methoden om het te onderzoeken fenomeen vanuit verschillende kanten te belichten. Dit kan gebeuren doordat een onderzoeker verschillende methoden toepast, dan wel door samenwerking tussen verschillende onderzoekers. Field research (veldonderzoek) vindt plaats in de natuurlijke omgeving; de auteurs onderscheiden case studies, veldstudies (hetzelfde als een case study, behalve dat er twee of meer organisaties worden onderzocht) en veldexperimenten. In case studies en veldstudies worden zowel kwalitatieve als kwantitatieve informatie gebruikt. In een experiment worden de onafhankelijke variabelen gemanipuleerd om het effect te bestuderen op de afhankelijke variabelen.

Young (1996) analyseert 44 survey studies op het gebied van management accounting over de periode 1985-1994 en kijkt naar het soort respondenten, de omvang van de steekproef, de response rate, in hoeverre follow-up procedures zijn gehanteerd, of er een non-response analyse is toegepast, en het

⁶¹ Het betreft de volgende onderzoeken: Klaassen en Schreuder (1980) onder aandeelhouders, directieleden, stafmedewerkers, beleggingsadviseurs en leden van de Ondernemingsraad; Vergoossen (1994) onder beleggingsanalisten; Bollen (1996) onder kredietbeoordelaars (loan officers) bij kredieten voor middelgrote en kleine ondernemingen en Hassink (2000, 2001) onder vakbondsonderhandelaars en leden van ondernemingsraden. Steeds gaat het om onderzoek naar de percepties van verschillende gebruikersgroepen aangaande het belang dat zij hechten aan verschillende onderdelen van de financiële verslaggeving. Voor zover mij bekend is er nooit een 'uitputtend' onderzoek verricht naar alle kwaliteitscriteria (zowel informatie-elementen als grondslagen voor waardering en resultaatbepaling).

⁶² Bijvoorbeeld het onderzoek van Bank et al. (1997) betreffende de percepties van financieel analisten ten aanzien van gesegmenteerde gegevensverstrekking. De aanleiding voor dit onderzoek was dat regelgevende instanties de regels omtrent gesegmenteerde gegevensverstrekking aanzienlijk wilden aanscherpen. Knoops en De Bruijn (2000) verrichten onderzoek naar de percepties van het management van ondernemingen ten aanzien van de verwerking van goodwill bij acquisities.

⁶³ Een voorbeeld van onderzoek naar het gebruik dat daadwerkelijk wordt gemaakt van verslaggevingsinformatie, vinden we bij Kamp (1998, 2000), die onderzoek verricht naar de inhoud van analistenrapporten met behulp van 'content analysis'.

soort maatstaf voor de afhankelijke variabele. Een dergelijke studie wordt meta-analysis genoemd.

7.3.6 Combinaties van behavioral accounting research met archival research en/of analytisch onderzoek

In paragraaf 7.3.1 en 7.3.2 zagen we dat in behavioral accounting research regelmatig gebruik wordt gemaakt van economische theorieën, met name in de ‘normatieve’ modellen. Koonce en Mercer (2005) stellen dat archival research goed gebruik zou kunnen maken van de inzichten van behavioral accounting research. Dat gebeurt tot op heden sporadisch. Zij classificeren 704 tijdschriftartikelen in 5 tijdschriften⁶⁴ over 12 jaar (1993-2004). Van de artikelen die de archival methode hanteren (665) gaat 98% uit van economische theorie en 2% van psychologische theorie; van de artikelen die de experimentele methode hanteren (39) hanteert 28% economische theorie en 72% psychologische theorie. Van alle onderzochte artikelen wordt 94% gerekend tot archival onderzoek. De auteurs noemen de volgende toepassingen van psychologische theorieën in archival onderzoek, waarbij psychologische theorieën tot afwijkende of beter gespecificeerde voorspellingen komen:

- onderzoek naar de effecten van earnings management op de oordeels- en besluitvorming van gebruikers van informatie⁶⁵;
- onderzoek naar de wijze waarop het format van de gegevensvertrekking van invloed is op het gebruik van informatie door beleggers;
- onderzoek naar de vraag wanneer en hoe motieven van financieel analisten de rapportages van deze financieel analisten beïnvloeden (vertekening in het zoeken naar en verwerken van nieuwe informatie);
- onderzoek naar de vraag hoe managers een reputatie verwerven op het gebied van financiële verslaggeving;
- onderzoek naar reacties van beleggers op veranderingen in het beleid ten aanzien van gegevensverstrekking (disclosure policy);
- onderzoek naar de wijze waarop financieel analisten expertise ontwikkelen.

Het komt dus voor dat in archival (en analytisch) onderzoek gebruik wordt gemaakt van de inzichten uit behavioral accounting research en dat in behavioral research gebruik wordt gemaakt van economische theorie. Een combinatie van analytisch onderzoek en behavioral onderzoek treffen we soms aan in onderzoek naar de interactie tussen verschillende partijen (zie bijvoorbeeld Bowlin et al., 2009)⁶⁶. Maines, Salamon en Sprinkle (2006) bespreken de rol van experimenteel onderzoek vanuit een information economics perspectief. Maines en Wahlen (2006) ontwikkelen een raamwerk met behulp waarvan zij eerder archival en behavioral onderzoek naar betrouwbaarheid van accounting informatie evalueren. Hageman (2008) wijst op de voor- en nadelen van archival, behavioral en kwalitatief onderzoek en bepleit triangulatie. Hoewel verschillende auteurs wijzen op de voordelen van combinatie van verschillende onderzoeksmethoden (dit wordt triangulatie genoemd), komt het toch weinig voor binnen één onderzoek. In paragraaf 9.3 ga ik nader in op ‘mixed-method research’.

7.4 Voorbeelden onderzoek naar earnings management

In overeenstemming met hoofdstuk 5 en 6 wordt earnings management in een ruime betekenis gehanteerd. Het omvat verslaggevingskeuzes (keuzes van waarderingsgrondslagen, schattingen, gegevensverstrekking, presentatie, keuze van frequentie en timing van publicatie) en reële transacties (keuzes betreffende de structuur en omvang van productie- en investeringsactiviteiten) gericht op het beïnvloeden van de financiële verslaggeving opdat daarmee bepaalde doelstellingen worden bereikt⁶⁷. De doelstellingen kunnen betrekking hebben op motieven voor earnings management en motieven voor

⁶⁴ Het betreft de volgende vijf tijdschriften: The Accounting Review, Contemporary Accounting Research, Journal of Accounting and Economics, Journal of Accounting Research en Review of Accounting Studies.

⁶⁵ Het in hoofdstuk 6 behandelde artikel van Burgstahler en Dichev (1997) is gebaseerd op inzichten uit de prospect theory; de auteurs verklaren op grond hiervan dat kleine verliezen veel minder frequent voorkomen dan kleine winsten.

⁶⁶ Dit artikel wordt besproken in paragraaf 7.4 (kader 5).

⁶⁷ Een soortgelijke ruime definitie van earnings management wordt ook gehanteerd door Libby en Seybert (2009), Fields et al. (2001) in hun reviews van behavioral accounting studies respectievelijk positive accounting studies op het gebied van earnings management.

voluntary disclosures. In paragraaf 5.4 noemde ik motieven die betrekking hebben op de kapitaalmarkt, contractuele motieven, motieven die betrekking hebben op het voorkómen van regulering, motieven die betrekking hebben op het onderhouden van goede relaties met stakeholders, persoonlijke motieven van het management en motieven waarbij het belang van de onderneming voorop staat.

Libby en Seybert (2009) geven een overzicht van de recente literatuur, in het bijzonder de wijze waarop experimenteel onderzoek en survey onderzoek hebben bijgedragen aan een beter begrip van earnings management en accounting choice. Zij zien de genoemde verslaggevingskeuzes en reële transacties (die gericht zijn op earnings management) als onderling afhankelijke beslissingen van managers, accountants en toezichthouders⁶⁸. Zij richten zich met name op de vraag hoe deze beslissingen worden beïnvloed door regulering op het gebied van financiële verslaggeving, accountantscontrole en corporate governance⁶⁹. Het is verwonderlijk dat gebruikers van informatie en met name de wijze waarop zij omgaan met de verstrekte informatie, niet in het model zijn opgenomen. De essentie is dat door de in paragraaf 7.3.4 beschreven experimentele opzet waaronder beslissingen worden genomen zodanig wordt gecreëerd dat de causale verbanden kunnen worden ontdekt. Het is dan mogelijk de rol van specifieke actoren te onderzoeken.

Hierna volgen enkele voorbeelden van onderzoeken naar earnings management:

1. Op het gebied van accounting en auditing ben ik de laatste twee decennia nauwelijks studies tegen gekomen waarin het Brunswick lens model wordt gehanteerd⁷⁰. Een uitzondering betreft een artikel van Luft en Shields (2001). Zie kader 1.

Kader 1: Luft, J.L. en M.D. Shields (2001). Why does fixation persist? Experimental evidence on the judgment performance effects of expensing intangibles. *The Accounting Review*, 76(4), 561-587.

In een experiment wordt aangetoond dat indien individuen informatie gebruiken over het ten laste van de winst-en-verliesrekening brengen (expensing) dan wel het activeren (capitalizing) van uitgaven van immateriële vaste activa, de eerstgenoemde verwerkingswijze (expensing) significant de nauwkeurigheid, consistentie, consensus, en het zelf-inzicht vermindert van subjectieve winstvoorspellingen door deze individuen. Dit betekent dat de individuen de verschillen in verwerking niet doorzien en gefixeerd zijn op de winstcijfers. In dit artikel wordt vooral onderzocht of mogelijkheden om te leren leidt tot minder fixatie. Leren blijkt niet een snelle remedie te zijn tegen fixatie omdat accounting het leerproces zelf kan beïnvloeden. Dit is in overeenstemming met psychologische theorieën die door de auteurs worden besproken. Het artikel biedt een verklaring waarom fixatie blijft bestaan ondanks accounting kennis bij gebruikers en ondanks mogelijkheden om door middel van leren fixatie te elimineren.

Door de experimentele onderzoeksopzet worden verschillende alternatieve verklaringen voor fixatie geëlimineerd. De volgende hypothesen worden getoetst.

⁶⁸ De auteurs spreken van directors. Dit past in een 'one-tier governance model'.

⁶⁹ Libby en Seybert (2009) geven aan dat experimenteel onderzoek naar earnings management en verslaggevingskeuzes twee soorten studies omvat: studies over individuele oordeels- en besluitvorming (behavioral research) die voornamelijk gericht zijn op manipulatie van de omgeving en observatie van gedrag van ervaren participanten die hun incentives kennen vanuit de praktijk; en multiperson studies, ofwel experimenteel economisch onderzoek, waar participanten incentives hebben en onderling interacteren. Dit laatste betreft speltheoretische modellen en die laat ik buiten beschouwing. Zij zijn van mening dat veel vragen betreffende de invloed van regulering op de beslissingen het beste onderzocht kunnen worden door gebruik te maken van beide methoden.

⁷⁰ Karelaia en Hogarth (2008) verrichten een meta-analyse van lens model studies. Hoewel zij verschillende tekortkomingen constateren (de modellen bestuderen niet zo zeer hoe goed mensen tot een oordeel/beslissing komen, maar richten zich meer op de taakomstandigheden die leiden tot verschillende niveaus van oordeelvorming, met inbegrip van leren; er is onvoldoende aandacht in lens studies voor de mogelijkheid tot veralgemeniseerbaarheid van de resultaten: laboratoriumstudies mogen niet blindelings worden geëxtrapoleerd naar natuurlijke omstandigheden), zijn zij onder de indruk van de rijkdom aan bevindingen. Zij concluderen dat nog veel nieuwe inzichten bij toepassing van het lens model kunnen worden verkregen.

H1a: Individuals' profit predictions will be less accurate when expenditures on intangibles are expensed than when they are capitalized.

H1b: Individuals' profit-prediction achievement (r_a) will be lower when intangibles are expensed than when they are capitalized.

r_a is de achievement index: $r_a = G \cdot R_e \cdot R_s + C \cdot (1 - R_e^2)^{1/2} \cdot (1 - R_s^2)^{1/2}$. Zie noot 28.

H2a: Matching (G) in individuals' profit predictions will be lower when intangibles are expensed than when they are capitalized.

H2b: In predicting profits, individuals will underweight the significant lagged effect of intangibles expenditures more when these expenditures are expensed than when they are capitalized.

H2c: Individuals' profit predictions will be less consistent (lower R_s) when intangibles are expensed than when they are capitalized.

H3: Individuals' profit-prediction consensus will be lower when intangibles are expensed than when they are capitalized.

H4: Individuals' self-insight into their profit predictions will be lower when intangibles are expensed than when they are capitalized.

Voor het onderzoek werden 37 studenten gebruikt die een prestatie-afhankelijke beloning ontvingen.

2. In kader 2 wordt een uitgebreid survey-onderzoek besproken.

Kader 2: Graham, J.R, Harvey, C.R., & Rajgopal, S. (2005). The economic implications of corporate financial accounting. *Journal of Accounting and Economics*, 40, 3-73.

De auteurs doen verslag van een uitgebreide survey onder meer dan 400 financieel directeurs (chief financial officers) naar gehanteerde verslaggevingsmethoden en gegevensverstrekking. De volgende vragen worden gesteld:

- Do managers care about earnings benchmarks or earnings trends and, if yes, which benchmarks are perceived to be important?
- What factors motivate firms to exercise discretion, and even sacrifice economic value, to manage reported earnings?
- How well do various academic theories explain earnings management and voluntary disclosure?

Deze vragen worden afgezet tegen onderzoeksbevindingen in archival en analytisch onderzoek. De auteurs onderzoeken deze vragen met behulp van een combinatie van veldinterviews en een enquête.

De auteurs zijn van mening dat hun onderzoek vier belangrijke resultaten oplevert:

- Voor wat betreft de financiële verslaggeving vinden managers winsten belangrijker dan cash flows; dit is in strijd met de nadruk die in de financieringsliteratuur op cash flows wordt gelegd. Dit kan betekenen dat winsten meer informatiewaarde hebben dan cash flows, maar het kan evengoed betekenen dat managers ten onrechte focussen op winsten in plaats van op cash flows. De belangrijkste winstbenchmarks zijn de kwartaalwinst ten opzichte van de winst van hetzelfde kwartaal in het voorgaande jaar, en de consensus schatting van financieel analisten. Managers beschrijven een afweging tussen de korte termijn noodzaak winsten te behalen en de langetermijndoelstelling van waardemaximalisatie van de investeringen.
- Managers vinden het belangrijk om winstbenchmarks (earnings per share) te halen of te overtreffen, primair om de aandelenkoers te beïnvloeden en hun eigen welvaart via carrièremogelijkheden en externe reputatie, en in mindere mate vanwege prikkels met betrekking tot leningsvoorwaarden, credit ratings, politieke zichtbaarheid en werknemersbonussen (die juist traditioneel in de literatuur heel belangrijk worden gevonden). Managers verschaffen vrijwillig informatie vanwege 'helderheid en begrijpelijkheid' voor beleggers. Onvoldoende duidelijkheid, of een reputatie van het niet verstrekken van juiste en nauwkeurige informatie kan volgens de respondenten leiden tot onderwaardering van de aandelen. Anderzijds zijn er wel zorgen over het verstrekken van gevoelige informatie aan concurrenten en over het creëren van een precedent in het verstrekken van bepaalde vrijwillige informatie die misschien moeilijk is vol te houden (zoals winstvoorspellingen door het management).

- Uitgaande van constante cash flows, hechten managers grote waarde aan een egaal winstpatroon (winstegalisatie). Dit is in de academische literatuur onderbelicht. Een grote meerderheid van de respondenten geeft de voorkeur aan een egaal winstpatroon. Bij een egaal winstpatroon kan een financieel analist betere winstvoorspellingen afgeven. De auteurs komen op een verbazingwekkende 78% van de managers die bereid is economische waarde op te offeren in ruil voor een egaal winstpatroon. Managers vinden dit de juiste keuze, gelet op de sterke (over-)reacties van de beurs op het niet halen van de benchmark.
 - Managers zijn bereid economische waarde op te offeren om de winstverwachtingen van financieel analisten en beleggers te halen en daarmee een scherpe koersdaling te vermijden. Zij zeggen echter wel dat zij aarzelend staan tegenover administratieve aanpassingen binnen de grenzen van GAAP.
- De auteurs hebben een breed onderzoek opgezet, betreffende earnings management en voluntary disclosures. De antwoorden van de respondenten worden gerelateerd aan ondernemingsspecifieke kenmerken, zoals: de omvang van de onderneming, de P/E ratio, leverage, credit rating, insider stock ownership, leeftijd van de CEO, opleidingsniveau van de CEO.

3. Kader 3 biedt een samenvatting van een onderzoek van Hunton et al. (2006) waarin de invloed van transparantie op het earnings management gedrag van managers wordt onderzocht. In eerder onderzoek, bijvoorbeeld door Hirst en Hopkins (1998), wordt in een soortgelijk experiment aangetoond dat gebruikers van informatie bij meer transparantie earnings management eerder herkennen. Bij Hirst en Hopkins (1998) ging het om de vraag of de wijze van presentatie van het comprehensive income van invloed is op de oordeelsvorming en of daarmee earnings management door meer transparantie beter herkend wordt. Hunton et al. (2006) bestuderen daarentegen het gedrag van managers. Dit gebeurt in een experimentele opzet.

Kader 3: Hunton, J.E., Libby, R., & Mazza, C.L. (2006). Financial reporting transparency and earnings management. *The Accounting Review*, 81(1), 135-157.

Eerder onderzoek heeft aangetoond dat meer transparantie in financiële verslaggeving, met name ten aanzien van de presentatie, het ontdekken van earnings management vereenvoudigt. In deze studie wordt aangetoond dat een grotere mate van transparantie in de rapportage van comprehensive income⁷¹ de kans verkleint dat managers earnings management toepassen op het vlak van de toegenomen transparantie. In een experiment beslissen 62 financieel directeurs en ceo's welke available for sale securities in een portfolio zij verkopen. In het experiment worden de transparantie van de comprehensive income rapportage en de relatie tussen de voorspelde winst en de consensus winstvoorspelling gemanipuleerd in een 2 x 2 between-subjects onderzoeksofzet. Als de voorspelde winsten onder (boven) de consensus voorspelling liggen, verkopen participanten available-for-sale securities die de winst verhogen (verlagen). De zelden gebruikte, meer transparante presentatie van comprehensive income leidt tot een significante reductie van earnings management, zowel van winstverhogend als van winstverlagend earnings management. Participanten in de minder transparante setting geven aan dat pogingen om earnings management toe te passen niet zonder meer duidelijk zullen zijn voor gebruikers, zullen leiden tot hogere aandelenkoersen, en geen invloed zullen hebben op de reputatie van het management ten aanzien van de integriteit van de verslaggeving. Anderzijds geven participanten in de meer transparante setting aan dat gebruikers earnings management gemakkelijk zullen herkennen, dat het nadelig is voor de aandelenkoers en dat het de reputatie van het management ten aanzien van de integriteit van de verslaggeving zal schaden. De auteurs concluderen dat verslaggevingsregels die meer transparantie eisen, leiden tot minder earnings management op het vlak van de toegenomen transparantie, of tot verschuiving van toepassing van earnings management naar gebieden waar het minder zichtbaar is.

4. De studie die ik behandel in kader 4 is wederom een experimenteel onderzoek, maar nu gaat het wel om de oordeelsvorming van gebruikers en is het experiment niet in een laboratorium uitgevoerd, maar

⁷¹ Comprehensive income is het totaalresultaat; het geeft de totale performance van de onderneming weer, namelijk het nettoresultaat vermeerderd met alle waardemutaties.

in de vorm van een survey. Uit het onderzoek blijkt dat de keuze van de verwerkingwijze van optieregelingen voor personeel van invloed is op de oordeels-/besluitvorming door beleggers, in casu de beoordeling van de betrouwbaarheid van de financiële verslaggeving en het bedrag dat beleggers bereid zijn te beleggen in de onderneming.

Kader 4: Frederickson, J.R., Hodge, F.D., & Pratt, J.H. (2006). The evolution of stock option accounting: disclosure, voluntary recognition, mandated recognition, and management disavowals. *The Accounting Review*, 81(5), 1073-1093.

De auteurs rapporteren de resultaten van een experiment waarin relatief ervaren (sophisticated) gebruikers van jaarrekeningen gegevensverstrekking beoordelen op het gebied van aandelenopties voor het management. De auteurs voorspellen dat verplichte verwerking in de winst-en-verliesrekening (zoals vereist in SFAS 123 Revised) leidt tot een hogere inschatting door gebruikers van de betrouwbaarheid dan vrijwillige verwerking in de winst-en-verliesrekening (zoals toegestaan onder SFAS 123) en dan vrijwillige gegevensverstrekking in de toelichting (zoals toegestaan onder SFAS 123). Dit wordt bevestigd in het onderzoek. Gebruikers vinden vrijwillige gegevensverstrekking in de toelichting het minst betrouwbare alternatief. Gebruikers beleggen meer in een onderneming die kiest voor verwerking in de winst-en-verliesrekening⁷².

Participanten zijn alumni van een Amerikaanse business school die zijn afgestudeerd met een graad in accounting of finance en woonachtig zijn in de Verenigde Staten. Willekeurig werden 1.000 potentiële participanten geselecteerd en per mail benaderd; 40 pakketjes waren undeliverable; 220 bruikbare pakketjes werden terugontvangen; dat leidde tot een response rate van 23%. De respondenten hebben gemiddeld 11 jaar ervaring in het analyseren van de performance van ondernemingen; en gemiddeld 16 jaar accounting-gerelateerde werkervaring; 79% van de participanten is certified public accountant. Het experiment bestaat uit 6 cellen. Er werden twee variabelen gemanipuleerd: 1) de reporting omgeving (vrijwillige gegevensverstrekking in de toelichting, zoals toegestaan volgens SFAS 123, vrijwillige verwerking zoals toegestaan onder SFAS 123, en verplichte verwerking zoals vereist volgens SFAS 123R) en 2) stock option disavowal (aanwezig of afwezig). De 'stock option disavowal' betreft een uitspraak over het nut van de gekozen verwerkingwijze in de toelichting.

5. In kader 5 wordt een studie behandeld vanuit een multiperson setting. De uitgangspunten worden eerst onderbouwd vanuit de speltheorie. Managers die eerder ervaring hebben opgedaan als controlerend accountant passen minder agressieve accounting methoden toe.

Kader 5: Bowlin, K., Hales, J., & Kachelmeier, S.J. (2009). Experimental evidence of how prior experience as an auditor influences managers' strategic reporting decisions. *Review of Accounting Studies*, 14(1), 63-87.

Het komt vaak voor dat controlerend accountants later in hun carrière verantwoordelijk worden voor de verslaggeving van ondernemingen. In dit artikel wordt de invloed van ervaring als controlerend accountant onderzocht op het jaarrekeningbeleid van die managers. De auteurs gaan hier niet in op het probleem dat deze accountants niet onafhankelijk zouden zijn als een accountant wordt aangesteld bij een onderneming die hij/zij in het verleden gecontroleerd heeft. Zij gaan uit van de meer voorkomende gevallen waarbij een accountant in dienst treedt bij een onderneming die door een ander kantoor gecontroleerd wordt. De auteurs ontwikkelen eerst een speltheoretisch model en zetten vervolgens een experiment op waarin de belangrijkste kenmerken van de spanning tussen accountant en rapporterend managers worden gevangen. Financiële verslaggeving wordt gezien als een strategisch spel tussen accountant en rapporterend manager.

In het spel worden de acties van de accountant vereenvoudigd tot 'toegewijd' (diligent) of 'slordig' (lax)

⁷² De auteurs onderzoeken ook de invloed van een mededeling van het management over de betrouwbaarheid van de berekeningswijze. Het gaat dan om een uitspraak waarbij de toegepaste methode (verwerking in de winst-en-verliesrekening) wordt verloochend.

en de acties van de rapporterende manager als ‘agressief’ of ‘voorzichtig’. Op deze wijze wordt endogeen bepaald wat het beste antwoord is op de actie van de andere partij⁷³. Er worden twee versies onderscheiden van het ‘auditor-reporter game’, die alleen van elkaar verschillen voor wat betreft de payoff als de rapporterende manager ‘agressief’ rapporteert en de accountant kiest voor een ‘toegewijde’ audit. In dat geval wordt de ‘agressieve’ accounting ontdekt. In een ‘weak-deterrent regime’ is de vergoeding voor de rapporterende manager nog wel aanwezig, bij een ‘strong-deterrent regime’ wordt de vergoeding voor de rapporterende manager nul. Dit beoogt een afspiegeling te zijn van sancties voor het ontdekken agressieve rapportering.

Omdat het moeilijk blijft met speltheorie alleen door middel van een payoff-matrix te ontdekken hoe accountants zich gedragen hebben de auteurs een experiment opgezet. De speltheoretische opzet helpt bij het formuleren van hypothesen.

Er worden 8 sessies uitgevoerd van 90 minuten, met vier sessies onder elk van de regimes. Het aantal participanten is 12 per sessie (dus in totaal 96); de participanten zijn geselecteerd uit ‘upper-division undergraduate accounting classes’ van een accounting curriculum aan een universiteit. In het experiment worden twee variabelen gemanipuleerd in een between-subjects design: de payoff voor ontdekt agressief rapporteringsgedrag, en de wijze waarop participanten ervaring opdoen, in casu in de rol van rapporterende manager of in de rol van accountant. Het experiment bestaat uit drie fasen en in de eerste fase doen de participanten ervaring op.

De belangrijkste bevinding uit het onderzoek is dat rapporterende managers die eerder ervaring hebben opgedaan als controlerend accountant gevoeliger zijn voor strenge strafmaatregelen indien verkeerd gerapporteerd wordt dan rapporterende managers die hetzelfde aantal perioden ervaring hebben opgedaan, maar dan volledig in de rol van rapporterende manager. Dat geldt vooral voor rapporterende managers die in hun vroegere rol als controlerend accountant relatief ‘toegewijd’ (diligent) waren.

7.5 Evaluatie behavioral accounting research

7.5.1 Het belang van behavioral accounting research; sterke en zwakke punten

Behavioral accounting research is belangrijk omdat het:

- inzicht geeft in de wijze waarop mensen informatie gebruiken en verwerken;
- inzicht geeft in de wijze waarop verschillende beoordelaars/beslissers accounting informatie m.b.t. bepaalde onderwerpen verschaffen, verwerken en gebruiken en de wijze waarop gecommuniceerd wordt;
- ex ante inzicht geeft voor regelgevende instanties doordat onderzoek wordt gedaan naar reacties/percepties van personen voordat de regelgeving van kracht wordt;
- leidt tot effectievere en efficiëntere taakvervulling van beslissers door betere oordeels-/besluitvorming (Godfrey et al., 2006, p. 343-344).

In een paar oudere artikelen (Burgstahler en Sundem, 1989; Dyckman, 1998) wordt gewezen op het toenemend aantal behavioral accounting studies in belangrijke accounting en auditing tijdschriften. Williams et al. (2006) constateren echter een afname van de invloed van behavioral accounting onderzoekers in de Verenigde Staten⁷⁴. De elite van de academische accounting wereld in de Verenigde Staten wordt gedomineerd door PhD-afgestudeerden aan de elitescholen, waar grote affiniteit is met toepassing van methoden uit economie en financieringstheorie. Behavioral accounting research als belangrijk ‘dialect’ neemt in betekenis af (Williams et al., 2006, p. 814). Dankzij het tijdschrift *Accounting, Organizations and Society* en enkele nieuwere tijdschriften is dat volgens deze auteurs niet

⁷³ Een consistente strategie van voorzichtig rapporteren door de manager en nauwkeurig auditen door de accountant leidt niet tot een evenwichtssituatie. Als de manager ‘voorzichtig’ is, dan kan de accountant volstaan met een ‘slordige’ audit, terwijl een ‘slordige’ audit voor de manager de mogelijkheid biedt om kortetermijnwinsten te behalen door ‘agressief’ te rapporteren. Daarom wordt een ‘mixed-strategy’-evenwicht geïntroduceerd, waarbij iedere speler een waarschijnlijkheid kiest voor een evenwicht voor elke actie die de andere speler indifferent maakt. Dit is een techniek die wordt toegepast in speltheoretische modellen. Ik ga hier verder niet op in.

⁷⁴ Als maatstaven voor invloed wordt gehanteerd het aantal artikelen in de vier toptijdschriften, en lidmaatschap van de redactie van deze tijdschriften. Academische onderzoekers worden gerekend tot de accounting elite op basis van de universiteit waar ze hun PhD hebben behaald.

het geval in Europa. Mijns inziens moet een belangrijke kanttekening worden gemaakt bij de bevindingen van Williams et al. (2006). Allereerst beperkt hun analyse zich tot de vier toptijdschriften ("The Accounting Review", "Journal of Accounting Research", "Journal of Accounting and Economics", en "Accounting, Organizations and Society") over de jaren 1960 tot en met 1999. Veel artikelen van behavioural accounting onderzoekers verschijnen in andere tijdschriften, zoals "Behavioral Research in Accounting", "Advances in Accounting Behavioral Research", "Auditing. A Journal of Practice and Theory" en andere tijdschriften, die niet tot de top-4 gerekend worden. In de tweede plaats constateer ik dat vooral vanaf 2000 ook in "The Accounting Review", "Journal of Accounting Research", "Contemporary Accounting Research" en "Review of Accounting Studies" regelmatig behavioral accounting artikelen verschijnen, waarbij voornamelijk de experimentele methode wordt toegepast. Libby et al. (2002), Libby en Seybert (2009) en Callahan et al. (2006) constateren juist een opleving van behavioral accounting onderzoek. Ook survey-onderzoek verschijnt wel in de toptijdschriften⁷⁵. Wel moet worden geconstateerd dat psychologische theorieën steeds vaker worden toegepast in archival onderzoek⁷⁶.

Gibbins en Swieringa (1995) concluderen (in 1995) dat "judgment research in accounting and auditing is diverse and shows no signs yet of settling down to a standard paradigm or the sum of accepted wisdom". Zeven jaar later schetsen Libby et al. (2002) een veel rooskleuriger beeld; de kritiekpunten ten aanzien van eerder onderzoek zijn overwonnen en zij stellen dat succesvolle experimenten op het gebied van financial accounting mogelijk zijn die belangrijke voordelen bieden boven andersoortige studies voor het bepalen hoe, wanneer en (uiteindelijk) waarom belangrijke kenmerken van financial accounting settings het gedrag van verschillende participanten beïnvloeden.

Op het gebied van financial accounting overheerste oorspronkelijk de gedachte dat het niet zinvol is individueel gedrag op kapitaalmarkten te bestuderen omdat het bij een efficiënte kapitaalmarkt geen invloed heeft op het evenwicht in de kapitaalmarkt. Onderzoek op het gebied van behavioral finance heeft echter aangetoond dat individuele vertekeningen ('biases') in oordeels- en besluitvorming van individuen persistent en regelmatig zijn en daarmee wel van invloed zijn op de koersen en handelsvolumina op kapitaalmarkten. Dit heeft (mede) geleid tot een opleving van experimenteel onderzoek. In paragraaf 7.3.4 citeerde ik Libby et al. (2002), die aangeven dat aan de tekortkomingen van behavioral accounting onderzoek tegemoet is gekomen en dat dit heeft geleid tot een opleving van het onderzoek, met name experimenteel onderzoek en survey research. Theorieën gebaseerd op een combinatie van economische en psychologische aspecten bieden door middel van experimenteel onderzoek de mogelijkheid duidelijker de mechanismen die individueel gedrag en marktgedrag beïnvloeden te specificeren en er is meer focus op onderwerpen die voor de financiële verslaggeving van belang zijn, zoals de invloed van kennis en motivatie van de beslisser, de complexe informatieomgeving, regulering en strategische interactie (Libby et al., 2002, p. 776). Tegenwoordig heeft experimenteel onderzoek een bredere visie op deze institutionele kenmerken, waarbij de interactie tussen de individuele eigenschappen en de omgevingskenmerken wordt benadrukt. Ook dit leidt tot een bredere acceptatie van experimenteel onderzoek.

Een experiment wordt zodanig opgezet dat de onafhankelijke variabelen kunnen worden gemanipuleerd en andere variabelen kunnen worden gecontroleerd. Dit stelt de onderzoekers in staat de effecten van verslaggevingskeuzes te onderzoeken en daarbij sterkere causale relaties te ontdekken (zie Libby et al., 2002; Libby en Sybert, 2009; Libby en Luft, 1993). In een experimenteel onderzoek kunnen de rollen van verschillende groepen participanten worden onderzocht. Experimenten kunnen worden onderscheiden in individual judgment experimenten en experimenteel economische experimenten⁷⁷. In een aantal multiperson experiments zien we een speltheoretische setting⁷⁸ (bijvoorbeeld Bowlin, Hales en Kachelmeier, 2009).

⁷⁵ Het in paragraaf 7.4 besproken onderzoek van Graham et al. (2005) is een survey-onderzoek (onderzoek naar de percepties van managers) en datzelfde geldt deels ook voor het in paragraaf 7.4 besproken onderzoek van Frederickson et al. (2006).

⁷⁶ In hoofdstuk 9 zal ik hier nader op ingaan.

⁷⁷ Experimenteel onderzoek kan verder worden onderverdeeld in marktexperimenten en speltheoretische experimenten (zie paragraaf 7.3.4).

⁷⁸ Zie paragraaf 7.4.

Als belangrijk voordeel van zowel experimenteel onderzoek als survey research wordt genoemd dat het ex ante kan worden toegepast, dat wil zeggen dat het onderzoek nuttig is voor regelgevende instanties bij het opstellen van verslaggevingsregels.

Behavioral accounting research kent een aantal beperkingen. Allereerst de beperkingen van experimenteel onderzoek.

- Experimenteel onderzoek heeft als belangrijke beperking de representativiteit van de beslissingen, van de opzet van het onderzoek en van de participanten (Libby en Seybert, 2009, p. 6). Experimenten die onder verschillende omstandigheden of in een andere periode zijn uitgevoerd kunnen leiden tot strijdige resultaten; het onderzoek is moeilijk reproduceerbaar.
- De casus die aan participanten wordt voorgelegd is partieel, een versimpelde weergave van de werkelijkheid. Het is moeilijk de werkelijke omstandigheden na te bootsen, waardoor de omstandigheden waaronder het experiment wordt uitgevoerd, verschillen van de feitelijke omstandigheden.
- Vaak worden studenten gebruikt in een experiment ter vervanging van de werkelijke beoordelaars/beslissers, vooral in experimenteel economisch onderzoek. In behavioral judgment experimenten worden daarentegen de incentives vaak niet goed weergegeven (vaak ontbreekt een geldelijke prikkel) en wordt geen aandacht besteed aan de economische marktomstandigheden waarin de subjecten interacteren.
- Ten slotte is het aantal subjecten dat participeert in een experiment beperkt en zijn de kosten hoog. Aan het eerste bezwaar kan deels tegemoet worden gekomen door de keuze van de onderzoeksopzet.

Deze beperkingen kunnen ertoe leiden dat de resultaten niet veralgemeniseerbaar zijn, met andere woorden, de externe validiteit is in het geding. De externe validiteit kan worden vergroot, maar dat gaat vaak ten koste van de interne validiteit, omdat bijvoorbeeld de manipulatie van de onafhankelijke variabelen wordt opgegeven of omdat afhankelijke variabelen moeilijker controleerbaar zijn.

Kachelmeier en King bespreken de beperkingen van laboratoriumexperimenten gedetailleerder, met in hoeverre het experimenten ex ante nuttige informatie kunnen opleveren voor regelgevende instanties. Zij vergelijken individual judgment studies met economische experimenten. Individual judgment studies trachten weliswaar het oordeels-/besluitvormingsproces na te bootsen, maar er zijn volgens Kachelmeier en King (2002, p. 222) twee belangrijke bezwaren:

- Als in deze individual judgment experimenten geen prestatieafhankelijke prikkels aanwezig zijn, dan is het onzeker of de participanten voldoende inspanning verrichten. Er zijn echter ook individual judgment experimenten waar participanten wel een prestatieafhankelijke beloning ontvangen.
- Voor zover het om oordeels-/besluitvorming op markten gaat, en zelfs als wel sprake is van prestatieafhankelijke beloning voor de participanten, blijft de kritiek van Gonedes en Dopuch (1974) geldig dat individuele oordelen/beslissingen niet noodzakelijkerwijs geaggregeerd gedrag impliceren. Ook al is de kapitaalmarkt niet zo efficiënt als gedacht werd en ook al is er sprake van zodanig veel individuele vertekeningen in oordeels-/besluitvorming van beleggers dat deze persistent en regelmatig zijn, dan nog kunnen arbitragemogelijkheden leiden tot een marktevenwicht. Onderzoek van (kapitaal)markten veronderstelt een onderzoeksopzet waarin sprake is van strategische interactie tussen participanten.

Verder merken Kachelmeier en King (2002, p. 226, 227) terecht op dat keuzes voor verslaggevingsalternatieven door het management niet in een vacuüm plaatsvinden. In een experimentele opzet worden verslaggevingskeuzes exogeen bepaald door de onderzoeker, als gemanipuleerde 'treatment' dan wel endogeen, als de participanten (of strategische partijen) kunnen kiezen tussen alternatieven. Bijvoorbeeld in het onderzoek van Hunton et al. (2006) wordt het format waarin informatie over comprehensive income ter beschikking wordt gesteld aan de participanten gemanipuleerd (exogeen). Hier kunnen participanten niet strategisch kiezen uit verschillende verslaggevingsalternatieven (endogeen). Bovendien worden alleen de verslaggevingsalternatieven betreffende comprehensive income in de beschouwing betrokken. Kachelmeier en King (2002, p. 227) zien dit niet als een groot bezwaar als de verschillende perspectieven worden gezien als verschillende stukjes van een puzzel. Exogene manipulatie van alternatieve verslaggevingskeuzes is behulpzaam bij

sommige beleidskwesties van regelgevende instanties, terwijl het endogeen opnemen van deze keuzes in de oordeels-/besluitvorming behulpzaam is voor de beantwoording van andere vragen. De benaderingen zijn complementair.

Vergelijken we experimenten met surveys dan zie ik ook hier complementariteit. Bij experimenten zijn er problemen met de representativiteit van de onderzoeksofzet, het aantal participanten en de oordeels-/besluitvorming. Een beperkt aantal variabelen kan worden gemanipuleerd of beheerst en daarom kunnen moeilijk conclusies worden getrokken omtrent de omvang van de (causale) effecten die worden gemeten. Daar staat tegenover dat in deze beperkte, gecontroleerde setting wel duidelijk geïsoleerde (causale) effecten kunnen worden vastgesteld. Bij surveys wordt vaak een deel van de manipulatie- en beheersmogelijkheden opgeofferd, waardoor een ruimere en meer representatieve set oordelen/beslissingen kan worden voorgelegd aan een groter aantal participanten. Bij enquêtes doet zich vaak het probleem voor van de beperkte response⁷⁹. Libby en Seybert (2009, p. 6) concluderen uit de bespreking van de sterke en zwakke punten dat archival studies, experimenten en surveys elkaar aanvullen en zij beleiden een multi-method benadering.

7.5.2 Wetenschapsfilosofische veronderstellingen

Behavioral accounting research verschilt in twee opzichten van de in hoofdstuk 6 besproken economische benaderingen, namelijk de onderliggende theorieën die gehanteerd worden (veelal ontleend aan cognitieve psychologie en soms ook sociologie tegenover economie) en de gehanteerde onderzoeksmethoden (experimenteel onderzoek, survey onderzoek en veldonderzoek tegenover archival research). De laatste jaren zien we vaker pleidooien voor en toepassingen van combinaties van onderzoeksmethoden, omdat de onderzoeksmethoden elkaar aanvullen.

Een belangrijk verschil tussen de economische en de gedragsmatige benaderingen betreft de veronderstellingen van de neoklassieke economie. Waar in de economische benaderingen wordt uitgegaan van efficiënte kapitaalmarkten, perfecte informatie, nutsmaximalisatie en rationeel gedrag⁸⁰, stelt behavioral accounting research daarvoor in de plaats inefficiënte kapitaalmarkten, framing⁸¹, heuristieken en beperkte rationaliteit.

A. Ontologie

De ontologische positie van behavioral accounting research wordt aangeduid met 'realisme'. De werkelijkheid wordt beschouwd als een concreet iets dat werkelijk aanwezig is. De sociale werkelijkheid is even 'echt' als de werkelijkheid in de natuurwetenschappen; dat wil zeggen dat in de sociale wetenschappen, net als in de natuurwetenschappen wetten kunnen worden afgeleid over menselijk gedrag. Onderzoekers proberen met behulp van statistische technieken verbanden aan te tonen. Met behulp van experimenteel economisch onderzoek wordt gezocht naar causale verbanden.

In het onderzoek wordt uitgegaan van een 'onveranderlijke structuur' van de werkelijkheid, die immers bepaald wordt door wetten. Dit komt bijvoorbeeld naar voren bij het Brunswik lens model, waar getracht wordt een optimale weging van de verzameling informatie-elementen te ontwikkelen op basis van de gerealiseerde voorspellingen, die in het verleden zijn gedaan. De 'optimale parameters' worden gebruikt voor de oordeels-/besluitvorming voor nieuwe gevallen; beoordelaars/beslissers kunnen hierdoor 'leren'. Dit veronderstelt dat de relatie tussen de informatie-elementen en de uitkomst ('criterion event') een vaste (wetmatige) relatie is, die ook in de toekomst zal gelden⁸². Een ander probleem is dat de beoordeling/beslissing ook medebepalend is voor de uitkomst⁸³. Leergedrag speelt in behavioral

⁷⁹ Er zijn verschillende boeken over survey research, zoals Groves et al. (2004).

⁸⁰ Zie hoofdstuk 6 voor nuanceringen.

⁸¹ De wijze waarop informatie wordt gepresenteerd en de volgorde waarin informatie wordt verstrekt is van invloed op de oordeels-/besluitvorming.

⁸² Williams (1982) noemt dit de 'predictive ability paradox in behavioral accounting research'.

⁸³ Bijvoorbeeld: als op basis van de geschatte parameters in een insolventievoorspellingsmodel wordt besloten geen krediet te verlenen, dan leidt deze beslissing zelf al tot het 'uitkomen' van de voorspelling dat de onderneming insolvent is. De historische gegevens zijn gebaseerd op kredieten die daadwerkelijk verstrekt zijn; kredieten die niet verstrekt zijn omdat ze volgens de beoordelaar/beslissers, dus volgens het model, niet voldeden, worden niet meer geregistreerd.

accounting wel een rol maar wordt alleen gezien als een mogelijkheid om betere beslissingen te kunnen nemen.

De veronderstelde onveranderlijke structuur houdt in dat menselijk gedrag niet plaats- en tijdgebonden is, dat mensen zich onder gelijke omstandigheden altijd op dezelfde wijze gedragen en dat mensen dezelfde omstandigheden op verschillende tijdstippen op dezelfde wijze beoordelen. De werkelijkheid kan worden gevonden door onderzoek naar het concrete gedrag van de delen en naar de relaties tussen de delen. De werkelijkheid is objectief en kan worden waargenomen (middels zintuiglijke waarneming) en kan nauwkeurig worden gemeten. Onderzoekers bestuderen een (klein) deel van de werkelijkheid en zien dit als puzzelstukjes in een groter geheel.

B. Epistemologie

De epistemologische positie hangt samen met de ontologische positie en wordt gekenmerkt door dualisme en objectiviteit. Theorie staat los van waarnemingen die worden gebruikt voor het verifiëren van theorie (dualisme). Men gelooft in de mogelijkheid van een objectieve en waarde vrije wetenschap, zolang de voorgeschreven onderzoeksmethoden worden gehanteerd. Alleen via zintuiglijke waarneming kan toegang worden verkregen tot het object van onderzoek. Kennis heeft de vorm van verklarende theorieën.

Kennis in de sociale wetenschappen wordt verworven door bestudering van veranderingsprocessen. In eerste instantie gaat het om de bestudering van de invloed van de omgeving en de wijze waarop het onderzoeksobject (b.v. de mens, een organisatie) zich aanpast aan deze omgeving.

C. Methodologie

1. Visie op plaats van de wetenschapper. Gepoogd moet worden zo veel mogelijk de intersubjectiviteit te waarborgen. Men gelooft in het ideaal van de waarde vrije van het onderzoek en de wetenschappelijke methode is hierop gebaseerd.
2. Methode. Er wordt zo veel mogelijk vastgehouden aan de eis van controleerbare waarneming. Gezocht wordt naar regels voor wetenschappelijk onderzoek om de validiteit van het onderzoek te waarborgen. Operationalisering van abstracte begrippen vindt plaats door begrippen of uitspraken in concrete kwantitatieve termen, waardoor de 'werkelijkheid' door tellen en meten in kaart wordt gebracht. De wetenschappelijke uitkomsten moeten intersubjectief en meetbaar zijn: er is een fundamenteel verschil tussen een objectieve (intersubjectieve) registratie en een normatieve uitspraak. Statistische wetmatigheden worden uitgebreid onderzocht.
3. Research style. Nadruk ligt op het zoeken naar causale verbanden en het ontwikkelen van modellen, waarbij veel aandacht is voor de construct-, interne en externe validiteit. Er worden voornamelijk kwantitatieve methoden toegepast, maar ook wel kwalitatieve methoden. Steeds is sprake van een gecontroleerde werkelijkheid.
4. Veronderstelling betreffende de menselijke aard. In behavioral accounting research wordt veel aandacht besteed aan psychologische theorieën betreffende beperkte rationaliteit (bounded rationality), de rol van heuristieken en psychologische modellen over de wijze waarop mensen omgaan met risico's en beloningen. In de normatieve modellen (paragraaf 7.3.2) en in de normatieve toepassing van het Brunswik lens model (zie paragraaf 7.3.1) wordt rationeel economisch gedrag als norm gesteld en wordt dit vergeleken met werkelijk gedrag, zodat in deze modellen nog wel wordt uitgegaan van geïdealiseerde voorstellingen van menselijk gedrag. De metaforen van de mens die zich aanpast aan zijn omgeving ('man as adaptor') en van de mens die vooral informatie verzamelt, verwerkt en op basis hiervan handelt ('man as information processor') zijn van toepassing.

D. Sociale filosofie

1. Relatie tussen theorie en praktijk. Kennis cumuleert en meer kennis leidt tot maatschappelijke vooruitgang, omdat men steeds beter in staat is tot beheersing van natuur en maatschappij. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen doelstellingen, die gegeven en politiek bepaald zijn enerzijds en wetenschap, die de middelen vaststelt om de doelstellingen te bereiken anderzijds (sociale technologie).
2. Visie op maatschappelijke verandering. Bestaande institutionele structuren worden geaccepteerd; er wordt verondersteld dat de maatschappij en de organisaties in die maatschappij stabiel zijn en dat

conflicten steeds beter kunnen worden beheerst door het ontwikkelen van toegesneden beheersingssystemen.

Ten slotte

Zoals eerder gemeld is het een kwestie van interpretatie hoe een bepaalde denkrichting moet worden gepositioneerd voor wat betreft de wetenschapsfilosofische veronderstellingen. Op de veronderstellingen met betrekking tot ontologie en epistemologie wordt in de onderzochte literatuur niet ingegaan. Dat er een werkelijkheid bestaat onafhankelijk van ons kennen en dat we die werkelijkheid kunnen waarnemen en beschrijven, wordt als een vanzelfsprekendheid aanvaard. De wijze waarop conclusies worden geformuleerd in de verschillende artikelen doet vermoeden dat wordt uitgegaan van een onveranderlijke structuur van de werkelijkheid (er worden nauwelijks voorbehouden gemaakt ten aanzien van de 'universele' geldigheid van de conclusies).

Uit het bovenstaande blijkt dat behavioral accounting research wat betreft de wetenschapsfilosofische veronderstellingen niet veel afwijkt van de in hoofdstuk 6 behandelde economische benaderingen. De belangrijkste verschillen zitten in de methode (C2), de research style (C3) en de veronderstelling omtrent de menselijke aard (C4). We zien dat binnen behavioral accounting research ook economische theorieën omtrent menselijk gedrag worden gehanteerd (de 'normatieve' modellen) en dat in archival research soms gebruik wordt gemaakt van psychologische theorieën. De experimenteel economische methode veronderstelt strategisch gedrag tussen participanten. In de experimentele onderzoeksopzet worden financiële prikkels ingezet om participanten te motiveren, ervan uitgaande dat hiermee het realiteitsgehalte van de onderzoeksopzet hoger wordt.

7.6 Samenvatting

In de gedragsmatige benaderingen is de aandacht gericht op de wijze waarop verschaffers, controleurs en gebruikers van verslaggevingsinformatie tot oordelen en beslissingen komen, of op percepties van deze (groepen van) individuen of organisaties. Hier wordt uitgegaan van 'beperkte rationaliteit' en komt de vraag aan de orde hoe (groepen van) individuen of organisaties feitelijk informatie produceren, gebruiken en verwerken, tot welke oordelen of beslissingen zij komen op basis van deze informatie. Het doel is beoordeling van de kwaliteit van de oordeels- en besluitvorming en trachten tot verbeteringen te komen. Vooral in de Verenigde Staten is er de invloed van besluitvormingstheorie (judgment and decision making research), waarbij inzichten uit de cognitieve psychologie worden gebruikt. Het gaat hier om specifieke technieken waarmee wordt gemeten hoe mensen feitelijk informatie produceren, gebruiken en verwerken. Eén van de belangrijkste onderzoeksmethoden is het (laboratorium)experiment. In recent onderzoek constateren we dat in behavioral accounting research sporadisch gebruik wordt gemaakt van economische theorieën en omgekeerd dat in economische theorieën (archival research) gebruik wordt gemaakt van inzichten uit behavioral accounting research.

Een belangrijk verschil tussen de economische benaderingen en de gedragsmatige benaderingen is de wijze waarop empirisch onderzoek wordt uitgevoerd. Onderzoek in de economische benaderingen 'market-based accounting research' en 'positive accounting theory' maakt meestal gebruik van de 'archival method'; hierbij wordt gebruik gemaakt van secundaire bronnen: gegevens die eerder zijn vastgelegd in archieven/databanken en die gegevens kunnen voor verschillende onderzoeksvragen worden gebruikt. In gedragsmatige benaderingen wordt veelal gebruik gemaakt van primaire bronnen, waarbij gegevens door de onderzoeker zelf worden verzameld volgens de experimentele methode, veldonderzoek of survey-onderzoek. In recente literatuur wordt benadrukt dat archival en experimental onderzoek elkaar heel goed kunnen aanvullen (zie paragraaf 7.3.4).

De onderzoeksmethoden die in behavioral accounting research dominant zijn (experimental method, field research en survey research) bieden voordelen voor onderzoek dat relevant is voor regelgevende instanties, omdat hiermee (ex ante) uitspraken kunnen worden gedaan over de verwachte gedragsmatige effecten van het hanteren van bepaalde verslaggevingsmethoden of het verstrekken van bepaalde verslaggevingsgegevens.

Hoofdstuk 8: Interpretatieve, kritische en postmodernistische perspectieven

8.1 Inleiding

In hoofdstuk 4 heb ik kort de interpretatieve, kritische en postmodernistische benaderingen van accounting geduid en geplaatst in het totaal van onderzoek op het gebied van accounting theorie. In hoofdstuk 6 gaf ik aan dat in onderzoek in de economische benaderingen wordt uitgegaan van het raamwerk van de neoklassieke economie. Hoewel in de gehanteerde modellen de veronderstellingen van de ‘conventional wisdom’ van de zestiger jaren van de vorige eeuw werden losgelaten, hetgeen leidde tot verfijndere (mathematische) modellen, bleef de neoklassieke kern van de economische benaderingen grotendeels onveranderd, namelijk economische rationaliteit en de overtuiging dat het marktmechanisme leidt tot efficiënte allocatie van productiemiddelen (vgl. Ryan et al., 2002, pp. 77, 78). Een belangrijke beperking van de economische benaderingen, gebaseerd op de neoklassieke theorie, is dat wordt uitgegaan van geaggregeerd gedrag. In market-based accounting research wordt onderzocht wat de invloed is van accounting informatie op het geaggregeerde gedrag van participanten op de kapitaalmarkten, tot uitdrukking komend in koersen en rendementen, verhandelde volumina, bid-ask spreads et cetera. In positief accounting research wordt gezocht naar verklaringen voor de geaggregeerde verslaggevingskeuzes (in de meest ruime betekenis van het woord) van het management van ondernemingen¹. Dergelijke economische theorieën bieden alleen verklaringen voor geaggregeerde relaties tussen variabelen. Individuele ondernemingen kunnen weinig met dergelijke geaggregeerde theorieën.

In de zestiger jaren van de vorige eeuw leidde kritiek op de veronderstellingen van de neoklassieke economie, die als uitgangspunt werden gehanteerd in de economische benaderingen, ertoe dat onderzoekers, vooral op het gebied van management accounting zich gingen richten op psychologie (gedragsmatige aspecten, zie hoofdstuk 7), organisatie-theorie en sociale theorie².

In behavioral accounting research wordt niet uitgegaan van geaggregeerd gedrag, maar staat juist de individuele oordeels-/besluitvorming centraal. Toch zien we dat ook hier getracht wordt algemene relaties te ontdekken. Ik constateerde dat de ontologische en epistemologische veronderstellingen van de economische en gedragsmatige benaderingen niet van elkaar verschillen. In beide benaderingen wordt uitgegaan van een sociale werkelijkheid die even ‘echt’ is als de werkelijkheid van de natuurwetenschappen en wordt verondersteld dat er algemene verbanden (wetten) kunnen worden ontdekt door onderzoekers waarmee zij kunnen komen tot verklaringen en voorspellingen. Dit gebeurt zowel in de economische als in de gedragsmatige benaderingen door het opstellen van hypothesen en het toetsen van deze hypothesen door middel van statistische technieken³.

¹ Dat de aan dit geaggregeerde gedrag ten grondslag liggende veronderstelling van rationeel economisch handelen niet realistisch is lijkt de onderzoekers die kiezen voor de economische benaderingen niet te hinderen. Ryan et al. (2002, p. 78) verklaren dit door de achterliggende filosofie van het instrumentalisme van Milton Friedman, die beweerde dat het waarheidsgehalte van veronderstellingen niet relevant is; het is alleen belangrijk of je met de theorie goede voorspellingen kunt doen. Market-based accounting research en positive accounting research kunnen weliswaar individueel gedrag niet verklaren; met deze theorieën kan wel geaggregeerd gedrag worden verklaard en voorspeld.

² Ryan et al. (2002, p. 83, 84) geven aan dat dit organisatie-theoretisch onderzoek zich ook richtte op algemene relaties tussen omgevingsfactoren (zoals technologie, onzekerheid en complexiteit) en variabelen betreffende de organisatie (zoals organisatiestructuur, (de)centralisatie, taakcomplexiteit) enerzijds en accounting variabelen (gehanteerde technieken en procedures, zoals plannings- en budgetteringstechnieken) anderzijds. Het gaat hier om zogenaamde cross-sectional studies. Er wordt dan verondersteld dat kennis van de ontdekte algemene relaties managers in staat zou stellen accounting systemen te ontwikkelen die passen bij de kenmerken van hun organisatie. Deze studies staan bekend als ‘contingency theory’. Dergelijke studies, gebaseerd op het ontdekken van statistisch significante relaties, hebben volgens Ryan et al. (2002, p. 78, 79, 84) dezelfde methodologische tekortkomingen als de economische theorieën: cross-sectional studies kunnen relaties beschrijven tussen bepaalde variabelen op een bepaald moment, zij kunnen bepaalde trends waarnemen en voorspellen, maar zij kunnen niet de processen verklaren van de ontwikkelingen van accounting systemen in organisaties. Daarvoor moeten organisaties veel diepgaander bestudeerd worden over een langere termijn.

³ In de voorgaande twee hoofdstukken bleek dat (economische) archival en behavioral onderzoek naar elkaar toegroeien. In behavioral research wordt ook gebruik gemaakt van economische theorieën (met name in een variant van het Brunswik lens model en in de ‘normatieve’ theorieën; zie paragraaf 7.3.1 en 7.3.2) en, hoewel in archival research nog niet veel gebruik wordt gemaakt van psychologische theorieën, zijn er wel pleidooien

Bij behavioral accounting research gaat het om de wijze waarop verschafters, controleurs en gebruikers van accounting informatie tot oordelen/beslissingen komen. Hoewel het doel is om een betere oordeels-/besluitvorming te bewerkstelligen wordt accounting informatie toch meestal gezien als een onafhankelijke variabele, die vooraf, dus voor de oordeels-/besluitvorming, gegeven is. De accounting informatie wordt bovendien gezien als onafhankelijk van de werkelijkheid, d.w.z. de organisatie waar de informatie betrekking op heeft. In nieuwe benaderingen die geïnspireerd zijn door de organisatietheorie en/of de sociale theorie wordt accounting geplaatst in een bredere context.

In de organisatietheoretische benadering gaat het om de actieve manieren waarop een bepaalde manier van accounting vorm kan geven aan de setting waar accounting deel van uitmaakt of deze zelfs (mede) kan creëren. Accounting kan niet worden geïsoleerd van de processen waarop accounting betrekking heeft of waaraan het betekenis ontleent, ongeacht of deze processen zich afspelen binnen of buiten een bepaalde setting of organisatie. De oproep van Hopwood (1983) tot bestudering van 'accounting in action' heeft voornamelijk betrekking op management accounting en auditing, maar wij zullen laten zien dat ook op het gebied van financial accounting interessante onderzoeken hebben plaatsgevonden.

De aandacht voor sociale theorie heeft ertoe geleid dat op een heel andere manier tegen accounting wordt aangekeken: accounting wordt door onderzoekers niet gezien als een instrument voor de neutrale (feitelijke) weergave van economische activiteiten, maar als een 'social and institutional practice' (Hopwood en Miller, 1994). Accounting wordt gezien als een geheel van activiteiten ('practices'), waarmee gepoogd wordt mensen, processen en organisaties te beïnvloeden om bepaalde doelen te bereiken. Deze accounting activiteiten beïnvloeden (of creëren) en worden ook beïnvloed door de sociale werkelijkheid: zij beïnvloeden bijvoorbeeld de wijze waarop alternatieven worden beoordeeld, de wijze waarop activiteiten en processen vorm worden gegeven en de wijze waarop wij onszelf en anderen zien. Miller (1994, p. 1) formuleert het kernachtig als volgt: "Accounting has come to be regarded as a *social and institutional practice*, one that is intrinsic to, and constitutive of social relations, rather than derivative or secondary" (cursief in origineel). Vrij vertaald: Accounting wordt beschouwd als een sociale en institutionele activiteit, die volledig is ingebed in sociale relaties en sociale relaties ook vormgeeft. Ofwel "accounting is socially constructed and socially constructing".

Miller (1994) geeft aan dat bij deze visie van accounting als 'social and institutional practice' ten minste de volgende drie aspecten kunnen worden genoemd:

- 'capacities': de nadruk op accounting als technologie. Accounting als technologie betreft een bepaalde manier van zichtbaar maken van gebeurtenissen en processen, en door de specifieke vorm van zichtbaarheid wordt de wereld veranderd. Miller noemt dit de 'transformative capacity'⁴.
- 'conditions': de nadruk op het complexe taalgebruik en betekenissen in accounting. Miller hanteert de term 'rationales': accounting practices betreffen niet alleen cijfermatige berekeningen, maar omvatten ook specifieke discursieve representaties en specifiek taalgebruik, waardoor abstracte begrippen (bijvoorbeeld efficiency) kunnen worden 'berekend' en 'gekend'. Dit wordt wel

daartoe van verschillende onderzoekers (zie paragraaf 7.3.6 en hoofdstuk 9). In hoofdstuk 6 kwam ook reeds naar voren dat in sommige economische theorieën de veronderstelling van 'volledige rationaliteit' werd vervangen door 'beperkte rationaliteit'. Behavioral accounting research lijkt volledig ingekapseld in 'mainstream accounting research'. Dit geldt mijns inziens zeker ten aanzien van financial accounting, waar de experimenteel economische methode en survey research ook worden gepubliceerd in de meer economisch gerichte toptijdschriften: The Accounting Review, Journal of Accounting Research, Journal of Accounting and Economics, Review of Accounting Studies en Contemporary Accounting Research. Op het gebied van management accounting en auditing treffen we meer onderzoek aan over de kwaliteit van oordeels- en besluitvorming (zie paragraaf 7.2.3).

⁴ Miller (1994, p. 2) geeft als voorbeelden: het omvormen van een organisatie in winst-, kosten- en investeringscentra, strategic business units, et cetera, beïnvloedt de lijnen van verantwoordelijkheden en de mogelijkheden om te acteren, doordat de wijze waarop zaken zichtbaar worden gemaakt verandert; het beoordelen van performance, bijvoorbeeld op basis van return on investment of een benchmark ten opzichte van concurrenten, verandert de incentive-structuur en veroorzaakt een stroomlijning van acties op basis van de verrichte calculaties; het beoordelen van investeringsmogelijkheden op basis van contante waardeberekeningen beïnvloedt de wijze waarop alternatieven worden beoordeeld. Een andere manier van calculeren kan de wereld veranderen. Zie ook de in noot 16 genoemde fair value-discussie. Als de regels voor banken versoepeld worden, dan hoeven zij hun slechte leningen minder snel af te boeken; dit laatste tot hogere resultaten en wellicht (enig) herstel van vertrouwen in banken.

aangeduid met ‘representational view of accounting’ (Power et al., 2003, p. 132). Op het gebied van financial accounting zijn er initiatieven om te rapporteren over duurzaamheidsaspecten en intellectual capital. Wat zijn de achterliggende gedachten; wat wordt wel verteld en waarover wordt gezwegen?⁵

- ‘consequences’: de nadruk op de wijze waarop het economische domein wordt gevormd en aangepast door accounting calculaties: doordat alles in financiële termen wordt uitgedrukt wordt een specifiek domein van economische berekeningen gecreëerd op basis waarvan beslissingen/beoordelingen plaatsvinden, acties plaatsvinden en/of worden gerechtvaardigd, beleidsmaatregelen worden verdedigd, en disputen worden gecreëerd en beslecht. Door het focussen op de vormende en steeds veranderende aard van al deze berekeningen, is er aandacht voor de wederzijdse relaties tussen de technische praktijken en de sociale relaties die hiermee worden gevormd en gemanaged.

Deze drie dimensies, door Miller (1994, p. 5) kortweg aangeduid als ‘capacities, conditions and consequences of accounting’, zijn complementair. Hetgeen wordt beoogd met bepaalde calculaties bepaalt de toegepaste technieken en bepaalde technieken kunnen in verschillende settings worden gekoppeld aan verschillende doelen. Het gecombineerde effect van de wederzijdse beïnvloeding van technieken en doelen (rationales die aan deze technieken betekenis geven) leidt tot een representatie van de organisatie in de vorm van een financiële representatie. De oproep om de functies van accounting te bestuderen in de context van de organisatie en maatschappij impliceert het proberen te begrijpen van de voorwaarden en gevolgen (‘conditions and consequences’) van accounting technologie (‘capacity’). Hierbij spelen belangen een belangrijke rol; op het gebied van financial accounting kan bijvoorbeeld worden gekeken naar de rol van regelgevende instanties en de wijze waarop verslaggevingsstandaarden of financiële rapportages de welvaart van verschillende participanten beïnvloeden, alsmede naar het lobbygedrag van verschillende participanten⁶.

De nieuwe benaderingen zijn vooral tot bloei gekomen in het Verenigd Koninkrijk en het project staat bekend als ‘interdisciplinary perspectives on accounting’. Roslender en Dillard (2003, p. 328) definiëren het ‘interdisciplinary perspectives on accounting project’⁷, dat zowel interpretatieve, kritische als postmodernistische benaderingen van accounting omvat, als onderzoeken die het functionalistische perspectief afwijzen en daarvoor in de plaats stellen enigerlei variant van onderzoek, zoals social constructivism, kritische theorie of archeologische/genealogische studies naar kennis/machtrelaties of deconstructivisme (zie verder in dit hoofdstuk). Vooral de idee dat de sociale werkelijkheid objectief gegeven is, los van ons kennen van die werkelijkheid wordt afgewezen. Er wordt daarentegen (meestal) verondersteld dat (kennis van) de sociale werkelijkheid door de mens geconstrueerd⁸ is en dus ook door sociale actoren kan worden veranderd (Ryan et al., 2002, p. 86).

Overeenkomstig de indeling in hoofdstuk 3 onderscheid ik interpretatieve, kritische en postmodernistische benaderingen. Gemeenschappelijk in deze benaderingen is dat accounting

⁵ Chwastak en Young (2003) onderzoeken wat niet verteld wordt in financiële verslagen, zoals de negatieve invloed van de onderneming op de omgeving, de bijdragen aan oorlog en vrede, de sociale verarming door excessieve consumptie en de ‘ontmenselijking’ van werknemers.

Sikka (2009, in press) geeft aan dat controlerend accountants hun status en privileges ontleen aan de claims dat hun expertise zekerheid kan bieden en leidt tot onafhankelijke, objectieve, getrouwe weergaven van vermogen en resultaten. Als echter in tijden van financiële crises waarderingsgrondslagen op technische en politieke gronden ter discussie staan, dan kunnen vraagtekens worden geplaatst bij de kwaliteit van de accountantscontrole.

⁶ In hoofdstuk 5 besprak ik de ‘economic consequences of accounting standards’.

⁷ Roslender en Dillard (2003) bespreken de invloed van het zogenoemde ‘interdisciplinary perspectives on accounting project’ op accounting theorie en praktijk en gerelateerde sociale processen. Alle accounting onderzoek is in zekere zin interdisciplinair omdat gebruik wordt gemaakt van de resultaten uit andere wetenschappen (economie, cognitieve psychologie, organisatie-theorie, sociologie, sociale theorie), maar hier wordt vooral bedoeld op onderzoek dat gebruik maakt van resultaten uit sociale wetenschappen. Ook behavioral accounting research wordt hiertoe in eerste instantie gerekend, maar al gauw wordt duidelijk dat dit onderzoek vooral in de Verenigde Staten zich ontwikkelt naar een functionalistisch paradigma. Het ‘interdisciplinary perspectives on accounting project’ is ontstaan in het Verenigd Koninkrijk en de naamgeving ‘interdisciplinary’ (in plaats van ‘critical’) is gekozen omdat anders een belangrijke sponsor zou afhaken (Roslender en Dillard, 2003, p. 333).

⁸ Ryan et al. (2002, p. 86) stellen dat de interpretatieve en kritische benaderingen uitgaan van de opvatting dat sociale praktijken, waaronder accounting, sociaal geconstrueerd zijn. De opvattingen hierover onder filosofen zijn echter zeer divers. Zie verder paragraaf 8.2.2.1 en 8.3.

processen, accounting praktijken en het accountantsberoep worden gezien in hun historische, organisatorische, sociale en politieke context⁹. Critical accounting studies onderscheiden zich van interpretatieve accounting studies doordat er sprake is van een actieve politieke agenda (Roslender en Dillard, 2003, p. 339)¹⁰: het critical accounting project beoogt mensen bewust te maken van de voorwaarden en gevolgen van accounting technieken en de rol van het accountantsberoep, zoals deze volledig zijn ingebed in moderne maatschappijen, gericht op verantwoorde politieke actie¹¹. Tinker (2005, p. 101) definieert critical accounting als “to encompass all forms of social praxis that are evaluative, and aim to engender progressive change within the conceptual, institutional, practical, and political territories of accounting”, waarbij praxis beschouwd wordt als een wederzijdse relatie tussen theorie en praktijk (theorie beïnvloedt de sociale praktijken en sociale praktijken beïnvloeden de theorie). Als maatschappelijke voorwaarden veranderen, dan moeten daarmee ook de theorieën over de maatschappij veranderen. De ontwikkeling van theorieën kan leiden tot veranderingen in maatschappelijke praktijken en dit vraagt om betrokkenheid van (accounting) onderzoekers en het bevorderen van een betere wereld.

De belangstelling voor sociale theorie heeft geleid tot een aantal verschillende onderzoeksprogramma's¹², waarbij bepaalde groepen onderzoekers zich aangetrokken voelden tot verschillende onderdelen uit de sociale theorie of zich geïnspireerd voelden door een bepaalde sociaal theoreticus/filosoof. Vooral de theorieën van Marx en Braverman, Habermas, Foucault, Latour, Callon en Searle blijken erg populair en deze zullen hierna aan de orde komen.

In dit hoofdstuk ga ik in op de ontwikkelingen binnen interpretatieve, kritische en postmodernistische benaderingen van accounting (paragraaf 8.2), de gehanteerde benaderingen/methoden van onderzoek (paragraaf 8.3) en de toepassing van deze methoden op earnings management (paragraaf 8.4). Een bespreking van de sterke en zwakke punten van deze benaderingen mondt uit in een analyse van de gehanteerde wetenschapsfilosofische veronderstellingen aan de hand van de vragenlijst van hoofdstuk 3. In hoofdstuk 9 wordt mixed-method research bepleit, waarbij de reflectie vanuit interpretatieve, kritische en postmodernistische benaderingen wordt gezien als een nuttige (en noodzakelijke) aanvulling op mainstream onderzoek in accounting.

8.2 Ontstaansgeschiedenis en ontwikkeling

8.2.1 De ontstaansgeschiedenis

Miller (2006, 2008) vindt het opmerkelijk dat accounting wel een belangrijke rol speelde aan het eind van de 19de en begin 20ste eeuw in de geschriften van sociaal theoretici als Weber en Marx, terwijl de rol van accounting daarna 50 jaar weinig aandacht heeft gekregen. In de vijftiger en zestiger jaren van de vorige eeuw werd accounting herontdekt, maar daarbij ging het voornamelijk over de rol van accounting binnen organisaties (zie hoofdstuk 7 over behavioral accounting research, met name de rol van budgetten binnen organisaties). Weber, die zijn belangrijkste werken publiceerde in het begin van de twintigste eeuw, beschouwde accounting als de kern van de rationalisering van de maatschappij in het kapitalistische systeem (Miller, 2006, p. 6, 7). Sombart ging nog een stapje verder en stelde dat

⁹ Er wordt ook wel gesproken van ‘contextuele studies’.

¹⁰ Een tussenpositie wordt ingenomen door Laughlin (1999) die stelt dat critical accounting altijd ‘contextueel’ is, en dus de sociale, economische en politieke context en consequenties van accounting systemen in de analyse betreft, en dat verandering (voor zover van toepassing) voortvloeit uit deze analyse. In de definitie van Laughlin is een actieve politieke agenda dus geen noodzakelijke voorwaarde (Roslender en Dillard, 2003, p. 339).

¹¹ Hier worden termen gebruikt als ‘emancipatory’ (Gallhofer en Haslam, 2003), ‘enabling’ (bijvoorbeeld een themanummer van Accounting, Auditing and Accountability Journal, zie Broadbent et al., 1997) en ‘engaging’ (zie onder ‘social and environmental accounting’ in dit hoofdstuk. Zie ook Roslender en Dillard, 2003, pp. 340-345). Sikka en Willmott (1997) rapporteren over hun ervaringen in discussies met de accounting establishment in het Verenigd Koninkrijk.

¹² Toepassing van judgment and decision making research en organisatie-theorie in accounting heeft geleid tot goed omlijnde onderzoeksprogramma's, respectievelijk behavioral accounting research en contingency theory. De onderzoeksprogramma's die geïnspireerd zijn op sociale theorie vertonen weinig coherentie. Zie ook Ryan et al. (2002, p. 86).

‘rational calculation’ niet alleen van belang was voor kapitalistisch ondernemen, maar dat het dubbel boekhouden zelfs heeft geleid tot de opkomst van het kapitalisme.¹³ Eerder had Marx al gewezen op de relatie tussen accounting en kapitalisme¹³, hoewel accounting bij Marx niet zo’n centrale rol speelde als bij Weber (Miller, 2006, p. 7, 8). Miller (2006, p. 5) stelt dat accounting weliswaar een belangrijke rol vervulde bij Weber en Marx, maar dat het nog ‘epiphenomenal’ is, d.w.z. dat accounting als zodanig geen verklaring biedt voor de gebeurtenissen die plaatsvinden¹⁴. Accounting werd door Weber en Marx niet gezien als een ‘set of practices’ die als zodanig aandacht verdiende, en die bestudeerd zou kunnen worden vanwege hun invloed op de maatschappij.

Bij de hernieuwde aandacht voor de rol van accounting in de vijftiger jaren van de vorige eeuw verschoof de aandacht van analyse op macroniveau van processen van rationalisatie (Weber) en accumulatie van kapitaal (Marx) naar een analyse op microniveau van groepen en organisaties en de rol van accounting hierin (Miller, 2006, p. 8). In paragraaf 7.2.1 wees ik op de opkomst van behavioral accounting research, waar vooral onderzoek werd verricht naar de invloed van budgettering op gedrag en op organisaties (Argyris, 1952; Schiff en Lewin, 1970; Hofstede, 1968). Hopwood (1974) verbreedde de discussie tot de relatie tussen participatie en budgettering en hij onderscheidt verschillende wijzen van beoordeling van leidinggevendens van het gedrag van ondergeschikte managers¹⁵. Dit onderzoek vanaf de vijftiger jaren van de vorige eeuw leidde ertoe dat accounting niet meer gezien werd als een zuiver technisch proces; erkend wordt dat accounting invloed heeft op het gedrag van mensen en op organisaties. Er was echter een belangrijke beperking, namelijk dat alleen de rol van accounting *in* organisaties werd bestudeerd, op het microniveau van groepen en groepsdynamica (Miller, 2006, p. 10).

Er is een verschil in ontwikkeling in het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten. Ryan et al. (2002, p. 82) constateren een verschil in stijl van het onderzoek in organisatietheorie in de Verenigde Staten in vergelijking met Europa: een voorkeur voor gedragsmatige, psychologische en human information processing studies in de Verenigde Staten, terwijl organisatorische en sociologische studies de voorkeur verdienen in het Verenigd Koninkrijk. Accounting systemen worden in deze laatste benadering onderzocht in hun bredere historische, organisatorische, sociale en politieke context.

Hopwood (1974) heeft voor het eerst aandacht gevraagd voor analyse op verschillende niveau’s. Hopwood (1974, p. 4, 5) illustreert dat de accountingfunctie in een onderneming op verschillende niveaus een rol speelt: de accountingfunctie beïnvloedt en wordt beïnvloed door de attitudes en behoeften van individuele managers en werknemers, door de vaak subtiele processen van groepsbeïnvloeding en beheersing en door de middelen voor het structureren en beheersen van complexe en doelgerichte organisaties van mensen. Maar bovendien, zo stelt Hopwood, wordt accounting als een sociaal artefact gevormd door invloeden vanuit de bredere maatschappelijke en economische omgeving: accounting zoals wij dat ervaren is een afspiegeling van de kapitalistische moraal; als maatschappelijke en politieke opvattingen veranderen, dan is te verwachten dat ook opvattingen over accounting veranderen. Hopwood noemt als voorbeelden de veranderende rol van de controlerend accountant, de toenemende vraag naar informatie van allerlei belanghebbenden, de toenemende vraag naar informatie over sociale en milieuaspecten¹⁶.

¹³ Marx beschouwde accounting als een ideologisch verschijnsel, een middel dat eerder leidt tot verhulling dan tot verduidelijking van de ware aard van sociale relaties (Burchell et al., 1980).

¹⁴ Colignon en Covalleski (1991) presenteren later een “Weberiaans raamwerk” voor de studie van accounting. Covalleski en Aiken (1986) geven een historisch overzicht van de wijze waarop accounting systemen en de functies die deze systemen vervullen, zich hebben ontwikkeld en de relatie met vraagstukken van coördinatie en beheersing. De functies van accounting worden daarbij in hun organisatorische en maatschappelijke context gezien en de auteurs gaan in op de klassieke raamwerken van Weber en Marx.

¹⁵ Zie Noeverman (2007). Noeverman verrichtte onderzoek naar de relatie tussen beoordelingsstijl van een leidinggevende (de manier waarop hij/zij prestaties beoordeelt) en het gedrag van ondergeschikte managers. In de literatuur worden beoordelingsstijlen onderscheiden naar de mate waarin voor de beoordeling van prestaties de nadruk wordt gelegd op accounting maatstaven.

¹⁶ De wederzijdse beïnvloeding van maatschappij en accounting functie komt recent tot uitdrukking in de discussie over de toepassing van fair value. Toepassing van fair value accounting leidt tot een grotere volatiliteit van de resultaten van ondernemingen. Gewijzigde economische omstandigheden, bijvoorbeeld als gevolg van de krediet- en economische crisis, leiden ertoe dat de politiek (in eerste instantie in de Verenigde Staten) druk uitoefent om de regels voor afwaardering van financiële instrumenten (waarvoor geen markt voorhanden is) te

Pas vanaf de tachtiger jaren van de vorige eeuw verschijnen er artikelen waarin de onderlinge relaties worden onderzocht tussen accounting praktijken (de wijze van calculeren) en de wijze waarop organisatie van personen en processen plaatsvindt. Het wordt nu weliswaar erkend dat accounting een belangrijk object van onderzoek kan zijn voor sociale wetenschappers, maar de analyse van 'accounting practices' staat nog in de kinderschoenen (Miller, 2008).

Vanaf de tachtiger jaren van de vorig eeuw zien we dat veel onderzoekers belangstelling krijgen voor sociale theorie. In 1976 werd het tijdschrift "Accounting, Organizations and Society" opgericht, met daarin een editorial van Hopwood (1976, p. 3), die stelt dat naast studies over gedragsmatige aspecten van accounting meer aandacht dient te worden geschonken aan "de complexiteit van zich ontwikkelende dynamische processen van accounting in actie", aan macht, invloed en beheersing. In 1980 verscheen het artikel van Burchell et al. "The roles of accounting in organization and society", waarin de functies die accounting claimt in organisaties en in de maatschappij worden vergeleken met de verschillende manieren waarop accounting in de praktijk functioneert en waar een agenda wordt geschetst voor toekomstig onderzoek. In 1983 publiceerde Hopwood zijn artikel "On trying to study accounting in the contexts in which it operates".

Burchell et al. (1980, p. 6-9) beschrijven twee ontwikkelingen: de toenemende institutionalisering van accounting en daarmee gepaard gaande professionalisering van het accountantsberoep en de toenemende objectivering (de auteurs spreken van 'abstractions') van kennis op het gebied van accounting. Institutionalisering vindt plaats op het niveau van de organisatie en het niveau van de maatschappij: binnen organisaties en in de maatschappij is accounting ingebed in zeer veel activiteiten. De auteurs zijn echter vooral geïnteresseerd in de gevolgen van de institutionalisering voor het functioneren van accounting in organisaties en in de maatschappij en voor het begrijpen van de doelen die accounting zich heeft aangemeten. De relatie tussen de institutionele setting en accounting kennis is zeer complex en sociaal theoretici/filosofen (Popper, Kuhn, Foucault) van zeer verschillende pluimage hebben zich uitgelaten over verschillende analyseniveaus, zij het met gebruikmaking van andere termen¹⁷. Vervolgens bespreken de auteurs de rol die functies van accounting vervullen en nemen zij afstand van normatieve onderzoeksvragen¹⁸ (hoe kunnen accounting systemen worden

verseoepelen. De Financial Accounting Standards Board heeft inmiddels gehoor gegeven aan deze oproep; bij de International Accounting Standards Board woedt de discussie op dit moment nog voort en zijn de meningen van respondenten op nieuwe voorstellen sterk verdeeld (stand van zaken: april 2009). Vragen die hierbij opkomen zijn bijvoorbeeld: Wie heeft er belang bij deze aanpassingen? Heeft hier lobbygedrag plaatsgevonden? Welke consequenties zijn er voor de verdeling van welvaart?

Hopwood (1974) noemde al de toenemende vraag naar transparantie. We zien dit op allerlei gebied, niet alleen externe verslaggeving, maar ook informatie over corporate governance, duurzaamheid, en dergelijke. In de loop der tijd zien we hier een tendens van 'trust me', naar 'tell me', naar 'show me', naar 'involve me' (Van Kooten, lezing EUR, 15 oktober 2001). De plaats van de onderneming in de maatschappij en de wijze waarop de onderneming daar zelf tegen aankijkt is van invloed op en wordt beïnvloed door de communicatie met externe belanghebbenden.

¹⁷ Foucault onderscheidt 'kennis' en 'macht'; macht betreft het geheel van sociale relaties ('regime') waarin de kennis is ingebed (Burchell et al., 1980, p. 7n).

¹⁸ Burchell et al. (1980, p. 10) geven de volgende analyse. Vanuit gestelde functies van accounting, zoals 'het verstrekken van relevante informatie ten behoeve van het nemen van economische beslissingen', 'een rationele allocatie van productiemiddelen', 'het afleggen van verantwoording' et cetera, worden uitspraken afgeleid over de wijze waarop accounting vormgegeven zou moeten worden. Er zijn ook onderzoekers die accounting systemen zien als een afspiegeling van de samenleving of organisatie waar deze systemen deel van uitmaken (feodale maatschappijen hebben feodale accounting systemen, kapitalistische maatschappijen hebben kapitalistische accounting systemen en de postindustriële samenleving heeft behoefte aan nieuwe accounting systemen die bij deze samenleving passen). Vanuit het perspectief van organisaties menen onderzoekers met contingency theorie antwoorden te bieden op de vraag welk accounting systeem het beste past bij een organisatie, hetgeen afhankelijk zou zijn van kenmerken als complexiteit of onzekerheid van de omgeving, de technologie en de strategie van de organisatie. Deze theorieën leiden allen tot normatieve uitspraken die gebaseerd zijn op de tevoren vastgestelde doelstellingen en in die zin verschaffen de gestelde functies van accounting een normatieve structuur. De functies worden gezien als instrumenten voor het vaststellen van afwijkingen van de op basis van de functie gewenste praktijken. Hoewel de publiekelijk naar voren gebrachte functies op deze wijze worden gebruikt voor het vaststellen van 'fouten' in de praktische toepassing, zijn de functies van accounting zelf nauwelijks ter discussie gesteld.

verbeterd) en bepleiten zij een analyse van de wijze waarop accounting systemen eigenlijk werken in de praktijk ('accounting in action'). De complexiteit van accounting practices wordt besproken op het niveau van de organisatie en het niveau van de maatschappij¹⁹. Tomkins et al. (1980) werken dit verder uit en geven voor het eerst aan dat een multidisciplinair onderzoeksproject belangrijke voordelen heeft. Colville (1981) heeft fundamentele kritiek op de onderzoeksmethode van behavioral accounting research. Hij toont aan dat de meeste onderzoekers uitgaan van de positivistische onderzoeksmethode en dat is een paradigma dat sterk ter discussie staat en dat niet geschikt is voor sociaal wetenschappelijk onderzoek. Colville bepleit toepassing van organisatietheorie en sociale theorie. Covaleski et al. (1996) bespreken de bijdragen van organisatietheorieën en sociologische theorieën op het gebied van management accounting.

In zijn artikel "On trying to study accounting in the contexts in which it operates" concludeert Hopwood dat er nog weinig inzicht is in de factoren die van invloed zijn op accounting systemen in de context waarin deze opereren: onderzoek is beperkt in reikwijdte, fragmentarisch en voornamelijk theoretisch. Hopwood (1983, p. 303) roept op onderzoek te verrichten gericht op het begrijpen en verklaren van de werking van 'accounting in action'. Veel onderzoekers hebben hieraan gehoor gegeven. Daarbij wordt gebruik gemaakt van verschillende theorieën uit de sociale theorie, zoals symbolisch interactionisme, sociaal constructivisme, actor network theory, grounded theory approach, structuration theory, kritische theorie. Deze theorieën reken ik tot de interpretatieve perspectieven (zie hoofdstuk 3 en bijlage 4).

In het midden van de zeventiger jaren van de vorige eeuw was er veel aandacht voor sociologie, waar een 'methodenstrijd' heerste, met name voor Marxistische theorie en de zogenoemde 'kritische theorie' van de Frankfurter Schule, met een multidisciplinair, metatheoretisch perspectief op de maatschappij (zie hoofdstuk 2). Een groep wetenschappers aan de universiteit van Sheffield, rond Tony Lowe en Tony Tinker, hield zich bezig met Marxistische theorie. Hieruit ontstonden verschillende stromingen, zoals de hierna te bespreken 'political economy of accounting' benadering (Tinker, 1980; Tinker et al., 1982; Cooper en Sherer, 1984) en de 'labour process theory' (Hopper en Powell, 1985; Armstrong, 1987). Roslender en Dillard (2003) zien de kritische benaderingen als een deelverzameling van het 'interdisciplinary perspectives on accounting' project.

8.2.2 Thema's

In deze paragraaf bespreek ik enkele thema's die aan de orde komen binnen de interpretatieve, kritische en postmodernistische benaderingen van accounting. Ik onderscheid theoretische en methodologische aspecten en maatschappelijke aspecten.

8.2.2.1 Theoretische en methodologische aspecten

A. Kritiek op veronderstellingen in mainstream accounting onderzoek

Er is grote overeenstemming in de interpretatieve, kritische en postmodernistische benaderingen dat financiële verslaggeving geen objectieve en/of neutrale weergave is van de werkelijkheid. Vooral in de beginperiode van het 'interdisciplinary perspectives on accounting'-project verschijnt een aantal artikelen waarin de rol van financial accounting in de maatschappij wordt behandeld. Hierbij wordt vooral geageerd tegen de visie dat financiële verslaggeving een objectieve en neutrale weergave van de werkelijkheid is. De titels van de artikelen zijn veelzeggend: "Financial accounting: in communicating reality we construct reality" (Hines, 1988); "Accounting as reality construction: towards a new epistemology for accounting practice" (Morgan, 1988), "The sociopolitical paradigm in financial accounting research" (Hines, 1989); "Towards an epistemology for radical accounting: beyond objectivism and relativism" (Johnson, 1995); "The 'new' accounting research: on making accounting more visible" (Morgan en Willmott, 1993); "The FASB's conceptual framework, financial accounting and the maintenance of the social world" (Hines, 1991); "Financial accounting knowledge, conceptual framework projects and the social construction of the accounting profession" (Hines, 1989). Financiële

¹⁹ Vooral ten aanzien van de maatschappelijke rol van accounting is er op dat moment weinig literatuur. De auteurs verwijzen uitgebreid naar Marx, Weber en Sombart en anderen om aan te tonen dat deze auteurs wel aandacht schonken aan de rol van accounting in de maatschappij.

verslaggeving wordt gezien als een instrument om de werkelijkheid vorm te geven en om bepaalde maatschappelijke structuren te legitimeren.

Hines (1989) spreekt van een opkomend 'sociopolitical paradigm'²⁰ in financial accounting onderzoek, doelend op het door Hopwood en anderen (Burchell, et al. 1980) geïnitieerde programma dat de aandacht richt op de wederzijdse relatie tussen accounting en de sociale werkelijkheid. Allereerst is nodig een fundamentele overdenking ('major reconceptualisation') van de fundamentele veronderstellingen die wij als vanzelfsprekend ervaren.

In hoofdstuk 2 bespreek ik de wetenschapsfilosofische veronderstellingen van sociaal wetenschappelijk onderzoek en laat ik zien dat de veronderstellingen van het 'subject-object'-schema langzamerhand worden losgelaten. Met name de ontologische veronderstelling dat de werkelijkheid objectief gegeven is en onafhankelijk van het menselijk kennen bestaat, en de epistemologische veronderstelling dat objectieve kennis van de werkelijkheid verkregen kan worden via systematische waarnemingen, die het fundament vormen voor wetmatigheden en theorieën, blijken in de wetenschapsfilosofie sterk ter discussie te staan. Toch blijkt dat in de wetenschappelijke praktijk in de economische en gedragsmatige benaderingen (hoofdstuk 6 en 7) de (post-)positivistische opvattingen over ontologie en epistemologie worden gevolgd. Het is niet zo dat wetenschappers zich hier expliciet over uitspreken (dat gebeurt zelden), maar het blijkt impliciet uit de gehanteerde onderzoeksopzet en de algemene uitspraken die zij doen in wetenschappelijke publicaties. Genoemde veronderstellingen lijken een 'oncorrigeerbaar' geloof²¹ te zijn en Hines (1989) ziet het als de taak van de kritische onderzoeker om deze impliciete veronderstellingen bloot te leggen en te onderzoeken wat de rol van

²⁰ Hines spreekt van een paradigma in de zin van Kuhn; concurrerende paradigma's zijn vaak incompatibel (incommensurabiliteit); zie hoofdstuk 2.

²¹ Hines (1989, p. 54) bespreekt kort het 'oncorrigeerbare geloof' van de Azande, een stam in het Noorden van Centraal Afrika, en verwijst naar Mehan en Wood (1975/1983), die op hun beurt weer verwijzen naar onderzoek van Evans-Pritchard (1937/1976). Hoewel het hier gaat om waarnemingen van Evens-Pritchard die lang geleden zijn gedaan geeft het voorbeeld een goed inzicht in het concept 'oncorrigeerbaar geloof'. Ik baseer mij op de beschrijving van Mehan en Wood (1975/1983, pp. 8-33) van het geloof in orakels door de Azande. Voor het nemen van beslissingen hanteren zij een strikt voorgeschreven ritueel. Er wordt een bepaalde substantie gewonnen uit de stam van een bepaalde boomsoort. Deze substantie wordt in een soort seance klaar gemaakt voor gebruik. Er wordt een vraag geformuleerd waarop een eenduidig antwoord ja of nee mogelijk is. De substantie wordt gevoerd aan een kleine kip. Tevoren wordt vastgesteld of de dood van de kip betekent dat het orakel ja of nee zegt, zodat ze altijd een eenduidig antwoord krijgen van het orakel. Voor heel grote beslissingen wordt een tweede stap geïntroduceerd. De substantie wordt aan een tweede kip toegediend en dezelfde vraag wordt gesteld, maar dit keer geeft de uitkomst een tegengesteld antwoord aan. Dus als het overleven van de kip bij de eerste vraag 'ja' betekent, dan moet bij tweede 'lezing' de kip dood gaan om een positief en consistent antwoord te krijgen. Het gif is de boom, dat soms wel 'werkt' en soms niet is voor de Azande niet bekend en ook niet relevant: het is het orakel dat spreekt. Wat gebeurt er als het orakel zichzelf tegenspreekt? Of als iemand met dezelfde vraag een ander antwoord krijgt. Of als het orakel in het ongelijk wordt gesteld door later optredende gebeurtenissen? Dergelijke contradicties zijn geen contradicties voor de Azande. Westerlingen kijken naar zo'n orakel om vast te stellen of er inderdaad sprake is van een orakel. Voor de Azande staat van tevoren vast dat een orakel bestaat; dat *weten* zij en dat staat niet ter discussie; het is een 'oncorrigeerbare uitspraak' dat het orakel bestaat en de waarheid spreekt. Een 'oncorrigeerbare uitspraak' is een uitspraak waarvan je nooit zult erkennen dat deze fout is, wat er ook gebeurt. Megan en Wood (1983, p. 9) vergelijken dit met de uitspraak "7 + 5 = 12". Als u 7 items en 5 items optelt, dan bent u ervan overtuigd dat er 12 items moeten zijn, er als er 11 uitkomt dan 'weet' u dat er iets fout gegaan is (verkeerd geteld; iemand speelt vals, of iets dergelijks), maar het 'geloof' dat 7 plus 5 gelijk is aan 12 zal blijven bestaan.

Voor wat betreft de 'oncorrigeerbare veronderstelling' dat de werkelijkheid echt bestaat onafhankelijk van het kennen wijst Hines nog op de redenering van Handel (1982, p. 56). Naast deze veronderstelling gaan we er ook van uit dat we fouten kunnen maken: dat er vertekening optreedt in ons begrip van de werkelijkheid. Hiermee wordt de ontologische veronderstelling dat er een werkelijkheid bestaat los van het kennen beschermd tegen verder onderzoek.

In hoofdstuk 2 heb ik laten zien dat deze veronderstellingen in de wetenschapsfilosofie langzamerhand zijn losgelaten, ook in de postpositivistische perspectieven. Het duidelijkst kwam dat naar voren bij de wetenschapssocioloog Lakatos, die stelt dat wetenschappers bij falsificatie van een hypothese vaak niet bereid zijn de hypothese zonder meer als weerlegd te beschouwen, maar dat zij eerst zoeken naar andere oorzaken en aanvullende voorwaarden (er is sprake van een 'beschermende laag' ('protective belt') en aanvullende hypothesen ('auxiliary hypotheses'); zie hoofdstuk 2).

accounting is in de constructie en het onderhouden van de sociale werkelijkheid (Hines, 1989, p. 55). Dat is volgens Hines een moeilijke opgave, niet alleen omdat het contra-intuïtief is, maar ook omdat dit onderzoek een bedreiging is voor de status quo²².

Hines (1989, pp. 55 e.v.) noemt de veronderstellingen van het gangbare financial accounting onderzoek:

1. de werkelijkheid bestaat los van het denken, de taal, en sociale praktijken (zoals financiële verslaggeving en onderzoek); verslaggevingsinformatie is een economisch goed en de vraag naar verslaggevingsinformatie is aanwezig door het feit dat de werkelijkheid wordt weergegeven;
2. verslaggeving functioneert in een omgeving van competitieve markten;
3. gebruikers en verschafters van informatie gedragen zich rationeel.

En zij stelt: elk van deze schijnbaar onschuldige veronderstellingen leidt ertoe dat verslaggeving wordt gezien als een middel tot het communiceren van een reeds bestaande, onproblematische, sociale werkelijkheid

Ad 1. De werkelijkheid staat los van het denken, de taal en sociale praktijken.

Veel onderzoekers zien financiële verslaggeving en onderzoek in financial accounting theory als een beschrijving van de sociale werkelijkheid die onafhankelijk van ons bestaat en alleen maar 'gevangen' hoeft te worden in een financieel verslag of in een theorie of model. Hines baseert zich echter op de reflexieve filosofie²³; beschrijvingen van de sociale werkelijkheid verwijzen naar, en zijn afhankelijk van andere beschrijvingen van de werkelijkheid²⁴. De sociale werkelijkheid wordt gecreëerd en onderhouden door de voortdurende reflexieve beschrijvingen van de werkelijkheid. Door te handelen in overeenstemming met vanzelfsprekende veronderstellingen worden deze veronderstellingen gerealiseerd en de aldus gerealiseerde werkelijkheid staat niet ter discussie. (...) Vragen over de wijze waarop de status quo tot stand is gekomen, over de machtsrelaties die de status quo vormen en onderhouden, worden dan niet in het onderzoek betrokken (Hines, 1989, pp. 56, 57). Daarbij worden ideeën over de wijze waarop verslaggeving bijdraagt aan het creëren van de maatschappij uitgesloten; de veronderstellingen creëren een 'way of seeing, which is also a way of not seeing'. Door de subtile en indringende invloed van deze veronderstellingen speelt financial accounting een vitale rol bij de constructie en reproductie van de maatschappij (Hines, 1989, p. 55). Hines (1989, pp. 53, 54) stelt dat 'oncorrigeerbare' uitspraken, die als vanzelfsprekend worden aangenomen, volledig zijn ingebed in onze taal en ons denken, en dat ze als zodanig nooit in twijfel worden getrokken en ter discussie worden gesteld. De sociale werkelijkheid wordt gevormd door wat mensen denken, zeggen en doen. Knorr-Cetina (1999) spreekt van 'epistemic cultures' en doelt daarmee op de wijze waarop mensen kennen en wat zij kennen. Tussen en binnen verschillende wetenschapsgebieden²⁵ bestaan verschillende culturen met eigen taalsystemen met een eigen werkelijkheid. De werkelijkheid binnen een bepaalde epistemische cultuur wordt gekenmerkt door reflexiviteit²⁶, een coherent geheel van kennis, interactie tussen mensen²⁷, kwetsbaarheid²⁸ en doordringbaarheid²⁹ (Mehan en Wood, 1975/1983).

Ad 2. Verslaggeving functioneert in een omgeving van competitieve markten

In de gangbare opvatting over accounting wordt informatie gezien als een economisch goed, waarbij sprake is van vraag en aanbod van informatie. Sommige auteurs zijn van mening dat voor een

²² Dit kan leiden tot problemen bij het werven van fondsen voor onderzoek.

²³ Zie hoofdstuk 2 en bijlage 4.

²⁴ Dergelijke beschrijvingen worden in de constructivistische filosofie 'accounts' of 'inscriptions' genoemd. Zie ook paragraaf 8.3 onder constructivisme.

²⁵ Dit geldt niet alleen voor wetenschapsgebieden, maar voor culturen in de brede zin van het woord, bijvoorbeeld elke religie, elk bedrijf heeft zijn eigen cultuur.

²⁶ Reflexiviteit betekent wederzijdse beïnvloeding. Binnen gaat het (deel)beschrijvingen van een werkelijkheid die weer verwijzen naar andere beschrijvingen van die werkelijkheid. Een grafische weergave van reflexiviteit is de tekening van M.C. Esscher van de handen, die elkaar tekenen.

²⁷ In de interactie wordt gebruik gemaakt van een taalsysteem dat voornamelijk betekenis heeft binnen de groep.

²⁸ Elke werkelijkheid omvat het (1) voortdurend reflexieve gebruik van (2) een geheel van kennis in (3) interactie, maar de werkelijkheid is ook kwetsbaar. Mensen kunnen in verwarring worden gebracht als de eerste drie kenmerken worden verstoord (Mehan en Wood, 1975/1983, p. 23-27).

²⁹ Mensen kunnen (binnen bepaalde grenzen) doordringen tot een bepaalde werkelijkheid en daar deel van gaan uitmaken.

efficiënte werking van de markt voor informatie zo weinig mogelijk regulering dient plaats te vinden, andere auteurs menen dat regulering moet plaatsvinden om tegemoet te komen aan imperfecties in de markt voor informatie. Wat al dan niet in ksofprijzen en prijzen wordt opgenomen heeft belangrijke gevolgen voor de verdeling van welvaart³⁰. Maar er is geen aandacht voor de wijze waarop prijzen en markten tot stand komen, voor de wijze waarop de werkelijkheid wordt gecreëerd en onderhouden. Hines (1989, p., 63) refereert aan Adams (1984), die in 1973 ontslag nam bij de farmaceutische onderneming Hoffman-La Roche en die een boek schreef over de praktijken bij deze onderneming. Hoffman-La Roche verstrekke valium voor £ 992/kg op de Britse markt waar zij een monopolie had en voor £ 20/kg in Italië, waar sprake was van concurrentie. De onderneming wist interventie te voorkomen door een uitgekiend systeem van onderlinge verrekenprijzen, waardoor lage winsten of zelfs verliezen werden gerapporteerd in landen waar kans was op interventie door de overheid. In financiële verslagen werd dit gedrag verhuld en dit alles leidde tot gerapporteerde resultaten, die welvaart en allocatie van productiemiddelen, dus sociale werkelijkheid beïnvloedde. Hoffman-La Roche voerde een agressieve strategie tegenover concurrenten en dit leidde tot verschillende rechtszaken. Hoffman-La Roche manipuleerde winsten wereldwijd en probeerde daarmee aan te tonen dat sprake was van normale winsten. Hines (1989, p. 63) beschrijft verder hoe Hoffman-La Roche een rol speelde bij de medische opvatting ('ideologie') omtrent 'tranquillisers'; het is een gecreëerde opvatting, die gerealiseerd wordt door de macht van Hoffman-La Roche, en waarbij accounting onderzoek een rol speelt bij het legitimeren van deze macht door te concentreren op 'wat is' en niet op de wijze waarop dat 'wat is' is gecreëerd en wordt onderhouden.

Ad 3. Gebruikers en verschaffers van informatie gedragen zich rationeel

In organisaties moeten beslissingen worden genomen onder onzekerheid en risico; organisaties moeten aantonen dat zij rationeel handelen om zich te kunnen legitimeren (Hines, 1989, pp. 65, 66). Maatschappelijke omstandigheden zijn dus niet 'waar' of inherent 'rationeel'; de rationaliteit, waarheid, coherentie et cetera wordt 'verleend' door de maatschappij.

B. Een nadere beschouwing van ontologische en epistemologische veronderstellingen

In 2008 publiceerden de IASB en de FASB in het kader van het conceptual framework-project gezamenlijk een exposure draft over de doelstellingen van de financiële verslaggeving en over kwalitatieve eigenschappen van informatie (zie hoofdstuk 5). Een van de kwalitatieve eigenschappen van informatie betreft de 'faithful representation' (voorheen 'betrouwbaarheid') van economisch verschijnsel. 'Faithful representation', getrouwe weergave, betekent dat de informatie volledig is, neutraal is en geen materiële fouten bevat (IASB, 2008, QC7). Getrouwe weergave en relevantie vormen de twee fundamentele eigenschappen van informatie die deze informatie nuttig maken. Relevante informatie is informatie die een verschil maakt in de besluitvorming doordat deze informatie een voorspellend dan wel bevestigend karakter heeft (IASB, 2008, QC3). In de interpretatieve en kritische perspectieven is er vooral discussie ontstaan over de "getrouwe weergave" van een economische werkelijkheid en het begrip neutraliteit. Neutraliteit betekent de afwezigheid van vertekening bedoeld om een tevoren vaststaand resultaat te krijgen of een bepaald gedrag te bewerkstelligen (IASB, 2008, QC10). Het gaat dus om een getrouwe weergave van de economische realiteit. Hierover is veel discussie ontstaan.

In alle interpretatieve en kritische benaderingen wordt ervan uitgegaan dat de werkelijkheid sociaal geconstrueerd is. In onderstaand overzicht bespreek ik een aantal mogelijke posities op het gebied van ontologie en epistemologie die door auteurs worden ingenomen. Omdat een aantal auteurs zich afzet tegen het 'externe realisme' dat gehanteerd wordt door regelgevende instanties in hun conceptual frameworks, behandel ik dit eerst.

1. Extern realisme. Dit is de opvatting dat financiële verslaggeving een afspiegeling is van de economische werkelijkheid; deze opvatting is gebaseerd op de correspondentietheorie van de waarheid (Popper). Hierbij wordt verondersteld dat concepten als winst en vermogen op een feitelijke manier

³⁰ Zie elders in deze paragraaf.

een onderliggende economische werkelijkheid weergeven³¹. Concepten als de financiële positie en het resultaat over een periode (de zogenoemde referents) worden weergegeven in een jaarrekening (de zogenoemde signs). Die werkelijkheid moet getrouw worden weergegeven en worden ‘gevangen’ in een financieel verslag. Neutraliteit speelt hier een belangrijke rol. McEnally en Walters (2003) stellen het eenvoudig als volgt: het doel van financiële verslaggeving is het vertellen van het economische verhaal van de onderneming, de financiële positie en de resultaten, zo volledig, duidelijk en getrouw mogelijk. Informatie biedt een getrouwe weergave indien er sprake is van ‘correspondentie’ of overeenstemming tussen een maatstaf of beschrijving en hetgeen die informatie beoogt weer te geven, namelijk de economische realiteit. Aan het begrip ‘economische realiteit’ wordt verder door verschillende auteurs een specifieke inhoud gegeven. Er wordt bijvoorbeeld een ideaal ‘economisch winstbegrip’ onderscheiden, gebaseerd op Hicks³² (een winstbegrip waar we niet te maken hebben met allerlei op accounting gebaseerde verwerkingscriteria) en vervolgens wordt de kwaliteit van een winstbegrip afgemeten aan de mate waarin dit winstbegrip het ideale winstbegrip benadert (Whittington, 1983; Schipper en Vincent, 2003³³; Scott, 2009).

Als informatie wordt gemanipuleerd dan treedt vertekening op, dan is de informatie niet meer neutraal. Neutrale informatie is essentieel voor gebruikers van die informatie. Schipper (2002) merkt op: neutraliteit betekent niet dat iedereen in alle opzichten gelijk wordt behandeld of dat neutrale verslaggevingsstandaarden geen invloed hebben op het gedrag. Financiële verslaggeving is juist bedoeld om gedrag te beïnvloeden, door het verschaffen van informatie die beleggers kunnen gebruiken voor de allocatie van middelen.

Het proces van wet- en regelgeving dat regelgevende instanties hanteren, waarbij iedereen commentaar kan leveren (en waar verschillende groepen ook lobbyen) is volgens deze regelgevende instanties niet noodzakelijkerwijs een inbreuk op de neutraliteit van verslaggevingsstandaarden, in de zin dat de regelgevers zelf een ‘neutrale’ afweging maken. Eerder wees ik op de economische gevolgen van verslaggevingsstandaarden³⁴: verslaggevingskeuzes leiden tot welvaartseffecten voor verschillende groepen.

Ryan et al. (2002, p. 86) stellen dat de interpretatieve en kritische benaderingen uitgaan van de opvatting dat sociale praktijken, waaronder accounting, sociaal geconstrueerd zijn. De opvattingen hierover onder filosofen zijn echter zeer divers. In interpretatieve en kritische benaderingen wordt extern realisme, de opvatting dat er een (economische) werkelijkheid bestaat onafhankelijk van de menselijke waarnemer (kennis), die moet worden ‘gevangen’ in het financiële verslag, waarbij gestreefd moet worden naar en zo goed mogelijke weergave, meestal³⁵ afgewezen.

2. Sociaal constructivisme. In bijlage 4 bespreek ik de verschillende constructivistische perspectieven. De meest voorkomende vorm is de opvatting dat wetenschappelijke kennis wordt

³¹ Op verschillende plaatsen in IFRS wordt expliciet verwezen naar een economische werkelijkheid, bijvoorbeeld in de exposure draft voor een conceptual framework: “To be useful in financial reporting, information must be a faithful representation of the economic phenomena that it purports to represent”. Opvallend is dat het woord ‘reality’ (werkelijkheid) niet meer voorkomt en dat alleen in de ‘basis for conclusions’ (IASB, 2008, BC2.56 en BC2.59) gesproken wordt over ‘real-world’ economische verschijnselen die worden weergegeven. In het IASB conceptueel framework (2001, para 35) staat wel dat presentatie moet plaatsvinden in overeenstemming met de substance en economische realiteit, en niet slechts de juridische gedaante. Duidelijk komt de ‘werkelijkheid’ tot uitdrukking in IAS 1, para 5, waar staat dat de jaarrekening een gestructureerde financiële weergave is van de financiële positie en de transacties die de onderneming heeft ondernomen. In het FASB conceptual framework, Concepts Statement No. 3, para 6 wordt gesteld dat de posten in de jaarrekening financiële weergaven (symbolen) zijn (in woorden en getallen) voor allerlei zaken en gebeurtenissen van een entiteit in de ‘real world’ (kort weergegeven).

³² Zie hoofdstuk 5.

³³ Schipper en Vincent (2003) concluderen bijvoorbeeld dat ‘comprehensive income’ (in het Nederlands aangeduid met ‘totaalresultaat’) een betere benadering is van het economische winstbegrip van Hicks dan nettowinst, en dat comprehensive income dus een hogere ‘earnings quality’ heeft dan nettowinst (Macintosh, 2006, p. 26).

³⁴ Zie hoofdstuk 5.

³⁵ Maar bijvoorbeeld niet door Searle, een wetenschapsfilosoof die juist erg populair is in accounting artikelen.

‘gemaakt’ door wetenschappers en dat wetenschappelijke kennis dus niet wordt bepaald door de werkelijkheid. Het gaat dus niet om de constructie van de werkelijkheid, maar om de constructie en acceptatie van weergaven van de werkelijkheid. Dat betekent dat men niet noodzakelijkerwijs anti-realist hoeft te zijn als het constructivisme wordt onderschreven: men kan stellen dat concepten en ideeën worden ‘gemaakt’ en tegelijkertijd volhouden dat er een werkelijkheid als zodanig bestaat. Sommigen wijzen het bestaan van een werkelijkheid los van onze kennis af (anti-realisme). Anderen gaan uit van de veronderstelling dat de sociale werkelijkheid even ‘echt’ is als de fysische werkelijkheid (bijvoorbeeld de wetenschapsfilosoof John Searle). Searle (1995, pp. 153-155) stelt dat sociale werkelijkheid wordt geconstrueerd, en gaat tevens uit van extern realisme: de correspondentietheorie van de waarheid. Extern realisme is voor hem (1995, pp. 129, 186) een aanname; als we hier niet vanuit zouden gaan dan kunnen we (elkaar) niet begrijpen (‘normal understanding’).

Searle maakt in zijn boek “The construction of social reality” (1995) een onderscheid tussen harde feiten (‘brute facts’) en sociale feiten. Harde feiten (fysische werkelijkheid) zijn ontologisch objectief (ze bestaan los van het menselijk denken, taal, overtuigingen), sociale feiten (sociale werkelijkheid) zijn ontologisch subjectief (ze bestaan alleen doordat ze door mensen geconstrueerd zijn). Er wordt hiermee een onderscheid gemaakt tussen kenmerken van de werkelijkheid (feiten) die ‘waarnemer-onafhankelijk’ zijn, de harde feiten, en feiten die ‘waarnemer-afhankelijk’ zijn, de sociale feiten. Sociale feiten ontstaan doordat mensen er een ‘functie’ aan toekennen. Sociale feiten kunnen binnen een bepaalde gemeenschap algemeen worden geaccepteerd (‘collective intentionality’) en er kan een statusfunctie aan worden toegekend. Dat gebeurt meestal via een fysisch object: “X geldt als Y in context C” en het toekennen van een statusfunctie aan een sociaal feit noemt Searle een constitutieve regel (‘constitutive rule’). Het zijn regels die een bepaalde activiteit mogelijk maken³⁶. Searle hanteert vaak het voorbeeld van een bankbiljet (X) dat geldt als betaalmiddel (Y) in landen van de Europese Unie (C). Institutionele feiten zijn een deelverzameling van sociale feiten, die voldoen aan drie voorwaarden: functie, collectieve intentionaliteit en constitutieve regel.

Mensen (en sommige dieren) hebben de mogelijkheid functies toe te kennen aan objecten, terwijl deze objecten deze functies niet intrinsiek hebben. Mensen kunnen collectief status toekennen aan een object, niet vanwege de fysische kenmerken, maar uit hoofde van een collectieve houding (bijvoorbeeld ten opzichte van een bankbiljet). Er is sprake van ‘collective intentionality’ (een collectief gedeelde intentionaliteit³⁷) van statusfuncties. Statusfuncties zijn de instrumenten voor macht in de maatschappij: wij accepteren statusfuncties en daarmee accepteren wij rechten, verplichtingen, verantwoordelijkheden, taken, aanspraken, machtigingen, et cetera. Searle noemt dit deontische krachten (deontic powers), die dus institutioneel geaccepteerde status verwerven³⁸ (Searle, 2006, pp. 16-18). Sociale (en institutionele) feiten zijn volgens Searle dus weliswaar ontologisch subjectief, maar epistemologisch objectief: er is binnen een groep collectieve overeenstemming waardoor deze institutionele feiten intersubjectief geconstrueerd en daarmee geobjectiveerd worden. In die zin is er ook in de sociale werkelijkheid sprake van objectieve feiten. Searle gaat uit van extern realisme en in die zin kan er sprake zijn van correspondentie tussen presentatie van de werkelijkheid en de objectieve feiten.

Gaat het schema van Searle (X geldt als Y in context C) ook op voor de financiële verslaggeving? Verschillende auteurs baseren zich op Searle (1995), zoals Shapiro (1997, 1998), Alexander en Archer

³⁶ Searle onderscheidt naast constitutieve regels ook regulerende regels, dat zijn regels die bestaande activiteiten regelen. Mouck (2004, p. 533) rekent GAAP tot de regulerende regels omdat ze behulpzaam zijn bij de presentatie van economische realiteit. Lee (2006a) stelt echter dat de meeste verslaggevingsregels constitutieve regels zijn. Het belang van dit onderscheid voor verslaggeving en de onderhavige discussie is mij niet duidelijk.

³⁷ Intentionaliteit betekent gerichtheid op of over objecten en toestanden in de wereld, bijvoorbeeld als ik een overtuiging heb, dan is het een overtuiging dat iets is gebeurd of gebeurt.

³⁸ Alexander en Ionaşcu (2008, p. 15, 16) tonen aan dat de visie van Searle (1995) dat institutionele feiten uiteindelijk, hoewel niet noodzakelijkerwijs direct, afhankelijk zijn van eerdere harde feiten niet houdbaar is: collectieve intentionaliteit kan statusfuncties creëren uit het niets. In een later artikel blijkt Searle (2006) hierin deels mee te gaan. Alexander en Ionaşcu, 2008, p. 18 verwoorden het aldus: “Deontische krachten bestaan buiten (Searle), of conceptueel zonder de noodzaak van (Alexander en Ionaşcu) harde feiten. Maar deze rechten en verplichtingen bestaan alleen als algemeen aanvaarde collectieve representaties binnen de relevante gemeenschap. Ze zijn niet ‘externally real’, maar ze zijn als een ‘gegeven’ binnen de specifieke gemeenschap.”

(2003), Mattessich (2003), Mouck (2004), Lee (2006a, b), Alexander en Ionaşcu (2008). Er zijn echter verschillen in interpretaties³⁹.

Financiële verslaggeving is een menselijke activiteit waarmee geprobeerd wordt institutionele feiten weer te geven over economische activiteiten, dus economische werkelijkheid (Lee, 2006a, p. 13), zij het een geconstrueerde werkelijkheid. Het is de taak van een regelgevende instantie om concepten en beginselen te verschaffen waarmee ontologisch subjectieve feiten epistemologisch objectief kunnen worden weergegeven (Lee, 2006a, p. 13), en een regelgevende instantie moet zich dus bewust zijn van de ontologische en epistemologische veronderstellingen en de functie, collectieve intentionaliteit en constitutieve regels van de gehanteerde concepten verduidelijken (Lee, 2006a, p. 17)⁴⁰. Een financieel verslag is een sociale constructie, die is opgesteld op basis van algemeen aanvaarde verslaggevingsregels. Simpel gezegd betekent dit dat er geen gebouwen, voorraden, et cetera op de balans staan, maar rechten en verplichtingen; een actief vertegenwoordigt een recht op toekomstige economische voordelen; een passief vertegenwoordigt een uitstroom van middelen in de toekomst. Op de balans staat bijvoorbeeld een geaggregeerd totaal met een aanduiding 'materiële vaste activa' en een bedrag; in de winst-en-verliesrekening (of via het eigen vermogen) worden de waardemutaties verwerkt; en in de toelichting worden de verwerkings- en waarderingsgrondslagen vermeld en is een mutatieoverzicht opgenomen, gesplitst naar verschillende categorieën materiële vaste activa, waarin wordt aangegeven welke waardemutaties in de loop van de rapportageperiode hebben plaatsgevonden. In hoeverre is dit een weergave van de geconstrueerde werkelijkheid? Volgens de IASB is een van de kenmerken van een actief dat sprake is van toekomstige economische voordelen. Het gaat dus niet om de correspondentie tussen de 'fysieke' machine en de weergave hiervan op de balans; het gaat om correspondentie van de geconstrueerde economische institutionele feiten, dus van de abstracte toekomstige economische voordelen die met de machine kunnen worden behaald, de met deze machine samenhangende rechten en verplichtingen, op basis van allerlei afspraken (GAAP) die hierover zijn gemaakt en de weergave hiervan op de balans.

Volgens Searle (1995, pp. 149-197) bestaat de geconstrueerde sociale werkelijkheid (van de financiële verslaggeving) vanwege 'collectieve acceptatie' binnen een bepaalde gemeenschap. Searle (1995, pp. 199-226) verdedigt de correspondentietheorie van de waarheid, en dat betekent voor de financiële verslaggeving dat sprake kan zijn van een getrouwe weergave van de (geconstrueerde) sociale werkelijkheid, gegeven de al dan niet nageleefde verslaggevingsregels. Lee (2006a) en Mouck (2004) volgen Searle op dit punt.

Deze sociale werkelijkheid is specifiek voor een bepaalde gemeenschap ('community-specific') en onderhevig aan collectieve acceptatie (Alexander en Ionaşcu, 2008, p. 1). Alexander en Archer (2003) en Alexander en Ionaşcu (2008) menen dat binnen de geconstrueerde sociale werkelijkheid (van de financiële verslaggeving) *coherentie* het criterium voor 'waarheid' is. Zij baseren zich op een de wetenschapsfilosoof Hilary Putnam. Searle erkent dat sociale werkelijkheid door mensen wordt geconstrueerd en dat sociale werkelijkheid dus niet bestaat onafhankelijk van onder collectieve voorstellingen (representaties) daarvan, maar blijft vasthouden aan *correspondentie* tussen sociale feiten en de weergave hiervan als criterium voor waarheid. Alexander en Archer (2003) en Alexander en Jermakowicz (2006) wijzen extern realisme van sociale feiten af en lijken zich te bekeren tot het 'intern realisme' van Putnam: zij stellen dat objecten niet onafhankelijk van een conceptueel schema bestaan waarin concepten tot elkaar en tot hun empirische referenten worden herleid.

Normale communicatie en begrip tussen mensen over fysische en sociale werkelijkheid, dus collectief gedeelde intentionaliteit, vereist de *aanname* (niet het feit) dat er algemene overeenstemming is binnen het 'conceptual scheme' van de 'community' (Alexander en Ionaşcu, 2008, p. 14). Financiële verslaggeving is sociaal geconstrueerd en is binnen de 'conceptual scheme' (het denkkader) van de 'community' een gegeven dat door individuen in beginsel niet kan worden gewijzigd. Financiële verslaggeving gaat niet over de weergave van activa en verplichtingen (en de mutaties daarin) als

³⁹ Het voert in het kader van deze dissertatie te ver om hier gedetailleerd op in te gaan.

⁴⁰ Lee (2006a) komt tot deze conclusie in het kader van een artikel over principles- versus rules-based verslaggevingsstandaarden. Hij vindt dit een zinloze discussie zolang niet goed is nagedacht over de functie, collectieve intentionaliteit en constitutieve regels van de gehanteerde concepten.

zodanig, maar om het meten van positieve en negatieve deontische krachten⁴¹ van een organisatie die hierdoor wordt weergegeven (Alexander en Ionaşcu, 2008). Verschillende ‘conceptual schemes’ (denkkaders) zijn volgens Alexander en Ionaşcu onvermijdelijk, hetgeen impliceert dat het waarschijnlijk niet (altijd) mogelijk is te komen tot een onderlinge vertaling. Dat is ook binnen financiële verslaggeving het geval.

Omdat veel institutionele feiten geen directe referent hebben in de werkelijkheid (bijvoorbeeld comprehensive income) doet Lee (2006a, p. 17) de aanbeveling dat regelgevende instanties de functie, collectieve intentionaliteit en constitutieve regels met betrekking tot deze feiten verklaren. De regelgevende instanties moeten volgens Lee (2006a, p. 17) de getrouwe weergave, in de vorm van correspondentie, in de zin van epistemologische objectiviteit onderzoeken. Hij bespreekt echter niet hoe dat zou moeten gebeuren. Een auteur die daar wel uitgebreid op ingaat is Shapiro (1997, 1998)⁴².

Shapiro (1997, 1998) probeert aan te geven hoe toch overeenstemming kan worden bereikt: door rationele argumentatie kan epistemologische objectiviteit worden bereikt. Hij sluit sterk aan bij Searle (1995) en presenteert de voorklgene ontologische en epistemologische veronderstellingen van financiële verslaggeving:

Ontologie:	
P1:	Extern realisme (ontologische objectiviteit en ontologische subjectiviteit). De externe werkelijkheid bestaat onafhankelijk van de jaarrekening die tracht deze werkelijkheid te weerspiegelen. Sociale verschijnselen zijn ontologisch subjectief maar even werkelijk als ontologisch objectieve fysische verschijnselen.
P2:	Hieraan gerelateerd: correspondentietheorie van de waarheid (getrouwe weergave); een financiële presentatie is waar indien deze (ten minste bij benadering) overeenkomt met de onderliggende economische werkelijkheid die zij beoogt weer te geven. Het is niet mogelijk alle facetten van de werkelijkheid op een zuivere en objectieve wijze weer te geven: men tracht enkele facetten pragmatisch te benaderen op basis van bepaalde normen. De mate van getrouwe weergave die kan worden gerealiseerd wordt beperkt door veel pragmatische factoren, zoals de beschikbare waarderingsmethoden, afwegingen tussen kosten en baten, en verschillende politieke overwegingen.
P3:	Conceptueel relativisme ten aanzien van de stelsels van financiële verslaggeving: alle weergavesystemen (systemen van representatie), zoals conceptual frameworks (financiële verslaggevingsmodellen) zijn menselijke creaties en dus sociaal geconstrueerd. Verschillende systemen van representatie kunnen worden gehanteerd om dezelfde werkelijkheid weer te geven, en het ene systeem kan al dan niet beter zijn dan het andere systeem. De doelstellingen van financiële verslaggeving zijn gebaseerd op normatieve waarden die niet kunnen worden geverifieerd en die niet empirisch kunnen worden gevalideerd.
Epistemologie:	
P4:	Subjectieve oordeelsvorming (epistemologische subjectiviteit): Oordelen van accountants over wat geldige beschrijvingen vormen van economische werkelijkheid worden beïnvloed door een veelheid van factoren: culturele, economische, politieke, psychologische, enz. Absolute epistemologische objectiviteit is niet mogelijk omdat alle oordelen betreffende de verslaggeving worden gedaan vanuit een bepaalde visie, waardoor op verschillende wijze

⁴¹ Alexander en Ionaşcu (2008, p. 18) verwijzen naar para QC18 in een discussion paper van de IASB betreffende het conceptual framework (over kwalitatieve eigenschappen van informatie). Hier wordt gerefereerd aan ‘real-world economic phenomena, waarvrij een stempelmachine wel wordt gezien als een real-world verschijnsel en een transitorische post (uitstelpost /anticipatiepost of ‘deferred charge’/ ‘deferred credit’) niet. Alexander en Ionaşcu merken op dat een stempelmachine op de balans zelf ook een weergave is van een sociaal feit; en de stempelmachine zelf is een sociaal feit: de noodzaak van een stempelmachine, het concept van een stempelmachine en de constructie van een machine die stempelt is een menselijke constructie. IASB 2006, QC 18 noemt echter transitorische posten als iets dat niet bestaat in de ‘real-world’ (en niet ‘winst’ of ‘eigen vermogen’) . Het lijkt erop dat het discussiepaper wil zeggen dat winst en eigen vermogen wel real-world verschijnselen zijn, maar transitorische posten niet; immers een ‘deferred charge’ is in de optiek van de IASB geen economisch hulpmiddel (en dus geen actief) en een ‘deferred credit’ is geen economische verplichting.

⁴² Het verbaast mij dat Lee (2006a) niet verwijst naar de artikelen van Shapiro.

	<p>vertekening kan optreden bij het meten en bij het metende subject, onder invloed van persoonlijke factoren, en binnen een bepaalde historische context.</p>
P5:	<p>Aanvaarding van rationaliteit (commitment to rationalism) (epistemologische objectiviteit). Kennis is epistemologisch objectief in de mate dat een gemeenschap overeenstemming kan bereiken over de criteria voor het beoordelen van de rechtvaardiging of van het bewijs van beweringen. De idee dat kennis bestaat uit de aanwezigheid van getrouwe weergaven waarvoor een zekere mate van rechtvaardiging of bewijs kan worden gegeven, is de basis van de Westerse rationele wetenschapsbeoefening. Hierop is het proces van wet- en regelgeving en de vraag naar de attestatiediensten van de accountant gebaseerd. Absolute epistemologische objectiviteit wordt verworpen ten gunste van een pragmatische, intersubjectieve en consensusvisie.</p>

Shapiro (1997) bepleit een pragmatische visie op epistemologische objectiviteit. Hiervoor is nodig dat men zich schaaft achter drie beginselen van rationaliteit, die noodzakelijk zijn voor een rationele en objectieve discussie. Deze beginselen betreffen: rechtvaardiging van eigen opvattingen en reageren op tegenargumenten; kwaliteit van de discussie; participanten moeten kunnen beoordelen de mate waarin een bepaalde verslaggevingskeuze een expliciet gesteld doel kan bewerkstelligen, onafhankelijk van de mening die men zelf heeft over dat doel. In een vervolgartikel geeft Shapiro (1998) aan hoe op rationele argumentatie over verslaggevingsstandaarden moet plaatsvinden.

Ook Mouck (2004) gebruikt Searle (1995) als basis voor een onderzoek naar de relatie tussen economische werkelijkheid en cijfers in de financiële verslaggeving. Hij geeft aan dat op basis van de theorie van Searle een exacte afbakening is te maken van wat sociaal geconstrueerd is en wat niet. Hij is van mening dat veel weergaven in de financiële verslaggeving getypeerd kunnen worden als epistemologisch objectieve feiten, hoewel zij ontologisch subjectief zijn. Andere financial accounting weergaves bestaan alleen op basis van financiële verslaggevingsregels, die geen objectieve basis hebben in fysische of institutionele realiteit. Deze regels, zoals verwerkingscriteria en waarderingsgrondslagen, zijn regels voor de constructie van weergaven van de werkelijkheid, en kunnen worden vergeleken met de regels van een spel zoals voetbal. Als de regels eenmaal zijn vastgesteld dan kunnen weergaves die gebaseerd zijn op deze regels worden gezien als epistemologisch objectief, hoewel er geen objectieve basis is voor de regels zelf. Dit betekent echter niet dat financiële verslaggeving geen zin heeft. Mouck stelt dat weergaven van eigen vermogen en nettowinst ‘fuzzy’ indicatoren zijn voor welvaart en veranderingen in welvaart; het zijn geen volwaardige representaties, maar afhankelijk van de regels, kunnen dergelijke indicatoren worden geconstrueerd op een wijze dat ze min of meer betrouwbaar zijn gelet op de doelstellingen van de gebruikers. In die zin kan de taak van regelgevende instanties volgens Mouck worden gekenschetst als het voortdurend aanpassen van de regels in een poging het ‘spel’ binnen de grenzen van een acceptabele weergave van de werkelijkheid te laten vallen.

Mattessich (1995a, 1995b, 2003) presenteert zijn “ui”-model van de werkelijkheid en zijn Conditional Normative Accounting Theory (CoNAM). De werkelijkheid is volgens Mattessich als een ui; zij bestaat uit een hiërarchie van veel lagen, waarbij elke laag de voorgaande lagen omvat. Mattessich onderscheidt een fysisch-chemische werkelijkheid, biologische werkelijkheid, mentale werkelijkheid (van mensen) en sociale werkelijkheid. De visie van Mattessich zal uitgebreid worden beschreven in hoofdstuk 9.

De hierboven geschetste visies op financiële verslaggeving, gebaseerd op Searle (1995, 2006) zijn populair in recente literatuur (Shapiro, 1997, 1998; Mouck, 2000; Alexander en Archer, 2003; Mattessich 2003; Lee, 2006 a, b; Alexander en Ionaşcu, 2008), maar zijn niet ‘bedreigend’ voor wijze waarop financiële verslaggeving plaatsvindt. Grofweg kan worden gesteld dat financiële verslaggeving gebaseerd is op een afsprakensysteem en dat de hierboven genoemde auteurs van mening zijn dat getrouwe weergave van een sociaal geconstrueerde werkelijkheid op zich wel mogelijk is, mits er overeenstemming is over de gehanteerde regels (binnen een bepaalde gemeenschap). Er wordt weliswaar gesteld dat financiële verslaggeving (een jaarrekening) een sociale constructie is en dat deze alleen betekenis heeft binnen een bepaalde groep mensen (‘community’) met een

gemeenschappelijk conceptueel schema ('collectieve intentionaliteit'), maar het conceptueel schema zelf wordt niet of nauwelijks⁴³ ter discussie gesteld. Als het accepteren van verschillende conceptuele schema's leidt tot 'conceptual relativism' (McKernan, 2007, p. 164) waarbij het moeilijk is de conceptuele schema's naar elkaar te vertalen, dan leidt dat tot de constatering dat waarheid afhankelijk is van het conceptuele schema waarin een uitspraak wordt gepresenteerd. Alexander en Ionaşcu (2008) stellen dat verschillende conceptuele schema's onvermijdelijk zijn en dat verschillende conceptuele schema's op het gebied van accounting onvermijdelijk zullen leiden tot verschillende en strijdige visies over de vraag wat nodig is voor een getrouwe weergave. Regelgevende instantie zullen hiermee moeten leren leven, aldus de auteurs.

Een conceptueel schema zou juist gelegitimeerd moeten worden, omdat verslaggevingskeuzen van invloed zijn op de welvaart van alle betrokkenen. Williams (2006, p. 43) merkt op dat verslaggevingsregels, net als wetten ook sociale feiten zijn, en dat alleen legitimiteit geclaimd kan worden als deze tot stand zijn gekomen met instemming van alle burgers in een proces van wetgeving dat ook wettelijk is vastgelegd. Regelgevende instanties op het gebied van financiële verslaggeving zijn meestal niet op democratische wijze samengesteld. Als de economische realiteit wordt weergegeven: wiens economische realiteit is dat dan, en op grond waarvan is die realiteit gerechtvaardigd?

Hines (1988, 1989) lijkt van mening te zijn dat alle werkelijkheid sociaal geconstrueerd is, niet alleen sociale werkelijkheid. Zij neemt een veel radicaler standpunt in: de sociale werkelijkheid wordt gecreëerd en onderhouden door de voortdurende reflexieve beschrijvingen van de werkelijkheid, waardoor vragen over de machtsrelaties die de *status quo* vormen en onderhouden niet ter discussie worden gesteld. Hines (1989) bepleit een fundamentele omvorming ('major reconceptualization') van het denken over financiële verslaggeving⁴⁴.

3. Postmodernisme/poststructuralisme. In paragraaf 2.3.7 en 3.3.5 typeer ik postmodernistische/poststructuralistische perspectieven⁴⁵. Het postmodernisme/poststructuralisme is een denkrichting waarbij het onderscheid tussen subject en object volledig wordt losgelaten en waarbij rationaliteit wordt afgewezen. In de eerder besproken perspectieven wordt uitgegaan van een dualisme tussen een externe (of interne) werkelijkheid en een weergave van die werkelijkheid in de vorm van uitspraken over die werkelijkheid, waarbij een uitspraak waar is indien er correspondentie (of coherentie⁴⁶) is met die externe (of interne) werkelijkheid. Poststructuralisten verwerpen niet noodzakelijkerwijs dat er een werkelijkheid 'out there' bestaat⁴⁷, zij verwerpen de idee van een objectieve waarheid buiten de taal om (een extralinguïstische objectieve waarheid). Zij verwerpen dus de idee dat er ook linguïstische beschrijvingen van de werkelijkheid 'out there' zijn, die 'ontdekt' kunnen worden. Macintosh (2008, p. 26) citeert Nietzsche (1968, p. 298): "Waarheid is niet iets wat er is, waarheid is niet iets dat gevonden of ontdekt zou kunnen worden, maar iets dat moet worden gecreëerd"⁴⁸. Waarheid kan dus niet onafhankelijk van de menselijke geest bestaan. Macintosh (2008, p. 27) citeert Rorty (1989, p. 5): De wereld is 'out there', maar beschrijvingen van de wereld zijn niet 'out there' " en Derrida: "il n'y a pas dehors texte": er is geen betekenis buiten de tekst; de werkelijkheid die in een discours naar voren komt 'bestaat' niet buiten dat

⁴³ Shapiro (1997, 1998) is een uitzondering. Hij geeft aan hoe rationele argumentatie over verslaggevingsstandaarden zou kunnen plaatsvinden.

⁴⁴ Zie onder A in deze paragraaf.

⁴⁵ De mens als centrum van taal en denken is verdwenen, het discours wordt het overheersende thema, er is geen plaats meer voor omvattende levensbeschouwingen en er bestaat geen eenduidige wetenschappelijke methode (Van Peursen, 1994).

⁴⁶ In plaats van correspondentie tussen feit en werkelijkheid, kiezen constructivisten soms voor een waarheidscriterium van coherentie tussen institutionele feiten in de intentionele collectiviteit (Alexander en Ionaşcu, 2008, p. 24).

⁴⁷ Het is onmogelijk om te bewijzen dat iets niet bestaat.

⁴⁸ Het volledige citaat luidt: "Will to truth is a making firm, a making true and durable, an abolition of the false character of things, a reinterpretation of it into beings. "Truth" is therefore not something there, that might be found or discovered – but something that must be created and that gives a name to a process, or rather to a will to overcome that has in itself no end – introducing truth, as a *processus in infinitum*, an active determining – not a becoming-conscious of something that is in itself firm and determined. It is a word for the "will to power". "Will to power" is de vertaling van "Der Wille zur Macht".

discours. Mensen gebruiken taal om waarheid te creëren. Poststructuralisten proberen te doorgronden hoe taal en taalspelen werken bij het creëren van betekenis.

Toegepast op de externe verslaggeving: opstellers van jaarrekening en accountants gebruiken gezaghebbende accounting taal (gebaseerd op “generally accepted accounting principles”, conceptual framework) voor de productie van een verhaal (financieel verslag) over de onderneming (Macintosh, 2008, p. 27). Regelgevende instanties dwingen ondernemingen deze taal toe te passen en zij produceren op deze wijze wat telt als waarheid over de economische activiteiten van ondernemingen. Wat op een bepaald moment of in een bepaalde periode telt als waarheid is een product van de dan en daar geldende GAAP⁴⁹. Waarheid in de externe verslaggeving is dus historisch bepaald en afhankelijk van taal; waarheid is niet permanent en bestaat niet buiten de taal (Macintosh, 2008, p. 28). Regelgevende instanties maken fundamentele keuzes waardoor de ‘waarheid’ van de financiële verslaggeving in de loop der tijd veranderd is (bijvoorbeeld van historische kosten naar reële waarde; de keuze voor decision usefulness, de recente keuze voor ‘full goodwill accounting’, et cetera)⁵⁰, het vocabulair is veranderd.

Poststructuralisten zoeken dus niet naar correspondentie tussen een uitspraak en de werkelijkheid om de waarheid te toetsen; de vraag betreffende het bestaan van een werkelijkheid en van waarheid is niet zo eenvoudig op te lossen door een onderscheid te maken tussen harde feiten en geconstrueerde feiten. Macintosh illustreert dat onder andere aan de hand van een uitspraak over de Kerstman. Iedereen weet dat de Kerstman niet bestaat, maar dat niet niet weg dat de creatie van het concept Kerstman wel een functie heeft in de maatschappij⁵¹ (Macintosh, 2006, p. 25). Wij kunnen dus niet-bestaande dingen mobiliseren voor echte sociale functies door net *te doen alsof* ze bestaan. Dat is ook het geval met accounting, aldus Macintosh (2006, 2008). Financiële verslagen worden geobjectiveerd en worden door gebruikers van deze financiële verslagen beschouwd als waar. Daarom is het noodzakelijk dat de filosofische achtergronden van verslaggevingsstandaarden en verslaggevingspraktijken nader worden onderzocht⁵² (Macintosh, 2008, p. 29). In navolging van Rorty (1989) roept Macintosh (2006, p. 30) de mens op ‘nieuw vocabulair en nieuw discours’ te ontwikkelen, waarbij men zich bewust is van de partijdige rol die accounting speelt⁵³. Hij bepleit een radicale verandering van de wijze van ontwikkeling van verslaggevingsstandaarden en –beginselen (Macintosh, 2008, p. 31), waarbij accounting taal niet meer wordt gezien als een neutraal medium waarmee objectief kan worden gerapporteerd, maar als een linguïstisch proces waarin betekenis wordt geconstrueerd.

⁴⁹ Opstellers en controleurs van jaarrekeningen kunnen zich deontologisch beroepen op GAAP. Controlerend accountants zetten in hun accountantsverklaring dat de jaarrekening ‘naar hun mening een getrouw beeld geeft van de financiële positie en de resultaten van de onderneming in overeenstemming met de algemeen aanvaarde verslaggevingsbeginselen (‘generally accepted accounting principles’). Het getrouwe beeld is geclausuleerd: getrouw in overeenstemming met GAAP. Accountants stellen in hun accountantsverklaring alleen dat de jaarrekening is opgesteld volgens de geldende regels (Macintosh, 2008). Macintosh (2006, p. 32-35; 2008, pp. 19-23) onderscheidt verschillende karikaturen van mogelijke houdingen die de accountant (opsteller en controleur van financiële verslagen) kan aannemen: de ‘truth teller’, die van mening is dat er een werkelijkheid als onafhankelijk object bestaat en dat deze als ‘waar’ kan worden beschreven in een financieel verslag; de ‘liar’, de tegenhanger van de ‘truth teller’, die dezelfde opvatting heeft over de werkelijkheid als de ‘truth teller’, maar bewust misleidt; en de ‘spinner’ of ‘bullshitter’, die het niet kan schelen of hetgeen wordt verteld in het financiële verslag in overeenstemming is met de werkelijkheid en die door Macintosh wordt vergeleken met de tweedehands-autoverkoper. Als financiële verslagen niets anders zijn dan sociaal geconstrueerde linguïstische objecten, dan lijkt deze opstelling zowel praktisch als redelijk en te rechtvaardigen (Macintosh, 2008, p. 34). Voorts onderscheidt Macintosh ‘bullshit’ van ‘humbug’. ‘Humbug’ is misleidende, pretentieuze linguïstische weergave, en (door overdrijving) eigenlijk een vorm van liegen, die nog wel eens voorkomt in directieverslagen. ‘Bullshit’ verklaringen worden daarentegen zeer nauwkeurig opgesteld, met veel aandacht voor details, discipline en objectiviteit (volgens de regels). Frankfurt (2005), de auteur waarop Macintosh zich baseert, ziet de huidige samenleving als een samenleving vol ‘bullshit’.

⁵⁰ Macintosh (2008, p. 28) tekent hierbij aan dat regelgevende instanties machtige, gezaghebbende organen zijn, die in de meeste landen worden beheerst door de private sector, en meestal niet op democratische wijze zijn samengesteld.

⁵¹ Zoals het in toom houden van kinderen, een mogelijkheid om anoniem cadeau’s te geven, gezelligheid en andere sociale functies.

⁵² Hines (1989) sprak van de noodzaak tot een ‘major reconceptualisation’. Zie eerder in deze paragraaf.

⁵³ In die zin komt dit overeen met de partijdige rol die Tinker (1991) toebedeelt aan accounting; zie eerder in deze paragraaf.

Macintosh (2008) ziet verslaggeving over de performance of resultaten van de onderneming als een taalspel⁵⁴, waarbij woorden en uitspraken zijn als gereedschap in een gereedschapskist en die op verschillende manieren kunnen functioneren afhankelijk van de onderhanden taak⁵⁵. Het valt volgens hem moeilijk vol te houden dat financiële verslagen op een objectieve, neutrale wijze een economische werkelijkheid weergeven⁵⁶. Macintosh (2008) en Macintosh et al. (2000)⁵⁷ beschrijven de huidige situatie van de financiële verslaggeving van ondernemingen als ‘hyperrealiteit’, waarbij ‘signs’ van bijvoorbeeld winst of vermogen circuleren in een omgeving van naar zichzelf en naar elkaar verwijzende ‘signs’ zonder enige verhouding tot enig object in de werkelijkheid⁵⁸: een financiële rapportage van ‘winst’ bestaat onafhankelijk van, en correspondeert op geen enkele wijze met enige vorm van werkelijke economische winst. Accounting ‘signs’ (van winst⁵⁹) zijn ‘free-floating artifacts’ en geen feiten die overeenkomen met een of andere vorm van werkelijkheid (Macintosh, 2008, p. 30). Zolang mensen blijven vertrouwen op accounting informatie blijft dit werken.

Macintosh et al. (2000, p. 36) geven een voorbeeld van een dergelijk systeem waarbij sign en referent naar elkaar verwijzen: “De markt maakt voor de waardering van de aandelen (en andere effecten) van de onderneming gebruik van accounting winsten, en andere informatie. De koersen van deze aandelen vormen vervolgens de grondslag voor de koersen van derivaten en daarmee is de naar zichzelf refererende reeks compleet. Winsten van ondernemingen bepalen de aandelenkoersen, die de prijzen van derivaten bepalen, die de winsten van de onderneming bepalen. Accounting ‘signs’ bepalen markt ‘signs’, die op hun beurt weer accounting ‘signs’ bepalen. In een hyperreële financiële economie van simulatie, implodeert daarmee het onderscheid tussen ‘sign’ en ‘referent’ (tussen teken en het concept waarnaar het teken verwijst). De signs worden beelden van zichzelf in een imbroglia van ongefundeerde, naar zichzelf verwijzende simulatie.”

Alexander en Ionașcu (2008, p. 26) wijzen er terecht op dat niet alleen winsten de koersen van aandelen bepalen. Er zijn veel spelers op de markt en de marktprijzen zijn het resultaat van de collectieve intentionaliteit van al deze spelers. Onderlinge verwijzing leidt nog niet tot circulariteit.

Een ander voorbeeld dat Macintosh noemt om de hyperrealiteit aan te tonen betreft het volgende:

Macintosh, N.B. (2008), Accounting and the truth of earnings reports: Philosophical considerations, working paper.

Macintosh (2008) maakt duidelijk hoe vanuit een poststructuralistische perspectief wordt aangekeken tegen externe verslaggeving en resultaatsturing, door hem genoemd “earnings management and manipulation”. Na een bespreking van de visie van de regelgevende instantie (IASB en FASB) en in veel (post)positivistisch georiënteerd empirisch onderzoek over een werkelijkheid die bestaat los van het denken (zie paragraaf 8.3) geeft hij zijn visie op de wijze waarop het spel tussen management en

⁵⁴ Zoals beschreven door Wittgenstein in zijn “Philosophische Untersuchungen”.

⁵⁵ De accountant is volgens hem een ‘bricoleur’, die op creatieve wijze zijn of haar strategie bepaalt en een financieel verslag is een ‘bricolage’, een geconstrueerd werk.

⁵⁶ Macintosh heeft het alleen over een ‘earnings report’, maar dit is van toepassing op de hele financiële verslaggeving.

⁵⁷ Macintosh et al. (2000) en Macintosh (2003) beschrijven op basis van een theorie van de Franse post-modernistische filosoof Jean Baudrillard vier perioden, namelijk de prehistorie, het feodale tijdperk, het industriële tijdperk en het moderne tijdperk (de zogenaamde ‘orders of simulacra’), waarbij in elk van deze perioden sprake is van een ander gezichtspunt ten aanzien van de productie en consumptie van informatie. In de moderne tijd is er sprake van simulatie en hyperrealiteit, waar accounting concepten niet langer een afbeelding zijn van de materiële of economische werkelijkheid, maar hieraan vooraf gaan of helemaal geen relatie mee hebben. De concepten verwijzen slechts naar elkaar. Dit wordt geïllustreerd aan de hand van een aantal voorbeelden.

Mattessich (2003) vergelijkt de theorie van Baudrillard met zijn eigen ontologische visie, het zogenaamde ‘ui-model’ van de werkelijkheid, waarin hij stelt dat de werkelijkheid uit verschillende lagen bestaat, die van elkaar afhankelijk zijn en waarbij de ene laag de andere laag omvat. Hij onderscheidt de fysisch-chemische werkelijkheid, de biologische werkelijkheid, de mentale werkelijkheid en de sociale werkelijkheid. Mattessich (2003) refereert aan het extern realisme van Searle.

⁵⁸ Zie ook Hines (1989), eerder besproken in deze paragraaf.

⁵⁹ Macintosh spreekt alleen over winst, maar dit geldt ook voor andere concepten uit de financiële verslaggeving.

financieel analisten gespeeld wordt: het ‘earnings management and manipulation game’.

Levitt (1998), voormalig voorzitter van de Securities and Exchange Commission, sprak van het “financial numers game”, waarbij een patroon van resultaatsturing wordt gecreëerd en ondernemingen trachten de resultaatprojecties van Wallstreet te halen of te overtreffen (to meet or beat) om de marktwaarde te vergroten en de waarde van aandelenopties te vergroten. Macintosh (2008, p. 12, 13) schetst hoe dit spel verloopt aan de hand van een artikel van Richardson, Teoh en Wysocki (2004), die dit empirisch hebben onderbouwd (zie hoofdstk 6). Richardson et al. (2004) noemen het “the walk-down to beatable analysts’ forecasts” en het gaat als volgt:

- Om de aandelenkoers van een bepaalde onderneming te steunen, zijn financieel analisten systematisch optimistisch bij winstvoorspellingen voor de lange termijn. Tevens, aan het begin van de verslaggevingsperiode, publiceren analisten systematisch optimistische winstvoorspellingen voor die periode (kwartaal of jaar).
- Het financieel management van de onderneming en de afdeling public relations zijn zich hiervan bewust en geven aanwijzingen aan analisten in de vorm van ‘vertrouwelijke’ gegevens, hiermee implicerend dat analisten hun optimistische schattingen naar beneden moeten aanpassen.
- Analisten zijn op hun beurt geneigd dat te doen om te voorkomen dat zij door de mand vallen en als niet-deskundig worden beschouwd als de onderneming een officiële winstaankondiging doet uitgaan en natuurlijk willen zij teleurstellingen voorkomen. Naarmate de tijd verstrijkt stellen analisten geleidelijk en systematisch hun verwachtingen naar beneden bij, met name tegen het einde van de rapporteringsperiode, waardoor de aandelenkoers tijdelijk daalt.

Dit opent een korte tijd van gunstige opportunistische mogelijkheden voor de spelers.

- Het management van de onderneming maakt gebruik van deze korte periode van relatief lage koersen door het inkopen van eigen aandelen en/of de uitgifte van opties op aandelen aan zichzelf met de marktprijs als uitoefenprijs. (Beleggingsanalisten kunnen ook aandelen kopen tegen deze lagere koersen of zelfs short verkopen voor de verwachte koersdaling.)
- Kort daarna publiceert de onderneming zijn officiële gerapporteerde winst voor de periode op een niveau dat hoger is (‘beats’) dan de laatste voorspelling van de analisten.
- De analisten zijn zich hiervan bewust en geven ongestraft een “strong buy”-advies af, wetende dat de koers van het aandeel waarschijnlijk zal stijgen kort nadat de onderneming de resultaten bekend heeft gemaakt, waardoor zij zowel hun reputatie als vaak ook hun eigen verdiensten vergroten.

Op dit punt, als het spel goed gespeeld wordt, zal de koers van het aandeel sterk stijgen op de dag van de winstaankondiging en overtreft daarmee de te voorzichtige voorspellingen van de analisten.

- Het management verkoopt de recent aangekochte aandelen en/of oefent de opties op aandelen uit in deze korte periode dat de koers tijdelijk hoger is. Aanwijzingen van het management bieden de mogelijkheid gunstige koersen te handhaven op een moment dat dat goed uitkomt, juist na de winstaankondigingen.
- Waarschijnlijk zullen beleggingsanalisten ook opportunistisch gedrag vertonen en hun voordeel doen met de tijdelijke oprisping van de koers. Graham et al. (2005, p. 43) noemt analisten “medeplichtig” in het earnings game.

Waarschijnlijk werkt het spel, in verschillende landen, niet zoals hier aangegeven, bijvoorbeeld doordat aan het management beperkingen zijn opgelegd ten aanzien van de handel in eigen aandelen, of dat dit in ieder geval openbaar moet worden gemaakt. Handel met voorkennis is verboden en wordt streng bestraft.

Dat neemt niet weg dat Richardson et al. (2004) tot de conclusie komen dat het management van ondernemingen opportunistisch handelt en winstvoorspellingen van analisten probeert te sturen rond winstaankondigingen om gunstige handel met voorkennis na winstaankondigingen te faciliteren (Richardson et al., 2004, p. 919).

Macintosh (2008, p. 14) merkt wel op dat Richardson et al. (2004) hun bevindingen niet kritisch commentariëren en de indruk wekken dat zij dit een natuurlijke gang van zaken vinden.

In poststructuralistische perspectieven wordt 'representatie' dus afgewezen: accounting verkeert volgens Macintosh (2002, p. 123) in een 'crisis of representation'⁶⁰. Macintosh heeft ook ideeën over de wijze waarop hieraan tegemoet moet worden gekomen. Macintosh en Baker (2002) bepleiten 'heteroglossic' financiële verslagen⁶¹.

Een andere auteur die uitgaat van anti-representationalisme is McKernan (2007). Hij noemt zichzelf een 'antirepresentationalist' en baseert zijn standpunten vooral op de Amerikaanse filosofen Donald Davidson en Richard Rorty. Hij zet zich af tegen de visie van Shapiro (1997, 1998) en van anderen die uitgaan van het bestaan van een werkelijkheid onafhankelijk van de weergave van deze werkelijkheid en van de correspondentietheorie van de waarheid. McKernan meent dat epistemologische objectiviteit in de financiële verslaggeving mogelijk is door intersubjectieve fundering. McKernan (2007) volgt Davidson in de opvatting dat kennis niet mogelijk is zonder communicatie. Kennis komt volgens Davidson tot stand in triangulaire interactie: kennis wordt mogelijk doordat interpretator en geïnterpreteerde communiceren over een gedeelde leefwereld. Dit proces van triangulatie met betrekking tot gedeelde stimuli, geeft inhoud en denken en spreken, en biedt ons de zekerheid dat we in contact staan met een objectieve, toegankelijke werkelijkheid van objecten en gebeurtenissen (McKernan, 2007, p. 161). De basis voor objectiviteit is dus niet 'afspiegeling' van een werkelijkheid, maar intersubjectieve overeenstemming in de relatie tussen mensen⁶². McKernan werkt verder de metafoer 'accounting als taal' uit en verzet zich tegen de idee dat taal, in het bijzonder accounting, een medium is waardoor wij de werkelijkheid waarnemen of zelfs construeren. Hij verzet zich tegen de idee van een denkkader ('conceptual scheme') en tegen de idee van de onmogelijkheid om verschillende taalsystemen in elkaar te vertalen. Hij bespreekt de politisering van accounting en stelt dat accounting zich moet bevrijden van de representationistische filosofie⁶³ (McKernan, 2007, p. 160).

4. Kritische perspectieven. Interessant is een discussie tussen David Solomons en Tony Tinker. Solomons (1991a) is van mening dat informatie in de financiële verslaggeving een getrouw beeld moet geven en een zo neutraal mogelijke weergave moet zijn van de economische werkelijkheid. Hij ageert tegen het standpunt van radicale wetenschappers (o.a. Tinker, 1985) die accounting zien als instrument voor sociale en economische verandering. Moeten accountants zichzelf en het vakgebied zien als middelen om sociale en economische verandering te bevorderen (of soms te vertragen)? De radicale

⁶⁰ Mraović (2005) geeft aan dat dit een algemeen verschijnsel is in de op kennis gebaseerde maatschappijen.

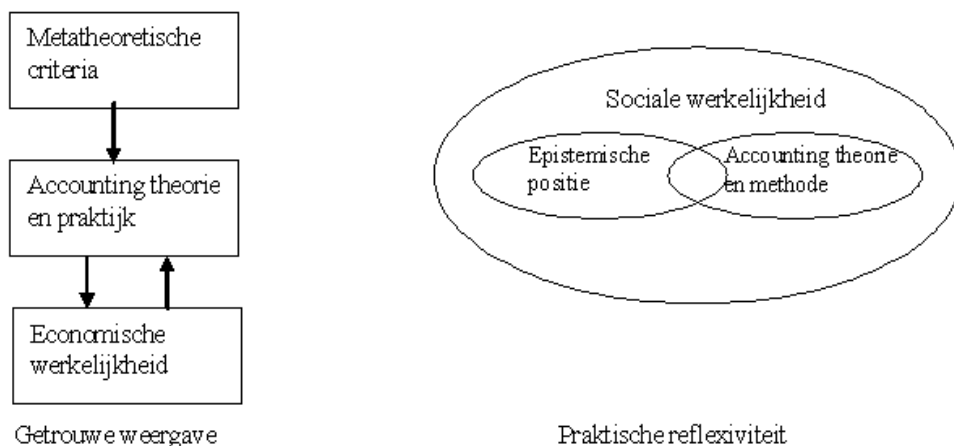
⁶¹ Heteroglossic financiële verslagen beogen een proces van voortdurende conversatie in plaats van een monoloog waarin een enkele 'betekenis' naar voren wordt gebracht. Deze idee is gebaseerd op de literatuurwetenschap, met name de Russische literatuurwetenschapper Bakhtin. De auteurs beschouwen financiële verslagen als een tekst en analyseren eigenschappen van deze tekst. Taal speelt een belangrijke rol in het geven van betekenis in accounting. In de dialoog worden financiële cijfers vanuit verschillende optieken belicht. De auteurs geven een voorbeeld vanuit de 'oil and gas industry'. Er worden vier verschillende manieren onderscheiden om over 'oil and gas'-activiteiten te rapporteren, en de voor- en nadelen van alle methoden worden genoemd, en daarover wordt een dialoog opgezet. Er wordt mee aangegeven dat er niet een eenduidige manier is om iets weer te geven. Hoewel de auteurs dit niet noemen, kan XBRL hier een belangrijke rol spelen.

⁶² Dit idee is afkomstig van de filosoof Richard Rorty. Davidson accepteert wel een wereld 'out there', maar dat wil niet zeggen dat de wereld zich, uit eigen initiatief opsplijt, en in hapklare brokken in de vorm van 'feiten' aan ons verschijnt. De antirepresentationalist accepteert niet dat een uitspraak waar kan zijn eenvoudig vanwege 'the way things are' los van de wijze waarop we beschrijven. Een uitspraak is waar vanwege de wijze waarop onze huidige beschrijvingen van de dingen gebruikt worden en de causale interacties die we met die zaken hebben (Rorty, 1994, p. 86, zoals geciteerd in McKernan, 2007, p. 162).

⁶³ Davidson (1974) staat kritisch tegenover twee tegenovergestelde filosofische stromingen: het metafysisch realisme en het conceptueel relativisme. Metafysisch realisme gaat ervan uit dat "de wereld uit zichzelf een natuurlijke structuur heeft en dat onze concepten zich (al dan niet succesvol) *aanpassen* aan die structuur. De wereld determineert hoe we hem moeten structureren" (Buekens, 2005, p. 55). Daar staat tegenover het conceptueel relativisme: taal of concepten ordenen de werkelijkheid (interpretatie), we kunnen de werkelijkheid alleen interpreteren vanuit een bepaald conceptueel schema (denkkader), waaraan we niet kunnen ontsnappen; we zitten als het ware 'opgesloten' en we worden 'cognitief gegijzelde' door die concepten (Buekens, 2005, p. 54). Buekens (2005, p. 54) merkt hierover op dat "dit laatste niet helemaal juist kan zijn: talen en attitudes zijn dynamische systemen die voortdurend aangepast worden aan onze talloze cognitieve en conatieve interesses en behoeften". We passen taal voortdurend aan terwijl we ze gebruiken.

wetenschappers richten zich tegen de aard van de kapitalistische maatschappij en tegen de marginalistische waardetheorie en zij zien accounting als een instrument in sociale conflicten. De slechte invloed van accounting op de maatschappij komt volgens hen voort uit de waarden die worden toegekend aan goederen, diensten en productiemiddelen door de marginalistische waardetheorie. Solomons vindt het onzinnig om accountants te verwijten marktwaarden te gebruiken voor de waardering als het gaat om de verwerking van markttransacties. De radicale wetenschappers willen de maatschappij veranderen⁶⁴; dat is hun goed recht, maar het is vergezocht om hiervoor een instrument als accounting te gebruiken, aldus Solomons. Hij heeft wel oog voor positieve elementen van de interpretatieve en kritische benaderingen zoals het opnemen van externaliteiten in de (kost)prijs van producten, maar het is volgens hem niet de taak van accountants om de wereld te veranderen. Als accounting geloofwaardig wil blijven dan moet de accountant streven naar een zo neutraal mogelijke weergave, aldus Solomons. Hij maakt analogieën met een journalist (die ook de werkelijkheid zo goed mogelijk weergeeft), cartografie en snelheidsmeters (dit zijn weergaves van de werkelijkheid) en telefoon (die geen actor wordt in het uitwisselen van informatie), m.a.w. hij ziet verslaggeving als een instrument waarmee moet worden geprobeerd te komen tot een getrouwe weergave van de economische werkelijkheid⁶⁵ op basis waarvan gebruikers beslissingen nemen. Tinker (1985, p. 205) ziet accounting als de primaire rechter/beoordelaar (adjudicator) in sociale conflicten. Solomons (1991b, p. 311) vindt dat deze beslissingen moeten worden overgelaten aan gebruikers van accounting informatie.

Tinker stelt beide benaderingen tegenover elkaar: getrouwe weergave tegenover praktische reflexiviteit (zie figuur 8.1).

Figuur 8.1: gebaseerd op Tinker, 1991, p. 298 en 301

⁶⁴ Radicale wetenschappers zijn niet de eersten en enigen die door middel van accounting de sociale en economische omstandigheden trachten te beïnvloeden. Er is bijvoorbeeld voor gepleit dat regelgevende instanties aanvullende gegevensverstrekking (disclosures) aanbevelen of voorschrijven als middel om sociale en economische veranderingen door te voeren en velen pleiten ook voor een goede afweging van de economische gevolgen van verslaggevingsstandaarden (zie hoofdstuk 5). Maar Solomons keert zich wel tegen, wat hij noemt, een extreme vorm van 'accounting activisme', waarin accounting wordt gebruikt als middel om economisch gedrag te beïnvloeden en waarbij zelfs het in te nemen standpunt afhankelijk is van de economische situatie, zoals het aanpassen van de regels op het gebied van fair value bij een economische crisis (zie noot 16). De radicale accountants willen de maatschappij veranderen en richten zich tegen het kapitalistische systeem; de activistische accountants willen accounting gebruiken op meestal kleine veranderingen door te voeren. Solomons vindt dat beide groepen misleidend zijn.

⁶⁵ Natuurlijk kunnen er verstoringen optreden en kan er sprake zijn van selectieve waarneming.

Tinker (1991) merkt op dat Solomons niet aangeeft dat financiële verslaggeving de economische werkelijkheid neutraal weergeeft, maar dat financiële verslaggeving de economische werkelijkheid neutraal moet ('should') weergeven. Tinker (1991, p. 297) stelt: hier zou ik mee kunnen instemmen indien neutraliteit gefundeerd zou zijn op een begrip van sociale rechtvaardigheid waarbij de verscheidenheid van conflicterende maatschappelijke belangen wordt onderkend en waarbij de accountant kritisch zelfbewust en reflexief een standpunt inneemt in deze conflicten. Aan accounting theorie en praktijk liggen metatheoretische criteria ten grondslag (zoals getrouwe weergave, neutraliteit); deze zijn voor Solomons echter vanzelfsprekend, waardoor hij uitgaat van de status quo. Waarop zijn echter deze metatheoretische criteria gebaseerd? Elke keuze is een politieke keuze die de welvaart van verschillende groepen in de samenleving beïnvloedt, aldus Tinker. Bovendien gaat Solomons uit van de 'vanzelfsprekende' veronderstelling dat accounting theorie en praktijk onafhankelijk zijn van de economische werkelijkheid die zij beschrijven⁶⁶. Tinker stelt daartegenover de praktische reflexiviteit. De rechter figuur toont aan dat epistemologische en accounting overwegingen beiden volledig zijn ingebed in de sociale werkelijkheid (sociale werkelijkheid is ruimer dan economische werkelijkheid). Epistemologische normen, zoals getrouwe weergave, en accounting theorie en praktijk, zijn zowel sociaal geconstrueerd als sociaal construerend (enactieve)⁶⁷, ze zijn onderling afhankelijk; het zijn geen concepten die in de realiteit voorkomen en door de theorie 'gevangen' kunnen worden. Solomons (1991a) geeft toe dat er tekortkomingen zijn met betrekking tot een getrouwe weergave van de werkelijkheid, maar hij trekt daaruit niet de conclusie dat accounting politiek bepaald is. De accountant moet zich volgens Solomons niet bezig houden met het verbeteren van de wereld (daar is hij niet voor opgeleid)⁶⁸, terwijl Tinker juist van mening is dat allerlei rollen die iemand speelt in de maatschappij niet gescheiden kunnen worden omdat ze onontwarbaar met elkaar verbonden zijn en ook met elkaar in conflict kunnen zijn. Dit is vooral het kenmerk van de praktische reflexiviteit. Tinker (1988) verwerpt de idee dat theorieën onpartijdige weerspiegelingen van de werkelijkheid zijn; theorieën zijn juist gefundeerd in sociale conflicten, als intellectuele gebieden waar maatschappelijke belangen strijden om hun eigen realiteit weer te geven (to re-present). Hij spreekt van "Panglossian accounting theories: the science of apologizing in style"⁶⁹.

C. Kritiek op functies van de financiële verslaggeving: decision usefulness versus accountability

Een van de uitgangspunten van de financiële verslaggeving is 'decision usefulness'. Regelgevende instanties stellen verslaggevingsstandaarden op; de doelstelling van de financiële verslaggeving is het verstrekken van informatie voor het nemen van economische beslissingen door gebruikers van die informatie⁷⁰ (IASB, 2008). Hoewel er enige discussie is over de vraag of 'afleggen van verantwoording over het gevoerde beleid' (de zogenaamde 'stewardship') nog als een belangrijke functie van de jaarrekening moet worden gezien, is het duidelijk dat de nadruk volledig ligt op het informatieperspectief⁷¹. Dit wordt meestal als een vanzelfsprekendheid aangenomen⁷².

⁶⁶ Dit is het uitgangspunt van de correspondentietheorie van de waarheid (zie hoofdstuk 2).

⁶⁷ Solomons (1991b, p. 312) geeft toe dat verslaggevingsmaatstaven sociale constructies zijn: daarom is het juist belangrijk er voor te zorgen dat zij de werkelijkheid getrouw weergeven.

⁶⁸ Tinker (1991, p. 305) interpreteert dat als een advies aan accountants om zich schizofreen te gedragen en meerdere onafhankelijke persoonlijkheden te ontwikkelen.

⁶⁹ Voltaire richt zich in zijn roman "Candide" tot mensen die alleen maar theoretiseren. "Candide" is het verhaal van een jonge bediende, die werd opgeleid door een eminent filosoof genaamd Dr. Pangloss. Als Pangloss Candide betraaft met zijn dochter, wordt Candide verbannen naar een barbaarse en vijandige wereld. Candide beleeft een aantal bizarre en gruwelijke avonturen, terwijl hij alleen gewapend is met de filosofie van Pangloss om zich te beschermen en richting te vinden. De enige troost die Voltaire Candide verschaft na elke ramp die hem overkomt is de absurde frase "this must be the best of all possible worlds". Voltaire gebruikt de avonturen van Candide als satire voor de wijze van filosoferen waarbij de status quo wordt gerationaliseerd.

⁷⁰ Andere mogelijke doelen van de financiële verslaggeving die in de normatieve verslaggevingstheorie (zie hoofdstuk 5) worden genoemd zijn het afleggen van verantwoording over het gevoerde beleid en het verlenen van décharge aan het bestuur, en het bepalen van het 'verteerbaar resultaat'. Zoals gemeld in hoofdstuk 5 is de IASB van mening dat 'decision usefulness' andere mogelijke doelstellingen omvat.

⁷¹ Zie hoofdstuk 6. Beaver (1998) noemt de overgang naar het informatieperspectief een 'accounting revolutie'.

In de economische benaderingen van accounting staan het management en de beleggers centraal; als al wordt uitgegaan van gebruikers, dan zijn dat vaak financieel analisten, en dan wordt bijvoorbeeld onderzocht wat de invloed is van herzieningen van hun winst-/koersbeoordelingen. Het is daarom niet verwonderlijk dat kritische onderzoekers zich afvragen of decision usefulness⁷³ een goede maatstaf is voor het bepalen van het effect op de sociale welvaart van individuen. Zie ook paragraaf 8.3.3 over political economy of accounting. Wie zijn immers die gebruikers van verslaggevingsinformatie? Een onderzoek hiernaar vanuit constructivistisch perspectief is verricht door Young (2006). In een dergelijke constructivistische studie wordt nagegaan welke keuzes zijn gemaakt in de loop der tijd, en waarom? Welke belangen speelden hierbij een rol?

De constructie van de gebruiker

Young (2006) verricht een sociaal constructivistische studie; hij onderzoekt hoe gebruikers van jaarrekeningen worden gerelateerd aan het proces van wet- en regelgeving, dus hoe verschillende commissies, wetenschappers en anderen de gebruiker hebben geconstrueerd⁷⁴. De titel van zijn artikel is "Making up users". De gebruiker wordt vervolgens in discussies in de praktijk gebruikt als middel voor het rechtvaardigen of verwerpen van bepaalde verslaggevingspraktijken. De constructie van de gebruiker verloopt volgens Young (2006, p. 596) als volgt: aangezien werkelijke gebruikers van informatie zeer divers zijn, conflicterende belangen hebben, inconsistent zijn en niet goed opgeleid zijn, en omdat weinig bekend is omtrent hun beslissingsprocessen, werden andere keuzes gemaakt: er werd niet uitgegaan van de werkelijke gebruikers maar er werden verschillende gebruikersgroepen onderscheiden en de nadruk kwam te liggen op beleggers en vreemdvermogenverschaffers⁷⁵; er werd uitgegaan van 'normatieve' modellen op grond waarvan kon worden vastgesteld welke informatiegebruikers nodig zouden hebben indien zij rationeel-economisch zouden handelen. De regelgevende instanties (in het onderzoek van Young de Financial Accounting Standards Board) construeerde hiermee een tamelijk beperkt beeld van een rationeel-economische beslissers. Dat is belangrijk volgens Young, omdat hiermee gedrag dat niet overeenkomt met de financieel-economische modellen, dus irrationeel gedrag, kan worden genegeerd. Als bepaalde informatie kan worden gerelateerd aan de voorspelling van toekomstige kasstromen of invloed heeft op de hiermee verbonden onzekerheid, dan kan op grond van dit beperkte model gesteld worden dat deze informatie nuttig is voor de gebruikers. Bovendien wordt uitgegaan van een tijdloos en statisch economisch raamwerk, ze zijn blijkbaar altijd geldig en in alle omstandigheden⁷⁶. Deze beperkte opvatting over gebruikers relateert Young aan de even ene opvatting die de regelgevende instantie heeft over de doelstelling van financiële verslaggeving: de rationeel-economische beslissers is primair geïnteresseerd in economische gebeurtenissen en transacties en in het voorspellen van de impact hiervan op toekomstige kasstromen, toekomstige winsten en toekomstige financiële positie. Young concludeert dat deze opvatting/constructie van de gebruiker van financiële verslaggevingsinformatie ertoe leidt dat accounting en regelgeving op het gebied van accounting dieper wordt ingebed in het economische discours waarin efficiency en economische groei de adequate doelstellingen voor organisaties zijn. Door deze exclusieve focus op beleggers en vreemdvermogenverschaffers wordt 'morele verantwoordelijkheid' ten opzichte van andere belanghebbenden tekort gedaan. Vanuit dit gezichtspunt zou een ruimer gedefinieerde verantwoordelijkheid ('accountability') wenselijk zijn. Young (2006, p. 597) toont aan dat de huidige nadruk op 'decision usefulness' en 'rationeel-economische beslissingen' geen 'natuurlijke' en onvermijdelijke keuze is geweest in de ontwikkeling van accounting⁷⁷.

⁷² Young (2006, p. 580) geeft aan dat de keuze van 'decision usefulness' helemaal niet zo voor de hand lag, omdat meer dan 60% van de respondenten op een Discussion memorandum van de FASB (1974) hier tegen was. Ook geeft Young (2006, p. 580) aan dat Moonitz (1961) eveneens tegenstander was van decision usefulness als doelstelling, omdat dan zou moeten worden aangegeven voor wie de informatie nuttig is en voor welk doel.

⁷³ In eerdere hoofdstukken kwam naar voren dat 'usefulness' op verschillende wijzen kan worden bepaald: In de wetenschappelijke literatuur over kapitaalmarkten worden de informatiebehoefte van gebruikers (aandeelhouders) indirect afgeleid uit de reactie van nieuwe informatie op koersen (information content studies) en/of de associatie tussen verslaggevingscijfers en kapitaalmarkt cijfers (association studies). In dit soort onderzoek wordt de kapitaalmarkt dan tot norm verheven.

⁷⁴ Young baseert zich op de constructivistische theorie van Ian Hacking.

⁷⁵ Bovendien wordt meestal uitgegaan van de financiële informatiebehoefte van beleggers en vreemdvermogenverschaffers, waarbij dan wordt verondersteld dat indien voldaan wordt aan de financiële

In de interpretatieve, kritische en postmodernistische benaderingen wordt accounting bestudeerd in de maatschappelijke context met aandacht voor maatschappelijke belangen van verschillende groepen⁷⁸. De eenzijdige focus op beleggers en vreemdevormogenverschaffers in de decision usefulness-benadering biedt dan onvoldoende basis om aanbevelingen te doen hoe de verslaggeving van organisaties er uit zou moeten zijn en welk beleid organisaties zouden moeten voeren.

Een belangrijke theorie, waarop andere theorieën gebaseerd zijn, is de political economy of accounting, een theorie die ervan uitgaat dat maatschappij, politiek en economie niet gescheiden kunnen worden en dat economische onderwerpen dus niet op zinvolle wijze bestudeerd kunnen worden indien niet tevens de politieke, maatschappelijke en institutionele context in de beschouwing wordt betrokken. Guthrie en Parker⁷⁹ (1990, p. 166) stellen: “De ‘political economy’-benadering ziet rapportages van organisaties als maatschappelijke, politieke en economische documenten. Zij zijn een instrument voor het construeren, onderhouden en legitimeren van economische en maatschappelijke contracten, instituties en ideologische thema’s die bijdragen aan de private belangen van de organisatie. Gegevensverstrekking (disclosures) biedt de mogelijkheid maatschappelijke, politieke en economische betekenis te geven voor een grote groep gebruikers (pluralistic set of report recipients)”.

8.2.2.2 Maatschappelijke aspecten

Maatschappelijke problemen zijn van belang voor accounting onderzoek: ‘accountability’ speelt daarbij een belangrijke rol.

Volgens veel mensen is er sprake van grote maatschappelijke problemen, met name het milieu en de ongelijke verdeling van welvaart in de wereld. Een deelgebied van accounting dat zich hierop richt is ‘social and environmental accounting and reporting’. Voor zover het gaat om gegevensverstrekking aan stakeholders buiten de organisatie spreekt men van ‘corporate social reporting’ (ook wel genoemd ‘sustainability reporting’ of ‘triple bottom line’⁸⁰ reporting). Een organisatie is niet alleen verantwoordelijk voor de financiële prestaties; organisaties worden beoordeeld op economische, sociale en milieuprestaties. De term ‘accountability’ wordt gehanteerd om deze bredere verantwoordelijkheid naar een bredere groep belanghebbenden, de zogenoemde stakeholders, te duiden. De term accountability⁸¹ omvat de verantwoordelijkheid om bepaalde acties te ondernemen (of

informatiebehoeften van deze groepen, tegelijkertijd ook voldaan zal zijn aan de financiële informatiebehoeften van alle andere belanghebbenden. Eerder gaf ik aan dat het hier vooral gaat om vermeende informatiebehoeften van vermeende gebruikers (Knoops, 2001; 2007).

⁷⁶ Zie hoofdstuk 7.

⁷⁷ Door diverse auteurs (Ijiri, 1983; Puxty en Laughlin, 1983; Williams, 1987) wordt het decision usefulness criterium bekritiseerd, zij het vanuit verschillende invalshoeken. Een belangrijke constatering betreft dat verslaggevingskeuzes van invloed zijn op de verdeling van welvaart tussen groepen van belanghebbenden. Decision usefulness is gericht op efficiënte allocatie van middelen op de kapitaalmarkt en beperkt zich tot informatieverstrekking aan beleggers en vreemdevormogenverschaffers. Als uit deze doelstelling wordt afgeleid dat het moet gaan om informatie omtrent toekomstige kasstromen, dan kan het management van ondernemingen niet volledig verantwoordelijk worden gesteld voor de uitkomsten, die immers deels ook afhankelijk zijn van de omgeving van de onderneming. Decision usefulness is eenrichtingsverkeer: de informatie moet in beginsel (tenzij de kosten de baten overtreffen) worden verstrekt indien deze nuttig is voor het nemen van economische beslissingen. Bij accountability gaat het om afleggen van verantwoording aan alle betrokkenen die recht hebben op informatie over een groter aantal onderwerpen (gericht op duurzaamheid), maar anderzijds heeft de verschaffer van informatie recht op privacy. Accountability is tweerichtingsverkeer. De te verstrekken informatie moet gebaseerd zijn op enigerlei vorm van eerlijkheid (Ijiri, 1983).

⁷⁸ Zie paragraaf 8.3: political economy of accounting.

⁷⁹ Geciteerd in Deegan en Unerman, 2006, p. 433.

⁸⁰ Hiermee wordt aangegeven dat de performance van de onderneming beoordeeld moet worden op drie terreinen: de economische, de sociale en de milieuprestaties. In het Nederlands wordt meest de term ‘maatschappelijke berichtgeving’ of ‘duurzaamheidsverslaggeving’ gehanteerd. Er gaan steeds meer stemmen op om financiële en duurzaamheidsverslaggeving te integreren.

⁸¹ De term ‘accountability’ wordt aldus gedefinieerd binnen de zogenoemde ‘stakeholder theory’. Er zijn grofweg twee varianten van de ‘stakeholder theory’: de zogenoemde ‘ethical branch’ of normatieve benadering en de ‘managerial branch’ of positieve benadering. In de ‘ethical branch’ is het uitgangspunt dat alle stakeholders recht hebben op informatie en dat de relatieve macht van een bepaalde groep dus niet van belang is. In de ‘positive

na te laten) en de verantwoordelijkheid over deze acties te rapporteren aan de stakeholders. Onder een stakeholder wordt verstaan elke identificeerbare groep of identificeerbaar individu die het bereiken van de doelstellingen van een organisatie kan beïnvloeden, of die wordt beïnvloed door het bereiken van de doelstellingen van de organisatie (Freeman en Reed, 1983, geciteerd in Deegan en Unerman, 2006, p. 286). De term ‘accountability’ heeft naast de bredere verantwoording naar een bredere groep gebruikers, nog een andere dimensie, die door ‘critical accounting’ onderzoekers de ‘pluralistische oriëntatie’ wordt genoemd. Een pluralistisch perspectief veronderstelt (meestal impliciet) dat veel groepen stakeholders de macht hebben om verschillende beslissingen van organisaties te beïnvloeden. Verslaggeving is in deze visie niet gericht op specifieke belangen van bepaalde groepen; juist door de aandacht te richten op de informatiebehoeften van de maatschappij, en niet op groepen binnen de maatschappij, worden tegenstellingen en ongelijkheden in de maatschappij genegeerd. Dit is vooral een kritiekpunt van de critical accounting onderzoekers. Er is verdeeldheid over de wijze waarop dit moet worden geanalyseerd, met name welk uitgangspunt wordt gehanteerd ten aanzien van de verdeling van macht. Bijvoorbeeld: wordt verondersteld dat macht sterk verdeeld is in de maatschappij en dat er sprake is van sociale controle (de zogenoemde pluralistische opvatting), of dat macht in handen is van een kleine groep (‘elite’), of dat sprake is van onoverbrugbare klassentegenstellingen tussen kapitaal en arbeid als gevolg van inherente sociale conflicten (Lowe en Tinker, 1977; Cooper en Sherer, 1984; Tinker, Lehman en Neimark, 1991).

In het vervolg van deze paragraaf ga ik achtereenvolgens in op ‘social and environmental accounting and reporting’ (A), een onderwerp waarop veel accounting onderzoekers die zich aangetrokken voelen tot interpretative en critical accounting zich op hebben gericht. Daarna ga ik in op de rol van financial accounting en financial accounting onderzoek in de maatschappij (B).

A. Social and environmental accounting and reporting

Vanuit de idee van een bredere verantwoordelijkheid, in casu accountability van organisaties, richt onderzoek zich op het zoeken naar nieuwe verslaggevingsmodellen⁸². Veel van dit onderzoek gaat uit van de normatieve verslaggevingstheorie (zie hoofdstuk 5). In deze paragraaf ga ik in op onderzoek waarin wordt uitgegaan van interpretatieve en kritische perspectieven.

Op het gebied van social and environmental accounting and reporting is er vooral discussie over de vraag hoe nieuwe verslaggevingsmodellen moeten worden vorm gegeven en of hierbij een pragmatische weg moet worden gevolgd dan wel een kritische benadering: ‘engagement’ of ‘critique’ (Gray, 2002, 2006; Owen, 2008). In onderzoek wordt het onderwerp op verschillende wijzen benaderd⁸³. In hoofdstuk 5 noemde ik onderzoek naar nieuwe verslaggevingsmodellen; hier vallen ook

branch’ wordt juist verondersteld dat de organisatie probeert de relatie met verschillende belangengroepen te managen, waarbij meer aandacht wordt besteed aan belangrijke groepen van stakeholders.

De legitimiteitstheorie (‘legitimacy theory’) veronderstelt dat organisaties voortdurend trachten te verzekeren dat mensen buiten de organisatie vinden dat de activiteiten van de organisatie vallen binnen de grenzen en normen van de maatschappij, m.a.w. dat zij legitiem zijn. Deze grenzen en normen zijn voortdurend in beweging en er wordt verondersteld dat er een ‘sociaal contract’ is tussen de organisatie en de maatschappij waarin deze organisatie opereert. De term ‘accountability’ wordt meestal alleen gekoppeld aan de stakeholder theory; ik ga ervan uit dat ‘accountability’ ook van toepassing is op de legitimiteitstheorie. Het onderscheid tussen legitimiteitstheorie en stakeholder theory is niet scherp te trekken.

Voor een uitgebreide bespreking, zie Deegan en Unerman, 2006, hoofdstuk 8 en 9, pp. 267-373.

⁸² Bijvoorbeeld de Guidelines van het Global Reporting Initiative.

⁸³ Dit is vaak afhankelijk van de politieke visie van de onderzoekers. Gray et al. (1996, p. 56-61) noemen zeven manieren waarop tegen de relatie organisatie – maatschappij kan worden aangekeken:

- De ‘pristine capitalists’: elke vorm van maatschappelijke verantwoordelijkheid wordt gedomineerd door het belang van aandeelhouders, het creëren van aandeelhouderswaarde. Deze visie overheerst (impliciet) in theorie en praktijk van accounting en finance⁸³.
- De ‘enlightend self-interst view’: lange termijn economische welvaart en stabiliteit kan alleen bereikt worden door acceptatie van bepaalde (meestal minimale) maatschappelijke verantwoordelijkheid; er is minimale acceptatie van beperkte wet- en regelgeving en erkenning van ‘business ethics’.
- De aanhangers van het ‘social contract’: organisaties bestaan alleen bij de gratie van een impliciet sociaal contract; veronderstelt dat organisaties voortdurend trachten te verzekeren dat mensen buiten de organisatie vinden dat de activiteiten van de organisatie vallen binnen de grenzen en normen van de maatschappij,

voorstellen onder waarbij rapportage over maatschappelijk verantwoord en over goed ondernemingsbestuur (corporate governance) worden gezien als een uitbreiding van de financiële verslaggeving. Gray (2006) noemt dit de ‘business as (almost) usual’-benadering, waarbij over een aantal indicatoren selectief wordt gerapporteerd en waarbij wordt verondersteld dat sociale en milieuproblemen kunnen worden opgelost binnen het huidige systeem⁸⁴; deze benadering komt het meeste voor in de praktijk. Ook de ‘triple bottom line’-benadering, waarbij op evenwichtige wijze aandacht wordt besteed aan economische, sociale en milieuaspecten⁸⁵, is een normatieve verslaggevingstheorie, die ik besprak in hoofdstuk 5. Vanuit interpretatieve benaderingen van social and environmental accounting and reporting is er de ‘ecologically- and eco-justice-informed’ benadering (Gray, 2006). Hierbij worden experimenten opgezet over de rol van accounting in organisaties (micro-economisch) en in markten (macro-economisch). Hierna bespreek ik drie onderzoeksbenaderingen op het gebied van social and environmental accounting and reporting: a) interpretatief onderzoek in de vorm van case studies; b) interpretatief onderzoek naar de creatie van markten, en c) critical accounting onderzoek.

Ad a. Interpretatief onderzoek in de vorm van case studies

Vanuit de interpretatieve benadering verschijnt een aantal themanummers⁸⁶ waar vooral de term ‘engagement’ naar voren komt (Gray, 2002, 2006; Milne et al., 2008; Owen, 2008; Adams en Larrinaga-González, 2007). Bij ‘engagement’ gaat het om samenwerking tussen onderzoekers en organisaties met als doel een betere verslaggeving van en rapportering over duurzaamheidsaspecten; het betreft dus vooral case studies in de vorm van veldonderzoek en interviews, enquêtes, waarbij op inductieve wijze getracht wordt tot theorievorming te komen⁸⁷. Hiermee wordt gepoogd verandering in organisaties van binnenuit te bewerkstelligen (binnen het kapitalistische systeem). Gray (2002) en Owen (2008) geven aan dat dit ook tot teleurstellende resultaten heeft geleid.

Voorbeelden van onderwerpen/benaderingen die hier aan de orde komen zijn:

m.a.w. dat zij legitiem zijn. Accountability wordt geaccepteerd, maar er bestaat twijfel over de mate van verantwoordelijkheid die wordt geïmpliceerd in het sociaal contract.

- De ‘social ecologists’: er is bezorgdheid over het milieu (in de ruimste zin van het woord); er is iets verkeerd gegaan in het economische systeem en de economische processen die leiden tot uitputting van natuurlijke hulpbronnen, vervuiling, afvalproductie et cetera moeten worden aangepast om de kwaliteit van het menselijk leven op aarde in stand te houden of te verbeteren.
- De ‘socialists’ (hier in een ruime betekenis die verschillende visies omvat): de huidige dominantie van het maatschappelijke, economische en politieke leven door het kapitaal moet bestreden worden; een aanzienlijke herverdeling van welvaart en verandering van structuren is noodzakelijk.
- De ‘radical feminists’: economisch, maatschappelijke en politieke systemen en ondernemingen, en de taal die daarin gehanteerd wordt, worden in essentie gekenmerkt door masculiene constructen, zoals de noodzaak van succes en concurrentie. Er is onvoldoende aandacht voor feminiene onderwerpen zoals samenwerking, respect, medelijden.
- De ‘deep ecologists’: stellen de afweging tussen economische performance en ecologische schade ter discussie: zij betwisten de moraliteit van systemen die de uitroeiing de natuur rechtvaardigen op basis van economische voordelen.

Hibbitt (2004) bespreekt vier benaderingen van onderzoek: de economische agencytheorie, de managerial stakeholder theory, de legitimiteitstheorie en de political economy of accoting-theorie.

⁸⁴ Gray (2006, p. 794) vraagt zich af in hoeverre social and environmental accounting and reporting kan of moet bijdragen aan de creatie van aandeelhouderswaarde en of op een andere manier moet worden aangekeken tegen ‘waarde’. Empirisch onderzoek naar de vraag of ondernemingen die een betere sociale en milieu-performance ook een betere financiële performance hebben, leidt niet tot eenduidige resultaten. De toename in social and environmental reporting door veel ondernemingen doet vermoeden dat deze ondernemingen denken voordeel te behalen uit duurzaamheidsrapportages.

⁸⁵ Gray (2006, p. 804) merkt hierbij op dat het Global Reporting Initiative hier naar streeft, maar dat nog een lange weg te gaan is.

⁸⁶ Bijvoorbeeld in de tijdschriften *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, vol. 20, no. 3, 2007 en *Accounting Organizations and Society*, vol. 34, no. 3/4, 2009.

⁸⁷ Adams en Larrinaga-González (2007) gaan nader in op ‘enagement research’, ook in andere wetenschappen.

- Adams en McNicholas (2007) hanteren een action research-benadering⁸⁸; zij proberen te doorgronden hoe de processen verlopen binnen organisaties bij de productie van een duurzaamheidsverslag, de problemen die daarbij optreden en in hoeverre dit leidt tot betere accountability en een betere performance. In een case study bij een overheidsorganisatie in Australië die verantwoordelijk is voor het verstrekken van water van hoge kwaliteit en waterzuivering, concluderen de auteurs dat de samenwerking geleid heeft tot een verbeterde duurzaamheidsverslaggeving en tot het betrekken van duurzaamheidsaspecten in de besluitvorming binnen de organisatie.
- Dey (2007) gebruikt een etnografische onderzoeksmethode⁸⁹ voor de analyse van de ontwikkeling en implementatie van een social accounting systeem bij de fair trade organisatie Traidcraft in de negentiger jaren van de vorige eeuw. De auteur was sterk betrokken bij de ontwikkeling en implementatie. De implementatie van een formeel systeem van social accounting bereikte niet het beoogde doel van betere accountability relaties met de belangrijkste stakeholders, omdat door een invloedrijke groep binnen het management het social accounting systeem uiteindelijk uitmondde in een focus op eng gedefinieerde kwantitatieve indicatoren, die legitimiteit boden voor een meer commerciële interpretatie van de religieuze beginselen van deze organisatie (Owen, 2008). Maar in de context van organisatieverandering was de invloed van aanpassing van het accounting systeem niettemin aanzienlijk, zij het op een onverwachte (en misschien ongewenste) manier.
- Georgakopoulos en Thomson (2008) hanteren een grounded theory benadering⁹⁰. Zij doen empirisch onderzoek naar de relaties tussen engagement activiteiten en social accounting praktijken in een bedrijfstak (zalmkwekerijen) met veel milieu- en sociale problemen. Er werden op verschillende manieren gegevens verzameld, maar vooral door middel van interviews met besturen van zalmkwekerijen, stakeholders, regelgevers, issue managers en politieke instellingen. Alle participanten maken gebruik in duurzaamheidsverslagen (inclusief milieuaspecten) in hun interacties om milieu-, sociale en economische aspecten te communiceren. Verschillende verslaggevingspraktijken blijken (reflexief) gerelateerd te zijn aan concurrerende motiveringen van verschillende stakeholders. De verslaggeving was gefragmenteerd, gebaseerd op veel verschillende factoren en droeg niet noodzakelijkerwijs bij aan de oplossing van conflicten.
- Door verschillende auteurs zijn modellen ontwikkeld voor ‘full cost accounting’⁹¹ en voor “sustainability assessment”. Herbohn (2005) doet verslag van case study van een full cost environmental accounting project bij een overheidsorganisatie die zich bezighoudt met bosbeheer en houtreserves in Australië. In full cost accounting systemen wordt getracht externaliteiten, dat zijn milieueffecten (en soms ook sociale effecten), in de kostprijs van het product mee te nemen. Net als in veel andere case studies worden de doelstellingen met betrekking tot de rapportering vaak niet gehaald door praktische implementatieproblemen (zoals beschikbaarheid van gegevens, additiviteit van meeteenheden, onvolledige meting van impact, betrouwbaarheid en geschiktheid van geschatte proxies, oneigenlijk gebruik van gegevens door het management) en weerstanden bij managers. In dit artikel gaat Herbohn echter expliciet in op de implementatieproblemen en de reacties van managers. Databronnen zijn documenten, directe waarnemingen en semi-structureerde interviews met managers en stakeholders (triangulatie).
- O’Dwyer (2005a) doet verslag van een case study waarin de ontwikkeling van een social accounting process wordt onderzocht in een Ierse buitenlandse hulporganisatie. In veel onderzoek worden social accounting processen te simplistisch weergegeven, waardoor zaken die echte veranderingen in organisaties teweeg brengen en die stakeholders meer invloed en macht kunnen geven niet goed uit de verf komen. In de case study van O’Dwyer wordt de complexiteit van social

⁸⁸ Action research is een onderzoeksbepandering die zowel gericht is op het ondernemen van actie en het creëren van kennis en theorie omtrent deze actie (Adams en McNicholas, 2007, p. 387). Het Global Reporting Initiative kent een “matchmaker programm” met als doel onderzoekers en ondernemingen te koppelen (<http://www.globalreporting.org/GRIRReports/ReportChecks/Matchmaker/>).

⁸⁹ Zie hoofdstuk 3 en bijlage 4.

⁹⁰ Zie hoofdstuk 3 en bijlage 4.

⁹¹ In de (oudere) tekstboeken op het gebied van management accounting wordt integrale kostprijscalculatie behandeld. De full cost accounting-benadering waarop wordt gedoeld in social and environmental accounting betreft het meenemen in de ‘kostprijs’ van de externe effecten (vooral uitputting van natuurlijke hulpbronnen).

accounting processen juist benadrukt door in te gaan op de tegenstellingen, spanningen en belemmeringen die in een specifiek proces naar voren kwamen.

- Een nieuwe ontwikkeling betreft het meten van (un)sustainability door middel van zogenoemde “sustainability assessment models”. Sustainability assessment models zijn ‘full cost accounting’-modellen die externaliteiten in geld proberen uit te drukken. Het is een interdisciplinaire benadering die uitgaat van een manier van ‘accounting’ die mogelijkheden biedt voor participatie/dialogo bij besluitvorming en accountability (Bebbington, Brown en Frame, 2007a). Brown (2009) gaat in op ‘dialogic’ vormen van accounting (participerende vormen van besluitvorming en accountability) en geeft aan hoe een dergelijke benadering operationeel kan worden gemaakt⁹².

Bovenstaande voorbeelden betreffen allemaal case studies, studies op het microniveau van organisaties, zij het dat verschillende methoden werden toegepast. Owen (2008, p. 255) heeft twee belangrijke bedenkingen tegen een onderzoeksagenda waar accountability van individuele organisaties centraal staat, namelijk: de onderzoeksresultaten zijn niet bemoedigend (veel experimenten mislukken), maar veel belangrijker, het management van de onderzochte organisaties blijkt meer geïnteresseerd te zijn in een positieve beeldvorming dan in een oprechte betrokkenheid bij transparantie en accountability, met weinig echte veranderingen die in de organisatie plaatsvonden⁹³. Deze ‘managerial’ benaderingen leiden vaak tot ‘managerial capture’. Engagement research, met de focus op het trachten te bewerkstelligen van veranderingen van binnenuit, heeft geleid tot veel kritiek.

Ad b. Interpretatief onderzoek naar de creatie van markten

Daarnaast zijn er ook interpretatieve studies op macroniveau, bijvoorbeeld studies waarbij het gaat om de creatie van een markt voor emissierechten van schadelijke gassen (carbon) en de rol die verslaggeving en calculatieve mechanismen daarbij wel en niet kunnen spelen (Hopwood, 2009)⁹⁴. MacKenzie (2009) verricht een sociaal-constructivistische analyse en baseert zich op een visie op het economisch leven, zoals die is weergegeven in de actor network theory⁹⁵ van Callon en Latour. Hij analyseert de constructie van de markt voor emissierechten en gaat daarbij in op twee aspecten: hoe uitstoot van verschillende gassen tot een noemer wordt herleid (fungibiliteit) en hoe accountants worstelen om te komen tot een eenduidige verwerking van emissierechten in de jaarrekening. MacKenzie laat zien dat classificaties in accounting altijd afhankelijk zijn van eerder gemaakte keuzes⁹⁶. De constructie van een markt betekent dat goed moet worden nagedacht over de aard van de markt die moet worden gecreëerd en de socio-technische regelingen. Callon (2009) ziet markten als voortdurende experimenten, die deels in een laboratorium (in vitro) worden ontwikkeld en deels als reële markten (in vivo). Ook Lohman (2009) gaat in op de politieke dimensies van het debat over environmental accounting. Hij constateert allereerst dat veel onderzoekers calculaties van duurzaamheid en het meenemen in de kosten van externe effecten als oplossing zien voor problemen, terwijl andere onderzoekers de toepassing van marktachtige calculaties in een omgeving waar oorspronkelijk geen markt voor is, juist zien als de kern van het probleem. Hij gaat vooral in op de conflicten, tegenstellingen en weerstand tegen de toepassing van accounting technieken voor het oplossen van milieuproblemen. Kosten-batenanalyses en de opzet van mechanismen voor handel in emissierechten creëren (‘frame’) nieuwe spelers (agents), ruimtes, relaties en objecten.

⁹² Het concept van dialoog met stakeholders komt ook naar voren in voorstellen op het gebied van corporate governance, bijvoorbeeld in de Guidelines van het Global Reporting Initiative en in de Handreiking voor maatschappelijke verslaggeving van de Raad voor de Jaarverslaggeving (2003).

⁹³ Owen (2008) refereert hier aan verschillende studies.

⁹⁴ In *Accounting, Organizations and Society* (vol. 34, no. 3/4, April/May 2009) is een sectie van zeven artikelen gewijd aan dit thema.

⁹⁵ Zie hoofdstuk 3, bijlage 4 en paragraaf 8.3.2.

⁹⁶ Bijvoorbeeld is een emissierecht een recht? Is het een actief? Is het een financieel actief of een immaterieel vast actief? In IFRIC 3 werden deze vragen beantwoord, maar omdat dit toch leidde tot inconsistenties heeft de IASB IFRIC 3 ingetrokken. Als een emissierecht beschouwd zou kunnen worden als financieel actief, dan kan hedge accounting worden toegepast op basis van IAS 39 en dat leidt tot minder volatiliteit in het resultaat. Door het intrekken van IFRIC 3 werd deze mogelijkheid weer geopend.

Ad c. Critical accounting onderzoek op het gebied van duurzaamheid

Op het vlak van social and environmental accounting en reporting voelden veel critical accounting onderzoekers zich geroepen het werk van andere onderzoekers, die geen uitgesproken politieke agenda hadden te bekritisseren. Zij redeneren dat het negeren van klassentegenstellingen en sociale conflicten ertoe leidt dat corporate social accounting wordt beheerst door de rapporterende organisatie en de overheid, die er belang bij hebben de status quo te handhaven. De roep om meer transparantie, de uitbreiding van de regelgeving⁹⁷ en inderdaad de feitelijk verbeterde gegevensverstrekking over maatschappelijk verantwoord ondernemen⁹⁸, bieden volgens de aanhangers van de critical accounting-benadering geen soulaas zolang dergelijke pogingen om te komen tot meer transparantie⁹⁹ niet gepaard gaan met fundamentele veranderingen in de maatschappij. Zij dienen dan alleen ter legitimering van de rapporterende organisaties. Ook pogingen om een technische oplossing te bieden (bijvoorbeeld de uitgifte van emissierechten door de overheid om uitstoot van broeikasgassen aan banden te leggen), vormen alleen een instrument om binnen de huidige instituties en praktijken (de markteconomie), uitstoot te legitimeren. De kwestie is dat deze instituties en praktijken volgens de critical accounting aanhangers zelf onderdeel uitmaken van het probleem¹⁰⁰. Indien sociale conflicten in de maatschappij door de onderzoeker worden genegeerd dan accepteert hij/zij daarmee de huidige neoklassieke wereldvisie waarbij milieuproblemen worden vertaald in economische efficiency, en waarbij achteruitgang en plundering van het milieu wordt gebagatelliseerd tot een verkeerde prijs en een imperfectie van de markt¹⁰¹. Critical accounting onderzoekers (Tinker et al., 1991; Puxty, 1986, 1991) stellen dat de maatschappij wordt gekenmerkt door sociale conflicten en indien de tegenstellingen in het sociale systeem niet in de beschouwing worden betrokken dan is het onderzoek op het gebied van corporate social accounting in het gunstigste geval irrelevant, maar in het ongunstigste geval leidt het impliciete ‘political quitism’, tot versterking van de macht van degenen die aan de macht zijn (de kapitalistische klasse) (Owen et al., 1997, geciteerd door Deegan en Unerman, 2006, p. 434). Tinker, Lehman en Neimark (1991) bekritisseren mainstream theorieën op het gebied van corporate social reporting, waar wordt uitgegaan van ‘middle-of-the-road theorising’, dat wil zeggen dat wordt uitgegaan van hetgeen politiek haalbaar en acceptabel is, en niet van hetgeen maatschappelijk gewenst, rationeel is, of waarschijnlijk tegemoet komt aan maatschappelijke gebreken. De auteurs stellen dat de ‘middle ground’ in de loop der tijd verandert in sociale conflicten en dat altijd de sociaal-politieke omstandigheden moeten worden betrokken in het onderzoek. Anders kiezen deze onderzoekers impliciet voor handhaven van de status quo doordat zij uitgaan van een relativistische filosofie, conservatieve politiek en pluralisme.

⁹⁷ De regelgeving ten aanzien van gegevensvertrekking over maatschappelijk verantwoord ondernemen (duurzaamheid) heeft meestal geen verplichtend karakter. Bijvoorbeeld de Nederlandse Richtlijn 400 van de Raad voor de Jaarverslaggeving en “Guide to Sustainability Reporting” (2003) hebben een hoog “kan”-gehalte (“kan de onderneming aandacht besteden aan” de volgende aspecten ...” (RJ 400.118); “kan per relevant aspect aandacht worden besteed aan de volgende elementen ...”(RJ 400.119)), dus vrijblijvendheid. Het argument was steeds dat vrijwillige gegevensverstrekking meer resultaat zou opleveren dan verplichte gegevensverstrekking en de nadruk zou gelegd moeten worden op de ‘business case’. Na een aantal jaren zou een evaluatie plaatsvinden of inderdaad sprake is van meer transparantie overeenkomstig RJ 400 en de toepassing van de Guideline. Voor zover mij bekend heeft de RJ ruim zes jaar na de publicatie van de Richtlijn 400 niet gerapporteerd over een eventueel plaatsgevonden evaluatie.

⁹⁸ Zie bijvoorbeeld de PwC benchmarkstudies (PricewaterhouseCoopers, 2007, 2008).

⁹⁹ Meer transparantie wordt vaak als oplossing gezien voor maatschappelijke problemen, bijvoorbeeld transparantie op het gebied van beloningen van bestuurders, en in zijn algemeenheid meer transparantie inzake goed ondernemingsbestuur (‘corporate governance’) en meer transparantie om resultaatsturing te voorkomen. Raadpleging van empirisch onderzoek op het gebied van beloningen voor bestuurders van ondernemingen lijkt erop te duiden dat meer transparantie niet goed werkt.

¹⁰⁰ Mouck (2000) vermeldt dat aanhangers van het marktdenken gezocht hebben naar theoretische verklaringen waarom rationeel handelende individuen die eigenbelang nastreven in een vrije markteconomie zou leiden tot ‘the best of all possible worlds’ en in die zin zijn deze economen te vergelijken met Dr. Pangloss in Voltaire’s novel *Candide* (1759/1959).

¹⁰¹ Zie artikelen in *Critical Perspectives on Accounting*, december 1996.

Verzoening interpretatieve en kritische benaderingen?

Tinker en Gray (2003) gaan dieper in op de achtergronden: de mainstream accounting is volgens hen a-historisch en a-sociaal (in de betekenis dat weinig of geen rekening wordt gehouden met morele zaken). De boodschap van Tinker en Gray (2003, p. 730) is dat ethische fundering én historische analyse noodzakelijk en onmisbaar zijn. De tekortkoming van onderzoek vanuit interpretatieve benaderingen is dat te veel nadruk wordt gelegd op het ethische aspect met verwaarlozing van het historische aspect. Omgekeerd is de tekortkoming van onderzoek vanuit de kritische benaderingen dat te veel nadruk wordt gelegd op het historische bewustzijn met verwaarlozing van het ethische aspect. Tinker en Gray stellen: “we wish to mutually empower the two”¹⁰².

- *Ethiek.* In de economische benaderingen, gebaseerd op de neoklassieke economie, wordt veelal uitgegaan van utilitaristische ethiek. In het utilitarisme worden handelingen van mensen beoordeeld op basis van de consequenties van de handelingen¹⁰³, meer specifiek het nut dat die handelingen opleveren. Bij financieel utilitarisme worden handelingen die financieel nut (b.v. winst, aandelhouderswaarde) opleveren beschouwd als betere handelingen dan handelingen die minder financieel nut opleveren. Gray et al. (1994) onderscheiden in navolging van Kohlberg (1981a, 1981b) verschillende niveaus van ethische ontwikkeling, namelijk zes niveaus die gericht zijn op het ‘zelf’ (1 en 2), op relaties met anderen (3 en 4) en op beginselen (5 en 6). Gerichtheid op het ‘zelf’, het eigen normbesef, gaat uit van een abstract gevoel van plicht, fatsoen, rechtvaardigheid, maar er is geen moreel argument op basis waarvan de normen kunnen worden afgewezen als oneerlijk of logisch inconsistent (Tinker en Gray, 2003, p. 730)¹⁰⁴. Utilitarisme blijft steken op het tweede niveau op de ladder van Kohlberg. Voor zover wordt uitgegaan van de veronderstelling dat iedereen eigenbelang nastreeft en dat dit leidt tot de meeste welvaart voor iedereen, is er sprake van een a-sociaal en a-historisch perspectief waarbij geen kritiek op de bestaande maatschappelijke orde mogelijk is, maar waarbij juist de bestaande maatschappelijke orde wordt gelegitimeerd (Tinker en Gray, 2003, p. 730)¹⁰⁵. Dit heeft belangrijke gevolgen, bijvoorbeeld voor het milieu. In onderstaande tabel (ontleend aan Gray et al. 1994) wordt geïllustreerd hoe de zes niveaus van ethische ontwikkeling van Kohlberg gerelateerd kunnen worden aan mogelijke gevolgen voor het milieu.

¹⁰² Dit artikel is vooral belangrijk omdat Tinker eerder veel kritiek had op de interpretatieve benadering die Gray voorstaat (zie bijvoorbeeld: Tinker et al., 1991).

¹⁰³ Dit wordt ‘consequentialism’ genoemd. Gray et al. (1994, p. 60) onderscheidt naast consequentialism twee andere manieren waarop mensen kunnen beoordelen of een bepaalde handeling goed of slecht is, namelijk: motivism: de juistheid of onjuistheid van een handeling wordt afgeleid uit de motivatie van de actor; en deontologisch: de juistheid of onjuistheid van een handeling wordt beoordeeld op basis van de intrinsieke aard van de handeling zelf ongeacht de consequenties en het motief van de actor.

¹⁰⁴ Volgens Gray et al. (1994, p. 61, 62) is er in het accounting onderwijs sprake van indoctrinatie als slechts gewezen wordt op een bepaalde visie zonder andere mogelijke visies te laten zien. Dit is vooral van belang als in accounting onderwijs accounting wordt voorgesteld als een neutrale, technische, waardevrije activiteit, waarbij maatschappelijke structuren, ongelijke verdeling van welvaart en macht als vanzelfsprekend worden aanvaard, en waarbij accounting de rationalisaties van de neoklassieke economie (in de vorm van het marktdenken) en het nastreven van eigenbelang eveneens als vanzelfsprekend worden aanvaard.

¹⁰⁵ De beperkingen van de uitgangspunten van het utilitarisme, dat het nastreven van eigenbelang leidt tot het grootste goed voor het grootste aantal mensen, werden reeds door John Stuart Mill zelf aangegeven (Tinker en Gray, 2003, p. 732).

Table 7. Kohlberg's levels of ethical reasoning and environmental implications

<i>Kohlberg's levels of ethical development</i>	<i>Implications/comments/likely outcomes</i>
1. Heteronomous morality – the avoidance of punishment	This is no way (globally) to avoid 'punishment' for environmentally unsound behaviour. However, if the consequences of environmentally unsound behaviour can be avoided, then an action will be taken. This morality can be successfully applied by a group of people in the short term; however, in the longer term it will lead to environmental collapse
2. Individualism, instrumental purpose and exchange – immediate self-interest	Pursuit of immediate self-interest underlies the current economic framework, and therefore much of accounting theory. Where the environment remains largely unpriced and human existence is not closely tied to it (as it might be in many 'primitive' societies) environmental destruction is inevitable. This is largely reflected in the present state of the biosphere
3. Mutual interpersonal expectations, relationships and interpersonal conformity – conform to what is expected by others, concern for others, desire to be a good person	Environmental actions are dictated by the dominant beliefs of society. In an environmentally considerate society such as Norway, Sweden or Denmark, the environment would be given protection. In a society that does not value the environmental, protection would not be given priority. Accounting, along with much of the developed world, is based on a worldview that until recently excluded the environment. If worldviews change substantially environmentally sensitive behaviour could result
4. Social system and conscience – duty driven, upholding the law and rules becomes very important, cooperation beyond immediate self-interest	At this stage in development the environment is afforded protection that is conferred by law, which in turn is a product of the society's beliefs as identified at the preceding level. Environmental protection is possible but not guaranteed
5. Social contract or utility and individual rights – variety of views held and that values are relative to social groups, recognition of equity and fairness	The concept of sustainability starts to incorporate the idea of equity and fairness so <i>all</i> people can satisfy their basic needs. See, for example, Rawl's (1972) conception of justice. This also involved a recognition that a Western world viewpoint as to means and ends is not necessarily valid
6. Universal ethical principles – self-chosen principles on a non-irrational basis derived from general principles	While noting that this level of development is a rare occurrence the 'deep green' or ecocentric approach to the environment is possibly an example of such an approach. It is centred on the independent rightness of care for all life and the planet in particular irrespective of other issues. Although it may also be considered as utilitarian in that such a position may be sufficient to avert an environmental catastrophe

Shearer (2002) stelt dat het discours van de neoklassieke economie de rapporterende entiteit construeert op een dusdanige wijze dat deze alleen maar zijn eigenbelang kan nastreven. Daarom kunnen nieuwe accounting modellen onvoldoende tegemoet komen aan de eisen van accountability die in deze modellen naar voren komen. De auteur onderzoekt de implicaties van deze conclusie en stelt voor een breder accountability-raamwerk te ontwikkelen gebaseerd op de ethische theorie van Emanuel Levinas.

- *Historisch bewustzijn.* In de kritische benaderingen staat centraal een historisch gefundeerd besef hoe de maatschappij zich ontwikkeld heeft en waarom deze ontwikkelingen hebben plaatsgevonden. Er moet aandacht zijn voor de historische en culturele bepaaldheid. Theorieën die uitgaan van utilitaristische ethiek, ook wel aangeduid met logocentrisme, hebben geen oog voor krachten die de status quo in stand houden en voor strategie: onderzoekers moeten erkennen dat meer sociaal, politiek en milieubewustzijn noodzakelijk is (Tinker en Gray, 2003, pp. 730, 731). Zie verder paragraaf 8.3.3 (political economy of accounting).

Vaak wordt geconstateerd dat critical accounting onderzoekers mooie analyses maken, maar geen oplossingen bieden voor de problemen die zij constateren (Sikka en Willmott, 2005). Voorts wordt steeds de nadruk gelegd op (onoverbrugbare) tegenstellingen tussen kapitaal en arbeid, een tegenstelling die ook volgens veel neo-marxisten achterhaald is of in ieder geval niet de enige tegenstelling is.

We zien recent wel pogingen om de implicaties van verschillende machtsposities tussen verschillende groepen stakeholders in de analyse te betrekken (bijvoorbeeld in O'Dwyer, 2005a, die hiervoor kort werd genoemd). Dit zijn echter geen artikelen die tegemoet komen aan de hiervoor genoemde kritiek dat sociale conflicten niet het uitgangspunt vormen van de analyse.

B. Financiële verslaggeving

Accounting speelt een indringende rol in de moderne samenleving. Accountants controleren de jaarrekening en geven 'assurance', meer zekerheid door risicoreductie. Accountants verstrekken adviezen aan allerlei organisaties over belangrijke onderwerpen zoals reorganisaties, uitbesteding, afleggen van verantwoording, prestatiebeoordeling en risicomanagement. Accounting informatie wordt geacht de koersen van aandelen en andere financiële instrumenten te beïnvloeden. Kostencalculatiesystemen bepalen welke goederen en diensten worden geproduceerd, waar productie plaatsvindt en hoe distributie plaatsvindt. Wordt rekening gehouden met de volledige kosten, bijvoorbeeld de kosten van uitputting van natuurlijke hulpbronnen en allerlei soorten vervuiling of worden deze externaliteiten niet meegenomen in de berekening omdat het 'vrije goederen' zouden zijn. Hoe wordt een prijs toegekend als hiervoor markten worden gecreëerd? Door accounting wordt gedrag van mensen gestuurd; mensen worden 'governable'¹⁰⁶ (Miller en O'Leary, 1987).

Accounting wordt geacht te zorgen voor een betere allocatie van middelen op de kapitaalmarkt; vergelijking van kapitaalmarkten vereist harmonisatie van verslaggevings- en controlestandaarden. Steeds groter wordende wereldwijd opererende ondernemingen vereisen eenduidige verslaggevings- en controleregels, die culturen overstijgen.

Financiële verslaggeving is volledig ingebed in het moderne financiële kapitalistische systeem. In de meeste beschouwingen op het gebied van financiële verslaggeving wordt het kapitalistische systeem niet ter discussie gesteld en wordt financiële verslaggeving aangenomen als iets dat vanzelfsprekend is. Sterker nog, als er iets mis gaat (accounting schandalen, externe effecten zoals milieuvervuiling, ongelijkheid in de maatschappij) dan wordt meer accounting regelgeving, meer transparantie en meer toezicht vaak als oplossing aangedragen. Financiële verslaggeving ontleent zijn gezag aan de consequenties die het heeft: (rationele) uit eigenbelang handelende actoren (vooral aandeelhouders) alloceren financiële middelen op basis van informatie uit de financiële verslaggeving naar die ondernemingen die het meest efficiënt economische activiteiten uitvoeren in een concurrerende omgeving (Gray, 2006, p. 795). Gray beschrijft de liberale gedachtegang dat economische groei goed is voor iedereen, waarbij we gemakshalve zaken als de groeiende kloof tussen arm en rijk, de toenemende defensie-uitgaven, de vraag of toenemende welvaart ook leidt tot meer welzijn, de uitputting van natuurlijke hulpbronnen en de aanslag op het milieu, vergeten. Kapitalisme is in staat deze dominerende wereldvisie te beheersen, onderhouden en vernieuwen. Financiële verslaggeving is een essentieel onderdeel van het financiële kapitalisme, en wordt ondersteund door de overheid. Toepassing van uitgebreide verslaggevingsregels en accountantscontrole is door de overheid voor veel organisaties verplicht gesteld en dit helpt mee de macht te behouden bij degenen die aan de macht zijn, aldus Gray. Hoe minder belemmeringen worden opgelegd aan het kapitalistische systeem en hoe groter de instellingen en organisaties worden, des te roofzuchtiger moeten deze organisaties worden: "it is the very nature of the beast" (Gray, 2006; Tinker en Gray, 2003). Als men spreekt van "responsible capitalism" of "sustainable capitalism" is daarom absurd en oneerlijk, aldus Gray (2006, p. 797).

De overheid wordt door critical accounting onderzoekers gezien als een mechanisme dat de kapitalist en het kapitalisme ondersteunt. Daartoe onderneemt de overheid indien nodig acties om de legitimiteit van het systeem te ondersteunen en daarbij beschermt en vergroot de overheid de macht en welvaart van degenen die aan de macht zijn, zelfs als het lijkt (oppervlakkig gezien) dat de overheid handelt in het belang van bepaalde achtergestelde groepen (Deegan en Unerman, 2006, p. 439).

¹⁰⁶ Bijvoorbeeld door budgetteringsprocessen.

C. De rol van accounting onderzoek in de maatschappij

In positive accounting research, met name de theory of accounting choice, worden verslaggevingskeuzes ‘verklaard’ door ondernemingsspecifieke kenmerken, zoals de mate waarin de onderneming winst- of koersafhankelijke beloningen uitkeert, de mate van financiering met vreemd vermogen (als proxy voor de kans dat de onderneming aanloopt tegen de knelling van eventuele leningsvoorwaarden), de omvang van de onderneming, b.v. gemeten naar omzet of balanstotaal, als proxy voor de politieke zichtbaarheid van de onderneming. Het paradoxale is dat genoemde ondernemingsspecifieke kenmerken zelf ook het product zijn van de verslaggevingskeuzes die de onderzoeker wil verklaren. Positive accounting onderzoekers zien blijkbaar niet dat ondernemingen niet bestaan los van de verslaggevingskeuzes op basis waarvan deze ondernemingen worden ‘gemeten’ (gewaardeerd), en dat ondernemingen niet bestaan los van het accounting onderzoek dat deze ondernemingsspecifieke kenmerken objectivert (Hines, 1989, p. 56, 60). Watts en Zimmerman (1979) hebben aangegeven dat er vraag is naar normatieve verslaggevingstheorieën omdat deze door verschillende groepen in de samenleving gebruikt kunnen worden als legitimering van hun standpunten (Watts en Zimmerman noemen dit de ‘market for excuses’), maar daarmee zien zij over het hoofd dat alle onderzoek gebruikt wordt voor het definiëren en nastreven van verschillende standpunten/realiteiten (Hines, 1989, p. 60). Er is altijd veel vraag naar het positieve onderzoek van de economische benaderingen van accounting omdat dit onderzoek zichzelf ‘objectief’ (‘waardevrij’) noemt, en daarmee een belangrijke rol speelt bij het objectiveren, reflexief onderhouden en legitimeren van de status quo (Hines, 1989, p. 60).

Onderzoek wordt niet verricht in een vacuüm. Mainstream accounting onderzoek blijkt bestaande sociale structuren te ondersteunen door onderzoekprogramma’s en onderzoeksresultaten die bepaalde politieke ideologieën legitimeren en onderhouden. Een aantal voorbeelden:

- In de zeventiger en tachtiger jaren van de vorige eeuw was er een roep om deregulering in de Verenigde Staten en in het Verenigd Koninkrijk. Onderzoekers die uitgingen van de efficiënte markthypothese of van positive accounting theorie hanteerden een neoconservatieve ideologie, waarbij de ‘vrije’ markt en de impliciete instituties als gegevens werden aanvaard (Tinker, Merino en Neimark, 1982, geciteerd in Deegan en Unerman, 2006, p. 451). Ook Mouck (1992) meent dat de opkomst van positive accounting theory in Chicago mogelijk werd gemaakt omdat dit paste in de politieke opvattingen van degenen die aan de macht waren.
- Aan het eind van de jaren zeventig van de vorige eeuw was er veel aandacht voor economic consequences, dat wil zeggen de economische gevolgen van de toepassing van nieuwe verslaggevingsstandaarden en verslaggevingspraktijken. De instelling van een ‘zorgvuldig proces’ voor de totstandkoming van nieuwe verslaggevingsstandaarden is volgens critical accounting-onderzoekers (b.v. Cooper en Sherer, 1984) vooral in het belang van aandeelhouders en het management van ondernemingen. (Deegan en Unerman, 2006, p. 440, 441). Het langdurige proces van totstandkoming van verslaggevingsstandaarden leidt in ieder geval tot vertraging en tot mogelijkheden om te lobbyen door ondernemingen en accountantsorganisaties. De effecten van financiële verslaggeving voor andere gebruikers en voor niet-gebruikers werden genegeerd. In de discussie in Nederland over de toepassing van IAS 19 inzake de verwerking van pensioenen in de jaarrekening, gaat de discussie vooral over de zwaardere administratieve lasten als ondernemingen in plaats van defined contribution accounting het systeem van defined benefit accounting moeten toepassen, en over de grotere volatiliteit van resultaten en koersen die het gevolg zouden kunnen zijn. Dat alles onder het mom van dat de nieuw (onder IFRS) toe te passen standaard geen getrouw beeld zou geven. Er zijn aanwijzingen dat ondernemingen overstappen van defined benefit plans naar defined contribution plans, waarbij nieuwe verslaggevingsregels een belangrijke rol zouden spelen (in de Verenigde Staten: Beaudoin et al., 2007; in het Verenigd Koninkrijk en Nederland: Dixon en Monk, 2009; in Nederland: Swinkels, 2006). Kiosse en Peasnell (2009, p. 264) concluderen op basis van een overzicht van de literatuur dat beslissingen om defined benefit plans te beëindigen of om te zetten primair worden ingegeven door de wens de pensioenbijdrage van ondernemingen te beperken, maar dat financiële verslaggevingsoverwegingen ook een rol hebben gespeeld. Er is op het vlak van accounting nauwelijks of geen discussie (geweest) over de gevolgen voor de pensioenen van werknemers (die hierdoor zouden kunnen versoberen).
- Door het proces van wet- en regelgeving, waarbij iedereen in de gelegenheid wordt gesteld commentaren te schrijven naar de regelgevende instanties op discussiestukken en exposure drafts,

vindt er veel lobbygedrag plaats. Dit lobbygedrag werkt vooral in het voordeel van ondernemingen. Een voorbeeld betreft de verslaggeving ten aanzien van segmenten. Na een eerste discussiestuk van de IASC in 1994 zijn de disclosure-eisen met nieuwe exposure drafts en standaarden (IAS 14R) en uiteindelijk IFRS 8 steeds verder afgezwakt (Bank et al., 1996).

- Deegan en Unerman (2006, p. 441) noemen onderzoek van Thompson (1978) en Burchell et al. (1980) waarin wordt gesteld dat de onderzoeksinspanningen op het gebied van inflation accounting in de zestiger en zeventiger jaren van de vorige eeuw eigenlijk niet gemotiveerd werden door de hoge inflatiecijfers, maar veeleer om te voorkomen dat reële welvaart al te veel werd verschoven van de eigenaren (door lagere winsten en dividenden) naar werknemers (door hogere lonen).
- De toegenomen regulering van de verslaggeving en corporate governance na schandalen als Enron en Worldcom, onder het regime van president George W. Bush (een pro-business en anti-regulering Republikeinse president), wordt door critical accounting-onderzoekers verklaard als een poging vertrouwen te herwinnen in de betrouwbaarheid van financiële verslaggeving en kapitaalmarkten, die volgens de theorie afhankelijk zijn van de vermeende betrouwbaarheid van verslaggevingsinformatie (Deegan en Unerman, 2006, p. 442). Critical accounting-onderzoekers zien de accounting schandalen waarschijnlijk als een symptoom van structurele conflicten in een inherent instabiel systeem en dat acties om herhaling te voorkomen slechts een druppel op de gloeiende plaat zijn, omdat de kapitalistische economische orde zelf tekortschiet (Deegan en Unerman, 2006, p. 443).
- Eerder gaf ik de fundamentele rol van accounting voor allerlei soorten calculaties aan. Accounting bepaalt de winst van ondernemingen en de fluctuaties hierin. Nieuwe verslaggevingsregels op het gebied van fair value hebben waarschijnlijk geleid tot een grotere volatiliteit van winsten en aandelenkoersen, en hebben bijgedragen aan de huidige financiële en economische crisis of op zijn minst de crisis versterkt. Er wordt echter zo veel vertrouwen gesteld in accountants dat zij voornamelijk buiten schot zijn gebleven. Sterker nog de accountants krijgen waarschijnlijk een belangrijke rol toebedeeld bij de controle van nieuwe regels. De regels op het gebied van fair value zijn inmiddels in de Verenigde Staten versoepeld en bij de IASB loopt de discussie nog (zie noot 16). Het zijn vooral de banken die belang hebben bij deze versoepeling omdat zij nu slechte leningen minder snel hoeven af te waarderen en eerdere afwaarderingen kunnen terugboeken.

Uit deze voorbeelden blijkt dat critical accounting onderzoek, vooral vanuit de political economy of accounting-theorie, helemaal is ingebed in economische, maatschappelijke en politieke structuren. Critical accounting onderzoekers plaatsen dit in een historisch en filosofisch perspectief. Onderzoek richt zich op de rol die accounting speelt bij het behouden van de bevoorrechte posities van degene die nu aan de macht zijn en de beschikking hebben over de productiemiddelen (kapitaal) en bij het ondermijnen of beperken van geluiden van degenen zonder kapitaal (Deegan en Unerman, 2006, p. 428). Financiële verslaggeving is geen objectieve, neutrale weergave van de werkelijkheid. Financiële verslaggeving wordt juist gezien als een instrument om de werkelijkheid vorm te geven (te creëren) en om bepaalde maatschappelijke structuren te legitimeren.

8.3 Onderzoeksmethoden / richtingen

In paragraaf 8.2 kwamen de belangrijkste thema's op het gebied van de financial accounting theorie aan de orde die door interpretatieve, kritische en postmoderne wetenschappers aan de orde zijn gesteld. In deze paragraaf ga ik in op de belangrijkste onderzoeksmethoden die worden gehanteerd. Vaak betekent dit dat men zich baseert op een bepaalde wetenschapsfilosoof of sociaal theoreticus. In paragraaf 8.2 kwamen bij de bespreking van de thema's reeds deels de gehanteerde methoden aan de orde.

8.3.1 Latour: actor-network theorie

Veel onderzoek in de interpretatieve benaderingen van accounting maakt gebruik van de sociaal-constructivistische filosofie. Zoals gemeld in paragraaf 8.2.2 kent het sociaal constructivisme verschillende varianten. Daarbij worden verschillende methoden gehanteerd. Bij de bespreking van interpretatief onderzoek op het gebied van social and environmental accounting and reporting noemde ik case studies waarin gebruik wordt gemaakt van de action research-benadering (Adams en

McNicholas, 2007), de etnografische methode (Dey, 2007) en de grounded theory-benadering (Georgakopoulos en Thomson, 2008). Verschillen in de varianten van het sociaal-constructivisme hebben vooral betrekking op de ontologische en epistemologische stellingennamen; dat is uitgebreid aan de orde geweest in paragraaf 8.2.2. Ik constateerde daar dat de wetenschapsfilosoof Searle populair is onder financial accounting onderzoekers. Searle (1995, 2006) neemt echter een bijzondere positie in omdat hij de aanname hanteert van het extern realisme. Ik heb ook aandacht besteed aan interpretatief onderzoek naar de creatie van markten, vooral gebaseerd op Michael Callon en Donald MacKenzie.

Een andere wetenschapsfilosoof die door accounting onderzoekers vaak wordt aangehaald is Bruno Latour. Een theorie die vooral met hem in verband wordt gebracht is de actor-network theorie. Centrale gedachte van actor-network theorie is dat mensen en objecten (samen actoren genoemd) worden geanalyseerd; hierbij wordt gereconstrueerd hoe 'feiten' tot stand zijn gekomen. Accounting systemen worden gezien als technische objecten binnen een netwerk van sociotechnische relaties en nemen een centrale plaats in als bemiddelende factor ('mediating device') bij de constructie van sociale 'werkelijkheid' (Lowe, 2001, p. 327, 330). Actor network theory wordt ook wel aangeduid met de term 'sociology of translation', omdat het proces, de 'vertaalslag', van hetgeen wordt waargenomen naar de 'inscripties' (beschrijvingen, graveringen) van deze 'werkelijkheid' wordt onderzocht, alsmede de wijze waarop door middel van dit proces wordt vormgegeven aan die werkelijkheid (zie bijlage 4). Hierbij komen zaken aan de orde als beïnvloeding, definiëren van het probleem, het vastleggen van de rol van de andere actoren, het mechanisme (device) waardoor actoren zijn verankerd in het netwerk (welke criteria worden gehanteerd). Lowe (2001) geeft een beschrijving van actor-network theory en illustreert de methode door het traceren van netwerken in een ziekenhuis in New Zealand. Robson (1991, 1992, 1994) past actor-network theory toe op financial accounting. In zijn artikel over inflation accounting maakt hij gebruik van de analysemethode van Burchell et al. (1985), maar hij baseert zich eveneens op Derrida, Foucault en Latour. Robson (1994) borduurt voort op begrippen die hij in eerdere artikelen (1991, 1992) heeft ontwikkeld.

In Robson (1991) wordt het begrip 'arena', afkomstig van Latour en al toegepast door Burchell et al. (1985), geïntroduceerd in een artikel over veranderingen in de financiële verslaggeving in relatie tot maatschappelijke veranderingen. Veranderingen in de financiële verslaggeving (accounting change) kunnen worden geassocieerd met veranderingen in omgevingsfactoren, maar ze kunnen ook door de onderneming zelf geïnitieerd zijn; in Burchell et al. (1985) wordt aangetoond dat er sprake is van een wederzijdse relatie. Een arena vormt de voorwaarde voor mogelijke veranderingen in de verslaggeving; het is mogelijk dat een gebeurtenis die onderwerp van studie is, zich afspeelt in verschillende arena's; het geheel van arena's is de accounting constellatie. Burchell et al. (1985) ontwikkelen een uitgewerkt model voor de bestudering van accounting change en stellen dat accounting change kan worden bestudeerd via een genealogisch verhaal van afhankelijkheden/toevalligheden (contingencies). Robson (1991) voegt hieraan toe een analyse volgens de sociology of translation. Het vertaalproces wordt verduidelijkt aan de hand van een onderzoek naar het ontstaan van het proces van regelgeving in het Verenigd Koninkrijk.

Robson (1992) ontwikkelt het begrip 'action at a distance' en geeft aan op welke wijze 'inscriptions' (inscripties) 'action at a distance' mogelijk maken. In de boekhouding worden gebeurtenissen en transacties vastgelegd; dit zijn inscripties. Gelijksortige inscripties worden geaggregeerd (bijvoorbeeld de totale omzet) en dat leidt tot nieuwe inscripties. Er worden afspraken gemaakt over definiëring, verwerking, waardering, presentatie van posten en over gegevensverstrekking in de financiële verslaggeving. Dit zijn allemaal inscripties die via accounting als 'mediating device' worden vertaald in een sociale 'werkelijkheid', bijvoorbeeld in de vorm van een jaarrekening.

Robson (1994) borduurt voort op begrippen 'aerena' en 'action at a distance' in een artikel waarin hij een verklaring geeft voor het discours over inflation accounting in het Verenigd Koninkrijk in de zeventiger jaren van de vorige eeuw. Hij vraagt zich af waarom inflation accounting in die tijd zo'n belangrijk probleem was. Eerst onderzoekt hij de invloed van economische theorie op de theorievorming op het gebied van inflation accounting. Daaraan vooraf moet de vraag worden gesteld naar de opvatting over de winst (profit) in het discours over inflation accounting als middel om economische winst (income) en waarde weer te geven ('representation'). Hoewel de termen 'profit', 'income' en 'value' ter discussie staan, heeft de belangrijkste tekortkoming van de veronderstelde relatie tussen inflation accounting en economische theorie te maken met een bepaald gebruik van de term 'representation'. Traditioneel wordt de term 'representation' in de relatie tussen inflation accounting en economische theorie toegepast op de

paradox van het weergeven van iets wat er niet is: winst gecorrigeerd voor inflatie (profit) geeft een mutatie in economische waarde weer die er niet is. Het concept ‘representation’ wordt onderzocht aan de hand van de kritiek van de Franse filosoof Jacques Derrida op dit begrip. Geconcludeerd wordt dat de discussie over inflation accounting conceptueel te weinig onderbouwd is. Voorts onderzoekt Robson de aanbevelingen van het Engelse Sandilands Committee (1975), namelijk de waardering van activa tegen vervangingswaarde. Door een nauwkeurig onderzoek van de in dit rapport gevolgde redenering, wordt gesteld dat belangrijke aspecten van de aanbevelingen in dit rapport zijn gebaseerd op metaforen en praktische simplificaties (of intuïties), die slechts op arbitraire wijze betrekking hebben op de schijnbaar technische discussie omtrent de weergave van economische winst¹⁰⁷. Ten slotte wordt ingegaan op de vraag: waarom werd inflation accounting een probleem? Als het Sandilands Committee en andere instanties die aanbevelingen hebben gedaan over inflation accounting, hun aanbevelingen niet kunnen funderen op en logisch afleiden uit de economische theorie, welke processen kunnen dan de aanbevelingen over inflation accounting rechtvaardigen? Robson verricht een analyse van de veranderingsprocessen: door te kijken naar gebeurtenissen (zoals het in het leven roepen van de Sandilands commissie) en de bestudering van verschillende arena’s. De oprichting van de Sandilands commissie en de uiteindelijke zijn de uitkomst van verschillende arena’s, waarbij accounting argumenten worden gebruikt door verschillende instanties (overheid, bedrijfsleven, vakbonden). Het ‘probleem’ van inflation accounting kan niet geïsoleerd worden beschouwd van de talloze, soms tegenstrijdige, discoursen en rationales. Accounting technieken maken ‘action at a distance’ mogelijk via de ‘inscripties’. Door wijziging van de ‘representatie’ die financiële verslagen moeten geven en de aanpassingen in bepaalde voorgeschreven berekeningswijzen, kan accounting een beter middel zijn voor beheersing van processen die ruimtelijk en in de tijd verspreid zijn en dit moet volgens Robson bestudeerd worden in de aangegeven brede context.

Lowe (2004) schreef een artikel over ‘postsocial relaties’ en geeft als ondertitel van zijn artikel “toward a performative view of accounting knowledge”. Postsociale relaties ofwel technologische levensvormen hebben betrekking op de invloeden van postmoderne sociale relaties, die gekenmerkt worden door een toenemende afhankelijkheid van relaties met objecten¹⁰⁸, toenemende generieke ruimtes¹⁰⁹, snellere levensritmes en overheersende invloed van ICT (integrated communication technologies) (Lowe, 2004, pp. 606, 610). Hij bepleit de verdere ontwikkeling van een onderzoeksprogramma naar de wijze waarop werk van experts plaatsvindt op het microniveau van organisaties met toepassing van actor-network theorie en van ‘performative’ studies, dus antropologisch en etnografisch onderzoek van accounting praktijken in een locale omgeving. Dit betreft zorgvuldig onderzoek van de relaties tussen mensen, kennisobjecten op het gebied van accounting (zoals inscripties en rapporten) en accounting systemen (hardware en software). Vanuit deze visie vormen accountants afzonderlijke kennis met eigen regels over de wijze waarop kennis wordt geconstrueerd (Lowe, 2004, p. 604). Accountants construeren feiten met accounting systemen en dit proces wordt vorm gegeven door technologie, regels en instellingen. Lowe gaat in op kennisproductie binnen deze structuren, processen en omgevingen. Knorr-Cetina (1999) noemt dit ‘epistemische culturen’. Lowe beschouwt de relatie tussen kennis en praktijk en probeert te begrijpen hoe kennisproductie als proces dat sterk beïnvloed wordt door de kenniscultuur van groepen experts tot stand komt. Hierdoor ligt de nadruk op het begrijpen van de aard van de praktijk in de sociale en organisatorische context.

Een tweetal voorbeelden van toepassing van actor-network theorie:

Aan de hand van een beschrijving van drie Australische ziekenhuizen probeert Chua (1995) te begrijpen hoe en waarom ‘geëxperimenteerd’ wordt met nieuwe accounting systemen in organisaties. Gebruik makend van de ‘sociologie van de arbeid’-theorie stelt Chua dat veranderingen in het administratieve systeem niet werden doorgevoerd omdat er zekerheid was over positieve economische uitkomsten; er was sprake van onzekerheid, van experts die geloofden in de door hen opgestelde opdrachten en van strategieën die met veel retoriek werden gepresenteerd en die leidde ertoe dat veranderende belangen in netwerken van actoren samen kwamen. Het is een verhaal over een relatief kleine groep die zich bezig

¹⁰⁷ Hier wordt een analyse gevolgd die gebaseerd is op deconstructie (Derrida).

¹⁰⁸ In actor-network theorie vormen mensen en objecten samen de actoren.

¹⁰⁹ Ruimtes die overal op de wereld hetzelfde zijn, zoals vliegvelden, franchises in winkels, McDonalds, maar ook laboratoria.

houdt met administreren ('doing accounting'). Voornaamste doel is de sociale verbanden en praktijken te onderzoeken, die (a) deze groep van 'account-fabricators' in staat stelde om te beginnen met het ontwikkelen van nieuwe accounting 'numbers', (b) in staat was haar activiteiten verscheidene jaren voort te zetten; en (c) iedereen overtuigde om zich te schikken in de cijfers die uiteindelijk gecreëerd werden. Ironisch kan accounting zowel reëel als een simulatie zijn.

Een ander voorbeeld van toepassing van de actor-network theorie is de studie van Gendron en Baker (2005) naar de wijze waarop de ideeën van Foucault vorm hebben gekregen in de sociologische en organisatorische stromingen binnen (management) accounting onderzoek; hoe de ideeën van Foucault, een paar jaar na de start van het tijdschrift *Accounting, Organizations and Society*, vooral werden opgepikt door een groep academici in het Verenigd Koninkrijk. De auteurs hanteren de 'sociology of translation' (Latour, 1987) om de dynamiek en door mensen beïnvloede aard van de verspreiding van ideeën van Foucault op het gebied van accounting te onderzoeken; zij onderzoeken interdisciplinair onderzoek 'in the making' (p. 527).

8.3.2 Habermas: kritische theorie

De kritische theorie wordt geïdentificeerd met het werk van de Frankfurter Schule, met als belangrijkste vertegenwoordigers Horkheimer, Adorno, Marcuse en later ook Habermas. De kritische theorie is niet een vastomlijnde theorie; dat werd vooral veroorzaakt doordat haar vertegenwoordigers geschoold waren vanuit verschillende disciplines en niet voortbouwden op elkaars ideeën¹¹⁰. De term kritische theorie betekende bij Horkheimer en Adorno dat vastgehouden wordt aan het Marxistische uitgangspunt dat theorie gericht moet zijn op een betere samenleving. De taak van de filosofie is niet alleen het interpreteren van de werkelijkheid, maar ook het veranderen van de werkelijkheid. Habermas is reeds in hoofdstuk 2 en 3 aan de orde geweest. Ik beperk mij ook hier tot Habermas, omdat hij grote invloed heeft (gehad) op accounting onderzoekers, die zich tot zijn theorieën aangetrokken voelen.

Habermas wijst het historisch materialisme van Marx af en vraagt zich af hoe samenlevingen mogelijk zijn en hij vertaalt dat in de vraag hoe in de maatschappij handelingen van mensen op elkaar worden afgestemd (Leezenberg en De Vries, 2001, p. 189). Hij ontwikkelt een raamwerk in zijn *Theorie des kommunikativen Handelns* en maakt een onderscheid tussen communicatief handelen en strategisch handelen als twee verschillende manieren van handelingscoördinatie¹¹¹. Communicatief handelen betekent dat coördinatie van handelingen kan plaatsvinden door onderlinge afstemming van handelingsoriëntaties van de betrokkenen. "Habermas karakteriseert communicatief handelen als volgt: wie op begrip en overeenstemming uit is anticipeert een 'ideale gesprekssituatie', waarin iedere betrokkene de mogelijkheid heeft om de aanspraken op waarheid, juistheid en waarachtigheid die bij een taalhandeling in het geding zijn, ter discussie te stellen" (Leezenberg en De Vries, 2001, p. 190). Een consensus onder deze voorwaarden is per definitie rationeel. Communicatief handelen kan slechts plaatsvinden tegen de achtergrond van een gedeelde en door de betrokkenen beaamde consensus; dit is de 'leefwereld'.

De onderlinge afstemming kan ook plaatsvinden via 'systeemmechanismen'. Er is sprake van strategisch handelen als men zich richt op het bereiken van eigen doelen, ongeacht de vraag of dit misschien ten koste gaat van de doelen of belangen van anderen. In het geval van strategisch handelen wordt de coördinatie niet tot stand gebracht via de handelingsoriëntaties, maar via de effecten van handelingen. De markt is hiervan een goed voorbeeld: "coördinatie vindt niet plaats op grond van rationele consensus, maar op basis van anonieme economische wetmatigheden" (Leezenberg en De Vries, 2001, p. 190).

Ontwikkelingen in de samenleving kunnen worden veroorzaakt door: verandering van de leefwereld, verandering van het systeem, of door verandering van de relatie tussen leefwereld en systeem (de

¹¹⁰ Laughlin (1987) geeft aan dat elk van deze vier filosofen een andere methodologische benadering van kritische theorie hanteert en hij beschrijft waarom de theorie van Habermas hem het meest aanspreekt.

¹¹¹ Voor de vraag of sprake is van communicatief of strategisch handelen lijkt de instelling van de actoren van beslissend belang te zijn. Vromen (1992, p. 61) wijst echter op een belangrijke voetnoot bij Habermas waarin deze stelt dat combinaties van actorinstellingen alleen op hetzelfde handelingsniveau onverenigbaar zijn: "Een strategische instelling op het ene handelingsniveau is daarentegen heel goed verenigbaar met een communicatieve instelling op een ander niveau." Het primaat ligt bij het communicatief handelen omdat in het communicatief handelen het terrein waarbinnen en de voorwaarden waaronder er strategisch gehandeld kan worden uiteindelijk worden vastgesteld (Vromen, 1992, p. 62).

mediators of ‘handelingscoördinerende media’). Habermas stelt vast dat in moderne samenlevingen de coördinatie van handelingen via systeemmechanismen steeds ingewikkelder wordt; dat steeds meer handelingsbereiken in aanmerking komen voor overleg: er is sprake van rationalisering van de leefwereld; leefwereld en systeem groeien verder uit elkaar. Via de ‘handelingscoördinerende media’ (mediators) geld en macht kunnen systeemmechanismen binnendringen in de leefwereld (als instituties economie en staat) en de coördinatie van het communicatieve handelen aan banden leggen¹¹². Habermas spreekt van ‘kolonialisering’ van de leefwereld door het systeem (Vgl. Leezenberg en De Vries, 2001, p. 191).

De ideeën van Habermas worden op accounting toegepast onder andere door Laughlin (1987), Broadbent et al. (1991), Arrington en Puxty (1991), Broadbent en Laughlin (1997), Broadbent en Laughlin (2005), Lehman (2006) en Broadbent en Laughlin (2009). Richard Laughlin (1987) introduceert zijn ‘critical accounting research’ als een methodologische benadering als alternatief voor de orthodox Marxistische analyse en de benadering van Foucault. Zoals vermeld in hoofdstuk 3 ziet hij de kritische theorie van Habermas als een vorm van middle-range theorizing (Laughlin, 1995, 2004, 2007).

Kritische theorie is een breed meta-theoretisch perspectief (of zoals postmodernisten¹¹³ zeggen een ‘grand narrative’) en in die zin is de kritische theorie te vergelijken met de in paragraaf 8.3.3 te bespreken political economy of accounting (Roslender, 2006). Vooral naar aanleiding van Burchell et al. (1980) en Hopwood (1976, 1983) werden steeds meer vraagtekens gezet bij de visie dat accounting een technische activiteit is, die onafhankelijk van de organisatie overal kan worden ingezet¹¹⁴.

Accounting wordt in mainstream accounting gezien als een technische activiteit. Dit wordt in de kritische theorie echter gezien als veel te simpel. Hoewel Habermas zich niet uitlaat over accounting is zijn bezorgdheid over de overheersing van het technische over het sociale en de noodzaak beiden ook in hun onderlinge relaties te analyseren van uitzonderlijke betekenis voor accounting (Laughlin, 1987, p. 487). Accounting systemen kunnen beschouwd worden als taalsystemen; de technische aspecten (de gebruikte terminologie en de gebruikte zinnen) krijgen betekenis in de historische, organisatorische en maatschappelijke context (Laughlin, 1987, pp. 480, 481). Deze betekenissen zijn aan verandering onderhevig en daarom kan er geen algemeen geldende betekenis aan worden toegekend¹¹⁵. Laughlin (1987, p. 481) stelt dat desalniettemin twee dingen duidelijk zijn: 1) betekenis moet worden ontdekt en gedefinieerd door menselijke actoren, en dit gebeurt door middel van taal, en 2) de betekenis gaat verder dan de organisatie zelf: de betekenis achter de meer technische aspecten van het ontwerpen van accounting systemen kan gevonden worden in genoemde contextuele variabelen (de historische en maatschappelijke context).

In de nieuwe visie dat accounting bestudeerd moet worden in de organisatorische context (Hopwood, 1983) is de kritische theorie van Habermas volgens Laughlin (1987) zeer geschikt. De theorie van Habermas is volgens Laughlin (1987, p. 485) zowel als methodologische benadering voor het begrijpen en veranderen van de opzet van accounting systemen en voor het bestuderen van maatschappelijke verschijnselen in bredere zin het meest geschikt. Laughlin (1987, pp. 482-486) en Broadbent en Laughlin (1997, p. 626) noemen de volgende redenen:

1. kritische theorie biedt de mogelijkheid zowel aan technische als aan maatschappelijke aspecten van accounting aandacht te besteden, omdat: a) een koppeling wordt gemaakt tussen theorie en praktijk; b) de kritische theorie gericht is op verandering, op betere leefomstandigheden en op die manier een ethische dimensie toevoegt; en c) kritische theorie beschouwt organisaties in hun historische en maatschappelijke context.

¹¹² Deze moeten worden onderscheiden van twee andere media ‘invloed’ en ‘waardengebondenheid’, die blijven verbonden aan de instemming van de betrokkenen.

¹¹³ Een van de kenmerken van het postmodernisme is dat zij zich afzet tegen de ‘grote verhalen’, zoals het Marxisme, en de Kritische Theorie.

¹¹⁴ Zie paragraaf 8.2.

¹¹⁵ Laughlin (1987, p. 481) volgt hierin Habermas (die zich baseert op de latere Wittgenstein en taalfilosofen als Austin en Searle). Hij merkt in een voetnoot op dat hiermee wordt gebroken met de methodologische veronderstellingen waarop het gangbare onderzoek is gebaseerd dat het mogelijk, wenselijk en noodzakelijk is algemene accounting systemen te ontwikkelen. Hier wordt juist gesuggereerd dat dit onmogelijk en contraproductief is voor het ontwikkelen van kennis over accounting systemen.

2. De methodologische benadering van Habermas richt zich op taal en communicatie als essentieel element om tot begrip en niet-gewelddadige verandering te komen. Laughlin (1987, p. 485) beroept zich op Habermas' theorie dat maatschappelijke vooruitgang te danken is aan vergroting en ontwikkeling van taalvaardigheden (language skills). De benadering is gebaseerd op het gebruik van taalprocessen. Taalprocessen maken het mogelijk een beter beeld te krijgen van de aard en onderlinge relaties tussen de drie 'werkelijkheidsdomeinen' (waarheid van uitspraken, juistheid van normen en waarachtigheid van uitingen), die essentieel zijn voor het bewerkstelligen van begrip en verandering (Laughlin, 1987, p. 487). Accounting systemen, die gezien kunnen worden als technische elementen van een taalsysteem van een organisatie, kunnen worden begrepen en veranderd door taal als we de sociale betekenis die hierin besloten ligt kunnen ontdekken en veranderen. Door een gestructureerde discussie (discours) volgens de methode die Habermas voorstaat kunnen de verbeteringen worden ontdekt die noodzakelijk zijn¹¹⁶. Bovendien geeft Habermas duidelijk de aard en het soorten processen aan die noodzakelijk zijn om verschijnselen te begrijpen en te veranderen.

Laughlin (1987, pp. 488-498) geeft vervolgens een uitleg van "Habermas' methodologische benadering voor het begrijpen en veranderen van accounting in een organisatorische context". Deze bestaat uit drie fasen¹¹⁷: 'formulation of critical theorems', 'processes of enlightenment' en 'selection of strategies'¹¹⁸. In de eerste fase, de formulering van kritische theorema's proberen de onderzoekers de problematische aspecten van een bestaand operationeel accounting systeem vast te stellen en te doorgronden. Zij beginnen dit proces vanuit een toestand van 'quasi-onwetendheid', wel bewust van de aard en werking van accounting systemen en gericht op de ontwikkeling van 'betere' systemen. Betere systemen zijn niet noodzakelijkerwijs ook technisch beter; er moet vooral sprake zijn van een beter sociaal systeem. In de tweede fase, de 'processes of enlightenment', gaan de onderzoekers in discussie met de onderzoekssubjecten, de participanten in de organisatie, om te bewerkstelligen dat beide partijen de onderhanden onderwerpen op dezelfde wijze begrijpen en zij proberen te komen tot een gerechtvaardigde of gefundeerde consensus. Dit moet gebeuren voordat kan worden doorgegaan naar gedetailleerder vormen van begrijpen en het doorvoeren van veranderingen. Dat laatste is de fase van het selecteren van strategieën, waarin door verdere discussie door beide partijen strategieën worden afgeleid die tot veranderingen in het accounting systeem, in de sociale context en de relaties tussen beiden, moeten leiden. Laughlin ziet dit proces als het ontwikkelen van de door Habermas' bepleite 'ideale gesprekssituatie' en als een voorbeeld van de visie van Habermas op 'critical social science in action'¹¹⁹. Het toegepaste theoretische raamwerk is een schetsmatige theorie van verandering van organisaties in de context van maatschappelijke verandering. In deze benadering wordt verandering, zowel op het niveau van de organisatie als op het niveau van de maatschappij onderscheiden in drie onderdelen, namelijk: 1) de immateriële zaken, ofwel de interpretatieve schema's (of leefwereld) die elementen omvat als waardeoordelen en cultuur; 2) de meer materiële modellen (archetypen) voor het ontwerpen ('handelingscoördinerende media'); en 3) de materiële systemen die worden geleid door de 'handelingscoördinerende media' om aan de behoeften van de interpretatieve schema's te voldoen (Broadbent en Laughlin, 1997, p. 626). Habermas behandelt deze drie aspecten op het niveau van de maatschappij; Broadbent et al. (1991) vertalen dit naar het niveau van de organisatie. Op basis van genoemde drie onderdelen (interpretatieve schema's, ontwerp archetypen en organisatiesystemen)¹²⁰

¹¹⁶ Laughlin (1987, p. 485) merkt hierbij op dat dit een belangrijk voordeel is ten opzichte van de kritische theorie van Horkheimer, Adorno en Marcuse, die allen op enigerlei wijze een ideaal voor ogen hebben, dat wordt vergeleken met de actualiteit.

¹¹⁷ Laughlin (1987, p. 487) geeft aan dat deze methodologie enigszins verspreid over het werk van Habermas is uitgewerkt, maar dat het duidelijkste beeld wort geschetst in "Theory and praxis" (Habermas, 1974, pp. 1-40).

¹¹⁸ De volgende beschrijving is een samenvatting van Laughlin, 1987, pp. 488-498), zoals deze is opgenomen in Roslender (2006, p. 255).

¹¹⁹ Roslender merkt echter op dat de methodologie, zoals geschetst door Laughlin, sterk afwijkt van Habermas, die immers een toonbeeld is van 'high theory' en die nooit beoogde een dergelijk interventionistisch (praktisch) model te ontwikkelen. Het voert in het kader van mijn studie te ver om gedetailleerd in te gaan op de verschillende interpretaties van Habermas.

¹²⁰ Bij Habermas respectievelijk: leefwereld, 'handelingscoördinerende media' en systeemmechanismen. Broadbent et al. (1991) en Broadbent en Laughlin (2005, p. 12) geven aan dat zij de terminologie van Habermas hebben aangepast om beter aan te sluiten bij de gebruikelijke terminologie in de organisatieliteratuur. Broadbent en Laughlin (2005) gaan inop enkele verdere verfijningen die zij aanbrengen in de theorie van Habermas.

onderscheidt Laughlin (1991) twee niveaus van wegen tot verandering. Verandering van de eerste orde betreft een aanpassing van het ontwerp archetype en de organisatorische systemen. Verandering van de tweede orde gaat veel verder en beïnvloedt ook de interpretatieve schema's (de normen en waarden, de cultuur van de organisatie). Indien deze veranderingen ook beoogd waren en zijn bewerkstelligd op basis van discussies over de gewenste veranderingen in de interpretatieve schema's, dan is sprake van 'evolutie'. Indien daarentegen veranderingen die in de ontwerp archetypen ('handelingscoördinerende media') hebben plaatsgevonden dwingen tot veranderingen in de interpretatieve schema's dan is sprake van 'kolonialisering'. Accounting wordt gezien als 'handelingscoördinerende medium' en op deze wijze wordt met gebruikmaking van de theorie van Habermas accounting bestudeerd in zijn historische en maatschappelijke context. In verschillende studies is door Laughlin, samen met andere auteurs, het geschetste raamwerk toegepast, vooral in de publieke sector¹²¹ en de organisatie van de gezondheidszorg in het Verenigd Koninkrijk (Broadbent et al., 1991; Laughlin, et al., 1994; Broadbent en Laughlin, 1998; Broadbent et al., 2001; Broadbent et al., 2003). Broadbent en Laughlin (1997) schetsen enkele praktische problemen die de onderzoeksteams tegenkwamen. Hier komt de koloniserende macht van accounting aan de orde, waardoor een nieuwe economische werkelijkheid wordt gecreëerd. Dit is volgens Power en Laughlin (1992, p. 127) vooral duidelijk in de publieke sector in zijn algemeenheid, maar bij de hervorming van de gezondheidszorg (National Health Service) in het bijzonder, waar hervormingen in de naam van efficiency hebben plaatsgevonden. Volgens Habermas (1981, deel 2) moeten we proberen te voorkomen dat levensbereiken die gericht zijn op sociale integratie (door normen, waarden en consensusvorming) ten prooi vallen aan de systeemeisen van economische en calculatieve subsystemen die hun eigen dynamiek hebben¹²². Power en Laughlin (1992, p. 128) vragen zich vervolgens af: "Kunnen wij op enigerlei wijze een rol voor accounting bewerkstelligen die niet-kolonialiserend en niet-verstorend werkt?". Zij concluderen dat institutionalisering van methoden van economische calculatie belangrijke verstorende effecten kan hebben omdat met deze methoden de definities van de organisatorische werkelijkheid worden veranderd¹²³.

Broadbent en Laughlin (2002) gaan in op verslaggevingskeuzes in de publieke sector. Het zogenoemde Private Finance Initiative (PFI) betreft beleid in het Verenigd Koninkrijk dat beoogt overheidsinstanties te stimuleren bepaalde dienstverlening uit te besteden. Hiermee wordt het uitgangspunt verlaten dat de publieke sector de enige leverancier van diensten moet zijn waarvoor de overheid uiteindelijk verantwoordelijk is. Het belangrijkste twistpunt is of deze PFI-transacties al dan niet beschouwd moeten worden als de aankoop van activa en dus of verwerking op de balans dient plaats te vinden. Deze schijnbaar technische vraag heeft geleid tot verhitte discussies en onenigheid tussen de Britse overheid en de Accounting Standards Board. Nadere beschouwing van de discussie levert verschillende visies en spanningen tussen partijen op. De auteurs beschrijven en analyseren de verschillende visies, de onderlinge relaties en spanningen tussen verschillende partijen. Zij hanteren een politiek raamwerk voor deze contextuele analyse en tonen aan dat indien dergelijke vraagstukken door regelgevende instanties alleen worden geanalyseerd op het technische niveau, waarbij geen rekening wordt gehouden met de maatschappelijke omstandigheden en ontwikkelingen, geen inzicht ontstaat in de rol van accounting in de ontwikkeling van de maatschappij. Deze analyse van verschillende belangen richt zich op de wisselwerking tussen verslaggevingsstandaarden en de maatschappelijke context waarin de ze standaarden ontwikkeld en geoperationaliseerd worden. De analyse is voornamelijk gebaseerd op de commentaren die zijn ingediend bij de Accounting Standards Board op een exposure draft van de ASB (in het kader van het 'due process'; zie hoofdstuk 5).

In paragraaf 8.2.2.1 onder B, punt 2 wees ik op een artikel van Shapiro (1998). Deze auteur maakt onder andere gebruik van Habermas¹²⁴ voor het ontwikkelen van een normatief model voor rationele argumentatie bij de ontwikkeling van verslaggevingsstandaarden door regelgevende instanties.

¹²¹ De aanpassingen in de publieke sector staan bekend onder de naam "new public management". Hiermee wordt beoogd de verschillen tussen de publieke en de private sector te verkleinen en een verschuiving van verantwoordelijkheid voor processen naar verantwoordelijkheid voor resultaten (Hood, 1995, geciteerd in Broadbent en Laughlin, 1998).

¹²² Geciteerd in Power en Laughlin, 1992, p. 128.

¹²³ Habermas' theorie kritische theorie benadrukt dit. Er zijn echter ook andere theorieën waar de 'calculatieve mind' ter discussie wordt gesteld. Ik denk vooral aan studies op het gebied van de sociologie van accounting en finance (Vollmer et al., 2009).

¹²⁴ Hij citeert alleen uit Habermas (1983): *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*.

8.3.3 Political economy of accounting

Critical accounting theoretici baseren zich veelal op werk van Marx, of van sociaal theoretici die zich baseren op Marx, zoals Gramsci en Braverman. Deegan en Unerman (2006, p. 431, 432) geven de volgende korte typering. In de Marxistische theorie worden kapitalisten beschouwd als degenen die in de loop der geschiedenis (op oneerlijke wijze) kapitaal hebben geaccumuleerd door uitbuiting van werknemers en toe-eigening van de door werknemers gecreëerde meerwaarde. Werknemers zijn vervreemd van de producten die zij maken en van de maatschappij omdat hun leven wordt beheerst door markten. Het kapitalistische systeem kent inherente structurele tegenstellingen (sociale conflicten) door sociale ongelijkheid en is in zijn fundamenteën instabiel. Overheden en ondernemingen trachten wel de instabiliteit (werkloosheid, inflatie, crisis) te bestrijden, maar dit is symptoombestrijding; het lost de structurele instabiliteit niet op. Deze symptomen en de sociale onrust die daarmee gepaard gaat dreigt de macht en welvaart van de kapitalisten te ondermijnen en kapitalisten zullen actie ondernemen om hun privileges, macht en welvaart te beschermen. Critical accounting theoretici beschouwen accounting als een krachtig instrument om de macht en welvaart van degene die macht bezitten te vergroten en om deze macht en welvaart te beschermen tegen bedreigingen die voortvloeien uit de structurele instabiliteit van het kapitalistische systeem (Deegan en Unerman, 2006, p. 432). Accounting speelt volgens hen een belangrijke rol bij het ondersteunen van de ongelijke verdeling van macht en welvaart en het is de taak van de theorie om deze rol van accounting bloot te leggen.

De political economy of accounting onderzoekt de rol van accounting informatie en financiële verslaggeving in maatschappelijke conflicten. Cooper en Sherer (1984) noemen de volgende drie kenmerken:

- De relaties tussen verschillende klassen in de maatschappij staan centraal in het onderzoek en hierdoor wordt de invloed van accounting informatie en financiële verslaggeving op de verdeling van winst, welvaart en macht onderzocht (Cooper en Sherer, 1984, p. 218; Tinker en Neimark, 1987, pp. 71, 72). Accounting praktijken worden gezien als een instrument om sociale conflicten te beslechten, een middel om de ruilverhoudingen tussen maatschappelijke groepen te beoordelen, en een institutioneel mechanisme voor het bemiddelen, beoordelen en beslissen over maatschappelijke keuzes (Tinker, 1985, p. 81).
- Een tweede kenmerk van political economy of accounting is aandacht voor de specifieke institutionele en historische omgeving (de maatschappij) waarin de financiële verslaggeving plaatsvindt, bijvoorbeeld aandacht voor het feit dat de economie gedomineerd wordt door grote ondernemingen die vaak opereren op oligopolistische of monopolistische markten en aandacht voor de rol van de overheid (Cooper en Sherer, 1984, p. 218, 219).
- Het laatste kenmerk dat Cooper en Sherer (1984, p. 219) noemen is de toepassing van een geëmancipeerde visie op de motivatie van mensen en op de rol van accounting in de maatschappij, d.w.z. dat erkend wordt dat het mogelijk is om mensen (en accounting) te veranderen en verschillende belangen weer te geven.

Political economy of accounting is een normatieve, beschrijvende en kritische benadering, die een breder, holistisch raamwerk biedt voor het analyseren van begrippen van de financiële verslaggeving in de maatschappij in zijn totaliteit (Belkaoui, 1987, p. 16).

Tinker (2005, p. 101-106) beschrijft de dialectische methode, die is ontwikkeld door Hegel en nader uitgewerkt door Marx. In de dialectische methode wordt het Cartesiaanse dualisme van waarnemer en hetgeen wordt waargenomen (subject en object) afgewezen; de waarnemer (onderzoeker) is volledig ingebed in de waargenomen werkelijkheid, en wordt via de praxis (theorie en praktijk) zelf ook beïnvloed.

In het raamwerk van de political economy of accounting worden door Tinker (1980, p. 154, 155) twee dimensies van kapitaal onderscheiden: de fysieke economische productiekrachten (en de methoden voor het organiseren van productiekrachten, dus het soort economie, zoals markteconomie, planeconomie, gemengde economie, staatskapitalisme) en de productieverhoudingen, d.w.z. de sociale relaties van productie, die afhankelijk zijn van het soort maatschappij (zoals een slavenmaatschappij, een feodale maatschappij, agrarische maatschappij, kapitalistische maatschappij). Sociale relaties worden weergegeven door verschillende instituties, het institutionele bereik (allerlei overtuigingen en gewoontes op het gebied van politiek, onderwijs, religie, naleving van wetten, juridische aspecten, militaire zaken, welvaart, cultuur, wetenschap en andere overtuigingen). Deze instituties moeten zeker

stellen dat rechten en verplichtingen kunnen worden uitgeoefend en afgedwongen en vormen de grondregels voor de economische orde. Verschillende maatschappijvormen worden gekenmerkt door verschillende instituties. Begrip van sociale en politieke processen is onontbeerlijk voor het begrijpen van de economische prestaties zowel op het niveau van de maatschappij als op het niveau van de onderneming. In elke maatschappij bestaan verschillende groepen (klassen) die al dan niet een machtige positie innemen, die al dan niet trachten te overheersen en dat kan leiden tot vormen van uitbuiting, vervreemding en sociale ongelijkheid (Belkaoui, 1987, p. 15). Accounting maakt deel uit van een batterij van mening-bepalende instituties, zoals recht, onderwijs, media, godsdienst en familie, en de exacte functie van elk van deze instituties is afhankelijk van de sociale context (Tinker, 1985, p. 82).

Critical accounting theoretici (Tinker, 1980, 1985; Cooper, 1980; Tinker et al., 1982; Cooper en Sherer, 1984; Bryer, 1994) geven aan dat aan financiële verslaggeving altijd een waardetheorie ten grondslag ligt. De belangrijkste waardetheorieën zijn de marginalistische waardetheorie en de arbeidswaardetheorie. Tinker (1980, p. 147, 148) stelt de vraag wat de nettowinst in een winst-en-verliesrekening van een onderneming voorstelt. Als nettowinst voortvloeit uit het handelen op factor- en productmarkten kunnen we dan alleen uit een nettowinstcijfer afleiden in hoeverre de onderneming levensvatbaar is of ook in hoeverre sprake is van maatschappelijke efficiency bij het gebruik van de productiemiddelen? Is de nettowinst een indicatie voor de sociale, institutionele en monopolistische macht of van de maatschappelijke efficiency en productiviteit? Aan deze vragen liggen volgens Tinker twee mogelijke verklaringen voor winst ten grondslag, namelijk:

- het marginalisme van de neoklassieke economie, waarbij winst een indicator is voor economische efficiency en waarbij de winstgevendheid bepaald wordt door marginale productiviteit van productiekrachten; in de economische analyse wordt dit weergegeven met behulp van productiefuncties;
- de political economy of accounting, waarbij het gaat over de maatschappelijke productieverhoudingen: de verdeling van winst (en de winstvoet, 'rate of profit', die aan de kapitalist toevloeit) wordt geanalyseerd in het licht van de verdeling van macht tussen groepen in de maatschappij en de institutionele processen waarmee deze belangen worden behartigd.

Hij benadrukt de enge interpretatie van het marginalistische economische theorie.

Dat aan accounting altijd een waardetheorie ten grondslag ligt illustreert Tinker (1985, p. 103-106) aan de hand van een balans en winst-en-verliesrekening van een onderneming. Nagenoeg alle posten op de balans en in de winst-en-verliesrekening vertegenwoordigen uitdrukkingen van relaties met verschillende participanten (klanten, werknemers, leveranciers, overheid, aandeelhouders, et cetera); de onderneming kan aldus worden gezien als een knooppunt van ruilrelaties en daarmee spelen verslaggevingsbeginselen en -regels een rol bij het bemiddelen en beslechten van conflicten over de waarde.

In de geschiedenis van accounting staan twee thema's centraal in de marginalistische waardetheorie, namelijk "1) de nadruk op individualisme (een afzonderlijk individu, dan wel een rechtspersoon als wettelijke entiteit) en 2) de zorg dat vooral een beeld geschetst wordt van objectiviteit, onafhankelijkheid en neutraliteit door het vermijden van 'subjectieve' onderwerpen betreffende waarde en door verslaggevingsgegevens te beperken tot 'objectieve' marktprijzen (historische en huidige prijzen)" (Tinker, 1985, p. 107). Toepassing van het marginalisme in accounting leidt tot de theorie van het economische winstbegrip als een 'ideaal' raamwerk voor de winstbepaling, waarin winst wordt gedefinieerd als de verandering in de contante waarde van de verwachte toekomstige netto kasstromen¹²⁵ (Fisher, 1906; Hicks, 1946). Kapitaal is in deze visie de bron van winst en dit kapitaal moet volgens de theorie gehandhaafd worden alvorens sprake kan zijn van winst (zie hoofdstuk 5.2.2). De nadruk op objectiviteit, onafhankelijkheid en neutraliteit maakt van de accountant een 'geschiedschrijver', die opschrijft wat er gebeurd is met de onderneming en hierover op onpartijdige wijze rapporteert¹²⁶.

¹²⁵ Dit is een individualistisch winstbegrip, gericht op nutsmaximalisatie, waarbij wordt uitgegaan van de netto kasstromen die toestromen aan een individu of entiteit.

¹²⁶ Zie de eerder in dit hoofdstuk beschreven discussie tussen Tinker en Solomons.

Tinker (1980) betwist de logische validiteit van de marginalistische theorie en daarmee de toepassing hiervan op het gebied van accounting. Hij baseert zich op theorieën van Sraffa (1960) en Robinson (1953/1954) en toont aan dat de neo-klassieke theorieën over kapitaal en winstverdeling tautologisch¹²⁷ dan wel onbepaald zijn. Cooper (1980) merkt in een reactie op dat de logische inconsistentie onbetwistbaar is, maar dan blijft de vraag naar de geschiktheid van de neoklassieke (marginalistische) theorie als basis voor jaarrekeningbeleid, zowel op het niveau van de economie als op het niveau van de onderneming. Hij wijst op twee mogelijke verdedigingslinies voor de marginalisten, waar hij overigens niet achter staat. De eerste tegenwerping kan gebaseerd zijn op Friedman (1953) die stelt dat het realiteitsgehalte van een theorie niet relevant is, maar wel in hoeverre je met de theorie goed kunt voorspellen. Een tweede mogelijke tegenwerping is dat elke theorie noodzakelijkerwijs endogene en exogene variabelen heeft en de neoklassieke economie behandelt de bestaande verdeling van winst en welvaart en bestaande instituties als exogeen.

Tinker (1985) behandelt verschillende waardetheorieën vanuit een historisch perspectief en hij onderscheidt individualistische waardetheorieën en sociale waardetheorieën¹²⁸. Hij plaatst de verschillende waardetheorieën in een historische context: van feodalisme, naar mercantilisme, vroeg kapitalisme, kapitalisme en overheids- en monopoliekapitalisme. Marginalistische waardetheorie en arbeidswaardetheorie spelen een rol in de kapitalistische maatschappij. Bryer (1994) bouwt voort op de voorstellen van Tinker (1980) en Cooper en Sherer (1984) en onderzoekt of de arbeidswaardetheorie van Marx als fundament kan dienen voor de constructie van een accounting theorie van aandeelhouderskapitalisme. Hij geeft aan dat Sraffa niet alleen aantoonde dat de marginalistische waardetheorie niet relevant is, maar tevens dat er geen logische noodzaak is voor enige waardetheorie, dat we geen waardetheorie nodig hebben om een logische verklaring te verschaffen voor economische reproductie. Omdat het onmogelijk is om alleen op logische gronden een keuze te maken tussen de marginalistische waardetheorie en de arbeidswaardetheorie van Marx, onderzoekt Bryer de geschiktheid van deze waardetheorieën¹²⁹. Hij toont aan dat Marx's arbeidswaardetheorie duidelijk de voorkeur verdient als theoretisch fundament voor het beschrijven en verklaren van de rol en praktijk van financiële verslaggeving in een kapitalistische maatschappij (Bryer, 1994, p. 314). Bryer (1999a) gaat verder: hij gebruikt Marx's theorie over de meerwaarde voor het afleiden van een algemene theorie van de financiële verslaggeving en zet dit af tegen het conceptual framework van de Financial Accounting Standards Board¹³⁰.

Veel moderne critici van Marx hebben de arbeidswaardetheorie en de tegenstellingen tussen klassen afgewezen, en daarmee begrijpen zij, volgens Bryer, niet welke essentiële rol accounting bij Marx speelt.

Bryer (2006, p. 552) gebruikt Marx's analyse van het kapitalistische arbeidsproces om aan te tonen dat "accounting het belangrijkste beheersingssysteem is omdat het beleggers en managers objectieve maatstaven verschaft voor de productie en realisatie van meerwaarde. 'Objectief' impliceert een verwijzing naar meetbare fenomenen die onafhankelijk van het 'subjectieve' en daarom onafhankelijk

¹²⁷ "This marginalist explanation is tautological: we begin by asking how the rate of profit is determined and the answer is with reference to the quantity of capital and its marginal revenue product. We then ask how these are determined and the reply is by assuming a division of future income and discounting the returns to capital with the market rate of interest. All that has been said is that the market rate of interest is a function of the market rate of interest (and an assumed income distribution)." (Tinker, 1980, p. 153). Bij vergelijking van verschillende investeringsprojecten leidt de marginal-economics based accounting niet tot een eenduidige uitkomst omdat deze afhankelijk is van de gehanteerde disconteringsvoet. Voor de maatschappij als geheel kan één disconteringsvoet worden gebruikt, maar voor verschillende ondernemingen gelden verschillende vermogenskostenvoeten. De discussie staat bekend als de Cambridge controversies (zie Tinker, 1980, 1985).

¹²⁸ Zie Tinker, 1985, hoofdstuk 7 t/m 12, met name p. 113.

¹²⁹ Bryer toont aan dat de analyse van Marx over de vermaatschappelijking van het kapitaal rond de 'doorsnee winstvoet' vooruit loopt op de beschrijving van het kapitalisme zoals dat is belichaamd in de beginselen van de moderne financieringstheorie, en dat Marx's analyse van het kapitalistische productieproces een opmerkelijke beschrijving geven van de moderne financiële verslaggeving.

¹³⁰ In het themanummer van *Critical Perspectives on Accounting*, met de titel "Marxism and accounting conceptual frameworks" zijn naast het artikel van Bryer (1999a) commentaren opgenomen van Macve (1999), Robson (1999), Samuelson (1999), Tinker (1999) en Whittington (1999). Bryer (1999b) geeft antwoord op de kritiek.

van het niet-te-meten gemoedstoestand van het waarnemende subject, bestaan.” Veel onderzoekers zijn van mening dat waardering in accounting onvermijdelijk subjectief is. Dat wordt door Bryer (2006) betwist. “Accounting is niet de enige techniek voor management control, en biedt ook niet de mogelijkheid alle aspecten van de werkelijkheid van de organisatie te begrijpen en beheersen. Toch is accounting de ‘totaliteit’ van het control proces omdat het een objectief raamwerk biedt waarin alle andere beheersingssystemen en realiteiten aanvullend en ondergeschikt zijn” (p. 552). In een noot merkt Bryer op dat “naïef realisme (...) vermeden wordt omdat accounting de ‘calculative mentality of capitalism’ implementeert, die zowel het historische product en de producent zijn van objectieve sociale relaties tussen kapitaal en arbeid”. Bryer (2006, p. 555) baseert zich op Armstrong (1991) die een ‘radical agency theory’ ontwikkelt waarin de organisatie niet wordt gezien als een systeem van contracten, maar als een systeem van beheersing. “Accounting brengt de macht van het kapitaal tot uitdrukking door arbeid verantwoordelijk te stellen voor het kapitaal”¹³¹. Bryer wil aantonen hoe accounting de ondergeschiktheid van arbeid institutionaliseert (p. 554). “Management control staat centraal in de visie van Marx, waarin arbeid ondergeschikt is aan kapitaal en waarin arbeid wordt uitgebuit door kapitaal. Kapitaal staat bij Marx voor ‘totaal maatschappelijk kapitaal’ en dat omvat de totaliteit van alle beleggers, hetgeen wij vandaag de dag kapitaalmarkt noemen. Kapitaal (de kapitaalmarkt) is eigenaar van de marktportfolio en eist ten minste een bepaalde rentabiliteit over het geïnvesteerde vermogen van elke onderneming. In het raamwerk van Marx is de functie van financiële verslaggeving het geven van een objectief verslag van de circulatie van kapitaal van de onderneming om control van het senior management mogelijk te maken. De functie van management accounting is om het mogelijk te maken dat het senior management control heeft over de werknemers en het lagere management. Marx’s analyse van de circulatie van kapitaal biedt daarmee een coherente theorie. Geconcludeerd wordt dat accounting het belangrijkste control systeem is omdat het ‘kapitaal’ de mogelijkheid biedt (...) te domineren en te reguleren. Kortom, accounting vormt het gedrag van werknemers in het belang van het kapitaal; het is niet zo dat het denken van werknemers direct beïnvloed wordt.”

8.3.4 Braverman: De benadering vanuit het arbeidsproces.

In tegenstelling tot het constructivisme houdt de arbeidsproces-benadering zich niet bezig met epistemologische onderwerpen. De aandacht gaat uit naar de sociale organisatie van arbeidsprocessen. De belangrijkste sociologen/filosofen waarop deze benadering is gebaseerd zijn de latere Karl Marx en Harry Braverman. Marx en Braverman hielden zich bezig met de radicale hervorming van arbeid en maatschappij. Dit is alleen mogelijk door een overgang naar een alternatieve socialistische maatschappijorde. Hun werk was gericht op de politieke bewustwording van de onderdrukte arbeidersklasse. In die zin is deze benadering deel van de Marxistische politieke economie. Net als bij Marx wordt uitgegaan van inherente belangentegenstellingen en conflicten, op de werkplek en daarbuiten. De belangen van de overheersende klasse worden ‘bewaakt’ door een ‘superstructuur’ van instellingen, zoals de overheid, de media en het onderwijs (Cooper en Hopper, 2007, p. 210). Geschiedenis is belangrijk, met name voorzover het gaat om de totaliteit van sociale systemen, hun voortdurende verandering, tegenstellingen en maatschappelijke conflicten met ongelijke verdeling van welvaart, en hun tijdelijke oplossingen door ideologische, sociale en organisatorische contracten. Labor process theory gaat uit van de dialectische methode en onderzoekt aldus belangenconflicten in sociale processen: de wijze waarop opkomende tegenstellingen maatschappelijke veranderingen bewerkstelligen, tot een nieuw evenwicht komen, dat inherent instabiel is en de kiem bevat voor zijn eigen vernietiging door nieuwe belangenconflicten. Instituties (zoals de familie, onderwijs, cultuur) zorgen voor de reproductie (d.w.z. productie en onderhoud) buiten de werkplek. Conflicten op het werk worden in verband gebracht met maatschappelijke conflicten. (Cooper en Hopper, 2007, p. 211).

¹³¹ Bryer (2006, p. 555): “Does accepting the traditional view that accounting is objective inevitably means naïve realism and the abandonment of human agency (e.g., Tinker, 1999)? To show that it does not, we develop Armstrong’s (1991, p. 20) suggestion that “the concept of the agency relationship, by foregrounding the role of accounting in the articulation of the power of capital within the modern corporation, offers the potential for a coherent radical theorization of the dynamic interplay between the development of accounting and capitalist organization”. We argue that accounting articulates capital’s power by holding labour ‘accountable’ for capital.”

Braverman (1974) ziet in zijn tijd de opkomst van de scientific management, ofwel Taylorism¹³², gericht op het verbeteren van de arbeidsproductiviteit door analyse van werkprocessen. Toepassing van scientific management had vergaande gevolgen voor de werkplaats: het management had de geschoolde kennis en taken van werknemers werden gestript waardoor hun eenvoudige arbeid door iedereen uitgevoerd kon worden, het tempo van het werk werd door het management bepaald (Carter en Tinker, 2006, p. 525). Braverman constateerde dat de veranderingen in de werkplaats leidden tot de verdwijning van verschillende beroepsgroepen, tot een afname van de bekwaamheden van werknemers ('deskilling') en de degradatie van werk en dit ging gepaard met een voortdurende druk op de lonen en verslechtering van de arbeidsomstandigheden. In plaats van efficiencyverbetering van Taylor zag Braverman de werkplek als een broedplaats voor revolutionaire verandering (Carter en Tinker, 2006, p. 525).

Verschiedende accounting onderzoekers hebben zich door Braverman laten inspireren (Hopper en Powell, 1985; Hopper et al., 1987; Armstrong, 1987; Hopper en Armstrong, 1991; Bryer, 2006), zonder Braverman op alle punten te volgen. Hopper et al. (1987, p. 451) merken bijvoorbeeld op dat Braverman's analyse van de ontwikkelingen in het structureren van arbeidsprocessen (scientific management) en de daarmee gepaard gaande 'deskilling of craft' te star is, en door de geschiedenis achterhaald. Braverman schenkt volgens deze auteurs te weinig aandacht aan de rol van mensen – managers en andere werknemers – bij het interpreteren, faciliteren of tegenwerken van de 'logic of capitalism'¹³³. De kern blijft echter beheersing van arbeid en strijd over de meerwaarde, waarbij met name de vraag wordt gesteld "wie profiteert van organisatorische activiteiten en waarom veranderen beheersingssystemen" (Cooper en Hopper, 2007, p. 210). Centraal staat 'control', beheersing van arbeid. Orthodoxe management theorieën zien organisaties als samenwerkingsverbanden, waarin participanten harmonieus samenwerken voor het bereiken van algemeen geaccepteerde doelen (zoals maximalisatie van aandeelhouderswaarde) die voor iedereen gunstige resultaten opleveren. Labor process theory ziet organisaties daarentegen als plaatsen van aanhoudende conflicten waar het komen tot overeenstemming met werknemers een moeizaam proces is en waarbij de gesloten overeenkomsten broos zijn. De wijze waarop 'controls' worden ingericht is afhankelijk van de mate waarin het management de werknemers vertrouwt en de mate waarin mee- of tegenwerking wordt gepercipieerd. Accounting wordt gezien als een ideologische 'taal', die wordt ingezet als instrument voor control door het management.

Hopper et al. (1987) geven aan wat de tekortkomingen zijn in de theoretische en methodologische uitgangspunten van het (toenmalige) onderzoek op het gebied van management accounting en tot welke misvattingen dat leidt in de praktijk. Interpretatief onderzoek lost de problemen niet op en zij stellen daar de benadering vanuit het arbeidsproces voor in de plaats. Zij tonen aan hoe management accounting bijdraagt aan de institutionele ondergeschiktheid van arbeid¹³⁴, hoe de taal van management accounting belangen van bepaalde groepen dient en legitimeert en zij geven aan hoe management accounting zich met name in dienst stelt van de belangen van het kapitaal (Roslender, 1992, pp. 143-145).

8.3.5 Foucault: de archeologische en genealogische methode

Waarheid moet volgens Foucault worden begrepen als een systeem van geordende procedures voor de productie, regulering, verspreiding, circulatie en werking van uitspraken (geciteerd in Puxty, 1993, p. 110). Er is geen universele waarheid; er kan alleen sprake zijn van waarheid binnen een bepaald discours, en dit discours vormt en wordt gevormd door discursieve praktijken in een bepaalde historische periode (Puxty, 1993, p. 111). Foucault hanteert een methode die gebaseerd is op twee epistemologische

¹³² Naar de ideeën van F. Taylor. Taylor zocht door analyse van werkprocessen naar de beste manier, de meest efficiënte manier om het werk uit te voeren.

¹³³ De auteurs spreken van 'post-Bravermanian' studies. In 1998 verscheen een nieuwe editie van het boek met een nieuwe inleiding van J.B. Foster (Braverman was in 1976 overleden). Critici van Braverman betwisten of de invloed van kapitaalaccumulatie alleen een afdoende verklaring biedt voor de 'deskilling'-hypothese van Braverman en voor de ondergeschiktheid van arbeid (Tinker, 2002, p. 252, 253). Volgens Tinker (2002, p. 253) leggen de critici te veel nadruk op de 'deskilling'-hypothese en wordt voorbij gegaan aan de niet op scientific management gebaseerde instrumenten voor de creatie van meerwaarde. Anderzijds gaat hij zelf uitgebreid in op een aantal andere kritiekpunten op het werk van Braverman, die noch door Braverman noch door de bewerk van het boek (Foster), worden behandeld. Het valt buiten het bestek van deze dissertatie daar verder op in te gaan.

¹³⁴ Kapitaal maakt arbeid ondergeschikt en buit arbeid uit.

technieken: archeologie en in zijn latere werk genealogie. Door middel van archeologie en genealogie legt Foucault de wortels van onze kennis bloot¹³⁵. Archeologisch onderzoek wordt uitgevoerd op het "discours", dat wil zeggen in de concepten en termen die gebruikt worden in de context van het bediscussiëren, beschrijven, theoretiseren, etc. van een sociaal fenomeen (Roslender, 1992, p. 149). Op deze wijze wordt kritisch gevolgd wat in de loop der tijd voor kennis doorgaat over dit sociaal fenomeen. Met de veranderingen in het denken in de loop der geschiedenis, verandert ook de visie op hetgeen belangrijk is, wat 'waar' is. De geschiedenis wordt niet bestudeerd vanuit hetgeen wij nu belangrijk vinden, maar vanuit hetgeen belangrijk was binnen de onderzochte perioden, de opeenvolgende kennisgehelen, door Foucault 'epistèmes' genoemd¹³⁶. Hij bestudeert de ontwikkeling van de menswetenschappen en interpreteert deze ontwikkeling niet als vooruitgang, maar als een reeks van breuken (discontinuïteit) op het niveau van de voorwaarden, die het wetenschap-bedrijven mogelijk maken¹³⁷. Tijdsperioden worden epistèmes: een kennisgeheel waarbuiten men niet kan denken.

Genealogie is ruimer dan archeologie. In de genealogie verschuift de aandacht naar de onderlinge relaties tussen hetgeen geldt als waarheid enerzijds en machtsvormen anderzijds; naar het 'politieke regime' van de productie van waarheid, die de waarheid produceert en onderhoudt (Davidson, 1986, p. 224, geciteerd in Puxty, 1993, p. 112). Genealogische analyse wordt uitgevoerd om aan te tonen dat geschiedenis niet lineair is, dat de feitelijke loop der gebeurtenissen die de geschiedenis vormen gekenmerkt wordt door discontinuïteit, toevalligheden en met name door voortdurende machtsstrijd (Roslender, 1992, p. 149). De relatie tussen kennis en macht is een centraal thema bij Foucault en hij meent dat het mogelijk is de ontwikkeling van moderne maatschappijen te begrijpen in termen van verschuivingen in de wijze waarop macht wordt uitgeoefend. Souvereine vormen van macht, voortkomend uit een centrale bron zoals bijvoorbeeld uitgeoefend door de staat, is in moderne maatschappijen vervangen door op kennis gebaseerde disciplinerende macht, die een veel bredere en diepgaander uitoefening van macht mogelijk maakt. Deze disciplinerende¹³⁸ macht moet niet worden afgeleid uit een centrum om na te gaan hoe deze macht naar onderen wordt uitgeoefend; de analyse moet plaatsvinden langs opklimmende lijnen vanuit de kleinste eenheden.

Foucault heeft grote invloed (gehad) op de sociale wetenschappen en ook op het gebied van accounting. De archeologie van accounting discours, de genealogische analyses van accounting technieken en kritische analyse van accounting en machtsverhoudingen, sluiten goed aan bij het in 1976 opgerichte tijdschrift "Accounting, Organizations and Society" en het editorial van Hopwood (1976, p. 3), die oproept meer

¹³⁵ Zijn doel is echter ruimer: "zijn studie beweegt zich op het terrein van de vragen naar het zijn van de mens, naar zijn oorsprong, bewustzijn en subjectiviteit" (Van Leeuwen, 1993, p. 19).

¹³⁶ In "Les mots et les choses" ('De woorden en de dingen') onderzoekt Foucault hoe de mens wordt weergegeven en voorgesteld in de wetenschap van de psychologie, de biologie, de economie en de sociologie in verschillende epistèmes. Hij gebruikt het schilderij van Velasques "Las Meninas" om dit uit te leggen. Zie Van Leeuwen (1993).

¹³⁷ In zijn "L'archéologie du savoir" (de archeologie van het weten /de kennis) onderzoekt Foucault "de formering van begrippen, de selectie in de beschrijving van uitingen. (...) Een weten dat historisch gevormd is, moet worden herkend in verschillende lagen. Niet in zijn continuïteit, maar in zijn discontinuïteit. De breuken in de geschiedenis van het weten kunnen namelijk inzicht verschaffen in de manier waarop begrippen tot stand komen." (Van Leeuwen, 1993, p. 18). "L'archéologie du savoir" is de belangrijkste theoretische studie van Foucault, maar hij dankt zijn populariteit aan zijn concrete analyses van discursieve maatschappelijke praktijken, namelijk: de studie over de opkomst van de psychiatrie (Folie et déraison. Histoire de la folie à l'âge classique), waarin hij veranderingen in het denken over de waanzin beschrijft en de samenhang met de opkomst van de moderne rationaliteit; de studie over de opkomst van de medische blik, een institutionele denkwijze (La naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical); de studie over het ontstaan van het gevangeniswezen en de ideeën over recht, straf en opvoeding die daarachter schuilgaan (Surveiller et punir. Naissance de la prison); en zijn studie over seksualiteit (Histoire de la sexualité), waarvan drie delen zijn verschenen. Zie Van Leeuwen (1993, pp. 19-23).

¹³⁸ "Onder disciplines verstaat Foucault al die technieken die de individuele lichamen aan een gedetailleerde en permanente dwang onderwerpen en daarbij tegelijkertijd hun economisch nut en hun politieke volgzzaamheid voortdurend vergroten. Dat gebeurt door de lichamen op efficiënte wijze over tijd en ruimte te verdelen, hun krachten via herhaalde oefeningen op te voeren en vervolgens optimaal te combineren (...). Maar in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw hebben ze zich in het hele maatschappelijke lichaam uitgebreid en ontstond er gaandeweg wat Foucault de *disciplinaire maatschappij* noemt" (Keulartz, 1989).

aandacht te schenken aan “de complexiteit van zich ontwikkelende dynamische processen van accounting in actie”, aan macht, invloed en beheersing (zie Gendron en Baker, 2005, p. 542).

(zie Gendron en Baker, 2005). In het bekende artikel van Burchell et al. (1980) “The roles of accounting in organization and society” wordt belangstelling getoond voor Foucault (zie paragraaf 8.2.1) en Burchell, Clubb en Hopwood (1985) hanteren een genealogische benadering van het ‘toegevoegde waarde-overzicht’ in financiële jaarverslagen van ondernemingen. Andere vroege accounting studies die gebaseerd zijn op Foucault zijn onder andere: Hoskin en Macve (1986, 1988), Loft (1986), Hopwood (1987), Miller en O’Leary (1987), Preston (1992) en Hoskin en Macve (1994). De empirische onderzoeken hebben het karakter van historisch onderzoek en hebben voornamelijk betrekking op management accounting.

Het tijdschrift *Critical Perspectives on Accounting* (vol. 5, no. 1, 1994) is geheel gewijd aan het thema “Accounting and praxis: Marx after Foucault” met artikelen van Grey (1994), Armstrong (1994), Hoskin (1994) en Neimark (1994). De aanleiding was een artikel van Neimark (1990) waarin zij wijst op het gevaar dat de ene orthodoxie wordt vervangen door een andere en waarin zij kritisch de invloed van de postmoderne filosofie, met name van Michel Foucault, op critical accounting bespreekt. Gendron en Baker (2005) laat over de periode 1976-2003 zien dat in het tijdschrift *Accounting, Organizations and Society* Foucault veel vaker wordt aangehaald dan andere sociaal theoretici (Durkheim, Marx, Weber, Giddens en Habermas).

8.3.6 Derrida: deconstructivisme

Deconstructie is een ‘methode’, die is ontwikkeld door linguïstisch filosoof Jacques Derrida en die is gebaseerd op het interpreteren van teksten¹³⁹. Oger (2005, p. 56) geeft aan dat het woord ‘deconstructie’ een grammaticale betekenis heeft (het verstoren van de constructie) en een machinale betekenis (het demonteren, het uit elkaar halen van de onderdelen, het ontmantelen van een machine). Deconstructie gebeurt niet uit louter theoretische nieuwsgierigheid, of om later weer te reconstrueren; deconstructie/demontage is ook niet destructief; de deconstructie/demontage gebeurt wel om allerhande transformaties te kunnen aanbrengen. Gezocht wordt naar interpretatiemogelijkheden, betekenissen, die besloten liggen in de tekst. De deconstructie verwekt schokgolven, ‘aardbevingen’ (...) die constructies en hiërarchieën onvast maken (Oger, 2005, p. 59). In zijn boek “De la grammatologie” begon Derrida met een deconstructie van het logocentrisme¹⁴⁰. Derrida is sterk beïnvloed door De Saussure¹⁴¹.

Hoewel in artikelen op het gebied van accounting regelmatig wordt verwezen naar Derrida, zien we nauwelijks echte toepassingen van deconstructie van accounting teksten. Een uitzondering betreft Arrington en Francis (1989), Tinker en Neimark (1990) en Macintosh en Baker (2002).

Arrington en Francis (1989) beogen een inleiding te geven in ‘deconstructie’. “Het postmoderne gedachtegoed in zijn algemeenheid en deconstructie in het bijzonder vragen om zelfreflectie en het loslaten van elke neiging om op de een of andere manier kennis te ‘funderen’ in een externe en transcendentale metafysica zoals het positivistische geloof in de waarneming en het Marxistische geloof in

¹³⁹ Wat is deconstructie en wat is deconstructie niet? Oger (2005) geeft aan dat dit nu juist een moeilijk te beantwoorden vraag is, omdat Derrida, naast veel andere dingen, ook een deconstructie van juist deze ‘wat is’- en ‘wat is niet’-vragen doorvoert. Oger (2005, p. 39) citeert uit een brief van Derrida: “Wat deconstructie niet is? Maar alles! Wat is deconstructie? Maar niets! (Ce que la déconstruction n’est pas ? mais tout ! Qu’est-ce que la déconstruction ? mais rien!)”. Oger (2005, pp. 41-55) geeft aan wat deconstructie NIET is: deconstructie is geen analyse, geen hermeneutiek, geen structuralisme, geen irrationalisme, geen methode of techniek, geen kritiek, geen postmodernisme en geen deconstructivisme. Tot Derrida’s verrassing en ongenoegen is ‘deconstructie’ een sleutelwoord, een kernbegrip geworden dat zijn denken zou moeten aangeven (p. 55).

¹⁴⁰ Logocentrisme is de behoefte die veel mensen voelen om te zoeken naar permanente, definitieve betekenis over hoe dingen zijn of zouden moeten zijn.

¹⁴¹ Derrida baseert zich op de linguïstische theorie van De Saussure, die wijst op de arbitrariteit van het teken: “het teken ontvangt zijn betekenisende kracht niet uit een interne band met het betekende (bijvoorbeeld een relatie van afbeelding), maar vanuit zijn plaats in het systeem van tekens. (...). Mét de stelling van arbitrariteit van het teken wordt ook het vermogen tot betekening resoluut weggenomen van het sprekende subject en toegewezen aan het *systeem* of de structuur waarbinnen het teken zich bevindt. Een woord betekent niet wat het betekent omdat de spreker dat zo wil, maar draagt zijn betekenis op grond van zijn plaats binnen het betekenisstelsel.” (Groot, 1993, p. 99).

historisch materialisme¹⁴². Deconstructie gaat uit van een bepaalde tekst, neemt de eigen criteria van auteurs waarom het een belangrijk artikel is als uitgangspunt, en geeft dan aan hoe de auteur zijn/haar eigen criteria schendt. Het is in de wetenschap gebruikelijk kritiek te leveren van 'buiten', vanuit een ander gezichtspunt, vanuit andere uitgangspunten die de auteurs beter vinden. Deconstructie werkt juist van binnen uit en tracht claims van superioriteit te ondermijnen, als het ware door implosie. Kennis kan volgens het postmodernisme niet worden gelegitimeerd buiten het eigen discours en door deconstructie van de tekst wordt blootgelegd aan welke regels in deze tekst de voorkeur wordt gegeven in relatie tot andere manieren van begrijpen en andere benaderingen voor de productie van kennis. Accounting onderzoekers zijn zich volgens Arrington en Francis onvoldoende bewust van de modernistische uitgangspunten waarop hun onderzoek is gebaseerd¹⁴³. Zij leggen eerst uit wat deconstructie behelst en passen het vervolgens toe op een tekst van Michael Jensen (1983) "Organization theory and methodology", een tekst waarin wordt gesteld dat positieve theorie in accounting de voorkeur verdient. Het artikel van Jensen wordt aan zijn eigen regels onderworpen. Hiermee worden elementen die niet voldoen aan de positieve theorie, de 'extra-positive rhetorical moves', onthuld. De auteurs tonen aan dat positieve theorie en de empirische traditie in accounting geen aanspraak kunnen maken op de bevoorrechte positie die zij claimen. Arrington en Francis (1989, p. 25) stellen dat deze claim gebaseerd is op de 'ergste vorm van drogredenering', waarbij de eigen retoriek wordt ontkend¹⁴⁴. Tinker en Neimark (1990) passen deconstructie toe op transactiekostentheorie, met name een tekst van Williamson (1981) "The modern corporation: origins, evolution, attributes". Macintosh en Baker (2002) passen deconstructie toe op de financiële jaarverslagen van een oliemaatschappij (Ranger Oil Limited).

8.3.7 Belemmeringen van en kritiek op postmodernisme

Arrington (1997) geeft aan dat kritisch nadenken over de filosofische relatie tussen accounting en modernisme onderhevig is aan een belangrijke intellectuele belemmering. Onze taal en onze ideeën zijn primair modern. Kritiek op het modernisme is lastig en wordt tegengewerkt doordat juist de door deze critici te hanteren middelen - de taal en de ideeën - zelf modern zijn. Uitdrukkingen, begrippen verstikken dan omdat zij tegelijk het wapen van de kritiek als het voorwerp van de kritiek zijn. Omdat wij zelf producten van het modernisme zijn kunnen wij niet het modernisme overboord zetten zonder onszelf te verloochenen - ons taalgebruik, onze ideeën, onze geschiedenis, enz. Wij moeten kritisch blijven nadenken en wantrouwend zijn ten opzichte van elk woord. Het beste advies is: "wear modernity under your belt, not on your back", d.w.z. accepteren op een soort zelfkleinerende wijze, dat jouw eigen woorden en ideeën gecorrupteerd zijn, maar niettemin bruikbaar op een kritische, postmoderne wijze.

Kritiek op postmodernistische perspectieven is vooral gericht op de beperkte ambities: het komt vooral voort uit de cynische houding ten opzichte van sociale verandering (Cooper, 1997). Derrida stelt de fundamenteën van de in teksten gehanteerde uitgangspunten van binnen uit ter discussie, maar kan er niet iets anders voor in de plaats stellen, omdat elke andere theorie op dezelfde wijze, met zijn eigen spelregels, gedeconstrueerd kan worden. Bijvoorbeeld Cooper (1997) is van oordeel dat een op klassentegenstellingen gebaseerd accounting onderzoek beter is omdat het mogelijkheden biedt voor sociale verandering.

8.4 Voorbeelden van onderzoek naar earnings management

Er is weinig onderzoek naar earnings management vanuit een interpretatief, kritisch of postmodernistisch perspectief. Althans als wij earnings management definiëren in termen van een presentatie die afwijkt van de economische realiteit. Om onderzoek te doen naar earnings management (resultaatsturing) is een objectieve benchmark nodig: je moet weten hoe het resultaat geweest zou zijn indien geen earnings management toegepast zou zijn. Bij de perspectieven die ik in dit hoofdstuk bespreek is de essentie juist dat financiële verslaggeving geen objectieve en geen neutrale weergave is van de werkelijkheid, dat (het beeld van) de werkelijkheid dat wordt gepresenteerd een constructie van

¹⁴² Zie hoofdstuk 3.

¹⁴³ Dat is al eerder aangetoond, bijvoorbeeld door Chua (1986) en Tinker et al. (1982), maar deze auteurs hanteren geen deconstructie.

¹⁴⁴ Jensen vindt positieve principal-agent research beter dan normative principal-agent research, maar rechtvaardigt deze keuze op basis van normatieve argumenten.

de mens is. Financiële verslaggeving wordt gezien als een instrument om de werkelijkheid vorm te geven en om bepaalde maatschappelijke structuren te legitimeren. Accounting moet dan ook bestudeerd worden in zijn historische en maatschappelijke context. In die betekenis is alles 'earnings management': elke accounting presentatie is een weergave van de mede door deze presentatie geconstrueerde werkelijkheid.

Natuurlijk zijn er uitgebreide analyses over de rol van financiële verslaggeving, de rol van accountants, regelgevende instanties en toezichthouders, bijvoorbeeld in verschillende accounting schandalen¹⁴⁵ en zijn er analyses van mogelijke of gekozen maatschappelijke oplossingen (meestal in de vorm van meer regelgeving en meer toezicht). Er zijn ook studies over de rol van accounting in de financiële crisis, en bijvoorbeeld over de vraag of toepassing van fair value niet heeft geleid tot een versterking van de effecten van de crisis¹⁴⁶. En er zijn de bekende kritische commentaren van Abraham Briloff onder andere op de financiële verslaggeving van ondernemingen. In deze studies wordt accounting meestal wel op enigerlei wijze geplaatst in een historische en/of maatschappelijke context.

Ik bespreek hier een aantal studies naar de rol van accounting in sociale conflicten. In de political economy of accounting theorie wordt accounting gezien als middel voor legitimatie van het kapitalistische systeem en als middel om dit systeem te beschermen tegen bedreigingen die voortvloeien uit in het systeem inherente conflicten (Deegan en Unerman, 2006, p. 447). Er is aandacht voor de veranderende rol van accounting in sociale conflicten (Lehman, 1992). Vanuit dit critical perspectief noem ik de uitgebreide case study van Kleinberg Neimark over 60 jaar verslaggeving bij General Motors.

Kleinberg Neimark, M. (1992). *The hidden dimensions of annual reports. Sixty years of social conflict at General Motors*. Princeton: Markus Wiener Publishers.

Marilyn Kleinberg Neimark voerde een longitudinaal onderzoek uit naar de financiële verslaggeving van General Motors over een periode van zestig jaar, van 1917 tot 1976. General Motors heeft sinds de dertiger jaren van de vorige eeuw een dominante positie als producent van auto's. Het onderzoek heeft geleid tot de publicatie van een boek (Kleinberg Neimark, 1992) en verschillende artikelen (Neimark en Tinker, 1986; Tinker en Neimark, 1987; 1988).

GM en de Amerikaanse auto-industrie hebben in de zeventiger en tachtiger jaren van de vorige eeuw belangrijke reorganisaties meegemaakt, die grote invloed hadden op de vraag waar, hoe en door wie auto's worden geproduceerd. Deze reorganisaties hadden nieuwe reorganisaties tot gevolg bij toeleveranciers in industrie en dienstverlening, met eveneens grote gevolgen.

Publieke controle en verantwoording ('accountability') is nagenoeg afwezig (Kleinberg Neimark, 1992, p. 5). Statistieken laten de gevolgen zien van de vele reorganisaties: lagere lonen, langere arbeidstijden, grotere inkomensverschillen, daling van lidmaatschap van vakbonden. Overheidstekorten en versobering van sociale zekerheid, verval van huisvesting, gezondheidszorg en onderwijs, in toenemende mate regressieve belastingbeleid. Wat goed is voor GM valt niet goed uit voor de meeste Amerikanen (Kleinberg Neimark, 1992, p. 153).

Kleinberg Neimark (1992, hoofdstuk 2 en 3) en Tinker en Neimark (1988) bespreken twee methoden voor het analyseren van veranderingen in organisaties in de loop der tijd, namelijk de transactiekostentheorie van Williamson en de door de auteurs gehanteerde dialectische methode. Transactiekostentheorie veronderstelt dat het management van ondernemingen gedreven wordt door een vraag naar steeds grotere efficiency, met name door reductie van transactiekosten, en dat concurrentiekrachten ervoor zorgen dat alleen de meest efficiënte strategieën en structuren op de lange termijn zullen overleven. In de dialectische benadering wordt een alternatieve verklaring gevonden: de auteurs beargumenteren dat ondernemingen worden gedreven door kapitaalaccumulatie, d.w.z. een steeds grotere hoeveelheid kapitaal (eigen vermogen) en dat dit wordt gerealiseerd door winst, groei en sociale overheersing. Efficiency draagt hier wel aan bij, maar efficiency is geen neutrale doelstelling

¹⁴⁵ Interessant is het themanummer van Critical Perspectives on Accounting (vol. 15, no. 6/7, 2004) met de titel: "Enron.con" (geen typefout)

¹⁴⁶ Op 28 juli 2009 verscheen het Report of the Financial Crisis Advisory Group aan de leden van de IASB en de FASB. Hierin wordt o.a. geconcludeerd dat verslaggevingsstandaarden per saldo niet hebben geleid tot overdreven verliesnemingen en dat ze de crisis niet versterkt hebben.

en staat in dienst van het kapitaal, en is ondergeschikt aan de doelstelling van kapitaalaccumulatie. Deze visie van de auteurs is gebaseerd op Marx. Kleinberg Neimark (1992) gebruikt de belangrijkste elementen uit dit dialectische model - de focus op sociale conflicten en tegenstellingen als bron voor sociale verandering en voor het begrijpen van organisaties in hun sociale context, een context die zij zelf vormen en waardoor zij gevormd worden – voor onderzoek naar de herstructureringen in de automobiellindustrie.

De auteurs (Kleinberg Neimark, 1992; Tinker en Neimark, 1988) gaan uit van hun overtuiging dat financiële jaarverslagen, net als geschiedschrijving en andere betekenissystemen, niet passief en neutraal zijn; het zijn ‘partijdige’ reconstructies waarmee individuen en organisaties zichzelf definiëren en door anderen gedefinieerd worden. Deze sociale reconstructies worden geherinterpreteerd in het licht van andere informatiebronnen betreffende de sociale, politieke en economische omstandigheden gedurende de zestigjarige onderzoeksperiode (Tinker en Neimark, 1988).

Elk jaar maakt de ondernemingsleiding keuzes met betrekking tot de onderwerpen en sociale relaties die zij willen belichten en die zij voldoende belangrijk of problematisch vinden (Kleinberg Neimark, 1992, p. 100, 101). Zij analyseert de ontwikkeling van ideologieën en de manier waarop deze werden weerspiegeld, geïnterpreteerd en geformuleerd in financiële jaarverslagen van GM. Zo beschrijft zij een aantal ideologieën, die in de periode na de Tweede Wereldoorlog de structuur van het sociaal akkoord dat in 1950 werd overeengekomen tussen GM, de vakbond en de overheid, versterken (hoofdstuk 5). Deze ideologieën verschenen ook al voor 1950 in financiële jaarverslagen.

Kleinberg Neimark (1992, p. 97) definieert ideologie als het vehikel waarmee mensen zin geven aan de sociale werkelijkheid van alle dag; ideologieën gaan over het geheel van ideeën over de mens, menselijke relaties en structuur van de samenleving; ze bepalen wat echt is en wat mogelijk is, wat goed en slecht is, en het heeft niet alleen betrekking op legitimiteit van machtsposities, maar ook op ethiek van het werk, opvattingen over vrije tijd en de visie op relaties tussen mensen. Ideologie wordt dus niet gezien als eenrichtingverkeer van ‘mind-control’ opgelegd door een overheersende klasse, maar ideologie is wel verbonden met macht en overheersing, en versterkt de voorwaarden voor het onderhouden en reproduceren van het naoorlogse ‘labor-capital-state’-akkoord. GM heeft deze ideologieën niet zelf uitgevonden, ze waren wijd verspreid in het Amerikaanse bedrijfsleven, maar GM heeft wel bijgedragen aan de integratie in het sociale bewustzijn. Kleinberg Neimark geeft hier een groot aantal voorbeelden uit financiële jaarverslagen van GM. Zij beschrijft hoe de aard van financiële jaarverslagen verandert onder verschillende historische condities (contexten). De onderzoeksvragen betreffen het begrijpen van verschillende vormen van uitbuiting van arbeiders, vrouwen, en het milieu door het management van ondernemingen en de manieren waarop financiële jaarverslaggeving hierin opereert als vorm van ideologie (Cooper en Morgan, 2008, p. 170). Voor filosofische onderbouwing wordt gebruik gemaakt van theorieën van Foucault over macht en Giddens over ideologie.

Artikelen die zijn afgeleid uit het oorspronkelijke (niet-gepubliceerde dissertatie-onderzoek van Kleinberg Neimark, en die uitgaan van dezelfde dialectische benadering zijn de volgende:

- het al eerder genoemde artikel van Tinker en Neimark (1988) waarin naar aanleiding van de case study van GM wordt ingegaan op de ‘new accounting history’. In studies naar ‘new histories’ wordt kritiek geleverd op de authenticiteit van de orthodoxe manier van geschiedschrijving over bijvoorbeeld etnische minderheden, vrouwen, arbeiders, professionals, et cetera. In de nieuwe opvatting over geschiedenis worden betekenissystemen van mensen als wapens in maatschappelijke conflicten geanalyseerd: de manier waarop zij betrokken zijn in de maatschappij. De nieuwe accounting historici onderzoeken de genealogie van accounting discours en tonen aan dat het discours verandert naarmate de maatschappelijke en organisatorische context verandert en zij onderzoeken wat de rol van accounting is als ideologische wapens in de strijd om winst en welvaart (Tinker en Neimark, 1988, p. 55). De ontwikkeling van ondernemingen wordt in de orthodoxe theorie, de transactiekostentheorie van Williamson, verklaard vanuit efficiency; in de ‘new accounting history’ ligt de nadruk op sociale conflicten. Tinker en Neimark (1988) vergelijken beide verklaringen. Zij concentreren zich op de geschiedenis van de relatie tussen General Motors en de Amerikaanse centrale overheid, en de rol die financiële verslagen speelden in het op een rijtje zetten en herstructureren van die geschiedenis.
- Tinker en Neimark (1987) beschrijven de rol van financiële jaarverslagen bij GM bij

onderdrukking van vrouwen en klassentegenstellingen en zij baseren zich op de political economy of accounting (zie paragraaf 8.3).

- Neimark en Tinker (1986) beschrijven de rol van management control systems in de management accounting literatuur en stellen de dialectische methode hiertegenover. Zij illustreren dit aan de hand van de case study van General Motors.

De studie onder redactie van Cooper en Hopper betreft de discussie over de sluiting van kolenmijnen in het Verenigd Koninkrijk. De analyse wordt door de redacteurs behandeld als een case study naar de wijze waarop kennis en macht een rol spelen in sociale conflicten.

Cooper, D., & Hopper, T. (eds.). (1988). *Debating coal closures. Economic calculation in the coal dispute 1984-5*. Cambridge: Cambridge University Press.

In dit boek zijn artikelen opgenomen over de rol van accounting en economische calculaties in een diepgaand sociaal conflict in het Verenigd Koninkrijk. De Britse mijnbouwstaking in 1984/1985 was een van de belangrijkste arbeidsconflicten. Hierbij werden mijnsluitingen gerechtvaardigd op basis van cijfers uit de financiële verslaggeving en er wordt geconstateerd dat de financiële calculaties door het management erg 'plooibaar' waren en dat deze calculaties waren ingebed in allerlei institutionele relaties tussen de National Coal Board (mijnbouwindustrie) en de overheid (Tomlinson, 1990). Academics gingen zich bemoeien met de discussie en vooral Berry et al. (1988; hoofdstuk 5 in het boek) wijzen op het gebruik van winst- en verliescijfers uit de resultatenrekeningen (dus gebaseerd op performance in het verleden, niet op verwachte kasstromen) en op allerlei kosten die in de berekening werden meegenomen, die onvermijdbaar waren (dus ook blijven doorgaan als de mijn zou worden gesloten), op de allocatie van opbrengsten en kosten aan individuele mijnen, op grond waarvan de conclusies betreffende mijnsluitingen niet juist zouden zijn. Dit artikel schijnt een 'open zenuw' te raken, want een hoge functionaris van de NCB reageerde met een 'aanval op academic accounting' (Tomlinson, 1990, p. 268). Andere in het boek opgenomen artikelen wijzen op de opportunity kosten in economische calculaties. In het boek zijn artikelen opgenomen die zich richten op accounting calculaties, economische calculaties en het beleid van het management, mede in relatie tot het energiebeleid van de overheid.

In de Inleiding wijzen Cooper en Hopper erop dat, met gebruikmaking van de inzichten van Foucault, de verschillende hoofdstukken in dit boek een goed voorbeeld vormen van de studie van de relatie tussen kennis en macht. De bijdragen in dit boek hebben weinig impact gehad op de uiteindelijke besluitvorming, en dat is verwonderlijk, vooral omdat de juistheid van de argumenten nauwelijks betwist is. Cooper en Hopper zien hiervoor drie mogelijke oorzaken: de verschillende rollen van informatie in organisaties en de maatschappij; de uiteenlopende aspecten die door academics die de calculaties produceerden werden belicht; en de interacties tussen economische en financiële argumenten met het politieke domein (Cooper en Hopper, p. 15-18).

In industriële relaties en sociale conflicten worden gebruik gemaakt van financiële calculaties. Hoewel in theorie informatie en calculaties gebruikt worden als input in besluitvormingsprocessen, blijkt dat door de NCB en de vakbond (National Union of Mineworkers) niet te zijn gebeurd. Financiële calculaties en argumenten kunnen worden gebruikt voor het afbakenen en structureren van het debat; niet als hulpmiddel voor de besluitvorming, maar voor het stellen van de grenzen aan een discussie. De NCB en de overheid appelleerden bijvoorbeeld aan de markteconomie en de 'onpartijdigheid' van marktprijzen (Cooper en Hopper, 1988, p. 16). De auteurs willen niet impliceren dat de voorwaarden van het debat bewust gestructureerd worden om tegenstanders te benadelen, maar zij wijzen wel op het feit dat common sense definiëring van economische categorieën en de reproductie en versterking van deze categorieën in het alledaagse discours, daardoor niet verder ter discussie staan. Calculaties en argumenten worden ook gebruikt ter rechtvaardiging achteraf van reeds genomen beslissingen.

Kennis leidt tot macht, bijvoorbeeld de mogelijkheid kennis te produceren over een bepaalde mijn (bijvoorbeeld winstgevendheid of productiviteit) biedt de mogelijkheid macht uit te oefenen. In het debat over mijnsluitingen was deze 'legitieme' kennis vooral aanwezig bij de NCB en de overheid. Tomlinson (1990) concludeert dat het mogelijk is bepaalde politieke keuzes te begrijpen vanuit de onderliggende strategieën, en dat we van daaruit ook de rol van accounting kunnen begrijpen. Deze rol is genuanceerd: de calculaties kunnen betwist worden, maar nooit volledig weerlegd.

8.5 Evaluatie interpretatieve, kritische en postmodernistische perspectieven

8.5.1 Het belang van interpretatieve, kritische en postmodernistische perspectieven; sterke en zwakke punten

Interpretatieve, kritische en postmodernistische benaderingen zijn belangrijk omdat:

- de besproken thema's een belangrijke verbreding en verdieping inhouden van onderzoek op het gebied van de financial accounting theory. Accounting wordt geplaatst in een bredere context: accounting werd gezien als een 'social and institutional practice': accounting processen, accounting praktijken en het accountantsberoep worden gezien in hun historische, organisatorische, sociale en politieke context. Nieuwe maatschappelijke thema's die aan de orde komen zijn:
 - accountability: social and environmental accounting (paragraaf 8.2.2.2, onder A, en noot 84);
 - de rol van financiële verslaggeving: inzicht dat financiële verslaggeving volledig is ingebed in het moderne financiële kapitalistische systeem en legitimerend werkt (paragraaf 8.2.2.2, onder B);
 - de rol van accounting onderzoek; mainstream accounting onderzoek blijkt bestaande maatschappelijke structuren te ondersteunen door onderzoekprogramma's en onderzoeksresultaten die bepaalde politieke ideologieën legitimeren en onderhouden (paragraaf 8.2.2.2, onder C).
- veelvuldig gebruik wordt gemaakt van inzichten uit andere wetenschappen. Onderzoekers laten zich vooral inspireren door de sociale theorie en filosofie om de rol van accounting in de maatschappij te onderzoeken.
- wordt gewezen op de tekortkomingen van de uitgangspunten van 'mainstream accounting', die geënt zijn op de neoklassieke economie (paragraaf 8.2.2.1) en waarbij wordt uitgegaan van het functionalistische paradigma. Er wordt op gewezen dat 'mainstream accounting' bestaande structuren blijkt te ondersteunen;
- wordt gewezen op mogelijkheden om met behulp van accounting als instrument ('mediating device') gedrag te beïnvloeden en sociale veranderingen te bewerkstelligen; in de kritische benaderingen kan dit leiden tot sociale actie ('engagement'; 'enabling');
- wordt gewezen op de (kwalyke) rol die accounting en accountants hebben gespeeld op verschillende gebieden, zoals de rol van accounting in de wereldwijde financiële crisis (zie bijvoorbeeld Arnold, 2009; Roberts en Jones, 2009; Sikka, 2009), de rol van accounting bij het rationaliseren en normaliseren van geweld en de wijze waarop dit heeft bijgedragen aan de uitbreiding van oorlogshandelingen (Chwastiak en Lehman, 2008); de rol van accounting bij het berekenen van de kosten van oorlogsvoering (Chwastiak, 2008) en de rol van planning, prestatiemeting en budgettering hierbij (Chwastiak, 1999; 2001; 2006); de rol van accounting bij de onteigening en kolonisatie van de oorspronkelijke bevolking: Aboriginals in Australië (Gibson, 2000), de indianen in de Verenigde Staten (Oakes en Young, 2009) en Canada (Neu, 2000) en in zijn algemeenheid de rol die accounting speelt in sociale conflicten (Lehman, 1992; Kleinberg Neimark, 1992; Cooper en Hopper (eds.), 1988; zie paragraaf 8.4);
- er ruimte is voor verschillende methoden van onderzoek, vooral ook kwalitatief onderzoek; het methodenmonisme (één van de kenmerken van het functionalistische paradigma) wordt afgewezen.

Kortom, de genoemde perspectieven bieden een meer holistische benadering.

Er zijn echter ook belangrijke tekortkomingen:

- er is veel verdeeldheid. Vooral critical accounting aanhangers verwijten andere onderzoekers dat ze willicht bijdragen aan bewustwording, maar hier verder geen consequenties aan verbinden voor te ondernemen actie. Bij Marxistische onderzoekers is het onderscheid tussen theorie en praktijk niet aanwezig; zij stellen de praxis daarvoor in de plaats;
- er zijn weinig echte oplossingen. Verschillende auteurs roepen op tot een 'major reconceptualization' (Hines, 1988; zie paragraaf 2.2.2.1 onder A), een nieuw vocabulair en een nieuw discours (Macintosh, 2006; zie paragraaf 8.2.2.2.1 onder B) of politieke actie (Tinker, 2005; Tinker en Gray, 2003), maar een uitgewerkte strategie of raamwerk wordt niet geboden. Een uitzondering is wellicht Bryer (1994) die de constructie van een algemene accounting theorie op basis van de arbeidswaardetheorie van

Marx poogt te ontwikkelen en Bryer (1999a) die een conceptual framework voor de financiële verslaggeving op deze basis tracht te ontwikkelen (zie paragraaf 8.3.3);

- veelal worden cases gepresenteerd, met een grote mate van diepgang; maar daaraan is inherent dat de veralgemeenbaarheid van de onderzoeksresultaten gering is;
- de onderzoekers zijn vooral in de beginjaren van het 'interdisciplinary perspectives on accounting'-project erg gericht op wetenschappelijke fora; er is kritiek op mainstream accounting, maar er is weinig onderlinge discussie (een uitzondering is de discussie tussen Solomons en Tinker; zie paragraaf 8.2.2.1, onder B, punt 4);
- veel artikelen zijn moeilijk toegankelijk, omdat ze voorkennis veronderstellen van bepaalde sociale theorieën¹⁴⁷; in enkele gevallen vindt ook nog discussie plaats over de wijze van interpreteren^{148 149}.

In hun oproep tot een 'political economy of accounting' houden Cooper en Sherer (1984, p. 225) een pleidooi voor relevant accounting onderzoek: "*wees expliciet normatief* – maak uw waardeoordelen expliciet; *wees beschrijvend* – beschrijf en interpreteer de accountingpraktijk, 'accounting in action'; en *wees kritisch* – erken de betwiste aard van de accounting problematiek en in het bijzonder het maatschappelijk belang".

Veel van de besproken thema's vanuit de interpretatieve, kritische en postmodernistische benaderingen betreffen mijns inziens een verbreding en verdieping van het vakgebied accounting theory. In de nieuwe benaderingen die opkwamen in het Verenigd Koninkrijk in de tachtiger jaren van de vorige eeuw lieten wetenschappers zich inspireren door organisatie-theorie en/of sociale theorie en wordt accounting geplaatst in een bredere context: accounting werd gezien als een 'social and institutional practice'. Gemeenschappelijk in deze benaderingen is dat accounting processen, accounting praktijken en het accountantsberoep worden gezien in hun historische, organisatorische, sociale en politieke context. Het functionalistische paradigma wordt afgewezen (zie paragraaf 8.5.2). Het in 1976 opgerichte tijdschrift "Accounting, Organizations and Society", met zijn hoofdredacteur Anthony Hopwood, geeft een belangrijke impuls aan het onderzoek evenals de "interdisciplinary perspectives on accounting"-congressen. Er is echter ook veel verschil van mening, vooral tussen de aanhangers van de kritische benaderingen enerzijds en de aanhangers van interpretatieve en postmodernistische benaderingen anderzijds. In 1990 werd het tijdschrift "Critical Perspectives on Accounting" opgericht met als editors Tony Tinker en David Cooper, die tot en met 2008 aanbleven als editors. Ook dit tijdschrift richt zich op de relatie tussen accountingpraktijken en belangrijke maatschappelijke vraagstukken, maar heeft meer een politieke agenda: accounting praktijken en gedrag van ondernemingen is onlosmakelijk verbonden met allocatie-, verdelings-, maatschappelijke en ecologische problemen. Onderzoek naar de wijze waarop accounting 'werkt' in een bepaalde omgeving en waarin wordt aangegeven hoe accounting, of begrip van de accounting praxis, kan bijdragen aan positieve maatschappelijke veranderingen. Vanaf 2009 verschijnt een nieuw elektronisch tijdschrift "International Journal of Critical Accounting" met als editors Tony Tinker en Aida Sy. Andere tijdschriften waarin vooral interpretatieve studies verschijnen zijn: "Accounting, Auditing and Accountability Journal" (opgericht in 1988, editors James Guthrie en Lee Parker vanaf de oprichting tot heden), "Advances in Public Interest Accounting" (boekenserie, verschijnt (niet altijd) jaarlijks vanaf

¹⁴⁷ In mijn perceptie geldt dat alleen voor sommige artikelen in het tijdschrift "Critical Perspectives on Accounting".

¹⁴⁸ Bijvoorbeeld in het themanummer van Critical Perspectives on Accounting (1999) "Marxism and accounting conceptual frameworks", waarin commentaren verschenen op het openingsartikel van Bryer (1999a) en waar in een slotartikel (Bryer, 1999b) wordt aangegeven dat alle critici Marx en/of de bedoeling van de auteur verkeerd begrepen hebben.

¹⁴⁹ In een mailwisseling met een Rotterdamse hoogleraar over een artikel van Chwastiak en Lehman (2008) merkte hij op: "Wat ik tegen dit soort 'wetenschap' heb is dat het geen systematische verzameling van kennis betreft, maar expressionisme, ik houd daar niet van (...). Nog groter is mijn bezwaar daarom tegen het beschrijven van heel goed objectificeerbare verschijnselen in metaforische en verhullend jargon die alleen wordt 'begrepen' door mensen met 'linkse' sympathieën. Dat het voeren van een goede boekhouding haaks staat op gevechtshandelingen (en dat soldaten geen accountants zijn) is nogal eenvoudig te doorzien op grond van veel simpeler theorieën. Wetenschappelijke principes als reductionisme en objectiviteit worden door dit soort mensen met voeten getreden en daarom is hier m.i. gewoon ook geen sprake van wetenschap maar van propaganda. Maar er is een uitstervend clubje dat zichzelf steeds wijsmaakt dat dit wetenschap is (Tinker) en er zijn mensen die koketteren met dit kritische gedachtegoed (bijv. Hopwood, Cooper)."

1986, editor meestal Cheryl Lehman, soms samen met anderen) en “Accounting and the Public Interest” (verschijnt vanaf 2001, sectietijdschrift van de American Accounting Association; editor Paul F. Williams). Ook in boeken en andere tijdschriften verschijnen artikelen op de genoemde gebieden. Hoewel er meer artikelen verschijnen vanuit de interpretatieve, kritische en postmodernistische perspectieven, betreft het (nog) een klein deel van alle artikelen op het gebied van accounting (Baker en Bettner, 1997). Het onderzoek is fragmentarisch en ik heb de indruk dat er nauwelijks sprake is van coherente onderzoeksprogramma’s op het gebied van de financial accounting theory¹⁵⁰. Om verschillende redenen hebben de critical accounting onderzoekers weinig impact gehad op het onderzoek op het gebied van financial accounting theory. Weliswaar zijn zij erin geslaagd belangrijke inzichten naar voren te brengen, maar zij bieden geen oplossingen voor de problemen die zij signaleren. Zij zijn niet erg succesvol geweest in het veranderen van accounting praktijken (Owen et al., 1997, p. 183). Dat heeft er vooral ook mee te maken dat critical accounting onderzoekers van mening zijn dat de problemen met accounting veroorzaakt worden door problemen in en van de maatschappij en dat ook deze in de analyse moeten worden betrokken (Cooper en Sherer, 1984, p. 22). Het gaat eerst om maatschappelijke bewustwording en uiteindelijk om sociale veranderingen. Opmerkingen van critical accounting onderzoekers dat andere onderzoekers die zich niet geroepen voelen tot sociale actie, medeplichtig zijn aan sociale conflicten, uitbuiting, et cetera, werken confronterend (Deegan en Unerman, 2006, p. 438). De radicale toonzetting van hun onderzoeksvoorstellen en artikelen leidt ertoe dat zij moeilijker fondsen kunnen werven voor onderzoek en ook weinig medewerking krijgen bij het verzamelen van data bij organisaties die zij nader willen onderzoeken, bijvoorbeeld in de vorm van case studies. Daar komt bij dat redacties van de toptijdschriften eisen stellen aan kwantitatieve, statistische analyse van empirisch materiaal¹⁵¹, onderzoeksscholen eisen stellen ten aanzien van publicaties in (top)tijdschriften, carrièreperspectieven gebaseerd zijn op publicaties in toptijdschriften. De eerdere genoemde harde kritiek van critical accounting onderzoekers op verwante onderzoekers die weliswaar kwalitatief onderzoek verrichten, maar geen uitgesproken politieke agenda hebben, leidt tot verdeeldheid. Voor zowel de interpretatieve als de kritische benaderingen geldt dat vaak gebruik gemaakt wordt van sociale theorie, met een jargon, dat voor de meeste als bedrijfseconoom of als accountant opgeleide mensen niet erg toegankelijk is. In artikelen worden vaak sociaal theoretici aangehaald, en wordt verondersteld dat de lezer op de hoogte is van het gedachtegoed en dat terwijl er verschillende interpretaties zijn van het werk van belangrijke sociaal theoretici (zoals Marx). Zie verder hoofdstuk 9.

8.5.2 Wetenschapsfilosofische veronderstellingen

Gemeenschappelijke en samenhangende kenmerken van de interpretatieve, kritische en postmodernistische perspectieven betreffen:

- afwijzing van het functionalistische paradigma
- bestudering van onderwerpen in hun historische, organisatorische, sociale en politieke context
- veel aandacht voor kwalitatief onderzoek.

Sporadisch zien we op het gebied van accounting pleidooien om kwantitatief en kwalitatief onderzoek te combineren, zogenaamd mixed-methods research (Modell, 2009). Hoewel het meeste onderzoek op dit vlak nog uitgaat van het functionalistische paradigma constateert Modell (2009) op het gebied van management accounting groeiende belangstelling voor de combinatie van theorieën en methoden vanuit verschillende paradigma’s. Ik ga hier nader op in in hoofdstuk 9. In het vervolg van deze paragraaf ga ik in op de ontologische, epistemologische, methodologische en sociaal filosofische veronderstellingen.

¹⁵⁰ Op het gebied van management accounting is er veel meer belangstelling voor kwalitatief onderzoek en is er meer sprake van actieve onderzoekprogramma’s. De oprichting in Nederland van het Research Center on Accounting and Control Change (een recent initiatief van de Radboud Universiteit Nijmegen en de Open Universiteit) is veelbelovend.

¹⁵¹ Tijdschriften waar nog wel veel critical accounting onderzoek wordt gepubliceerd zijn: Accounting, Organizations and Society, Critical Perspectives on Accounting, Accounting, Auditing and Accountability Journal, Accounting and the Public Interest, Advances in Public Interest Accounting, en Accounting Forum. Het tijdschrift Critical Perspectives on Accounting is opgericht om

Met name op het vlak van ontologie en epistemologie zijn er grote verschillen tussen de interpretatieve, kritische en postmoderne perspectieven. En ook binnen de interpretatieve perspectieven bestaan grote verschillen tussen fenomenologische, hermeneutische en constructivistische perspectieven. Deze zijn behandeld in paragraaf 3.3. De bedoeling van deze paragraaf is aan te geven hoe accounting onderzoekers (impliciet of expliciet) invulling hebben gegeven aan de wetenschapsfilosofische veronderstellingen.

8.5.2.1 Fenomenologische en hermeneutische benaderingen in accounting

In de paragraaf 3.3.4 beschrijf ik fenomenologische en hermeneutische perspectieven respectievelijk constructivistische perspectieven (als deelverzamelingen van de interpretatieve perspectieven). Bij de fenomenologische perspectieven wordt als uitgangspunt genomen de dagelijkse leefwereld van de onderzochte subjecten en is het onderzoek gericht op het begrijpen ('Verstehen') van de wijze waarop deze subjecten betekenis geven aan gebeurtenissen in de werkelijkheid en de wijze waarop deze subjecten de werkelijkheid vormgeven (werkelijkheidsconstructies)¹⁵². Bij de hermeneutische perspectieven gaat het om perspectieven waarin het verlenen van betekenis plaatsvindt in een voortdurende discussie en waarbij er aandacht is voor de historische, maatschappelijke en culturele bepaaldheid van situaties.

Op het gebied van financial accounting tref ik in de door mij onderzochte tijdschriften nauwelijks artikelen waarin wordt uitgegaan van de fenomenologische of hermeneutische benadering. Een uitzondering betreft Parker en Roffey (1997) die een pleidooi houden voor toepassing van 'grounded theory', een methode voor het genereren van theorie via een drie-fasen proces van inductie, deductie en verificatie¹⁵³. Dit artikel bevat zelf geen empirisch onderzoek, maar geeft een uitgebreide beschrijving van de methode en doet enkele suggesties voor toepassing op het gebied van accounting en management studies. Op het gebied van management accounting vindt meer onderzoek plaats in de vorm van case studies en veldonderzoek waarin interpretatieve benaderingen worden gehanteerd (zie bijvoorbeeld Hopper en Powell, 1985; Kakkuri-Knuuttila et al., 2008a, 2008b; Ahrens, 2008; volume 1 van het Handbook of Management Accounting Research onder redactie van Chapman, Hopwood en Shields, 2007; en een themanummer van Critical Perspectives on Accounting, vol. 19, pp. 837-925 waarin een discussie is opgenomen over de toekomst van interpretative accounting research, die bekend staat als het 'polyphonic debate'). De discussies gaan hierbij echter meer over de toepassing van kwalitatieve onderzoeksmethoden dan over de ontologische en epistemologische veronderstellingen.

A. Ontologie

Fenomenologische en hermeneutische perspectieven gaan uit van het relativisme: sociale werkelijkheid krijgt pas betekenis door de zin die mensen daaraan verlenen; de werkelijkheid staat niet los van de interpretatie. De sociale werkelijkheid wordt gezien als een voorgeïnterpreteerde werkelijkheid: de sociale werkelijkheid heeft als leefwereld al betekenis gekregen voor en door de onderzochte subjecten. De veronderstelling van een wetmatig geordende werkelijkheid die door de wetenschap alleen maar 'ontdekt' hoeft te worden, wordt afgewezen. In vergelijking tot de (post)positivistische perspectieven wordt het ontologische kader aanzienlijk uitgebreid: er is niet alleen plaats voor dingen, gebeurtenissen en causale relaties, maar ook voor normatieve en expressieve elementen.

B. Epistemologie

Grotere verschillen bestaan op het vlak van de epistemologische veronderstellingen. In fenomenologische perspectieven wordt verondersteld dat objectieve kennis verkregen kan worden van de (subjectieve) betekenis die de onderzochte subjecten toekennen aan het handelen, mits de juiste onderzoeksmethoden worden toegepast. In de hermeneutische perspectieven wordt een objectieve werkelijkheid buiten onze kennis afgewezen. Er wordt uitgegaan van de hermeneutische methode: 'begrijpen' is inherent aan het menselijk bestaan, het dagelijks leven en vindt op elk niveau van theorievorming en interpretatie plaats; door het onthullen van iets dat verborgen was.

¹⁵² Hieronder vallen het symbolisch interactionisme, de grounded theory-benadering en de etnomethodologie (zie hoofdstuk 3 en bijlage 4).

¹⁵³ Zie hoofdstuk 3 en bijlage 4.

C. Methodologie

In paragraaf 3.3.4 vermeldde ik dat een gemeenschappelijk kenmerk van de fenomenologische en hermeneutische perspectieven is dat veelvuldig gebruik wordt gemaakt van kwalitatief onderzoek. Dat wil zeggen dat onderzoekers de werkelijkheid trachten te bestuderen in zijn natuurlijke settings en trachten verschijnselen te interpreteren in termen van de betekenis die mensen aan deze verschijnselen verlenen.

1. Visie op de plaats van de wetenschapper. Voor beide perspectieven geldt *closeness to the data*; going native, nadruk op uniciteit/specificiteit en roletaking¹⁵⁴. De wetenschapper als neutrale waarnemer wordt afgewezen. In de fenomenologische perspectieven wordt zo veel als mogelijk getracht subjectiviteit van de beschrijvingen te voorkomen; in de hermeneutische perspectieven wordt de subjectiviteit van de onderzoeker niet gezien als storende factor, het is juist de mogelijkhedenvoorwaarde voor elk begrijpen.
2. Methode. Samenvattend uit paragraaf 3.3.4 bespreek ik dit hier kort. In de fenomenologische perspectieven gaat het om het begrijpen van menselijk gedrag ('Verstehen') en wordt getracht de betekenis van het handelen te achterhalen. De werkelijkheid te lijf gaan met vooraf gevormde theorieën wordt afgewezen; de onderzoeker probeert zich in te leven in de situatie van de bestudeerde subjecten en het gedrag wordt onderzocht vanuit het perspectief van de onderzochte subjecten. De onderzoeksmethoden staan dus ook niet van tevoren vast. Men wil de werkelijkheid laten spreken vanuit de ervaring van de onderzochte subjecten. Onderzoeksmethoden die vaak worden toegepast zijn de kwalitatieve onderzoeksmethoden, zoals grounded theory, de zeven methodologische principes van Denzin (symbolisch interactionisme), case research, ontwerpgericht onderzoek, etnografisch onderzoek. In de hermeneutische perspectieven gaat het om een proces van interpreteren en begrijpen. Begrijpen is in de hermeneutiek geldigheidsaanspraken (h)erkennen; een geldigheidsaanspraak is aanspraak op de waarheid, juistheid of authenticiteit van een uiting.

In paragraaf 8.2.2.2 geef ik voorbeelden van interpretatief onderzoek dat plaatsvindt in de vorm van case studies. Hier komen verschillende methoden aan de orde, zoals de action research-benadering (Adams en McNicholas, 2007), de etnografische methode (Dey, 2007), grounded theory (Georgakopoulos en Thomson, 2008), die duiden op het hanteren van een fenomenologisch of hermeneutisch perspectief.

3. Research style. In de fenomenologische perspectieven moet de onderzoeker zich 'inleven' in de bestudeerde subjecten in een oprechte poging de werkelijkheid in al zijn facetten te leren kennen. De onderzoeker is 'niet betrokken'; de onderzoeker is ook geen volledige buitenstaander, maar voorkomen moet worden dat de onderzoeker opgaat in het onderzoek. De onderzoeker treedt de werkelijkheid onbevangen tegemoet en moet zich niet laten leiden door bestaande theorieën, modellen en begrippen. In de hermeneutische perspectieven wordt juist gestreefd naar dialoog: "understanding is participative, conversational and dialogic" (Schwandt, 2000, p. 195) en op die wijze komt betekenis tot stand in de discussie, dialoog. De genoemde onderzoeksstijlen komen tot uitdrukking in de in paragraaf 8.2.2.2 besproken case studies.
4. Veronderstelling betreffende de menselijke aard. Samenvattend van paragraaf 3.3.4: In de fenomenologische perspectieven wordt ervan uitgegaan dat het typerende van menselijk handelen is dat het zin/betekenis heeft. De onderzoeker moet proberen door interpretaties de zin van het handelen van mensen te begrijpen. In hermeneutische perspectieven wordt verondersteld dat de betekenis van het handelen van mensen tot uitdrukking komt in de dialoog.

D. Sociale filosofie

1. De relatie tussen theorie en praktijk. In de fenomenologische en hermeneutische perspectieven is er aandacht voor menselijke interpretatie en zingeving. Mensen worden niet beschouwd als objecten.
2. Verandering, maatschappijkritiek. Maatschappijkritische overwegingen spelen in de interpretatieve perspectieven geen grote rol. In de hermeneutische perspectieven is er wel aandacht voor de historische, maatschappelijke en culturele bepaaldheid van situaties. Afgezien

¹⁵⁴ Voor een bespreking, zie paragraaf 3.3.4

van belangen en netwerken die een rol spelen in wetenschappelijk onderzoek, is er in de constructivistische benaderingen weinig aandacht voor maatschappijkritische aspecten.

8.5.2.2 Constructivistische benaderingen in accounting

In de paragraaf 3.3.5 beschrijf ik constructivistische perspectieven (als deelverzamelingen van de interpretatieve perspectieven).

Bij de constructivistische perspectieven gaat het om wetenschapssociologische benaderingen waarin wordt getracht te achterhalen op welke wijze de context (sociale belangen, waardeoordelen, geschiedenis, handelingen, instituties, netwerken en dergelijke) de content (inhoud) van wetenschap beïnvloedt, (mede) vorm geeft, veroorzaakt, verklaart of karakteriseert (Hess, 1997, p. 82); in deze ruime omschrijving van constructivisme zijn begrepen de macrosociologische benadering van de Edinburgh school (Bloor) en de microsociologische benaderingen van de 'laboratory studies' (Knorr-Cetina, Latour en Woolgar) en 'network studies', zoals 'actor-network theory' van Latour en Callon).

A. Ontologie

Constructivistische perspectieven benadrukken dat de werkelijkheid een sociale constructie is: feiten bestaan niet, ze ontstaan; de wetenschap construeert een bepaalde weergave van de werkelijkheid.

Op het gebied van accounting verschijnen veel artikelen die gaan over 'de constructie van ...'; de eerste is van Miller en O'Leary (1987): "the construction of the governable person". Door accounting wordt gedrag van mensen gestuurd; mensen worden 'governable' (stuurbaar)¹⁵⁵. Op het gebied van financial accounting wijs ik in paragraaf 8.2.2.1 als voorbeeld op de constructie van de gebruiker van jaarrekeningen (Young, 2006). In paragraaf 8.2.2.2 wijs ik op de constructie van de markt voor emissierechten en in paragraaf 8.3.1 noem ik verschillende studies van Robson, waarbij gebruik wordt gemaakt van actor-network theory en accounting wordt gezien als een 'mediating device' bij de constructie van een sociale werkelijkheid. In dezelfde paragraaf noem ik ook een studie van Lowe (2004) die een onderzoeksprogramma bepleit naar de constructie van technologische levensvormen (hij noemt dit postsociale relaties) en de rol van accounting systemen hierin. In paragraaf 8.2.2.2 noem ik een aantal voorbeelden van interpretatief onderzoek in de vorm van case studies, waarin uiteenlopende kwalitatieve onderzoeksmethoden worden gebruikt.

In bovengenoemde studies, die allen zijn gebaseerd op een interpretatieve benadering, worden de ontologische en epistemologische veronderstellingen gehanteerd die ik aan het begin van deze sectie noemde; het belangrijkste is dat volgens de genoemde onderzoekers sociaal-wetenschappelijke feiten niet ontdekt worden maar geconstrueerd in een sociaal proces. Onderzoekers trachten deze processen bloot te leggen.

B. Epistemologie

In de constructivistische perspectieven wordt verondersteld dat wij alleen toegang hebben tot de werkelijkheid via de weergaven (constructies) in de vorm van een of andere taal en de waarheid wordt volgens de meeste constructivisten bepaald door afspraken tussen wetenschappers¹⁵⁶.

De onderzoeker en het object van onderzoek (het subject-object schema; zie hoofdstuk 2) zijn interactief verbonden. De Cartesiaanse scheiding tussen subject en object wordt afgewezen. In de constructivistische perspectieven wordt worden de uitkomsten van het onderzoek 'gecreëerd'.

In paragraaf 8.2.2.1, onder B bespreek ik de visies van verschillende auteurs ten aanzien van de ontologische en epistemologische veronderstellingen die worden gehanteerd in de financiële verslaggeving. Opmerkelijk is dat een aantal auteurs (Shapiro, 1997, 1998; Alexander en Archer, 2003; Mouck, 2004; Lee, 2006a, b; Alexander en Ionaşcu, 2008) aansluiten bij de filosofie van Searle, die weliswaar veronderstelt dat de sociale werkelijkheid geconstrueerd is en wordt, maar die tegelijkertijd aanhanger is van het extern realisme: voor hem is de sociale werkelijkheid even echt als de fysische werkelijkheid. In die zin neemt Searle een uitzonderingspositie in onder de constructivisten. Hines (1988, 1989) neemt een radicalere positie in en lijkt van mening te zijn dat alle werkelijkheid sociaal geconstrueerd is; de sociale werkelijkheid wordt volgens haar gecreëerd en onderhouden door de voortdurende reflexieve beschrijvingen van de werkelijkheid, waardoor vragen over de machtsrelaties die

¹⁵⁵ Management accounting and control is gebaseerd op de beheersing van mensen en processen.

¹⁵⁶ In paragraaf 3.3.4 en in bijlage 4 bespreek ik verschillende varianten.

de staus quo vormen en onderhouden niet ter discussie worden gesteld. Hines (1989) bepleit een fundamentele omvorming ('major reconceptualization') van het denken over financiële verslaggeving (zij geeft echter niet aan hoe). Deze discussie is vooral van belang voor regelgevende instanties. Als de sociale werkelijkheid een constructie is, en dus ook de financiële verslaggeving en de verslaggevingsregels geconstrueerde sociale feiten zijn, dan kan legitimiteit alleen geclaimd worden als de verslaggevingsregels tot stand komen op basis van door iedereen aanvaarde regels (bijvoorbeeld in een rationeel democratisch proces; Shapiro, 1997, 1998 doet hiertoe een voorstel).

C. *Methodologie*

1. Visie op de plaats van de wetenschapper. De typering van Reuling, zoals opgenomen bij de fenomenologische en hermeneutische perspectieven geldt ook voor de constructivistische perspectieven: closeness to the data, going native, nadruk op uniciteit / specificiteit en role-taking¹⁵⁷. De wetenschapper als neutrale waarnemer wordt afgewezen. In de constructivistische perspectieven wordt de genoemde relatie tussen context en content op verschillende wijzen ingevuld¹⁵⁸. Er is veel aandacht voor de analyse van netwerken. In macrosociologische studies wordt getracht achterliggende (technische, kennis- of sociale) belangen te onthullen; in microsociologische studies wordt de (dagelijkse) praktijk in een organisatie onderzocht. In paragraaf 8.2.2.2 worden voorbeelden gegeven van onderzoeken. Vooral bij het interpretatief onderzoek in de vorm van case studies zien we dat de onderzoekers bij de onderzochte organisaties betrokken zijn, hetgeen tot uitdrukking komt in de door hen gehanteerde methode.
2. Methode. In de constructivistische perspectieven wordt gesteld dat wij geen toegang hebben tot de werkelijkheid anders dan via weergaven (constructies) in de vorm van een of andere taal, die gebruik maakt van eigen categorieën en codes en die de weergegeven objecten beïnvloedt. Er is sprake van een vertaalslag (translation): de gebeurtenissen, objecten en activiteiten worden omgezet in 'inscriptions' (beschrijvingen); de wijze waarop dit gebeurt wordt onderzocht. Actor-network research wordt vooral toegepast bij bestudering van veranderingsprocessen. Er wordt veelvuldig gebruik gemaakt van kwalitatief onderzoek. In paragraaf 8.2.2.2 wijs ik op verschillende studies waarin actor network theory (Latour) en de constructie van allerlei zaken wordt onderzocht ('the governable person', de gebruiker van jaarrekeningen, de constructie van de markt voor emissierechten, et cetera; Callon, Mackenzie). Aan wetenschapsfilosofen als Latour en Callon wordt vaak gerefereerd in constructivistische studies op het gebied van accounting.
3. Research style. Constructies van weergaven van de werkelijkheid ontstaan en ontwikkelen zich door de interacties tussen onderzoekers en onderzochte objecten en tussen onderzoekers onderling. De onderzoeker analyseert de processen van het tot stand komen van wetenschappelijke kennis ('the hardening of facts'), de ontwikkeling van beweringen, hypothesen naar aanvaarde kennis op het vakgebied. De onderzoeksstijl komen tot uitdrukking in de in paragraaf 8.2.2.2 besproken case studies.
4. Veronderstelling betreffende de menselijke aard. In de constructivistische perspectieven wordt verondersteld dat kennisbelangen, technische en sociale belangen een rol spelen in het onderzoek; onderzoekers streven bepaalde belangen na en dat bepaalt (mede) de uitkomst van het onderzoek. In actor-network theory verschuift de aandacht van exogene belangen die van invloed zijn op het onderzoek naar de wijze waarop wetenschappelijke 'actoren' met bepaalde belangen kennis 'produceren'.

D. *Sociale filosofie*

1. De relatie tussen theorie en praktijk. In constructivistische perspectieven is er aandacht voor belangen en netwerken. Wetenschappelijke vooruitgang verloopt niet volgens een rationeel, intern gecontroleerd proces. Een voorbeeld is de studie van Gendron en Baker (2005).
2. Verandering, maatschappijkritiek. Maatschappijkritische overwegingen spelen in de interpretatieve perspectieven geen grote rol. Afgezien van belangen en netwerken die een rol

¹⁵⁷ Voor een bespreking, zie paragraaf 3.3.4

¹⁵⁸ In paragraaf 3.3.4 en in bijlage 4 bespreek ik verschillende varianten.

spelen in wetenschappelijk onderzoek, is er in de constructivistische benaderingen weinig aandacht voor maatschappijkritische aspecten.

8.5.2.3 Kritische benaderingen in accounting

In paragraaf 3.3.6 beschrijf ik de kritische perspectieven. Tot de kritische benaderingen in accounting reken ik de benaderingen die zijn gebaseerd op de kritische theorie (paragraaf 8.3.2), de political economy of accounting (paragraaf 8.3.3) en de benadering vanuit het arbeidsproces van Braverman (paragraaf 8.3.4). Deze benaderingen hebben gemeen de maatschappijkritische houding. De radicale positie van de political economy of accounting wordt echter afgewezen door Laughlin, zich baserend op de kritische theorie. Hij neemt een gematigder positie in (zie hieronder punt D2)

Orthodox Marxisme

A. Ontologie

Bij Marx wordt werkelijkheid gedefinieerd in termen van harde onderliggende structuren (productiekrachten en productieverhoudingen) met intrinsieke tegenstellingen, die uiteindelijk leiden tot radicale veranderingen in het systeem als geheel. De werkelijkheid ontwikkelt zich op een dialectische wijze: verschijnselen moeten altijd gezien worden als een deel van een groter geheel. De menselijke mogelijkheden tot zelfrealisatie worden beperkt door systemen van overheersing waardoor vervreemding optreedt.

In publicaties op het gebied van accounting komt de dialectische visie op de werkelijkheid vooral tot uitdrukking in de political economy of accounting (paragraaf 8.3.3), de benadering vanuit het arbeidsproces (paragraaf 8.3.4), maar ook in de discussie tussen Solomons en Tinker (zie paragraaf 8.2.2.1, onder B, punt 4). Critical accounting onderzoekers bestuderen de rol van accounting in sociale conflicten en voorbeelden hiervan noemde ik ook in paragraaf 8.4. Accounting praktijken worden gezien als een instrument om sociale conflicten te beslechten, een middel om de ruilverhoudingen tussen maatschappelijke groepen te beoordelen, en een institutioneel mechanisme voor het bemiddelen, beoordelen en beslissen over maatschappelijke keuzes (Tinker, 1985, p. 81). Tinker en Gray (2003) wijzen op historisch bewustzijn over de wijze waarop de maatschappij zich ontwikkeld heeft en waarom deze ontwikkelingen hebben plaatsgevonden. In verschillende publicaties tracht Bryer (1994, 1999a, 1999b, 2006) aan te tonen dat de Marxistische analyse nog geldig is (zie paragraaf 8.3.3). In alle onderzoeken komt tot uitdrukking dat verschijnselen in een bredere maatschappelijke en historische context beschouwd moeten worden. Typerend is de visie van Tinker (1985): "Accounting maakt deel uit van een batterij van meningbepalende instituties, zoals recht, onderwijs, media, godsdienst en familie, en de exacte functie van elk van deze instituties is afhankelijk van de sociale context".

B. Epistemologie

In Marxistische theorie zijn de criteria op basis waarvan wetenschappelijke verklaringen als toereikend worden beoordeeld afhankelijk van de context en historisch bepaald. Waarheid wordt gevormd in sociale en historische praktijken en er zijn geen van de theorie onafhankelijke feiten die een theorie kunnen ontkrachten.

In paragraaf 8.2.2.1 (onder B, punt 4) bepleet ik de visie van Tinker (1991) betreffende praktische reflexiviteit. Epistemologische normen, zoals getrouwe weergave, maar de gehele accounting theorie en praktijk zijn zowel sociaal geconstrueerd als sociaal construerend.

C. Methodologie

1. Visie op de plaats van de wetenschapper. De onderzoeker en het object van onderzoek (het subject-object schema; zie hoofdstuk 2) zijn interactief verbonden. De Cartesiaanse scheiding tussen subject en object wordt afgewezen. Het is onvermijdelijk dat de waardeoordelen van de onderzoeker het object van onderzoek beïnvloeden; de onderzoeker wordt via de praxis zelf ook beïnvloed. Tinker (1991) geeft in zijn discussie met Solomons (1991a, 1991b) aan dat de accountant partijdig is. Datzelfde geldt voor de onderzoeker. Tinker en Gray (2003) geven aan dat het negeren van klassentegenstellingen en sociale conflicten, het ontbreken van een politieke agenda, ertoe leidt dat corporate social accounting en reporting wordt beheerst door de rapporterende organisaties en de

overheid, die er belang bij hebben de status quo te handhaven. Ethische fundering en historische analyse zijn noodzakelijk.

2. Methode. Dialectiek is bij Marx een combinatie van de dialectische methode en de werkelijkheid die zich dialectisch ontwikkelt (Reuling, 1986, p. 92). Analyse vindt plaats volgens de dialectische methode. Ieder verschijnsel wordt gezien als deel van het geheel en het geheel (de totaliteit) moet geanalyseerd worden vanuit de delen. Onderzoek moet dus altijd worden gezien in de maatschappelijke context en is altijd politiek: de totaliteit is bepalend voor de wijze waarop verschijnselen zich aan ons voordoen. De ontwikkeling van de maatschappij verloopt via tegenstellingen. Begrippen zijn dan per ontwikkelingsfase anders en worden bij Marx bepaald door de productiewijze (die in de loop der geschiedenis veranderde). Vgl. Reuling, 1986, pp. 92-94.

Er wordt gebruik gemaakt van kwalitatieve onderzoeksmethoden, vooral historisch, etnografisch onderzoek en case studies. Voorbeelden op het gebied van accounting zijn opgenomen in paragraaf 8.4. Cooper en Sherer (1984) noemen drie kenmerken van een political economy of accounting: onderzoek naar relaties tussen klassen, aandacht voor de specifieke institutionele en historische contexten de geëmancipeerde visie op de motivatie van mensen (zie paragraaf 8.3.3).

3. Research style. Dialoog tussen de onderzoeker en de onderzoekssubjecten is noodzakelijk. Dit moet ertoe leiden dat mensen zich bewust worden van noodzakelijke acties die nodig zijn om veranderingen te bewerkstelligen. Er wordt soms uitgegaan van een 'vals bewustzijn' bij mensen, zodat een belangrijke taak van de wetenschapper is het creëren van politieke bewustwording. In paragraaf 8.3.3 en 8.3.4 worden hiervan voorbeelden genoemd.
4. Veronderstelling omtrent de menselijke aard. Het vermogen mogelijkheden te herkennen, grijpen en uitwerken is kenmerkend voor mensen. De menselijke mogelijkheden tot zelfrealisatie worden beperkt door systemen van overheersing waardoor vervreemding optreedt.

D. Sociale filosofie

1. Relatie tussen theorie en praktijk. Theorie en praktijk zijn niet te scheiden; dit wordt aangeduid met het begrip praxis, of praktische reflexiviteit. In paragraaf 8.2.2.1 (onder B, punt 4) bepleet ik de visie van Tinker (1991) betreffende praktische reflexiviteit. Theorie en praktijk zijn zowel sociaal geconstrueerd als sociaal construerend.
2. Visie op maatschappelijke verandering. De maatschappij wordt gekenmerkt door inherente sociale conflicten. Accounting wordt gepositioneerd als een fundamenteel versturende factor omdat accounting de belangen van het kapitaal vertegenwoordigt en gezien wordt als een belangrijke factor in een economisch systeem dat leidt tot onderdrukking van mensen. Accounting wordt gezien als medeplichtig aan vormen van uitbuiting.

Kritische theorie

A. Ontologie

Er is sprake van een symbolisch voorgestructureerde werkelijkheid. De waarheid of onwaarheid van uitspraken is afhankelijk van de onderlinge overeenstemming van subjecten over de geldigheid van interpretaties en achterliggende theorieën. Communicatieve overeenstemming over een gemeenschappelijk gedefinieerde werkelijkheid verwijst niet alleen naar een objectieve werkelijkheid, maar heeft evenzeer betrekking op gemeenschappelijk als juist geïnterpreteerde normen en het aanvaarden van de waarachtigheid van de uitingen van betrokkenen. De gemeenschappelijke werkelijkheidsdefinities liggen nooit eenduidig vast; er zijn meerdere interpretaties mogelijk en ze kunnen veranderen door leerprocessen.

Habermas wijst het historisch materialisme af en stelt daarvoor in de plaats zijn theorie van het communicatieve handelen. Habermas vraagt zich af hoe in de maatschappij handelingen van mensen op elkaar kunnen worden afgestemd. Coördinatie kan plaatsvinden door onderlinge afstemming van handelingsoriëntaties door alle betrokkenen; dit is communicatief handelen. Dat zou moeten plaatsvinden in een 'ideale gesprekssituatie', waarin "iedere betrokkene de mogelijkheid heeft om de aanspraken op waarheid, juistheid en waarachtigheid die bij een taalhandeling in het geding zijn ter discussie te stellen" (Leezenberg en De Vries, 2001, p. 190) en waar men op deze wijze komt tot wederzijds begrip. Communicatief handelen kan slechts plaatsvinden tegen de achtergrond van een

gedeelde en door betrokkenen beaamde consensus; dit noemt Habermas ‘leefwereld’ (Laughlin noemt dit ‘interpretatieve schema’s’)¹⁵⁹. Consensus onder deze voorwaarden is per definitie rationeel. Coördinatie kan ook plaatsvinden via strategisch handelen (een vorm van doelgericht handelen, maar wel tussen twee of meer personen). Coördinatie vindt dan plaats via de effecten van handelingen, bijvoorbeeld de markt; dit noemt Habermas ‘systeem’ (Laughlin noemt dit ‘organisatiesystemen’). De relatie tussen systeem en leefwereld wordt bepaald door ‘handelingscoördinerende media’. Via handelingscoördinerende media, zoals geld en macht, kunnen systeemmechanismen binnendringen in de leefwereld en de coördinatie van het communicatieve handelen aan banden leggen (kolonialisering). De theorie van Habermas heeft betrekking op de ontwikkeling van maatschappijen. Laughlin (1987) past de theorie toe op veranderingsprocessen binnen organisaties. In de in paragraaf 8.3.2 besproken artikelen wordt accounting gezien als een handelingscoördinerende medium.

B. Epistemologie

Kennis wordt gevormd door de begripsmatige ordening van ervaringen met behulp van begrippenstelsels of taalsystemen, die aan verandering onderhevig zijn. Habermas ontwikkelt in zijn theorie van het communicatieve handelen en de daarop gebaseerde consensustheorie van de waarheid, een ‘kennisschema’, dat uitgaat van een brede rationaliteitsopvatting waarin waarheid, juistheid en authenticiteit (waarachtigheid) als principieel gelijkwaardig gelden.

Laughlin (1987) definieert, in navolging van Habermas waarheid als ‘gerechtvaardigde of gegronde consensus’, ontstaan in dialoog. Accounting systemen, die gezien kunnen worden als technische elementen van een taalsysteem van een organisatie, kunnen worden begrepen en veranderd door taal als we de sociale betekenis die hierin besloten ligt kunnen ontdekken en veranderen. Door een gestructureerde discussie (discours) volgens de methode die Habermas voorstaat kunnen de verbeteringen worden ontdekt die noodzakelijk zijn.

C. Methodologie

1. Visie op de plaats van de wetenschapper. De wetenschapper onderzoekt veranderingsprocessen in organisaties, maar wel in een maatschappelijke context. Hij treedt in dialoog met de onderzoekssubjecten. Beoogd wordt te komen tot ‘betere’ systemen, maar dat is niet alleen een beter technisch systeem, maar vooral een beter sociaal systeem. Gepoogd wordt normen en waarden, de cultuur van de organisatie te veranderen en consensus te ontwikkelen. Waardevrije wetenschap is niet mogelijk.
2. Methode. Rationaliteit betreft het kunnen verschaffen van goede redenen voor handelingen en uitingen (discussie en argumentatie). Laughlin (1987, pp. 488-498) geeft een uitleg van “Habermas’ methodologische benadering voor het begrijpen en veranderen van accounting in een organisatorische context”. Deze bestaat uit drie fasen: “formulation of critical theorems”, “processes of enlightenment” en “selection of strategies”¹⁶⁰. Er wordt gebruik gemaakt van kwalitatieve onderzoeksmethoden, vooral historisch, etnografisch onderzoek en case studies.
3. Research style. Accounting moet worden bestudeerd in de historische, organisatorische en maatschappelijke context. Accounting systemen worden gezien als taalsystemen; de technische aspecten krijgen betekenis in de context; deze betekenis is aan verandering onderhevig. Betekenis moet worden ontdekt en gedefinieerd door menselijke actoren en dit gebeurt door middel van taal.
4. Veronderstelling omtrent menselijke aard. Het determinisme wordt afgewezen: de mens kan actief de geschiedenis beïnvloeden.

D. Sociale filosofie

1. Relatie tussen theorie en praktijk. Tussen wetenschap en samenleving bestaat een voortdurende wisselwerking: enerzijds is wetenschap een activiteit die haar wortels heeft in een maatschappelijke context waarvan zij onontkoombaar een normatieve invloed ondergaat; anderzijds staat de hedendaagse maatschappelijke ontwikkeling onder sterke invloed van wat er in en met de wetenschap gedaan wordt. Habermas richt zich tegen de verwetenschappelijking van de samenleving, de sociale technologie.

¹⁵⁹ Searle spreekt van collectieve intentionaliteit; dit begrip is verwant. Zie paragraaf 8.2.2.1, onder B.

¹⁶⁰ Zie paragraaf 8.3.2.

2. Visie op maatschappelijke verandering. Kritische theorie is gericht op verandering, streeft naar betere leefomstandigheden en voegt in die zin een ethische dimensie toe. Er is aandacht voor de rol van accounting in de kolonialisering van de leefwereld. Hoewel veel geschreven wordt over de versturende werking van accounting zien Laughlin et al. (2003) ook mogelijkheden tot een emanciperende werking van accounting. Zij wijzen op werk van Broadbent et al. (1997) en Gallhofer en Haslam (1997, 2003).

8.5.2.4 Postmodernistische benaderingen in accounting

In paragraaf 2.3.7 heb ik het postmodernisme getypeerd als het loslaten van het subject-objectschema en het afwijzen van de rationaliteit. In paragraaf 3.3.6 beschrijf ik de postmodernistische perspectieven en in paragraaf 8.3.5 en 8.3.6 bespreek ik enkele filosofen, Foucault en Derrida, die getypeerd zouden kunnen worden als postmodernistische denkers¹⁶¹ en die invloed hebben gehad op enkele onderzoekers op het gebied van financial accounting theory.

A. Ontologie.

Werkelijkheid bestaat niet buiten het discours en komt alleen in het discours naar voren. De relatie tussen kennis en macht is een centraal thema bij Foucault en volgens hem is het mogelijk de ontwikkeling van moderne maatschappijen te begrijpen in termen van verschuivingen in de wijze waarop macht wordt uitgeoefend. Hij onderzoekt vooral de op kennis gebaseerde ‘disciplinerende’ macht (zie paragraaf 8.3.5).

Ik wijs in paragraaf 8.3.5 op een groot aantal studies, vooral op het gebied van management accounting, waar deze disciplinerende macht voorwerp van studie is.

B. Epistemologie

Volgens Foucault en Derrida is er geen universele waarheid: er kan alleen sprake zijn van waarheid binnen een bepaald discours en dit discours wordt gevormd door discursieve praktijken in een bepaalde historische periode. Er is geen transcendente waarheid, maar alleen ‘plaatselijke’ waarheid binnen een bepaald discours (Puxty, 1993, p. 111).

C. Methodologie

1. Visie op de plaats van de wetenschapper. De typering van Reuling, zoals opgenomen bij de fenomenologische perspectieven geldt ook voor de constructivistische perspectieven: closeness to the data, going native, nadruk op uniciteit / specificiteit en role-taking. De tweedeling tussen subject en object wordt verworpen: de mens als centrum van taal en denken is verdwenen en ook het object heeft zijn afzonderlijk bestaansrecht verloren.
2. Methode. Foucault hanteert twee epistemologische technieken: archeologie en genealogie. In de archeologie wordt nagegaan wat in de loop der tijd als kennis geldt over een bepaald sociaal fenomeen; in de genealogie verschuift de aandacht naar de onderlinge relaties tussen hetgeen geldt als waarheid enerzijds en machtsvormen anderzijds. Derrida hanteert de methode van de ‘deconstructie’. Het postmodernisme wijst elke vorm van ‘fundering’ van kennis af (zoals het postpositivistische geloof in de waarneming en het Marxistische geloof in historisch materialisme). Kennis kan volgens het postmodernisme niet worden gelegitimeerd buiten het eigen discours. Vooral de methode van de genealogie wordt in accounting veelvuldig toegepast (zie paragraaf 8.3.5). Er is slechts een beperkt aantal artikelen waar deconstructie wordt toegepast op accounting teksten (zie paragraaf 8.3.6).
3. Research style. Er is sprake van een dialoog tussen onderzoeker en het onderzochte. Zie ook onder constructivistische perspectieven.
4. Veronderstelling omtrent de menselijke aard. De mens staat niet meer centraal: de mens als centrum van taal en denken is verdwenen (Van Peursen, 1994, p. 18).

¹⁶¹ Zowel Foucault als Derrida wijzen deze typering voor zichzelf af.

D. Sociale filosofie

1. Relatie tussen theorie en praktijk. In de wetenschap heeft toenemende specialisatie van de diversie vakgebieden, elk met een eigen jargon/terminologie, geleid tot fragmentatie van kennis.
2. Visie op maatschappelijke verandering. In plaats van de opbouw van een groots, alomvattend filosofisch systeem wordt de 'deconstructie' gesteld, het aan de kaak stellen van de vergeefse pogingen om te komen tot een alomvattend systeem. Postmodernisme wordt wel gezien als een radicale transformatie van elk denken dat zekerheid zoekt in continuïteit.

8.6 Samenvatting

De in dit 8 behandelde interpretatieve, kritische en postmodernistische benaderingen zijn zeer divers, maar hebben één ding gemeenschappelijk: het afwijzen van het functionalistische paradigma van de (post)modernistische perspectieven. Vooral de idee dat de sociale werkelijkheid objectief gegeven is, los van ons kennen van die werkelijkheid wordt afgewezen. De aandacht voor sociale theorie heeft ertoe geleid dat op een heel andere manier tegen accounting wordt aangekeken: accounting wordt door onderzoekers niet gezien als een instrument voor de neutrale (feitelijke) weergave van economische activiteiten, maar als een 'social and institutional practice' (Hopwood en Miller, 1994). Accounting wordt gezien als een geheel van activiteiten ('practices'), waarmee gepoogd wordt mensen, processen en organisaties te beïnvloeden om bepaalde doelen te bereiken. Deze accounting activiteiten beïnvloeden (of creëren) en worden ook beïnvloed door de sociale werkelijkheid: zij beïnvloeden bijvoorbeeld de wijze waarop alternatieven worden beoordeeld, de wijze waarop activiteiten en processen vorm worden gegeven en de wijze waarop wij onszelf en anderen zien. Ofwel "accounting is socially constructed and socially constructing". Gemeenschappelijk in deze benaderingen is dat accounting processen, accounting praktijken en het accountantsberoep worden gezien in hun historische, organisatorische, sociale en politieke context. Critical accounting studies onderscheiden zich van interpretatieve accounting studies doordat er sprake is van een actieve politieke agenda: het critical accounting project beoogt mensen bewust te maken van de voorwaarden en gevolgen van accounting technieken en de rol van het accountantsberoep, zoals deze volledig zijn ingebed in moderne maatschappijen, gericht op verantwoorde politieke actie

De belangstelling voor sociale theorie heeft geleid tot een aantal verschillende onderzoeksprogramma's, waarbij bepaalde groepen onderzoekers zich aangetrokken voelden tot verschillende onderdelen uit de sociale theorie of zich geïnspireerd voelden door een bepaalde sociaal theoreticus/filosoof. Vooral de theorieën van Marx en Braverman, Habermas, Foucault, Latour, Callon en Searle blijken erg populair en aangegeven is welke rol deze theorieën spelen in accounting onderzoek.

Deel III

Het integrerende kader

Hoofdstuk 9: Wetenschapsfilosofische veronderstellingen en de mogelijkheid van een algemene of geïntegreerde theorie van accounting onderzoek

9.1 Inleiding

In hoofdstuk 1 werd aangegeven dat de verschillende benaderingen in accounting onderzoek worden geclassificeerd en geëvalueerd aan de hand van de wetenschapsfilosofische veronderstellingen. In deel I van deze studie zijn op grond van de wetenschapsfilosofische veronderstellingen een viertal perspectieven van sociaal-wetenschappelijk onderzoek onderscheiden, namelijk: 1) de positivistische perspectieven, 2) de postpositivistische perspectieven, 3) de interpretatieve perspectieven (bestaande uit fenomenologische, hermeneutische en constructivistische perspectieven), en 4) de kritische en postmodernistische perspectieven. In hoofdstuk 3 zijn de wetenschapsfilosofische veronderstellingen van deze perspectieven besproken: de veronderstellingen van ontologische, epistemologische, methodologische en sociaal filosofische aard. In deel II van deze studie is de aandacht gericht op accounting onderzoek. Na een indeling in hoofdstuk 4 heb ik achtereenvolgens behandeld: normatieve verslaggevingstheorie (hoofdstuk 5); economische benaderingen (hoofdstuk 6); gedragsmatige benaderingen (hoofdstuk 7) en interpretatieve, kritische en postmodernistische benaderingen (hoofdstuk 8). Bij elk van deze richtingen zijn de aard van de onderzoeksvragen, de gehanteerde onderzoeksmethoden en de ontwikkelingen behandeld. Aan het eind van de hoofdstukken 5 tot en met 8 zijn voor elke benadering afzonderlijk de wetenschapsfilosofische veronderstellingen behandeld.

De probleemstelling van mijn onderzoek luidt:

Welke verschillende denkrichtingen in accounting onderzoek kunnen worden onderscheiden, hoe kan het geheel van denkrichtingen worden geclassificeerd en geëvalueerd en kunnen de denkrichtingen worden samengevoegd in een algemene of geïntegreerde theorie over accounting onderzoek?

De evaluatie van denkrichtingen op basis van wetenschapsfilosofische veronderstellingen staat centraal in deze studie; daarnaast wordt onderzocht of een (meer) geïntegreerde theorie van accounting onderzoek mogelijk is. In de hoofdstukken 5 t/m 8 besprak ik verschillende denkrichtingen in de accounting theorie. In hoofdstuk 8 kwam naar voren dat er grote verschillen bestaan tussen (post)positivistische perspectieven enerzijds en de interpretatieve, kritische en postmodernistische perspectieven anderzijds, en dat ook binnen en tussen deze laatstgenoemde perspectieven verschillende veronderstellingen worden gehanteerd. In paragraaf 9.2 worden de wetenschapstheoretische veronderstellingen van de verschillende benaderingen in accounting kort gerecapituleerd. De nadruk ligt nu op de overeenkomsten en verschillen tussen de verschillende benaderingen.

De vraag die vervolgens in dit hoofdstuk aan de orde komt is in hoeverre het mogelijk en wenselijk is onderzoek te verrichten waarin de verschillende perspectieven worden geïntegreerd. Dit wordt 'mixed-methods research' genoemd en dat bespreek ik in paragraaf 9.3.

In hoofdstuk 5, 6 en 7 besprak ik achtereenvolgens de normatieve, economische en gedragsmatige benaderingen. Hoewel de normatieve benadering direct antwoorden beoogt te geven voor de praktijk wordt dit door veel wetenschappers (mijns inziens ten onrechte) niet gezien als een wetenschappelijke benadering. Volgens Mattessich (1995a, 1995b, 2002) moeten normatieve en positieve uitspraken via doel-middel relaties met elkaar worden verbonden; er ontstaat dan een conditioneel-normatieve theorie. Dit is een algemene theorie van accounting onderzoek omdat hiermee een raamwerk wordt geboden het onderzoek. Het model van Mattessich bespreek ik in paragraaf 9.4.

In paragraaf 9.5 sluit ik af met enkele conclusies.

9.2 Recapitulatie van veronderstellingen van de verschillende denkrichtingen in accounting

9.2.1 Veronderstellingen

De wetenschapsfilosofische veronderstellingen betreffen ontologie, epistemologie, methodologie en sociale filosofie. In hoofdstuk 3 citeerde ik Kunneman (1986, p. 20), die de uitgangspunten van het subject-objectschema als volgt samenvatte:

"1. *ontologisch*: de werkelijkheid is objectief gegeven, bezit een onveranderlijke structuur en bestaat onafhankelijk van het menselijk kennen;

2. *epistemologisch*: objectieve kennis van de werkelijkheid kan verkregen worden via systematische waarnemingen, die het fundament vormen voor wetmatigheden en theorieën, met behulp waarvan willekeurige verschijnselen causaal verklaard kunnen worden;
3. *methodologisch*: de regels van de wetenschappelijke methode die door deze uitgangspunten worden vastgelegd, maken een intern gecontroleerd, rationeel leerproces mogelijk dat tot steeds adequatere kennis leidt van natuur en maatschappij;
4. *sociaal filosofisch*: dit rationeel gecontroleerde leerproces en de wetenschappelijke vooruitgang die daardoor mogelijk wordt gemaakt, zijn essentieel voor maatschappelijke vooruitgang, omdat zij tot de accumulatie van ware kennis leiden en zodoende een rationele oplossing van om het even welk probleem mogelijk maken; wetenschappelijke en maatschappelijke vooruitgang, rationeel handelen en wetenschappelijke kennis zijn zodoende onoplosbaar met elkaar verbonden."

In hoofdstuk 2 heb ik in navolging van Kunneman (1986) laten zien dat de uitgangspunten van het subject-object schema in de wetenschapsfilosofie in de loop der tijd zijn ondermijnd. In het neopositivisme is er een sterke verbondenheid tussen de uitgangspunten van het subject-objectschema; Popper laat het epistemologische uitgangspunt van het subject-objectschema los; bij Kuhn en Lakatos en in het internalisme/externalisme debat worden de ontologische en methodologische uitgangspunten losgelaten. Kunneman schaaft zich achter de brede rationaliteitsopvatting van Habermas in wat hij noemt het subject-subjectschemata, waar in het communicatief handelen ruimte is voor geldigheidsaanspraken in drie werkelijkheidsdomeinen: waarheid van uitspraken, juistheid van handelingen, en waarachtigheid van intenties en emoties. In het postmodernisme wordt het onderscheid tussen subject en object volledig losgelaten en wordt rationaliteit afgewezen.

De ondermijning van het subject-objectschemata heeft echter (nog) nauwelijks geleid tot belangrijke veranderingen in het onderzoek op het gebied van accounting. Kunneman (1986) gebruikt de metafoor van de 'waarheidstrechter': "Wetenschappelijke probleemoplossingspatronen functioneren in westerse maatschappijen als een gigantische trechter, een waarheidstrechter. Om welk probleem het ook gaat, deze trechter staat klaar om ze in zijn brede opening op te vangen en zodanig te kanaliseren dat er een rationele, wetenschappelijk verantwoorde oplossing uit de trechter te voorschijn komt. Maar de waarheidstrechter kanaliseert niet alleen. Hij *transformeert* tegelijkertijd de problemen die hij verwerkt. In de trechter bevindt zich namelijk een *filter* dat slechts de *objectiveerbare* aspecten van problemen doorlaat en normatieve, expressieve en ethische aspecten tot een irrationele, onverwerkbare rest reduceert." (Kunneman, 1986, pag. 10). Dit beeld is mijns inziens nog steeds van toepassing op 'mainstream accounting research', waar 'halsstarrig' wordt vastgehouden aan de veronderstellingen van het subject-objectschemata en waar kwalitatief onderzoek wordt veroordeeld of op z'n best wordt gezien als een voorportaal (exploratief onderzoek) voor het echte kwantitatieve onderzoek.

Toch hebben ingrijpende ontwikkelingen plaatsgevonden in accounting onderzoek. Deze heb ik beschreven in hoofdstuk 4 en worden weergegeven met de term 'empirical turn'. Tot en met de zeventiger jaren van de vorige eeuw was normatief verslaggevingsonderzoek overheersend. Het gaat hierbij om de vraag hoe de financiële verslaggeving van organisaties eruit zou moeten zien. Er wordt verondersteld dat de financiële verslaggeving een getrouw beeld moet geven van vermogen en resultaat en men vraagt zich af hoe dat het beste zou kunnen geschieden. Vanaf de zestiger jaren zien we de opkomst van positive accounting theory. Het gaat niet meer over de vraag hoe de financiële verslaggeving moet worden ingericht, maar over de metatheoretische vraag waarom organisaties kiezen voor bepaalde verslaggevingsmethoden, waarbij verklaringen worden gevonden in ondernemingsspecifieke kenmerken. Accounting wordt gezien als technologie en velen beschouwen accounting zelf niet meer als een wetenschap. In 'wetenschappelijke' benaderingen zou het veeleer moeten gaan om positieve vraagstellingen, zoals "waarom kiezen ondernemingen voor bepaalde verslaggevingsmethoden?", "wat is de invloed van verslaggevingsinformatie op aandelenkoersen?" en "wat is de invloed van verslaggevingsinformatie op de oordeelsvorming door controlerend accountants en gebruikers?". Dit heeft geleid tot een veel sterkere focus op kwantitatieve methoden. De beschikbaarheid van databases met verslaggevingsgegevens bood mogelijkheden voor kwantitatief, statistisch onderzoek. Maar daarnaast waren er ook kritische geluiden, waarbij nog wel werd vastgehouden aan normatief onderzoek en wordt gekeken naar de rol van accounting in de maatschappij.

In de paragrafen 9.2.2 t/m 9.2.5 worden de gehanteerde veronderstellingen in de verschillende denkrichtingen op het gebied van de financial accounting theory samengevat. Achtereenvolgens komen aan de orde: ontologie, epistemologie, methodologie en sociale filosofie. De indeling wijkt iets af van het classificatieschema in hoofdstuk 3 (figuur 5). In hoofdstuk 3 wordt een onderscheid gemaakt tussen positivistische en postpositivistische perspectieven. In dit hoofdstuk onderscheid ik in navolging van de hoofdstukken 5 t/m 7 normatieve, economische en gedragsmatige benaderingen in accounting; deze benaderingen vallen onder de (post)positivistische perspectieven. Verschillen treden op in de gehanteerde methodologie (zie paragraaf 9.2.4). De nadere opsplitsing van interpretatieve, kritische en postmodernistische benaderingen is gebaseerd op de behandeling in hoofdstuk 8.

9.2.2 Ontologie

Het ontologische uitgangspunt in het subject-objectschema (zie hoofdstuk 2) is: de werkelijkheid (het onderzoeksobject) is objectief gegeven, bezit een onveranderlijke structuur en bestaat onafhankelijk van het menselijk kennen. Het kritisch realisme (Popper) houdt vast aan een objectieve werkelijkheid, maar deze werkelijkheid is afhankelijk van het kennen. Ook in de sociale empirische wetenschappen wordt een onveranderlijke structuur verondersteld, d.w.z. dat mensen zich onder gelijke omstandigheden op gelijke wijze gedragen en dat zij gelijke omstandigheden op verschillende tijdstippen gelijk waarderen. Dit is het uitgangspunt van mainstream accounting research. In de mainstream financial accounting theory worden de ontologische veronderstellingen nauwelijks ter discussie gesteld en evenmin worden de ontologische uitgangspunten expliciet gemaakt. Een uitzondering betreft een discussie over de mogelijkheid van een getrouw beeld van vermogen en resultaat ('faithfull representation') die uitgebreid besproken is in paragraaf 8.2.2.1 (onder B) en die vooral ontstond naar aanleiding van de het extern realistische standpunt in het conceptual framework van de IASB en FASB. Maar al eerder vond een discussie plaats tussen Solomons (1991a, 1991b) en Tinker (1991)¹. Aan deze discussie nemen ook onderzoekers deel die niet tot de interpretatieve, kritische of postmoderne benaderingen gerekend kunnen worden (Shapiro, 1997, 1998; Alexander en Archer, 2003; Mouck, 2004; Lee, 2006a, b; Alexander en Ionaşcu, 2008). Zij verdedigen een vorm van extern realisme gebaseerd op de wetenschapsfilosoof John Searle. De sociale werkelijkheid wordt weliswaar geconstrueerd, maar door collectieve acceptatie (binnen een bepaalde gemeenschap) is de sociale werkelijkheid even reëel als de fysische werkelijkheid. Gegeven de gehanteerde verslaggevingsregels blijven genoemde auteurs vasthouden aan correspondentie tussen sociale feiten (b.v. een financieel verslag) en de subjectief geconstrueerde economische werkelijkheid. En hierover is objectieve kennis mogelijk (zie paragraaf 9.2.3). Er worden (bijvoorbeeld door Lee, 2006a) wel consequenties verbonden aan de rol die regelgevende instanties dan moeten vervullen in de constructie van verslaggevingsstandaarden. Alexander en Archer (2003) en Alexander en Ionaşcu (2008) nemen een enigszins afwijkend standpunt in; zij baseren zich op de filosoof Hilary Putnam en gaan uit van intern realisme; dat impliceert dat de geconstrueerde sociale werkelijkheid die door 'collectieve acceptatie' werkelijkheid is geworden alleen op coherentie als criterium voor waarheid gebaseerd kan zijn.

De veronderstelde 'onveranderlijke structuur' van de werkelijkheid komt vooral tot uitdrukking in de economische benaderingen. Vooral met behulp van 'positive accounting theory' en 'market-based accounting research' wordt getracht algemene statistische verbanden te vinden. Hierbij worden relaties onderzocht tussen verschijnselen, bijvoorbeeld tussen het toepassen van resultaatsturing en bepaalde ondernemingsspecifieke kenmerken, tussen vrijwillige gegevensverstrekking door ondernemingen en de vermogenkostenvoet, tussen tijdreeksen van winsten van ondernemingen en tijdreeksen van rendementen op aandelen, tussen corporate governance (goed ondernemingsbestuur) en de mate van resultaatsturing, tussen verslaggevingsregime en de mate van resultaatsturing, et cetera. Natuurlijk worden de uitkomsten van het onderzoek steeds vergeleken met de resultaten van eerder onderzoek en getracht wordt eventuele verschillen met verwachtingen en/of eerder onderzoek te verklaren. De onderzoekers trachten bewijs te leveren voor algemene verbanden (te vergelijken met (natuur)wetten).

In de gedragsmatige benaderingen wordt eveneens gezocht naar algemene uitspraken. Onderzoekers zijn zich bij het hanteren van de experimentele methode waarschijnlijk meer bewust van de plaats- en tijdgebondenheid van de uitkomsten. Dat geldt ook voor surveyonderzoek.

¹ De discussie is opgenomen in hoofdstuk 8. Zie paragraaf 8.2.2.1, onder B, punt 4.

In de normatieve verslaggevingstheorie worden verslaggevingsmodellen ontwikkeld die een neutrale, objectieve beschrijving van de economische werkelijkheid moeten kunnen geven. De nadruk ligt hier op het ontwerpen van modellen, niet op statistische verbanden.

Interpretatieve, kritische en postmodernistische benaderingen vormen een bonte verzameling van opvattingen; zij hebben echter gemeen het afwijzen van het functionalistische paradigma en dat problemen worden onderzocht in een bredere context.

Interpretatieve perspectieven is een verzamelnaam voor fenomenologische, hermeneutische en constructivistische perspectieven. Fenomenologische en hermeneutische perspectieven gaan uit van relativisme: (sociale) werkelijkheid krijgt pas betekenis door de zin die mensen daaraan verlenen; (sociale) werkelijkheid bestaat niet in enige concrete vorm, maar is het product van subjectieve of intersubjectieve ervaringen van individuen. In de fenomenologische benaderingen wordt gezocht naar het wezen van de beleefde werkelijkheid. Wat wezenlijk is wordt mede bepaald door de historische, maatschappelijke en culturele coördinaten van de beleving. In die zin heeft het onderzoeksobject geen constante en onveranderlijke structuur.

In de hermeneutische perspectieven wordt de werkelijkheid gezien als een voorgeïnterpreteerde werkelijkheid: de sociale werkelijkheid heeft als leefwereld al betekenis gekregen voor en door de onderzochte objecten. In en door de interpretatie ondergaat het object onvermijdelijk veranderingen: het object is zelf een betekenisverlenend subject dat in de loop van zijn leven verandert en daarom in overeenkomstige situaties wisselend kan ageren. Alle acties hebben betekenis en een doel, in het verleden daaraan toegekend en gegrond in sociale en historische praktijken.

In constructivistische perspectieven wordt het bestaan van een werkelijkheid² los van onze kennis afgewezen of als niet relevant afgedaan. Feiten *bestaan* niet, ze *ontstaan*; wetenschap construeert een bepaalde weergave van de werkelijkheid. Deze ontologische visie komt naar voren in verschillende artikelen op het gebied van accounting. Filosofen waaraan gerefereerd wordt zijn b.v. Latour, Callon, MacKenzie en Searle.

Bij de kritische benaderingen onderscheid ik de kritische theorie van Habermas enerzijds en het orthodox Marxisme en de daarop gebaseerde political economy of accounting, inclusief de benadering vanuit het arbeidsproces anderzijds.

Habermas wijst het historisch materialisme af en stelt daarvoor in de plaats de theorie van het communicatieve handelen. Coördinatiemechanismen in de maatschappij zijn leefwereld en systeem, die steeds verder uit elkaar groeien. Via de mediators geld en macht kunnen systeemmechanismen binnendringen in de leefwereld en de coördinatie van het communicatieve handelen aan banden leggen (kolonialisering). Op het gebied van accounting is dit vooral uitgewerkt door Laughlin, vaak samen met andere auteurs (zie paragraaf 8.3.2).

Marx gaat uit van het historisch materialisme: werkelijkheid wordt gedefinieerd in termen van onderliggende structuren met intrinsieke tegenstellingen, die uiteindelijk leiden tot radicale veranderingen in het systeem als geheel. Het object van onderzoek kan alleen begrepen worden door bestudering van de historische ontwikkeling en verandering binnen het totaal van onderlinge relaties. Empirische werkelijkheid wordt gekenmerkt door objectieve, reële verhoudingen die getransformeerd en gereproduceerd worden d.m.v. subjectieve interpretatie. Menselijke individuen hebben eigen mogelijkheden die niet naar boven kunnen komen als gevolg van restrictieve mechanismen. Er treedt vervreemding op. Menselijke bedoelingen en rationaliteit worden aangenomen, maar kritisch geanalyseerd gegeven een geloof in vals bewustzijn en ideologie. In paragraaf 8.3.3 en 8.4 komt het bovenstaande tot uitdrukking in de kenmerken van de political economy of accounting van Cooper en Sherer (1984) en in de bespreking van de rol van accounting in maatschappelijke conflicten (Kleinberg Neimark, 1992; Cooper en Hopper, 1988).

In de postmoderne perspectieven bestaat de werkelijkheid niet buiten het discours en komt deze alleen in het discours naar voren. De relatie tussen kennis en macht is een centraal thema bij Foucault en volgens hem is het mogelijk de ontwikkeling van moderne maatschappijen te begrijpen in termen van verschuivingen in de wijze waarop macht wordt uitgeoefend. Hij onderzoekt vooral de op kennis gebaseerde 'disciplinerende' macht. De ideeën van Foucault pasten goed in de oproep van Hopwood

² Eerder wees ik op de uitzonderingspositie die Searle inneemt; dit is juist een positie die in accounting onderzoek relatief vaak wordt geciteerd.

meer aandacht te schenken aan “de complexiteit van zich ontwikkelende dynamische processen van accounting in actie”, aan macht, invloed en beheersing.

9.2.3 Epistemologie

In de (post)positivistische perspectieven (normatieve, economische en gedragsmatige benaderingen van accounting) wordt er van uitgegaan dat objectieve kennis over de werkelijkheid mogelijk is. Gestreefd wordt naar waarde vrije wetenschap.

In fenomenologische perspectieven wordt verondersteld dat objectieve kennis verkregen kan worden van de (subjectieve) betekenis die de onderzochte subjecten toekennen aan het handelen, mits de juiste onderzoeksmethoden worden toegepast. De waarheid van kennis in het proces van begrijpen uiteindelijk wordt bepaald door een correspondentie tussen de theorieën, concepten, modellen (de weergave van de werkelijkheid) van de onderzoeker en de wijze waarop de onderzochte subjecten door hun handelen betekenis verlenen aan die werkelijkheid. Zie de paragrafen 3.3.4 en 8.5.2.1.

In de hermeneutische perspectieven wordt een objectieve werkelijkheid buiten onze kennis afgewezen. Omdat begrijpen (Verstehen) wordt beschouwd als inherent aan het menselijk bestaan zelf, vindt in het dagelijks leven en daarmee op elk niveau van theorievorming interpretatie plaats, ook op het niveau van de primaire gegevensverzameling. Begrijpen is in de hermeneutiek geldigheidsaanspraken (h)erkennen, dat wil zeggen een aanspraak op waarheid, juistheid of oprechtheid. Zie de paragrafen 3.3.4 en 8.5.2.2.

In de constructivistische perspectieven wordt verondersteld dat wij alleen toegang hebben tot de werkelijkheid via de weergaven (constructies) in de vorm van een of andere taal; de waarheid wordt volgens de meeste constructivisten bepaald door afspraken tussen wetenschappers.

Volgens de kritische theorie van Habermas wordt kennis gevormd door de begripsmatige ordening van ervaringen met behulp van begrippenstelsels of taalsystemen, die aan verandering onderhevig zijn. Habermas ontwikkelt in zijn theorie van het communicatieve handelen en de daarop gebaseerde consensustheorie van de waarheid, een ‘kennisschema’, dat uitgaat van een brede rationaliteitsopvatting waarin waarheid, juistheid en waarachtigheid als principieel gelijkwaardig gelden (zie paragraaf 3.3.6 en 8.3.2).

Volgens de political economy of accounting zijn de criteria op basis waarvan wetenschappelijke verklaringen als toereikend worden beoordeeld afhankelijk van de context en historisch bepaald. Waarheid wordt gevormd in sociale en historische praktijken en er zijn geen van de theorie onafhankelijke feiten die een theorie kunnen ontkrachten. Wetenschap richt zich op het doorgronden van de intrinsieke spanningen en op het begrijpen van de wijze waarop degenen die macht bezitten/ nastreven deze macht trachten te behouden via verschillende vormen van overheersing. Epistemologische normen, zoals getrouwe weergave, maar de gehele accounting theorie en praktijk zijn zowel sociaal geconstrueerd als sociaal construerend. Volgens Tinker (1991) moet de accountant (en accounting onderzoeker) conflicterende maatschappelijke belangen onderkennen en kritisch zelfbewust en reflexief een standpunt innemen; er wordt uitgegaan van praktische reflexiviteit (zie paragraaf 8.2.2.1 onder B).

Postmodernistische filosofen, die invloed hebben gehad op discussies in accounting, zijn vooral Foucault en Derrida. Volgens deze filosofen is er geen universele waarheid: er kan alleen sprake zijn van waarheid binnen een bepaald discours en dit discours wordt gevormd door discursieve praktijken in een bepaalde historische periode. Waarheid kan alleen tijdelijk worden geconstrueerd door dialoog en onderhandeling tussen mensen; claims van geldige kennis is ook onderhevig aan onderhandeling tussen conflicterende interpretaties. Er zijn dus meerdere waarheden. Maar degenen die macht bezitten zullen hun claims op waarheid van groter waarde vinden en zij kunnen deze prominenter naar voren brengen door bijvoorbeeld wetgeving, grotere media-aandacht en indien nodig geweld. Criteria voor het beoordelen van theorieën zijn tijdelijk en afhankelijk van de context. Als er al sprake is van ‘waarheid’ of ‘objectiviteit’ dan ontstaat deze in een voortdurende wisselwerking tussen onderzoeker en het onderzochte. Het onderzoek is ‘local’ en de uitkomsten van het onderzoek zijn tijd- en plaatsgebonden.

9.2.4 Methodologie

In hoofdstuk 3 is ingegaan op de methodologische veronderstellingen van de positivistische, postpositivistische, interpretatieve, kritische en postmodernistische perspectieven. Methodologische veronderstellingen betreffen de plaats van de wetenschappelijk onderzoeker, de gehanteerde methode, de research style en de veronderstellingen omtrent de menselijke aard.

Voor wat betreft de plaats van de wetenschappelijk onderzoeker kan een tweedeling worden gemaakt tussen de (post)positivistische perspectieven en de overige perspectieven. In de normatieve, economische en gedragsmatige benaderingen van accounting (die ik reken tot de (post)positivistische perspectieven) is er sprake van een afstandelijke onderzoeker, die de werkelijkheid waarneemt en beschrijft. In de interpretatieve, kritische en postmodernistische perspectieven kan de typering van Reuling worden gehanteerd: closeness to the data, going native, nadruk op uniciteit / specificiteit en role-taking (zie paragraaf 3.3.4).

De gehanteerde methoden verschillen aanzienlijk. In normatieve benaderingen van accounting houdt men zich bezig met modelbouw. Er wordt gezocht naar de beste methode voor de presentatie van gegevens ten behoeve van gebruikers, waarbij de criteria worden ontleend aan verschillende bronnen, zoals verslaggevingsbeginselen (gepaard gaande met deductieve redeneerwijzen), de verslaggevingspraktijk (gepaard gaande met inductieve redeneerwijzen; codificatie van bestaande algemeen aanvaarde praktijken), of combinaties hiervan. Tevens wordt getracht verslaggevingsmethoden te funderen in een conceptual framework. In een pragmatische visie voor de opstelling van verslaggevingsstandaarden komen deze tot stand op basis van een geformaliseerd proces van (wet- en) regelgeving, waarbij belanghebbenden inspraak hebben en waarbij rekening wordt gehouden met de 'economic consequences'. Empirisch onderzoek betreft bijvoorbeeld onderzoek naar (de naleving van) verslaggevingspraktijken. Op het gebied van earnings management reken ik de 'analytische methode', waarin gezocht wordt naar 'red flags' tot de normatieve benadering van accounting. Het fundamentele onderscheid tussen de normatieve benadering en de andere benaderingen op het gebied van accounting is dat het in de normatieve benaderingen gaat over de wijze waarop de verslaggeving eruit zou moeten zien; de overige benaderingen van accounting gaan allemaal over accounting, en beschouwen accounting vanuit een metaniveau.

In de economische benaderingen van accounting worden meestal hypothesen opgesteld, die vervolgens getoetst worden. Statistische robuustheid speelt een steeds belangrijker rol. Grofweg kan men stellen dat in de positive accounting theorie een relatie wordt gelegd tussen verslaggevingskeuzes van de onderneming enerzijds en ondernemingsspecifieke kenmerken anderzijds. En dat in market-based accounting research statistische relaties worden onderzocht tussen verslaggevingsgegevens (informatie) enerzijds en kapitaalmarktgegevens anderzijds. Onderzoekers proberen earnings management aan te tonen op basis van geaggregeerde data.

In de gedragsmatige benaderingen wordt ingegaan op de oordeels- en besluitvorming van gebruikers van informatie, maar mogelijk ook van verschaffers van informatie. De gehanteerde methode is meestal het opstellen van hypothesen, die vervolgens worden getoetst. Onderzoeksmethoden betreffen vooral laboratoriumexperimenten, surveys en interviews. Er is veel aandacht voor de validiteit van het onderzoek. Experimenteel onderzoek op het gebied van behavioral accounting heeft een belangrijke impuls gekregen met het 'predictive validity framework' van Libby et al. (2002); zie hoofdstuk 7. Naast kwantitatieve kunnen ook kwalitatieve onderzoeksmethoden gehanteerd. In hoofdstuk 7 constateer ik dat combinaties van archival en behavioral research steeds vaker voorkomen (zie ook paragraaf 9.3).

In de fenomenologische en hermeneutische perspectieven gaat het om het begrijpen van menselijk gedrag ('Verstehen'). Er wordt getracht de betekenis van menselijk handelen te achterhalen. De onderzoeksmethoden staan niet van tevoren vast: men wil de werkelijkheid laten spreken vanuit de ervaring van de bestudeerde subjecten. In paragraaf 8.2.2.2 geef ik voorbeelden van interpretatief onderzoek dat plaatsvindt in de vorm van case studies. Hier komen verschillende methoden aan de orde, zoals de action research-benadering (Adams en McNicholas, 2007), de etnografische methode (Dey, 2007), grounded theory (Georgakopoulos en Thomson, 2008), die duiden op het hanteren van een fenomenologisch of hermeneutisch perspectief.

De methode van de constructivistische benadering is erg populair in accounting. Er worden studies uitgevoerd naar "de constructie van ...", bijvoorbeeld hoe door commissies, wetenschappers en anderen de 'gebruiker' in de financiële verslaggeving is geconstrueerd (zie paragraaf 8.2.2.1 onder C), hoe de markt voor emissierechten is geconstrueerd of geconstrueerd kan worden (zie paragraaf 8.2.2.2 onder A). Tot de constructivistische benaderingen wordt ook actor-network theory gerekend (zie paragraaf 8.3.1).

De methode van de kritische theorie wordt hier geïdentificeerd met Habermas: de brede rationaliteitsopvatting, zoals beschreven in hoofdstuk 2. In paragraaf 8.3.2 geef ik de interpretatie hiervan door Laughlin in accounting.

In de political economy of accounting wordt de dialectische methode gehanteerd (zie paragraaf 8.3.3). In de postmodernistische perspectieven staat het discours en deconstructie centraal. In paragraaf 8.3.5 beschrijf ik de archeologische en genealogische methode van Foucault en in paragraaf 8.3.6 de deconstructie van Derrida. In beide paragrafen noem ik toepassingen op het gebied van accounting.

Wat betreft research style zien we dat in de (post)positivistische perspectieven wordt uitgegaan van methodemonisme³: er is slechts één wetenschappelijke methode, die tevoren vaststaat (zie paragraaf 9.2.3). In de andere benaderingen wordt een holistische benadering gehanteerd: accounting moet worden bestudeerd in de historische, organisatorische en maatschappelijke context. Accounting systemen worden gezien als taalsystemen; de technische aspecten krijgen betekenis in de context; deze betekenis is aan verandering onderhevig.

Wat betreft de veronderstelling omtrent de menselijke aard, zien we dat vooral in de economische perspectieven hier expliciet op wordt ingegaan. Agencymodellen en transactiekostentheorie zijn voorbeelden van economische modellen waarin veronderstellingen worden gehanteerd omtrent de menselijke aard (zie hoofdstuk 6). Hier wordt doelrationeel gedrag verondersteld. In de fenomenologische perspectieven wordt ervan uitgegaan dat het typerende van menselijk handelen is dat het zin/betekenis heeft. De onderzoeker moet proberen door interpretaties de zin van het handelen van mensen te begrijpen. In hermeneutische perspectieven wordt verondersteld dat de betekenis van het handelen van mensen tot uitdrukking komt in de dialoog.

9.2.5 Sociale filosofie

In de (post)positivistische perspectieven wordt verwacht dat meer kennis ook maatschappelijke vooruitgang bewerkstelligt; wetenschappelijke en maatschappelijke vooruitgang, rationeel handelen en wetenschappelijke kennis hangen samen. Doelstellingen zijn gegeven (politiek bepaald), wetenschap specificeert de middelen (doelrationaliteit). In de sociale wetenschappen spreekt men van sociale technologie (zie hoofdstuk 2 en 3).

In de fenomenologische en hermeneutische perspectieven probeert de theorie handelen te verklaren en te begrijpen hoe de maatschappij zichzelf reproduceert.

In de constructivistische perspectieven wordt het rationeel de veronderstelling van een gecontroleerd leerproces en wetenschappelijke vooruitgang verworpen.

Volgens Habermas bestaat tussen wetenschap en samenleving een voortdurende wisselwerking. Hij richt zich tegen de verwetenschappelijking van de samenleving (sociale technologie). Volgens de political economy of accounting (Tinker) zijn theorie en praktijk niet te scheiden: men spreekt van praktische reflexiviteit.

Ten aanzien van het streven naar maatschappelijke verandering constateer ik dat alleen in de kritische theorie en in de political economy of accounting maatschappelijke verandering een belangrijke rol speelt. Kritische theorie is gericht op verandering, streeft naar betere leefomstandigheden en voegt in die zin een ethische dimensie toe. Hoewel veel geschreven wordt over de verstoringe werking van accounting zien Laughlin et al. (2003) ook mogelijkheden tot een emanciperende werking van accounting. Zij wijzen op werk van Broadbent en Laughlin (1997) en Gallhofer en Haslam (1997, 2003).

Volgens de political economy of accounting wordt de maatschappij gekenmerkt door inherente sociale conflicten. Accounting wordt gepositioneerd als een fundamenteel verstoringe factor omdat accounting de belangen van het kapitaal vertegenwoordigt en gezien wordt als een belangrijke factor in een economisch systeem dat leidt tot onderdrukking van mensen. Accounting wordt gezien als medeplichtig aan vormen van uitbuiting.

In tabel 9.1 wordt een samenvatting gegeven.

³ Ook wel aangeduid met de ‘beladen’ term “methodenfundamentalisme”.

Tabel 9.1: Belangrijke uitgangspunten van verschillende benaderingen in financial accounting theory

	(Post-)positivistische perspectieven				Interpretatieve perspectieven		Kritische perspectieven		Postmodernistische perspectieven
	Normatieve benaderingen	Economische benaderingen (positive accounting theory en market-based accounting research)	Gedragsmatige benaderingen	Fenomenologische en hermeneutische benaderingen	Constructivistische benaderingen	Kritische theorie	Political economy of accounting		
Ontologische veronderstellingen	Extern realisme: de werkelijkheid is objectief gegeven, bezit een onveranderlijke structuur en bestaat onafhankelijk van het menselijk kennen	Extern realisme: de werkelijkheid is objectief gegeven, bezit een onveranderlijke structuur en bestaat onafhankelijk van het menselijk kennen	Extern realisme: de werkelijkheid is objectief gegeven, bezit een onveranderlijke structuur en bestaat onafhankelijk van het menselijk kennen	Relativisme: (sociale) werkelijkheid krijgt pas betekenis door de zin die mensen daaraan verlenen; (sociale) werkelijkheid bestaat niet in enige concrete vorm, maar is het product van subjectieve of intersubjectieve ervaringen van individuen. In en door de interpretatie ontstaat het object onvermijdelijk veranderingen: het object is zelf een betekenisverlenend subject dat in de loop van zijn leven verandert en daarom in overeenkomstige situaties wisselend kan ageren.	Relativisme: het bestaan van een werkelijkheid los van onze kennis wordt afgewezen of als niet relevant beschouwd. Sociale feiten <i>bestaan</i> niet, ze <i>ontstaan</i> ; ze worden door de wetenschap gecreëerd.	Habermas: communicatief versus strategisch handelen. * coördinatiemechanismen zijn leefwereld en systeem. * Via de handelingsgeïntegreerde media (mediators) geld en macht kunnen systeemmechanismen binnendringen in de leefwereld en de coördinatie van het communicatieve handelen aan banden leggen (kolonialisering).	Marx: historisch materialisme. * Werkelijkheid wordt gedefinieerd in termen van harde onderliggende structuren, met intrinsieke tegenstellingen, die uiteindelijk leiden tot radicale veranderingen in het systeem als geheel (dialectiek). * Menselijke individuen hebben eigen mogelijkheden die niet naar boven kunnen komen als gevolg van restrictieve mechanismen. Er treedt vervreemding op.	Werkelijkheid bestaat niet buiten het discours en komt alleen in het discours naar boven.	

	(Post-)positivistische perspectieven			Interpretatieve perspectieven		Kritische perspectieven		Postmodernistische perspectieven
	Normatieve benaderingen	Economische benaderingen (positive accounting theory en market-based accounting research)	Gedragmatige benaderingen	Fenomenologische en hermeneutische benaderingen	Constructivistische benaderingen	Kritische theorie	Political economy of accounting	
Epistemologische veronderstellingen	Objectieve kennis kan verkregen worden via systematische waarnemingen	Objectieve kennis kan verkregen worden via systematische waarnemingen	Objectieve kennis kan verkregen worden via systematische waarnemingen	<p>Fenomenologie: Objectieve kennis van de (subjectieve) betekenis die de onderzochte subjecten toekennen aan het handelen kan verkregen worden, mits de juiste onderzoeksmethoden worden toegepast.</p> <p>Hermeneutiek: Een werkelijkheid buiten onze kennis wordt afgewezen. Begrijpen (Verstehen) wordt beschouwd als inherent aan het menselijk bestaan zelf; in het dagelijks leven en daarmee op elk niveau van theorievorming vindt interpretatie plaats. Begrijpen is geldigheidsaanspraken (herkennen, dat wil zeggen een aanspraak op waarheid, juistheid of waarachtigheid).</p>	De validiteit van kennis wordt bepaald door de vraag of deze kennis past in de context van de wetenschappelijke discussie ('discours'). Kennis is ideologisch, politiek en ingebed in waarden. Wij hebben geen toegang tot de werkelijkheid anders dan via deze weergaven (constructies) in de vorm van een of andere taal, die gebruik maakt van eigen categorieën en codes en die de weergegeven objecten beïnvloedt.	<p>Kennis wordt gevormd door de begripsmatige ordening van ervaringen met behulp van begripstelsels of taalsystemen, die aan verandering onderhevig zijn. Habermas ontwikkelt in zijn theorie van het communicatieve handelen en de daarop gebaseerde consensustheorie van de waarheid, een 'kennisschema', dat uitgaat van een brede rationaliteitsopvatting waarin waarheid, juistheid en waarachtigheid als principieel gelijkwaardig gelden.</p>	<p>De criteria op basis waarvan wetenschappelijke verklaringen als toerekend worden beoordeeld zijn afhankelijk van de context en historisch bepaald. Waarheid wordt gevormd in sociale en historische praktijken en er zijn geen van de theorie onafhankelijke feiten die een theorie kunnen ontkrachten.</p> <p>Wetenschap richt zich op het doorgronden van de intrinsieke spanningen en op het begrijpen van de wijze waarop degenen die macht bezitten/nastreven deze macht trachten te behouden via verschillende vormen van overheersing.</p>	Criteria voor het beoordelen van theorieën zijn tijdelijk en afhankelijk van de context. Als er al sprake is van 'waarheid' of 'objectiviteit' dan ontstaat deze in een voortdurende wisselwerking tussen onderzoeker en het onderzochte. Het onderzoek is 'local' en de uitkomsten van het onderzoek zijn tijd- en plaatsgebonden.

	(Post-)positivistische perspectieven			Interpretatieve perspectieven		Kritische perspectieven		Postmodernistische perspectieven
	Normatieve benaderingen	Economische benaderingen (positive accounting theory en market-based accounting research)	Gedragsmatige benaderingen	Fenomenologische hermeneutische benaderingen	Constructivistische benaderingen	Kritische theorie	Political economy of accounting	
Methodologische veronderstellingen	De onderzoeker is afzijdig; scheiding tussen subject (onderzoeker) en object van onderzoek. Gericht op modelbouw; inductieve en deductieve benaderingen	De onderzoeker is afzijdig; scheiding tussen subject (onderzoeker) en object van onderzoek. Methodomonisme Kwantitatieve methoden; vooral statistische verbanden Economische rationaliteit	De onderzoeker is afzijdig; scheiding tussen subject (onderzoeker) en object van onderzoek. Methodomonisme Kwantitatieve methoden; experimentele methode, surveys, enquêtes	Closeness to the data, going native, nadruk op uniciteit/ specificiteit en role-taking. Etnografisch onderzoek, case studies en waarnemingen van de participant. Actoren worden bestudeerd in hun dagelijkse omgeving.	Closeness to the data, going native, nadruk op uniciteit/ specificiteit en role-taking. Actor-network theory, etnografisch onderzoek, case studies en waarnemingen van de participant. Actoren worden bestudeerd in hun dagelijkse omgeving	Closeness to the data, going native, nadruk op uniciteit/ specificiteit en role-taking. Brede rationaliteitsopvatting; holistische benadering Historische, etnografische onderzoeksmethoden en case studies.	Dialectische methode. Praktische reflexiviteit; theorie en praktijk zijn niet te scheiden	Closeness to the data, going native, nadruk op uniciteit/ specificiteit en role-taking. Nadruk op discours en deconstructie.
Sociaal filosofische veronderstellingen	Kennis leidt tot maatschappelijke vooruitgang	Kennis leidt tot maatschappelijke vooruitgang Doelrationaliteit.	Kennis leidt tot maatschappelijke vooruitgang Doelrationaliteit	Maatschappelijke overwegingen spelen geen grote rol. In de hermeneutische perspectieven is er wel aandacht voor de historische, maatschappelijke en culturele bepaaldheid van situaties.	Wetenschappelijke vooruitgang verloopt niet volgens een rationeel gecontroleerd proces. Afgelaten van belangen en netwerken die een rol spelen in wetenschappelijk onderzoek is er weinig aandacht voor maatschappijkritische aspecten.	Theorie heeft een kritisch doel: het ontdekken en elimineren van onderdrukking en ideologische praktijken.	Fundamentele conflicten zijn inherent aan de maatschappij.	In plaats van de opbouw van een groots, alomvattend filosofisch systeem wordt de 'deconstructie' gesteld, het aan de kaak stellen van de vergeefse pogingen om te komen tot een alomvattend systeem.

9.3 Naar een geïntegreerde theorie van accounting onderzoek?

9.3.1 Inleiding

Het tweede deel van de probleemstelling van dit onderzoek luidt: *“kunnen de denkrichtingen worden samengevoegd in een algemene of geïntegreerde theorie over accounting onderzoek?”*.

Hiertoe ga ik eerst in op de begrippen ‘algemene theorie’ en ‘geïntegreerde theorie’. “Wij zeggen, dat theorie (hypothese) A ‘algemener’ is dan theorie (hypothese) B als B kan worden gezien als een speciaal geval, een subtheorie (of subhypothese) van A” (De Groot, 1961, p. 65)⁴. Een theorie is dus algemener indien deze op een breder (empirisch) domein van toepassing is (bredere reikwijdte); dit kan bijvoorbeeld geschieden door een verzwakking van (meer) stringente voorwaarden. In die zin is er sprake van een hoger generalisatieniveau: de algemene theorie A omvat theorie B. Een theorie die een omvattende raamwerk tracht te bieden voor de financiële verslaggeving is algemener dan een theorie over de verwerking voor goodwill in de jaarrekening. De kritische theorie van Habermas heeft bijvoorbeeld een bredere reikwijdte dan theorieën die alleen gericht zijn op doelrationaliteit. De hierna te behandelen “conditional normative theory of accounting” is een voorbeeld van een algemene theorie van accounting onderzoek (zie paragraaf 9.4).

Een bijzondere vorm van een algemene theorie is een geïntegreerde theorie: een theorie die op een hoger generalisatieniveau meerdere theorieën verbindt, verschillende ‘invalshoeken’ met elkaar in verband brengt. Er wordt een combinatie gemaakt van bestaande theorieën (hypothesen) waardoor eerdere partiële inzichten worden gecombineerd⁵. Het is niet altijd nodig te kiezen voor theorie A of theorie B; het is ook mogelijk te onderzoeken onder welke omstandigheden een theorie betere resultaten oplevert dan een andere theorie en hiervoor een nieuwe geïntegreerde theorie te ontwikkelen.

De uiterste vorm van een geïntegreerde theorie wordt weergegeven door het ideaal van de eenheidswetenschap. Dit idee is vooral sterk naar voren gekomen bij de Wiener Kreis (Otto Neurath en Rudolf Carnap; zie hoofdstuk 2.3.1). Carnap (1938) streefde naar een eenheidswetenschap en een eenheidstaal.

Algemene theorieën hebben een bredere reikwijdte dan specifieke theorieën. In de sociologie heeft Robert Merton (1968, p. 39) zich vooral sterk gemaakt voor ‘middle-range theory’. Hier doelt hij op de reikwijdte van de theorie: hij zet zich af tegen de theorie van Talcott Parsons die alle aspecten van de sociale werkelijkheid in termen van een omvattend theoretisch model trachtte te vatten⁶. Volgens Merton was het uit praktische overwegingen, om te komen tot wetenschappelijke vooruitgang, het verstandigst om niet een abstracte algemene theorie proberen te ontwikkelen, ook niet alleen maar specifieke werkhypothesen te formuleren en te toetsen, maar juist daar ergens tussenin te gaan zitten⁷. Hij meent dat, gegeven de stand van de toenmalige sociologie, meer vooruitgang kan worden geboekt als wordt uitgegaan van ‘middle-range theory’, met als mogelijkheid daaruit later meer algemene theorieën te ontwikkelen⁸.

⁴ De Groot (1961, p. 66) stelt: “Zoekt men een criterium voor algemeenheid, dan is daarvoor het best geschikt de vraag: naar welk universum pretendeert de theorie te generaliseren? Model B kan dan in principe op twee manieren een subtheorie (subhypothese) van model A zijn: ten eerste doordat het universum van verschijnselen of gevallen, dat door B wordt bestreken een deelverzameling is van het universum van A, ten tweede doordat de elementen van A zelf verzamelingen zijn, waarvan de door B bestreken verzameling er één is.”

⁵ Voorbeelden van integratieve theorieën zijn: Smith Churchland (1989), die in haar boek “Neurophilosophy” een geïntegreerde theorie biedt van de geest en hersenen: wat is de aard van de samenhang tussen hersenverschijnselen en mentale verschijnselen zoals gedachten, gewaarwordingen en herinneringen? Een andere voorbeeld betreft Colijn, et al. (2005) die streven naar een integratieve psychotherapie, waarin problemen worden bestudeerd vanuit verschillende stromingen.

⁶ Dit wordt wel aangeduid met ‘grand theory’. Zo zijn ook de theorieën van Marx en Habermas tot de grand theories te rekenen. Vooral postmodernistische auteurs staan afwijzend tegenover de omvattende wereldbeschouwingen, de ‘grote verhalen’ (zie paragraaf 2.3.7).

⁷ Merton (1968, p. 39) definieert ‘middle-range theories’ als “... theories that lie between the minor but necessary working hypotheses that evolve in abundance during day-to-day research and the all-inclusive systematic efforts to develop a unified theory that will explain all of the observed uniformities of social behavior, social organization and social change”.

⁸ Deze ‘middle-range theory’ is niet hetzelfde als de middenpositie die Laughlin (1995) inneemt in de matrix van theorie, methode, verandering (zie hoofdstuk 3). Zowel Parsons als Merton vertegenwoordigen het functionalistische paradigma en zouden dus in de matrix worden ingedeeld bij een hoog niveau van theorie, een hoog niveau van methode, en een laag niveau bij verandering (Laughlin, 1995, 2004).

9.3.2 Algemene theorieën van accounting

In accounting zijn er verschillende pogingen geweest om een algemene theorie van accounting te ontwikkelen (dit is niet hetzelfde als een algemene theorie van accounting onderzoek; zie hierna). De in hoofdstuk 5 besproken modellen waarin wordt getracht de economische en sociale uitgangspunten van accounting te formuleren en op basis daarvan een bouwwerk te ontwikkelen waarin op logische consistente wijze normatieve uitspraken kunnen worden gedaan over de noodzakelijke definiëring, verwerking, waardering, presentatie en gegevensverstrekking, kunnen beschouwd worden als algemene theorieën van accounting. De ontwikkeling van een dergelijk bouwwerk gebeurde eerst op basis van ‘postulates and principles’ (paragraaf 5.2.2), daarna op basis van ‘objectives’, de doelstelling(en) van de financiële verslaggeving (paragraaf 5.2.3)⁹. In die zin kunnen conceptual frameworks en de meeste van de voorgestelde modellen in paragraaf 5.3.2.1, althans voor zover zij proberen te komen tot omvattende oplossingen op basis van bepaalde uitgangspunten, gezien worden als algemene theorieën¹⁰. Dit zijn echter algemene theorieën binnen de in hoofdstuk 5 behandelde normatieve verslaggevings-theorie.

Een algemene theorie van accounting onderzoek waarin positief en normatief onderzoek worden verbonden is ontwikkeld door Mattessich (1995a, 1995b, 2002). Deze komt aan de orde in paragraaf 9.4.

9.3.3 Geïntegreerde theorieën van accounting onderzoek (‘mixed methods research’ / triangulatie)

De (deel)probleemstelling die ik noem aan het begin van deze paragraaf heeft betrekking op het combineren of integreren van verschillende denkrichtingen in een algemene theorie of geïntegreerde theorie van accounting onderzoek. Streven naar een algemene of geïntegreerde theorie kan gebeuren op drie verschillende niveaus. Een gebruikelijke term is ‘mixed methods research’; een ongelukkige term omdat het niet alleen gaat om geïntegreerd gebruik van methoden, maar ook om integratie van methodologieën/theorieën en paradigma’s. Mixed-methods research betreft het combineren/intergeren in een onderzoek van kwantitatieve en kwalitatieve benaderingen.

Modell (2009, p. 209) beschrijft de traditionele opvatting over triangulatie als het combineren van verschillende theorieën, methoden, databronnen en/of onderzoekers met als doel het vergroten van de validiteit en het reduceren van vooringenomenheid¹¹. Dit geschiedt door integratie van theorieën, methoden, databronnen en/of onderzoekers met complementaire sterke punten en zonder overlappende tekortkomingen. Triangulatie wordt soms gelijkgesteld aan mixed-methods research, maar Modell ziet als verschil dat bij triangulatie het integratieve aspect benadrukt wordt¹². Triangulatie is mogelijk binnen en tussen paradigma’s, echter, meestal wordt triangulatie gehanteerd als validatietechniek binnen het functionalistische paradigma, dat immers gekenmerkt wordt door de onderliggende visie van een objectieve werkelijkheid, die gekend kan worden door waarneming¹³.

Creswell en Tashakkori zijn de editors van het nieuwe (2007) tijdschrift “Journal of Mixed Methods Research”. In twee editorial (Creswell en Tashakkori, 2007; Tashakkori en Creswell, 2007) wordt

⁹ Een aantal publicaties waarin geduid wordt op een algemene theorie: American Accounting Association, A statement of basic accounting theory (1966), R.J. Chambers, Towards a general theory of accounting (1961), R.J. Chambers, Blueprint for a theory of accounting (1955); R. Mattessich, Accounting and analytical methods. Measurement and projection of income and wealth in the micro- and macro-economy; R. Mattessich, Methodological preconditions and problems of a general theory of accounting (1972); American Institute of Certified Public Accountants, Improving business reporting (1991).

¹⁰ Zie ook hoofdstuk 4.

¹¹ De definitie is afkomstig van Denzin (1978).

¹² Bij mixed-methods research zouden bepaalde methoden gehanteerd kunnen worden voor het verstrekken van algemene achtergrondinformatie, waarbij dus geen sprake is van echte integratie. Mixed-methods research is dan een breder begrip.

¹³ Modell (2009, p. 210) geeft aan hoe de verschillende vormen van validiteit op elkaar voortbouwen: zorg eerst voor een hoge mate van construct validiteit (bijvoorbeeld door het inschatten van opvattingen van experts/respondenten te combineren met een statistische techniek als factoranalyse), breidt dit verder uit door een hoge mate van interne validiteit (de betrouwbaarheid van causale relaties) en externe validiteit (bredere toepasbaarheid).

duidelijk dat 'mixed methods research'/triangulatie vanuit verschillende interpretaties benaderd kan worden, namelijk methode, methodologie/theorie en paradigma¹⁴.

1. Methode: deze interpretatie van 'mixed methods' omvat een onderzoeksontwerp met kwantitatieve en kwalitatieve methoden, dus verzamelen, analyseren en interpreteren van verschillende soorten kwantitatieve en kwalitatieve gegevens. Aanhangers van deze interpretatie van 'mixed methods' geven aan dat kwantitatieve en kwalitatieve methoden als zodanig niet veel van doen hebben met paradigma of wereldvisie en dat dit perspectief daarmee een zuivere benadering is, die niet wordt beïnvloed door verschillen in paradigma en wereldvisie. Critici vinden het te eenvoudig om 'mixed methods research' alleen maar voor te stellen als het gebruik van zowel kwantitatieve als kwalitatieve gegevens of het combineren van twee technieken van gegevensverzameling (bijvoorbeeld enquêtes en interviews) en spreken dan van 'quasi-mixed' (Teddle en Tashakkori, 2006; Creswell en Tashakkori, 2007). Voorbeelden van deze vorm van '(quasi-)mixed method research' op het gebied van accounting zijn genoemd in paragraaf 7.3.5, namelijk: Graham et al. (2005) en Birnberg et al. (1990). Andere voorbeelden betreffen: Mouritsen (1989), die in één onderzoek vier methoden combineert (formele interviews, participant waarneming, een enquête en een beoordeling van formele interne documenten); Lillis en Mundy (2005), die een model ontwikkelen voor geïntegreerd cross-sectional veldonderzoek; en Modell (2005), die ingaat op de implicaties voor de validiteit door triangulatie met name bij integratie van case study en survey-methoden.

2. Methodologie/theorie: volgens deze interpretatie van 'mixed methods' kunnen methoden niet worden gescheiden van het onderzoeksproces waar deze methoden deel van uitmaken en daarom moeten discussies over 'mixed methods' betrekking hebben op het hele onderzoeksproces (filosofische veronderstellingen, onderzoeksvragen, gegevensverzameling, analyse en interpretatie van de onderzoeksresultaten). De 'mixed methods' worden impliciet of expliciet gekoppeld aan een bepaald paradigma. Het onderzoek blijft dus binnen een bepaald paradigma.

Op het gebied van management accounting en financial accounting is er een aantal voorbeelden te noemen. Covalleski et al. (2003) bespreken onderzoek op het gebied van budgettering vanuit drie theoretische perspectieven (economische, psychologische en sociologische theorieën), maar zij stellen uitdrukkelijk (p. 4, 5) dat zij zich beperken tot voornamelijk positivistische theorieën die relatief eenvoudig geïntegreerd kunnen worden en dat zij bepaalde stromingen van sociologisch georiënteerd onderzoek buiten beschouwing hebben gelaten vanwege andere ontologische en epistemologische uitgangspunten. De auteurs stellen dat de bedoelde integratie selectief is binnen het (post)positivistische paradigma, waarbij gebruik wordt gemaakt van inzichten uit verschillende theoretische perspectieven.

In paragraaf 7.3.6 noem ik verschillende onderzoeken waarin een combinatie van archival research en behavioral research wordt bepleit. Dit zijn eveneens onderzoeken binnen het (post)positivistische paradigma.

3. Paradigma: volgens deze interpretatie betreft 'mixed methods' niet alleen de methode of het onderzoeksproces maar de filosofische veronderstellingen die ten grondslag liggen aan het onderzoek.

In de literatuur op het gebied van accounting onderzoek is vooral gewezen op de verschillen tussen de (post)positivistische, interpretatieve, kritische en postmodernistische perspectieven (bijvoorbeeld Chua, 1986; Hines, 1989). Burrell en Morgan (1979) hebben direct dan wel indirect grote invloed gehad op accounting onderzoekers (zie hoofdstuk 3). Burrell en Morgan (1979) stellen dat er sprake zou zijn van incommensurabiliteit tussen de vier door hen onderscheiden paradigma's. Deze stelling betreffende de onverenigbaarheid van (de vier) paradigma's is door verschillende auteurs verworpen (Boland, 1989; Johnson, 1995; Morgan en Smircich, 1980; Tomkins

¹⁴ Creswell en Tashakkori (2007, p. 306, 307) onderscheiden nog een vierde benadering, namelijk een 'bottom-up'-benadering. De noodzaak voor het gebruik van mixed methods doet zich in deze benadering voor gedurende de voortgang van een onderzoeksproject. In een etnografisch onderzoek komen bijvoorbeeld procedures voor bij het verzamelen en analyseren van kwantitatieve en kwalitatieve gegevens; in experimenteel en constructivistisch onderzoek kunnen kwantitatieve en kwalitatieve vraagstellingen en gegevens opkomen (p. 306). Het is niet duidelijk waarom deze auteurs een praktische bottom-up benadering als afzonderlijke benadering noemen. Ook binnen deze benadering is er immers sprake van mixed methods, methodology en/of theory/paradigm.

en Groves, 1983; zie paragraaf 3.2.2). Morgan en Smircich (1980, p. 492) onderscheiden op de 'subjective-objective'-as zes mogelijke posities (zie paragraaf 3.2.3). In bijlage 1 (bij hoofdstuk 3) zijn 'beelden van organisaties' gekoppeld aan 'beelden van accounting' (Boland, 1989). Laughlin (1995, 2004) ontwikkelt een matrix met drie dimensies ('theorie', 'methodologie' en 'verandering') en stelt dat op elk van deze dimensies eigenlijk sprake is van een continuüm (zie paragraaf 3.2.3). In al deze onderzoeken wordt vooral gewezen op de verschillen tussen de perspectieven. Soms wordt pluriformiteit van onderzoek bepleit en soms wordt uitdrukkelijk gekozen voor een bepaalde benadering (b.v. Laughlin, 1995, 2004, die kiest voor een middle-range benadering op alle dimensies van zijn matrix ('methode', 'theorie' en 'verandering') en daarmee uitkomt op de kritische theorie van Habermas. Hopwood (2008, p. 7-9) bepleit integratie van 'design' en 'social science' perspectieven en noemt als voorbeeld het ontwerpen van een 'activity-based cost' systeem, waarbij kennis van organisaties noodzakelijk is voor succesvolle implementatie in organisaties.

In het tijdschrift "European Accounting Review" vond een discussie plaats naar aanleiding van een artikel van Zimmerman (2001) over de stand van zaken met betrekking tot empirisch onderzoek op het gebied van management accounting¹⁵, waarin hij vooral een lans breekt voor de economische (positivistische) benadering van management accounting. Hierop wordt gereageerd door Hopwood (2002), Ittner en Larcker (2002), Luft en Shields (2002) en Lukka en Mouritsen (2002). Het gaat hier echter vooral om kritiek van verschillende auteurs op het positivistische paradigma. Recent verschenen artikelen op het gebied van management accounting waarin gezocht wordt naar overeenkomsten tussen de paradigma's: "straddling between paradigms" (Kakkuri-Knuuttila et al., 2008a, 2008b; Ahrens, 2008; Modell, 2009, 2010; Quattrone, 2000). Maar evenals in de artikelen van oudere datum gaat het voornamelijk om de 'subjective-objective'-as, waarin getracht wordt interpretatieve en functionalistische perspectieven te combineren. Pogingen tot integratie met kritische perspectieven en/of postmodernistische perspectieven zijn er mijns inziens (tot op heden) niet. Kakkuri-Knuuttila et al. (2008a) en Modell (2009, 2010) zoeken naar oplossingen om (post)positivistische en interpretatieve paradigma's in management accounting onderzoek te integreren. Deze artikelen worden besproken in paragraaf 9.3.4.

Er is nauwelijks *empirisch* onderzoek waarin getracht wordt inzichten vanuit verschillende paradigma's te integreren. Een artikel waarin dit wel gebeurt is Brown en Brignall (2007). Volgens Brown en Brignall (2007, p. 34) is accounting heel geschikt om in één onderzoeksontwerp positivistisch en interpretatief onderzoek¹⁶ te integreren omdat in accounting transacties en gebeurtenissen, dus menselijk gedrag, in gecodificeerde vorm worden herleid tot cijfers in de verslaggeving, en dit gedrag op zijn minst gedeeltelijk wordt beheerst door regels, normen en prikkels. De keuzes die gemaakt worden in de constructie van deze codes worden beïnvloed door de politieke voorkeuren van de opstellers en beïnvloeden de verdeling van macht binnen een organisatie en/of in de maatschappij. Brown en Brignall (2007) doen verslag van een onderzoeksproces¹⁷ waarbij twee afzonderlijke teams van onderzoekers met verschillende methodologische oriëntaties en mogelijk met potentieel verschillende doelstellingen werkten. Naast kwantitatieve onderzoeksmethoden (data envelopment analysis) werd gebruik gemaakt van interviews en gedetailleerde case studies, maar er wordt wel gestreefd naar geïntegreerde kennis ('a unified body of knowledge'). Hiertoe worden drie mogelijkheden onderscheiden: de benaderingen vullen elkaar aan, de benaderingen kunnen de onderzoekers uitdagen, het verschil in benadering leidt ertoe dat onderzoekers langs elkaar heen praten omdat onderzoekers uitgaan van verschillende filosofische en politieke 'werkelijkheden' ('complementarity', 'challenge' or 'talk past'). De auteurs gaan in op de filosofische en politieke issues die naar voren kwamen gedurende het onderzoek en concluderen dat, gegeven zelfbewustzijn en reflexiviteit bij de onderzoekers,

¹⁵ Het artikel van Zimmerman (2001) is een commentaar op een artikel van Ittner en Larcker (2001) waarin zij een overzicht geven van de empirische literatuur op het gebied van management accounting.

¹⁶ De auteurs spreken van 'dual-methodology research' (titel artikel), elders van een 'dual method, mixed paradigm research' (abstract artikel).

¹⁷ Het ging om onderzoek naar de kostenefficiëntie van centrale administratieve diensten van Engelse universiteiten. De politieke context is van belang: er moet worden gestreefd naar kostenbesparingen en universiteiten moeten meer verantwoording afleggen.

dit soort onderzoek vanuit verschillende methodologieën/paradigma's voor een groot deel elkaar aanvult en in ieder geval een aantal obstakels wegneemt voor een geïntegreerde theorie.

9.3.4 Mogelijkheid van integratie van paradigma's in accounting onderzoek?

Is een geïntegreerde theorie van accounting onderzoek mogelijk? In de organisatiewetenschap verschenen eerder artikelen over een mogelijke integratie van onderzoek vanuit verschillende paradigma's. Een voorbeeld is Lee (1991), die stelt dat van incommensurabiliteit tussen het positivistische en het interpretatieve paradigma geen sprake is. Hij ontwikkelt een raamwerk waarin drie niveaus van begrijpen worden onderscheiden: het subjectieve begrijpen (de betekenissen van de dagelijkse leefwereld en de manier waarop de subjecten die aan het onderzoek meedoen zich zelf en de wereld om hen heen zien), het interpretatieve begrijpen (de interpretatie door de onderzoekers van het subjectieve begrijpen, met behulp van methoden zoals fenomenologische sociologie, hermeneutiek, etnografie en participant-waarneming) en het positivistische begrijpen (theoretische uitspraken overeenkomstig de regels van de formele logica en de hypothetisch-deductieve methode). Door het onderscheiden van deze 'drie werelden' en de analyse van de cyclische onderlinge relaties tussen deze drie vormen van begrijpen laat Lee zien dat sprake is van overeenkomsten en dat beide paradigma's elkaar aanvullen. In elke iteratie in de cyclische relaties tussen de drie vormen van begrijpen kan de onderzoeker allerlei methoden hanteren. Hiermee wordt de kloof tussen beide paradigma's geherformuleerd als een diversiteit van methoden die kunnen worden ingezet op een wijze dat ze elkaar aanvullen.

Mingers en Brocklesby (1997) bepleiten onderzoek op het gebied van managementwetenschappen door het combineren van verschillende methodologieën, geheel of gedeeltelijk, mogelijk ook vanuit verschillende paradigma's. Zij stellen een paradigma voor als een instrument waarmee naar de werkelijkheid wordt gekeken (bijvoorbeeld een röntgenapparaat of een elektronenmicroscop): elk apparaat geeft een schijnbaar totaal verschillende en incompatibele wereld weer en het bekijken van de werkelijkheid door slechts een instrument biedt een beperkt beeld. De auteurs gaan uit van een raamwerk dat is ontwikkeld door Habermas, waarbij Habermas zich baserend op Searle, drie werelden onderscheidt: de materiële wereld, de sociale wereld en de persoonlijke wereld¹⁸. De persoonlijke wereld is subjectief, de materiële wereld is objectief en de sociale wereld is intersubjectief (door taal). Alle kennis is gerelateerd aan belangen: technische belangen in voorspelling en beheersing, praktische belangen in het ontwikkelen van intersubjectieve betekenis en emancipatorische belangen in het helpen van mensen om zichzelf te bevrijden van de beperkingen van machtsrelaties. Dit komt overeen met de drie belangrijkste paradigma's (de positivistische, interpretatieve en kritische paradigma's). Door op een hoger niveau te redeneren, een metatheorie, kunnen de paradigma's worden gecombineerd, aldus Mingers en Brocklesby (p. 496). Dit leidt tot de verdediging van methodologisch pluralisme. Volgens de auteurs (p. 497) is de belangentheorie van Habermas niet goed in staat om de verschillende paradigma's onder één noemer te brengen vanwege de onverenigbare ontologische posities die worden ingenomen. Zij vinden de structuration theorie van Giddens en het werk van Bhaskar veelbelovender omdat beiden incommensurabiliteit afwijzen. In een raamwerk gebaseerd op Giddens' structuration theory wordt aangetoond dat het niet mogelijk is subjectieve en objectieve elementen te scheiden omdat werkelijkheid voortkomt uit een dialectische wisselwerking tussen structuur en agency (structurele regelmatigheden worden gevormd uit subjectieve betekenissen, en via socialisatieprocessen, slaan structuren dan weer terug op individuele betekenissen)¹⁹. Er kan dan geen sprake zijn van incommensurabili-

¹⁸ Het onderscheid is zuiver analytisch: menselijk handelen omvat in de praktijk alle drie de werelden.

¹⁹ Structuration theory maakt een onderscheid tussen structuur (de abstracte codes die gedrag vorm geven in een sociale omgeving), agency (de intentionele handelingen van zelfbewuste individuen als zij in onderling contact treden met andere individuen in sociale situaties) en systeem. Sociale systemen hebben structuren die fungeren als codes voor sociale handelingen. Mensen (agents) maken gebruik van structuren als zij sociaal handelen. Alle sociale systemen hebben drie dimensies:

- een semantische dimensie: eigenschap van de structuur is *significatie*, dat is de abstracte cognitieve dimensie van sociaal leven waarmee agents communiceren en discussiëren via interpretatieve schema's, met als uitkomst betekenis;
- een machtsdimensie: eigenschap van de structuur is *overheersing*, dat is de mogelijkheid van een sociaal systeem bepaalde uitkomsten te bewerkstelligen, macht uit te oefenen op agenten, omdat men daartoe bepaalde machtsmiddelen heeft, met als uitkomst invloed/macht;

teit. Mingers en Brocklesby (1997), Mingers (2004), Smith (2006) zien in het kritisch realisme de mogelijkheid om interpretatieve en positivistische paradigma's te integreren op het gebied van management informatiesystemen. Klein (2004) is daarentegen van mening dat hermeneutiek en kritische theorie (Habermas) betere mogelijkheden bieden voor onderzoek, maar hij ziet toch mogelijkheden dat kritisch realisme optreedt als katalysator in de methodologische discussie in de sociale wetenschappen door verbreding van het referentiekader van het postpositivisme. Een raamwerk gebaseerd op het kritisch rationalisme van Bhaskar wordt op het gebied van management accounting verdedigd door Brown en Brignall (2007) en Modell (2009). Hierna bespreek ik twee artikelen op het gebied van management accounting, waarin gezocht wordt naar mogelijkheden tot integratie van het (post)positivistische en interpretatieve paradigma. Kakkuri-Knuuttila et al. (2008a) kiezen voor een raamwerk gebaseerd op het sociaal constructivisme en hanteren een 'naturalistische benadering'.

Kader 1: Kakkuri-Knuuttila, M.-L., K. Lukka en J. Kuorikoski (2008a). Straddling between paradigms: A naturalistic philosophical case study on interpretive research in management accounting. *Accounting, Organizations and Society*, 33, 267-291.

Kakkuri-Knuuttila et al. (2008a) refereren aan de indeling van paradigma's door Burrell en Morgan (1979) en gaan nader in op het onderscheid objectivistische versus subjectivistische benadering (zie paragraaf 3.2.2). Zij concentreren zich op de ontologische positie²⁰ van het functionalistische en interpretatieve paradigma. Bij Burrell en Morgan is er sprake van wederzijdse uitsluiting van de paradigma's (incommensurabiliteit) en het interpretatieve paradigma wordt dan getypeerd als 'subjectivistisch'. Kakkuri-Knuuttila et al. (2008a, p. 270) gaan op basis van een representatieve studie op het gebied van management accounting in op twee vragen: 1) in welke mate de tegengestelde aard van het interpretatieve paradigma in relatie tot het functionalistische paradigma daadwerkelijk een rol speelt in de desbetreffende studie²¹; 2) wat de aard is van en wat de verschillen zijn tussen begrijpen en verklaren in interpretatief onderzoek. Zij omschrijven de eigen methodologie als 'naturalistisch', een recente stroming in de wetenschapsfilosofie waarbij wetenschap bestudeerd wordt zoals die 'is' en niet zoals die 'moet zijn' (Kakkuri-Knuuttila, 2008a, p. 271)²². Naturalistisch onderzoek erkent dat er een aanzienlijke kloof is tussen de praktijk van de wetenschapsbeoefening en de eisen die de traditionele (normatieve) wetenschapsfilosofie, in verschillende gedaantes, stelt. Er wordt vermeden a priori bepaalde standpunten in te nemen betreffende rationaliteit, doel van de wetenschap of ontologische uitgangspunten; in plaats daarvan wordt 'contextualisme' en dus toegesneden oplossingen ('local solutions') voor wetenschapsfilosofische problemen (p. 271). Om een interpretatief onderzoek te begrijpen en daarin voldoende diepgang te realiseren, richten de auteurs zich op één enkel interpretatief onderzoek, namelijk de studie van J.F. Dent: *Accounting and organisational cultures: A field study of the emergence of a new organisational reality*" (Dent, 1991)²³. Zij zijn van mening dat het mogelijk is op

- een morele dimensie: eigenschap van de structuur is *legitimatie*, dat is de morele opbouw van sociaal handelen, dus normen en morele verplichtingen, waardoor agenten sancties opgelegd kunnen krijgen als zij zich niet aan de normen houden, met als uitkomst moreel gedrag.

(Zie Macintosh, 1994, pp. 169-181; Macintosh en Scapens, 1990).

²⁰ Burrell en Morgan (1979) onderscheiden: veronderstellingen van ontologische aard (realisme versus nominalisme), veronderstellingen van kennistheoretische (epistemologische) aard (positivisme versus anti-positivisme), veronderstellingen betreffende de menselijke aard, met name betreffende de relatie tussen de mens en zijn omgeving (determinisme versus voluntarisme) en veronderstellingen van methodologische aard (nomothetische versus ideografische methode). Zie paragraaf 3.2.2, met name voetnoten 2 en 3.

²¹ De gebruikelijke kritiek wordt in dit onderzoek omgekeerd. Meestal wordt kritiek geleverd op het functionalistische paradigma die erop neer komt dat een theorie als afspiegeling van een buiten onze kennis bestaande werkelijkheid niet houdbaar is. Kakkuri-Knuuttila et al. (2008a) gaan daarentegen uit van het interpretatieve paradigma en stellen dat men niet kan claimen dat men uitsluitend subjectivistisch te werk gaat. Bovendien, als sprake zou zijn van dualisme, onoverbrugbare tegenstellingen, dan betekent afwijzing van objectivisme dat geen onderzoek meer mogelijk is, dat we geen kennis kunnen verwerven en dat er geen criteria zijn voor waarheid (Grimes en Rood, 1995, p. 162).

²² De auteurs verwijzen naar Giere (2000); bedoeld is Giere (1999).

²³ De studie van Dent betreft een longitudinaal veldonderzoek van een belangrijke culturele verandering in een organisatie.

basis van een enkele case belangrijke kenmerken van interpretatieve studies op het gebied van management accounting te verduidelijken (p. 272). Het onderzoek toont aan dat er weliswaar unieke subjectivistische kenmerken aanwezig zijn in subjectivistische studies, maar dat er ook belangrijke overeenkomsten zijn met meer objectivistische benaderingen. Interpretatieve studies bevatten naast subjectivistische elementen ook objectivistische kenmerken. Zo tonen Kakkuri-Knuuttila et al. (2008a) dat begrijpen ('subjectieve interpretatie') en verklaren heel goed samen kunnen gaan²⁴. In het artikel van Dent (1991) worden volgens deze auteurs (p. 288):

- causale verklaringen gehanteerd (hetgeen past in een objectivistisch perspectief);
- elementen van begrippen volgens een 'emic'-perspectief toegepast, maar tevens wordt duidelijk een 'etic'-perspectief²⁵ (van de externe waarnemer) toegepast;
- patronen van handelingen en betekenissen van inscripties nader geanalyseerd; deze worden in interpretatieve studies vaak gezien als resultaten, het zijn echter slechts tussenresultaten, die nader verklaard moeten worden vanuit de inzichten van de onderzoeker (dat gebeurt ook in het artikel van Dent).

Kakkuri-Knuuttila et al. (2008a, p. 288) concluderen dat onderzoekers in interpretatieve studies geneigd uit te gaan van een zekere mate van realisme; zaken worden intersubjectief (geobjectiveerd) in de interactie tussen mensen en zij suggereren dat sociaal constructivisme een goede beschrijving geeft van de ontologische positie die in veel interpretatief onderzoek wordt toegepast, namelijk een combinatie van subjectivisme (de sociale wereld is het resultaat van menselijk handelen) en objectivisme (indien zaken eenmaal gecreëerd zijn, zijn zij ook werkelijk voor actoren in een zekere tijd en plaats²⁶).

Modell (2009) ontwikkelt een raamwerk op basis van het kritisch realisme van Bhaskar.

Kader 2: Modell, S. (2009). In defence of triangulation: A critical realist approach to mixed methods research in management accounting. *Management Accounting Research*, 20, 208-221.

Modell (2009) presenteert twee kritiekpunten op triangulatie, die hij vervolgens probeert te neutraliseren. De twee kritiekpunten zijn:

- Als onderzoek meer subjectivistische elementen omvat, zoals in de interpretatieve perspectieven, en werkelijkheid wordt gezien als een multidimensionaal en subjectief geconstrueerd door de onderzochte subjecten, dan zijn de betekenissen die worden toegekend aan verschijnselen sterk aan verandering onderhevig. Als triangulatie wordt toegepast doordat onderzoekers validatietechnieken 'importeren' vanuit het functionalistische paradigma dan zou het resultaat wel eens kunnen zijn een uitzonderlijk eclectische combinatie van onderzoekspraktijken met onverenigbare ontologische uitgangspunten (Modell, 2009, p. 210).
- Hieraan gerelateerd is de kritiek dat onderzoekers door triangulatie de bevoorrechte positie krijgen van buiten de werkelijkheid staande en neutrale beoordelaars van multiple, subjectieve visies op de realiteit. Dit past niet in het interpretatieve perspectief. Voorts wordt door veel onderzoekers aangenomen dat empirische gegevens pas betekenis krijgen in het licht van een theorie, waardoor de interpretaties van onderzoekers afhankelijk zijn van de theorieën die zij hanteren. Hoewel dit de mogelijkheid onverlet laat verschillende theoretische raamwerken te hanteren om onderzoeksgegevens te interpreteren kan een dergelijke triangulatie van theorieën nooit leiden tot uitputtende

²⁴ Er wordt vaak (impliciet) verondersteld dat begrijpen van menselijk handelen of van sociale verschijnselen fundamenteel verschilt van het begrijpen van natuurlijke verschijnselen. Deze laatste kunnen worden verklaard door objectieve empirische regulariteiten, terwijl verschijnselen betreffende menselijke intentionaliteit en sociaal gecreëerde betekenissen alleen begrepen kunnen worden via interpretaties.

²⁵ Het 'emic'-perspectief benadrukt het belang van het begrijpen van dingen vanuit het gezichtspunt van de onderzochte subjecten; het 'etic'-perspectief biedt het gezichtspunt van een waarnemer die buiten het onderzoeksobject staat. Een zuiver 'emic'-perspectief zou betekenen dat alleen beschrijvingen worden gegeven van interpretaties zonder theoretische en praktische relevantie (Kakkuri-Knuuttila et al., 2008a, p. 288). Het 'emic'-perspectief past in een interpretatieve benadering, terwijl het 'etic'-perspectief in een positivistische benadering past. Hier blijkt een koof met de praktijk.

²⁶ Zie hoofdstuk 8. Extern realisme van een sociaal geconstrueerde werkelijkheid wordt verdedigd door Searle (1995).

en algemeen geldende conclusies over de ‘werkelijkheid’.

Modell (2009, p. 211, 212) bespreekt twee mogelijke oplossingen voor deze problemen.

- Allereerst de pragmatische benadering. Aangezien specifieke onderzoeksmethoden en theorieën niet noodzakelijkerwijs verbonden zijn met specifieke paradigma's, wordt in de praktijk van het onderzoek veel flexibeler omgegaan met de keuze van methoden en theorieën: de onderzoeksvraag en allerlei praktische omstandigheden zijn bepalend voor de keuze van methoden en theorieën, waarbij voorbij wordt gegaan aan de ontologische en epistemologische kritiek op triangulatie. Er zijn volgens Maxcy (2003) maar weinig pragmatici die de mogelijkheid van een werkelijkheid die bestaat uit tamelijk stabiele sociale relaties afwijzen; dit leidt tot een visie van onderzoekers die actief betrokken zijn bij de constructie van kennis en die geleid worden door theorieën die opkomen door hun interactie met de onderzoekssubjecten en met de onderzoeksgemeenschap waar zij deel van uitmaken. Er wordt in deze pragmatische visie ervan uitgegaan dat een vorm van sociaal onderhandelde overeenstemming over de aard van de werkelijkheid mogelijk is. De validiteit van methoden en theorieën is afhankelijk van ‘wat werkt’ bij het beantwoorden van specifieke onderzoeksvragen in een bepaalde onderzoeksomgeving. Hoewel in deze pragmatische visie het belang van subjectieve betekenissen en de theorie-gebondenheid van empirische waarnemingen wordt erkend, zonder dat de mogelijkheid wordt opgegeven voor het ontwikkelen van tamelijk stabiele theorieën over sociale verschijnselen, is de epistemologische status van deze vorm van pragmatisme te vaag om specifieke regels te kunnen verschaffen voor de validiteit van mixed-methods research, met name het begrip ‘wat werkt’ (‘workability’) is vaag. Modell (2009, p. 212-215) stelt daarom een andere benadering voor, die gebaseerd is op een aangepaste opvatting over triangulatie en die gebaseerd is op het ‘kritisch rationalisme’ van Bhaskar.
- Modell (2009) baseert zich op het ‘kritisch realisme’ van de wetenschapsfilosoof Roy Bhaskar, die

²⁷ Bisbe et al. (2007) tonen aan dat er veel verbeterd kan worden in de methodologische aspecten van accounting constructs. ‘Conceptual specification’ is het proces waarbij onduidelijke en onnauwkeurige begrippen meer specifiek en nauwkeurig worden gemaakt. Zij onderscheiden in navolging van Babbie (2004) de termen ‘construct’ (een theoretische constructie die weliswaar gedefinieerd kan worden, maar niet kan worden waargenomen en daarom in de ‘werkelijkheid’ verankerd wordt via indicatoren, of proxies), een ‘indicator’ (een waarneembare variabele die een waarneembare uiting of een waarneembaar aspect van een construct weergeeft), ‘operationalisatie’ (het ontwikkelen van operationele definities voor indicatoren), ‘operationele definities’ (de exacte definities voor het meten van de indicatoren) en maatstaf (de waargenomen score van een operationele variabele). Een voorbeeld is de relatie tussen de constructen ‘earnings management’ en ‘goed ondernemingsbestuur’, waarbij de onderzoeker misschien verwacht dat goed ondernemingsbestuur leidt tot minder earnings management. Daarbij wordt bijvoorbeeld earnings management gemeten door middel van accrual modellen (operationalisering) en worden verschillende indicatoren (proxies) onderscheiden voor goed ondernemingsbestuur (bijvoorbeeld de corporate governance variabelen: aantal/percentage onafhankelijke bestuurders in een one tier board of directors, aanwezigheid van een auditcommissie, managerial ownership, institutional ownership, investor protection, et cetera). Er is volgens Bisbe et al. (2007) op het gebied van accounting weinig aandacht voor de conceptual specification van de conceptuele constructen. Ten eerste is het noodzakelijk om exact de betekenis van een construct te definiëren door te specificeren wat de tekens zijn voor het al dan niet aanwezig zijn van het desbetreffende construct en welke indicatoren (proxies) hiervoor gebruikt kunnen worden (p. 791). In mijn voorbeeld: wat is de betekenis van earnings management, wat is de betekenis van goed ondernemingsbestuur en met welke indicatoren (proxies) kunnen we dit meten. Een tweede aspect betreffende conceptual specification betreft de aard en de richting van de relatie tussen het construct en de indicatoren. Bisbe et al. (2007, p. 800 e.v.) onderscheiden een reflectieve model en een formative model. Bij een reflectieve model zijn de indicatoren afspiegelingen of uitingen van een construct; causaliteit verloopt van het construct naar de indicatoren. Veranderingen in het construct zullen naar verwachting veranderingen in de indicatoren teweeg brengen. Er is sprake van covariatie tussen de indicatoren, die kan worden toegeschreven aan een gemeenschappelijke oorzaak (dat is het latente construct). In een reflectieve model zijn de indicatoren in beginsel uitwisselbaar en het weglaten van specifieke indicatoren heeft geen invloed op het conceptuele domein en leidt niet tot grote gevolgen in termen van misspecificatie van het construct..

Indien echter een construct gevormd wordt door of wordt afgeleid uit indicatoren die de inherente aspecten van het construct vormen, dan is sprake van een formative model: de waarneembare indicatoren definiëren het niet-waarneembare construct. Causaliteit verloopt van de indicatoren naar het construct en de indicatoren bepalen gezamenlijk de conceptuele betekenis van het construct. In een formative model zijn indicatoren mogelijk niet uitwisselbaar; het weglaten van een indicator die een belangrijk aspect van het construct vormt leidt tot ernstige misspecificatie van het construct (Bisbe et al., 2007, p. 800 vv).

een tripartiete, gestratificeerde ontologie hanteert, d.w.z. die de werkelijkheid opdeelt in drie domeinen van 'werkelijke objecten en mechanismen', feitelijke gebeurtenissen en 'empirische ervaringen'. Modell (2009, p. 212) beschrijft deze domeinen als volgt. De 'werkelijke objecten en mechanismen' zijn grotendeels onafhankelijk van ons bestaan als individuele mensen en worden gekenmerkt door een zekere mate van stabiliteit. Sommige mechanismen zijn menselijke constructies (b.v. sociale en politieke structuren). Mensen kunnen feitelijke gebeurtenissen ervaren die met enige regelmaat worden veroorzaakt door causale krachten die liggen besloten in de mechanismen (bijvoorbeeld afdwingbare macht of concurrentiedruk). Het optreden van dergelijke gebeurtenissen wordt dus bepaald door de onderliggende mechanismen, maar deze gebeurtenissen voltrekken zich niet volgens algemeen geldende causale wetten (die steeds samenvallende of co-variërende gebeurtenissen weergeven), omdat de causale krachten op een complexe wijze op elkaar inspelen en zelfs een tegengestelde werking kunnen hebben. In het domein van de empirische waarnemingen zijn slechts bepaalde tendenties waarneembaar in het plaatsvinden van gebeurtenissen. Dergelijke tendenties moeten echter niet worden geïnterpreteerd als directe afspiegelingen van werkelijke mechanismen of van algemeen geldende wetten, omdat de omstandigheden van causale krachten die bepaalde gebeurtenissen veroorzaken meestal erg contextspecifiek zijn.

Op grond van deze ontologische uitgangspunten erkent het kritisch realisme de problemen in de sociale wetenschappen ten aanzien van een nauwkeurige weergave van een objectieve werkelijkheid. Hoewel mensen slechts een deel van de tendenties die worden veroorzaakt door de causale krachten ervaren, is het volgens het kritisch realisme wel mogelijk te komen tot 'voorwaardelijk stabiele, of contextafhankelijke kennis', ervan uitgaande dat deze altijd weerlegd kan worden. Vooruitgang en validatie van wetenschappelijke kennis geschiedt door een proces van abductie (ook wel retroductie genoemd), waarbij theorieën worden beschouwd als mediators voor het ontdekken van verklaringen; theoretische verklaringen zijn gebaseerd op empirische waarnemingen. Abductie verschilt daarmee van een zuiver inductieve benadering, omdat verondersteld wordt dat waarnemingen theoriegebonden zijn; er bestaat geen waarneming en verklaring los van een theorie. De waarheid van een bepaalde verklaring maakt deel uit van de theorie in plaats van een algemeen geldende uitspraak over de werkelijkheid als zodanig (Modell, 2009, p. 213). Er wordt gezocht naar de contextafhankelijke omstandigheden waaronder een bepaalde verklaring geldig is, in plaats van het zoeken naar correlaties tussen verschijnselen. Abductie verschilt van de hypothetisch-deductieve analyse van Popper (zie hoofdstuk 2) die gericht is op het afleiden van hypothesen uit bestaande theorieën. Net als bij de pragmatische benadering van mixed-methods research, is er in kritisch realisme geen automatische voorkeur voor een bepaalde theorie of methode en is er dus sprake van pluralisme (Modell, 2009, p. 213). Modell (2009, p. 213) geeft aan dat dit in de onderzoekspraktijk een logische gang van zaken is: onderzoek omvat het maken van een inschatting van de verklarende kracht van verschillende theorieën, waarmee een uitspraak wordt gedaan over het bestaan van een mechanisme in een proces van het zoeken naar empirisch bewijs dat een verklaring kan bieden op de voorwaardelijke omstandigheden waaronder een bepaalde gebeurtenis zal optreden. Indien zich verschijnselen die niet worden verwacht, dan wordt gezocht naar alternatieve theorieën die worden geconfronteerd met nieuwe empirische data, mogelijk op basis van andere bronnen en andere methoden. Volgens Modell (2009, p. 213-215) is dit een nuttige benadering voor het verkrijgen van verklaringen met behulp van mixed-methods research.

De epistemologische positie die door Modell wordt ingenomen biedt een grote mate van flexibiliteit in de keuze van methoden en theorieën; er is sprake van pluralisme. Statistische technieken kunnen co-varianties onthullen tussen variabelen, maar die bieden slechts een indicatie van tendenties die voortvloeien uit de causale krachten die in de 'werkelijke mechanismen' zijn ingebed. Dit is volgens het kritisch realisme niet voldoende om causale verklaringen te bieden; hiervoor moeten de voorwaarden waaronder specifieke mechanismen en causale krachten waarschijnlijk specifieke gebeurtenissen genereren diepgaander worden onderzocht (Modell, 2009, p. 213). Diepgaander empirisch onderzoek naar de context-specifieke factoren kan plaatsvinden met behulp van kwalitatieve methoden, die een aanvulling zijn op de statistische analyse. Modell (2009) gaat vervolgens in op de verschillende vormen van validatie en verwijst onder andere naar Bisbe et al. (2007), aandacht vraagt voor accounting constructs²⁷.

Op basis van het voorgaande kan ik nu de vraag beantwoorden of integratie van methoden, theorieën en paradigma's in accounting onderzoek mogelijk is. Voor wat betreft methoden en methodologieën/theorieën kwam in paragraaf 9.3.3 aan de orde dat regelmatig onderzoeken plaatsvinden waarin verschillende methoden en verschillende theorieën worden gecombineerd in één onderzoeksopzet. Triangulatie, in de oorspronkelijke betekenis van Denzin (1978) impliceert dat de validiteit van onderzoeksresultaten kan worden verbeterd door het in één onderzoeksopzet toepassen van meerdere theorieën, meerdere methoden, meerdere onderzoekers of meerdere datasets²⁸. Bij triangulatie is de integratie binnen één onderzoeksopzet essentieel. Het begrip "mixed-methods" heeft een ruimere betekenis: het combineren van kwantitatieve en kwalitatieve onderzoeksmethoden²⁹ en strikt genomen is bij mixed-methods research niet altijd sprake van integratie. In verschillende studies op het gebied van management accounting (Shields, 1997, p. 28; Atkinson et al., 1997, p. 98-101; Birnberg et al., 1990; Ittner en Larcker, 2001; Luft en Shields, 2002) en financial accounting (Graham et al., 2005) wordt integratie van methoden en theorieën (triangulatie) bepleit en toegepast. Het is mogelijk kwantitatieve en kwalitatieve onderzoeksmethoden te combineren en te integreren in één onderzoeksopzet. Toch zijn er zelfs op het niveau van methode en theorie gevaren verbonden aan triangulatie. Er moet sprake zijn van echte integratie; en niet van een stapelen van methoden of theorieën (een eclectische benadering). Triangulatie past in het functionalistische paradigma. Modell (2009) noemt twee mogelijke bezwaren tegen triangulatie indien getracht wordt (post)positivistische en interpretatieve perspectieven te combineren of integreren (zie kader 2). Vanwege verschillen in vooral ontologische en epistemologische veronderstellingen tussen de (post)positivistische perspectieven enerzijds en de interpretatieve, kritische en postmodernistische perspectieven anderzijds lijkt van integratie van paradigma's nauwelijks sprake te zijn. Deetz (1996) merkt op dat triangulatie de werkelijke tegenstellingen kan verhullen³⁰. Het is wel mogelijk verschillende onderzoeksteams vanuit verschillende perspectieven onderzoek te laten verrichten, bijvoorbeeld zoals beschreven door Brown en Brignall (2007). De onderzoeken van beide teams worden echter gestuurd en geïntegreerd door de onderzoeksleders, die zelf ook uitgaan van een bepaalde wereldvisie³¹.

Een paradigma of theoretisch perspectief binnen een bepaalde wetenschap is niet statisch en op een aantal punten zien we convergentie, bijvoorbeeld de reeds genoemde convergentie tussen economische en gedragsmatige perspectieven in accounting onderzoek. Binnen constructivistische perspectieven zijn er verschillende ontologische posities ingenomen, zoals: de sociale werkelijkheid wordt geconstrueerd, maar is even echt als de fysische werkelijkheid; alle werkelijkheid is sociaal geconstrueerd (zie bijlage 4 onder constructivistische perspectieven). Hoewel verschillende filosofen (Giddens, Bhaskar en Habermas) op een andere wijze invulling geven aan de 'drie werelden', wordt in de hierop gebaseerde raamwerken voor multi-method research in ieder geval betwist dat de onderzoeker gedwongen wordt om te kiezen tussen twee tegengestelde visies op de werkelijkheid (Brown en Brignall, 2007, p. 39). Laughlin (1995, 2004) toonde aan dat op de drie assen van de matrix 'theory', 'methodology' en 'change' gedacht moet worden aan een continuüm (zie hoofdstuk 3 en de daar genoemde onderzoeken). De methodologische benadering van Habermas, zoals beschreven in paragraaf 8.3.2, biedt een brede, contextuele benadering van accounting problemen; dit is een van de raamwerken die gebruikt kan worden voor geïntegreerd onderzoek op het gebied van accounting.

De gedachte dat geen sprake is van tegenstellingen (zoals bij Burrell en Morgan, 1979) en de gedachte van 'drie werelden' biedt mogelijk een aanknopingspunt voor integratie van verschillende paradigma's. Ik noem kader 1 en 2 twee artikelen waarin getracht wordt het positivistisch (functionalistische) paradigma en het interpretatieve paradigma te integreren. Kakkuri-Knuuttila et al. (2008a) hanteren een 'naturalistische' benadering (zie kader 1); Modell (2009) hanteert het raamwerk van het kritisch

²⁸ Triangulatie kan betrekking hebben op zowel kwantitatieve als kwalitatieve onderzoeksmethoden, en op de combinatie hiervan.

²⁹ Soms worden de begrippen triangulatie en mixed-methods als synoniemen gehanteerd (bijvoorbeeld Brown en Brignall, 2007).

³⁰ Deetz (1996) vindt onderscheiden als objectief versus subjectief en kwantitatief versus kwalitatief misleidend (zie paragraaf 2.3.7).

³¹ Als twee onderzoekers vanuit verschillende achtergronden gaan samenwerken, dan kan dat voor beiden leiden tot nieuwe inzichten. Bijvoorbeeld het artikel van Tinker en Gray (2003) (zie paragraaf 8.2.2.2, onder A). Anderzijds bleek in een discussie tussen Tinker (1991) en Solomons (1991a, 1991b) dat standpunten (nagenoeg) onverzoenbaar waren (zie paragraaf 8.2.2.1, onder B, punt 4).

realisme (zie kader 2). Vooral bij Modell (2009) heb ik de indruk dat hij met het kritisch realisme een tussenpositie inneemt tussen het postpositivistische perspectief (Popper) en het sociaal constructivistische perspectief en sterker aansluit bij het postpositivistische perspectief. Klein (2004) is daarentegen van mening dat hermeneutiek en kritische theorie (Habermas) betere mogelijkheden bieden voor integratief onderzoek, maar hij ziet toch mogelijkheden dat kritisch realisme optreedt als katalysator in de methodologische discussie in de sociale wetenschappen door verbreding van het referentiekader van het postpositivisme.

Vanwege de grote verschillen vooral in de ontologische en epistemologische uitgangspunten is integratie van onderzoek op het niveau van paradigma's moeizaam. Postmodernistische perspectieven bieden geen aanknopingspunten voor integratie met andere perspectieven. De political economy of accounting en de labor process theorie hanteren dusdanig afwijkende uitgangspunten dat integratie met andere perspectieven mijns inziens nagenoeg onmogelijk zal blijken.

9.4 Mattessich's conditional-normative accounting theory

Met de opkomst van positive accounting theory vanaf de zeventiger jaren van de vorige eeuw is normatief verslaggevingsonderzoek uit de gratie geraakt (zie hoofdstuk 5), terwijl de economische benaderingen sindsdien sterk opkwamen. Economische benaderingen en in mindere mate gedragsmatige benaderingen zijn overheersend in de toptijdschriften in accounting onderzoek. Mattessich (1995a, 1995b, 2002) ontwikkelt een algemene theorie voor accounting onderzoek. Hij doet een poging positieve en normatieve benaderingen met elkaar te verzoenen en presenteert een model onder de titel 'conditional-normative accounting theory and reality'.

De groeiende belangstelling voor ethische en normatieve aspecten van accounting is volgens Mattessich (1995a) een stimulans voor het zoeken naar een empirisch-wetenschappelijke methodologie waarmee normatieve vragen beantwoord kunnen worden. Enerzijds zijn traditionele normatieve theorieën verworpen als onwetenschappelijk, anderzijds worden in positive accounting theory slechts de positieve aspecten belicht. De filosofische en wetenschappelijke betekenis van het woord 'positief' impliceert een theorie vrij van waardeoordelen. Positive accounting theory is gericht op het verklaren en voorspellen van accounting verschijnselen. Accounting heeft eigenlijk alleen een met veel publicaties omringde positieve methodologie, terwijl er geen gelijkwaardige normatieve tegenhanger is. Wij kennen dat wel in andere wetenschappen, zoals positieve en normatieve economie, natuurkunde en toegepaste technieken (engineering), biologie en geneeskunde. Het gaat om de relatie tussen zuivere wetenschap en toegepaste wetenschap.

Mattessich beoogt de kloof te dichten door de methodologische basis te schetsen voor een conditioneel-normatieve accounting theorie. Een dergelijke theorie erkent verschillende doelstellingen van informatie (normen) maar maakt het mogelijk empirisch verifieerbare relaties te formuleren tussen deze doelstellingen en de middelen om deze doelstellingen te bereiken. Zo'n theorie is objectief in zoverre dat de onderliggende waardeoordelen worden geëxpliciteerd en dat empirisch getoetst wordt of de aanbevolen middelen leiden tot de gewenste doelen. Mattessich beoogt een methodologie te ontwikkelen waarin: 1) meer aandacht wordt besteed aan waardeoordelen, 2) theorieën worden gestimuleerd die flexibel genoeg zijn om verschillende uitwisselbare doelstellingen te accepteren, en 3) getracht wordt deze doelstellingen direct te koppelen aan toepasbare middelen.

Dit is een voorbeeld van een algemene theorie van accounting onderzoek.

Mattessich, R. (1995a), Conditional-normative accounting methodology: incorporating value judgments and means-end relations of an applied science, *Accounting, Organizations and Society*, vol. 20, no. 4, pp. 259-284.

Wat wordt verstaan onder de 'werkelijkheid'? Mattessich illustreert dit aan de hand van het zogenaamde 'ui'-model. Werkelijkheid wordt voorgesteld als een hiërarchie, bestaande uit verschillende lagen, elk met zijn eigen kenmerken, waarbij elke diepere laag is ingepakt in een hogere laag. Het is noodzakelijk deze lagen goed te onderscheiden en een bepaalde uitingvorm van de werkelijkheid te typeren als fysisch, sociaal, enz.

De tweede vraag betreft het onderscheid tussen een bepaald segment van de werkelijkheid en de poging om dit segment conceptueel weer te geven. Wij zijn voortdurend bezig de wereld rondom ons conceptueel vorm te geven, door middel van beelden of concepten. Volgens Mattessich is het essenti-

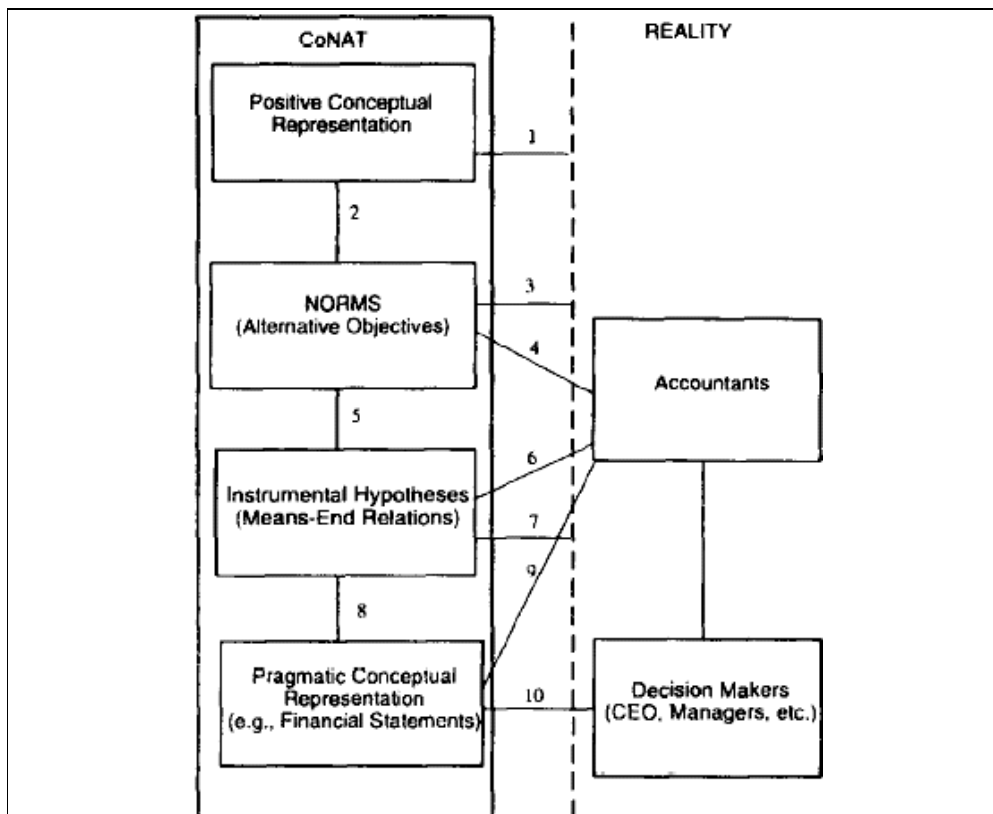
eel te onderscheiden tussen het segment van werkelijkheid dat dient als instrument van de weergave en het segment dat het object van kennis en weergave is. Bij de weergave van sommige delen van werkelijkheid gebruiken we andere delen van de werkelijkheid. Ons bewustzijn van werkelijkheid is gebaseerd op de onderlinge afhankelijkheid van het objectieve en het subjectieve, waarbij het objectieve het subjectieve stap voor stap aanpast. Bovendien is het zo dat de wetenschapper (en de gebruiker van de wetenschappelijke resultaten) niet alleen werkelijkheid weergeeft maar deze ook mede vorm geeft (creëert).

Een jaarrekening is bijvoorbeeld een weergave van werkelijkheid. De jaarrekening kan echter op meerdere manieren werkelijkheid weergeven afhankelijk van gemaakte keuze ten aanzien van waardering, presentatie en gegevensverstrekking (en velen daarvan kunnen voldoen aan de kwalificatie 'getrouw beeld'). Degene die de jaarrekening opstelt (management) en controleert (de accountant) geven een weergave van werkelijkheid. Door het weergeven van een bepaalde werkelijkheid in de jaarrekening wordt de werkelijkheid ook weer beïnvloed. De opstelling van de jaarrekening door het management beïnvloedt de oordeelsvorming door de accountant en omgekeerd. De publicatie van de jaarrekening zal gebruikt worden in de oordeelsvorming en besluitvorming van gebruikers.

De wijze waarop werkelijkheid theoretisch wordt weergegeven is afhankelijk van de opvattingen en gehanteerde veronderstellingen omtrent kennis, fysische en sociale werkelijkheid en de relatie tussen theorie en praktijk (zie hoofdstuk 8).

Weergave en creatie van werkelijkheid kunnen plaatsvinden op verschillende niveaus en op verschillende momenten in de cyclus van de drie P's: proces, presentatie, perceptie. Dit is op het niveau van de onderneming. Daarnaast kan ook het niveau van de maatschappij worden onderscheiden. Interpretatieve, kritische en postmodernistische benaderingen houden zich bezig met de rol van accounting informatie in de maatschappij. Ook dit valt onder de theoretische representatie.

Mattessich (1995a, pag. 276) geeft het volgende schema:

Figuur 9.1: Conditional-normative accounting theory and reality
 Ontleend aan Mattessich, 1995a, p. 276.

De bovenste cel 'positive conceptual representation' omvat de positieve weergave van 'de werkelijkheid', met name onderzoek naar het gedrag van managers, accountants en gebruikers van informatie. Het kan gaan om het onderzoeken van (het verklaren en voorspellen van):

- gedragingen van managers, b.v. onderzoek naar het jaarrekeningbeleid van ondernemingen: waarom kiezen managers voor winstverhogende dan wel winstverlagende stelselwijzigingen?
- gedragingen van gebruikers, b.v. hoe reageren gebruikers collectief (aandelenwaardering) dan wel individueel (oordeelsvorming) op bepaalde verslaggevingsinformatie?
- of om het blootleggen van onderdrukkende en ideologische rol van accounting systemen in bepaalde contexten.

Dit omvat een positieve, interpretatieve of kritische weergave van bepaalde segmenten van werkelijkheid.

De tweede cel 'norms' omvat een scala van waardeoordelen, die met elkaar in strijd kunnen zijn of elkaar kunnen aanvullen. De waardeoordelen leiden tot een hiërarchie van doelstellingen die kunnen worden nagestreefd. Verschillende doelstellingen kunnen met elkaar in strijd zijn. Uit deze waardeoordelen en doelstellingen moet een keuze worden gemaakt voor het vaststellen van een pragmatische weergave van werkelijkheid (de vierde cel).

De derde cel 'instrumental hypotheses' omvat het formuleren van doel-middel relaties op basis van de gekozen normen en uitgangspunten. Kenmerkend voor toegepaste wetenschappen is dat steeds een poging moet worden gedaan de logische kloof tussen positieve uitspraken ('is'-uitspraken of 'will be'-uitspraken) en normatieve uitspraken ('ought'-uitspraken) te overbruggen, dus van beschrijvend naar voorschrijvend. Dit is vaak moeilijk aangezien er meestal geen sprake is van algemeen geldende uit-

spraken, maar van probabilistische uitspraken. Instrumentele hypotheses hebben de vorm van 'conditioneel normatieve uitspraken', dat wil zeggen dat wordt aangegeven: als u doel A nastreeft, dan dient u, gegeven de omstandigheden $x_1 \dots x_n$, middel B te hanteren. Vervolgens kan empirisch getoetst worden in hoeverre het middel voldoet voor het bereiken van het doel.

De vierde cel 'Pragmatic conceptual representation' omvat de pragmatische weergave van werkelijkheid, bijvoorbeeld een jaarrekening. Aan de uiteindelijke weergave liggen verschillende waardeoordeelen en keuzes ten grondslag betreffende (de al dan niet expliciet gekozen) handhavingsdoelstelling, de waarderingsgrondslagen, de verwerkingscriteria, de presentatie en gegevensverstrekking. Management en accountants houden zich bezig met de praktische opstelling en controle van jaarrekeningen en dit leidt tot een pragmatische weergave: een jaarrekening.

Doelstellingen op het gebied van financial accounting kunnen zijn winstmaximalisatie, het creëren van aandeelhouderwaarde, rendementen op aandelen, relevante informatieverstrekking in jaarrekeningen, enz. In de traditionele winstbepaling in Rotterdam is dit uitgangspunt reeds lang verwoord door Brezet en Burgert: different concepts of profit for different purposes. Dit betekende dat, afhankelijk van de keuze van een handhavingsdoelstelling, gegeven bepaalde omstandigheden, gekozen kan worden voor één (of meerdere) winstbepalingsstelsel(s). Hier is reeds sprake van conditioneel normatieve theorievorming. In het onderzoek werd echter niet ingegaan op de achterliggende theoretische representatie van werkelijkheid.

Normatief onderzoek kan mijns inziens niet zonder positief onderzoek naar de achterliggende relaties en veronderstellingen. Normatief onderzoek dient gebaseerd te zijn op een raamwerk van waaruit geredeneerd kan worden en om de relaties en veronderstellingen van dit raamwerk bloot te leggen is positief onderzoek noodzakelijk. Positief onderzoek zonder toepassing heeft ook weinig zin. De resultaten van het positieve onderzoek moeten worden ingebed in een normatieve 'theorie'.

In het model van Mattessich worden positieve en normatieve benaderingen van wetenschap met elkaar verzoend. Het heeft betrekking op de relatie tussen een positieve weergave van de werkelijkheid en een pragmatische weergave van de werkelijkheid, waarbij verschillende analyseniveaus worden gehanteerd. Dit model, nader uitgewerkt zoals hiervoor aangegeven, kan fungeren als een conceptueel kader voor het onderzoek op het gebied van accounting. Nader onderzoek is noodzakelijk naar de wijze waarop de verschillende denkrichtingen passen in dit conceptuele kader en naar de wijze waarop de verschillende onderzoeksbenaderingen elkaar kunnen aanvullen.

9.5 Samenvatting

Accounting theorie is sterk verdeeld. Binnen het functionalistische paradigma (de (post)positivistische perspectieven) heb ik normatieve, economische en gedragsmatige benaderingen onderscheiden. Hoewel deze drie benaderingen grofweg dezelfde ontologische en epistemologische veronderstellingen hanteren, is er verschil van mening over de methodologische veronderstellingen. Normatieve verslaggevingstheorie is uit de gratie geraakt en wordt door velen (ten onrechte) als niet-wetenschappelijk beoordeeld. In de toptijdschriften op het gebied van accounting overheerst de economische benadering, maar er verschijnen ook meer artikelen en nieuwe tijdschriften waarin wordt uitgegaan van een gedragsmatige benadering. In hoofdstuk 7 constateerde ik een tendens dat economische en gedragsmatige benaderingen geïntegreerd worden.

De kloof tussen (post)positivistische perspectieven enerzijds en interpretatieve, kritische en postmodernistische perspectieven anderzijds is veel groter. De criteria op basis waarvan de perspectieven worden onderscheiden moeten echter niet gezien worden als tegenstellingen (bijvoorbeeld objectivistisch tegenover subjectivistisch), maar als een continuüm. De mogelijkheid tussenposities in te nemen doet vermoeden dat het mogelijk is geïntegreerde theorieën te ontwikkelen. Mixed-methods research kan betrekking hebben op het integreren van methoden, methodologieën en paradigma's. Integratie van methoden en methodologieën/theorieën wordt als mogelijk en wenselijk beschouwd. Er zijn in de accounting literatuur pogingen ondernomen om onderzoek vanuit verschillende paradigma's te integreren in één onderzoeksopzet. In twee artikelen wordt een raamwerk (Kakkuri-Knuuttila et al., 2008a en Modell, 2009) gepresenteerd, op basis van een 'naturalistische' filosofie respectievelijk op basis van het kritisch realisme.

Mattessich (1995a, 1995b, 2002) biedt een raamwerk waarin hij aantoont dat positief en normatief onderzoek elkaar kunnen aanvullen.

Hoofdstuk 10: Samenvatting en conclusies

10.1 Inleiding

In empirisch onderzoek in de verslaggevingstheorie (accounting theory) wordt gebruik gemaakt van inzichten uit andere wetenschappen. De verslaggevingstheorie is vooral beïnvloed door andere disciplines zoals de economie, de cognitieve psychologie en in mindere mate sociale theorie. In ‘mainstream’ financial accounting theory ligt de nadruk op kwantitatief onderzoek; vooral in de economische benaderingen van financial accounting theory speelt het zoeken naar statistische verbanden een belangrijke rol: statistische verbanden tussen verslaggevingsgegevens en kapitaalmarktgegevens, waarmee getracht wordt de invloed van financiële verslaggeving op de kapitaalmarkt te onderzoeken en statistische verbanden tussen de keuzen van ondernemingen voor verslaggevingsmethoden en ondernemingsspecifieke kenmerken, waarmee getracht wordt deze keuzen te verklaren. Daarnaast zijn de gedragsmatige benaderingen opgekomen, die de aandacht vooral richten op oordeels- en besluitvorming van gebruikers op de informatie die aan hen ter beschikking wordt gesteld, maar in toenemende mate ook op de oordeels- en besluitvorming van verschaffers van informatie¹. In de gedragsmatige benaderingen wordt voornamelijk gebruik gemaakt van experimenten of wordt gevraagd naar de percepties in enquêtes of interviews. Hoewel er aanwijzingen zijn dat de economische en gedragsmatige benaderingen naar elkaar toegroeien², zijn de verschillen nog groot.

Ook zijn er onderzoekers die zich (tegen de verdrukking in) blijven bezig houden met normatieve verslaggevingstheorie. Zij vragen zich af hoe de financiële verslaggeving eruit zou moeten zien: wat is de beste verwerkingsmethode, waarderingsgrondslag, presentatiewijze en welke additionele gegevens moeten nog worden verstrekt. Hier worden nieuwe verslaggevingsmodellen ontwikkeld. Ik reken ook bepaalde vormen van empirisch onderzoek tot de normatieve verslaggevingstheorie, bijvoorbeeld voor zover hierbij normen ontleend worden aan de praktijk³.

Zoals ik al stelde op de eerste pagina van deze dissertatie hebben normatieve en positieve theorieën elkaar mijns inziens nodig. Om iets te kunnen voorschrijven, moet je eerst weten hoe de wereld in elkaar zit, daarvoor heb je positieve theorieën nodig. Een normatieve theorie heeft een maatschappelijke doelstelling nodig (bijvoorbeeld een meer gelijke verdeling van welvaart) en een doelstellingsfunctie (zoals de specificatie hoe waardering tegen reële waarde bijdraagt aan het verwezenlijken van de doelstelling). Elke verslaggevingskeuze leidt tot efficiency- en verdelingseffecten en aangezien de belangen groot zijn is het moeilijk overeenstemming te bereiken.

In deze dissertatie is naar voren gekomen dat de normatieve, economische en gedragsmatige benaderingen allen uitgaan van een (post)positivistisch perspectief, dat wil zeggen dat uitgegaan wordt van bepaalde wetenschapsfilosofische veronderstellingen, vooral over het bestaan van een objectieve werkelijkheid met vaste onveranderlijke structuren en over de wijze waarop wij deze werkelijkheid kunnen kennen (zie paragraaf 9.2).

Veel onderzoekers op het gebied van de verslaggevingstheorie hebben zich afgekeerd van deze (post)positivistische benadering en nemen hun toevlucht tot sociale theorie. Men beroept zich veelal op een of meer sociaal theoretici voor het ontwikkelen van nieuwe inzichten. Het gaat hier om interpretatieve, kritische en postmodernistische perspectieven op de maatschappij en op accounting. De visies zijn zeer divers en veelal worden op kritische wijze misstanden aan het licht gebracht en wordt ‘aangetoond’ dat verslaggeving daar op zijn minst aan heeft bijgedragen⁴. Sociale wetenschapper als Marx, Braverman, Foucault, Derrida, Habermas, Latour, Searle, Miller en vele anderen worden van stal gehaald om verslaggevingsverschijnselen te analyseren.

De verschillen tussen benaderingen die gebaseerd zijn op de (post)positivistische perspectieven enerzijds en de interpretatieve, kritische en postmodernistische perspectieven anderzijds, zijn groot.

¹ Op het gebied van ‘auditing’, waar de professionele oordeelsvorming door accountants wordt bestudeerd, is de gedragsmatige benadering dominant.

² Dit is geïllustreerd in hoofdstuk 7.

³ Zie hoofdstuk 5.

⁴ Bijvoorbeeld Chwastak en Lehman (2008), die de rol van accounting bij het rationaliseren en normaliseren van geweld en de wijze waarop dit heeft bijgedragen aan de uitbreiding van oorlogshandelingen onderzoeken.

Dat is veelal omdat onderzoekers uit de verschillende kampen uitgaan van een ander wereldbeeld. Zijn deze verschillen te overbruggen?

In hoofdstuk 1 stelde ik dat onderzoekers vaak een eigen jargon, een eigen taalsysteem gebruiken en dat communicatie tussen verschillende denkrichtingen in accounting moeilijk of soms zelfs onmogelijk is. Dat is de aanleiding voor deze studie. De probleemstelling luidt:

Welke verschillende denkrichtingen in accounting onderzoek kunnen worden onderscheiden, hoe kan het geheel van denkrichtingen worden geclassificeerd en geëvalueerd en kunnen de denkrichtingen worden samengevoegd in een algemene of geïntegreerde theorie over accounting onderzoek?

Ik geef eerst een classificatie en evaluatie van denkrichtingen op het gebied van financial accounting onderzoek op basis van wetenschapsfilosofische veronderstellingen die worden gehanteerd. Binnen het functionalistische paradigma (de (post)positivistische perspectieven) heb ik normatieve, economische en gedragsmatige benaderingen onderscheiden. Hoewel deze drie benaderingen grofweg dezelfde ontologische en epistemologische veronderstellingen hanteren, is er verschil van mening over de methodologische uitgangspunten.

De kloof tussen (post)positivistische perspectieven enerzijds en interpretatieve, kritische en postmodernistische perspectieven anderzijds is veel groter. De criteria op basis waarvan de perspectieven worden onderscheiden moeten echter niet gezien worden als tegenstellingen (bijvoorbeeld objectivistisch tegenover subjectivistisch), maar als een continuüm. De mogelijkheid tussenposities in te nemen doet vermoeden dat het mogelijk is geïntegreerde theorieën te ontwikkelen.

Een algemene theorie heeft een grotere reikwijdte dan een meer specifieke theorie. Een algemene theorie voor accounting onderzoek waarin positief en normatief onderzoek worden verbonden is ontwikkeld door Richard Mattessich (1995a, 1995b, 2002). Mijns inziens kunnen in het door Mattessich ontwikkelde model voor een algemene theorie van accounting onderzoek ook de interpretatieve, kritische en postmodernistische perspectieven op accounting worden opgenomen.

Moeilijker is echter de vraag of een geïntegreerde theorie mogelijk is. Een geïntegreerde theorie betreft het combineren/integreren van kwantitatieve en kwalitatieve benaderingen in één onderzoek. Dit wordt ook wel 'mixed methods research' of 'triangulatie' genoemd. Mixed-methods research kan betrekking hebben op het integreren van methoden, methodologieën en paradigma's. Integratie van methoden en methodologieën/theorieën wordt als mogelijk en wenselijk beschouwd. Er zijn in de accounting literatuur ook pogingen ondernomen om onderzoek vanuit verschillende paradigma's te integreren in één onderzoeksopzet. In twee artikelen wordt een raamwerk (Kakkuri-Knuuttila et al., 2008a en Modell, 2009) gepresenteerd, op basis van een 'naturalistische' filosofie respectievelijk op basis van het kritisch realisme. Dit biedt goede aanknopingspunten voor onderzoek.

10.2 Samenvatting en conclusies

In deze studie worden de verschillende denkrichtingen in de financial accounting theory geanalyseerd op basis van de wetenschapsfilosofische veronderstellingen. Daarna wordt bezien of het mogelijk is de verschillende denkrichtingen samen te voegen in een algemene of geïntegreerde theorie over accounting onderzoek. Een dergelijke samenvoeging is gewenst om het hoofd te bieden aan een steeds verder gaande fragmentisering van het onderzoek⁵, om theorie en praktijk met elkaar te verbinden en om 'andere inzichten' (vanuit interpretatieve, kritische en postmodernistische perspectieven) toe te laten in de wetenschappelijke discussie.

Deze studie bestaat uit drie delen:

- In deel I (hoofdstuk 2 en 3) worden de wetenschapsfilosofische veronderstellingen van wetenschappelijk onderzoek besproken.

⁵ Een andere mogelijke 'oplossing' is om alle onderzoek dat ligt buiten het functionalistische paradigma als onwetenschappelijk te verklaren omdat het niet voldoet aan 'de wetenschappelijke methode'. Dan is integratie van verschillende paradigma's niet gewenst.

- In deel II (hoofdstuk 4 tot en met 8) worden de verschillende denkrichtingen op het gebied van accounting onderzoek in kaart gebracht en daarna geanalyseerd.
- In deel III (hoofdstuk 9) wordt onderzocht of een algemene of geïntegreerde theorie voor accounting onderzoek mogelijk is.

In deel I (hoofdstuk 2 en 3) werd het conceptuele kader ontwikkeld.

Hoofdstuk 2 gaat over de wetenschapsfilosofische uitgangspunten van sociaal-wetenschappelijk onderzoek in zijn algemeenheid. Kunneman (1986, p. 10) gebruikt de metafoor van de "waarheidstrechter": "Wetenschappelijke probleemoplossingspatronen functioneren in westerse maatschappijen als een gigantische trechter, een waarheidstrechter. Om welk probleem het ook gaat, deze trechter staat klaar om ze in zijn brede opening op te vangen en zodanig te kanaliseren dat er een rationele, wetenschappelijk verantwoorde oplossing uit de trechter te voorschijn komt. Maar de waarheidstrechter kanaliseert niet alleen. Hij *transformeert* tegelijkertijd de problemen die hij verwerkt. In de trechter bevindt zich namelijk een *filter* dat slechts de *objectiveerbare* aspecten van problemen doorlaat en normatieve, expressieve en ethische aspecten tot een irrationele, onverwerkbare rest reduceert." Kunneman schetst een alternatief voor de waarheidstrechter en de rationaliteitsopvatting die de praktische betekenis daarvan rechtvaardigt. Het alternatief is een brede rationaliteitsopvatting waarin de interdependentie van waarheid, juistheid en authenticiteit op rationele wijze verantwoord kan worden.

In hoofdstuk 2 wordt aan de hand van ontwikkelingen in de wetenschapsfilosofie aangetoond dat de uitgangspunten die ten grondslag liggen aan de gangbare wijze van beoefening van sociale wetenschappen onhoudbaar zijn gebleken. Dit wordt (in navolging van Kunneman) aangeduid als de ondermijning van het 'subject-objectschema'.

De ontwikkelingen in de wetenschapsfilosofie op dit punt werden geschetst in verschillende fasen: het neo-positivisme; Popper; Kuhn/Lakatos; het internalisme/externalisme debat; Habermas' opvatting over brede rationaliteit; en postmodernisme.

- In het neo-positivisme is nog sprake van een sterke verbondenheid tussen de uitgangspunten van het subject-objectschema. De essentie is dat objectieve kennis van de onafhankelijk van de onderzoeker bestaande werkelijkheid mogelijk is en dat wetmatigheden ontdekt kunnen worden. Er is maar één wetenschappelijke methode en toepassing hiervan leidt tot vooruitgang in de wetenschap.
- Als eerste wordt de epistemologische veronderstelling van het subject-objectschema (dat objectieve kennis van de werkelijkheid kan verkregen worden via systematische waarnemingen, die het fundament vormen voor wetmatigheden en theorieën, met behulp waarvan willekeurige verschijnselen causaal verklaard kunnen worden) losgelaten. Het blijkt moeilijk een brug te slaan tussen uitspraken en waarnemingen ('epistemologisch brugprobleem'). Popper ging weliswaar uit van de mogelijkheid van objectieve kennis van de werkelijkheid (waarheid is correspondentie tussen een uitspraak en de werkelijkheid), maar hij erkent dat objectieve kennis alleen kan worden verkregen door overeenstemming onder wetenschappers over de theoretische basis (bepaalde theorieën die onproblematisch worden verklaard). Lakatos (1970b) toont de onoplosbaarheid aan van het 'epistemologisch brugprobleem': uitspraken kunnen volgens hem alleen worden afgeleid uit andere uitspraken, niet uit feiten en hij concludeert: "we kunnen theorieën niet bewijzen en evenmin weerleggen.

De ontologische veronderstelling van het subject-objectschema wordt gehanteerd in het neo-positivisme en door Popper.

- Het ontologische uitgangspunt (dat de werkelijkheid objectief gegeven is, een onveranderlijke structuur heeft en bestaat onafhankelijk van menselijk kennen) en het methodologische uitgangspunt (de regels van de wetenschappelijke methode maken een intern gecontroleerd, rationeel leerproces mogelijk dat tot steeds adequatere kennis leidt van natuur en maatschappij) van het subject-objectschema worden verworpen door Kuhn en Lakatos. Zij laten op grond van een analyse van de dynamiek van de wetenschappen (wetenschapsdynamica) zien dat de feitelijke ontwikkelingen in de wetenschappen niet verlopen volgens een rationeel, intern gecontroleerd leerproces (op basis van het falsificatiebeginsel van Popper). Dan is het ook niet meer zinvol te veronderstellen dat er een objectieve werkelijkheid bestaat die door de wetenschap steeds beter wordt begrepen. Feyerabend

(1979) en Latour en Woolgar (1979) zetten het ontologische uitgangspunt van het subject-objectschema radicaal overboord. Laatstgenoemde auteurs stellen dat feiten sociale constructies zijn: ze *bestaan* niet, maar ze *ontstaan*. Habermas gaat ervan uit dat de werkelijkheid symbolisch voorgestructureerd is. In het postmodernisme wordt gesteld dat de werkelijkheid niet bestaat buiten het 'discours'.

- Het sociaal-filosofische uitgangspunt van het subject-objectschema (het rationeel gecontroleerde leerproces en de wetenschappelijke vooruitgang zijn essentieel voor maatschappelijke vooruitgang, omdat zij tot de accumulatie van ware kennis leiden en zodoende een rationele oplossing van om het even welk probleem mogelijk maken) wordt ter discussie gesteld in het externalisme-internalisme debat. In de wetenschapsdynamica is naar voren gekomen dat de feitelijke ontwikkeling van wetenschappen geleid wordt door interne en externe factoren. Externalisme impliceert dat de ontwikkeling van wetenschappelijke kennis niet wordt gezien als een intern gecontroleerd en rationeel gefundeerd proces, maar dat externe factoren (politieke, economische en culturele factoren) een rol spelen bij de ontwikkeling van wetenschappen. Habermas trekt hieruit de uiteindelijke consequentie en ontwikkelt een brede rationaliteitsopvatting, die niet op een subject-objectschema berust, maar op een subject-subjectschemata.
- Habermas heeft alle veronderstellingen van het subject-objectschemata losgelaten. Op het ontologische vlak gaat hij uit van een symbolisch voorgestructureerde werkelijkheid. Op het epistemologische vlak stelt hij dat kennis wordt gevormd door de begripsmatige ordening van ervaringen met behulp van begrippenstelsels of taalsystemen, die aan verandering onderhevig zijn. Waarheidsaanspraken worden in een discours bereflecteerd, waarbij expliciet de gehanteerde begrippenkaders en taalsystemen ter discussie worden gesteld. Communicatieve overeenstemming over een gemeenschappelijk gedefinieerde werkelijkheid verwijst niet alleen naar een objectieve werkelijkheid, maar heeft evenzeer betrekking op gemeenschappelijk als juist geïnterpreteerde normen en het aanvaarden van de waarachtigheid van de uitingen van de betrokkenen. Op het methodologische vlak hanteert Habermas een brede rationaliteitsopvatting. Rationaliteit betreft het kunnen verschaffen van goede redenen voor handelingen en uitingen (discussie en argumentatie). Rationele argumentatie en gefundeerde overeenstemming zijn niet alleen mogelijk m.b.t. de waarheid van uitspraken, maar ook m.b.t. de juistheid van normen en de waarachtigheid van uitingen. Hij verzet zich tegen de inperking van rationaliteit tot het doelrationeel handelen (gehalveerde rationaliteit). Op het sociaal-filosofische vlak stelt Habermas dat er een voortdurende wisselwerking bestaat tussen wetenschap en samenleving: enerzijds is wetenschap een activiteit die haar wortels heeft in een maatschappelijke context waarvan zij onontkoombaar een normatieve invloed ondergaat; anderzijds staat de hedendaagse maatschappelijke ontwikkeling onder sterke invloed van wat er in en met de wetenschap gedaan wordt. Habermas richt zich tegen de verwetenschappelijking van de samenleving, de sociale technologie. Hij keert zich hiermee vooral tegen Popper.
- Ook in het postmodernisme worden alle uitgangspunten van het subject-objectschemata radicaal overboord gezet: werkelijkheid bestaat niet buiten het discours; de tekst is overheersend en het enige dat bestaat is de pluraliteit van de vertogen; rationaliteit wordt afgewezen omdat deze zelf niet te beredeneren is; en in plaats van de opbouw van een groots, alomvattend filosofisch systeem komt de 'deconstructie': het afbouwen, het aan de kaak stellen van de 'grote verhalen' (de mislukte pogingen om de wereld te verbeteren).

De conclusie die we uit deze ontwikkelingen in de wetenschapsfilosofie kunnen trekken is dat er geen overeenstemming heerst over de wetenschapsfilosofische uitgangspunten die in de wetenschap gehanteerd worden. Er zijn verschillende onderzoeksstromingen te onderkennen, die kunnen worden geclassificeerd op basis van de standpunten die worden ingenomen ten aanzien van de wetenschapsfilosofische veronderstellingen die worden gehanteerd: ontologie, epistemologie, methodologie en sociale filosofie.

Hoofdstuk 3 handelt over de verschillende wijzen waarop sociaal-wetenschappelijk onderzoek, gegeven de wetenschapsfilosofische uitgangspunten, geclassificeerd kan worden. Er kan grote verwarring ontstaan doordat wetenschappers elkaars betekenis-kaders of taalsystemen niet begrijpen. De verschillende betekenis-kaders of taalsystemen worden nader aangeduid door de termen 'paradigma' (of 'perspectief') en 'metafoor', die betrekking hebben op bepaalde gekozen wetenschapsfilosofische veronderstellingen, die als uitgangspunt dienen voor het onderzoek. Metaforen zijn 'sub-paradigma's':

verschillende metaforen vallen onder één paradigma. Metaforen (ook wel 'images' of 'beelden') bepalen voor een groot deel ons denken. De wijze waarop tegen bijvoorbeeld de wereld, de organisatie, menselijk gedrag wordt aangekeken, bepaalt mede de visie op accounting. In bijlage 2 en 3 (bij hoofdstuk 2) worden metaforen van organisaties in verband gebracht met het veronderstelde mensbeeld en met metaforen van accounting. Het betreft hier slechts voorbeelden: het aantal metaforen kan altijd worden uitgebreid. Sommige metaforen zijn zo sterk ontwikkeld dat theorieën/denkrichtingen hierop gebaseerd zijn (bewust of onbewust).

Burrell en Morgan (1979) waren de eersten die het sociaal-wetenschappelijk onderzoek classificeerden in een viertal elkaar wederzijds uitsluitende paradigma's (perspectieven), die gebaseerd zijn op verschillende sets wetenschapsfilosofische veronderstellingen over de aard van sociale wetenschap en over de aard van de maatschappij. Dit model werd bekritiseerd vanwege de te simplistische voorstellingswijze. Latere modellen van Morgan en Smircich (1980), Laughlin (1995), Broadbent en Laughlin (1997) en Baker en Brettner (1997) presenteren een gedetailleerder classificatieschema. Het model van Laughlin wordt door mij aangepast en vervolgens nader 'ingekleurd' door de ontologische, epistemologische, methodologische en sociaal-filosofische veronderstellingen van de verschillende perspectieven, gedetailleerd te analyseren.

De analyse vanuit de wetenschapsfilosofie en de sociale theorie in het conceptuele kader toont aan dat er in de sociale wetenschappen sprake is van verschillende paradigma's, hier aangeduid met 'perspectieven', die door onderzoekers worden gehanteerd. De wetenschapsfilosofische veronderstellingen worden weergegeven voor de volgende perspectieven:

- positivistische perspectieven;
- postpositivistische perspectieven;
- interpretatieve perspectieven, die nader onderverdeeld worden in:
 - fenomenologische en hermeneutische perspectieven, en
 - constructivistische perspectieven;
- kritische perspectieven;
- postmodernistische perspectieven.

Binnen deze perspectieven zijn allerlei posities mogelijk.

In het classificatieschema worden de wetenschapsfilosofische veronderstellingen onderscheiden op het gebied van ontologie, epistemologie, methodologie en sociale filosofie.

De conclusie uit hoofdstuk 3 is dat er verschillende perspectieven kunnen worden onderscheiden afhankelijk van de invulling van de wetenschapsfilosofische uitgangspunten.

Hoofdstuk 2 en 3, en in het bijzonder de hierboven vermelde matrix van perspectieven en wetenschapstheoretische veronderstellingen, beogen daarmee het raamwerk te bieden voor de vragen die gesteld zullen worden ten aanzien van de verschillende denkrichtingen in accounting onderzoek. Voor elk van de denkrichtingen in accounting onderzoek wordt de vraag gesteld: wat zijn de wetenschapsfilosofische veronderstellingen en wat zijn de daaraan gerelateerde methoden van wetenschappelijk onderzoek (zie paragraaf 1.3).

In deel II (hoofdstuk 4 t/m 8) worden de verschillende denkrichtingen geanalyseerd aan de hand van het in deel I gepresenteerde kader.

In hoofdstuk 4 wordt een overzicht gegeven van de verschillende denkrichtingen op het gebied van financial accounting theory, zoals die in de literatuur op het vakgebied tot uitdrukking komen. In dit hoofdstuk wordt aangegeven dat er een groot aantal manieren bestaat om invulling te geven aan de wetenschapsfilosofische veronderstellingen, ook in accounting. Accounting wordt volgens een auteur zelfs getypeerd als een 'multiparadigmatische wetenschap' (Riahi-Belkaoui, 2004). Dit betekent dat er sprake is van een groot aantal verschillende denkrichtingen.

In hoofdstuk 4 werd geschetst wat de belangrijkste ontwikkelingen zijn in onderzoek op het gebied van financial accounting theory. Eerst heb ik een indeling gepresenteerd van verschillende soorten theorieën. Op basis daarvan constateerde ik vanaf de jaren zestig/zeventig van de vorige eeuw drie ontwikkelingen, namelijk:

- de overgang van normatief onderzoek naar empirisch onderzoek (dit wordt wel aangeduid met de 'empirical turn');

- de overgang van syntactische, naar semantische, naar pragmatische theorieën; onder invloed van vooral information economics is de aandacht verschoven naar de wijze waarop verschafters, gebruikers en controleurs van informatie omgaan met financiële informatie, naar de verslaggevingskeuzen, de oordeels- en besluitvorming op geaggregeerd niveau, dan wel individueel of groepsniveau;
- de opkomst van interpretatieve en kritische perspectieven.

Financial accounting theory is sterk beïnvloed door andere wetenschappen, met name de economie, de cognitieve psychologie en de sociale theorie. Voorts wordt steeds meer de nadruk gelegd op kwantitatief onderzoek binnen 'mainstream accounting theory'. Als reactie op de kwantitatieve onderzoeksmethoden van 'mainstream accounting theory' zien we de opkomst van interpretatieve en kritische perspectieven; hier wordt vooral gebruik gemaakt van kwalitatief onderzoek.

Ik concludeer dat er een belangrijke verschuiving heeft plaatsgevonden naar pragmatische theorieën en empirisch onderzoek en een sterke uitbreiding van het onderzoeksgebied van de financial accounting theory. Uit onvrede met mainstream accounting onderzoek zien we de opkomst van interpretatieve en kritische benaderingen in financial accounting onderzoek.

In de daarop volgende hoofdstukken worden deze denkrichtingen op het gebied van financial accounting onderzoek geanalyseerd en beoordeeld (gepositioneerd) op basis van de gehanteerde wetenschapsfilosofische veronderstellingen. Achtereenvolgens komen in de hoofdstukken 5 tot en met 8 aan de orde: normatieve verslaggevingstheorie, economische benaderingen, gedragsmatige benaderingen, en interpretatieve, kritische en postmodernistische benaderingen.

Hoofdstuk 5 gaat over normatieve verslaggevingstheorie. Normatieve theorieën op het gebied van financiële verslaggeving gaan over de vraag of bepaalde transacties of gebeurtenissen al dan niet moeten worden verwerkt in de jaarrekening, en zo ja op welke wijze, welke waarderingsgrondslagen moeten worden gehanteerd, hoe omgegaan moet worden met eventuele waardemutaties, welke additionele gegevens verstrekt moeten worden in de toelichting, op welke wijze deze informatie gepresenteerd moet worden, en welke informatie verder nog verstrekt moet worden, bijvoorbeeld in een operationele en financiële analyse van de financiële positie en de resultaten in het bestuursverslag. Kortom: het gaat over de wijze waarop verwerking, waardering en resultaatbepaling, presentatie en gegevensverstrekking zou moeten plaatsvinden.

Het ontwikkelen van normen voor financiële verslaggeving kan langs verschillende wegen gebeuren. In de loop der tijd waren er de volgende benaderingen:

- Een inductieve benadering: als uitgangspunt dient de verslaggevings**praktijk**; 'goede verslaggeving' wordt afgeleid uit de praktijk en dit wordt eventueel 'gecodeïficeerd' tot algemeen aanvaarde verslaggevingsbeginselen.
- Een deductieve benadering gebaseerd op verslaggevingsbeginselen (**theorie**); 'goede verslaggeving' wordt afgeleid uit een aantal verslaggevingsbeginselen, die vaak als vanzelfsprekende uitgangspunten worden gehanteerd.
- Een deductieve benadering gebaseerd op een conceptual framework (**theorie**): 'goede verslaggeving' wordt afgeleid uit een of meer doelstellingen van financiële verslaggeving, (veronderstelde) informatiebehoeften van gebruikers en kwalitatieve eigenschappen van informatie.
- Een politieke benadering gebaseerd **consensus**; getracht wordt de 'concepts' (conceptual framework) vast te stellen en verslaggevingsstandaarden te ontwikkelen op basis van consensus door middel van een 'due process'.
- Een politieke benadering gebaseerd op **macht**; het conceptual framework en de verslaggevingsstandaarden komen tot stand in een politiek proces, dat in eerste instantie gebaseerd is op democratische overeenstemming, maar waarin bepaalde partijen meer macht hebben dan andere partijen en waarbij lobbygedrag een dominante rol speelt.

De verschillende benaderingen lopen in elkaar over. De geschiedenis heeft aangetoond dat zuiver inductieve benaderingen en zuiver deductieve benaderingen niet werken en dat veelal een combinatie wordt gehanteerd. Een politieke benadering gebaseerd op consensus of macht van bepaalde groepen kan leiden tot inconsistenties of een oneerlijke verdeling van welvaart. In hoofdstuk 5 zijn voorbeelden genoemd van de wijze waarop verslaggevingsstandaarden tot stand zijn gekomen, wat de mogelijke economische consequenties zijn en hoe lobbygedrag heeft plaatsgevonden.

In normatieve verslaggevingstheorie houden onderzoekers zich onder andere bezig met het ontwikkelen van nieuwe verslaggevingsmodellen, nieuwe meetmethoden voor niet-financiële prestatie-indicatoren en er worden voorstellen gedaan voor de verwerking en presentatie van immateriële activa. Hierbij worden de informatiebehoeften van gebruikers meestal als uitgangspunt genomen. Ik constateerde ook dat steeds vaker studies verschijnen waarin de grondslagen van de financiële verslaggeving ter discussie worden gesteld. Dit gebeurt in de discussie over de aanpassing van het conceptual framework van de IASB en FASB over de doelstelling(en) van financiële verslaggeving, over het uitgangspunt van 'decision usefulness', over de reikwijdte van het conceptual framework, over de rapporterende entiteit, over de houdbaarheid van de 'asset-liability view' (de balansbenadering), over de rol van immateriële activa (intellectual capital) en veel andere zaken.

Ik reken ook bepaalde vormen van empirisch onderzoek tot de normatieve verslaggevingstheorie, namelijk het empirisch onderzoek waarin één of meer normen worden afgeleid uit theorie of praktijk van de financiële verslaggeving en waarbij empirisch onderzoek plaatsvindt om te bepalen of aan de normen is voldaan. Voorbeelden van empirisch onderzoek binnen de normatieve verslaggevingstheorie zijn: onderzoek naar de naleving van verslaggevingsregels, onderzoek naar vrijwillige gegevensverstrekking of de kwaliteit van gegevensverstrekking op basis van disclosure-modellen, het afleiden van best practices uit de praktijk, analyse van financiële verslagen (waarbij de cijfers uit de financiële verslaggeving worden aangepast) en onderzoek naar de toepassing van 'earnings management' (in de ruime betekenis) op basis van financiële verslagen (het zoeken naar 'red flags').

Veel onderzoek wordt verricht onder auspiciën van koepelorganisaties van accountants en accountantsorganisaties. Onder andere het Engelse Institute of Chartered Accountants in England and Wales is actief in het ontwikkelen van nieuwe ideeën op het gebied van de financiële verslaggeving.

Ik concludeer dat er grote controverses bestaan over de wijze waarop de financiële verslaggeving er uit zou moeten zien en dat er discussie is over de fundamenteën. De 'oplossing' voor deze vraag wordt bepaald door machtsverhoudingen. Uiteindelijk zullen de IASB en FASB waarschijnlijk komen tot een gezamenlijk conceptual framework en tot (min of meer) geharmoniseerde verslaggevingsstandaarden, zodat wereldwijd één verslaggevingsnorm ontstaat.

In hoofdstuk 6 kwamen de economische benaderingen aan de orde. Ik behandelde de theoretische funderingen van de economische benaderingen van accounting die met name geworteld zijn in de neo-klassieke economie. Langzamerhand zijn de niet-realistische veronderstellingen die ten grondslag lagen van onderzoek tot en met de zestiger jaren van de vorige eeuw losgelaten. Het betreft veronderstellingen dat de beslisser de beschikking heeft over volledige en perfecte informatie, dat informatie kosteloos beschikbaar is, dat er één beslisser is (dan wel een team dat eenduidig besluit neemt) en dat sprake is van een rationeel-economische beslisser en de daaraan ten grondslag liggende veronderstellingen.

Bij capital market-based accounting research geldt als onderzoeksobject de relatie tussen accounting gegevens en gegevens betreffende de kapitaalmarkt. Hier wordt verondersteld dat subjecten economisch rationeel handelen; bovendien wordt niet gekeken naar het feitelijke gedrag van verschafters of gebruikers van informatie, maar naar een afgeleide hiervan, namelijk het geaggregeerde gedrag van marktparticipanten, dat tot uitdrukking komt in kapitaalmarktdata (koersen, liquiditeitscijfers, bid-ask spreads, e.d.).

In de positive accounting theory wordt getracht verklaringen te vinden voor verslaggevingskeuzes (in de ruime betekenis) van het management van ondernemingen. De hieraan ten grondslag liggende theorieën (o.a. agency theory, contracting theory, transactiekostentheorie) gaan weliswaar uit van gedrag van individuen, maar hierbij wordt ook verondersteld dat subjecten economisch rationeel handelen (b.v. dat ieder individu eigenbelang nastreeft). Verslaggevingskeuzes worden op geaggregeerd niveau verklaard op basis van ondernemingsspecifieke kenmerken.

De op de agency theory gebaseerde information economics benadering, waarin bestudeerd wordt waarom individuen (of entiteiten) bepaalde keuzes maken uit een verzameling beschikbare alternatieven en waarbij economische motieven centraal staan, gaat uit van rationeel handelende individuen die nutsmaximalisatie nastreven. De analytische, speltheoretische modellen hebben vaak een hoog abstractieniveau en zijn niet empirisch van aard.

De fundamenteën van de economische benaderingen liggen in de efficiënte markttheorie, de agency theorie en de efficient contracting theorie. Concluderend kan ik stellen dat men in de economische

benaderingen blijft geloven in de werking van markten en andere coördinatiemechanismen, hoewel de veronderstellingen van de neoklassieke theorie niet meer zo rigide worden toegepast. Er is één wetenschappelijke methode, die in essentie behelst dat gezocht wordt naar associaties tussen accounting variabelen en kapitaalmarktvariabelen (bij market-based accounting research) of naar associaties tussen accounting verschijnselen (zoals de keuze van verslaggevingsmethoden, earnings management) en ondernemingsspecifieke kenmerken. Statistische technieken spelen een belangrijke rol. De economische benaderingen zijn dominant in de toptijdschriften op het gebied van accounting.

In de economische benaderingen wordt meestal enigerlei vorm van rationeel economisch handelen verondersteld. In de in hoofdstuk 7 behandelde gedragsmatige benaderingen is de aandacht gericht op de wijze waarop verschaffers, controleurs en gebruikers van accounting informatie tot oordelen en beslissingen komen, of op percepties van deze (groepen van) individuen of organisaties. Hier wordt uitgegaan van 'beperkte rationaliteit' (bounded rationality) en komt de vraag aan de orde hoe (groepen van) individuen of organisaties feitelijk informatie produceren, gebruiken en verwerken, tot welke oordelen of beslissingen zij komen op basis van deze informatie. Tot de behavioral accounting research reken ik ook onderzoek naar de opvattingen van individuen over accounting informatie (dit noem ik perceptieonderzoek). Waar behavioral accounting research zich richt op oordeels- en besluitvorming (ook wel aangeduid als judgment and decision making research) wordt meestal gebruik gemaakt van theorieën uit de psychologie en sociologie. Het doel is beoordeling van de kwaliteit van de oordeels- en besluitvorming en trachten tot verbeteringen te komen. De onderzoeksmethoden die in behavioral accounting research dominant zijn (experimental method, field research en survey research) bieden voordelen voor onderzoek dat relevant is voor regelgevende instanties, omdat hiermee (ex ante) uitspraken kunnen worden gedaan over de verwachte gedragsmatige effecten van het hanteren van bepaalde verslaggevingsmethoden of het verstrekken van bepaalde verslaggevingsgegevens. Er is vooral in experimenteel onderzoek veel aandacht voor de validiteit van het onderzoek.

Een belangrijk verschil tussen de economische benaderingen en de gedragsmatige benaderingen is de wijze waarop empirisch onderzoek wordt uitgevoerd. Onderzoek in de economische benaderingen 'market-based accounting research' en 'positive accounting theory' maakt meestal gebruik van de 'archival method'; hierbij wordt gebruik gemaakt van secundaire bronnen: gegevens die eerder zijn vastgelegd in archieven/databanken en die gegevens kunnen voor verschillende onderzoeksvragen worden gebruikt. In gedragsmatige benaderingen wordt veelal gebruik gemaakt van primaire bronnen, waarbij gegevens door de onderzoeker zelf worden verzameld volgens de experimentele methode, veldonderzoek of survey-onderzoek. In recente literatuur wordt benadrukt dat archival en experimental onderzoek elkaar heel goed kunnen aanvullen.

Ten aanzien van de onderliggende wetenschapsfilosofische veronderstellingen concludeer ik het volgende. Alle hiervoor aangeduide denkrichtingen (normatieve verslaggevingstheorie, de economische benaderingen en de gedragsmatige benaderingen) vallen onder de (post)positivistische perspectieven, voornamelijk omdat zij uitgaan van realisme, d.w.z. de ontologische veronderstelling dat er een werkelijkheid bestaat onafhankelijk van de kennis over de werkelijkheid en de epistemologische veronderstelling dat objectieve kennis van de werkelijkheid verkregen kan worden via systematische waarnemingen, die het fundament vormen voor wetmatigheden en theorieën, met behulp waarvan verschijnselen causaal verklaard kunnen worden. Op grond hiervan wordt het mogelijk geacht de werkelijkheid 'feitelijk' te beschrijven en te zoeken naar verklaringen voor gedrag van mensen en organisaties. Economische en gedragsmatige benaderingen verschillen vooral op het vlak van de methodologie (de gehanteerde methode, de research style en de veronderstelling omtrent de menselijke aard).

De in hoofdstuk 8 behandelde interpretatieve, kritische en postmodernistische benaderingen zijn zeer divers, maar hebben één ding gemeenschappelijk: het afwijzen van het functionalistische paradigma van de (post)modernistische perspectieven. Vooral de idee dat de sociale werkelijkheid objectief gegeven is, los van ons kennen van die werkelijkheid wordt afgewezen. De aandacht voor sociale theorie heeft ertoe geleid dat op een heel andere manier tegen accounting wordt aangekeken: accounting wordt door onderzoekers niet gezien als een instrument voor de neutrale (feitelijke) weergave van economische activiteiten, maar als een 'social and institutional practice' (Hopwood en Miller, 1994). Accounting wordt

gezien als een geheel van activiteiten ('practices'), waarmee gepoogd wordt mensen, processen en organisaties te beïnvloeden om bepaalde doelen te bereiken. Deze accounting activiteiten beïnvloeden (of creëren) en worden ook beïnvloed door de sociale werkelijkheid: zij beïnvloeden bijvoorbeeld de wijze waarop alternatieven worden beoordeeld, de wijze waarop activiteiten en processen vorm worden gegeven en de wijze waarop wij onszelf en anderen zien. Ofwel "accounting is socially constructed and socially constructing". Gemeenschappelijk in deze benaderingen is dat accounting processen, accounting praktijken en het accountantsberoep worden gezien in hun historische, organisatorische, sociale en politieke context. Critical accounting studies onderscheiden zich van interpretatieve accounting studies doordat er sprake is van een actieve politieke agenda: het critical accounting project beoogt mensen bewust te maken van de voorwaarden en gevolgen van accounting technieken en de rol van het accountantsberoep, zoals deze volledig zijn ingebed in moderne maatschappijen, gericht op verantwoorde politieke actie

In hoofdstuk 8 behandelde ik de kritiek op de veronderstellingen van mainstream accounting onderzoek, waarbij Hines (1989) vraagt om een 'major reconceptualisation' van de fundamentele veronderstellingen die als een vanzelfsprekendheid in onderzoek worden gehanteerd in accounting onderzoek. Ik besteedde uitgebreid aandacht aan de kritiek op ontologische en epistemologische veronderstellingen die worden gehanteerd in het conceptual framework-project van de IASB en de FASB, waarin wordt gesteld dat verslaggeving een 'getrouwe weergave' moet zijn van een economische werkelijkheid. Aandacht voor de maatschappelijke aspecten van verslaggeving leidt ertoe dat veel onderzoekers die uitgaan van interpretatieve en kritische perspectieven zich richten op maatschappelijke verslaggeving ('social and environmental accounting and reporting'). Ik geef in hoofdstuk 8 enkele voorbeelden van onderzoek vanuit interpretatieve en kritische perspectieven.

De belangstelling voor sociale theorie heeft geleid tot een aantal verschillende onderzoeksprogramma's, waarbij bepaalde groepen onderzoekers zich aangetrokken voelden tot verschillende onderdelen uit de sociale theorie of zich geïnspireerd voelden door een bepaalde sociaal theoreticus/filosoof. Vooral de theorieën van Marx en Braverman, Habermas, Foucault, Latour, Callon en Searle blijken erg populair en aangegeven is welke rol deze theorieën spelen in accounting onderzoek. Er is sprake van een grote diversiteit aan theorieën en grote verdeeldheid. De conclusie kan worden getrokken dat de belangrijkste overeenkomst is: het afwijzen van het functionalistische paradigma van de (post)modernistische perspectieven.

In deel III (hoofdstuk 9) werden de verschillende denkrichtingen geclassificeerd in het in hoofdstuk 2 en 3 gepresenteerde kader en wordt onderzocht of een algemene (geïntegreerde) theorie ontwikkeld kan worden waarin de verschillende denkrichtingen, met name positieve en normatieve, met elkaar verbonden worden (op een hoger generalisatieniveau). Tevens wordt getracht hierbij enkele opmerkingen te plaatsen ten aanzien van (mogelijke) strategie voor accounting onderzoek.

Accounting theorie is sterk verdeeld. Binnen het functionalistische paradigma (de (post)positivistische perspectieven) heb ik normatieve, economische en gedragsmatige benaderingen onderscheiden. Hoewel deze drie benaderingen grofweg dezelfde ontologische en epistemologische veronderstellingen hanteren, is er verschil van mening over de methodologische veronderstellingen.

De kloof tussen (post)positivistische perspectieven enerzijds en interpretatieve, kritische en postmodernistische perspectieven anderzijds is veel groter. Gelet op het verschil in wetenschapsfilosofische uitgangspunten tussen (post)positivistische perspectieven enerzijds en interpretatieve, kritische en postmodernistische perspectieven anderzijds lijkt het mij moeilijk om op het niveau van paradigma's te komen tot een geïntegreerde theorie voor accounting onderzoek. Vanwege de grote verschillen vooral in de ontologische en epistemologische uitgangspunten is integratie van onderzoek op het niveau van paradigma's moeizaam. Postmodernistische perspectieven bieden geen aanknopingspunten voor integratie met andere perspectieven. De political economy of accounting en de labor process theorie hanteren dusdanig afwijkende uitgangspunten dat integratie met andere perspectieven mijns inziens nagenoeg onmogelijk zal blijken.

De criteria op basis waarvan de perspectieven worden onderscheiden moeten echter niet gezien worden als tegenstellingen (bijvoorbeeld objectivistisch tegenover subjectivistisch), maar als een continuüm. De mogelijkheid tussenposities in te nemen doet vermoeden dat het mogelijk is geïntegreerde theorieën te ontwikkelen. Mixed-methods research kan betrekking hebben op het integreren van methoden, methodologieën en paradigma's. Integratie van methoden en methodologieën/theorieën

wordt als mogelijk en wenselijk beschouwd. Er zijn in de accounting literatuur pogingen ondernomen om onderzoek vanuit verschillende paradigma's te integreren in één onderzoeksopzet. In twee artikelen wordt een raamwerk (Kakkuri-Knuuttila et al., 2008a en Modell, 2009) gepresenteerd, op basis van een 'naturalistische' filosofie respectievelijk op basis van het kritisch realisme. Deze auteurs nemen een tussenpositie in op het continuüm tussen objectivistisch en subjectivistisch onderzoek.

Ik zie daartoe alleen mogelijkheden als het mijns inziens extreme standpunt van het functionalistische paradigma van de (post)positivistische perspectieven wordt losgelaten en als onderzoekers openstaan voor andere vormen van onderzoek. Onderzoekers moeten open staan voor andere (kwalitatieve) onderzoeksmethoden en erkennen dat deze ook waardevolle inzichten kunnen opleveren. De opvatting van sommige onderzoekers dat kwalitatief onderzoek wordt verwezen naar de 'heuristische fase' van het onderzoek (een voorfase van het 'echte' onderzoek) moet worden afgewezen. De hiervoor besproken brede rationaliteitsopvatting van Habermas spreekt mij het meest aan (zie hoofdstuk 2 en 3; Laughlin, 1987, 2004). De methodologische benadering van Habermas, zoals beschreven in paragraaf 8.3.2, biedt een brede, contextuele benadering van accounting problemen; dit is een van de raamwerken die gebruikt kan worden voor geïntegreerd onderzoek op het gebied van accounting. In aanverwante vakgebieden werd onderzoek gepubliceerd waarin verschillende paradigma's worden geïntegreerd. In hoofdstuk 9 wees ik op een studie van Lee (1991), die een raamwerk ontwikkelt waarin drie niveaus van begrijpen worden onderscheiden: het subjectieve begrijpen (de betekenissen van de dagelijkse leefwereld en de manier waarop de subjecten die aan het onderzoek meedoen zich zelf en de wereld om hen heen zien), het interpretatieve begrijpen (de interpretatie door de onderzoekers van het subjectieve begrijpen, met behulp van methoden zoals fenomenologische sociologie, hermeneutiek, etnografie en participant-waarneming) en het positivistische begrijpen (theoretische uitspraken overeenkomstig de regels van de formele logica en de hypothetisch-deductieve methode). Door het onderscheiden van deze 'drie werelden' en de analyse van de cyclische onderlinge relaties tussen deze drie vormen van begrijpen laat Lee zien dat sprake is van overeenkomsten en dat het positivistische en het interpretatieve paradigma elkaar aanvullen. Ik concludeer dat een pluralistische benadering de meeste inzichten zal bieden en ik bepleit flexibiliteit bij het hanteren van theorieën en methoden.

10.3 Onderzoek naar earnings management

In elk van de hoofdstukken 5 tot en met 8 werd, naast de gestelde onderzoeksvragen per denkrichting, één centrale onderzoeksvraag uitgewerkt ter illustratie van de verschillende aard van de onderzoeksvragen in de verschillende denkrichtingen. Deze vraag luidt: op welke wijze wordt in de desbetreffende denkrichting onderzoek gedaan naar de vraag of ondernemingen hun externe verslaggeving op een dusdanige manier vorm geven dat sprake is van 'earnings management' (in de ruime betekenis van het woord).

Illustratie van de verschillende denkrichtingen geschiedde door aan te geven hoe onderzoek op het gebied van 'earnings management' plaatsvindt bij de verschillende benaderingen. Het begrip 'earnings management' wordt in een ruime betekenis gehanteerd (Stolowy en Breton, 2004). Het omvat verslaggevingskeuzen (keuzes van waarderingsgrondslagen, schattingen, gegevensverstrekking, presentatie, keuze van frequentie en timing van publicatie) en reële transacties (keuzes betreffende de structuur en omvang van productie- en investeringsactiviteiten) gericht op het beïnvloeden van de financiële verslaggeving opdat daarmee bepaalde doelstellingen worden bereikt. Earnings management kan betrekking hebben op beïnvloeding van cijfers, maar eveneens op teksten in een toelichting, bestuursverslag of persbericht.

Tot de normatieve verslaggevingstheorie reken ik ook empirisch onderzoek indien hierin een of meer normen worden afgeleid uit de praktijk van de financiële verslaggeving of indien hierin wordt vastgesteld of aan de normen wordt voldaan. Normatief onderzoek naar earnings management heeft bijvoorbeeld het karakter van het zoeken naar indicaties dat de 'economische werkelijkheid' niet goed wordt weergegeven door een onderneming of groep van ondernemingen en dat misleiding van gebruikers heeft plaatsgevonden; dit is de zogenoemde 'accounting analysis' in de financiële analyse van jaarrekeningen. Normatief onderzoek op het gebied van 'earnings management' kan ook betrekking hebben op case study-onderzoek.

Er is veel onderzoek naar ‘earnings management’ vanuit de economische benaderingen. Voor het meten van ‘earnings management’ (in de engere betekenis van resultaatsturing) worden veelal zogenoemde ‘accruals modellen’ gehanteerd. Abnormale verschillen tussen winsten en kasstromen zouden een aanwijzing kunnen zijn voor resultaatsturing. Vragen die vervolgens worden gesteld betreffen associaties tussen bepaalde gebeurtenissen of omstandigheden en resultaatsturing, zoals: heeft de invoering van IFRS geleid tot minder resultaatsturing; leidt een betere corporate governance (beter ondernemingsbestuur) tot minder resultaatsturing; is er sprake van resultaatsturing bij eerste beursnotering of nieuwe emissies; proberen ondernemingen kleine verliezen te vermijden en de winst per aandeel zodanig te beïnvloeden dat deze naar boven afgerond kan worden? Het gaat steeds om het vaststellen van resultaatsturing op geaggregeerd niveau. Er is veel aandacht voor de motieven voor resultaatsturing.

In de gedragsmatige benaderingen zijn de belangrijkste onderzoeksmethoden het experiment en de survey. Op het gebied van earnings management wordt gebruik gemaakt van experimenten, waarin bijvoorbeeld wordt onderzocht wat de invloed is van meer transparantie op het earnings management gedrag van managers, of dat gebruikers earnings management eerder herkennen als sprake is van meer transparantie. In survey-onderzoek wordt bijvoorbeeld gevraagd naar de motieven van het management om flexibiliteit in de verslaggevingsregels te gebruiken of naar de motieven om vrijwillig meer gegevens te verstrekken dan volgens wet- en regelgeving verplicht is.

Bij de interpretatieve, kritische en postmodernistische perspectieven die ik in hoofdstuk 8 besprak is de essentie dat financiële verslaggeving geen objectieve en geen neutrale weergave is van de werkelijkheid, dat (het beeld van) de werkelijkheid dat wordt gepresenteerd een constructie van de mens is. Financiële verslaggeving wordt gezien als een instrument om de werkelijkheid vorm te geven en om bepaalde maatschappelijke structuren te legitimeren. Accounting moet dan ook bestudeerd worden in zijn historische en maatschappelijke context. In die betekenis is alles ‘earnings management’: elke accounting presentatie is een weergave van de mede door deze presentatie geconstrueerde werkelijkheid. Ik noemde voorbeelden van studies over de rol van accounting in sociale conflicten.

Is het mogelijk een onderzoeksopzet te construeren waarin de verschillende perspectieven geïntegreerd worden? Ik zie hiertoe wel mogelijkheden bijvoorbeeld door kwalitatief case study-onderzoek naast kwantitatief onderzoek (bijvoorbeeld via accrual modellen)

Een onderzoeksopzet waarbij het mijns inziens nuttig is om kwantitatief en kwalitatief onderzoek te combineren betreft onderzoek naar earnings management (in de ruime betekenis) bij not-for-profit instellingen, of bij instellingen waar het winststreven gedeeltelijk een rol speelt. Bijvoorbeeld in hoeverre earnings management voorkomt bij ziekenhuizen in Nederland. Hiertoe moet eerst worden onderzocht welke partijen hierbij een rol spelen (zoals de overheid, ziektekostenverzekeraars, toezichthouders), op welke wijze investeringen (bijvoorbeeld nieuwbouw, apparatuur) worden gefinancierd, op welke wijze behandelingen van patiënten worden gefinancierd; in zijn algemeenheid hoe de resultaat- en kasstromen verlopen. Vervolgens moet worden onderzocht welke motieven het management kan hebben om cijfers op enigerlei wijze te beïnvloeden. In de loop der tijd zijn veranderingen doorgevoerd, bijvoorbeeld de invoering van diagnose-behandel-combinaties, de invoering van een nieuwe vergoedingenstructuur voor specialisten. Onderzocht moet worden welke prikkels hierbij een rol spelen. Hiervoor is vooral kwalitatief onderzoek nodig. Indien eenmaal bekend is welke instrumenten door het management gebruikt kunnen worden om earnings management toe te passen, kan ook kwantitatief onderzoek plaatsvinden, naar specifieke posten. Hierbij kan gebruik worden gemaakt van accrual modellen, met name onderzoek naar specifieke accruals.

10.4 Discussie en aanbevelingen

Op basis van mijn studie zijn ‘harde’ conclusies, zoals die voortvloeien uit robuuste statistische analyses⁶ niet mogelijk. Toch zijn er mijns inziens belangrijke inzichten te ontleen aan de bestudering van de omvangrijke literatuur.

⁶ Statistische analyses leiden ook alleen maar tot geldige conclusies binnen strikte voorwaarden. Zie de vele geschriften van Ziliak en McCloskey.

10.4.1 Financiële verslaggeving

Financiële verslaggeving is geen neutrale activiteit (hoofdstuk 5 en met name hoofdstuk 8); er worden keuzes gemaakt die de welvaart van groepen individuen beïnvloeden. Verslaggeving is niet alleen een weergave van de werkelijkheid, door accounting wordt ook een ‘nieuwe’ werkelijkheid gecreëerd.

Aangezien financiële verslaggevingsstandaarden grote invloed hebben op de verdeling van welvaart kan het opstellen van verslaggevings- en controlestandaarden niet worden overgelaten aan het accountantsberoep alleen. Op enigerlei wijze zal politieke controle moeten plaatsvinden. Het huidige proces van totstandkoming van verslaggevingsstandaarden en controlestandaarden van de IASB respectievelijk de IAASB biedt onvoldoende waarborgen voor het totstandkomen van evenwichtige standaarden omdat het merendeel van de reacties komt van het accountantsberoep zelf en van het bedrijfsleven. Andere belangengroepen, bijvoorbeeld werknemers zijn onvoldoende vertegenwoordigd (hoewel verslaggevingsstandaarden en -keuzes belangrijke gevolgen kunnen hebben voor hun welvaart). Andere belangengroepen kunnen ook nauwelijks invloed uitoefenen omdat zij over het algemeen de expertise missen, die verschaffers en controleurs van financiële verslagen wel hebben. Zie hoofdstuk 5.

Accounting is een technologie, een disciplineringsmechanisme, dat in dienst staat van de status quo. Daar is overigens niets mis mee indien u denkt dat “this is the best of all possible worlds”. Zie hoofdstuk 8.

De ‘algemeen aanvaarde’ doelstelling ‘decision usefulness’ die regelgevende instanties hanteren voldoet niet omdat hier eenzijdig de belangen van de kapitaalmarkt worden behartigd; indien men wenst uit te gaan van de gedachte dat (financiële) verslaggevingsinformatie verstrekt wordt ten behoeve van gebruikers van deze informatie, dan zou een ruimer begrip, namelijk ‘accountability’, gehanteerd moeten worden. Accountability heeft betrekking op verantwoord ondernemen en het afleggen van verantwoording daarover aan alle belanghebbenden (inclusief de maatschappij als geheel); het omvat corporate governance (in de ruime betekenis van het woord⁷) en rapportage over economische, sociale en milieuaspecten. Zie hoofdstuk 5.

Het is zeer de vraag of de zogenoemde ‘gebruikers’ van verslaggevingsinformatie wel bestaan. Natuurlijk, de kapitaalmarkt reageert op nieuwe informatie, maar waar reageert de kapitaalmarkt op? In de financiële verslaggeving wordt uitgegaan van *vermeende* informatiebehoeften van *vermeende* gebruikers met een *vermeende* kennis van financiële verslaggeving (zie hoofdstuk 5). Wie bestudeert (nog) een financieel jaarverslag en wie begrijpt het nog? Financieel analisten en de financiële pers baseren zich veelal op persberichten; de kapitaalmarkt reageert op korte termijn, vaak zelfs *voor* het naar buiten brengen van de informatie (bijvoorbeeld een winstcijfer) en dit doet vermoeden dat sprake is van handel met voorkennis⁸. Na de eerste reactie van de kapitaalmarkt is het financiële verslag voor de ‘gebruiker’ (lees belegger) minder interessant als er geen nieuwe informatie meer in staat. Financiële verslagen zijn wel relevant voor fundamentele analyse (door beleggingsanalisten).

Dit betekent *niet* dat financiële verslaggeving kan worden afgeschaft; integendeel, verslaggeving zou veel meer inhoud moeten krijgen langs de lijnen van ‘accountability’, zoals hiervoor geschetst: nuttige informatie voor een grote groep gebruikers. In gecomprimeerde vorm en in evenwicht met de rest van de informatie kan de financiële informatie worden opgenomen in het duurzaamheidsverslag (gericht op ‘accountability’).

Daarnaast moet de technische financiële verslaggeving blijven bestaan en worden gecontroleerd door de overheid of een internationaal opererend controleorgaan.

Wat doen controlerend accountants? Zij verklaren in de accountantsverklaring dat de jaarrekening een getrouw beeld geeft van de omvang en samenstelling van het vermogen en resultaat. Hoe kan dat? Aangezien er (enige) flexibiliteit is in verslaggevingskeuzen zijn er in ieder geval verschillende getrouwe beelden mogelijk (Knoops, 2002). In hoofdstuk 8 blijkt dat financiële verslaggeving een sociale constructie is: interpretatieve, kritische en postmodernistische perspectieven zijn het op dit punt eens. Als controlerend accountants een dergelijke verklaring afgeven dan is deze op zijn minst geclausuleerd: er is sprake van een getrouw beeld, gegeven de toegepaste verslaggevingsbeginselen.

⁷ Corporate governance betreft ‘goed ondernemingsbestuur’. In de bestaande corporate governance codes is er nauwelijks of geen aandacht voor de relatie met werknemers. Weliswaar is een en ander geregeld in allerlei wettelijke bepaling, bijvoorbeeld omtrent ondernemingsraden.

⁸ In hoofdstuk 5 en 8 wijs ik op het ‘spel’ dat het management van ondernemingen en financieel analisten spelen.

Als financiële verslaggeving een sociale constructie is, dan kan er geen sprake zijn van onafhankelijkheid van accountants. Er is sprake van een ‘spel’ tussen management en accountant⁹. Als financiële verslaggeving verworpen is tot technologie dan is consistentie in de toepassing belangrijk. Het valt te overwegen de financiële verslagen te laten controleren door de overheid in plaats van door accountantsorganisaties¹⁰. Alle accountants zouden dan in overheidsdienst komen. Als ondernemingen wereldwijd op uniforme wijze IFRS moeten toepassen en accountants de bijbehorende controlestandaarden van de IAASB moeten hanteren, dan is het gewenst dat alle ondernemingen die IFRS toepassen op dezelfde wijze gecontroleerd worden. Ik ben het eens met Bindenga (2005) die oprichting van een Europees (of liever wereldwijd) internationaal orgaan bepleit dat toeziet op uniforme toepassing¹¹.

10.4.2 Accounting onderzoek en wetenschapsbeleid

In hoofdstuk 8 is naar voren gekomen dat naast mainstream accounting onderzoek veel vormen van kwalitatief onderzoek bestaan. Het methodenmonisme van mainstream accounting wijs ik af. In plaats daarvan pleit ik voor pluralisme en toepassing van ‘mixed methods’.

In veel onderzoeksscholen wordt een ranking gehanteerd van tijdschriften. Op zich zijn kwaliteitscriteria (bijvoorbeeld citatiescores) prima, maar er moet ruimte zijn voor kwalitatief onderzoek. Op het gebied van financial accounting theory ligt de nadruk meer op de robuustheid van de toegepaste statistische methode, dan op rijkdom aan theoretische inzichten.

Beleid in sommige onderzoeksscholen is veelal gericht op internationale publicaties, waardoor veel onderzoekers ter bevordering van hun carrièrekansen verleid worden zich te richten op de eisen van ‘toptijdschriften’ (vooral de Amerikaanse tijdschriften). Beoordeling van wetenschappers vindt veelal plaats op basis van scores in gezaghebbende tijdschriften (‘box ticking’) in plaats van op creativiteit en samenwerking binnen onderzoeksgroepen (Hopwood, 2009). Hoerdoor wordt een ‘governable researcher’ gecreëerd. Waar je verwacht dat onderzoekers op universiteiten onafhankelijk en onbaatzuchtig onderzoek verrichten naar maatschappelijk relevante onderwerpen, zie je steeds meer kleine zelfstandigen die streven naar zo veel mogelijk artikelen, waarbij snel ‘scoren’ voorop staat. Dit kan leiden tot ‘excessen’ waarbij onderzoekers ondernemingen onderzoeken die beursgenoteerd zijn in de Verenigde Staten omdat daarvoor uitgebreide databases voorhanden zijn. Bij een aantal onderzoeken op het gebied van financial accounting theory kan ik mij niet aan de indruk onttrekken dat het onderzoek is gericht op statistische en econometrische methoden, waarvoor toepassing wordt gezocht in accounting. In plaats van ‘theory in search of methods’ is er dan sprake van ‘methods in search of theory’.

10.5 Beperking van het onderzoek

Aan het eind van deze studie is enige zelfreflectie op zijn plaats. Ik heb getracht te beschrijven wat de wetenschapstheoretische veronderstellingen zijn die impliciet dan wel expliciet door onderzoekers op het gebied van accounting worden gehanteerd. Mijn studie betreft onderzoek over accounting onderzoek, een soort antropologie. Ik heb daarbij gebruik gemaakt van de artikelen, boeken en rapporten die door de onderzoekers zijn gepubliceerd; dat is mijn empirisch materiaal. Mijn onderzoek betreft dus ‘archival research’. Ik heb mij ‘afstandelijk’ opgesteld: ik heb mij ‘buiten’ de partijen (de praktijk van accounting onderzoek) geplaatst en doe uitspraken over de veronderstellingen die in het onderzoek gehanteerd worden. Ik heb geprobeerd om een ‘zo nauwkeurig mogelijke’ beschrijving te geven van het accounting onderzoek in de verschillende denkrichtingen. Ik ben mij bewust van de subjectieve keuzes die ik voortdurend heb gemaakt; telkens is sprake van een subjectieve interpretatie. De ‘afstandelijkheid’ van de onderzoeker duidt op een postpositivistische benadering.

⁹ Een controlerend accountant is wel eens getypeerd als een ‘speelruimteadviseur’ (Izeboud, 1992/2002).

¹⁰ Voor niet-IFRS-ondernemingen is ‘samenvatting’ met de fiscale jaarrekening dan een mogelijkheid.

¹¹ Bindenga (2005) bepleit de instelling van een internationaal controleorgaan. Achten (2006) is het niet met hem eens vanwege de vele problemen die dit tot een utopie maken. Wereldwijd is uiteraard het beste. Het is niet wenselijk dat er bijvoorbeeld afwijkende Europese IFRS en Australian IFRS ontstaan.

Een andere mogelijke benadering is zelf participeren in onderzoeksgroepen en bestuderen hoe deze onderzoeksgroepen feitelijk te werk gaan. Dit wordt wel een naturalistische benadering genoemd.

Bijlagen

Bijlage 1: Classificatie

Classificatie is het indelen in groepen, ook wel klassen genoemd. Objecten die gelijk of gelijksoortig zijn worden in een bepaalde groep ingedeeld. De klassen dienen elkaar wederzijds uit te sluiten en de objecten moeten alle (kunnen) worden ingedeeld in één bepaalde klasse. Veel auteurs hanteren de begrippen 'typologie' of 'taxonomie' als synoniem voor 'classificatie(schema)' (bijvoorbeeld de typologie van bedrijfshuishoudingen met betrekking tot bestuurlijke informatieverzorging, door Starreveld; de taxonomie van accounting theorieën door Knoops, 1993a).

In deze studie houd ik mij bezig met classificatie.

De vorm van classificatie

Classificatie kan verschillende vormen aannemen. Als geënclassificeerd wordt op basis van één kenmerk is classificatie eenvoudig, bijvoorbeeld: een tweedeling of rangschikking (het bepalen van een volgorde). Als geënclassificeerd wordt op basis van meerdere kenmerken, dan kan dit geschieden:

- 1) sequentieel (door systematisering in de vorm van een hiërarchie) of
- 2) simultaan (door het onderscheiden van dimensies)

ad. 1: sequentieel

Classificatie kan plaatsvinden in de vorm van een hiërarchie, waarbij een klasse nader wordt onderverdeeld in sub-klassen en eventueel in sub-subklassen, enz. (bijvoorbeeld de Standaardbedrijfsindeling van het Centraal Bureau voor de Statistiek en de indeling van levende wezens en van planten door Linnaeus). Bij deze vorm van classificatie worden de indelingscriteria in volgorde (sequentieel) toegepast (activiteiten worden achtereenvolgens ingedeeld in een bepaalde sectie, sub-sectie, afdeling, groep, klasse en/of sub-klasse; dieren en planten worden ingedeeld in families, genus, species). Een hiërarchische classificatie kent verschillende niveaus van indeling.

ad. 2: simultaan

Een andere vorm van classificatie is de matrixclassificatie. Bij deze indeling worden de indelingscriteria gelijktijdig (simultaan) toegepast. Een matrixclassificatie veronderstelt verschillende indelingscriteria op hetzelfde niveau. De statistische techniek 'multidimensional scaling' bijvoorbeeld, gebruikt twee of meer kenmerken van objecten op verschillende assen om zo clusters te ontdekken van elementen met soortgelijke (combinaties van) kenmerken. Voorbeelden zijn positioneringsmappen, zoals die gebruikt worden op het vakgebied commerciële beleidsvorming (bijvoorbeeld een positionering van winkeltypen in de detailhandel op basis van breed/smal assortiment, hoge/lage prijzen) en de door mij in hoofdstuk 2 te bespreken indeling van sociale theorievorming door Burrell en Morgan.

Bij 'morphological structuring' wordt een opsomming gegeven van een aantal kenmerken met een daarbij gevoegde indeling in klassen.

De keuze van kenmerken op basis waarvan geënclassificeerd wordt

Een classificatie is niet theorie-vrij. Aan elke classificatie ligt, impliciet dan wel expliciet een indelingscriterium ten grondslag. De vraag doet zich dan voor op welke wijze de criteria op grond waarvan wordt ingedeeld in de verschillende klassen zijn verkregen. Roberts (1995, pp. 644-660) onderscheidt vijf (hoofd)benaderingen voor de keuze van indelingscriteria.

- Essentialistisch: het zoeken naar de essentie van de in te delen objecten en het afleiden van te onderscheiden kenmerken; hierbij wordt meestal gekeken naar de wijze waarop het object functioneert (deductieve benadering). Maar op basis waarvan kan de essentie van iets worden onderscheiden? Bij een essentialistische begripsopvatting wordt uitgegaan van de overtuiging dat een begrip 'het wezen' ofwel de essentie van het gekende weergeeft en dus dat alles een wezenheid of essentie bezit (Rijk, 1981, p. 23). Deze methode is expliciet en impliciet in verschillende wetenschappen toegepast.
- Integraal: het zoeken naar algemene overeenkomsten op basis van statistische technieken met behulp van clusteranalyse-methoden (inductieve benadering). De technieken zijn gebaseerd op de idee dat een systeem van correlaties tussen kenmerken kan worden gereduceerd tot een geringer aantal dimensies. Indien men redeneert dat sommige kenmerken belangrijker zijn dan andere, is wellicht een weging van de kenmerken vereist, met het gevaar dat men in feite weer vervalt in een essentialistische benadering,

die alleen wat wordt opgesierd met statistische technieken. Roberts (1995, pp. 648, 649, 661) concludeert:

- dat deze benaderingen zich ten onrechte beroepen op een grotere mate van objectiviteit vanwege de toepassing van statistische technieken; subjectiviteit kan op velerlei wijzen optreden, bijvoorbeeld door de keuze van de kenmerken op basis waarvan classificatie plaatsvindt, de keuze van de 'afstanden' tussen de klassen en de specifieke cluster-techniek die wordt toegepast,
- dat deze benaderingen misleidend kunnen zijn indien statistische abstracties worden vereenzelvigd met werkelijk bestaande entiteiten (= reification fallacy); het enige dat de samenvoeging betekent is dat er een klasse van statistische abstracties is die zijn gedefinieerd door statistische kenmerken die de leden van die klasse delen, en
- dat er sprake is van een cirkelredenering: enerzijds is de ratio van deze benadering dat een clusteranalyse kan worden gebruikt om algemene overeenkomsten aan te tonen tussen een aantal objecten om op deze wijze tot een classificatie te komen; anderzijds hebben wij geen opvatting over 'algemene overeenkomsten' die niet afhankelijk zijn van de toegepaste techniek.

Het zoeken naar algemene overeenkomsten op basis van statistische technieken (clusteranalysemethoden) is een methode die meer belooft dan zij kan waarmaken (Roberts, 1995, p. 649).

- Diachronisch: het traceren van patronen van divergentie (uiteengroeien) en convergentie (naar elkaar toegroeien). Hier wordt een tijdsdimensie in de classificatie meegenomen en dit is zelf een kenmerk. Roberts (1995, p. 649) merkt op dat deze benadering in zekere zin ook essentialistisch is: de essentie (het wezen) van een object is nu niet wat het zelf is, maar veeleer hoe het object geworden is tot wat het is.
- Set-theoretisch: het omzeilen van het probleem van het identificeren van onderscheidende kenmerken en het zoeken naar andere wijzen voor de beoordeling van verschillende classificaties. Een goede classificatie moet consistent zijn, moet volledig zijn, de klassen moeten elkaar uitsluiten en er moet sprake zijn van 'hiërarchische integriteit' (d.w.z. een goede onderverdeling). Nog afgezien van het feit dat wel vraagtekens gezet kunnen worden bij deze beoordelingscriteria (zie Roberts, 1995, pp. 653-659) moet worden aangegeven dat bij deze benadering geen richtlijnen worden gegeven voor de feitelijke keuze van indelingscriteria.
- Archetypisch: variant op de essentialistische benadering, waarbij wordt gesteld dat de basis voor het onderscheiden van kenmerken niet hoeft te liggen in de overeenkomsten in of verschillen tussen die kenmerken als zodanig, maar veeleer in overeenkomsten of verschillen in de relatie tussen deze kenmerken (hetgeen op zich ook een kenmerk is), met andere woorden het structureren van de objecten is de essentie. Deze benadering wordt gevonden in de systeemtheorie.

Een variant wordt ook gezien in de term 'ideaaltype'. Het betreft een abstracte extrapolatie van bepaalde kenmerken van objecten. Roberts noemt als voorbeeld het concept 'markteconomie' en 'planeconomie' als ideaaltypen. Bij de indeling van objecten kan worden gekeken in hoeverre afwijkingen bestaan van de ideaaltypen. Doty en Glick (1994, p. 232) noemen dit een typologie, en zij noemen de vijf typen organisatiestructuur van Mintzberg, die zouden moeten leiden tot maximale effectiviteit, en de drie typen van strategie van Porter, die zouden moeten leiden tot een maximaal concurrentievoordeel.

Bijlage 2: Metaforen van organisaties (Morgan) en van accounting (Boland)

Beelden (metaforen) van organisaties		Mensbreed	Beelden (metaforen) van accounting
<p><i>Organisaties als machines</i>: onderneming als productiefunctie (Morgan, 1986/1992, hoofdstuk 2). In deze mechanistische metafoor ligt de nadruk op efficiëntie, effectiviteit, voorspelbaarheid (programmering), hiërarchie en (arbeids)specialisatie. De aandacht richt zich op het intern functioneren van de organisatie. De organisatie wordt gezien als een samenstel van delen.</p> <p>De machine-metafoor kan succesvol zijn in die situaties waarin ook een machine kan functioneren, d.w.z. in een stabiele omgeving, duidelijke taken die uitgevoerd dienen te worden.</p> <p>Beperkingen: een slechts aanpassingsvermogen aan veranderende omstandigheden; een hersenloze, interne verantwoordelijkheid afschuivende bureaucratie; overheersing van de (eigen) belangen van werknemers (onderling concurrentie) boven die van de organisatie; en bedreiging van de menselijke waardigheid, vooral in de lagere echelons van de hiërarchie van de organisatie.</p> <p>Belangrijke scholen: de klassieke managementtheorie (Fayol) en scientific management (Frederick Taylor).</p>		<p>De ontwikkeling van menselijke vaardigheden wordt eerder beperkt dan bevordert; getracht wordt mensen te vormen naar de vereisten van de mechanistische organisatie, in plaats van bij het bouwen van de organisatie uit te gaan van hun sterke kanten en mogelijkheden. Mechanistische benaderingen stellen de organisatie in staat om bepaalde vormen van macht en toezicht te vergroten en in stand te houden. Vgl. Morgan, 1992, p. 36.</p> <p>Morgan/Smircich: 'man as a responder'.</p> <p>Aandacht voor behoeften van de mens (Hawthorne experimenten, Maslov).</p> <p>Morgan/Smircich: 'man as an adaptor'.</p>	<p><i>Accounting als registratiemiddel, accounting als historische weergave</i>.</p> <p>Financial accounting: Accounting heeft als functie het op objectieve, betrouwbare wijze registreren van feiten en gebeurtenissen. In de financiële verslaggeving ligt de nadruk op het afleggen van verantwoording over het gevoerde beleid.</p> <p>Management accounting en control: Management accounting en control-systemen zijn gericht op budgettering, standaardkostenrekening, verschillenanalyse, feedback informatie en het verantwoorden stellen van mensen voor de afwijkingen van standaarden.</p>
<p><i>Organisaties als organismen</i> (Morgan, 1986/1992, hoofdstuk 3). Aandacht voor de relaties tussen organisaties en hun omgevingen. De organisatie wordt gezien als een open systeem (bestaande uit voortdurende processen), dat primair gericht is op overleven en het zichzelf aanpassen aan de omgeving. Er is aandacht voor de behoeften van mensen in de organisatie, er zijn verschillende 'typen' organisaties mogelijk en er wordt gewezen op het belang van innovatie.</p> <p>Beperkingen: het is misleidend te suggereren dat organisaties zich moeten 'aanpassen' aan hun omgeving (contingentietheorie); de organisatie wordt gezien als een functionele eenheid, waardoor er onvoldoende aandacht is voor de onderlinge, functionele afhankelijkheid.</p> <p>Belangrijke scholen: systeemtheorie, contingentie theorie, socio-techniek, organisatie-ecologische benadering.</p>		<p><i>Accounting als weergave van de actuele economische werkelijkheid</i>.</p> <p>Financial accounting. Aangezien huidige en toekomstige prijzen het gedrag van de onderneming beïnvloeden, wordt informatie in de jaarrekening gevraagd op basis van waarden, zoals vervangingswaarde, opbrengstwaarde of economische waarde. Er is discussie over het 'juiste' winstbegrip.</p> <p>Er is weinig aandacht voor verschillen in informatiebehoeften bij verschillende groepen van gebruikers van jaarrekeningen.</p> <p>Management accounting en control. Accounting systemen moeten zich kunnen aanpassen aan veranderingen in de organisatie en moeten externe omgevingsfactoren registreren. Het succes van de organisatie is mede afhankelijk van de mogelijkheid om het accounting systeem aan te passen aan interne en externe omstandigheden.</p>	

Beelden (metaforen) van organisaties	Mensheid	Beelden (metaforen) van accounting
<p><i>Organisaties als hersenen</i> (Morgan, 1986/1992, hoofdstuk 4). Aandacht voor informatieverwerking, leren en intelligentie. Flexibiliteit, weerstandsvermogen, inventiviteit en zelfregulering worden gestimuleerd.</p> <p>Bij de organisatie als informatieverwerker gaat het om de vraag hoe de organisatie omgaat met de complexiteit en onzekerheid van de omgeving. Organisaties zijn informatiesystemen, communicatiesystemen en besluitvormingssysteem. Organisaties kunnen nooit volledig rationeel zijn, omdat hun organisatieleden beperkte mogelijkheden tot informatieverwerking hebben. De 'behavioral theory of the firm' beschrijft het gedrag van een organisatie door middel van een verzameling beslissingsregels die door de onderscheiden participanten (individueel of groepsgewijs) worden gevolgd ter zake van het formuleren van doelstellingen, het zoekgedrag en het keuzegegedrag (Bouma en Van Helden, 1994, p. 40).</p> <p>Bij de organisatie als holografisch systeem zijn de capaciteiten die nodig zijn voor het geheel, ook in alle delen aanwezig, waarbij de mogelijkheid bestaat dat het systeem iets leert, zichzelf bijstuurt en compleet functioneert, zelfs als bepaalde delen niet optimaal functioneren of worden verwijderd (Morgan, 1992, p. 92). In de organisatie wordt zelfregulatie gestimuleerd door te pogen (her-senachtige) redundantie te creëren door het geheel in haar delen te verwerken: werknemers beherrschen meer taken dan alleen de taken waarvoor zij in hoofdzaak worden ingezet en zijn dus uitwisselbaar.</p> <p>Deze beelden dragen bij aan ons begrip van de lerende organisatie en het vermogen tot zelforganisatie, het doet ons inzien hoe strategisch management zodanig kan worden ontworpen dat het leren leren wordt ondersteund, en hoe de beperkte rationaliteit kan worden overwonnen (Morgan, 1992, pp. 102, 104).</p> <p>Beperkingen: er is het gevaar dat belangrijke tegenstellingen tussen de vereisten van leren en zelfregulering enerzijds en de realiteit van macht en toezicht anderzijds over het hoofd ziet.</p> <p>Onderschatting van de noodzakelijke tijdovende normverandering.</p> <p>Belangrijke scholen: behavioral theory of the firm</p>	<p>Centraal staat het concept van de begrenste rationaliteit: mensen handelen op grond van onvolledige informatie over mogelijke handelwijzen en de gevolgen daarvan, kunnen slechts een beperkt aantal alternatieven onderzoeken, en zijn niet in staat om nauwkeurige waarden aan uitkomsten toe te kernen. Men kan hooguit een beperkte mate van rationaliteit bereiken.</p> <p>Human behavior is <i>intendedly</i> rational, but only <i>limitedly</i> so (Simon, 1961, p. xxiv).</p> <p>Morgan/Smircich, 1980: man as information processor</p>	<p><i>Accounting als informatiesysteem.</i></p> <p>Financial accounting: het financiële verslaggevingsproces wordt gezien als een informatieproces tussen verschaffer van informatie en gebruikers van informatie. Vanuit het perspectief van de gebruikers van informatie wordt de nadruk gelegd op het nut van de informatie voor gebruikers. Dit heeft geleid tot het opstellen van conceptueel frameworks op basis van de gebruikersbenadering, tot beoordeling van verschillende verslaggevingsmethoden op de voorspellende kracht (predictive ability) in de besluitvormingsprocessen van gebruikers, tot onderzoek naar de wijze waarop gebruikers informatie verwerken (human information processing; behavioral accounting research) tot onderzoek naar het collectieve gedrag van beleggers op kapitaalmarkten (market-based accounting research). Ook het gedrag van de zender (verschaffer) van de informatie wordt onderzocht: het keuzegegedrag van managers ten aanzien van verschillende verslaggevingsopties (positive accounting theory), het vrijwillig verstrekken van gegevens (voluntary disclosures), lobbygedrag van managers in het proces van wet- en regelgeving en de invloed van nieuwe verslaggevingsstandaarden op het gedrag van managers (economic consequences).</p> <p>Management accounting en control. Besturen van een organisatie is niet alleen een kwestie van plannen, maar ook van management control. Er is aandacht voor de kwaliteit van het informatiesysteem. De kwaliteit van het informatiesysteem is van invloed op de consistentie van de beslissingen (doelstelling, zoekgedrag en keuzegegedrag) in de loop van de tijd, en op de coördinatie van de beslissingen van onderscheiden participanten, wier acties interdependent zijn. Plannings- en budgetteringstechnieken dragen bij aan de structuring van het leerproces en aan de coördinatie van verscheidene afzonderlijke beslissingen (Bouma en Van Helden, 1994, p. 40).</p>

Beelden (metaforen) van organisaties	Mensbreed	Beelden (metaforen) van accounting
<p><i>Organisaties als principaal-agentschapsrelaties.</i> De organisatie/onderneming wordt opgevat als een aaneenrijging van contracten (nexus of contracts), die worden beschreven als relaties tussen een agent en een principaal (agentschapsverhoudingen). Informatie-asymmetrie tot het achterhouden en verdraaien van informatie. Partijen kunnen misbruik maken van een informatie-voorsprong, waardoor gedragsrisico's ontstaan, zoals 'adverse selection' (een der partijen beschikt over verborgen informatie, waardoor hij onder valse voorwendselen een ander kan bewegen en contract te sluiten) en 'moral hazard' (een der partijen bedrijft een verborgen handeling doordat een eenmaal afgesloten contract niet naar behoren wordt nagekomen) (Bouma en Van Helden, 1994, pp. 42, 43). Maatregelen ter beheersing van gedragsrisico's zijn: het gebruik maken van een waarnemings- en meldingsysteem (monitoring system), het gebruik maken van een beloningssysteem (incentive system) en het aanvaarden door de agent van beperkingen van zijn vrijheid van handelen met controleermogelijkheden door de principaal (bonding) (zie Bouma en Van Helden, 1994, pp. 43-47).</p>	<p>De partijen (agent en principaal) handelen vanuit een welbegrepen eigenbelang (zoals dit in de neoklassieke economische theorie gebruikelijk is), maar bovendien zijn zij opportunistisch en niet geheel betrouwbaar (Bouma en Van Helden, 1994, pp. 41, 42). In de positieve agency theorie (Rochester model) wordt de theorie aangeleid uit de werkelijkheid waargenomen gedrag van economische subjecten (zie Bauman, 1990).</p>	<p><i>Accounting als hulpmiddel om informatie-asymmetrie te bestrijden.</i> Financial accounting. Nut van informatie voor gebruikers wordt vervangen door een kosten-afweging. Accounting informatie wordt gezien als een economisch goed; de productie van accounting informatie is een economische activiteit. Er is vraag en aanbod. Dan ontstaat de vraag naar de noodzaak van regelgeving: als informatie een publiek goed is, dan dient wellicht de productie en verspreiding te worden gereguleerd om een betere allocatie van productiemiddelen in de maatschappij te bewerkstelligen. Management accounting en control. Het management accounting systeem dient voor het uitwisselen van gegevens tussen, en het nivelleren van de kennis over de contractpartij en vervult een belangrijke functie bij het motiveren van mensen. Motivatiemechanismen, prestatienetening en beloningscontracten vormen belangrijke onderzoeksterreinen.</p>
<p><i>Organisaties als vorm van transactiebesteding.</i> In de economische theorie van de transactiekosten (transactiekostentheorie) staat niet de keuzehandeling (de allocatie van schaarse middelen) centraal, maar de transactie. Het gaat hierbij in het bijzonder om een tweetal onlosmakelijke problemen, namelijk: het probleem van de coördinatie (betreffende de wijze waarop de economische subjecten hun transacties coördineren door middel van contracten en andere ordeningsmechanismen) en het probleem van de motivatie (betreffende de wijze waarop de contractpartijen gemotiveerd worden om hun aangegane verplichtingen getrouw na te komen) (Bouma en Van Helden, 1994, p. 51). De transactiekostentheorie beoogt na te gaan welke aanpak van het coördinatie- en motivatieprobleem het beste past bij bepaalde transacties. Het geheel van maatregelen waarmee de problemen rond transacties wordt aangepakt gedurende het hele proces van voorbereiding tot uitvoering, wordt aangeduid als de besturingsstructuur ('governance structure') van de transactie (Bouma en Van Helden, 1994, p. 52). Centrale vraag is dan: wat is een geschikte 'governance structure' voor een bepaald type van transactie? Kenmerken van de transactie (de specifieke hoedanigheid van de productiemiddelen (asset specificity), de frequentie waarmee de transactie wordt herhaald, de onzekerheid en de fundamentele transformatie van de kenmerken) bepalen de besturingsstructuur. Bouma en Van Helden (1994, p. 52) geven aan dat de meeste besturingsstructuren zich bevinden in een meer of minder duidelijke middenpositie die verloopt tussen: mededinging (ruil op perfecte markt), samenwerking (contracten gericht op continuïteit van de relatie) en organisatie (ordering onder leiding van centraal gezag). Van der Meer-Koistra en Vosselman (1998) onderscheiden drie beheersingspatronen (patroon van marktwerving, bureaucratisch patroon en vertrouwen patroon) en drie fasen (verkenningfase, contractfase en uitvoeringsfase) in een transactionele relatie. Men doet er verstandig aan 'beveiligingen' en 'garanties' in de 'governance structure' vooral in te bouwen.</p>	<p>Er wordt uitgegaan van begrensde rationaliteit. Men kiest in principe een 'governance structure' die zo efficiënt mogelijk gebruik maakt van de schaarse middelen, inclusief de schaarse cognitieve capaciteiten van de bij de transactie betrokken partijen ('economizing on bounded rationality'). Door de begrensde rationaliteit is veelal sprake van onvolledige contracten (dat zijn contracten waarin niet is voorzien in regelingen voor alle mogelijke eventualiteiten) (Bouma en Van Helden, 1994, p. 54). In de transactiekostentheorie gaat men ervan uit dat mensen niet alleen zelf-zuchtig zijn, maar ook opportunistisch en niet volledig betrouwbaar. Williamson verstaat onder opportunisme "self seeking interest with guile" (Bouma en Van Helden, 1994, p. 54).</p>	<p><i>Accounting als coördinatie- en motivatiemechanisme.</i> Financial accounting. - Management accounting en control. Er dient een keuze te worden gemaakt tussen verschillende besturingsstructuren. Het management accounting en control-systeem dienen daarbij aan te sluiten. Voor de coördinatie zijn planning- en beheersingsmethoden beschikbaar. Voor de motivatieproblemen staan instrumenten als interne verrekenspringsystemen, prestatie-meetsystemen en beloningssystemen ter beschikking. Management accounting levert de technieken, modellen en procedures.</p>

Beelden (metaforen) van organisaties	Menscheid	Beelden (metaforen) van accounting
<p><i>Organisaties als culturen.</i> (Morgan, 1986/1992, hoofdstuk 5). Cultuur wordt omschreven als gemeenschappelijke zingeving, begrip en gevoel (shared meanings). Het is een proces dat een werkelijkheid creëert die mensen in staat stelt bepaalde gebeurtenissen, handelingen, manieren, uitingen of situaties te zien en te begrijpen en dat aan de basis ligt om eigen gedrag zin en betekenis te geven (vgl. Morgan, 1992, p. 124). Cultuur wordt begrepen als een voortdurend anticiperend proces van het creëren van een werkelijkheid. De opvatting van cultuur als gemeenschappelijke werkelijkheidsbepaling ('enactment of a shared reality') brengt ons ertoe organisaties in wezen te zien als een sociaal gecreëerde werkelijkheid die evenzeer beruht op gedachten en gevoelens van haar medewerkers dan op een concreet assortiment regels en verbanden (p. 127). De organisatie beruist op een gemeenschappelijk systeem van doelstellingen (betekenis) en dus op een gemeenschappelijk systeem van opvattingen die deze doelstellingen (betekenis) creëren en opnieuw creëren; men richt zich op georganiseerd handelen waarbij de 'organisatiecultuur' of 'bedrijfscultuur' een belangrijke rol speelt (p. 131). De gedeelde betekenis van het alledaagse leven in organisaties wordt ter discussie gesteld: er is aandacht voor de mythen, rituelen en verhalen. Bij organisaties is niet alleen sprake van functioneren, aanpassen of leren; organisaties handelen ook op een dergelijke wijze ten aanzien van dingen die betekenis hebben en dingen hebben betekenis omdat hiernaar betekenis (zin) wordt toegekend (Boland, 1989, p. 598).</p> <p>De metafoor leidt tot een herinterpretatie van de relaties tussen de organisatie en zijn omgeving. Omgevingen worden gevormd (enacted) door horden individuen en organisaties die allen handelen vanuit hun eigen wereldbeeld dat in feite door hen gezamenlijk wordt bepaald. Als men inziet dat strategieformulering een proces van 'enactment' is, dan is er geen sprake meer van aanpassen aan of reageren op een externe omgeving, maar zijn organisaties zelf verantwoordelijk voor de handpalen, beperkingen en situaties die problemen scheppen (p. 133).</p> <p>Belangrijke scholen: symbolisch interactionisme, etnomethodologie, structuration theory (zie begrippenlijst).</p>	<p>Morgan/Smircich, 1980: -man as an actor symbol user; -man as a social constructor, the symbol creator.</p> <p>Zelfbewuste individuen 'inter-acteren' met anderen in sociale situaties Individen nemen deel aan sociale interacties op een wijze die hen de mogelijkheid biedt positief te handelen op een manier dat soms de sociale codes (normen en waarden) veranderen en soms zelfs revolutionaire veranderingen ondergaan (vgl. Macintosh, 1994, pp. 170, 171).</p>	<p><i>Accounting als taal, cultuur.</i> Accounting kan gezien worden als een taal of een cultuur. Taal en cultuur kunnen worden gezien als factoren die actief het denken bepalen. Rialti-Belkacout (1995a, 1995b) duidt dit aan als linguïstisch relativiteit respectievelijk culturele relativiteit). In het linguïstisch relativisme bemiddelt en vormt de taal de omgeving (mediator and shaper). Dit betekent dat de wijze van rapportering kan leiden tot bepaalde vormen van perceptie en gedrag. Gebruikers van informatie die deel uitmaken van verschillende groepen kunnen ook een eigen 'accounting' taal gaan ontwikkelen.</p> <p>Boland (1989, p. 598) typeert het accounting systeem onder deze metafoor als volgt. Accounting wordt een centraal element in de constructie van de organisatorische werkelijkheid. Accounting is een essentieel en alomtegenwoordig ceremoniële functie in organisaties. Vanaf het hoogste niveau (strategie en begroting) tot het laagste niveau (goedkeuring en aftekening van transacties) functioneert het accounting systeem als systeem waarin economische rationaliteit wordt 'aanbeden', privileges samenhangend met rang worden bevestigd, gezagsstructuren worden bevestigd en onze dromen van efficiency en doelgerichte samenwerking worden belichaamd. Het accounting systeem biedt structurele ruimte voor zingeving (on de organisatie). Het accounting systeem biedt een algemeen geëligiteerd vocabulaire (taal) voor economische calculaties en de historie van de organisatie wordt opgetekend. Deze kenmerken zijn allen van belang om een dialoog tot stand te brengen in de vorm van rationale besluitvorming. Het accounting systeem wordt een 'betekeniscreërend' gebied waarin leden van de organisatie belangrijke gebeurtenissen en thema's bepalen en bodiscussieren.</p>

Beelden (metaforen) van organisaties	Menscheid	Beelden (metaforen) van accounting
<p><i>Organisaties als politieke systemen.</i> (Morgan, 1986/1992, hoofdstuk 6). Organisaties gebruiken, net als overheden, een systeem van regels om 'orde' te handhaven: bestuur kan autoritair, bureaucratisch, technocratisch, democratisch of anderszins zijn. Er is aandacht voor verschillende beheersingssystemen in organisaties, voor verschillende belangen waardoor verschillende groepen gedreven worden, voor de inherente conflicten en voor de machtsverhoudingen die aan handelingen grondslag liggen. Morgan (1992, p. 144) baseert zich op de idee van Aristoteles dat "politiek gebaseerd is op een verscheidenheid van belangen en (het is nuttig) te proberen crachter te komen hoe die verscheidenheid aanleiding geeft tot 'intrigeren en profiteren' en andere processen van coalitievormen en wederzijdse invloed, die zo bepalend zijn voor de vorm van het organisatorische bestaan". Er is aandacht voor de relaties tussen belangen, conflicten en macht, voor de manier waarop verschillende belangen leiden tot conflicten en voor de wijze waarop deze uiteindelijk worden beslecht (door macht). Verschillende machtsbronnen verschaffen leden van een organisatie een veelheid aan middelen om hun belangen te verstevigen en de organisatieconflicten op te lossen aan wel te bestendigen (zie Morgan, 1992, pp. 155-182). Dit beeld van organisaties wordt wel aangeduid als het 'pluralistische' referentiekader (zie figuur 9). Hierin wordt uitgegaan van een structurele harmonie die ontstaat door evenwicht tussen diverse belangen.</p> <p>Deze metafoor helpt de politieke realiteit te accepteren als onvermijdelijk kenmerk van het bestaan van de organisatie, zij draagt ertoe bij de organisatorische rationaliteit te demythologiseren (rationaliteit lijkt te worden aangeroepen als een mythe om de tegenstrijdigheid te overwinnen die inherent is aan het feit dat de organisatie zowel een systeem is van concurrentie als van samenwerking) en zij helpt de idee dat organisaties functioneel geïntegreerde systemen zijn, uit de weg te ruimen.</p> <p>Het gevaar is dat we achter elke actie van een ander een politiek doel vermoeden, dat men gaat speuren naar verborgen motieven en verborgen agenda's.</p>	<p>Man as a manipulator, politician. Menselijk gedrag in organisaties wordt door politieke belangen gekleurd. Belangen: een ingewikkeld geheel van doelen, waarden, verlangens, verwachtingen en andere overtuigingen en neigingen die de ene mens anders zal doen reageren dan de andere (Morgan, 1992, p. 144).</p>	<p><i>Accounting als afspiegeling van machtsrelaties.</i> Boland (1989, p. 599) typeert het accounting systeem onder deze metafoor als volgt. Accounting wordt gezien als een afspiegeling van machtsverhoudingen, waardoor de strijd om beheer van productiemiddelen wordt gemaskeerd door het motto van economische rationaliteit. Het accounting systeem verbijgt achter de objectieve 'feiten' allerlei vormen van discriminatie (naar ras, sexe, e.d.). Accounting legt een unitair referentiekader op aan een proces dat sterk pluralistisch van aard is. Accounting systemen bieden daarom slechts een van de vele mogelijke versies van economische rationaliteit, die door het accounting systeem wordt geïntegreerd</p>
<p><i>Organisaties als geestelijke gevangenschappen.</i> (Morgan, 1986/1992, hoofdstuk 7). "Deze metafoor gaat uit van het denkbeeld dat organisaties psychische verschuiven zijn, in de zin dat ze uiteindelijk ontstaan zijn en ondersteund worden door bewuste en onbewuste processen, met de noot dat de mens gevangen of opgesloten kan raken door de beelden, ideeën, gedachten en handelingen waartoe deze processen aanleiding geven. De metafoor bevoordt het begrip dat, alhoewel organisaties een sociaal gecreëerde werkelijkheid zijn, deze constructies vaak een eigen bestaan en vermogen krijgen toegeschreven die hen in staat stelt tot op zekere hoogte controle uit te oefenen op hun scheppers." (Morgan, 1992, p. 196). Op basis van de psychoanalytische theorieën van vooral Freud en Jung en daarop gebaseerde theorieën, geeft Morgan aan op welke manieren organisaties en hun medewerkers in de val kunnen lopen van constructies van de werkelijkheid, hoe mensen verstrikt kunnen raken in de vertrouwde manier van denken en hoe organisaties ten prooi kunnen vallen aan onbewuste processen die een organisatie een verborgen betekenis verleent. Gewezen wordt op de nauwe band tussen sexualiteit en de beheersing van processen (aan de hand van Foucault). "De metafoor richt de aandacht op het feit dat mensen sociale werkelijkheden kunnen creëren (en creëren) die velen zullen ervaren als problematisch en beperkend; zij helpt ons de weg te vinden uit deze zelfopgezette val" (p. 225). De metafoor prikkelt tot een kritische analyse van organisatie en samenleving, nodigt uit de machtsverhoudingen die zorgen voor de begrenzingen van de organisatie te herkennen en te beïnvloeden en geeft inzicht in de vele belemmeringen voor vernieuwing en veranderingen in de organisatie.</p> <p>Beperkingen zijn dat de metafoor te veel nadruk legt op de cognitieve processen van creëren, ondersteunen en veranderen van organisatie en samenleving, en dat ze vaak aanleiding geeft tot speculatie en kritiek en een geest oproept van de wereld van Orwell.</p>	<p>De nadruk ligt op het onderbewustzijn van mensen.</p>	<p><i>Accounting als afspiegeling van onderdrukte seksualiteit.</i> Accounting weerspiegelt onze individuele strijd voor het creëren en onderhouden van een 'zelf'. Accounting vertoont anaal compulsieve kenmerken, zoals het voortdurend zoeken naar evenwicht, de precies geordende kolommen en het analyseren van afwijkingen. In deze zin is accounting onderdeel van een dwang, die volledig is geïnternaliseerd en die werkt via het onderbewuste, waarin wij trachten onszelf te produceren en onszelf bestaan geproduceerd te worden als nuttige lichamen en levens. Bolland (1989, p. 599) geeft de voorkeur aan het beeld dat accounting een poging is om te ontsnappen aan onze eigen vergankelijkheid, door ons leven op te schrijven in de vorm van geregistreerde transacties en journaalposities en daarmee te vereeuwig.</p>

Beelden (metaforen) van organisaties	Mensheid	Beelden (metaforen) van accounting
<p><i>Organisaties als flux en transformatie.</i> (Morgan, 1986/1992, hoofdstuk 8). Morgan (1992, pp. 229-231) typeert deze metafoor als volgt. Bohm (een theoretisch natuurkundige) heeft een theorie ontwikkeld die ons uitnodigt het heelal te zien als een vloeibare en ongebroke heeldheid. Hij ziet proces, stroming en verandering als fundamenteel en hij redeneert dat de toestand van het heelal op ieder tijdstip een afspiegeling is van een meer basale werkelijkheid. Hij noemt deze werkelijkheid <i>de geïmpliceerde</i> (of <i>omsloten</i>) orde en onderscheidt deze van de <i>geëxpliceerde</i> (of <i>ontvouwde</i>) orde die zich manifesteert in de wereld om ons heen. Volgens Bohm zorgt deze laatste voor het verwerken en verklaren van de mogelijkheden die liggen opgesloten in de eerste. De geïmpliceerde orde wordt gezien als een creatief proces dat niet als bij een hologram alles in alles omsluit. Bohm gebruikt de term <i>holobeweging</i> of <i>holoflux</i> om de onverdeelde en stromende aard van de geïmpliceerde orde aan te duiden, die de bron is van de geëxpliceerde vormen.</p> <p>Tot nu toe is de aandacht van de wetenschap beperkt gebleven tot het begrip van de relaties <i>binnen</i> de geëxpliceerde orde. Als Bohm gelijk heeft, is de geëxpliceerde orde slechts een bijzonder voorbeeld of uiting van de holobeweging. Bohm's theorie duidt erop dat er verborgen processen voorkomen onder het oppervlak van onze werkelijkheid, die een verklaring geven voor de concrete vorm van de wereld op ieder gegeven moment.</p> <p>Morgan (1992, pp. 231-263) beschrijft drie verschillende beelden van verandering die elk een wijze van verklaring bieden hoe de werkelijkheid van de organisatie ingebed kan zijn in de logica van verandering zelf:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Autopotesis: de logica van zelfsheppende systemen. Verandering komt voort uit het bredere systeem waar de organisatie zelf ook onderdeel van is. - Kringlopen: de logica van wederzijdse causaliteit (circulaire causaliteit). De dynamiek van een systeem is niet simpelweg een kwestie van oorzaak A en gevolg B. Binnen complexe systemen is er sprake van veel elkaar wederzijds beïnvloedende factoren in de vorm van positieve (elkaar versterkende) feed back loops of negatieve (elkaar afzwakkende) feed back loops. - Tegenstrijdigheid en crisis: de logica van dialectische verandering. Er is sprake van inherente tegenstellingen: gebeurtenissen (veranderingen) zijn de zichtbare uitingen van onderliggende tegenstellingen op verschillende niveaus. <p>Getracht wordt de aard en de herkomst van veranderingen te onderzoeken en dit heeft grote betekenis voor de wijze waarop wij organisaties begrijpen en leiden. Als er immers een innerlijke logica is voor de veranderingen, dan wordt het mogelijk veranderingen te begrijpen op een hoger niveau van denken en werken.</p>	<p>De nadruk ligt op een achterliggende complexe werkelijkheid, waarin de mens en de samenleving zijn ingebed.</p>	<p>De metafoor van de organisatie als flux en transformatie heeft weinig weerklink gevonden in accounting onderzoek. Boland (1989, p. 600) ziet het accounting systeem binnen deze metafoor als een activiteit die het mogelijk maakt de flux te bevriezen. Het accounting systeem bevestigt de fictie van de organisatie als samenhangende entiteit en verbijgt de onderliggende strijd. Het accounting systeem geeft de grenzen van de organisatie aan, onderscheidt verschillende eenheden (divisies) om de indruk te wekken van functionele samenhang.</p> <p>Het accounting systeem dringt niet door tot de 'diepere structuur' van de dagelijkse werkelijkheid.</p> <p>Mouck (1998) hanteert chaos theory en de complexiteit van de werkelijke wereld om al te simplistische veronderstellingen omtrent de werkelijkheid (in dit geval van marktgeoriënteerd verslaggevingsonderzoek) te verwerpen. Onderzoekers van het Sanite Fe Institute bestuderen financiële markten als complexe adaptieve systemen. Hun bevindingen zijn in strijd met de in brede kring veronderstelde theoretische relatie tussen financiële verslaggevingssystemen en economische efficiency en zij ondernemen de gangbare redenering van het marktgeoriënteerde verslaggevingsonderzoek, waarin winsten worden gerelateerd aan aandelenkoersen.</p>

Beelden (metaforen) van organisaties	Menscheid	Beelden (metaforen) van accounting
<p><i>Organisaties als instrumenten van overheersing</i>, (Morgan, 1986/1992, hoofdstuk 9). Organiseren wordt in deze metafoor gezien als overheersen; de organisatie is een algemeen geaccepteerd instrument van sommige groepen om hun wil op te leggen aan andere groepen. Overheersing kan plaatsvinden door middel van dwang, maar ook op subtielere wijze, als een heerser zijn wil aan anderen kan opleggen omdat men vindt dat hij daartoe het recht heeft. (Weber onderzoekt de voorwaarden voor legitimering van macht en gezag.) Er is aandacht voor de wijze waarop organisaties werknemers gebruiken en uitbuiten. De diverse organisaties, zowel in de geschiedenis als in de moderne wereld, kan men beschouwen als instrumenten die een afspiegeling zijn van variaties in de manier van overheersing die men gebruikt, steeds wordt het leven en de arbeid van veel mensen misbruikt om een kleine groep bevoorrechte mensen te dienen. Hoewel een lange weg is afgelegd van de schaamteloze uitbuiting in de dagen van de slavernij en de ontwikkeling van de industriële revolutie, komt in de ogen van veel radicale theoretici hetzelfde patroon in subtielere vorm nog steeds voor, bijvoorbeeld in de manier waarop organisaties herstructureringen toepassen; in de benadering van problemen als bedrijfsrisico's, bedrijfsongevallen en bedrijfsziektes; in de structuren die sociale en mentale stress bevorderen onder het mom van economisch noodzakelijk efficiency, in de vorm van ongebreidelde zelfverrijking van directies door middel van opteregelingen onder gelijkzijdige aandring tot loonmatiging om de werkgelegenheid te behouden, enz.)</p> <p>Er is veel aandacht voor negatieve invloed van organisatie op werknemers en hun omgeving, of die multinationals hebben op patronen van ongelijkheid en op de ontwikkeling van de wereldeconomie. De kracht van de metafoor van de organisatie als instrument van overheersing is, dat zij onze aandacht vestigt op de dualistische aard van rationeel handelen. Ze illustreert dat indien wij spreken over rationaliteit, wij altijd spreken vanuit een partijdig standpunt. De metafoor verschaft zodoende een nuttig tegenwicht voor de traditionele organisatie-theorie die voor het merendeel waarden of ideologische veronderstellingen over het hoofd ziet (p. 312).</p>	<p>De mens wordt uitgebuit en onderdrukt in organisaties; er treedt vervreemding op.</p>	<p><i>Accounting als instrument van overheersing</i>. Het accounting systeem is een actief instrument dat bijdraagt aan de overheersing van mensen in organisaties. Dit komt tot uitdrukking in de verdeling van werkzaamheden, waardoor individuen 'ont-schoold' worden; het opleggen van standaarden en een steeds grotere werkdruk; niet of onvoldoende rekening houden met en waarderen van externe effecten; het spelen van transfer-price-spelletjes om onderontwikkelde landen te exploiteren en belasting en om te kunnen profiteren van een gunstig belastingklimaat. Accounting systemen zijn geen neutrale processen.</p>

Bijlage 3: Metaforen van organisaties (Morgan)

Organisaties kunnen worden gezien als kleine staatjes waar de relatie tussen het individu en de maatschappij parallel loopt met de relatie tussen het individu en de organisatie. De unitaire, pluralistische en radicale opvatting van de organisatie kan als volgt worden gekenmerkt:		
	Unitair	Radicaal
Belangen	<p>Benadrukt het bereiken van gemeenschappelijke doelen. De organisatie wordt gezien als verenigd onder de paraplu van gemeenschappelijke doelen en streeft naar de vervulling daarvan op de wijze van een goed geïntegreerd team.</p>	<p>Benadrukt de tegengestelde aard van strijdige 'klasse'belangen. De organisatie wordt gezien als een slagveld waar tegenstrijdige krachten (bijvoorbeeld management en de vakbonden) het bereiken van grotendeels onverenbaare doeleinden nastreven.</p>
Conflict	<p>Beschouwt conflict als een zeldzaam verschijnsel van voorbijgaande aard, dat kan worden opgelost door de juiste actie van de manager. Als het ontstaat wordt dat meestal toegeschreven aan de activiteiten van andersdenkenden en hertieschoppers.</p>	<p>Beschouwt organisatieconflicten als onvermijdelijk onderdeel van een grotere klassenstrijd die ten slotte de gehele structuur van het sociale leven zal veranderen. Men erkent dat conflict kan worden onderdrukt en zodoende eerder een latent dan een duidelijk kenmerk is van de organisatie en het sociale leven.</p>
Macht	<p>Ontkent grotendeels de rol van macht in het leven van de organisatie. Concepten zoals gezag, leiderschap en toezicht worden slechts gebruikt om de bevoorrechte positie van de manager aan te geven die de organisatie moet leiden naar het bereiken van gemeenschappelijke belangen.</p>	<p>Beschouwt macht als een belangrijk kenmerk van de organisatie, maar een verschijnsel dat onevenwichtig verdeeld is naar verschil in klasse. Machtisverhoudingen in organisaties worden gezien als afspiegelingen van de machtsverhoudingen in de maatschappij als geheel, en even nauw verbonden met belangrijker processen van maatschappelijk bestuur, bijvoorbeeld beheer van economische macht, het wetsstelsel, en onderwijs en opvoeding.</p>

Bron: Morgan, 1992, p. 185, waarbij deze zelf verwijst naar Burrell en Morgan, 1979, p. 204-388).

De metaforen van organisaties als machines en als organismen steunen op het unitaire referentiekader; de metafoor van organisaties als politieke systemen berust op het pluralistische referentiekader en de metafoor van organisaties als instrumenten van overheersing sluit aan bij het radicale referentiekader.

Bijlage 4: Uitleg van enkele begrippen

Actor-network theory: studie van de processen waarbij theoretische disputen worden beslecht, ideeën worden geaccepteerd, instrumenten en methoden worden toegepast. ANT wordt ook wel aangeduid met de term “sociology of translation”, omdat het proces, de ‘vertaalslag’ van hetgeen wordt waargenomen naar de ‘inscripties’ (beschrijvingen) van deze ‘werkelijkheid’ wordt onderzocht, alsmede de wijze waarop middels dit proces wordt vormgegeven aan die werkelijkheid. “The four ‘moments’ of translation are problematization, interessement, enrollment, and mobilization. Problematization refers to the process of defining the issue in such a way that other actors accept one’s definition of the problem. They gradually come to accept one’s knowledge claims or technology as an obligatory point of passage, that is, as a necessary means to solving their problem. (...). Interessement means imposing and stabilizing the roles of the other actors defined by one’s problematization, and, enrollment, the result of interessement, is the device by which actors/entities are anchored to the network in interrelated roles. Finally, mobilization is the achievement of desired representatives to act as spokespersons of other entities.” (Hess, 1997, p. 109).

ANT wordt geassocieerd met ‘heterogeneous constructivism’, waarin wordt verondersteld dat er een wederzijdse relatie is tussen content (de inhoud van wetenschap en technologie) en context (sociale relaties en structuren in de maatschappij) die in netwerken kunnen worden weergegeven. Deze netwerken worden empirisch onderzocht. ANT wordt vooral toegepast bij de bestudering van veranderingsprocessen.

ANT is een onderdeel van de wetenschapssociologie en is ontwikkeld door Bruno Latour en Michael Callon. Zie ook: constructivistische perspectieven.

Algemene theorie: een theorie wordt algemener indien deze op een breder (empirisch) domein van toepassing is (bredere reikwijdte); dit kan bijvoorbeeld geschieden door een verzwakking van (meer) stringente voorwaarden. In die zin is er sprake van een hoger generalisatieniveau: de algemene theorie A omvat theorie B. Een bijzondere vorm van een algemene theorie is een integrerende theorie: een theorie die op een hoger generalisatieniveau meerdere theorieën verbindt. De Groot (1961, p. 66): “Zoekt men een criterium voor algemeenheid, dan is daarvoor het best geschikt de vraag: *naar welk universum pretendeert de theorie te generaliseren?* Model B kan dan in principe op twee manieren een subtheorie (subhypothese) van model A zijn: ten eerste doordat het universum van verschijnselen of gevallen, dat door B wordt bestreken een deelverzameling is van het universum van A, ten tweede doordat de elementen van A zelf verzamelingen zijn, waarvan de door B bestreken verzameling er één is.”

Axiomatiek van uitspraken: ordeningssysteem waarbij wordt uitgegaan van bepaalde uitspraken, de zogenaamde basisuitspraken of axioma's, en waarbij alle overige uitspraken hiervan logisch af te leiden. Dit werd ontwikkeld door Carnap.

Case research: diepgaande studie van een bepaald verschijnsel (geval of proces) binnen de werkelijke context; ook wel gevalstudie. Het is eerder een benadering, een onderzoeksstrategie, dan een methode; immers, bij case studies kunnen verschillende methoden worden gehanteerd, zoals veldonderzoek, participerende observatie, interviews en dergelijke.

Sommige auteurs, bijvoorbeeld Kaplan, zien case studies als noodzakelijke voorlopers voor het ontwikkelen van hypothesen (die daarna aan de hand van grote steekproeven kunnen worden getoetst), dus geheel binnen de positivistische traditie. Andere auteurs trachten door middel van case studies theoretische verklaringen te geven voor bepaalde praktijken. Bijvoorbeeld Hopwood (1983), die onderzoek bepleit waarbij het gaat om het begrijpen of verklaren van 'accounting in action'. Humphrey en Scapens (1996) gaan in op methodologische aspecten. Ook Smith, Whipp en Willmott (1988) ageren tegen het beoogde waardevrije, inductieve veldwerk van Kaplan en bepleiten een 'casework methodology grounded in historical and theoretical structures'.

Keating (1995) deelt case research in op basis van 'research scope' en onderscheidt: theory discovery case, theory illustration case, theory specification case en crucial test/counterpoint case. Biemans en Van der Meer-Kooistra (1994a) onderscheiden exploratieve case research (voor de 'wat' vraag; gericht op het formuleren van hypothesen); verklarende case research (voor de 'waarom' vraag; gericht op

toetsing, generalisatie en/of uitbreiding van theorieën) en beschrijvende case research (voor de 'hoe' vraag; hoe een verschijnsel er in een concrete situatie uitziet). Deze auteurs bespreken tevens een vijftal misvattingen ten aanzien van case research (automatisch kwalitatief onderzoek; alleen geschikt voor verkennende studies; leidt tot niet-generaliseerbare resultaten; leidt slechts tot gedetailleerde beschrijvingen die niet of nauwelijks te vergelijken zijn; levert slechts subjectieve en weinig betrouwbare gegevens op).

Vosselman (1996, p. 58) bespreekt de 'ontwerpende gevalstudie': hier 'ontwerpt de onderzoeker (besturings)instrument(en) in een specifieke situatie', met als belangrijkste criterium voor de kwaliteit van een dergelijk ontwerp 'dat het doel moet treffen in de organisatorische context', dus gericht op 'control'.

Communicatief handelen: handelen op basis van wederzijds begrip tussen sociale actoren. Overeenstemming komt in communicatie tot stand, via taalhandelingen.

Constitutiesysteem van begrippen: ordeningssysteem waarbij alle begrippen door definities worden herleid tot enkele grondbegrippen. Dit werd ontwikkeld door Carnap.

Constructivistische perspectieven: verzamelterm voor verschillende wetenschapsfilosofische stromingen waarin wordt getracht te achterhalen op welke wijze de *context* (sociale belangen, waardeoordelen, geschiedenis, handelingen, instituties, netwerken, en dergelijke) de *content* (inhoud) van wetenschap bepaalt, beïnvloedt, (mede) vorm geeft, veroorzaakt, verklaart of karakteriseert (vgl. Hess, 1997, p. 82). Gesteld wordt dat wetenschappelijke kennis wordt 'gemaakt' door wetenschappers en dat wetenschappelijke kennis dus niet wordt bepaald door de werkelijkheid. Het bestaan van een werkelijkheid los van onze kennis wordt afgewezen (anti-realisme). Er bestaat geen 'werkelijkheid die 'vooraf' bestaat voordat wij er kennis van nemen en die wordt 'ontdekt' door het bewustzijn ('mind'); constructivisten benadrukken het pluralistische en plastic karakter van de werkelijkheid: "pluralistic in the sense that reality is expressable in a variety of symbol and language systems; plastic in the sense that reality is stretched and shaped to fit purposeful acts of intentional human agents" (Schwandt, 1998, p. 236).

De constructies vormen kennis: het gaat dus niet om de constructie van de wereld, maar om de constructie en acceptatie van weergaven van de wereld (dat betekent dat men niet noodzakelijkerwijs anti-realist hoeft te zijn als het constructivisme wordt onderschreven: men kan stellen dat concepten en ideeën worden 'gemaakt' en tegelijkertijd volhouden dat er een werkelijkheid als zodanig bestaat).

De werkelijkheid is alleen te begrijpen in de vorm van verschillende mentale constructies, die door een bepaald individu of een bepaalde groep (forum van wetenschappers) gedragen wordt. Constructies kunnen wel in een bepaalde mate worden ontwikkeld; ze zijn veranderbaar evenals de 'werkelijkheid' waarop die constructies gebaseerd zijn. Constructies kunnen worden verduidelijkt en verfijnd door interacties tussen onderzoekers en onderzochte subjecten en tussen onderzoekers onderling. Wij hebben geen toegang tot de werkelijkheid anders dan via deze weergaven (constructies) in de vorm van een of andere taal, die gebruik maakt van eigen categorieën en codes en die de weergegeven objecten beïnvloedt. Er is sprake van een 'vertaalslag' (translation): de gebeurtenissen, objecten of activiteiten worden omgezet in 'inscripties' (beschrijvingen); de wijze waarop dit gebeurt wordt onderzocht. Dit wordt aangeduid met de termen 'sociology of translation'.

De validiteit van kennis wordt *niet* beoordeeld op basis van een verwijzing naar of correspondentie met een werkelijk bestaande wereld; de validiteit van kennis wordt bepaald door de vraag of deze kennis past in de context van de wetenschappelijke discussie ('discours'). Claims, interpretaties, uitspraken, visies kunnen niet worden beoordeeld op waarheid, maar alleen op 'rightness' (Goodman). Bij andere constructivisten wordt de validiteit van kennis beoordeeld op basis van de vraag of deze kennis gebruikt kan worden voor het bereiken van een bepaald doel. De relatie tussen kennis en werkelijkheid is daarmee instrumenteel (von Glasersfeld, 1991, p. 16; Schwandt, 1998, p. 240). Maar telkens geldt: "Feiten zijn sociale constructies: ze bestaan niet, maar ze ontstaan".

Hess (1997, pp. 34, 82-84) onderscheidt drie varianten, op basis van de veronderstelde relatie tussen 'context' en 'content'. 'Social constructivism' omvat allerlei studies waarin wordt onderzocht hoe sociale factoren de patronen van keuzes bepalen over wat wordt onderzocht, hoe dat dient te gebeuren, op welke wijze keuzes worden gemaakt tussen conflicterende overtuigingen of theorieën en de mate waarin waarnemingen, wetten, theorieën en andere kennisclaims geaccepteerd worden door de wetenschappelijke gemeenschap¹. Dit veronderstelt dat de context de content (inhoud) bepaalt.

De tweede door Hess onderscheiden vorm is 'cultural constructivism'. Cultural constructivism is een raamwerk voor empirisch onderzoek waarin de culturele betekenis en de culturele politiek van verschillende wetenschappelijke theorieën, waarnemingen en methoden via een analytisch raamwerk afkomstig uit de semiotiek, feminisme of culturele antropologie, wordt geïnterpreteerd. De analyse onthult de structuren van de netwerken van betekenissen waarin actoren handelen. Schwandt (2000, pp. 198-200) noemt het voorbeeld van de feministische wetenschapsfilosofie van Longino, die een theorie ontwikkelt waarin de ideologische dimensie van kennisconstructie wordt blootgelegd en die tevens criteria biedt voor een vergelijkende beoordeling van wetenschappelijke theorieën en onderzoeksprogramma's.

Maar de term constructivisme wordt ook in een ruimere betekenis gehanteerd, door Hess (1997, p. 83) 'heterogeneous constructivism' genoemd, en waarin wordt verondersteld dat context en content elkaar wederzijds beïnvloeden (vormen) volgens een patroon dat kan worden weergegeven als een netwerk. Hier wordt dus niet alleen de invloed van sociale factoren op de inhoud van wetenschap (en technologie) onderzocht, maar ook de tegenovergestelde richting waarbij veranderingen in wetenschap (en technologie) nieuwe sociale relaties en structuren in de maatschappij tot stand brengen. Empirisch onderzoek van deze netwerken is het onderwerp van actor-network theory.

Uit empirisch onderzoek in de vorm van case studies, blijkt dat wetenschappers niet de universalistische, prescriptieve criteria (zoals nauwkeurigheid, consistentie, eenvoud) hanteren die worden voorgeschreven in de wetenschapsfilosofie (b.v. bij het formuleren en toetsen van hypothesen; acceptatie en verwerping van hypothesen; theorievorming). Wetenschappers beoordelen theorieën en waarnemingen (mede) op basis van wat wordt aangeduid met particularistische criteria (zoals positieve of negatieve houding ten opzichte van een bepaalde auteur op basis van persoonlijke contacten, netwerken, e.d.; sociale vooroordelen ten aanzien van de groep waartoe de auteur behoort; de auteur beweegt zich buiten de paden van het gangbare onderzoek; persoonlijk gewin; reputatie). De traditionele opvatting dat universalistische en particularistische waardeoordelen kunnen worden gescheiden wordt verworpen; dat is vooral aangetoond in de culturele studies, bijvoorbeeld de hiervoor genoemde feministische studies. Beide soorten criteria voor theoriekeuze bestaan naast elkaar in de productie van wetenschap (vgl. Hess, 1997, pp. 40, 41). Onderzoek naar particularistische criteria is moeilijk omdat je niet kunt uitgaan van de (uiteindelijke) weergave door de wetenschappers zelf, omdat zij hun beslissingen vaak achteraf rationaliseren en aangeven dat alleen universalistische criteria een rol hebben gespeeld bij de theorieontwikkeling. In de case studies wordt daarom vaak gekozen voor participerende observatie. Universalistische criteria voor de keuze van theorieën kunnen anders zijn in verschillende wetenschappen en in de loop van de geschiedenis. Voorts is op basis van case studies, waarin wordt aangetoond dat particularistische criteria een belangrijke rol spelen, nog niet af te leiden dat particularistische criteria in alle gevallen bepalend zijn. Hess (1997, p. 43) concludeert dan ook voorzichtig: "In general, I would not advocate making a broad statement about whether universalistic or particularistic criteria operate more powerfully throughout the sciences. Rather, I suspect that particularistic criteria operate more powerfully the closer the case is to applied science, economic and political interests, gender- and race-related issues, the research front, and controversies. It seems better to leave the relative role of universalistic and particularistic criteria open to empirical analysis that allows for considerable variation".

¹ Hess (1997, p.35) spreekt van 'conservative constructivism' indien wordt verondersteld dat sociale belangen en culturele waarden alleen de wetenschap beïnvloeden doordat vooroordelen en vooringenomenheid een rol spelen. De meeste wetenschappers verwerpen de conservatieve variant en gaan volgens Hess uit van een gematigd constructivisme; zij veronderstellen dat wetenschappelijke theorieën en waarnemingen worden bepaald door de werkelijkheid, maar niet volledig; ook sociale en culturele waarden spelen een rol.

Een belangrijk ander aspect betreft de vraag of particularistische criteria moeten worden gehanteerd bij de keuze van theorieën. Dit is een sprong van 'beschrijven hoe iets is', naar voorschrijven 'hoe iets moet' en dat wordt in de filosofie aangeduid met 'naturalistic fallacy', en, zonder aanvullende veronderstellingen, is dat in strijd met de logica. Hier kunnen verschillende standpunten worden ingenomen: men zou kunnen stellen dat getracht moet worden om particularistische criteria zo veel mogelijk uit te bannen ('conservative constructivism') of dat het onvermijdelijk is dat op een of andere wijze particularistische criteria (mede) een rol spelen bij de keuze van theorieën ('moderate constructivism'). Cole (1992, p. 203) verdedigt zelfs het standpunt dat het hanteren van particularistische criteria uit efficiencyoverwegingen voordelen kan opleveren.

De 'institutional sociology of science', oorspronkelijk gebaseerd op het werk van Robert K. Merton, was er vooral op gericht om te komen tot wetenschappelijke procedures gericht op het zo veel mogelijk uitbannen van vooroordelen en vooringenomenheid, met als ideaal de objectieve waarde vrije wetenschap. Onderzoek richt zich op stratificatie van wetenschap over factoren die het succes van wetenschappers beïnvloeden (bijvoorbeeld de 'cumulative advantage theory': het 'Matthew effect', 'halo effect', 'Matilda effect'²), de beoordelingscriteria van wetenschappelijke tijdschriften, studies naar de productiviteit van wetenschappers, studies naar netwerken van wetenschappers, citation studies en bibliometrische studies (zie Hess, 1997, hoofdstuk 3). De ontologische en epistemologische uitgangspunten van de institutional sociology of science en de toegepaste methoden passen binnen de (post)positivistische wetenschapsovervatting.

De 'sociology of scientific knowledge', de meer Europese wetenschapssociologie, richt zich vooral op de content, een aspect dat in de 'institutional sociology of science' sterk werd verwaarloosd. De uitgangspunten van de sociology of scientific knowledge passen binnen de constructivistische perspectieven. Hess (1997, pp. 85-111) noemt verschillende benaderingen binnen de 'sociology of scientific knowledge'.

Macrosociologische studies

In 'conflict theory', een van de vroegere benaderingen van de sociologie van wetenschappelijke kennis, wordt aandacht besteed aan de kennisrelaties tussen wetenschappers, met name de analyse van machtsverhoudingen in de wetenschap. Voorts wordt ingegaan op de rol van de sociale wetenschapper als criticus van de uitkomst van wetenschappelijke conflicten.

Het zogenaamde 'strong program' en de 'interest theory' van de Edinburgh school. Het 'strong program' voor de sociologie van wetenschappelijke kennis is vooral ontwikkeld door David Bloor (1976; 1992). De wetenschapssociologie moet volgens Bloor de theoriekeuze verklaren door een reconstructie van het wetenschappelijke proces. Bij Merton ging het om het geïnstitutionaliseerde complex om te komen tot procedures en normen voor een goed experiment, met als doel de invloed van sociale factoren zo veel mogelijk te reduceren. Bij Bloor gaat het echter om een onderhandelingsproces, waarin de eisen van een goed experiment steeds weer opnieuw worden vastgesteld. Zowel ware als onware kennis dient verklaard te worden met behulp van sociale factoren; de procedures om het verschil ertussen aan te brengen zijn immers geen sociaal onafhankelijk en constant gegeven (Vgl. Van Rossum, 1988, pp. 72-74).

Bij de belangentheorie van de Edinburgh school worden conflicten tussen wetenschappers onderzocht vanuit het perspectief van de belangen van de onderzoekers: bij de keuze tussen verschillende overtuigingen, theorieën laten wetenschappers zich leiden door sociale belangen. De theorie is oorspronkelijk gebaseerd op de Marxistische theorie van klassentegenstellingen (heersende ideeën zijn de ideeën van de heersende klasse) en men tracht waardeoordelen en ideologieën van een

² 'Cumulative advantage theory': vroegtijdig succes in carrière biedt wetenschappers erkenning en middelen, die leiden tot toenemende prestaties, die weer leiden tot verdere erkenning en toegang tot meer middelen.

'Mathew effect', gebaseerd op het Evangelie van Mattheus 13:12: meer erkenning voor wetenschappers die al een grote reputatie hebben en minder erkenning voor wetenschappers zonder reputatie; 'halo effect': voordeel op grond van het feit dat een wetenschapper verbonden is aan een gerenommeerd onderzoeksinstituut; 'Matilda effect': neiging in de wetenschapsgeschiedenis om de wetenschappelijke prestaties van vrouwen minder te erkennen of zelfs te negeren. Zie Hess, 1997, pp. 59-61.

bepaalde klasse te 'decoderen', maar nu in een veel ruimere betekenis, zoals kennis- en technische belangen, sociale belangen (klasse, beroep). Men stuit bij de 'decoderen' op het zogenaamde 'imputation problem', namelijk "whether and how thought or belief can be attributed to social classes, or other formations, as the consequence of their particular interests" (Barnes, 1977, p. 45; geciteerd in Hess, 1997, p. 92); het is niet duidelijk op welke wijze macrosociologische klassenbelangen een rol spelen in de microsociologische verantwoordingen van de motiveringen die ten grondslag liggen aan individuele handelingen. Anderzijds zijn er wel mogelijkheden om aan te tonen hoe verschillende exogene belangen (economische, financiële, organisatorische, professionele en andere) van invloed zijn geweest op de onderzoeksagenda's en op de uitkomsten van onderzoek. Collins (1983) onderzoekt bijvoorbeeld de mogelijke rol van belangen bij de uiteindelijke uitkomst (closure) van de wetenschappelijke discussie.

In alternatieve raamwerken voor de analyse van belangen wordt de veronderstelling van een causale relatie tussen exogene belangen en onderzoeksoutput losgelaten. Eén van deze alternatieve raamwerken is actor-network theorie, waarin de relatie precies wordt omgekeerd. De aandacht verschuift van exogene belangen die van invloed zijn op onderzoek naar de wijze waarop wetenschappelijke 'actoren' sponsors met bepaalde belangen 'produceren'. Belangen worden niet gezien als een oorzaak van de handelingen van wetenschappers, maar eerder als een gevolg: actor-network theorie onderzoekt de vertaling van belangen van andere netwerken (in ruime zin: ook netwerken waar geen wetenschappers deel van uit maken) in de eigen belangen van de wetenschapper, met andere woorden: "I have a theory, technique, or technology here that will help you accomplish your goals, but you need to help me in order for me to share it with you" (Hess, 1997, p. 92). De analyse van de 'production of interests' is wel erg nuttig gebleken voor het begrijpen hoe technologieën en wetenschappelijke theorieën al dan niet succesvol zijn, maar volgens Hess is er sprake van een overreactie.

Een ander alternatief raamwerk is de culturele benadering. De veronderstelling van een directe causale invloed van belangen en bepaalde standpunten in een wetenschappelijk conflict wordt losgelaten; de belangen en de ingenomen standpunten worden gezien als twee domeinen, die worden geanalyseerd als elkaar aanvullende of parallel verlopende culturele codes met een soortgelijke structuur, de wederzijdse relatie tussen macrosociologische onderscheiden (klassen, ras, geslacht, e.d.) en de inhoud van wetenschap wordt geanalyseerd.

De 'Bath school', de 'laboratory studies', de 'ethnomethodology/discourse analysis' en de 'social world theory' wordt een microsociologische benadering gekozen, als reactie op de retrospectieve, historische belangentheorie van de Edinburgh school.

Microsociologische studies

De "Bath school", met name Harry Collins, richt zich op microsociologische processen en hanteert daarbij observatiemethoden. Hierbij is vooral bekend geworden Collins' 'empirical program of relativism' (EPOR) en de uitbreiding hiervan door Pinch en Bijker in de 'social construction of technology program (SCOT). Beide programma's omvatten drie fasen: 1) 'interpretive flexibility', d.w.z. aantonen dat de uitkomsten van experimenten voor meerdere interpretaties vatbaar zijn; 2) het analyseren van de mechanismen die uiteindelijk leiden tot uitkomsten van de wetenschappelijke discussie ('closure' of 'stabilization') door onderzoek van de 'core set' experts en laboratoria, het netwerk van de relevante groep en 3) het koppelen van deze uitkomsten aan bredere sociale structuren. resultaten van 'flexibiliteit van de interpretatie' van experimentele resultaten. Zie verder Hess, 1997, pp. 94-100.

In de zogenaamde 'laboratory studies' (Knorr-Cetina, 1981; Latour en Woolgar, 1979 en anderen) wordt de (dagelijkse) wetenschapspraktijk onderzocht. De eerste studies betroffen vooral gedetailleerde beschrijvende case studies van de gehanteerde werkwijzen in laboratoria (Latour en Woolgar, 1986; Latour, 1987) of een weergave van de activiteiten die leiden tot de constructie van wetenschap (Knorr-Cetina, 1981).

Karin Knorr-Cetina tracht een theorie te ontwikkelen waarmee verklaard kan worden hoe activiteiten in de lokale context doorwerken in achterliggende opvattingen over het kenmerkende van wetenschappen en haar producten. (de zogenaamde dieptestructuur van 'wetenschappelijkheid'). Het gaat dus niet om een beschrijving van wat er gebeurt (zoals in de wetenschapsjournalistiek), maar om de 'vertaling' van

de activiteiten van wetenschappers in producten (of concepten) die werken én om de ‘vertaling’, neerslag van het constructieproces in wetenschappelijke artikelen, rapporten, boeken, etc. Twee begrippen die hierbij centraal staan zijn ‘indexicaliteit’ (het beschrijven van locale verschillen in criteria voor het nemen van beslissingen aangaande onderzoek, afhankelijk van situationele omstandigheden) en ‘variable transscientific fields’ (netwerken met andere omgevingen, zoals met sponsors, subsidieverlenende instanties, autoriteiten, beroepsorganisaties, etc.).

Bij Bruno Latour en Steve Woolgar (1979/1986) gaat het juist wel om een beschrijving van hetgeen wetenschappers doen, met name de wijze waarop ‘feiten’ worden geconstrueerd. In hun boek doen de auteurs verslag van een lange participerende observatie, uitgevoerd in een laboratorium (Salk Institute, La Jolla). Hess maakt een onderscheid tussen een ‘feit’ en een ‘waarneming’ of empirische uitspraak. Een feit is een breed geaccepteerde waarneming of empirische wet, m.a.w. het is een empirische uitspraak die onafhankelijk van zijn epistemologische status beoordeeld kan worden als waar of onwaar. Er zijn dan ware en onware feiten en ook waarnemingen die nog niet de status van feit hebben. Latour en Woolgar (1986, pp. 77-79; zoals beschreven in Hess, 1997, pp. 101, 102) onderscheiden vijf soorten feiten: type 1: stellingen (‘conjectures’) of speculaties; type 2: uitspraken die modaliteiten bevatten die refereren aan bewijsmateriaal of juist het ontbreken daarvan; type 3: claims van onderzoeksresultaten, meestal gekoppeld aan een bepaalde (groep) onderzoeker(s); type 4: claims van algemeen geaccepteerde kennis, meestal in leerboeken, maar wel onder verwijzing naar de (groep) onderzoeker(s); en type 5: als vanzelfsprekend aanvaarde algemene kennis, die zo voor de hand ligt dat referenties niet meer worden gegeven. Een ‘modaliteit’ is een uitspraak over een ander uitspraak, in casu een kwalificatie van de claims omtrent het waarheidsgehalte van waarnemingen. De overgang, uiteindelijk naar een type 5-feit betreft dan de opeenvolgende verwijdering van modaliteiten. Dit proces wordt wel aangeduid met ‘blackboxing’; de studie van content wordt wel omschreven als het openen van de ‘black box’. In een ‘black box’-benadering wordt alleen gekeken naar de input (arbeidsuren, computers, laboratoria, instellingen, beurzen, enz.) en de output (rapporten, artikelen, boeken). Vgl. Hess, 1997, pp. 101, 102. De werkwijze van Latour en Woolgar is te vergelijken met een antropologische (etnografische) benadering van wetenschap.

Andere onderzoeksthema’s betreffen de sociale constructie van wetenschappelijke ontdekkingen, innovaties, en onderzoek naar diffusieprocessen van innovaties, en de analyse van het ‘vertaalproces’ van het feitelijke onderzoek (logboekantekeningen ofwel ‘inscripties’, gesprekken, en dergelijke) naar de wetenschappelijke output (rapporten, artikelen, boeken). Zie Van Rossum, 1988, pp. 77-96.

Een derde soort ‘laboratory study’, beschreven door Hess (1997, p. 103) betreft de etnomethodologische benadering, gebaseerd op het werk van Harold Garfinkel. Etnomethodologie bestudeert de wijze waarop mensen in het leven van alle dag beschrijvende procedures ontwikkelen die gedragsmatige regelmatigheden en sociale structuren creëren. Dit impliceert een gedetailleerde analyse van gesprekken tussen wetenschappers (etnomethodologie) en van onderzoeksverslagen van wetenschappelijke activiteiten, de beschrijving van verschillen in interpretaties en de koppeling van deze verschillende interpretaties met de sociale context (dit wordt wel aangeduid met discourse analysis).

Social worlds theory, voortgekomen uit de Chicago school, is een vorm van onderzoek van netwerken; een ‘social world’ wordt niet bepaald door geografische factoren of door formeel lidmaatschap, maar door de grenzen van effectieve communicatie. De definiëring van netwerken verschilt enigszins van Collins’ ‘core set’ en Knorr-Cetina’s ‘transscientific fields’. Fujimura heeft het begrip ‘scientific bandwagon’ geïntroduceerd; hiervan is sprake indien grote aantallen wetenschappers, organisaties, of laboratoria hun middelen inzetten voor één bepaalde benadering. A ‘bandwagon’ is een bepaald soort snelle groei van netwerken. (Vgl. Hess, 1997, p. 105).

Andere constructivisten, zoals Latour (1987) verwerpen de veronderstelling dat wetenschappelijke kennis alleen wordt bepaald door sociale factoren. Latour stelt dat onderzoekers een kennisclaim geloofwaardig maken door deze claim te plaatsen in een netwerk van objecten, andere onderzoekers, instrumenten en andere kennisclaims. Volgens Latour is het mogelijk aan te geven waarom sommige overtuigingen, theorieën, beter overleven dan andere (zonder een beroep te doen op de traditionele rationaliteitsveronderstelling van de wetenschapsfilosofie), door alle relaties tussen de verschillende objecten, instrumenten en sociale instituties die de feiten construeren waarop de overtuigingen, theorieën betrekking hebben, in de beschouwing te betrekken. De relaties vormen netwerken. Empirisch

onderzoek van deze netwerken is actor-network theory (vgl. Downes, 1998, pp. 627, 628). Zie ook onder 'actor-network theory' in deze Woordenlijst.

Samengevat kan gesteld worden dat 'social constructivism' geïnteresseerd is in de wijze waarop overtuigingen, theorieën 'werken'. Volgens Potter moet de onderzoeker inzicht krijgen in de sociale praktijken en de retorische strategieën analyseren die voorkomen in een bepaald discours.

Anders dan in het fenomenologische perspectief wordt het essentialisme afgewezen: de 'essentie' (het wezen) van de van de waargenomen verschijnselen is het product van ingewikkelde discursieve praktijken.

Het constructivisme heeft met de fenomenologische perspectieven gemeen dat het zich afzet tegen het ontwikkelen van een sociale wetenschap op basis van het natuurwetenschappelijke model.

De belangrijkste vertegenwoordigers van het constructivisme zijn D. Bloor (de zogenaamde Edinburgh School), Harry Collins, Bruno Latour, Steve Woolgar, Karin Knorr-Cetina en Ernst von Glasersfeld (radical constructivism).

Corroboratie: een theorie is gecorroborreerd door ervaring indien deze theorie pogingen om haar te weerleggen heeft doorstaan. Het begrip is afkomstig van Popper.

Demarcatiecriterium: criterium voor de scheiding van zinvolle en niet-zinvolle uitspraken. Popper ontwikkelt het falificatiecriterium en stelt dat dit geen 'zinscriterium' is, maar een demarcatiecriterium: het gaat om het opstellen van gedurfde hypothesen, die men moet trachten te weerleggen. Zinvolle uitspraken zijn dan uitspraken waarvoor de mogelijkheid tot weerlegging bestaat.

Denzin's zeven methodologische beginselen. Denzin (1978) noemt een zevental principes waaraan onderzoek in symbolisch interactionistisch perspectief moet voldoen. De hierna volgende samenvatting hiervan is ontleend aan Wester (1995, pp. 28, 29):

"1. Het onderzoek is pas compleet als *symbolen* en *interactie* op elkaar betrokken zijn. Het gaat daarbij om handelingen en de betekenisverleningen die daarbij worden gehanteerd.

2. Het *reflexieve karakter van het self* moet recht gedaan worden; het gedrag moet onderzocht worden vanuit het perspectief van de onderzochten ('role-taking'). Dit principe geldt om de 'fallacy of objectivism' (dat wil zeggen dat men als onderzoeker het eigen perspectief als betekenisverlening aan de onderzochten toeschrijft) te vermijden. Er is echter een verschil tussen alledaagse en wetenschappelijke begrippen. Het principe moet dan ook zo begrepen worden dat de onderzoeker eerst de alledaagse concepties van de onderzochte realiteit leert kennen en deze vervolgens interpreteert vanuit de sociaal-wetenschappelijke theorie.

3. De onderzoeker moet de symbolen en definities van de onderzochten verbinden met de *sociale relaties en groepen* die de concepties hanteren en aan de onderzochten overdragen. Zonder dit principe ontstaat het gevaar dat men het gedrag bestudeert louter op individualistisch niveau.

4. Bij de bestudering van het handelen is de '*behavioral setting*' van belang. De samenleving voorziet haar leden van een variëteit aan settings waarin de interactie kan plaatsvinden. In de onderzoeksmethoden moeten de situationele aspecten van het gedrag meegenomen worden; symbolen, betekenissen, identiteiten en handelingen hangen met de sociale context samen.

5. Onderzoeksmethoden moeten zowel de *stabiele* als de *procesmatige* aspecten van interacties vastleggen. Sommige methoden zijn beter geschikt voor het analyseren van stabiele gedragsvormen, andere meer voor procesanalyse. Die methoden kunnen elkaar dus aanvullen.

6. *Onderzoek is een vorm van symbolische interactie.* De methoden zijn interactiestrategieën van de onderzoeker waarbij deze eigen ervaringen tot gedeelde betekenissen probeert te maken in de gemeenschap van onderzoekers. In die gemeenschap hebben de methoden (dus de wijze waarop de onderzoeker te werk is gegaan) een bepaalde betekenis, die verbonden kan worden met het perspectief (de begrippen) van waaruit men de sociale werkelijkheid interpreteert. Omdat iedere methode bepaalde aspecten van de realiteit naar voren haalt, moeten meerdere methoden gehanteerd worden bij het onderzoek van de sociale werkelijkheid.

7. In onderzoek gebruikt men '*sensitizing*' begrippen, die pas op het eind van het onderzoek een operationele definitie krijgen. 'Sensitizing' gebruik van een begrip betekent dat zowel het unieke van

elk empirisch voorbeeld van het begrip als het algemene van het begrip in meerdere settings wordt onderzocht. de begrippen moeten tot formele theorieën worden ontwikkeld, die universele verklaringen van het menselijk gedrag opleveren (in tegenstelling tot statistische uitspraken). Deze principes worden verder geconcretiseerd in de onderzoeksprocedures die in deze benadering worden toegepast.”

Empirische cyclus: methode die volgens De Groot ten grondslag ligt aan alle vormen van leren en kennis verwerven. In de wetenschap worden de volgende stappen ondernomen: 1) het verzamelen en groeperen van feitenmateriaal en het vormen van hypothesen; 2) (her)formulering van hypothesen opdat zij empirisch getoetst kunnen worden (inductie) alsmede operationalisering van de begrippen in de hypothese; 3) afleiding van speciale consequenties uit de hypothesen in de vorm van toetsbare voorspellingen (deductie); 4) empirische toetsing van de hypothesen, aan het al dan niet uitkomen van de voorspellingen in nieuw empirisch materiaal; 5) evaluatie van de toetsingsresultaten. De evaluatie biedt mogelijkheden tot herformulering van de oorspronkelijke probleemstelling en het opnieuw doorlopen van de cyclus. Er is dus eerder sprake van een spiraal.

Ook “het ‘Verstehen’ van complexe menselijke of culturele verschijnselen” is gebonden aan de grondstructuur van de empirische cyclus; ook hier gaat het om “het recurrerende wisselspel van waarnemingen, vermoedens (tentatieve interpretaties), daarop gebaseerde verwachtingen en toetsingen aan nieuwe gegevens en evaluaties, die dan weer leiden tot nieuwe , meer gegevens (input) omvattende interpretaties” (De Groot, 1961, p. 14).

Bij De Groot ligt de nadruk op controleerbaarheid van de werkelijkheid, waarbij de invloed van de onderzoeker zo veel mogelijk wordt beperkt door middel van gestructureerde en gestandaardiseerde werkwijzen (zie Wester, 1995, p. 24).

Empiristisch zinscriterium: criterium voor de scheiding van zinvolle en niet-zinvolle uitspraken. De zin of betekenis wordt ontleend aan de empirie. Dit werd ontwikkeld door Rudolf Carnap.

Epistemologisch brugprobleem: welke conclusie moet worden verbonden aan de weerlegging van een hypothese? Men kan bij falsificatie niet achterhalen of de theorie onjuist is of dat de hulphypothesen onjuist zijn of dat zich verstorende invloeden hebben voorgedaan.

Etnografische benadering: beschrijving van de alledaagse praktijk (leefwereld) door reconstructie van een (aspect van een) aangetroffen (sub)cultuur. Met name geïnstitutionaliseerde interactieprocessen worden bestudeerd. De participerende observatie is hierbij de meest toegepaste onderzoeksmethode: de onderzoeker neemt min of meer langdurig aan de onderzochte leefwereld deel.

Etnomethodologie: onderzoek naar de manieren (methoden) die interacterende mensen (volken; ethnos) gebruiken om voor zichzelf en voor anderen duidelijk te maken wat hun (gemeenschappelijke) gepercipieerde werkelijkheid is; het gaat hierbij primair om de wijze waarop mensen die werkelijkheid (regels, definities, waarden, ‘wereldbeeld’) construeren en reproduceren (vgl. Swanborn, 1981, p. 382). De aandacht van de etnomethodologie gaat uit naar de wijze waarop individuen zin geven aan hun alledaagse bestaan (en zij stellen niet de ruimere vraag van het symbolisch interactionisme: 'what is going on'). De etnomethodologie tracht, door het analyseren van de wijze waarop mensen in het dagelijks leven hun handelen organiseren en legitimeren, te komen tot de kennis van de daaronder liggende ‘diepere’ normen en structuren van het sociale handelen. De bekendste vertegenwoordigers zijn Aaron Cicourel (1964) en Harold Garfinkel (1967).

Burrell en Morgan (1979, pp. 270, 271) typeren het verschil tussen symbolisch interactionisme en etnomethodologie aldus: "The focus of interest of the phenomenological symbolic interactionist differs from that of the ethnomethodologist in the degree of attention devoted to the manner in which social reality is negotiated through interaction. Whereas the ethnomethodologist usually focuses upon the way in which individual actors account for and make sense of their world, the phenomenological symbolic interactionist focuses upon social contexts in which interacting individuals employ a variety of practices to create and sustain particular definitions of the world. They demonstrate how 'reality' and 'facts' are

essentially social creations, negotiated through the interaction of various competing themes and definitions of reality."

Voor een uitgebreide bespreking, zie bijvoorbeeld Ritzer (1992, hoofdstuk 6), Swanborn (1981, hoofdstuk 11.4) en Zijdeveld (1973, hoofdstuk 6).

Fenomenologie: tracht op wetenschappelijk verantwoorde wijze onmiddellijk, dat wil zeggen niet via de abstracties van de empirische wetenschappen, greep te krijgen op het 'leven' zoals dat door mensen beleefd wordt. De fenomenoloog beschrijft levenssituaties vanuit het perspectief van de beleving. Sociale verschijnselen worden niet beschouwd als objectieve werkelijkheid die onafhankelijk van de mens bestaat, maar veeleer als het resultaat van menselijke interpretatie en zingeving ('betekenis'). De werkelijkheid is sociaal geconstrueerd doordat mensen deze werkelijkheid interpreteren en er betekenis aan geven en in overeenstemming met hun eigen intenties structureren. De werkelijkheid krijgt pas betekenis doordat individuen betekenis verlenen. De onderzoeker interpreteert de werkelijkheid die aan hem verschijnt als geleefde en beleefde werkelijkheid; het onderzoek is gericht op het beschrijven en begrijpen van unieke, onherhaalbare gebeurtenissen en situaties in al zijn complexiteit (en niet op verklaren en voorspellen door het zoeken naar wetmatigheden).

Edmund Husserl, de grondlegger van de fenomenologie, wijst in zijn kentheoretische kritiek op het positivisme een wetmatig gestructureerde werkelijkheid af. Alleen via intuïtief, begrijpend inleven ('verstehen') kunnen we het wezen (de essentie) van een verschijnsel doorgronden; hierbij moet worden afgezien van vooraf gevormde theorieën, begrippen en modellen.

De belangrijkste vertegenwoordiger van de fenomenologische sociologie zijn Schutz (1967) en Berger en Luckmann (1966). Alfred Schutz ontwikkelt een kentheoretisch interpretatiekader voor de sociale werkelijkheid (zich daarbij baserend op Max Weber). Peter Berger en Thomas Luckmann presenteren een kennis sociologische benadering van de sociale werkelijkheid, waarin het ontstaan van de alledaagse kennis en de vanzelfsprekendheid van de structuren van de samenleving verbonden zijn met sociale interacties.

Fenomenologische perspectieven: Sociale wetenschappen verschillen qua aard en doel fundamenteel van natuurwetenschappen; het gaat niet om het zoeken naar causale verklaringen (zoals het postpositivisme), maar om het begrijpen van menselijk gedrag; het gaat om 'Verstehen'. Menselijk gedrag heeft betekenis (zin) en om dat gedrag te kunnen begrijpen moet geprobeerd worden de betekenis van het handelen te achterhalen, bijvoorbeeld in de vorm van de achterliggende intenties en/of in termen van betekenis systemen waar de handeling deel van uitmaakt.

De interpretatie van het handelen (= interpretatief begrijpen = Verstehen), kan op verschillende manieren worden weergegeven. Schwandt (2000, pp. 191-196) onderscheidt enerzijds de fenomenologische perspectieven op Verstehen, anderzijds de hermeneutische perspectieven op Verstehen. Het essentiële verschil is dat bij de fenomenologische perspectieven wordt uitgegaan van de objectiviteit van de kennis en bij de hermeneutische perspectieven de objectiviteit van de kennis wordt afgewezen. Dat betekent dat in de fenomenologische perspectieven gesteld wordt dat de subjectieve betekenis van het handelen op een objectieve wijze begrepen kan worden, mits de juiste onderzoeksmethoden worden toegepast.

Voorts wordt volgens Schwandt (2000, p. 192) Verstehen, binnen de fenomenologische perspectieven op drie verschillende wijzen gedefinieerd (voor definiëring van Verstehen binnen de hermeneutische perspectieven, zie aldaar in deze woordenlijst):

- 1) meelevende identificatie (empathic identification) met de actor: de onderzoeker probeert 'in de huid te kruipen' van de actor ('psychological reenactment') om zijn/haar motieven, overtuigingen, wensen e.d. te leren kennen; dit veronderstelt de mogelijkheid van de onderzoeker om buiten zijn/haar eigen situationele en historische bepaaldheid te treden om de betekenis en/of intenties van het handelen van de actor te kunnen reconstrueren. Deze (omstreden) zienswijze wordt wel aangeduid met 'objectieve hermeneutiek' (niet te verwarren met de 'filosofische hermeneutiek'; zie onder hermeneutiek).
- 2) fenomenologische sociologie en etnomethodologie: de onderzoeker bestudeert de alledaagse intersubjectieve leefwereld met als doel te begrijpen hoe wij betekenis geven aan handelen van onszelf en van anderen en het reconstrueren van de oorsprong van de objectieve betekenissen van

handelingen in de intersubjectieve communicatie van individuen in de sociale leefwereld (vgl. Schwandt, 2000, p. 192; zie ook onder fenomenologie; etnomethodologie).

- 3) taalspelen; menselijk handelen is net als taal een element van communicatie dat beheerst wordt door regels. Menselijk handelen heeft betekenis dankzij de betekenisystemen (taalspelen) waar het deel van uit maakt. Het doel van Verstehen is het begrijpen van deze betekenisystemen (institutionele en culturele normen, regels, etc.). Vgl. Schwandt, 2000, p. 192, 193.

Verstehen omvat meestal twee dimensies: op het primaire niveau duidt Verstehen op een ingewikkeld proces waarmee wij allemaal in het dagelijks leven de betekenis van ons eigen handelen en het handelen van anderen met wie wij interacteren, interpreteren; op het tweede niveau is Verstehen een proces waarmee de sociale wetenschapper dit primaire proces tracht te begrijpen (vgl. Schwandt, 2000, p. 193).

Bovengenoemde fenomenologische epistemologieën kunnen in een bepaald opzicht worden gekarakteriseerd als hermeneutisch omdat de menselijke handelingen waarin betekenis wordt gegeven worden geïnterpreteerd in de situationele context, waarbij gebruik wordt gemaakt van de klassieke methode van de hermeneutische cirkel (zie onder hermeneutische cirkel).

Finalisering: het ontwikkelen van wetenschappelijke theorieën onder invloed van externe doeleinden. Gefinaliseerde wetenschap is een *mengvorm* van 'zuiver' of 'fundamenteel' wetenschappelijk onderzoek (primair door interne regulatieven bepaald) en toegepast onderzoek (gebruikt voor het bereiken van extern gedefinieerde doeleinden).

Grounded theory (= gefundeerde theorie-benadering): onderzoeksontwerp waarin begrippen worden geobjectiveerd door vele malen de cyclus van verzameling en analyse, reflectie en toetsing te doorlopen en waarbij gebruik wordt gemaakt van triangulatie. "Een belangrijke werkwijze is 'theoretical sampling': wanneer men in het onderzoek op het spoor is gekomen van belangrijke elementen van de theorie gaat men op zoek naar nieuwe gevallen, die de eerdere bevindingen kunnen verscherpen, bevestigen of corrigeren. Dit voortdurend zoeken naar vergelijkingsgevallen staat zowel in functie van toetsing als van ontwikkeling van theorie" (Wester, 1995, p. 28).

Hermeneutiek, het probleem van de dubbele hermeneutiek: in de sociale wetenschappen is het onderzoeksobject symbolisch gestructureerd, d.w.z. dat de onderzoeker de gegevens moet interpreteren. Er is echter sprake van een voorgeïnterpreteerde werkelijkheid, omdat deze werkelijkheid als leefwereld al betekenis heeft gekregen voor en door de onderzochte subjecten. De dubbele hermeneutiek betreft dus de interpretatie van interpreterende subjecten. De term is afkomstig van Giddens.

In interpretatieve en kritische perspectieven wordt er van uitgegaan dat onderzoekers niet alleen moeten communiceren met de onderzochte subjecten (zich inleven in de situatie) en wel in de taal van deze subjecten, maar tevens moet communiceren met andere onderzoekers

Hermeneutische cirkel: onderscheid dient te worden gemaakt tussen de objectieve hermeneutiek en de alethische hermeneutiek.

De objectieve hermeneutiek gaat uit van een hermeneutische cirkel van deel en geheel: het deel kan alleen worden begrepen vanuit het geheel en het geheel kan alleen worden begrepen vanuit de delen; om het deel (een zin, uiting, handeling, etc.) te begrijpen moet de onderzoeker het geheel (het geheel van intenties, overtuigingen, wensen of de tekst, institutionele context, leefsituatie, taalspel, e.d.) begrijpen, en omgekeerd. De schijnbare contradictie wordt opgelost door de cirkel te beschouwen als een spiraal of als het in steeds wisselende cirkels benaderen van het probleem: je begint bijvoorbeeld bij een bepaald deel, relateert dit aan het geheel, waardoor weer nieuwe inzichten worden verkregen over het deel, enz. De cirkelbeweging tussen deel en geheel is in principe onbegrensd; elke interpretatie kan alleen maar een voorlopige zijn.

Het bovenstaande is de klassieke interpretatie van de empirische cirkel: de interpretatie van de objectieve hermeneutiek, die uiteindelijk gebaseerd is op een tegenstelling tussen subject en object. Dit impliceert dat de waarheid van kennis in het proces van begrijpen uiteindelijk wordt bepaald door een correspondentie tussen de theorieën, concepten, modellen (de weergave van de werkelijkheid) van de onderzoeker en de wijze waarop de onderzochte subjecten door hun handelen betekenis verlenen aan die

werkelijkheid. In die zin is er sprake van een objectieve hermeneutiek. Op epistemologisch vlak wordt nog vastgehouden aan het subject-objectschema (zie hoofdstuk 2).

Daar staat tegenover de interpretatie van de hermeneutische cirkel in de filosofische hermeneutiek. Omdat begrijpen (Verstehen) wordt beschouwd als inherent aan het menselijk bestaan zelf, vindt in het dagelijks leven en daarmee op elk niveau van theorievorming interpretatie plaats, ook op het niveau van de primaire gegevensverzameling. Bij theorie-ontwikkeling is er onvermijdelijk sprake van vooroordelen en vooringenomenheid (zie onder hermeneutische perspectieven). Alvesson en Sköldbërg presenteren hierbij de hermeneutische cirkel van wat zij noemen de 'alethische hermeneutiek' (Grieks: aletheia of de onthulling van iets dat verborgen was). Dit is niet de hermeneutische cirkel van deel naar geheel vv, maar van 'preunderstanding' (Vorverständnis) naar 'understanding' (Verstehen), van 'anticiperend begrip' naar 'begrijpen' vv). "Alethic hermeneutics dissolves the polarity between subject and object into a more promordial, original situation of understanding, characterized instead by disclosive structure. That is, the basic idea concerns the *revelation of something hidden*, rather than the correspondence between subjective thinking and objective reality" (Alvesson en Sköldbërg, 2000, pp. 57, 58). Voorts geven deze auteurs een uitgebreide uitwerking van de alethische hermeneutiek en zijn zij van mening dat objectieve hermeneutiek en alethische hermeneutiek elkaar kunnen aanvullen. Zie verder: Alvesson en Sköldbërg, 2000, hoofdstuk 3 en 7.

Hermeneutische perspectieven; filosofische hermeneutiek. Hermeneutiek = leer van de interpretatie. In tegenstelling tot de objectieve hermeneutiek van de fenomenologische perspectieven wordt hermeneutiek niet gezien als een techniek of methode die als basis moet dienen voor onderzoek in de sociale wetenschappen (hermeneutische methodologie); begrijpen is juist inherent aan menselijk bestaan ('the very condition of human being': Schwandt, 2000, p. 194). Filosofische hermeneutiek is een wetenschappelijke reflectie op de regels en vooronderstellingen over de aard van het object die aan het alledaagse en wetenschappelijke interpreteren ten grondslag liggen en wordt ook wel aangeduid met hermeneutisch grondslagenonderzoek (vgl. Widdershoven, 1988, pp. 10, 11). Voorts wordt de subjectiviteit van de hermeneutische onderzoeker niet gezien als een storende factor, die zo veel mogelijk geëlimineerd moet worden. Integendeel, het is juist de mogelijkhedenvoorwaarde voor elk begrijpen. In ons onderzoek moeten wij trachten rekening te houden met de historische, maatschappelijke en culturele bepaaldheid van situaties. Wij kunnen niet ontkomen aan onze eigen vooroordelen en vooringenomenheid; wij moeten onze historisch bepaalde en vaak onbewuste vooroordelen kritisch onderzoeken en aanpassen om onszelf en anderen te kunnen begrijpen. Dat betekent dus niet alleen het zich bewust zijn van de gehanteerde vooronderstellingen en deze aangeven, maar veeleer een betrokkenheid, waarbij eigen standpunten ter discussie worden gesteld (geriskeerd) (vgl. Schwandt, 2000, pp. 195 en 207). Alleen in een dialoog kunnen wij onze vooroordelen en vooringenomenheid ter discussie stellen en toetsen. Daarom geldt: "understanding is participative, conversational, and dialogic", ... moreover, understanding is something that is *produced* in that dialogue, not something *reproduced* by an interpreter through an analysis of what he or she seeks to understand" (Schwandt, 2000, p. 195). Deze visie komt ook naar voren in de constructivistische perspectieven, maar in de filosofische hermeneutiek wordt niet zozeer de nadruk gelegd op het 'construeren' (produceren) van betekenis, maar veeleer op het tot stand komen van betekenis via discussie, onderhandeling (negotiation). Zie Schwandt, 2000, p. 195.

Dit impliceert een radicale breuk met de fenomenologische perspectieven waarin wordt aangenomen dat menselijk handelen betekenis *heeft* en dat deze betekenis in beginsel kan worden vastgesteld door de onderzoeker; de objectivistische visie op betekenis wordt in de filosofische hermeneutiek dus losgelaten. De hermeneutische perspectieven zijn vooral gebaseerd op het werk van W. Diltthey en H.-G. Gadamer. Voor een uitgebreid overzicht, zie De Boer en anderen, 1988; Alvesson en Sköldbërg, 2000, pp. 52-99.

Hypothetisch-deductieve methode: "Stel gerust gedurfde speculatieve hypothesen op, maar kritiseer en toets ze dan onbarmhartig!" (Popper). Uit de hypothesen worden (deductief) uitspraken afgeleid die vervolgens door middel van de empirie worden getoetst.

Ideale gesprekssituatie: voorwaarde voor radicalisering van de kenniskritiek. Het begrip is ontwikkeld door Habermas.

Instrumenteel handelen: handelen dat gericht is op gegeven doelen, met behulp van (standaard)technieken.

Internalisme/externalisme-debat: kan de ontwikkeling van de wetenschappen primair of voor het overgrote deel herleid worden op rationeel gemotiveerde overwegingen en beslissingen binnen de wetenschappelijke gemeenschap (= internalisme), of wordt deze ontwikkeling mede, voor een aanzienlijk gedeelte of zelfs in overwegende mate, bepaald door het onbedoelde in elkaar grijpen van objectieve factoren en processen die grotendeels achter de rug van de betrokkenen om werkzaam zijn (= externalisme).

Materiële reproductie: coördinatie via systeemmechanismen, d.w.z. handelingsgevolgen worden onderling verrekend, bijvoorbeeld via een markt. Tegengestelde van symbolische reproductie.

Metataal: taal waarin over een uitspraak S en over een feit F gesproken kan worden en, waardoor de waarheid van die uitspraak kan worden vastgesteld in de metataal.

Metatheorie: deel van de wetenschapsfilosofie dat vooral betrekking heeft op kennisverwerving en theorievorming.

Methode versus methodologie: Methodologie is de brede benadering van wetenschappelijk onderzoek, omvattende hoe onderzoeksvragen moeten worden gesteld en beantwoord, onderzoeksopzet, onderzoeksmethoden (validiteit), methoden voor gegevensverzameling, de wijze waarop conclusies worden verbonden aan resultaten van het onderzoek. Methode betreft de meer specifieke procedures voor het verzamelen en analyseren van gegevens, met inbegrip van onderzoeksopzet, gegevensverzameling en analyse. Vgl. Teddlie en Tashakkori (2009).

Nomologische kennis: kennis van wetmatigheden.

Objectiviteit: het streven naar uitsluiten van subjectiviteit en vooroordeel. Een objectieve methode is een methode die is te beschrijven en uit te voeren als een algoritme, d.i. volgens een instructie voor opeenvolgend te verrichten handelingen, waarin nergens keuzen moeten worden gedaan waarbij menselijke, subjectieve oordeelsverschillen van invloed kunnen zijn op het resultaat. (De Groot en Medendorp, 1986, p. 88).

“Wij noemen een variabele ‘objectief’, een instrument een ‘meet-instrument’ en het bepalen van de waarde van de variabele ‘meten’, als, gerekend vanaf een bepaald punt, alle operaties die voor het bepalen van die waarde nodig zijn, objectief geregeld zijn, d.i. in principe door een klerk of door een machine-programma van, in het algemeen eenwaardige, transformaties kan worden overgenomen” (De Groot, 1961, pp. 258, 259; noten weggelaten).

In de interpretatieve stromingen heeft ‘objectiviteit’ een andere betekenis. Omdat de onderzoeker zich zoveel mogelijk tracht te identificeren met het object van onderzoek betekent objectiviteit hier ‘een zo groot mogelijke mate van overeenkomst tussen de ontwikkelde theorie en de interpretatie van de situatie door de onderzochten’ (zie Wester, 1995, pp. 20, 21).

Onproblematische achtergrondkennis: een theorie-afhankelijke empirische basis, d.w.z. de objectiviteit van wetenschappelijke kennis moet geïnterpreteerd worden in termen van theorieën, hypothesen, problemen, argumenten, et cetera, waarover wetenschappers het onderling eens zijn geworden. Het heeft niets te maken met waarnemingen van subjecten. Het begrip werd ontwikkeld door Popper.

Ontwerpgericht onderzoek: methodologie van ontwerpen en van daarop gericht onderzoek, waarbij vooral kennis van zaken van toekomstige ontwikkelingen van belang, zoals de wensen van toekomstige gebruikers van het te ontwerpen object of systeem, de toekomstige functie-eisen en omgevingseisen, e.d. Aangezien een eenduidige probleemstelling of doelstelling van het onderzoek vaak niet vooraf mogelijk

is wordt een iteratief-parallele onderzoeksbenadering bepleit (in plaats van een lineair seriële onderzoeksbenadering) en is vooral ook aandacht voor kwalitatieve onderzoeksmethoden (naast kwantitatieve onderzoeksmethoden). Verschuren beschrijft twee verschillende ontwerpopvattingen: het positivistisch ontwerp paradigma gaat uit van een "rationalistische probleemoplossing, vertrekkend vanuit een vooraf gegeven scherpe probleemdefinitie en dito oplossingsruimte", terwijl bij het constructivistisch ontwerp paradigma "het ontwerpdoel vooraf niet geheel (is) uitgekristalliseerd maar pas tijdens het ontwerpproces geleidelijk duidelijk" wordt. Zie Verschuren (1997).

Operationaliseerbaarheid en meetbaarheid. "Een instrument, d.i. een stelsel van (instructies voor) operaties, is alleen dan een meetinstrument als die operaties voldoen aan eisen van objectiviteit. Bestaat een instrument geheel of voor een deel uit operaties van menselijke beoordeling of schatting, dan kan het wel degelijk een redelijke begripsvaliditeit bezitten maar het is geen meetinstrument. Adequate meetbaarheid houdt dus adequate operationaliseerbaarheid in, maar het omgekeerde geldt niet. (...) Niettemin is in principe een operationalisatie mogelijk: de mate van adequate operationaliseerbaarheid van een eigenschapsbegrip is de uitspraak daaromtrent, waarover het terzake kundige forum na een grondige argumentatie overeenstemming heeft bereikt." (De Groot en Medendorp, 1986, pp. 108, 109). "Een variabele is (...) pas exact operationeel gedefinieerd, als het stelsel van instrument(en) en instructies voor de toe te passen operaties ter bepaling van de waarde, die de variabele in een concreet geval aanneemt, volstrekt vastligt, inclusief de instructies over de wijze waarop (de meetschaal waarin) de uitkomst moet worden gelezen" (De Groot, 1961, p. 257). In de sociale wetenschappen is er in de meeste gevallen geen volstreekte dekking van de variabele door het begrip. De Groot spreekt hier van 'surplusbetekenis', maar deze kan volgens De Groot 'afsluiten' door bijvoorbeeld vorderingen met nieuwe meetinstrumenten.

Paradigma: een set theoretische veronderstellingen, regales en wetenschappelijke overtuigingen die door een groep wetenschappers wordt gedeeld (Thomas Kuhn)..

Radicalisering van de kenniskritiek: waarheidsaanspraken worden niet meer als onproblematisch beschouwd, maar in een discours, waarbij expliciet de gehanteerde begrippenkaders en taalsystemen ter discussie worden gesteld, bereflecteerd.

Rationaliteitsbegrip in (neo)-positivisme en dialectiek: het (neo-)positivisme spreekt over een causaal verklaren en in de dialectische opvatting spreekt men over rationeel verklaren. Plattel (zj, p. 14) geeft dit als volgt weer:

1. "In het positivistische wetenschapsbeeld wordt de sociale bepaaldheid gezien als invloed van causale factoren. Daar de achtergrond ofwel het transcendentale raam van deze nomologische verklaring uit oorzaken gevormd wordt door een 'technisch belang' in de zin van J. Habermas, worden redenen van menselijke handelingen gemakkelijk als oorzaken voorgesteld. ..."
2. "Het transcendentale raam van het dialektisch denken dat minder door een nomologische dan door een dialogische instelling gevormd wordt, spreekt bij deze sociale bepaaldheid in termen van rationeel verklaren, dat wil zeggen: zij vraagt naar redenen (ratio) en niet naar de oorzaak (causa) van een bepaalde handeling."

Reflexiviteit. In een reflexieve relatie is er sprake van een wederzijdse beïnvloeding. Bijvoorbeeld: de waarnemer beïnvloedt door zijn waarneming of acties de situaties die hij waarneemt, of theorie beïnvloedt het gedrag van individuen of systemen die door de theorie worden verklaard.

Relativisme. Er zijn verschillende varianten mogelijk. 1) Relativisme is antirealisme: de (sociale) werkelijkheid krijgt pas betekenis door de zin die mensen daaraan verlenen; de (sociale) werkelijkheid bestaat niet los van de interpretatie, dat wil zeggen zij bestaat niet zonder de duidende activiteiten van mensen. Dat wil nog niet zeggen dat onderzoekers geen oordeel zouden kunnen vellen over de juistheid van deze interpretaties: in de fenomenologische en hermeneutische perspectieven tracht men te komen tot begripen (Verstehen). 2) Relativisme is anti-rationalisme: er zijn geen vaststaande wetenschappelijke methoden die tot kennis leiden. 3) Epistemologisch relativisme: het is niet mogelijk

om te beoordelen of bepaalde overtuigingen (beliefs, kennisclaims) beter zijn dan andere, bijvoorbeeld op basis van de veronderstelling dat standaarden voor de rationele beoordeling van bepaalde overtuigingen (beliefs) volledig afhankelijk zijn van de taal en de cultuur waarin die overtuigingen ontstaan en dat er geen ‘cross framework judgments’ mogelijk zijn (incommensurabiliteit); dit wordt ook wel aangeduid met ‘judgmental relativism’. 4) Subjectivisme: oordeel over een bepaalde overtuiging kan alleen worden geveld door een individuele onderzoeker.

De eerste twee genoemde varianten van relativisme worden verdedigd door aanhangers van de fenomenologische en hermeneutische perspectieven en veelal ook door aanhangers van de constructivistische perspectieven. Sommige aanhangers van de constructivistische perspectieven gaan verder en onderschrijven ook de derde genoemde variant (‘judgmental relativism’). Maar constructivistische perspectieven zijn niet noodzakelijkerwijs verbonden met judgmental relativism of subjectivisme (zoals sommige critici willen doen geloven). Zie Downes, 1998, p. 627; Schwandt 2000, p. 200).

Sensitizing concepts: vage begrippen en beelden, die in het directe onderzoek van de empirische werkelijkheid naar boven komen. De begrippen worden in de loop van het onderzoek nader geconcretiseerd en geoperationaliseerd. Het begrip ‘sensitizing concepts’ wordt gebruikt in het symbolisch interactionisme (Blumer, 1969; Glaser en Strauss, 1967) in de verkennende fase van het onderzoek (exploratiefase).

Sociale technologie: sociale wetenschappen die te werk gaan volgens het natuurwetenschappelijke model; m.a.w. de wetenschappelijke methode is voor sociale wetenschappen gelijk aan die voor de natuurwetenschappen. Bij de sociale wetenschappen gaat het dan om het opsporen van wetmatigheden, die in de door de mens zelf gecreëerde instituties en structuren besloten liggen.

Strategisch handelen: handelen gericht op de beïnvloeding van een rationele tegenstander.

Structuration theory: een theorie over de relatie tussen agent en structuur. Structuren zijn abstracte codes of patronen die richting geven aan ons gedrag in sociale omgevingen. Structuren bestaan weliswaar buiten en onafhankelijk van een agent, maar zijn voor agenten beschikbaar als een blauwdruk voor handelen in een specifieke tijd-plaats setting. Agency is de belangrijkste eigenschap van een sociaal systeem. Agency wordt gedefinieerd als de doelgerichte handelingen van zelfbewuste individuen als zij handelen samen met anderen in sociale situaties. Giddens onderscheidt het praktische en het discursieve niveau van bewustzijn. Op het praktische niveau van bewustzijn monitoren agenten gedrag van zichzelf en van anderen door impliciet gebruik te maken van een reservoir aan kennis (b.v. als wij spreken zijn wij ons vaak niet bewust van de grammatica-regels). Op het discursieve niveau kunnen agenten hun handelingen in sociale settings beredeneren en rationaliseren.

Structuur en agency zijn twee zijden van een medaille, die niet los van elkaar gezien kunnen worden. Alle sociale handelingen omvatten structuur en structuur omvat sociale handelingen: agency en structuur zijn in alle menselijke activiteiten voortdurend onlosmakelijk met elkaar verweven.

Voor een uitgebreide bespreking, zie Ritzer (1992, hoofdstuk 11) en Macintosh (1994, hoofdstuk 10).

Symbolisch interactionisme: methodisch en theoretisch perspectief voor onderzoek naar de alledaagse sociale leefwereld van interacterende individuen. Wester, (1995, pp. 25, 26) geeft de volgende omschrijving van de belangrijkste stroming, het ‘symbolisch interactionisme’: “In het symbolisch interactionisme is betekenisverlening en vooral interactie van belang: mensen produceren de sociale werkelijkheid door hun interpretaties en definities op elkaar te betrekken in hun handelen. De theorie van het symbolisch interactionisme kent twee accenten: vanuit de handelingsoptiek wordt de sociale werkelijkheid gezien als een conglomeraat van sociale interacties; vanuit de zinsoptiek wordt de sociale werkelijkheid gezien als product van de wijze waarop mensen en collectiviteiten via betekenisstructuren hun wereld construeren. De interactie is de basiseenheid van het onderzoek van de symbolisch interactionist. Met name staat daarbij de vraag centraal hoe de betrokkenen elkaars perspectieven trachten te achterhalen en tot overeenstemming geraken wat betreft de definitie van de situatie”.

Mensen vormen hun eigen individuele indrukken via een proces van menselijke interactie en onderhandeling; zij produceren de sociale werkelijkheid door hun interpretaties en definities op elkaar te betrekken in hun handelen. Sociale actie en interactie is alleen mogelijk door gedeelde interpretaties van 'labels' die worden toegekend aan mensen, dingen en situaties. (Tomkins en Groves, 1983, p. 368). Omdat de gedeelde doelstellingen (betekenissen) binnen een groep vaak stabiel zijn, kunnen de uitkomsten van interacties binnen die groep voorspeld worden, door waarneming van de 'sociale regels'. Maar de werkelijkheid bestaat niet uit deze 'regels'. De werkelijkheid is veeleer ingebed in de betekenissen die mensen toekennen aan situaties, mensen en gebeurtenissen. Door ervaring van individuele gebeurtenissen en situaties, kunnen de toegekende betekenissen op elk moment veranderen en leiden tot verschillende acties en interacties die de eerder ontdekte 'sociale regels' ontkrachten. Het gaat er om te ontdekken wat er omgaat in de hoofden van de mensen. De onderzoeker bestudeert een voorgeïnterpreteerde werkelijkheid die reeds door mensen is geproduceerd.

Grofweg worden twee scholen onderscheiden, die van elkaar verschillen op methodologisch vlak. M. Kuhn (1964), de zogenaamde Iowa school, gaat uit van vaststaande theoretische onderzoeksmethoden; hij is van mening dat alle wetenschap gericht moet zijn op veralgemeniseerbaarheid en het ontdekken van wetmatigheden. Blumer (1969), de Chicago school, bepleit een afzonderlijke methodologie voor het bestuderen van menselijk gedrag, waarbij geen sprake is van generaliseerbaarheid. Simplistische correlatietechnieken lijken het interpretatieve proces, dat juist essentieel is in het sociale leven, te ontkennen. "In het symbolisch interactionisme vindt men een poging om de sociologie weer empirisch te maken door de werkelijkheid niet behavioristisch te reduceren tot een mechanische zinledige door methoden en technieken bepaalde 'werkelijkheid' doch deze te laten voor wat zij is, namelijk de natuurlijke sociale wereld van interagerende individuen" (Zijderveld, 1973, p. 35). Het accent ligt op kwalitatieve methoden van onderzoek, met name op de 'participerende observatie'.

Scholte (1980, p. 165) concludeert dat de "algemene methodologische uitgangspunten van empirisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek (...) zoals Blumer c.s. deze formuleren (...) op essentiële punten overeenkomst (...) vertonen met de algemene methodologische uitgangspunten van empirisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek zoals De Groot deze beschrijft. Beiden opteren voor een inductief-empirisch onderzoeksmodel waarin de theorie in een cyclisch proces van 'discovery' en 'justification' uit de sociale werkelijkheid gegenereerd wordt". Dit geldt ook voor de 'grounded theory'-benadering van Glaser en Strauss (1967).

Voor een uitgebreide bespreking, zie Zijderveld (1973), Ritzer (1992, hoofdstuk 5 en 12) en Swanborn, 1981, hoofdstuk 11.

Voor een beknopte bespreking van voorbeelden van symbolisch interactionistisch onderzoek met en aanduiding van de kenmerkende procedures betreffende opzet, gegevensverzameling en analyse, zie Wester, 1995, pp. 29-38.

Symbolische reproductie: coördinatie via leefwereldmechanismen, d.w.z. actoren komen door communicatief handelen tot overeenstemming.

Theoriegeladen waarneming: er is sprake van vooringenomenheid en wij kennen de werkelijkheid alleen door onze theorieën. De kernvraag is dus niet hoe je de waarheid het beste kunt funderen, maar veeleer hoe je onwaarheid zo goed mogelijk kunt ontmaskeren en elimineren (Popper).

Trechterrationaliteit: "Wetenschappelijke probleemoplossingspatronen functioneren in westerse maatschappijen als een gigantische trechter, een waarheidstrechter. Om welk probleem het ook gaat, deze trechter staat klaar om ze in zijn brede opening op te vangen en zodanig te kanaliseren dat er een rationele, wetenschappelijk verantwoorde oplossing uit de trechter te voorschijn komt. Maar de waarheidstrechter kanaliseert niet alleen. Hij *transformeert* tegelijkertijd de problemen die hij verwerkt. In de trechter bevindt zich namelijk een *filter* dat slechts de *objectiveerbare* aspecten van problemen doorlaat en normatieve, expressieve en ethische aspecten tot een irrationele, onverwerkbare rest reduceert." (Kunneman, 1986, p. 10). In de 'empirische cyclus' die veelal wordt voorgestaan door wetenschappers in het (post)positivistische domein wordt nu juist datgene weggefilterd waar het in de hermeneutische benaderingen nu net om gaat: "bij de hermeneutische interpretatie van culturele

entiteiten is het er juist om te doen dat ook de normatieve en expressieve elementen daarvan serieus genomen worden en expliciet recht worden gedaan” (Kunneman, 1986, pp. 111, 112).

Triangulatie: toepassen van verschillende databronnen, verschillende onderzoeksprocedures en verschillende theorieën tegelijk (Swanborn, 1981, p. 366).

Verisimilitude: de mate waarin een theorie overeenkomt met de feiten. Het begrip is afkomstig van Popper.

Verstehen, begrijpen, interpreteren: ‘invoelend begrijpen’, een zich inleven in de positie van de ander ten einde diens betekenisgeving te reconstrueren. Wil je werkelijk begrijpen waarom mensen iets doen, dan moet je proberen de zin van dat handelen te begrijpen, te verstehen (Reuling, 1986, p. 70). Het beschrijven van de leefwereld moet van binnen uit geschieden. Deze methode wordt gehanteerd in de fenomenologische en hermeneutische perspectieven (zie onder ‘fenomenologische perspectieven’ en onder ‘hermeneutische perspectieven’).

Wetenschapsregulatieven: factoren die de ontwikkeling van de wetenschap bepalen; zie internalisme/externalisme-debat.

Zoeklichttheorie van de kennis: waarnemingen zijn altijd selectief en veronderstellen een soort selectieprincipe in de vorm van theorieën en hypothesen.

Literatuur:

- Abarbanell, J.S., Lanen, W.N., & Verrecchia, R.E. (1995). Analysts' forecasts as proxies for investor beliefs in empirical research. *Journal of Accounting and Economics*, 20(1), 31-60.
- Abdel-khalik, R., & Ajinkya, B.B. (1979). *Empirical research in Accounting: A methodological viewpoint*. Sarasota, Florida: American Accounting Association.
- Accounting Principles Board (1970). Statement No. 4: *Basic Concepts and Accounting Principles Underlying Financial Statements of Business Enterprises*.
- Accounting Standards Board (1993). *The role of valuation in financial reporting*, discussion paper.
- Accounting Standards Board (1999). *Statement of Principles for Financial Reporting*.
- Accounting Standards Board (2006). Reporting Statement: Operating and Financial Review.
- Accounting Standards Committee (1984). SSAP 16, *Current cost accounting*.
- Accounting Standards Committee (1985). *Accounting for the effects of changing prices. A handbook*.
- Achten, J. (2006). Internationaal controleorgaan: verkeerde oplossing. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 80(4), 198-200.
- Adams, C.A., & Larrinaga-González, C. (2007). Introduction. Engaging with organisations in pursuit of improved sustainability accounting and performance. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 20(3), 333-355.
- Adams, C., & McNicholas, P. (2007). Making a difference. Sustainability reporting, accountability and organisational change. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 20(3), 382-402.
- Adams, S. (1984). *Roche versus Adams*. London: Fontana.
- Aerts, W. (1994). On the use of accounting logic as an explanatory category in narrative accounting disclosures. *Accounting, Organizations and Society*, 19(4/5), 337-353.
- Aerts, W. (2005). Picking up the pieces: impression management in the retrospective attributional framing of accounting outcomes. *Accounting, Organizations and Society*, 30(6), 493-517.
- Ahmed, A.S., & Duellman, S. (2007). Accounting conservatism and board of director characteristics. *Journal of Accounting and Economics*, 43(2/3), 411-437.
- Ahrens, T. (2008). Discussion. Overcoming the subjective-objective divide in interpretive management accounting research. *Accounting, Organizations and Society*, 33(2/3), 292-297.
- Aken, J.E. van (1996). Methodologische vraagstukken bij het ontwerpen van bedrijfskundige systemen. Het paradigma van het sociaal-realisme. *Bedrijfskunde*, 68(2), 14-22.
- Alchian, A.A., & Demsetz, H. (1965). Production, information costs, and economic organization. *American Economic Review*, 62(5), 772-795.
- Alexander, D., & Archer, S. (2003). On economic reality, representational faithfulness and the 'true and fair override'. *Accounting and Business Research*, 33(1), 3-17.
- Alexander, D., & Ionașcu, M. (2008). *Truth and fair presentation: towards an understanding of accounting reality*. Paper presented at the 31st Annual Congress of the European Accounting Association, Rotterdam.
- Alexander, D., & Jermakowicz, E. (2006). A true and fair view of the principles/rules debate. *Abacus*, 42(2), 132-164.
- Alexander, S.S. (1950). Income measurement in a dynamic economy. In Study Group on Business Income, *Five monographs on Business Income*, 1-95.
- Alford, A., Jones, J., Leftwich, R., & Zmijewski, M. (1993). The relative informativeness of accounting disclosures in different countries. *Journal of Accounting Research*, 31 (supplement), 230-263.
- Ali, A., & Hwang, L-S. (2000). Country-specific factors related to financial reporting and the value relevance of accounting data. *Journal of Accounting Research*, 38(1), 1-21.
- Altheide, D.L., & Johnson, J.M. (1994). Criteria for assessing interpretive validity in qualitative research. In N.K. Denzin, & Y.D. Lincoln (editors), *Handbook of qualitative research*, (chapter 30, pp. 485-499). Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.

- Altman, E.I. (1968). Financial ratio's, discriminant analysis and the prediction of corporate bankruptcy. *The Journal of Finance*, 23, 589-609.
- Alvesson, M., & Sköldbberg, K. (2000). *Reflexive methodology. New vistas for qualitative research*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- American Accounting Association (1966). Committee to prepare a statement of basic accounting theory. *A statement of basic accounting theory*. Sarasota, Florida.
- American Accounting Association (1977), Committee on Concepts and Standards for External Financial Reporting. *Statement on Accounting Theory and Theory Acceptance*. Sarasota, Florida.
- American Institute of Certified Public Accountants (1994). *Improving business reporting – A customer focus. Meeting the information needs of investors and creditors*. Comprehensive report of the Special Committee on Financial Reporting. New York.
- Amir, E., & Lev, B. (1996). Value-relevance of nonfinancial information: The wireless communications industry. *Journal of Accounting and Economics*, 22(1-3), 3-30.
- Anthony, R.N. (1983). *Tell it like it was. A conceptual framework for financial accounting*. Homewood: Richard D. Irwin Inc.
- Argyris, C. (1952). The impact of budgets on people, Controllership Foundation, Inc. In: R.H. Ashton (ed.), *The evolution of behavioural accounting research*, (pp. 1-39). New York, London: Garland Publishing, 1984.
- Armstrong, C.D, Barth, M.E., Jagolinzer, A.D., & Riedl, E.J. (2010). Market reaction to the adoption of IFRS in Europe. *The Accounting Review*, 85(1), 31-61.
- Armstrong, P. (1987). The rise of accounting controls in British capitalist enterprises. *Accounting, Organizations and Society*, 12(5), 415-436.
- Armstrong, P. (1991). Contradiction and social dynamics in the capitalist agency relation. *Accounting, Organizations and Society*, 16(1), 1-25.
- Armstrong, P. (1994). The influence of Michel Foucault on accounting research. *Critical Perspectives on Accounting*, 5(1), 25-55.
- Arnold, P. (2009). Global financial crisis: The challenge to accounting research. *Accounting, Organizations and Society*, 34(6/7), 803-809. Doi:10.1016/j.aos.2009.04.004.
- Arnold, V., & Sutton, S.G. (ed.). (1997). *Behavioral accounting research. Foundations and frontiers*. Sarasota, FL: American Accounting Association.
- Arrington, C.E. (1997). Tightening one's belt: some questions about accounting, modernity, and the postmodern. *Critical Perspectives on Accounting*, 8(1), 3-13.
- Arrington, C.E., & Puxty, A.G. (1991). Accounting, interests, and rationality: a communicative relation. *Critical Perspectives on Accounting*, 2(1), 31-58.
- Arrington, C.E., & Francis, J.R. (1989). Letting the chat out of the bag: deconstruction, privilege and accounting research. *Accounting, Organizations and Society*, 14(1/2), 1-28.
- Arrow, K.J. (1963). *Social choice and individual values*. Second edition. Cowles Foundation Monograph 12, Yale University Press.
- Arrow, K.J., & Debreu, G. (1954). Existence of an equilibrium for a competitive economy. *Econometrica*, 22, 265–290.
- Ashton, R.H. (1974). The predictive-ability criterion and user prediction models. *The Accounting Review*, 49(4), 719-732.
- Ashton, R.H. (1982). *Human information processing in accounting*. Studies in accounting research # 17, Sarasota, FL: American Accounting Association
- Ashton, R.H. (ed.) (1984). *The evolution of behavioural accounting research*. New York, London: Garland Publishing.
- Ashton, R.H., & Ashton, A.H. (eds.) (1995a). *Judgement and decision-making research in accounting and auditing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ashton, R.H., & Ashton, A.H. (1995b). Perspectives on judgment and decision-making research in accounting and auditing. In R.H. Ashton en A.H. Ashton (eds.). *Judgement and decision-making research in accounting and auditing*, (pp. 3-25). Cambridge: Cambridge University Press.

- Atkinson, A.A., Balakrishnan, R., Booth, P., Cote, J.M., Groot, T., Malmi, T., Roberts, H., Uliana, E., & Wu, A. (1997). New directions in management accounting research. *Journal of Management Accounting Research*, 9, 79-108.
- Baetge, J., Armeloh, K.-H., & Schulze, D. (1997). Empirische Befunde über die Qualität der Geschäftsberichterstattung börsennotierter deutscher Kapitalgesellschaften, *Deutsches Steuerrecht*, 35(6), 212-219.
- Baiman, S. (1990). Agency research in managerial accounting: a second look. *Accounting, Organizations and Society*, 15(4), 341-371.
- Baker, C.R., & Bettner, M.S. (1997). Interpretive and critical research in accounting: a commentary on its absence from mainstream accounting. *Critical Perspectives on Accounting*, 8(4), 293-310.
- Ball, R., & Brown, P. (1968). An empirical evaluation of accounting income numbers. *Journal of Accounting Research*, 6(2), 159-178.
- Ball, R., & Foster, G. (1982). Corporate financial reporting: a methodological review of empirical research. In Studies on current research methodologies in accounting: a critical evaluation. *Journal of Accounting Research*, 20 (supplement), 161-234.
- Ball, R., Kothari, S.P., & Robin, A. (2000). The effect of international institutional factors on properties of accounting earnings. *Journal of Accounting and Economics*, 29, 1-51.
- Ball, R., Robin, A., & Wu, J.S. (2003). Incentives versus standards: properties of accounting income in four East Asian countries. *Journal of Accounting and Economics*, 36, 235-270.
- Ball, R., & Shivakumar, L. (2006). The role of accruals in asymmetrically timely gain and loss recognition. *Journal of Accounting Research*, 44(2), 207-242. Guay, W., Discussion, 243-255.
- Ball, R., & Shivakumar, L. (2008). Earnings quality at initial public offerings. *Journal of Accounting and Economics*, 45, 324-349.
- Ball, R., & Smith, Jr., C.W. (eds.) (1992). The economics of accounting policy choice. New York, etc.: McGraw-Hill.
- Bamber, E.M. (1993). Opportunities in behavioural accounting research. *Behavioral Research in Accounting*, 5, 1-29.
- Bank, J.L., Happée, R.R., & Knoops, C.D. (1996). Gesegmenteerde gegevensverstrekking; wet- en regelgeving, empirisch onderzoek van financiële verslagen en percepties van analisten en het management van ondernemingen. In C.M.T. Boneco, A. de Bos en C.D. Knoops (red.). *fma-Kroniek 1996*, (pp. 241-264). Rotterdam: Samsom.
- Bank, J.L., Happée, R.R., & Knoops, C.D. (1997). Gesegmenteerde gegevensverstrekking in de jaarrekening. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 71(10), 517-530.
- Barberis, N., & Thaler, R. (2003). A survey of behavioural finance. In G.M. Constantinides, M. Harris en R.M. Stulz (eds.), *Handbook of the economics of finance*, volume 1B, Financial markets and asset pricing, (chapter 18, pp. 1053-1123). Amsterdam: North Holland.
- Barnes, B. (1977). *Interests and the growth of knowledge*. London: Routledge.
- Barney, J.B., & Ouchi, W.G. (eds.) (1986). *Organizational economics*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Barth, M.E. (2000). Valuation-based accounting research: implications for financial reporting and implications for future research. *Accounting and Finance*, 40, 7-31.
- Barth, M.E., Beaver, W.H., & Landsman, W.R. (2001). The relevance of the value-relevance literature for financial accounting standard setting: another view. *Journal of Accounting and Economics*, 31(1-3), 77-104.
- Barth, M., & Clinch, G. (1996). International accounting differences and their relation to share prices: evidence from UK, Australian and Canadian firms. *Contemporary Accounting Research*, 13(1), 135-170.
- Barth, M., & Clinch, G. (2009). Scale effects in capital markets-based accounting research. *Journal of Business Finance and Accounting*, 36(3/4), 253-288. W. Jiang, & Y. Shan. Discussion.. *Journal of Business Finance and Accounting*, 36(3/4), 289-296.

- Basu, S. (1997). The conservatism principle and the asymmetric timeliness of earnings. *Journal of Accounting and Economics*, 24(1), 3-37.
- Beasley, M.S. (1996). An empirical analysis of the relation between the board of director composition and financial statement fraud. *The Accounting Review*, 71, 443-465.
- Beattie, V. (2002). Traditions of research in financial accounting. In B. Ryan, R.W. Scapens, & M. Theobald, *Research method & methodology in finance & accounting* (pp. 94-113). London: Thomson, 2nd edition.
- Beattie, V., Goodacre, A., & Thomson, S.J. (2006). International lease-accounting reform and economic consequences: The views of U.K. users and preparers. *The International Journal of Accounting*, 41, 75-103.
- Beattie, V., McInnes, B., & Fearnley, S. (2004). A methodology for analysing and evaluating narratives in annual reports: a comprehensive descriptive profile and metrics for disclosure quality attributes. *Accounting Forum*, 28, 205-236.
- Beaudoin, C., Chandar, N. and Werner, E. (2009). Are potential effects of SFAS 168 associated with firms' decisions to freeze their defined benefit pension plans? Working Paper Series at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1012672>.
- Beaver, W.H. (1968). The information content of annual earnings announcements. *Journal of Accounting Research*, 6 (supplement), 67-92.
- Beaver, W.H. (1973). What should be the FASB's objectives. *Journal of Accountancy*, 136(2, August), 49-56.
- Beaver, W.H. (1989). *Financial reporting: an accounting revolution*, second edition. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall.
- Beaver, W.H. (1996). Commentary. Directions in accounting research: NEAR and FAR. *Accounting Horizons*, 10(2), 113-124.
- Beaver, W.H. (1998). *Financial reporting. An accounting revolution*, third edition. London: Prentice Hall International.
- Beaver, W.H. (2002). Perspectives on recent capital market research. *The Accounting Review*, 77(2), 453-474.
- Beaver, W.H., Clarke, R., & Wright, W. (1979). The association between unsystematic security returns and the magnitude of the earnings forecast error. *Journal of Accounting Research*, 17 (autumn), 316-340.
- Beaver, W.H., & Demski, J. (1979). The nature of income measurement, *The Accounting Review*, 54(1), 38-46.
- Beaver, W.H., McAnally, M.L., & Stinson, C.H. (1997). The information content of earnings and prices: A simultaneous equations approach, *Journal of Accounting and Economics*, 23(1), 53-81.
- Beaver, W.H., McNichols, M.F., & Nelson, K.K. (2007). An alternative interpretation of the discontinuity in earnings distributions. *Review of Accounting Studies*, 12, 525-556.
- Beaver, W.H., & Ryan, S.G. (2005). Conditional and unconditional conservatism: concepts and modelling. *Review of Accounting Studies*, 10, 269-309.
- Bebbington, J., Brown, J., & Frame, B. (2007a). Accounting technologies and sustainability assessment models. *Ecological Economics*, 61, 224-236.
- Bebbington, J., Brown, J., Frame, B. & Thomson, I. (2007b). Theorizing engagement: the potential of a critical dialogic approach. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 20(3), 356-381.
- Becker, G. (1976). *The economic approach to human behaviour*. Chicago.
- Beckman, H. (2008). Verantwoording van goodwill bij overnames: purchased goodwill dan wel full goodwill. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 82(1/2), 15-24.
- Belkaoui, A. (1987). *Inquiry and accounting. Alternate methods and research perspectives*. New York etc: Quorum Books.
- Belkaoui, A. (1989). *Human information processing in accounting*. Westport: Quorum Books.
- Benston, G. (1966). Published corporate accounting data and stock prices. In *Empirical research in accounting: selected studies*. Supplement to the *Journal of Accounting Research*, 4, 1-14.

- Benston, G. (1997). Accounting for derivatives: back to basics. *Journal of Applied Corporate Finance*, 10(5, Fall), 46-58.
- Beresford, D.R. (1994). A request for more research to support financial accounting standard setting AAA – Accounting, Behavior and Organizations Section. *Behavioral Research in Accounting*, 6 (supplement), 190-203.
- Berg, J. (1994). Using experimental economics to resolve accounting dilemma's. *Contemporary Accounting Research*, 10(2), 547-556.
- Berg, J., Dickhaut, J., & McCabe, K. (1995). The individual versus the aggregate. In R.H. Ashton en A.H. Ashton (eds.). *Judgement and decision-making research in accounting and auditing* (pp. 102-134). Cambridge: Cambridge University Press.
- Berger, P.L., & Luckmann, Th.L. (1966). *Social construction of reality*. New York: Doubleday.
- Berle, A.A., Jr., & Means, G.C. (1932), *The modern corporation and private property*. New York: Macmillan.
- Berry, A.J., Capps, T., Cooper, D.J., Hopper, T.M., & Lowe, E.A. (1988). NCB accounts: a mine of mis-information? In D.J. Cooper en T.M. Hopper (eds.). *Debating coal closures. Economic calculation in the coal dispute 1984-5* (chapter 5, pp. 85-106). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bersselaar, V. van den (1997). *Wetenschapsfilosofie in veelvoud. Fundamenten voor professioneel handelen*. Bussum: Dick Coutinho.
- Biddle, G.C., Bowen, R.M., & Wallace, J.S. (1997). Does EVA[®] beat earnings? Evidence on associations with stock returns and firm values. *Journal of Accounting and Economics*, 24(3), 301-336.
- Biemans, W.G., & Meer-Kooistra, J. van der (1994a). Case research voor bedrijfskundig onderzoek 1. *Bedrijfskunde*, 66(1), 51-56.
- Biemans, W.G., & Meer-Kooistra, J. van der (1994b). Case research voor bedrijfskundig onderzoek 2. *Bedrijfskunde*, 66(2), 95-104.
- Bindenga, A.J. (1986). *Het dilemma van vermogen en resultaat*. Inauguralke rede Universiteit Nijenrode, Alphen aan den Rijn: Samsom Uitgeverij.
- Bindenga, A.J. (1999). Van handhavingsdoelstellingen naar marktwaarde-informatie. In A.J. Bindenga, M.A. van Hoepen en J. Maat (red.). *Bericht gegeven*, opstellenbundel aangeboden aan prof. drs. F. Krens, (pp. 43-52). Deventer: Kluwer.
- Bindenga, A.J. (2005). Herstel van vertrouwen in het accountantsberoep. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 79(12), 595-600.
- Birnberg, J.G., & Shields, J.F. (1989). Three decades of behavioral accounting research: A search for order. *Behavioral Research in Accounting*, 1, 23-74.
- Birnberg, J.G., Shields, M.D., & Young, S.M. (1990). The case for multiple methods in empirical management accounting research (with an illustration from budget setting). *Journal of Management Accounting Research*, 2, 33-66.
- Bisbe, J., Batista-Foguet, J-M., & Chanhall, R. (2007). Fdefining management accounting constructs : A methodological note on the risks of conceptual misspecification. *Accounting, Organizations and Society*, 32, 789-820.
- Bissessur, S.W. (2008). *Earnings quality and earnings management: the role of accounting accruals*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam.
- Blair, M.M., & Wallmann, S.M.H. (2001). *Unseen wealth, Report of the Brookings Task Force on Intangibles*. Washington D.C.: Brookings Institution Press.
- Blij, I.H.C. (2001). Het gebruik van jaarrekeningen door analisten. Een inventarisatie. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 75(10), 421-430.
- Blokdijs, H. (1997). Auditing research: mag uitvinden óók?, *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 71(5), 207, 208.
- Bloomfield, R.J. (2002). The “incomplete revelation hypothesis” and financial reporting. *Accounting Horizons*, 16(3), 233-243.

- Bloomfield, R., & Rennekamp, K. (2008). Experimental research in financial reporting: From the laboratory to the virtual world. *Foundations and Trends in Accounting*, 3(1), 1-85.
- Bloor, D. (1992). *Knowledge and social imaginary*, second edition. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Blumer, H. (1969). *Symbolic interaction: perspective and method*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Boer, Th. de, en anderen (1988). *Hermeneutiek. Filosofische grondslagen van mens- en cultuurwetenschappen*. Amsterdam: Boom Meppel.
- Boers, C. (1981). *Wetenschap, techniek en samenleving. Bouwstenen voor een kritische wetenschapstheorie*. Amsterdam, Boom Meppel.
- Boesso, G. (2003). How to assess voluntary disclosure: an index to measure stakeholder reporting and social accounting across Italy and US. *Journal of Accounting and Finance Research*, 11(1), 66-84. Tevens: SSRN: <http://ssrn.com/abstract=826451>.
- Boesso, G. en K. Kumar (2007). Drivers of corporate voluntary disclosures. A framework and empirical evidence from Italy and the United States. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 20(2), 268-296.
- Boland, Jr., R.J. (1989). Beyond the objectivist and the subjectivist: learning to read accounting as text. *Accounting, Organizations and Society*, 14(5/6), 591-604.
- Bollen, L.H.H. (1996). *Financial reporting regulation for small and medium sized private firms. An empirical analysis of compliance, perceptions, costs, and usefulness*. Proefschrift Rijksuniversiteit Limburg, Maastricht, (dissertation no. 96-34).
- Bonner, S.E. (2008). *Judgment and decision making in accounting*. Upper Saddle River, NJ: Pearson/Prentice Hall.
- Bonner, S.E., & Sprinkle, G.B. (2002). The effects of monetary incentives on effort and task performance: theory, evidence, and a framework for research. *Accounting, Organizations and Society*, 27, 303-345.
- Bonner, S.E., Hastie, R., Sprinkle, G.B., & Young, S.M. (2000). A review of the effects of financial incentives on performance in laboratory tasks: Implications for management accounting. *Journal of Management Accounting Research*, 12, 19-64.
- Borkowski, S.C., Welsh, M.J., & Zhang, Q. (2001). An analysis of statistical power in behavioral accounting research. *Behavioral Research in Accounting*, 13, 63-84.
- Bos, A. de (2001). *Bedrijfseconomische aspecten van intellectual capital. Meten is weten, maar hoe kunnen we nu het weten meten?* Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Botosan, C.A. (1997). Disclosure level and the cost of equity capital. *The Accounting Review*, 72(3), 323-349.
- Botosan, C.A. (2006). Disclosure and the cost of capital: what do we know? *Accounting and Business Research*, 36, International Accounting Policy Forum, 31-40.
- Botosan, C.A. en M.A. Plumlee (2002). A re-examination of disclosure level and the expected cost of equity capital. *Journal of Accounting Research*, 40(1), 21-40.
- Bouma, J.L. (1988). De markt voor vennootschappelijk bestuur. Deel 1: De aandeelhouder als risicodragers. *Maandblad voor Bedrijfsadministratie en -organisatie*, 92 (september 1988), 216-221, Deel 2: Agentschapsrelaties en tucht door overname, 92 (oktober 1988), 256-262.
- Bouma, J.L. (1990). Ontwikkelingen in het management accounting-onderzoek. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 64(11), 478-490.
- Bouma, J.L. en G.J. van Helden (1994). *Management accounting en economische organisatie-theorie*. Schoonhoven: Academic Service.
- Bout, J.L., Hoeven, R.L. ter, & Langendijk, H.P.A.J. (2010). Fair-value-accounting, inactieve markten en procycliciteit. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 84(1/2), 4-24.
- Bowlin, K., Hales, J., & Kachelmeier, S.J. (2009). Experimental evidence of how prior experience as an auditor influences managers' strategic reporting decisions. *Review of Accounting Studies*, 14(1), 63-87.

- Braverman, H. (1974). *Labor and monopoly capital. The degradation of work in the twentieth century*. New York: Monthly Review Press.
- Brezet, J.C. (1981). Over de normativiteit van handhavingsdoelstellingen bij de winstbepaling. In F. Krens, J. Maat en Ph.J. Maat (red.). *Resultaat. Opstellenbundel aangeboden aan prof. drs. R. Burgert*, (pp. 1-21). Alphen aan den Rijn/Brussel: Samsom.
- Brezet, J.C. (1986). *Micro-economische en bedrijfseconomische winstbepaling*. Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden, Alblasserdam.
- Briloff, A. J. (1972). *Unaccountable accounting*. New York: Harper & Row.
- Broadbent, J., Ciancanelli, P., Gallhofer, S., & Haslam, J. (1997). Editorial: Enabling accounting: The way forward. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 10(3), 265-275.
- Broadbent, J., Gill, J., & Laughlin, R.C. (2003). Evaluating the Private Finance Initiative in the National Health Service in the UK. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 16(3), 422-445.
- Broadbent, J., Jacobs, K., & Laughlin, R.C. (2001). Organisational resistance strategies to unwanted accounting and finance changes. The case of general medical practice in the UK. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 14(5), 565-586.
- Broadbent, J., & Laughlin, R.C. (1997). Developing empirical research: an example informed by a Habermasian approach. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 10(5), 622-648.
- Broadbent, J., & Laughlin, R.C. (1998). Resisting the “new public management”. Absorption and absorbing groups in schools and GP practices in the UK. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 11(4), 403-435.
- Broadbent, J., & Laughlin, R.C. (2005). Organisational and accounting change: theoretical and empirical reflections and thoughts on a future research agenda. *Journal of Accounting and Organisational Change*, 1, 7-26.
- Broadbent, J., & Laughlin, R.C. (2009). Performance management systems: A conceptual model. *Management Accounting Research*, 20(4), 283-29. Doi:10.1016/j.mar.2009.07.004.
- Broadbent, J., Laughlin, R.C., & Read, S. (1991). Recent financial and administrative changes in the NHS: a critical theory analysis. *Critical Perspectives on Accounting*, 2(1), 1-29.
- Brown, J. (2009). Democracy, sustainability and dialogic accounting technologies: Taking pluralism seriously. *Critical Perspectives on Accounting*, 20, 313-342.
- Brown, P. (1970). The impact of the annual net profit report on the stock market. *Australian Accountant*, 40 (July), 273-283.
- Brown, P. (1994). *Capital markets-based research in accounting: an introduction*. Coopers and Lybrand Research Methodology Monograph No. 2. Melbourne: Coopers and Lybrand.
- Brown, R., & Brignall, S. (2007). Reflections on the use of a dual-methodology research design to evaluate accounting and management practice in UK university central administrative services. *Management Accounting Research*, 18, 32-48.
- Brown, P., & Howieson, B. (1998). Capital markets research and accounting standards setting. *Accounting and Finance*, 38, 5-28.
- Brown, S., Lo, K., & Lys, T. (1999). Use of R2 in accounting research: measuring changes in value relevance over the last four decades. *Journal of Accounting and Economics*, 28(2), 83-115.
- Brown, S., Lo, K., & Lys, T. (2002). Erratum to: Use of R2 in accounting research: measuring changes in value relevance over the last four decades. *Journal of Accounting and Economics*, 33(1), 141.
- Brunswick, E. (1952). *The conceptual framework of psychology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bryer (1999a). A Marxist critique of the FASB’s conceptual framework. *Critical Perspectives on Accounting*, 10(5), 551-589.
- Bryer (1999b). Marx and accounting. *Critical Perspectives on Accounting*, 10(5), 683-709.
- Bryer, R.A. (1994). Why Marx’s labour theory is superior to the marginalist theory of value: the case from modern financial reporting. *Critical Perspectives on Accounting*, 5, 313-340.
- Bryer, R.A. (2006). Accounting and control of the labor process. *Critical Perspectives on Accounting*, 17, 551-598.

- Buekens, F. (2005). Donald Davidsons objectiviteit. In F. Buekens en E. Oger (red.). *Denken in alle staten. Amerikaanse filosofen vandaag*, (pp. 36-62), Kapellen: Uitgeverij Pelkmans; Kampen: Uitgeverij Klement.
- Buijink, W.F.J. (1994). *Accounting als technologie. Enige beschouwingen bij de economische rol van berichtgeving*. Oratie, Universiteit van Tilburg.
- Bullen, H.G., & Crook, K. (2005). Revisiting the concepts, FASB/IASB project report; zie: www.fasb.org.
- Burchell, S., Clubb, C., & Hopwood, A.G. (1985). Accounting in its social context: towards a history of value added in the United Kingdom. *Accounting, Organizations and Society*, 10(4), 381-413.
- Burchell, S., Clubb, C., Hopwood, A.G., Hughes, J., & Nahapiet, J. (1980). The roles of accounting in organization and society. *Accounting, Organizations and Society*, 5(1), 5-27.
- Burgert, R. (1967). Bedrijfseconomisch aanvaardbare grondslagen voor de gepubliceerde jaarrekening: Preadvies voor de accountantsdag 1967. *De Accountant*, 74(4, september), 153-192.
- Burgstahler, D., & Dichev, I. (1997). Earnings management to avoid earnings decreases and losses. *Journal of Accounting and Economics*, 24, 99-126.
- Burgstahler, D., & Sundem, G.L. (1989). The evolution of behavioral accounting research in the United States 1968-1987. *Behavioral Research in Accounting*, 1, 75-108.
- Burrell, G., & Morgan, G. (1979). *Sociological paradigms and organisational analysis*. Aldershot, Hands.
- Bushman, R.M., & Piotroski, J.D. (2006). Financial reporting incentives for conservative accounting: the influence of legal and political institutions. *Journal of Accounting and Economics*, 42, 107-148.
- Guay, W., & Verrecchia, R. (2006). Discussion, 149-165.
- Callahan, C.M., Gabriel, E.A., & Sainty, B.J. (2006). A review and classification of experimental economics research in accounting. *Journal of Accounting Literature*, 25, 59-126.
- Callon, M. (2009). Civilizing markets: Carbon trading between *in vitro* and *in vivo* experiments. *Accounting, Organizations and Society*, 34(3/4), 535-548.
- Camfferman, C. (2007). Het aggregatieprobleem in IFRS: een terreinverkenning. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 81(4), 130-137.
- Camfferman, C., & Eeftink, E.E. (2010). Geassocieerde deelnemingen in de jaarrekening: informatie in de toelichting. Thema: Het jaar 2008 verslagen. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 84(1/2), 37-50.
- Canadian Institute of Chartered Accountants, Canadian Performance Reporting Board (2009), *Management's Discussion and Analysis. Guidance on preparation and disclosure*. Comprehensive revision – July 2009, update # 3; zie: <http://www.cica.ca/research-and-guidance/mda-and-business-reporting/item29637.pdf>.
- Canning, J.B. (1929). *The economics of accountancy: a critical analysis of accounting theory*. New York: Ronald Press.
- Caplan, E.H. (1960). Behavioral assumptions of management accounting. *The Accounting Review*, 61(3), 496-509.
- Caplan, E.H. (1971). *Management accounting and behavioural science*. Reading, MA, etc.: Addison-Wesley Publishing Company.
- Caplan, E.H. (1989). Behavioral accounting - A personal view. *Behavioral Research in Accounting*, 1, 109-123.
- Carcello, J.V., Hollingsworth, C.W., & Neal, T.L. (2006). Audit committee financial experts: a closer examination using firm designations. *Accounting Horizons*, 20(4), 351-373.
- Carnap, R. (1938). Logical foundations of the unity of science. In O. Neurath et al. (Eds.), *International encyclopedia of unified science*. Chicago: University of Chicago Press.
- Carter, C., & Tinker, A.M. (2006). Editorial. Critical accounting and the labour process. *Critical perspectives on Accounting*, 17, 525-528.
- CFA Institute, Centre for Financial Market Integrity (2007). *A comprehensive business reporting model. Financial reporting for investors*; zie: www.cfainstitute.org.

- Chambers, R.J. (1955). Blueprint for a theory of accounting. *Accounting Research*, 6 (January), 17-25.
- Chambers, R.J. (1957). Detail for a blueprint. *The Accounting Review*, 32(2), 206-215.
- Chambers, R.J. (1966). *Accounting, evaluation and economic behaviour*. Houston, Texas: Scholar Books.
- Chang, J.J. (1999). *The decline in value relevance of earnings and book values*. Harvard University. Graduate School of Business Administration.
- Chapman, C.S., Hopwood, A.G., & Shields, M.D. (2007). *Handbook of Management Accounting Research*, vol. 1. Amsterdam, etc.: Elsevier.
- Chatfield, M. (1977). *A history of accounting thought*. Huntington/New York: Robert E. Krieger Publ.
- Christensen, H.B., Lee, E., & Walker, M. (2007). Cross-sectional variation in the economic consequences of international accounting harmonization: the case of mandatory IFRS adoption in the UK. *The International Journal of Accounting*, 42, 341-379.
- Christenson, C. (1983). The methodology of positive accounting. *The Accounting Review*, 58, 1-22.
- Christodoulou, D., & McLeay, S. (2009). Bounded variation and the asymmetric distribution of scaled earnings. *Accounting and Business Research*, 39(4), 347-372.
- Chtourou, S.M., Bédard, J., & Courteau, L. (2001). Corporate governance and earnings management. Working paper, University of Laval, Quebec.
- Chua, W.F. (1986). Radical developments in accounting thought. *The Accounting Review*, 61, 601-632.
- Chua, W.F. (1995). Experts, networks and inscriptions in the fabrication of accounting images: a story of the representation of three public hospitals. *Accounting, Organizations and Society*, 20(2/3), 111-145.
- Chung, R., Firth, M., & Kim, J.-B. (2002). Institutional monitoring and opportunistic earnings management. *Journal of Corporate Finance*, 8, 29-48.
- Chwastiak, M. (1999). Accounting and the cold war: the transformation of waste into riches. *Critical Perspectives on Accounting*, 10, 747-771.
- Chwastiak, M. (2001). Taming the untamable: planning, programming and budgeting and the normalization of war. *Accounting, Organizations and Society*, 26, 501-519.
- Chwastiak, M. (2006). Rationality, performance measures and representation of reality: planning, programming and budgeting and the Vietnam war. *Critical Perspectives on Accounting*, 17, 29-55.
- Chwastiak, M. (2008). Rendering death and destruction visible: Counting the costs of war. *Critical Perspectives on Accounting*, 19, 573-590.
- Chwastiak, M., & Lehman, G. (2008). Accounting for war. *Accounting Forum*, 32, 313-326.
- Chwastiak, M., & Young, J.J. (2003). Silences in annual reports. *Critical Perspectives on Accounting*, 14, 533-552.
- Cicourel, A. (1964). *Method and measurement in sociology*. New York, London; MacMillan.
- Coase, R.H. (1960). The problem of social cost. *Journal of Law and Economics*, 3, 1-44.
- Cole, S. (1992). *Making science*. Cambridge: Harvard University Press.
- Colignon, R., & Covalleski, M. (1991). A Weberian framework in the study of accounting. *Accounting, Organizations and Society*, 16(2), 141-157.
- Colijn, S., Snijders, J.A., & Trijsburg, R.W. (red.) (2003). *Leerboek integratieve psychotherapie*, Utrecht: De Tijdstroom Uitgeverij.
- Collins, D.W., & Kothari, S.P. (1989). An analysis of the intertemporal and cross-sectional determinants of earnings response coefficients. *Journal of Accounting and Economics*, 11(2/3), 143-181.
- Collins, D.W., Kothari, S.P., Shanken, J., & Sloan, R.G. (1994). Lack of timeliness and noise as explanations for the low contemporaneous return-earnings association. *Journal of Accounting and Economics*, 18, 289-324.
- Collins, D.W., Li, O.Z., & Xie, H. (2009). What drives the increased informativeness of earnings announcements over time? *Review of Accounting Studies*, 14, 1-30.
- Collins, D.W., Maydew, E.L., & Weiss, I.S. (1997). Changes in the value-relevance of earnings and book values over the past forty years. *Journal of Accounting and Economics*, 24(1), 39-67.

- Collins, H.M. (1983). An empirical relativist programme in the sociology of scientific knowledge. In K. Knorr-Cetina en M. Mulkay (eds.). *Science Observed*, (pp. 85-113). Beverly Hills: Sage.
- Colville, I. (1981). Reconstructing "Behavioural Accounting". *Accounting, Organizations and Society*, 6(2), 119-132.
- Committee of European Securities Regulators (CESR) (2009). *CESR Statement, Application of and disclosures related to the reclassification of financial instruments*, 15 July 2009; zie: <http://www.cesr-eu.org/>.
- Cooper, C. (1997). Against postmodernism: class oriented questions for critical accounting. *Critical Perspectives on Accounting*, 8, 15-41.
- Cooper, D. (1980). Discussion of Towards a political economy of accounting. *Accounting, Organizations and Society*, 5(1), 161-166.
- Cooper, D.J. (1983). Tidiness, muddle and things: commonalities and divergences in two approaches to management accounting research. *Accounting, Organizations and Society*, 8, 269-286.
- Cooper, D.J., & Hopper, T.M. (1988). Introduction: Financial calculation in industrial and political debate. In D.J. Cooper en T.M. Hopper (eds.). *Debating coal closures. Economic calculation in the coal dispute 1984-5*, (chapter 1, pp. 1-22). Cambridge: Cambridge University Press.
- Cooper, D.J., & Hopper, T.M. (2007). Critical theorising in management accounting research. In C.S. Chapman, A.G. Hopwood en M.D. Shields (2007). *Handbook of Management Accounting Research*, vol. 1 (chapter 7, pp. 207-245). Amsterdam, etc.: Elsevier.
- Cooper, D.J., & Hopper, T.M. (eds.). (1988). *Debating coal closures. Economic calculation in the coal dispute 1984-5*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cooper, D.J., & Morgan, W. (2008). Case study research in accounting. *Accounting Horizons*, 22(2), 159-178.
- Cooper, D.J., & Sherer, M.J. (1984). The value of corporate accounting reports: arguments for a political economy of accounting. *Accounting, Organizations and Society*, 9(3/4), 207-232.
- Cooper, R. (1989). Modernism, postmodernism and organisational analysis 3: The contribution of Jacques Derrida. *Organization Studies*, 10, 479-502.
- Covaleski, M., & Aiken, M. (1986). Accounting and theories of organizations: some preliminary considerations. *Accounting, Organizations and Society*, 11(4/5), 297-319.
- Covaleski, M.A., Evans III, J.H., Luft, J.L., & Shields, M.D. (2003). Budgeting research: three theoretical perspectives and criteria for selective integration. *Journal of Management Accounting Research*, 15, 3-49.
- Covaleski, M.A., Dirmsmith, M.W., & Samuel, S. (1996). Managerial accounting research: the contributions of organizational and sociological theories. *Journal of Management Accounting Research*, 8, 1-35.
- Creswell, J., & Tashakkori, A. (2007). Editorial. Differing perspectives on mixed method research. *Journal of Mixed Methods Research*, 1(4), 303-307.
- Cyert, R.M., & March, J.G. (1963). *A behavioral theory of the firm*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Daske, H., & Gebhardt, G. (2006). International Financial Reporting Standards and experts' perceptions of disclosure quality. *Abacus*, 42(3/4), 461-498.
- Daske, H., Hail, L., Leuz, C., & Verdi, R. (2008). Mandatory IFRS reporting around the world: early evidence on the economic consequences. *Journal of Accounting Research*, 46(5), 1085-1142.
- Davidson, A.I. (1986). Archeology, genealogy, ethics. In D.C. Hay (ed.). *Foucault: a critical reader*, (pp. 221-233). Blackwell.
- Davidson, D. (1974). On the very idea of a conceptual scheme. *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*, 47, 5-20. Reprinted in *Inquiries into truth & interpretation* (1984, pp. 183-198). Oxford: Oxford University Press.
- Davidson, R., Goodwin-Stewart, J., & Kent, P. (2005). Internal governance structures and earnings management. *Accounting and Finance*, 45, 241-267.

- Davies, M., Paterson, R., & Wilson, A. (1997). *UK GAAP. Generally Accepted Accounting Practice in the United Kingdom*. London: MacMillan, Ernst & Young.
- Davis, S.W., Menon, K., & Morgan, G. (1982). The images that have shaped accounting theory. *Accounting, Organizations and Society*, 7(4), 307-318.
- Dawes, R.M., & Corrigan, B. (1974). Linear models in decision making. *Psychological Bulletin*, 81(2), 95-106.
- Dechow, P.M., & Dichev, I.D. (2002). The quality of accruals and earnings: The role of accrual estimation errors. *The Accounting Review*, 77 (supplement), 35-59.
- Dechow, P.M., Hutton, A.P., & Sloan, R.G. (1996). Economic consequences of accounting for stock-based compensation. *Journal of Accounting Research*, 34 (supplement), 1-20.
- Dechow, P.M., Richardson, S.A., & Tuna, I.A. (2003). Why are earnings kinky? An examination of the earnings management explanation. *Review of Accounting Studies*, 8, 355-284.
- Dechow, P.M., Sloan, R., & Sweeney, A.P. (1995). Detecting earnings management. *The Accounting Review*, 70(2), 193-225.
- Deegan, C., & Unerman, J. (2006). *Financial accounting theory*. Maidenhead: McGraw-Hill.
- Deetz, S. (1996). Describing differences in approaches to organization science: rethinking Burrell and Morgan and their legacy. *Organisation Science*, 7(2), 191-207.
- Deinzer, H.T. (1965). *Development of accounting thought*. Holt, Rinehart & Winston.
- Dekker, G. (2009). Mooi weer als het regent. Verslaggevingsstandaarden op politieke agenda, *De Accountant*, (2009-10, oktober), 24-29.
- Demski, J.S. (1973). The general impossibility of normative accounting standards. *The Accounting Review*, 48(4), 718-723.
- Dent, J.F. (1991). Accounting and organisational cultures: A field study of the emergence of a new organisational reality. *Accounting, Organizations and Society*, 16(8), 705-732.
- Denzin, N.K. (1978). *The research act. A theoretical introduction to sociological methods*, 2nd edition. New York: McGraw-Hill.
- Denzin, N.K., & Lincoln, Y.S. (eds.) (1998). *The landscape of qualitative research. Theories and issues*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Denzin, N.K. en Lincoln (eds.) (2000a). *Handbook of qualitative research*, 2nd edition. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Denzin, N.K., & Lincoln, Y.S. (2000b). Introduction: The Discipline and Practice of Qualitative Research. In N.K. Denzin en Y.S. Lincoln (eds.). *Handbook of Qualitative Research*, 2nd edition, (pp. 1-28). Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Derrida, J. (1976). *Of grammatology*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Dey, C. (2007). Social accounting at Traidcraft plc. A struggle for the meaning of fair trade. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 20(3), 423-445.
- Dhaliwal, D.S., Lee, K.J., & Fargher, N.L. (1991). The association between unexpected earnings and abnormal security returns in the presence of financial leverage. *Contemporary Accounting Research*, 8(1, Fall), 20-41.
- Dichev, I.D. (2008). On the balance sheet-based model of financial reporting, *Accounting Horizons*, 22(4), 453-470.
- Dichev, I.D., & Tang, V.W. (2008). Matching and the changing properties of accounting earnings over the last 40 years. *The Accounting Review*, 83(6), 1425-1460.
- DiPiazza, S.A., & Eccles, R.G. (2002). *Building public trust. The future of corporate reporting*. New York: PricewaterhouseCoopers, John Wiley & Sons.
- Dijkzma, J. (1987). *Staat van Herkomst en Besteding van Middelen*. Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen. Groningen: Wolters Noordhoff.
- Dixon, A.D., & Monk, A.H.B. (2009). The power of finance: accounting harmonization's effect on pension provision. *Journal of Economic Geography*, 9(5), 619-639.
- Djankov, S., La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., & Shleifer, A. (2008). The law and economics of self-dealing. *Journal of Financial Economics*, 88, 430-465.

- Doorne, F.J.M. van (1982). *Naar nieuwe grondslagen van sociaalwetenschappelijk onderzoek. De ontwikkeling van Habermas' reconstructieve filosofie in de jaren 1960-1980*. Tilburg: H. Gianotten.
- Doorne, F.J.M. van, & Vromen, J.J. (1983). Twee onder economen gangbare opvattingen van rationaliteit. Een analyse in het licht van Habermas' algemene handelingstheorie. *Kennis en Methode*, 7(4), 368-383.
- Doorne, F.J.M. van, & Vromen, J.J. (1989). *Maatschappelijke werkelijkheid en economische wetenschap. Filosofische analyse van een verstoorde relatie*, 2de druk. Leuven, Amersfoort: Acco.
- Doty, D.H., & Glick, W.H. (1994). Typologies as a unique form of theory building: toward improved understanding and modeling. *Academy of Management Review*, 19(2), 230-251.
- Douma, S., & Scheuder, H. (2002). *Economic approaches to organizations*, third edition. Harlow, England: Pearson Education.
- Downes, S.M. (1998). Constructivism. In E. Craig (general editor). *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, (pp. 624-630). London and New York: Routledge.
- Dumontier, P., & Raffournier, B. (2002). Accounting and capital markets: a survey of the European evidence. *European Accounting Review*, 11(1), 119-151.
- Durtschi, C., & Easton, P. (2005). Earning management? The shapes of the frequency distributions of earnings metrics are not evidence *ipso facto*. *Journal of Accounting Research*, 43, 557-592.
- Durtschi, C., & Easton, P. (2009). Earning management? Erroneous inferences based on earnings frequency distributions. *Journal of Accounting Research*, 47(5), 1249-1281.
- Dyckman, T.R. (1988). Credibility and the formulation of accounting standards under the Financial Accounting Standards Board. *Journal of Accounting Literature*, 7, 1-30.
- Dyckman, T.R. (1998). The ascendancy of the behavioral paradigm in accounting: the last 20 years. *Behavioral Research in Accounting*, 10 (supplement), 1-10.
- Dyckman, T.R., Gibbins, M., & Swieringa, R.J. (1978). Experimental and survey research in financial accounting: a review and evaluation. In A.R. Abdel-khalik en T.F. Keller, *The impact of accounting research on practice and disclosure*, (pp. 48-105). Durham, NC: Duke University Press. Art is ook opgenomen in: R. Mattessich (ed.) (1984). *Modern accounting research: history, survey, and guide*, (pp. 299-323). Canadian Certified General Accountants' Research Foundation.
- Easton, P.D., & Zmijewski, M.A. (1989). Cross-sectional variation in the stock market response to accounting earnings announcements. *Journal of Accounting and Economics*, 11(2-3), 117-141.
- Eccles, R.G., Herz, R.H., Keegan, E.M., & Phillips D.M.H. (2001). *The value reporting revolution. Moving beyond the earnings game*. New York, etc.: John Wiley & Sons, Inc.
- Ecker, F., Francis, J., Kim, I., Olsson, P., & Schipper, K. (2006). A returns-based representation of earnings quality. *The Accounting Review*, 81(4), 749-780.
- Edwards, E.O., & Bell, P.W. (1961). *The theory and measurement of business income*, Berkeley: University of California Press.
- Edwards, J., Kay, J., & Mayer, C. (1987). *The economic analysis of accounting profitability*, Oxford: Oxford University Press.
- Eeftink, E., & Feijter, R. de (2009). Joint ventures in de jaarrekening. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 83(12), 414-425.
- Einhorn, H.J., & Hogarth, R.M. (1978). Confidence in judgment: Persistence of the illusion of validity. *Psychological Review*, 85(5), 395-416.
- Eisenhardt, K.M. (1989). Agency theory: an assessment and review. *Academy of Management Review*, 14(1), 57-74.
- Ely, K., & Waymire, G. (1999). Accounting standard setting organisations and earnings relevance: longitudinal evidence from NYSE common stocks 1927-93. *Journal of Accounting Research*, 37(2), 293-317.
- Emanuel, D., Wong, J., & Wong, N. (2003). Efficient contracting and accounting, *Accounting and Finance*, 43, 149-166.
- Epstein, M.J., & Pava, M.L. (1993). *The shareholders' use of corporate annual reports*. Greenwich, CN: Jai Press.

- Epstein, M.J., & Pava, M.L. (1995). Shareholders' perceptions on the usefulness of MD&As. *Managerial Finance*, 21(3), 68-83.
- Ernst & Young (2006). *IFRS. Observations on the implementation of IFRS*.
- European Accounting Study Group (2000). *Management's analysis of the business. A position paper issued for comment*. Koninklijk Nederlands Instituut van Registeraccountants, Focus 3, mei.
- Evans, T.G. (2003). *Accounting Theory. Contemporary accounting issues*. Mason: Thomson / South-Western.
- Evans-Pritchard, E.E. (1937). *Witchcraft, oracles and magic among the Azande*. Clarendon Press.
- Fama, E.F. (1970). Efficient capital markets: A review of theory and empirical work. *Journal of Finance*, 25(2), 383-417.
- Fama, E.F. (1980). Agency problems and the theory of the firm. *Journal of Political Economy*, 88(2), 288-307.
- Fama, E.F. (1991). Efficient capital markets: II. *Journal of Finance*, 46(5), 1575-1617.
- Feenstra, D.W. (1985). *Oordeelsvorming rond de externe berichtgeving*. Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen.
- Feenstra, D.W. (1991). 25 jaar externe verslaggevingstheorie. Revolutionaire veranderingen. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 65(6), 260-266.
- Feenstra, D.W., & Poel, J.H.R. van de (1986). Financieel-economische berichtgeving, oordeelsvorming en besluitvorming. *Maandblad voor Bedrijfsadministratie en -organisatie*, 1077, december, 290-294.
- Feltham, G.A., & Ohlson, J.A. (1995). Valuation and clean surplus accounting for operating and financial activities. *Contemporary Accounting Research*, 11(2, Spring), 689-731.
- Feyerabend, P. (1979). *In strijd met de methode. Aanzet tot een anarchistische kennistheorie*. Meppel: Boom (vertaling van "Against method", London: New Left Books, 1977).
- Fields, T.D., Lys, T.Z., & Vincent, L. (2001). Empirical research on accounting choice. *Journal of Accounting and Economics*, 31(1-3), 255-307.
- Financial Accounting Standards Board (1976). Discussion memorandum: *An analysis of issues related to Conceptual framework for financial accounting and reporting: Elements of financial statements and their measurement*.
- Financial Accounting Standards Board (2001a). Special report: *Business and financial reporting, Challenges from the new economy*, (W.S. Upton Jr.). Financial Accounting Series No. 219-A, April; zie www.fasb.org.
- Financial Accounting Standards Board (2001b). Steering Committee Report, Business Reporting Research Project. *Business reporting: Insights into enhancing voluntary disclosures*; zie: www.fasb.org.
- Financial Crisis Advisory Group (FCAG) (2009). *Report of the Financial Crisis Advisory Group*, 28 July 2009; zie: http://www.iasb.org/NR/rdonlyres/5EB35F78-33FC-4C34-9C97-53DB4543038D/0/FCAGReport29July_LD.pdf.
- Financial Stability Board (2009). *Improving financial regulation*. Report of the Financial Stability Board to G20 leaders, 25 September 2009; zie: http://www.financialstabilityboard.org/publications/r_090925b.pdf.
- Financial Stability Forum (2009). *Report of the Financial Stability Forum on Addressing Procyclicality in the Financial System*, 2 April 2009; zie: http://www.financialstabilityboard.org/publications/r_0904a.pdf.
- Fisher, I. (1906). *The nature of capital and income*. London: MacMillan.
- Fleishman-Hillard Research (2000). *AIMR Corporate Disclosure Survey*. A report to AIMR. St. Louis, MO, februari 2000, zie: <http://www.cfainstitute.org/aboutus/press/pdf/survey/corpdiscsurv.pdf>.
- Foss, N.J. (ed.) (2000). *The theory of the firm. Critical perspectives on business and management*, 4 volumes. London en New York: Routledge.

- Foss, N.J. (2000). The theory of the firm. An introduction to themes and contributions. In N.J. Foss (ed.) (2000). *The theory of the firm. Critical perspectives on business and management*, volume 1, Routledge, London en New York, pp. xv-lxi.
- Fox, A., Grinyer, J., & Russell, A. (2003). Incompatible theoretical bases underlying accounting standards. *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, 12, 169-184.
- Francis, J. (2001). Discussion of empirical research on accounting choice. *Journal of Accounting and Economics*, 31(1-3), 309-319.
- Francis, J., LaFond, R., Olsson, P., & Schipper, K. (2004). Costs of equity and earnings attributes. *The Accounting Review*, 79(4), 967-1010.
- Francis, J., LaFond, R., Olsson, P., & Schipper, K. (2005). The market pricing of accruals quality. *Journal of Accounting and Economics*, 39(2), 295-327.
- Francis, J.R., Maydew, E.L., & Sparks, H.C. (1999). The role of big 6 auditors in the credible reporting of accruals. *Auditing*, 18, 17-34.
- Francis, J., Nanda D., & Olsson, P. (2008). Voluntary disclosure, earnings quality, and cost of capital. *Journal of Accounting Research*, 46(1), 53-99.
- Francis, J., & Schipper, K. (1999). Have financial statements lost their relevance? *Journal of Accounting Research*, 37(2), 319-352.
- Francis, J., Schipper, K., & Vincent, L. (2002). Expanded disclosures and the increased usefulness of earnings announcements. *The Accounting Review*, 77, 515-546.
- Frankfurt, H. (2005). *On Bullshit*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Frederickson, J.R., Hodge, F.D., & Pratt, J.H. (2006). The evolution of stock option accounting: disclosure, voluntary recognition, mandated recognition, and management disavowals. *The Accounting Review*, 81(5), 1073-1093.
- Freeman, R. (1984). *Strategic management: A stakeholder approach*. Marshall, MA: Pitman.
- Freeman, R., & Reed, D. (1983). Stockholders and stakeholders: A new perspective on corporate governance. *California Management Review*, 25(2), 88-106.
- Friedman, M. (1953). *The methodology of positive economics*. In *Essays in positive economics*, (pp. 3-43), Chicago: University of Chicago Press.
- G20 (2009a). Declaration on strengthening the financial system – London, 2 April 2009; zie: http://www.g20.org/Documents/Fin_Deps_Fin_Reg_Annex_020409_-1615_final.pdf.
- G20 (2009b). Progress report on the actions of the London and Washington G20 summits, 5 September 2009.
- G20 (2009c). Meeting of Finance Ministers and Central Bank Governors, London, 4-5 September 2009. Declaration on further steps to strengthen the financial system; zie: http://www.g20.org/Documents/FM_CBG_Declaration_-_Final.pdf.
- G20 (2009d). Progress report on the actions to promote financial regulatory reform issued by the U.S. chair of the Pittsburgh G20 summit - 25 September 2009; zie: http://www.g20.org/Documents/pittsburgh_progress_report_250909.pdf
- G20 (2009e). Leaders' statement. The Pittsburgh summit, 24-25 September 2009; zie: http://www.g20.org/Documents/pittsburgh_summit_leaders_statement_250909.pdf.
- Gaa, J.C. (1986). User primacy in financial reporting rule making: a social contract approach, *The Accounting Review*, 61(3), 435-454.
- Gaa, J.C. (1988). *Methodological foundations of standardsetting for corporate financial reporting*. Studies in Accounting Research # 28, American Accounting Association.
- Gabrielsen, G., Gramlich, J., & Plenborg, T. (2002). Managerial ownership, information content of earnings and discretionary accruals in a non-US setting. *Journal of Business Finance and Accounting*, 29(7/8), 967-988.
- Gaffikin, M.J.R. (1987). The methodology of early accounting theorists. *Abacus*, 23(1), 17-30.
- Gaffikin, M.J.R. (1988). Legacy of the Golden Age: Recent developments in the methodology of accounting. *Abacus*, 24(1), 16-36.

- Gaffikin, M.J.R. (2003). The a priori wars: The modernization of accounting thought, *Accounting Forum*, 27(3), 291-311.
- Gallhofer, S., & Haslam, J. (1997). Beyond accounting: The possibilities of accounting and 'critical' accounting research. *Critical Perspectives on Accounting*, 8(1/2), 71-95.
- Gallhofer, S., & Haslam, J. (2003). *Accounting and emancipation. Some critical interventions*. London en New York: Routledge.
- Garcia Lara, J., & Mora, A. (2004). Balance sheet versus earnings conservatism in Europe. *European Accounting Review*, 13(2), 261-292.
- Garcia Lara, J.M., Garcia Osma, B., & Mora, A. (2005). The effect of earnings management on the asymmetric timeliness of earnings. *Journal of Business Finance and Accounting*, 32(3/4), 691-726. McLeay, S.J., Discussion, pp. 727-735.
- Garfinkel, H. (1967). *Studies in ethnomethodology*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Gassen, J., & Schwedler, K. (2008). *Attitudes towards fair value and other measurement concepts: an evaluation of their decision usefulness. Survey: the view of European professional investors and their advisors*. Accounting Standards Committee of Germany, Humboldt-Universität zu Berlin, and the European Federation of Financial Analysts Societies, Berlin.
- Gassen, J., & Schwedler, K. (2009). The decision usefulness of financial accounting measurement concepts: Evidence from an online survey of professional investors and their advisors. Working paper, SSRN; <http://ssrn.com/abstract=1351391>.
- Gendron, Y., & Baker, C.R. (2005). On interdisciplinary movements: The development of a network of support around Foucaultian perspectives in accounting research. *European Accounting Review*, 14(3), 525-569.
- General Accounting Office (2002). *Financial statement restatements: Trends, market impacts, regulatory responses and remaining challenges*. Washington DC, GAO-03-138.
- General Accounting Office (2006). *Financial Restatements. Update of public company trends, market impacts, and regulatory enforcement activities*. Washington DC, GAO-06-678.
- Georgakopoulos, G., & Thomson, I. (2008). Social reporting, engagements, controversies and conflict in an arena context. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 21(8), 116-1143.
- Gibbins, M., & Newton, J.D. (1987). Behavioral research, reporting standards, and the usefulness of information. In P.A. Griffin (1987). Usefulness to investors and creditors of information provided by financial reporting, second edition (chapter 6, pp. 85-114). Research report, Financial Accounting Standards Board.
- Gibbins, M., & Hughes, P. (1984). Behavioral research and financial accounting standards. In R. Mattessich (ed.) (1984). *Modern accounting research: history, survey, and guide* (pp. 347-360). Canadian Certified General Accountants' Research Foundation.
- Gibbins, M., & Swieringa, R.J. (1995). Twenty years of judgment research in accounting and auditing. In R.H. Ashton en A.H. Ashton (eds.) (1995a). *Judgement and decision-making research in accounting and auditing* (pp. 231-249). Cambridge: Cambridge University Press.
- Gibson, K. (2000). Accounting as a tool for Aboriginal dispossession: then and now. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 13(3), 289-306.
- Giddens, A. (1990). *The consequences of modernity*. Stanford: Stanford University Press.
- Giere, R.N. (1999). *Science without laws: Science and its conceptual foundations*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Gilman, S. (1939). *Accounting concepts of profit*. New York: The Ronald Press Company.
- Giroux, G. (2004). *Detecting earnings management*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Givoly, D., & Hayn, C. (2000). The changing time-series properties of earnings, cash flows and accruals: Has financial reporting become more conservative? *Journal of Accounting and Economics*, 29(3), 287-320.
- Givoly, D., Hayn, C.K., & Natarajan, A. (2007). Measuring reporting conservatism. *The Accounting Review*, 82(1), 65-106.

- Glaser, B.G., & Strauss, A. (1967). *The discovery of grounded theory. Strategies for qualitative research*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Glaserfeld, E. von (1991). Knowing without metaphysics: Aspects of the radical constructivist position. In F. Steier (ed.). *Research and reflexivity*, (pp. 12-29). Newbury Park: Sage.
- Godfrey, J., Hodgson, A., Holmes, S., & Tarca, A. (2006). *Accounting theory*, sixth edition. Milton, Queensland: John Wiley & Sons Australia.
- Goncharov, I. (2005). *Earnings management and its determinants: Closing gaps in empirical accounting research*. Frankfurt am Main, etc.: Peter Lang Verlag.
- Goncharov, I., & Zimmerman, J. (2007). Do accounting standards influence the level of earnings management? Evidence from Germany. *Die Unternehmung: Swiss Journal of Business Research and Practice*, 61(5), 371-388 (tevens: SSRN: <http://ssrn.com/abstract=386521>).
- Gonedes, N., & Dopuch, N. (1974). Capital market equilibrium, information production, and selecting accounting techniques: Theoretical framework and review of empirical work. *Journal of Accounting Research*, 12 (supplement), 48-129.
- Gore, P. (1992). *The FASB Conceptual Framework Project 1973-1985. An analysis*. Manchester en New York: Manchester University Press.
- Grady, P. (1965). *Inventory of generally accepted accounting principles for business enterprises*, Accounting Reserch Study No. 7. New York: American Institute of Certified Public Accountants.
- Graham, J.R., Harvey, C.R., & Rajgopal, S. (2005). The economic implications of corporate financial reporting. *Journal of Accounting and Economics*, 40(1), 3-73.
- Grambovas, C.A., Giner, B., & Christodoulou, D. (2006). Earnings conservatism: panel data evidence from the European Union and the United States. *Abacus*, 42(3/4), 354-378. Bradbury, M. (2006). Discussion. *Abacus*, 42(3/4), 379-387.
- Gray, R. (2002). The social accounting project and *Accounting, Organizations and Society*. Privileging engagement, imaginings, new accountings and pragmatism over critique? *Accounting, Organizations and Society*, 27(7), 687-708.
- Gray, R. (2006). Social, environmental and sustainability reporting and organisational value creation? Whose value? Whose creation? *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 19(6), 793-819.
- Gray, R., Bebbington, J., & McPhail, K. (1994). Teaching ethics in accounting and the ethics of accounting teaching: educating for immorality and a possible case for social and environmental accounting education. *Accounting Education*, 3(1), 51-75.
- Gray, R., Owen, D., & Adams, C. (1996). *Accounting and accountability: Changes and challenges in corporate social and environmental reporting*. London: Prentice Hall.
- Grey, C. (1994). Debating Foucault: a critical reply to Neimark. *Critical Perspectives on Accounting*, 5(1), 5-24.
- Grbich, C. (2004). *New approaches in social research*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Griffin, P.A. (ed.) (1987). *Usefulness to investors and creditors of information provided by financial reporting*, Financial Accounting Standards Board, Research Report, second edition. Stamford.
- Griffin, P.A., & Zmijewski, M.E. (1987). Predictive value of accounting information. In P.A. Griffin (ed.) (1987). *Usefulness to investors and creditors of information provided by financial reporting*, Research report, second edition (chapter 7). Stamford: Financial Accounting Standards Board.
- Grimes, A.J., & Rood, D.L. (1995). Beyond objectivism and relativism: descriptive epistemologies. In W. Natter, T.R. Schatzki en J.P. Jones III (eds.). *Objectivity and its other*. New York, London: The Guilford Press.
- Groenewegen, J. (2004). Inzichten uit de institutionele economie over vraagstukken van organisatie. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 78(11), 515-523.
- Groot, A.D. de (1961). *Methodologie. Grondslagen van onderzoek en denken in gedragswetenschappen*, 's-Gravenhage: Uitgeverij Mouton.
- Groot, A.D. de, & Medendorp, F.L. (1986). *Term, begrip, theorie. Inleiding tot de signifische begripsanalyse*. Amsterdam: Boom Meppel.

- Groot, G. (1993). Het woord op een briefje gegeven: Derrida over schrift en stem. In T. de Boer en anderen, *Moderne Franse filosofen*, (pp. 92-110). Kampen: Kok Agora en Kapellen: DNB/Uitgeverij Pelckmans.
- Groves, R.M., Fowler, Jr., F.J., Couper, M.P., Lepkowski, J.M., Singer, E., & Tourangeau, R. (2004). *Survey methodology*. Hoboken, NJ : Wiley-Interscience.
- Gu, Z. (2005). Scale factor, R^2 , and the choice of levels versus returns models. *Journal of Accounting, Auditing and Finance*, 20(1), 71-91.
- Gu, Z. (2007). Across-sample incomparability of R^2 s and additional evidence on value relevance changes over time. *Journal of Business Finance and Accounting*, 34(7-8), 1073-1098.
- Guba, E.G., & Lincoln, Y.S. (2005). Paradigmatic controversies, contradictions, and emerging confluences. In N.K. Denzin en Y.S. Lincoln (eds) (2005). *The Sage handbook of qualitative research*, third edition, (pp. 191-215). Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Guba, E.G., & Lincoln, Y.S. (1998). Competing Paradigms in Qualitative Research. In N.K. Denzin en Y.S. Lincoln (eds.). *The landscape of qualitative research. Theories and issues*, (pp. 195-220). Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Guo, H., & Ziebart, D. (2000). *A general analysis of the impact of scale differences when interpreting R^2 as an indicator of value-relevance*. Working paper, University of Illinois at Urbana-Champaign.
- Guthrie, J., & Parker, L. (1990). Corporate social disclosure practices: A comparative international analysis. *Advances in Public Interest Accounting*, 3, 159-175.
- Habermas, J. (1973). *Een keuze uit het werk van Jürgen Habermas*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Habermas, J. (1975). Analytische wetenschapstheorie en dialectiek. Een aanvulling op de controverse Popper-Adorno. In L.W. Nauta (redactie), *Het neopositivisme in de sociale wetenschappen. Analyse, kritiek, alternatieven*. Amsterdam: Van Gennep (vertaling van: Analytische Wissenschaftstheorie und Dialektik; ein Nachtrag zur Kontroverse zwischen Popper und Adorno. In M. Horkheimer (red.). *Zeugnisse, Th. W. Adorno zum sechzigsten Geburtstag*. Frankfurt am Main, 1963. Later gepubliceerd in de bundel: Th. W. Adorno e.a., *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*, (pp. 155-191), Neuwied und Berlin, 1969.
- Habermas, J. (1976). Was heißt Universalpragmatik? In K.O. Apel (Hrsg.). *Sprachpragmatik und Philosophie*. Frankfurt am Main.
- Habermas, J. (1981). *Theorie des kommunikativen Handels. Band 1: Handlungsrationaität und gesellschaftliche Rationalisierung. Band 2: Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*. Frankfurt am Mein: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. (1983). *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Hageman, A.M. (2008). A review of the strengths and weaknesses of archival, behavioural, and qualitative research methods: recognizing the potential benefits of triangulation, *Advances in Accounting Behavioral Research*, 11, 1-30.
- Hail, L., & Leuz, C. (2007). *Report to AFM on capital market effects on mandatory IFRS reporting in the EU: Empirical evidence*. Autoriteit Financiële Markten.
- Hakansson, N.H.(1981). On the politics of accounting disclosure and measurement: an analysis of economic incentives. *Journal of Accounting Research*, 19 (supplement), 1-35.
- Hand, J.R.M., & Lev, B.(eds.) (2003). *Intangible assets: values, measures, and risks*. New York: Oxford University Press.
- Handel, W. (1982). *Ethnomethodology. How people make sense*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Harbers, H. (1986). *Sociale wetenschappen en hun speelruimte. Een onderzoek naar de relatie tussen wetenschap en maatschappij aan de hand van ontwikkelingen in de onderwijssociologie en het politieke debat over ongelijke onderwijskansen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Harris, T.S., Lang, M., & Möller, H.P. (1994). The value relevance of German accounting measures: an empirical analysis. *Journal of Accounting Research*, 32(2), 187-209.

- Harsha, P.D. , & Knapp, M.C. (1990). The use of within- and between-subjects experimental designs in behavioural accounting research: a methodological note. *Behavioral Research in Accounting*, 2, 50-62.
- Hassard, J. (1991). Multiple paradigms and organizational analysis: a case study. *Organization Studies*, 12(2), 275-299.
- Hassink, H.F.D. (2000). *Use and usefulness of financial accounting and auditing. The case of trade union bargainers*. Dissertatie Universiteit Maastricht.
- Hassink, H.F.D. (2001). Het gebruik van het financiële jaarrapport door leden van de OR: enkele kanttekeningen. *Tijdschrift voor Bedrijfsadministratie*, 105(1243, juni), 188-191.
- Hatfield, H.R. (1927). *Accounting*. New York: D. Appleton & Co.
- Hazeu, C.A. (2000). *Institutionele economie. Een optiek op organisatie- en sturingsvraagstukken*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Healy, P.M., & Palepu, K.G. (2001). Information asymmetry, corporate disclosure, and the capital markets: A review of the empirical disclosure literature. *Journal of Accounting and Economics*, 31(1-3), 405-440. Core, J.E (2001), Discussion, *Journal of Accounting and Economics*, 31(1-3), 441-456.
- Healy, P.M., & Wahlen, J.M. (1999). A review of the earnings management literature and its implications for standard setting. *Accounting Horizons*, 13, 365-383.
- Heemskerk, M., & Tas, L.G. van der Tas (2006). Veranderingen in resultaatsturing als gevolg van de invoering van IFRS. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 80(11), 571-579.
- Heiner, R. (1983). The origins of predictable behavior. *American Economic Review*, 73, 560-595.
- Helleman, J. van (2005). Goedkeuring van IFRS voor toepassing in Europa, *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 79(7/8), 326-333.
- Hendrikse, G.W.J. (1998). *Moderne organisatie-theorieën*. Schoonhoven: Academic Service.
- Hendriksen, E.S., & Van Breda, M.F. (1992). *Accounting Theory*. Boston: Irwin, Homewood.
- Hennipman, P. (1945). *Economisch motief en economisch principe*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.
- Herbohn, K. (2005). A full cost environmental accounting experiment. *Accounting, Organizations and Society*, 30, 519-536.
- Hess, David J. (1997). *Science studies. An advanced introduction*, New York,, London: New York University Press.
- Hibbitt, C. (2004). *External environmental disclosure and reporting by large European companies. An economic, social and political analysis of managerial behaviour*. Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam. Amsterdam: Limperg Instituut.
- Hicks, J.R. (1946). *Value and capital*. Oxford: Claridion Press; deels opgenomen in R.H. Parker en G.C. Harcourt (1969). *Readings in the concept and measurement of income* (pp. 74-82). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hines, R.D. (1989). The sociopolitical paradigm in financial accounting research. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 2(1), 52-76.
- Hines, R.D. (1991). The FASB's conceptual framework, financial accounting and the maintenance of the social world. *Accounting, Organizations and Society*, 16(4), 313-331.
- Hines, R.D. (1988). Popper's methodology of falsificationism and accounting research. *The Accounting Review*, 63, 657-662.
- Hirst, D.E., & Hopkins, P.E. (1998). Comprehensive income reporting and analysts' valuation judgments. *Journal of Accounting Research*, 36 (supplement), 47-75.
- Ho, J.L., & Rodgers, W. (1993). A review of accounting research on cognitive characteristics. *Journal of Accounting Literature*, 12, 101-130.
- Hodder, L., Koonce, L., & McAnally, M.L. (2001). SEC market risk disclosures: implications for judgment and decision making. *Accounting Horizons*, 15(1), 49-70.
- Hoepen, M.A. van (1990). De verwerking van de effecten van stelselwijziging. *Pacioli Journaal* 3 (6, september), 14-17.

- Hoeven, R.L. ter (2006). de waarderingsgrondslag 'fair value' in de jaarrekening. Een aanzet tot conceptuele inkadering. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 80(12), 620-628.
- Hoeven, R.L. ter, & Bout, J.L. (2010). Herclassificatie van financiële activa: Aanleiding, inhoud en toepassing van een politiek gedreven IAS 39-amendement, *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 84(3), 133-142.
- Hoffman, V.B., Joe, J.R., & Moser, D.V. (2003). The effect of constrained processing on auditors' judgments. *Accounting, Organizations and Society*, 28, 699-714.
- Hofstede, G. (1968). *The game of budget control*. London: Tavistock.
- Hofstede, T.R., & Kinard, J.C. (1970). A strategy of behavioral accounting research. *The Accounting Review*, 45(1), 38-54.
- Hogarth, R.M., & Karelaia, N. (2007). Heuristic and linear models of judgment; matching rules and environments. *Psychological Review*, 114(3), 733-758.
- Holterman, W.G.M. (2002). Transparantie en de marktwaarde van de aandelen van een onderneming. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfshuishoudkunde*, 76(12), 575-582.
- Holthausen, R.D. (1990). Accounting method choice. Opportunistic behavior, efficient contracting, and information perspectives. *Journal of Accounting and Economics*, 12, 207-218.
- Holthausen, R.D., & Leftwich, R.W. (1983). The economic consequences of accounting choice: implications of costly contracting and monitoring. *Journal of Accounting and Economics*, 5, 77-117.
- Holthausen, R.W., & Watts, R.L. (2001). The relevance of the value-relevance literature for financial accounting standard setting. *Journal of Accounting and Economics*, 31(1-3), 3-75.
- Hoogendoorn, M.N. (1985). Winstegaliserie ('Income smoothing'). *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfshuishoudkunde*, 59(7), 271-289.
- Hoogendoorn, M.N. (1990). Stelselwijzigingen in de jaarrekening: een overzicht van de probleemgebieden, *Pacioli Journaal*, 3(6, september), 4-8, 17.
- Hoogendoorn, M.N. (2003). Reële waarde, jaarrekeningbeleid en ondernemingsbeleid. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 77(9), 387-396.
- Hoogendoorn, M.N. (2004a). *Regels over regels. Hoe effectief is de International Accounting Standards Board ?* Inaugurale rede Erasmus Universiteit Rotterdam, Deventer: Kluwer.
- Hoogendoorn (2004b), Beleidsaspecten inzake de jaarrekening. In M.N. Hoogendoorn, J. Klaassen en F. Krens (red.). *Externe verslaggeving in theorie en praktijk*, (hoofdstuk 4, pp.52-78). Den Haag: reed Business Information.
- Hoogendoorn, M.N. (2005). Column. Overnameperikelen. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 79(12), 592-594.
- Hoogendoorn, M.N. (2008). Column. Uit balans. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 82(9), 360-362.
- Hoogendoorn, M.N., & Mertens, G.M.H. (2001). Kwaliteit van de financiële verslaggeving in Nederland. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 75(10), 406-420.
- Hooghiemstra, R.B.H. (2003). *The construction of reality: Cultural differences in self-serving behaviour in accounting narratives*. Dissertatie, Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Hooghiemstra, R.B.H., Lammerink, A.G.J., & Marra, T.A. (2008). Resultaatmanipulatie en de auditcommissie. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 82(9), 370-380.
- Hopper, T., & Armstrong, P. (1991). Cost accounting, controlling labour and the rise of conglomerates. *Accounting, Organizations and Society*, 16(5/6), 405-438.
- Hopper, T., Otley, D., & Scapens, B. (2001). British management accounting research: whence and whither: opinions and recollections. *British Accounting Review*, 33, 263-291.
- Hopper, T., & Powell, A. (1985). Making sense of research into the organisational and social aspects of management accounting: A review of its underlying assumptions. *Journal of Management Studies*, 22(5), 429-465.
- Hopper, T., Storey, J., & Willmott, H. (1987). Accounting for accounting: towards the development of a dialectical view. *Accounting, Organizations and Society*, 12(5), 437-456.

- Hopwood, A.G. (1974). *Accounting and human behaviour*. London: Accountancy Age Books, Haymarket Publishing.
- Hopwood, A.G. (1976). Editorial. The path ahead. *Accounting, Organizations and Society*, 1(1), 1-4.
- Hopwood, A.G. (1978). Towards an organizational perspective for the study of accounting and information systems. *Accounting, Organizations and Society*, 3(1), 3-13.
- Hopwood, A.G. (1983). On trying to study accounting in the contexts in which it operates. *Accounting, Organizations and Society*, 8(2/3), 287-305.
- Hopwood, A.G. (1987). The archaeology of accounting systems. *Accounting, Organizations and Society*, 12(3), 207-234.
- Hopwood, A.G. (1989). Behavioral accounting in retrospect and prospect. *Behavioral Research in Accounting*, 1, 1-22.
- Hopwood, A.G. (2002). 'If only there were simple solutions, but there aren't': some reflections on Zimmerman's critique of empirical management accounting research. *European Accounting Review*, 11(4), 777-785.
- Hopwood, A.G. (2008). Management accounting research in a changing world. *Journal of Management Accounting Research*, 20, 3-13.
- Hopwood, A.G. (2009). Changing pressures on the research process: On trying to research in an age when curiosity is not enough. *European Accounting Review*, 17(1), 87-96.
- Hopwood, A.G., & Miller, P. (eds.) (1994). *Accounting as social and institutional practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoskin, K. (1994). Boxing clever: for, against and beyond Foucault in the battle for accounting theory. *Critical Perspectives on Accounting*, 5(1), 57-85.
- Hoskin, K.W., & Macve, R.H. (1986). Accounting and the examination: A genealogy of disciplinary power. *Accounting, Organizations and Society*, 11(2), 105-136.
- Hoskin, K.W., & Macve, R.H. (1988). The genesis of accountability: the West Point connections. *Accounting, Organizations and Society*, 13(1), 37-73.
- Hoskin, K.W., & Macve, R.H. (1994). Writing, examining, disciplining: the genesis of accounting's modern power. In A.G. Hopwood en P. Miller (eds.) (1994). *Accounting as social and institutional practice*, (pp. 67-97). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hribar, P., & Collins, D.W. (2002). Errors in estimating accruals: Implications for empirical research. *Journal of Accounting Research*, 40(1), 105-134.
- Hribar, P., Jenkins, N.T., & Johnson, J.B. (2006). Stock repurchases as an earnings management device. *Journal of Accounting and Economics*, 41(1/2), 3-27.
- Huijgen, C.A. (1996). *Valuation of purchased goodwill. Economic and accounting approaches*. Capelle a/d IJssel: Labyrint Publication.
- Humphrey, C., & Scapens, R.W. (1996). Methodological themes: Theories and case studies of organizational accounting practices: limitation or liberation. *Accounting Auditing and Accountability Journal*, 9(4), 86-106.
- Hunton, J.E., Libby, R., & Mazza, C.L. (2006). Financial reporting transparency and earnings management. *The Accounting Review*, 81(1), 135-157.
- Hursch, G., Hammond, K.R., & Hursch, J.L. (1964). Some methodological considerations in multiple cue probability studies. *Psychological Review*, 71(1), 42-60.
- Hussain, M.E., & Rosman, A.J. (1997). The ex ante role of behavioural research in setting financial accounting policy. In V. Arnold en S.G. Sutton (ed.) (1997). *Behavioral accounting research. Foundations and frontiers*, (pp. 222-246). Sarasota, FL: American Accounting Association.
- IASB Expert Advisory Panel (EAP) (2008). *Measuring and disclosing the fair value of financial instruments in markets that are no longer active*. IASC Foundation, October 2008; zie: http://www.iasb.org/NR/rdonlyres/0E37D59C-1C74-4D61-A984-8FAC61915010/0/IASB_Expert_Advisory_Panel_October_2008.pdf.
- Iatrides, G. (2009). Implementation of International Financial Reporting Standards and the quality of financial statement information Working paper. Presented at ERIM, 28 May 2009.

- Ijiri, Y. (1967). *The foundations of accounting measurement. A mathematical, economic and behavioral inquiry*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Ijiri, Y. (1975). *Theory of accounting measurement*. Sarasota, Florida: American Accounting Association.
- Ijiri, Y. (1983). On the accountability-based conceptual framework of accounting (Guest editorial). *Journal of Accounting and Public Policy*, 2, 75-81.
- Institute of Chartered Accountants in England and Wales (2007). *EU implementation of IFRS and the Fair Value Directive. A report for the European Commission*. October.
- International Accounting Standards Board (2005a). *Measurement Bases for Financial Accounting. Measurement on Initial Recognition*, November 2005 (prepared by the staff of the Canadian Accounting Standards Board); zie: www.iasb.org.
- International Accounting Standards Board (2005b). Discussion paper: *Management Commentary*, October; zie: www.iasb.org.
- International Accounting Standards Board (2005c). *Exposure draft of proposed amendments to IFRS 3 Business Combinations*; zie: www.iasb.org.
- International Accounting Standards Board (2006a). *Memorandum of Understanding between the FASB and the IASB, 27 February 2006. A Roadmap for Convergence between IFRSs and US GAAP—2006-2008*; zie: www.iasb.org/Current+Projects/Memorandum+of+Understanding+with+the+FASB.htm.
- International Accounting Standards Board (2006b). Discussion paper: *Preliminary views on an improved Conceptual Framework for Financial Reporting. The objective of financial reporting and qualitative characteristics of decision-useful financial reporting information*, July 2006, zie: www.iasb.org.
- International Accounting Standards Board (2006c). Discussion paper: *Fair Value Measurements, Part 1: Invitation to comment and relevant IFRS guidance*, November 2006; zie: www.iasb.org.
- International Accounting Standards Board (2006d). Discussion paper: *Fair Value Measurements, Part 2: SFAS 157 Fair Value Measurements*, November 2006; zie: www.iasb.org.
- International Accounting Standards Board (2006e). IFRS 8: *Operating Segments*.
- International Accounting Standards Board (2008a). Exposure draft, *An improved Conceptual Framework for Financial Reporting: Chapter 1: The objective of financial reporting; Chapter 2: Qualitative characteristics and constraints of decision-useful financial reporting information*, May 2008, zie www.iasb.org.
- International Accounting Standards Board (2008b). Discussion paper: *Preliminary views on an improved Conceptual Framework for Financial Reporting. The reporting entity*, May; zie: www.iasb.org.
- International Accounting Standards Board (2008c). IASB Expert Advisory Panel, *Measuring and disclosing the fair value of financial instruments in markets that are no longer active*, October 2008; zie: www.iasb.org.
- International Accounting Standards Board (2008d). Exposure draft: ED 10 *Consolidated Financial Statements*, tevens: *Basis for conclusions, Illustrative examples*, December 2009; zie: www.iasb.org.
- International Accounting Standards Board (2008e). Discussion paper: *Reducing Complexity in Reporting Financial Instruments*, March, zie: www.iasb.org.
- International Accounting Standards Board (2008f). Exposure Draft: *Improving Disclosures about Financial Instruments*, Proposed Amendments to IFRS 7, October 2008; zie: www.iasb.org.
- International Accounting Standards Board (2008g). *Reclassification of Financial Assets, Amendments to IAS 39 Financial Instruments: Recognition and Measurement and IFRS 7: Financial Instruments: Disclosures*, October 2008; zie: www.iasb.org.
- International Accounting Standards Board (2008h). IFRS 3: *Business Combinations* (January), zie: www.iasb.org.

- International Accounting Standards Board (2009a). Exposure draft: *Fair Value Measurement*; tevens: *Basis for conclusions, Illustrative examples*, May; zie: www.iasb.org.
- International Accounting Standards Board (2009b). Exposure draft: *Management Commentary*, June; zie: www.iasb.org.
- International Accounting Standards Board (2009c). Discussion paper: *Credit Risk in Liability Measurement*, and *Staff paper accompanying Discussion Paper DP/2009/2*, June 2009; zie: www.iasb.org.
- International Accounting Standards Board (2009d). *Exposure Draft Financial Instruments: Classification and Measurement*, IASC Foundation, July 2009; zie: www.iasb.org.
- International Accounting Standards Board (2009e). IFRS 9: *Financial Instruments*, November; zie: www.iasb.org.
- International Accounting Standards Board (2009f). *Improving Disclosures about Financial Instruments*, Amendments to IFRS 7 *Financial Instruments: Disclosures*, March; zie: www.iasb.org.
- International Accounting Standards Board (2009g). *Financial Instruments (July 2009) - A guide through the official text of IAS 32, IAS 39 and IFRS 7*; zie: www.iasb.org.
- International Accounting Standards Board (2009h). Exposure draft: *Financial Instruments: Amortized Cost and Impairment*, November; zie: www.iasb.org.
- International Accounting Standards Board (2009i). Staff paper: *Comparison between possible impairment approaches*, mei, zie: <http://go.iasb.org/6-09-Paper5D>.
- International Accounting Standards Board (2009j). Discussion paper DP 2009/1: *Leases. Preliminary views*; zie: www.iasb.org.
- International Accounting Standards Committee (1994). Draft Statement of Principles, *Reporting Financial Information by Segment*, London.
- International Monetary Fund (IMF) (2008). *Global Financial Stability Report*, October 2008; zie: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/gfsr/2008/02/pdf/text.pdf>.
- Ittner, C.D., & Larcker, D.F. (2001). Assessing empirical research in managerial accounting: a value-based management perspective. *Journal of Accounting and Economics*, 32(1-3), 349-410.
- Ittner, C.D., & Larcker, D.F. (2002). Empirical managerial accounting research: are we just describing management consulting practice? *European Accounting Review*, 11(4), 787-794.
- Izeboud, K. (1992/2002). De accountant als speelruimteadviseur. *De Accountant*, september 1992, herplaatst in *De Accountant*, 108(9, mei 2002), 54-55.
- Jackson, N., & Carter, P. (1991). In defence of paradigm incommensurability. *Organization Studies*, 12(1), 109-127.
- Jackson, N., & Carter, P. (1993). 'Paradigm wars': a response to Hugh Willmott. *Organization Studies*, 14(5), 721-725.
- Jacob, J., & Jorgensen, B.N. (2007). Earnings management and accounting income aggregation, *Journal of Accounting and Economics*, 43, 369-390.
- Jaggi, B. (1991). Positive accounting theory: an overview and impact on accounting research. In B. Banerjee (ed.). *Contemporary issues in accounting research*, (pp. 31-43). Calcutta: Indian Accounting Association Research Foundation.
- Jeanjean, T., & Stolowy, H. (2008). Do accounting standards matter ? An exploratory analysis of earnings management before and after IFRS adoption. *Journal of Accounting and Public Policy*, 27, 480-494.
- Jensen, M.C. (1976). Reflections on the state of accounting research and the regulation of accounting. *Stanford Lectures in Accounting 1976*, 11-19.
- Jensen, M.C. (1983). Organization theory and methodology. *The Accounting Review*, 58(2), 319-339.
- Jensen, M.C., & Meckling, W.H. (1976). Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure. *Journal of Financial Economics*, 3(4), 305-360.
- Johnson, Phil (1995). Towards an epistemology for radical accounting: beyond objectivism and relativism. *Critical Perspectives on Accounting*, 6(6), 485-509.

- Jones, J.J. (1991). Earnings management during import relief investigations. *Journal of Accounting Research*, 29, 193-228.
- Jong, A. de, Rosellón, M.A., & Verwijmeren, P. (2006). De invloed van IFRS op preferente aandelen in Nederland. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 80(7/8), 336-342.
- Jong, T. de (1979). Het internalisme-externalisme-debat en het werk van de Starnberg-groep. *Kennis en Methode*, 3(1), 142-157.
- Jorissen, A., Lybaert, N., Orens, R., & Tas, L.G. van der (2007). Constituent lobbying towards the IASB: a multi-issue/multi-period analysis, working paper.
- Kachelmeier, S.J., & King, R.R. (2002). Using laboratory experiments to evaluate accounting policy issues. *Accounting Horizons*, 16(3), 219-232.
- Kahneman, D., Slovic, P., & Tversky, A. (eds.) (1982). *Judgment under uncertainty: Heuristics and biases*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect theory: an analysis of decision under risk. *Econometrica*, 47(2), 263-291.
- Kakkuri-Knuuttila, M.-L., Lukka, K., & Kuorikoski, J. (2008a). Straddling between paradigms: A naturalistic philosophical case study on interpretive research in management accounting. *Accounting, Organizations and Society*, 33, 267-291.
- Kakkuri-Knuuttila, M.-L., Lukka, K., & Kuorikoski, J. (2008b). No premature closures of debates, please: A response to Ahrens. *Accounting, Organizations and Society*, 33, 298-301.
- Kamp, B. (1998). *Solvency assessment and annual reporting. An empirical study on the informative value of annual reports base on bond rating*. Proefschrift Universiteit van Tilburg. Tilburg: Tilburg University Press.
- Kamp, B. (2000). Het meten van disclosure in jaarverslagen op basis van analistenrapporten. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 74(1/2), 50-59.
- Kamp, B., & Braam, G.J.M. (2001). Informatievertekening meetbaar? Self-serving gedrag in het directieverslag van beleggingsinstellingen. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 75(5), 180-184.
- Kang, S-H., & Sivaramakrishnan, K. (1995). Issues in testing earnings management and an instrumental variable approach. *Journal of Accounting Research*, 33(2), 353-367.
- Kaplan, R.S., & Norton, D.P. (1992). The Balanced Scorecard – Measures that drive performance. *Harvard Business Review*, 70(1, January/February), 71-79.
- Kaplan, R.S., & Norton, D.P. (1996). *The Balanced Scorecard. Translating strategy into action*. Boston, MA: Harvard Business School Press.
- Karelaia, N., & Hogarth, R.M. (2008). Determinants of linear judgment: a meta-analysis of lens model studies. *Psychological Bulletin*, 134(3), 404-426.
- Keating, P.J. (1995). A framework for classifying and evaluating the theoretical contributions of case research in management accounting. *Journal of Management Accounting Research*, 7, 66-86.
- Kemp, B., Hooghiemstra, R.B.H., Tas, L.G. van der, & Wierenga, B. (2000). Managers zijn net mensen. Self-serving gedrag in het directieverslag van Nederlandse beursfondsen. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 73(5), 168-178.
- Keulartz, J. (1989). Menswetenschappen en sociale controle. In M. Korthals (ed.). *Wetenschapsleer. Filosofisch en maatschappelijk perspectief op de natuur- en sociaal-culturele wetenschappen*, (hoofdstuk 10, pp. 207-229). Amsterdam: Boom Meppel.
- Keynes, J.N. (1891). *The scope and method of political economy*. London.
- Kim, M., & Kross, W. (2005). The ability of earnings to predict future operating cash flows has been increasing – not decreasing. *Journal of Accounting Research*, 43(5), 753-780.
- Kincheloe, J.L., & McLaren, P. (2005). Rethinking critical theory and qualitative research. In N.K. Denzin en Y.S. Lincoln (eds) (2005). *The Sage handbook of qualitative research*, third edition, (pp. 303-342). Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Kiosse, P.V., & Peasnell, K. (2009). Have changes in pension accounting changed pension provisions? A review of the evidence. *Accounting and Business Research*, 39(3), 255-267.

- Klaassen, J. (1976). *Verslaggevingstheorie en maatschappelijke verhoudingen*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Klaassen, J., & Krens, F. (2004). Grondslagen van de jaarrekening. In M.N. Hoogendoorn, J. Klaassen en F. Krens (red.). *Externe verslaggeving in theorie en praktijk*, (hoofdstuk 13, pp. 303-336). 's-Gravenhage: Reed Business Information.
- Klaassen, J., & Schreuder, H. (1980). *Het financiële jaarverslag van ondernemingen: een onderzoek onder gebruikers*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Kleerekoper, S. (1956). *Vergelijkend leerboek der bedrijfseconomie*, deel 1. Groningen.
- Kleerekoper, S. (1961). De onvergankelijkheid der Politieke Economie. *Maandschrift Economie*, 25(6), 306-322.
- Klein, A. (2002). Audit committee, board of director characteristics, and earnings management. *Journal of Accounting and Economics*, 33(3), 375-400.
- Klein, A., & Marquardt, C.A. (2006). Fundamentals of accounting losses. *The Accounting Review*, 81(1), 179-206.
- Klein, H.K. (2004). Seeking the new and the critical in critical realism: déjà vu? *Information and Organization*, 14, 123-144.
- Kleinberg Neimark, M. (1992). *The hidden dimensions of annual reports. Sixty years of social conflict at General Motors*. Princeton: Markus Wiener Publishers.
- Klersey, G.F., & Mock, T.J. (1989). Verbal protocol research in auditing. *Accounting, Organizations and Society*, 14(1/2), 133-151.
- Knoops, C.D. (1984). Over normen en normativiteit in de theorie van de winstbepaling. In: J. Bulte, K.J. Steeneker en R. van der Wal (red.), *Gehandhaafd*, Opstellenbundel aangeboden aan Drs. J.C. Brezet (pp. 311-346). Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Knoops, C.D. (1988). Theories in accounting: Is accounting a multiple-paradigm science? Centre for Research in Business Economics, Erasmus University Rotterdam, Report 8806/ACC.
- Knoops, C.D. (1989). Theorieën en "conceptual frameworks" in accounting. *Pacioli Journaal*, 2 (januari), 17-21.
- Knoops, C.D. (1990a). Paradigms in accounting theory. Centre for Research in Business Economics, Erasmus University Rotterdam, Report 9006/ACC.
- Knoops, C.D. (1990b). Positive accounting theory. In C.D. Knoops, J. Dijksema en W.M. du Pon (red.), *fma-Kroniek 1990*, (pp. 221-237). Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Knoops, C.D. (1991). Positive accounting theory. In: H.W. Blom en J.J. Vromen (red.), *Bedrijfseconomie: Hoe bestaat het? Aanzetten tot een filosofische plaatsbepaling*, (pp. 157-172). Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.
- Knoops, C.D. (1992). Naar een taxonomie van accounting theorieën: een wetenschapstheoretische verkenning van theorievorming op het vakgebied management accounting. In M.P.B. Bonnet, A. de Bos en J.G. Groeneveld (red.), *fma-Kroniek 1992*, (pp. 351-369). Rotterdam: Samsom.
- Knoops, C.D. (1993a). Naar een taxonomie van accounting theorieën. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 67(1/2), 28-42.
- Knoops, C.D. (1993b). Onderzoekstradities in de financiële verslaggeving; een aanzet voor een strategie van onderzoek. In C. Boneco, M.P.B. Bonnet, R.L. ter Hoeven en J. Maat (red.), *fma-Kroniek 1993*, (pp. 61-81). Rotterdam.
- Knoops, C.D. (1995). Immateriële vaste activa. De verwerking en waardering van immateriële vaste activa (exclusief goodwill) en de relatie met het conceptual framework: IASC en RJ. *Tijdschrift voor Bedrijfsadministratie*, 99(1180/1181), 271-282.
- Knoops, C.D. (1996). Dynamics in accounting research: verschillende denkrichtingen in accounting. In C.M.T. Boneco, A. de Bos en C.D. Knoops (red.), *fma-Kroniek 1996*, (pp. 21-43). Alphen aan den Rijn/Rotterdam, Samsom / Erasmus Universiteit Rotterdam..
- Knoops, C.D. (1997). Onderzoek in financiële verslaggeving. Een overzicht van verschillende denkrichtingen in accounting-onderzoek. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 71(3), 81-95.

- Knoops, C.D. (1999). De kwaliteit van de financiële verslaggeving: de normatieve versus de empirische benadering. In A.J. Bindenga, M.A. van Hoepen en J. Maat (red.). *Bericht gegeven. Opstellenbundel aangeboden aan Prof. drs. F. Krens* (pp. 239-258). Deventer: Kluwer.
- Knoops, C.D. (2001). Het meten van de kwaliteit van de financiële verslaggeving. Een methodologische beschouwing. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 75(10), 431-443.
- Knoops, C.D. (2002). Column. Het 'getrouwe beeld' in de financiële verslaggeving: immateriële vaste activa. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 76(1/2), 6-7.
- Knoops, C.D. (2007). Column. Waar zijn de gebruikers? Een conceptual framework gebaseerd op 'decision usefulness'? *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 81(4), 118-120.
- Knoops, C.D. (2008). Column. Transparantie in de beloningen van topbestuurders. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 82(7/8), 314-316.
- Knoops, C.D., & Bruijn, C.E. de (2000). Goodwill bij acquisities: percepties van het management van ondernemingen. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 74(7/8), 308-323.
- Knoops, C.D., & Cnossen, A.L. (1995). Gevoelige informatie in het jaarverslag: de andere kant van de medaille. In C.M.T. Boneco, R.L. ter Hoeven, R.F. Speklé en R. van der Wal (red.), *fma-Kroniek 1995* (pp. 209-228). Alphen aan den Rijn, Rotterdam, Samsom.
- Knoops, C.D., & Dijk, D.J. van (2006). Characteristics of firms restating financial statements. Evidence from non-US firms Paper presented at the EAA-conference 2006, Dublin.
- Knoops, C.D., & Korthals, A. (1996). *Philosophical preconditions of market-based accounting research*. Paper presented at the 19th Annual Congress of the European Accounting Association.
- Knoops, C.D., & Vergoossen, R.G.A. (2006). IFRS: cijfermatige invloed en economische gevolgen. In R. Bosman, C. Camfferman en R.G.A. Vergoossen (redactie). *Het jaar 2005 verslagen. Onderzoek jaarverslagen ondernemingen* (pp. 13-46). Amsterdam/Deventer: Koninklijk NIVRA./Kluwer.
- Knorr-Cetina, K. (1981). *The manufacture of knowledge: an essay on the constructivist and contextual nature of science*, Pergamon Press, Oxford, 1981.
- Knorr-Cetina, K.D. (1999). *Epistemic cultures. How the sciences make knowledge*, Cambridge: Harvard University Press.
- Koh, P.-S. (2003). On the association between institutional ownership and aggressive corporate earnings management in Australia. *The British Accounting Review*, 35, 105-128.
- Kohlberg, L. (1981a). *The meaning and measurement of moral development*. Worchester, MA: Clark University Press.
- Kohlberg, L. (1981b). *The philosophy of moral development. Moral stages and the idea of justice. Essays on moral development, vol. 1*. San Francisco: Harper & Row.
- Koningsveld, H. (1976). *Het verschijnsel wetenschap. Een inleiding tot de wetenschapsfilosofie*, Amsterdam: Boom Meppel.
- Koningsveld, H., & Mertens, J. (1986). *Communicatief en strategisch handelen. Inleiding tot de handelingstheorie van Habermas*. Muiderberg: Dick Coutinho.
- Koonce, L., & Mercer, M. (2005). Using psychology theories in archival financial accounting research. *Journal of Accounting Literature*, 24, 175-214.
- Kormendi, R.C., & Lipe, R. (1987). Earnings innovations, earnings persistence, and stock returns. *Journal of Business*, 60(3), 323-345.
- Korthals, M., & Kunneman, H. (1979). *Arbeid en interactie*. Muiderberg: Dick Coutinho.
- Kotchetova, N., & Salterio, S. (2004). Judgment and decision making accounting research: a quest to improve the production, certification, and use of accounting information. In D.J. Koehler en N. Harvey (eds.). *Blackwell handbook of judgment and decision making*, (pp. 547-566). Malden (MA): Blackwell Publishing.
- Kothari, S.P. (2001). Capital market research in accounting. *Journal of Accounting and Economics*, 31(1-3), 105-231.
- Kothari, S.P., Leone, A.L., & Wasley, C.E. (2005). Performance matched discretionary accrual models. *Journal of Accounting and Economics*, 39(1), 163-197.

- KPMG, & Von Keits, I. (co-author). *The application of IFRS: Choices in practice*. KPMG IFRG Ltd.
- Kuhn, M. (1964). Major trends in symbolic interaction theory in the past twenty-five years. *The Sociological Quarterly*, 5, 61-84.
- Kuhn, T.S. (1962, 1970a). *The structure of scientific revolutions*. Second edition, enlarged. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Kuhn, T.S. (1970b). Logic of discovery or psychology of research? In I. Lakatos en A. Musgrave (eds.). *Criticism and the growth of knowledge*, (pp. 1-23). London/New York, 1970 (reprint 1979): Cambridge University Press.
- Kunneman, H. (1983). *Habermas' Theorie van het communicatieve handelen. Een samenvatting*. Amsterdam: Boom Meppel.
- Kunneman, H. (1986). *De waarheidstrechter: een communicatietheoretisch perspectief op wetenschap en samenleving*, Amsterdam: Boom Meppel.
- Kunneman, H., Luijk, H. van, & Vries, G. de (red.) (1983). Systeem en leefwereld. Habermas' kritische maatschappijtheorie, themanummer van: *Kennis en Methode*, 7(4), 290-455.
- Kvifte, S.S. (2008). Revisiting the concepts: time to challenge the asset-liability view. *Australian Accounting Review*, 18(44), 81-92.
- Kwok, W.C.C., & Sharp, D.J. (1998). A review of construct measurement issues in behavioral accounting research. *Journal of Accounting Literature*, 17, 137-174.
- Kwok, W.C.C., & Sharp, D.J. (2005). Power and international accounting standard setting. Evidence from segment reporting and intangible assets projects. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 18(1), 74-99.
- La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., Shleifer, A., & Vishny, R.W. (1997). Legal determinants of external finance. *Journal of Finance*, 52(3), 1131-1150.
- La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., Shleifer, A., & Vishny, R.W. (1998). Law and finance. *Journal of Political Economy*, 106(6), 1113-1155.
- La Porta, R., Lopez-De-Silanes, F., Shleifer, A., & Vishny, R.W. (2000). Investor protection and corporate governance. *Journal of Financial Economics*, 58, 3-27.
- Lakatos, I. (1970a). Falsification and the methodology of scientific research programmes. In Imre Lakatos en Alan Musgrave (eds.). *Criticism and the growth of knowledge*, (pp. 91-196). London, New York: Cambridge University Press, 1970 (reprint 1979).
- Lakatos, I. (1970b). *Wetenschapsfilosofie en wetenschapsgeschiedenis, de controverse tussen Popper en Kuhn*. Meppel: Boom (vertaling van "Falsification and the methodology of scientific research programmes").
- Lambert, R.A. (2001). Contracting theory and accounting. *Journal of Accounting and Economics*, 32(1-3), 3-87.
- Landsman, W.R., & Maydew, E.L. (2002). Has the information content of quarterly earnings declined in the past three decades? *Journal of Accounting Research*, 40, 797-808.
- Langendijk, H.P.A.J. (2002). *Lernout & Hauspie Speech Products nv: A case involving manipulation of financial statements by fraud*. Breukelen: NIVRA-Nyenrode Press.
- Laning, A. (2006). Verslaggeving over pensioenen: IAS 19/RJ271 beoordeeld. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfshuishoudkunde*, 80(6), 286-293.
- Larcker, D., & Lessig V.P. (1983). An examination of the linear and retrospective process tracing approaches to judgment modeling. *The Accounting Review*, 58(1), 58-77.
- Latour, B. (1987). *Science in action*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Latour, B., & Woolgar, S. (1979/1986). *Laboratory life, the construction of scientific facts*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1986. Oorspronkelijke druk Sage Publications, 1979.
- Laughlin, R.C. (1987). Accounting systems in organizational contexts: a case for critical theory. *Accounting, Organizations and Society*, 12(5), 479-502.
- Laughlin, R.C. (1991). Environmental disturbances and organizational transitions and transformations: some alternative models. *Organization Studies*, 12(2), 209-232.

- Laughlin, R.C. (1995). Methodological themes. Empirical research in accounting: alternative approaches and a case for "middle-range" thinking. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 8(1), 63-87.
- Laughlin, R.C. (1999). Critical accounting: nature, progress and prognosis. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 12(1), 73-78.
- Laughlin, R.C. (2004). Putting the record straight: a critique of 'methodology choices and the construction of facts: some implications from the sociology of knowledge'. *Critical Perspectives on Accounting*, 15(2), 261-277.
- Laughlin, R.C. (2007). Critical reflections on research approaches, accounting regulation and the regulation of accounting. *British Accounting Review*, 39, 271-289.
- Laughlin, R.C., Broadbent, J. & Willig-Atherton, H. (1994). Recent financial and administrative changes in GP practices in the UK: initial experiences and effects. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 7(3), 96-124.
- Lee, A.S. (1991). Integrating positivist and interpretive approaches to organizational research. *Organization Science*, 2(4), 342-365.
- Lee, C.M.C. (2001). Market efficiency and accounting research: a discussion of capital market research in accounting' by S.P. Kothari. *Journal of Accounting and Economics*, 31(1-3), 233-253.
- Lee, E., Walker, M., & Christensen, H.B. (2006). *The cost of capital in Europe: an empirical analysis and the preliminary impact of international accounting harmonisation*. London: Certified Accountants Educational Trust.
- Lee, T.A. (2006a). The FASB and accounting for economic reality. *Accounting and the Public Interest*, 6, 1-21.
- Lee, T.A. (2006b). Cunning plans, spinners, and ideologues: Blackadder and Baldrick try accounting for economic reality. *Accounting and the Public Interest*, 6, 45-50.
- Lee, T.A. (2009). The ontology and epistemology of social reality in accounting according to Mattessich. *Accounting and the Public Interest*, 9, 65-72.
- Leeuwen, E. van (1993). Foucault en de macht van het woord. In T. de Boer en anderen, *Moderne Franse filosofen*, (pp. 12-26). Kampen: Kok Agora en Kapellen: DNB/Uitgeverij Pelckmans.
- Leezenberg, M., & Vries, G. de (2001). *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Lehman, C.R. (1992). *Accounting's changing roles in social conflict*. New York & Princeton: Markus Wiener Publishing; London: Paul Chapman Publishing.
- Lehman, G. (2006). Perspectives on language, accountability and critical accounting: An interpretative perspective. *Critical Perspectives on Accounting*, 17, 755-779.
- Leuz, C., Nanda, D., & Wysocki, P.D. (2003). Earnings management and investor protection: an international comparison. *Journal of Financial Economics*, 69, 505-527.
- Lev, B. (1989). On the usefulness of earnings and earnings research: Lessons and directions from two decades of empirical research, Current studies on the information content of accounting numbers. *Journal of Accounting Research*, 27 (supplement), 153-192.
- Lev, B. (2001). *Intangibles. Management, measurement, and reporting*. Washington D.C.: Brookings Institution Press.
- Lev, B., & Sougiannis, T. (1996). The capitalization, amortization, and value relevance of R&D. *Journal of Accounting and Economics*, 21(1), 107-138.
- Lev, B., & Zarowin, P.A. (1999). The boundaries of financial reporting and how to extend them. *Journal of Accounting Research*, 37(2), 353-385.
- Levitt, A. (1998). *The "numbers" game*. Securities and Exchange Commission. Available at: <http://www.sec.gov/news/speech/speecharchive/1998/spch220.txt>.
- Li, S. (2009). Does mandatory adoption of International Accounting Standards in the European Union reduce the cost of equity capital? Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1113353>.
- Libby, R. (1981). *Accounting and human information processing: Theory and applications*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

- Libby, R., Bloomfield, R., & Nelson, M.W. (2002). Experimental research in financial accounting. *Accounting, Organizations and Society*, 27, 775-810.
- Libby, R., & Lewis, B.L. (1977). Human information processing research in accounting: the state of the art. *Accounting, Organizations and Society*, 2, 245-268.
- Libby, R., & Lewis, B.L. (1982). Human information processing research in accounting: the state of the art in 1982. *Accounting, Organizations and Society*, 7, 3, pp. 231-285.
- Libby, R., & Luft, J. (1993). Determinants of judgment performance in accounting settings: ability, knowledge, motivation, and environment. *Accounting, Organizations and Society*, 18(5), 425-450.
- Libby, R., & Seybert, N. (2009). Behavioral studies of the effects of regulation on earnings management and accounting choice. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1366425>.
Verschijnt in C.S. Chapman, D.J. Cooper en P. Miller (eds) (2009). *Accounting, Organizations, and Institutions: Essays in honour of Anthony Hopwood*, Oxford University Press.
- Lillis, A.M., & Mundy, J. (2005). Cross-sectional field studies in management accounting research – Closing the gaps between surveys and case studies. *Journal of Management Accounting Research*, 17, 119-141.
- Limperg/Groeneveld (1979). Waarde, winst en jaarrekening. Deel I, De leer van de winstbepaling van prof. dr. Th. Limperg jr. uit diens verzameld werk, in het bijzonder de delen I en VI samengevat; Deel II, Ontwikkelingen na Limperg door prof. drs. G.L. Groeneveld. Deventer: Kluwer.
- Lindblom, C.K. (1994). The implications of organisational legitimacy for corporate social performance and disclosure. Paper presented at the *Critical Perspectives on Accounting Conference*, New York.
- Littleton, A.C. (1953). *Structure of Accounting Theory*. Menasha: American Accounting Association.
- Loft, A. (1986). Towards a critical understanding of accounting: the case of cost accounting in the U.K., 1914-1925. *Accounting, Organizations and Society*, 11(2), 137-169.
- Lohmann, L. (2009). Toward a different debate in environmental accounting: The cases of carbon and cost-benefit. *Accounting, Organizations and Society*, 34(3/4), 499-534.
- Lord, A.T. (1989). The development of behavioural thought in accounting, 1952-1981. *Behavioral Research in Accounting*, 1, 124-149.
- Lowe, A. (2001). After ANT. An illustrative discussion of the implications for qualitative accounting case research. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 14(3), 327-351.
- Lowe, A. (2004). Methodology choices and the construction of facts: some implications from the sociology of scientific knowledge. *Critical Perspectives on Accounting*, 15(2), 207-231.
- Lowe, E.A., & Tinker, A.M. (1977). Siting the accounting problematic: towards an intellectual emancipation of accounting. *Journal of Business Finance and Accounting*, 4(3), 263-276.
- Lubberink, M.J.P. (1998). De waarde relevantie van jaarrekeninggegevens in de periode 1983-1995, een empirische toepassing van het Ohlson waarderingsmodel. *Tijdschrift voor Bedrijfsadministratie*, 102(1209), 12-18.
- Luft, J., & Shields, M.D. (2001). Why does fixation persist? Experimental evidence on the judgment performance effects of expensing intangibles. *The Accounting Review*, 76(4), 561-587.
- Luft, J., & Shields, M.D. (2002). Zimmerman's contentious conjectures: describing the present and prescribing the future of empirical management accounting research. *European Accounting Review*, 11(4), 795-803.
- Lukka, K. (1990). Ontology and accounting: the concept of profit. *Critical Perspectives on Accounting*, 1, 239-261.
- Lukka, K., & Mouritsen, J. (2002). Homogeneity or heterogeneity of research in management accounting? *European Accounting Review*, 11(4), 805-811.
- Maas, V.S., & Schouten, G. (2006). Het effect van EVA™-beloningscontracten op de beurswaarde van ondernemingen. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 80(9), 439-446.
- Macho-Stadler, I., & Pérez-Castrillo, J.D. (1997). *An introduction to the economics of information. incentives and contracts*. New York: Oxford University Press.
- Macintosh, N.B. (1994). *Management accounting and control systems. An organizational and behavioural approach*. Chichester: John Wiley & Sons.

- Macintosh, N.B. (2002). *Accounting, accountants and accountability. Poststructuralist positions*. Routledge studies on accounting. London: Routledge.
- Macintosh, N.B. (2003). From rationality to hyperreality: paradigm poker. *International Review of Financial Analysis*, 12, 453-465.
- Macintosh, N.B. (2006). Accounting – Truth, lies, or “bullshit”? A philosophical investigation. *Accounting and the Public Interest*, 6, 22-36.
- Macintosh, N.B. (2008). Accounting and the truth of earnings reports: Philosophical considerations. Working paper, Queen’s University School of Business, Kingston, Ontario, Canada, Research paper no. 05-08. Available at SSRN <http://ssrn.com/abstract=1155184>.
- Macintosh, N.B., & Baker, C.R. (2002). A literary theory perspective on accounting. Towards heteroglossic accounting reports. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 15(2), 184-222.
- Macintosh, N.B., & Scapens, R.W. (1990). Structuration theory in management accounting. *Accounting, Organizations and Society*, 15(5), 455-477.
- Macintosh, N.B., Shearer, T., Thornton, D.B., & Welker, M. (2000). Accounting as simulacrum and hyperreality: perspectives on income and capital. *Accounting, Organizations and Society*, 25(1), 13-50.
- MacKenzie, D. (2009). Making things the same: Gases, emission rights and the politics of carbon markets. *Accounting, Organizations and Society*, 34(3/4), 440-455.
- MacKinlay, A.C. (1997). Event studies in economics and finance. *Journal of Economic Literature*, 35 (March), 13-39.
- MacNeal, K. (1939, reissued 1970). *Truth in accounting*. Houston, Texas: Scholar Books.
- Macve, R. (1999). *Capital and financial accounting: a commentary on Bryer’s “A Marxist critique of the FASB’s conceptual framework”*. *Critical Perspectives on Accounting*, 10(5), 591-613.
- Magee, R.P. (2001). Discussion of “Contracting theory and accounting”. *Journal of Accounting and Economics*, 32(1-3), 89-96.
- Maher, M.W. (2001). The evolution of management accounting research in the United States. *British Accounting Review*, 33, 293-305.
- Maijoor, S.J. (1991). *The economics of accounting regulation. Effects of Dutch accounting regulation for public accountants and firms*. Proefschrift, Rijksuniversiteit Limburg, Maastricht: Datawyse.
- Maijoor, S.J. (1994). Economische analyses van de regelgeving van de externe verslaggeving. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 68(3), 112-118.
- Maijoor, S.J., & Vanstraelen, A. (2006). Earnings management within Europe: the effects of member states audit environment, audit firm quality and international capital markets. *Accounting and Business Research*, 36(1), 33-52.
- Maines, L.A. (1994). The role of behavioral accounting research in financial accounting standard setting. *Behavioral Research in Accounting*, 6 (supplement), 204-212.
- Maines, L.A. (1995). Judgment and decision-making research in financial accounting: A review and analysis. In R. H. Ashton and A. H. Ashton (eds.), *Judgment and decision-making research in accounting and auditing*, (pp. 76-99). Cambridge: Cambridge University Press.
- Maines, L.A., Salamon, G.L., & Sprinkle, G.B. (2006). An information perspective on experimental research in accounting. *Behavioral Research in Accounting*, 18, 85-102.
- Maines, L.A., & Wahlen, J.M. (2006). The nature of accounting information reliability: inferences from archival and experimental research. *Accounting Horizons*, 20(4), 399-425.
- March, J.G., & Simon, H.A. (1958). *Organizations*. New York: John Wiley & Sons. Nederlandse vertaling: (1969), *Organisaties*, Amsterdam: J.G. de Bussy.
- Marcuse, H., & Popper, K.R. (1971). *Sociale revolutie of sociale hervorming?* Baarn: Het Wereldvenster.
- Marquardt, C.A., & Wiedman, C.I. (2004). How are earnings managed? An examination of specific accruals. *Contemporary Accounting Research*, 21, 461-491.
- Marquardt, C.A., & Wiedman, C.I. (2005). Earnings management through transaction structuring: contingent convertible debt and diluted earnings per share. *Journal of Accounting Research*, 43(2), 205-243.

- Marseille, E., & Vergoossen, R.G.A. (2005). Het gebruik van alternatieve financiële prestatie-indicatoren in persberichten. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 79(5), 196-204.
- Marx, K. (1859/1975). Zur Kritik der politischen Ökonomie, Vorwort, in: Karl Marx, Friedrich Engels, *Ausgewählte Werke*, Band II, Berlin, Dietz Verlag, 499-506.
- Masterman, M. (1970). The nature of a paradigm. In Imre Lakatos en Alan Musgrave (eds.), *Criticism and the growth of knowledge*, (pp. 55-89). London, New York: Cambridge University Press, 1970 (reprint 1979).
- Mattessich, R. (1956). The constellation of accountancy and economics. *The Accounting Review*, 31, 551-564.
- Mattessich, R. (1957). Toward a general and axiomatic foundation of accountancy. *Accounting Research*, 8, 328-356.
- Mattessich, R. (1964/1977). *Accounting and analytical methods: measurement and projection of income and wealth in the micro- and macro-economy*. Houston: Scholar Books, 1964 (reprint 1977).
- Mattessich, R. (1972). Methodological preconditions and problems of a general theory of accounting. *The Accounting Review*, 47(3), 469-487.
- Mattessich, R. (1980/1984). Management accounting: past, present, and future. In R. Mattessich (ed.), *Modern accounting research: history, survey and guide* (pp. 395-414). Vancouver: The Canadian Certified General Accountants' Research Foundation, Research Monograph no. 7.
- Mattessich, R. (ed.) (1984a). *Modern accounting research: history, survey, and guide*. Vancouver: The Canadian Certified General Accountants' Research Foundation, Research Monograph No. 7.
- Mattessich, R. (1984b). Positive versus normative accounting theory and standard setting. In R. Mattessich (ed.), *Modern accounting research: history, survey and guide* (pp. 77-80). Vancouver: The Canadian Certified General Accountants' Research Foundation, Research Monograph no. 7.
- Mattessich, Richard (ed.) (1991). *Accounting research in the 1980s and its future relevance*. Vancouver: The Canadian Certified General Accountants' Research Foundation, Research Monograph no. 17.
- Mattessich, Richard (1994). Accounting as a cultural force: past, present and future. *The European Accounting Review*, 3(2), 354-374.
- Mattessich, R. (1995a). Conditional-normative accounting methodology: incorporating value judgments and means-end relations of an applied science. *Accounting, Organizations and Society*, 20(4), 259-284.
- Mattessich, R. (1995b). *Critique of accounting. Examination of the foundations and normative structure of an applied discipline*. Westport CN, London: Quorum Books.
- Mattessich, R. (2002). Accounting schism or synthesis? A challenge for the conditional-normative approach. *Canadian Accounting Perspectives*, 1(2), 185-216.
- Mattessich, R. (2003). Accounting representation and the onion model of reality: a comparison with Baudrillard's orders of simulacra and his hyperreality. *Accounting, Organizations and Society*, 28, 443-470.
- Mattessich, R.V. (2009). FASB and social reality – An alternate realist view. *Accounting and the Public Interest*, 9, 39-64.
- Maxcy, S.J. (2003). Pragmatic threads in mixed methods research in the social sciences: the search for multiple modes of inquiry and the end of the philosophy of formalism. In A. Tashakkori en C. Teddlie (eds.), *Handbook of mixed methods in social & behavioural research*, (pp. 51-89). Thousand Oaks, etc.: Sage.
- McCloskey, D.N., & Ziliak, S.T. (1996). The standard error of regressions. *Journal of Economic literature*, 34(1), 97-114.
- McCourt, W. (1997). Discussion note: Using metaphors to understand and to change organizations: a critique of Gareth Morgan's approach. *Organization Studies*, 18(3), pp. 511-522.
- McDaniel, L.S., & Hand, J.R.M. (1996). The value of experimental methods for practice-relevant accounting research. *Contemporary Accounting Research*, 13(1, Spring), 339-351.
- McDonald, D.L. (1972). *Comparative accounting theory*. Reading, MA, etc.: Addison-Wesley.

- McEnally, R.T., & Walters, P.D. (2003). The critical nature of neutral financial reporting, *IASB Insight*, April, pp. 10, 11; ook opgenomen in: *The FASB Report*, August 29; zie: http://www.fasb.org/articles&reports/constituents_tfr_aug_2003.pdf.
- McEwen, R.A., & Welsh, M.J. (2001). The effect of bias on decision usefulness: a review of behavioural financial accounting research. *Advances in Accounting Behavioral Research*, 4, 3-24.
- McKee, A.J., Jr., Bell, T.B., & Boatsman, J.R. (1984). Management preferences over accounting standards: a replication and additional tests. *The Accounting Review*, 59, 647-659.
- McKee, T.E (2005). *Earnings management: An executive perspective*. Mason, Ohio: Thomson.
- McKernan, J.F. (2007). Objectivity in accounting. *Accounting, Organizations and Society*, 32, 159-184.
- McKernan, J., & Dunn, J. (2003). Reflection and the destruction of accounting knowledge. *Critical Perspectives on Accounting*, 14(4), 441-477.
- McNichols, M.F. (2000). Research design issues in earnings management studies. *Journal of Accounting and Public Policy*, 19, 313-345.
- Meer, S. van der, & Beeres, R.J.M. (2007). 'Self-serving behaviour' in het directieverslag. De invloed van bezoldiging van bestuurders op self-serving behaviour. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 81(9), 397-404.
- Meer-Kooistra, J. van der, & Vosselman, E.G.J. (1998). Besturing van transactionele relaties in economisch perspectief. In M.P.B. Bonnet, A. de Bos en J. Maat (red.). *fma-Kroniek 1998*, (pp. 341-355). Rotterdam/Deventer: Erasmus Universiteit Rotterdam/Kluwer.
- Mehan, H., & Wood, H. (1975/1983). *The reality of ethnomethodology*. New York: Wiley, 1975 (reprint 1983).
- Mertens, G.M.H., & Kamp, B.(2005). Betalingen in de vorm van aandelen en opties. In R.G. Bosman, C. Camfferman en R.G.A. Vergoossen (red.), *Het jaar 2004 verslagen* (pp. 131-159). Deventer: Kluwer (Nivra Geschriften, 75).
- Merton, R.K. (1968). *Social theory and social structure*. New York: The Free Press.
- Miller, P. (1994). Accounting as social and institutional practice: an introduction. In A.G. Hopwood en P. Miller (eds.). *Accounting as social and institutional practice*, (pp. 1-39). Cambridge: Cambridge University Press.
- Miller, P. (2006). Governing economic life: how and why sociology forgot accounting. Uppsala Lectures 2006, Uppsala University, Department of Business Studies.
- Miller, P. (2008). Calculating economic life. *Journal of Cultural Economy*, 1, 1, 51-64.
- Miller, P., & O'Leary, T. (1987). Accounting and the construction of governable person. *Accounting, Organizations and Society*, 12(3), 235-265.
- Milne, M., Guthrie, J., & Parker, L. (2008). Editorial. Into the light and engagement. Two decades of interdisciplinary perspectives on accounting, auditing and accountability research. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 21(2), 117-128.
- Mingers, J. (2004). Real-izing information systems: critical realism as an underpinning philosophy for information systems. *Information and Organization*, 14, 87-103.
- Mingers, J., & Brocklesby, J. (1997). Multimethodology: Towards a framework for mixing methodologies. *Omega, International Journal of Management Science*, 25(5), 489-509.
- Ministerie van Economische Zaken (1999). *Immateriële productiemiddelen - balanceren met kennis*. Den Haag. Zie: <http://www.ez.nl/publicaties/pdfs/25B19.pdf>.
- Modell, S. (2005). Triangulation between case study and survey methods in management accounting research: An assessment of validity implications. *Management Accounting Research*, 16, 231-254.
- Modell, S. (2009). In defence of triangulation: A critical realist approach to mixed methods research in management accounting. *Management Accounting Research*, 20(3), 208-221.
- Modell, S. (2010). Bridging the paradigm divide in management accounting research: the role of mixed methods approaches. *Management Accounting Research*, in press; doi:10.1016/j.mar.2010.02.005.
- Moonitz, M. (1961). *The basic postulates of accounting*. Accounting Research Study No. 1. New York: American Institute of Certified Public Accountants.

- Morgan, G. (1980). Paradigms, metaphors, and puzzle solving in organization theory. *Administrative Science Quarterly*, 25(4), 605-622.
- Morgan, G. (1986). *Images of organization*. London: Sage.
- Morgan, G. (1988). Accounting as reality construction: towards a new epistemology for accounting practice. *Accounting, Organizations and Society*, 13(5), 477-485.
- Morgan, G. (1990/1993). Paradigm diversity in organizational research. In: J. Hassard en D. Pym (eds.), *The theory and philosophy of organizations. Critical issues and new perspectives*, 1990, (pp. 13-29). London/New York: Routledge.
- Morgan, G. (1992). *Beelden van organisaties*. Schiedam/London: Scriptum Books en Sage Publications.
- Morgan, G. (1993). *Imaginization, the art of creative management*. London: Sage.
- Morgan, G., & Smircich, L. (1980). The case for qualitative research. *Academy of Management Review*, 5(4), 491-500.
- Morgan, G., & Willmott, H. (1993). The “new” accounting research: on making accounting more visible. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 6(4), 3-36.
- Mouck, T. (1992). The rhetoric of science and the rhetoric of revolt in the “story” of positive accounting theory. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 5(4), 35-56.
- Mouck, T. (1998). Capital markets research and real world complexity: the emerging challenge of chaos theory. *Accounting, Organizations and Society*, 23(2), 189-215.
- Mouck, T. (2000). Beyond Panglossian theory: strategic capital investing in a complex adoptive world. *Accounting, Organizations and Society*, 25(3), 261-283.
- Mouck, T. (2004). Institutional reality, financial reporting and the rules of the game. *Accounting, Organizations and Society*, 29, 525-541.
- Mouritsen, J. (1989). Accounting, culture and accounting-culture. *Scandinavian Journal of Management*, 5(1), 21-47.
- Mraović, B. (2005). The crisis of representation in knowledge-based societies. Why accounting is a social service? *Social Responsibility Journal*, 1(1/2), 4-15.
- Mulford, C.W., & Comiskey, E.E. (2002). *The financial numbers game. Detecting creative accounting practices*. New York: John Wiley & Sons.
- National Investor Relations Institute (2001). *Corporate disclosure practices survey 2001*.
- Nauta, L.W. (1979). Wetenschapssociologie en wetenschapsfilosofie. *Kennis en Methode*, 3(1), 51-71.
- Nauta, L.W., & Vries, G. de (samenstelling) (1979). Maatschappij of methode. Bijdragen tot het internalisme/externalisme-debat. *Kennis en Methode*, 3(1), themanummer.
- Negakis, C.J. (2005). Accounting and capital markets research: a review. *Managerial Finance*, 31(2), 1-23.
- Neimark, M. (1990). The king is dead, long live the king! *Critical Perspectives on Accounting*, 1(1), 103-114.
- Neimark, M. (1994). Regicide revisited: Marx, Foucault and accounting. *Critical Perspectives on Accounting*, 5(1), 87-108.
- Neimark, M. en A.M. Tinker (1986). The social construction of management control systems, *Accounting, Organizations and Society*, vol. 4, no. 5, pp. 369-395.
- Nelson, C.L. (1973). A priori research in accounting. In N. Dopuch and L. Revsine, *Accounting Research 1960-1970: A Critical Evaluation*. Urbana: Center for International Education and Research in Accounting.
- Neu, D. (2000). “Presents” for the “Indians”: land, colonialism and accounting in Canada. *Accounting, Organizations and Society*, 25, 163-184.
- Nichols, D.C., & Wahlen, J.M. (2004). How do earnings numbers relate to stock returns? A review of classic accounting research with updated evidence. *Accounting Horizons*, 18(4), 263-286.
- Nietzsche, F. (1968). *The will to power* (translated by. W. Kaufmann en R.J. Hollindale; edited by W. Kaufman). New York: Vintage Books.
- Nobes, C.W. (1984). *International classification of financial reporting*. London: Croom Helm.

- Nobes, C.W. (1987). Classification of financial reporting practices. In *Advances in International Accounting*, JAI Press.
- Noeverman, J. (2007). *Management control systems, evaluative style, and behaviour. Exploring the concept and behavioural consequences of evaluation style*. Proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam, 21 december; <http://hdl.handle.net/1765/10869>.
- Oakes, L.S., & Young, J.J. (2010). Reconciling conflict; The role of accounting in the American Indian Trust Fund debacle, *Critical Perspectives on Accounting*, 21(1), 63-75.
- O'Dwyer, B. (2005a). The construction of a social account: a case study in an overseas aid agency. *Accounting, Organizations and Society*, 30(3), 279-296.
- O'Dwyer, B. (2005b). Stakeholder democracy: challenges and contributions from social accounting. *Business Ethics: A European Journal*, 14(1), 28-41.
- Offeren, D.H. van (1999). Schets van de samenhang van de kwalitatieve eigenschappen in Stramien, *De Accountant*, 105(6, februari), 396-399.
- Offeren, D.H. van, & Bruijn, S.M.M. de (2007). Strijdende of complementaire doelstellingen van de jaarrekening, *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 81(10), 455-461.
- Oger, E. (2005). *Derrida. Een inleiding*. Kapellen: Pelckmans; Kampen: Klement.
- O'Hanlon, J., & Rees, W. (1995). Links between accounting numbers and economic fundamentals. In B. Rees (1995). *Financial analysis*, second edition (chapter 7, pp. 226-254). London: Prentice Hall.
- Ohlson, J.A. (1987). On the nature of income measurement: the basic results. *Contemporary Accounting Research*, 4(1, Fall), 1-15.
- Ohlson, J.A. (1995). Earnings, book value, and dividends in equity valuation. *Contemporary Accounting Research*, 11(2), 661-687.
- Otley, D. (2001). Extending the boundaries of management accounting research: developing systems for performance management. *British accounting Review*, 33, 243-261.
- Oudman, R.S. (1999). De 'Balanced Scorecard' in het jaarverslag?, *Management Control & Accounting*, augustus 1999 (3/4), 26-33.
- Owen, D. (2008). Chronicles of wasted time? A personal reflection on the current state of, and future prospects for, social and environmental accounting research. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 21(2), 240-267.
- Owen, D.L., Gray, R.H., & Bebbington, J. (1997). Green accounting: cosmetic irrelevance or radical agenda for change? *Asia Pacific Journal of Accounting*, 4(2), 175-198.
- Paananen, M., & Lin, H. (2009). The development of accounting quality of IAS and IFRS over time: the case of Germany. *Journal of International Accounting Research*, 8(1), 31-55.
- Pae, J. (2007). Unexpected accruals and conditional accounting conservatism. *Journal of Business Finance and Accounting*, 34(5/6), 681-704.
- Pae, J., Thornton, D.B., & Welker, M. (2005). The link between earnings conservatism and the price-to-book ratio, *Contemporary Accounting Research*, 22, 693-717.
- Palepu, K.G., Healy, P.M., Bernard, V.L., & Peek, E. (2007). *Business analysis and valuation*. IFRS edition. London: Thomson Learning.
- Parker, L.D., & Roffey, B.H. (1997). Methodological themes: Back to the drawing board: revisiting grounded theory and the everyday accountant's and manager's reality. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 10(2), 212-247.
- Parker, L.D., & Roffey, B.H. (1997). Methodological themes. Back to the drawing board: revisiting grounded theory and the everyday accountant's and manager's reality. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 10(2), 212-247.
- Parker, M., & McHugh, G. (1991). Five texts in search of an author: a response to John Hassard's 'Multiple paradigms and organizational analysis'. *Organization Studies*, 12(3), 451-456.
- Parker, R.H., Harcourt, G.C., & Whittington, G. (ed.) (1986). *Readings in the concept and measurement of income*, 2nd edition. Oxford: Philip Alan.
- Paton, W.A. (1922). *Accounting theory*. (Reissued 1982). Accounting Studies Press.

- Paton, W.A., & Littleton, A.C. (1940). *An Introduction to Corporate Accounting Standards*. Ann Arbor: American Accounting Association.
- Peasnell, K.V. (1982). Some formal connections between economic values and yields and accounting numbers. *Journal of Business Finance and Accounting*, 9(3), 361-381.
- Peasnell K.V., Pope P.F., & Young, S. (2005). Board monitoring and earnings management: Do outside directors influence abnormal accruals? *Journal of Business, Finance and Accounting*, 32(7), 1311-1346.
- Peek, E. (2001). Discretion in financial reporting and properties of analysts' earnings forecasts. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam.
- Peek, E., Buijink, W., & Coppens, L. (2004) Accounting conservatism in the European Union: the influence of institutions and incentives, SSRN, working paper, September 2004.
- Penman, S. (1992). Return to fundamentals. *Journal of Accounting, Auditing & Finance*, 7(4), 465-484.
- Perks, R.W. (1993). *Accounting and society*. London: Chapman & Hall.
- Peursen, C.A. van (1994). *Na het postmodernisme. Van metafysica tot filosofisch surrealisme*. Kampen/Kapellen: Kok Agora / Pelckmans.
- Plattel, M. (z.j.). *Het vraagstuk van positieve en normatieve economie*. Dictaat, Faculteit der Economische Wetenschappen, Katholieke Hogeschool Tilburg.
- Pompe, P.P.M. en J. Bilderbeek (2000). Prestaties van modellen en ratio's bij het voorspellen van faillissementen. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 74(10), 465-472.
- Pope, P.F., & Walker, M. (1999). International differences in the timeliness, conservatism, and classification of earnings. *Journal of Accounting Research*, 37 (supplement), 53-87.
- Popper, K.R. (1959). *The logic of scientific discovery*. London: Hutchison.
- Popper, K.R. (1965). *Conjectures and refutations: the growth of scientific knowledge*, New York, etc.: Harper & Row, Publishers.(reprint 1968).
- Popper, K.R. (1972/1979). *Objective knowledge. An evolutionary approach*, Revised edition. Oxford: Claredon Press.
- Potter, J. (1996). *Representing reality. Discourse, rhetoric and social construction*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Power, M., & Laughlin, R.C. (1992). Critical theory and accounting. In M. Alvesson en H. Willmott (eds.). *Critical management studies*, (pp. 113-135). London: Sage.
- Power, M., Laughlin, R., & Cooper, D.J. (2003). Accounting and critical theory. In M. Alvesson en H. Willmott (eds.). *Studying management critically* (pp. 132-156). London: Sage.
- Prast, H. (2003). Gedragseconomie: de rol van psychologie op financiële markten. DNB onderzoeksrapport; zie: www.dnb.nl/binaries/Research%20Series%20Supervision%20no%2062_tcm46-146070.pdf.
- Prast, H. (2004). Investor psychology: a behavioural explanation of six finance puzzles. DNB onderzoeksrapport; zie:
- Preston, A.M. (1992). The birth of clinical accounting: a study of the emergence and transformations of discourses on costs and practices of accounting in U.S. hospitals. *Accounting, Organizations and Society*, 17(1), 63-100.
- PriceWaterhouseCoopers (2007). *Transparantiebenchmark 2007. Maatschappelijke verslaggeving*. Den Haag: Ministerie van Economische Zaken.
- PriceWaterhouseCoopers (2008). *Transparantiebenchmark 2008. Maatschappelijke verslaggeving*. Den Haag: Ministerie van Economische Zaken.
- PricewaterhouseCoopers (2008). *Transparantiebenchmark 2009. Maatschappelijke verslaggeving*. Ministerie van Economische Zaken, Den Haag..
- Puxty, A.G. (1986). Social accounting as immanent legitimation: a critique of a technicist ideology. *Advances in Public Interest Accounting*, 1, 95-111.
- Puxty, A.G. (1991). Social accountability and universal pragmatics. *Advances in Public Interest Accounting*, 4, 35-45.

- Puxty, A.G. (1993). *The social and organizational context of management accounting*. London, etc.: Academic Press.
- Puxty, A.G., & Laughlin, R.C. (1983). A rational reconstruction of the decision-usefulness criterion. *Journal of Business Finance and Accounting*, 10(4), 543-559.
- Quattrone, P. (2000). Constructivism and accounting research: towards a trans-disciplinary perspective. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 13(2), 130-155.
- Quine, W.V.O. (1953). *From a logical point of view*. Cambridge, Mass., 1953.
- Raad voor de Jaarverslaggeving (2003). *Handreiking voor maatschappelijke verslaggeving*; www.rj-net.nl.
- Rajgopal S., Venkatachalam, M., & Jambalvo, J. (1990), Is institutional ownership associated with earnings management and the extent to which stock prices reflect future earnings? Working paper, 1999.
- Ramakrishnan, R.T.S., & Thomas, J.K. (1998). Valuation of permanent, transitory and price-irrelevant components of reported earnings. *Journal of Accounting Auditing and Finance*. 13(3), 301-336.
- Raonic, I., McLeay, S., & Asimakopoulos, I. (2004). The timeliness of income recognition by European companies: an analysis of institutional and market complexity, *Journal of Business Finance and Accounting*, 31(1/2), 115-148. Rees, B. (2004). Discussion, 149-165.
- Reuling, Albert (1986). *Methodologieën. Een inleiding in onderzoeksstrategieën*, Baarn: H.Nelissen.
- Riahi-Belkaoui, A. (1995a). *The cultural shaping of accounting*. Westport CN, London: Quorum Books.
- Riahi-Belkaoui, A. (1995b). *The linguistic shaping of accounting*. Westport CN, London, Quorum Books.
- Riahi-Belkaoui, A. (1996). *Accounting, a multiparadigmatic science*. Westport CN, London, Quorum Books.
- Riahi-Belkaoui, A. (1997). *Research perspectives in accounting*. Westport CN, London, Quorum Books.
- Riahi-Belkaoui, A. (2004). *Accounting theory*, vijfde druk, London: Thomson Learning.
- Richardson, A.J., & Gibbins, M. (1988/1991). Behavioral research on the production and use of financial information. In K.R. Ferris (1988). Behavioral accounting research: a critical approach. Ook opgenomen in R. Mattessich (ed.). *Accounting research in the 1980s and its future relevance*, (pp. 101-123). Canadian Certified General Accountants' Research Foundation.
- Richardson, S., Teoh, S.H., & Wysocki, P.D. (2004). The walk-down to beatable analysts forecasts: the role of equity issuance and insider trading incentives. *Contemporary Accounting Research*, 21(4), 885-924.
- Richardson, A.J. (ed.) (1996). *Research methods in accounting. Issues and debates*. Vancouver: The Canadian Certified General Accountants' Research Foundation, Research Monograph no. 25.
- Rijk, M.C. (1981). *Structuur, macht en geweld. Een analyse van de samenleving*. Bloemendaal: Uitgeverij H. Nelissen.
- Rinsum, M. van, Dekker, R. den, & Iersel, J. van (2006). Sturen op aandeelhouderswaarde. Implicaties voor prestatie-meetsystemen op middenmanagementniveau. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 80(4), 160-169.
- Ritzer, G. (1992). *Contemporary sociological theory*, third edition. New York, etc.: McGraw-Hill.
- Roberts, A. (1995). The very idea of classification in international accounting. *Accounting, Organizations and Society*, 20(7/8), 639-664.
- Roberts, J., & Jones, M. (2009). Accounting for self interest in the credit crisis. *Accounting, Organizations and Society*, 34(6/7), 856-867. Doi:10.1016/j.aos.2009.03.004.
- Robinson, J. (1953/1954). The production function and the theory of capital. *Review of Economic Studies*, 21(2), 81-106.
- Robson, K. (1991). On the arenas of accounting change: the process of translation. *Accounting, Organizations and Society*, 16(5/6), 547-570.

- Robson, K. (1992). Accounting numbers as “inscription”: action at a distance and the development of accounting. *Accounting, Organizations and Society*, 17(7), 685-708.
- Robson, K. (1994). Inflation accounting and action at a distance: the Sandilands episode. *Accounting, Organizations and Society*, 19(1), 45-82.
- Robson, K. (1999). Social analyses of accounting institutions: economic value, accounting representation and the conceptual framework. *Critical Perspectives on Accounting*, 10(5), 615-629.
- Ronen, J., & Sadan, S. (1981). *Smoothing income numbers. Objectives, means and implications*. Reading, MA, etc.: Addison-Wesley Publishing Company.
- Ronen, J., & Yaari, V. (2008). *Earnings management. Emerging insights in theory, practice, and research*. New York: Springer Science+Business Media, Inc.
- Roosenboom, P., Van der Goot, T., & Mertens, G. (2003). Earnings management and initial public offerings: Evidence from the Netherlands. *The International Journal of Accounting*, 38, 243-266.
- Rorty, R. (1989). *Contingency, irony, and solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rorty, R. (1991). Inquiry as a recontextualization: an anti-dualist account of interpretation. In D.R. Hiley, J.F. Bohman en R. Shusterman (eds.). *The interpretive turn. Philosophy, science, culture*. New York: Cornell University Press.
- Rorty, R. (1994). Charles Taylor on truth. In J. Tully (Ed.), *Philosophy in an age of pluralism: The philosophy of Charles Taylor in question*. Cambridge: Cambridge University Press. Reproduced in R. Rorty. *Truth and progress: Philosophical papers* (1998, pp. 84–97). Cambridge: Cambridge University Press.
- Roslender, R. (1992). *Sociological perspectives on modern accountancy*. London: Routledge.
- Roslender, R. (2006). Critical theory. In: Z. Hoque (ed.), *Methodological issues in accounting research. Theories, methods and issues*, (chapter 13, pp. 247-269). London: Spiramus.
- Roslender, R., & Dillard, J.F. (2003). Reflections on the interdisciplinary perspectives on accounting project. *Critical Perspectives on Accounting*, 14, 325-351.
- Rossum, W. van (1988). *De plaats van de Ivoren Toren. Een inleiding in de wetenschaps sociologie*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Roychowdhury, S. (2006). Earnings management through real activities manipulation. *Journal of Accounting and Economics*, 42(3), 335-370.
- Roychowdhury, S., & Watts, R.L. (2007). Asymmetric timeliness of earnings, market-to-book and conservatism in financial reporting. *Journal of Accounting and Economics*, 44, 2-31.
- Ryan, B., Scapens, R.W., & Theobald, M. (2002). *Research method & methodology in finance & accounting*, 2nd edition. London: Thomson.
- Ryan, S.G. (1995). A model of accrual measurement with implications for the evolution of the book-to-market ratio. *Journal of Accounting Research*, 33(1), 95-112.
- Ryan, S.G. (2008). Accounting in and for the subprime crisis. *The Accounting Review*, 83(6), 1605-1638.
- Ryan, S.G., & Zarowin, P.A. (2003). Why has the contemporaneous linear returns-earnings relation declined? *The Accounting Review*, 78(2), 523-553.
- Salanié, B. (1997). *The economics of contracts. A primer*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Samuelson, R.A. (1999). The subjectivity of the FASB's conceptual framework: a commentary on Bryer. *Critical Perspectives on Accounting*, 10(5), 631-641.
- Sanders, T.H., Hatfield, H.R., & Moore, U. (1938). *A Statement of Accounting Principles*. New York: American Institute of Certified Public Accountants (reprinted by the American Accounting Association).
- Scapens, R.W., & Arnold, J. (1986). Economics and management accounting research. In M. Bromwich and A.G. Hopwood (eds.). *Research & current issues in management accounting*, (pp. 78-102). London: Pitman.
- Scapens, R.W. (1985). *Management accounting. Review of recent developments*. Houndsmill en London.
- Schatteke, R.W., & Vergoossen, R.G.A. (1996). Barriers to interpretation – A case study of Philips Electronics NV. *Accounting and Business Research*, 27(1), 72-84.

- Schepanski, A., Tibbs, R.M., & Grimlund, R.A. (1992). Issues of concern regarding within- en between-subjects designs in behavioural accounting research. *Journal of Accounting Literature*, 11, 121-150.
- Schiff, M., & Lewin, A.Y. (1970). The impact of budgets on people. *The Accounting Review*, 46(1), 259-268.
- Schipper, K. (1989). Commentary on earnings management. *Accounting Horizons*, 3(4), 91-102.
- Schipper, K. (2002). *Implications of accounting research for financial reporting standard setting*. The Saxe Lectures in Accounting, March 13; zie: http://newman.baruch.cuny.edu/digital/saxe/saxe_2002/schipper_2002.htm.
- Schipper, K., & Vincent, L. (2003). Earnings quality. *Accounting Horizons*, 17 (supplement), 97-110.
- Scholte, E. (1980). Het symbolisch interactionisme als empirische wetenschap. *Kennis en Methode*, 4(2), 152-169.
- Schreuder, H. (1985). Suitable research: on the development of a positive theory of the business suit. *Accounting, Organizations and Society*, 10(1), 105-108.
- Schroeff, H.J. van der (1970). *Verleden, heden en toekomst van de bedrijfseconomie*. Amsterdam/Antwerpen.
- Schultz, J.J., Jr., & Gustavson, S.G. (1978). Actuaries' perceptions of variables affecting the independent auditor's legal liability. *The Accounting Review*, 53(3), 626-641.
- Schutz, A. (1967). *The phenomenology of the social world*, Evanston, IL: N-W University Press.
- Schwandt, T.A. (1998). Constructivist, interpretist approaches to human inquiry. In N.K. Denzin en Y.S. Lincoln (eds.), *The landscape of qualitative research. Theories and issues*, (pp. 221-259). Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Schwandt, T.A. (2000). Three epistemological stances for qualitative inquiry. In N.K. Denzin en Y.S. Lincoln (eds.), *Handbook of qualitative research*, 2nd edition, Sage, (pp. 189-213). Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Scott, W.R., (2009). *Financial accounting theory*. Toronto: Pearson Prentice Hall.
- Searle, J.R. (1995). *The construction of social reality*. New York, etc.: The Free Press.
- Searle, J.R. (2006). Social ontology. Some basic principles. *Anthropological Theory*, 6(1), 12-29.
- Securities and Exchange Commission (2007a). *Proposed Rule: Acceptance from foreign private issuers of financial statements prepared in accordance with International Financial Reporting Standards without reconciliation to U.S. GAAP*. Release No. 33-8818, 2 juli 2007; zie: <http://www.sec.gov/rules/proposed/2007/33-8818.pdf>.
- Securities and Exchange Commission (2007b). *Concept release on allowing U.S. issuers to prepare financial statements in accordance with International Financial Reporting*. Release No. 33-8831, 7 augustus 2007; zie: <http://www.sec.gov/rules/concept/2007/33-8831.pdf>.
- Securities and Exchange Commission (2008). *Proposed rule: Roadmap for the potential use of financial statements prepared in accordance with International Financial Accounting Standards by U.S. issuers*. Release no. 33-8982, 14 november 2008; zie: <http://www.sec.gov/rules/proposed/2008/33-8982.pdf>.
- Securities and Exchange Commission (2008). *Report and recommendations pursuant to section 133 of the Emergency Economic Stabilization Act of 2008: Study on mark-to-market accounting*; zie: <http://www.sec.gov/news/studies/2008/marktomarket123008.pdf>.
- Selling, T., & Shank, J. (1989). Linear versus process tracing approaches to judgment modelling: A new perspective on cue importance. *Accounting, Organizations and Society*, 14, 65-77.
- Shafir, E., & LeBoeuf, R.A. (2002). Rationality. *Annual Review of Psychology*, 53, 491-517.
- Shapiro, B.P. (1997). Objectivity, relativism, and truth in external financial reporting: what's really at stake in the disputes? *Accounting, Organizations and Society*, 22(2), 165-185.
- Shapiro, B.P. (1998). Toward a normative model of rational argumentation for critical accounting discussions. *Accounting, Organizations and Society*, 23(7), 641-663.
- Shearer, T. (2002). Ethics and accountability: from the for-itself to the for-the-other. *Accounting, Organizations and Society*, 27, 541-573.

- Shields, M.D. (1997). Research in management accounting by North Americans in the 1990s. *Journal of Management Accounting Research*, 9, 3-61.
- Sikka, P. (2009). Financial crises and the silence of the auditors. *Accounting, Organizations and Society*, 34, 868-873. Doi: 10.1016/j.aos.2009.01.004.
- Sikka, P., & Willmott, H. (1997). Practising critical accounting. *Critical Perspectives on Accounting*, 8, 149-165.
- Sikka, P., & Willmott, H. (2005). The withering of tolerance and communication in interdisciplinary accounting studies. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 18(1), 136-146.
- Simon, H.A. (1957). *Models of man*. New York: Wiley.
- Simon, H.A. (1961). *Administrative behavior*, Second edition. New York: MacMillan.
- Skinner, D.J. (1993). The investment opportunity set and accounting procedure choice. *Journal of Accounting and Economics*, 16, 407-445.
- Skinner, D.J. (2008). Accounting for intangibles – a critical review of policy recommendations. *Accounting and Business Research*, 38(3), 191-204.
- Smith, C., Whipp, R., & Willmott, H. (1988). Case-study research in accounting: methodological breakthrough or ideological weapon? In M. Neimark (editor), B. Merino en T. Tinker (associate editors). *Advances in Public Interest Accounting, A research Annual*, Volume 2, (pp. 95-120). Greenwich, CN; London, JAI Press.
- Smith, M. (2003). *Research methods in accounting*. London, etc.: Sage.
- Smith, M.L (2006). Overcoming theory-practice inconsistencies: Critical realism and information systems research. *Information and Organization*, 16, 191-211.
- Smith, V.L. (1982). Microeconomic systems as an experimental science. *American Economic Review*, 72(5), 923-955.
- Smith Churchland, P. (1989). *Neurophilosophy. Toward a unified science of the mind-brain*, Boston: MIT Press.
- Soderstrom, N.S., & Sun, K.J. (2007). IFRS adoption and accounting quality: a review. *European Accounting Review*, 16(4), 675-702.
- Solomons, D. (1986). *Making accounting policy. The quest for credibility in financial reporting*, New York, Oxford: Oxford University Press.
- Solomons, D. (1989). *Guidelines for Financial Reporting Standards*. A paper presented for the research board of The Institute of Chartered Accountants in England and Wales and addressed to the Accounting Standards Committee. London: The Institute of Chartered Accountants in England and Wales.
- Solomons, D. (1991a). Accounting and social change: a neutralist view. *Accounting, Organizations and Society*, 16(3), 287-295.
- Solomons, D. (1991b). A rejoinder. *Accounting, Organizations and Society*, 16(3), 311, 312.
- Sombart, W. (1924) *Der proletarische Sozialismus*, 2 volumes. Jena: Gustav Fischer-Verlag
- Speklé, R.F. (2002). Variëteit in management controlstructuren. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfsconomie*, 76(9), 409-417.
- Speklé, R.F. (2001). *Beyond Generics: a closer look at hybrid and hierarchical governance*, ERIM Ph.D. Series Research in Management 8, Erasmus Research Institute of Management, Erasmus University Rotterdam.
- Spekreijse, J.G.E. e.a. (1999). *Syllabus Financieel Management, Financieel Management 1 (werkboek)*. Faculteit Management Wetenschappen, Open Universiteit Nederland, Heerlen.
- Sprouse, R.T., & Moonitz, M. (1962). *A Tentative Set of Broad Accounting Principles for Business Enterprises*. Accounting Research Study No. 3. New York: American Institute of Certified Public Accountants.
- Sprinkle, G.B. (2003). Perspectives on experimental research in managerial accounting. *Accounting, Organizations and Society*, 28, 267-318.
- Sraffa, P. (1960). *The production of commodities by means of commodities. Prelude to a critique of economic theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Stegmüller, W. (1969). *Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie. Eine kritische Einführung*. 4de druk. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- Stegmüller, W. (1979). *Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie. Eine kritische Einführung, Band II*. 3de druk. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- Sterling, R.R. (1964). Elements of a pure accounting theory. *The Accounting Review*, 42(1), 62-73.
- Sterling, R.R. (1970a). On theory construction and verification. *The Accounting Review*, 45(3), 444-457.
- Sterling, R.R. (1970b). *Theory of the measurement of enterprise income*. Lawrence, Manhattan, Wichita, London: The University Press of Kansas.
- Stewart III, G.B. (1991). *The quest for value*. New York: Harper.
- Stolowy, H., & Breton, G. (2004). Accounts manipulation: a literature review and proposed conceptual framework. *Review of Accounting and Finance*, 3(1), 5-66.
- Storey, R.K. (1964). *The search for accounting principles. Today's problems in perspective*. Accounting Classics Series. Houston: American Accounting Association.
- Strauss, A.L., & Corbin, J.M. (1998). *Basics of qualitative research: techniques and procedures for developing grounded theory*. Thousand Oaks: Sage.
- Study Group on Business Income (1950). *Five monographs on business income*. New York: American Institute of Accountants.
- Study Group on Business Income (1952). *Changing concepts of business income*. New York: American Institute of Accountants (reprinted by Scholar Books, 1975).
- Sundem, G.L. (2007). A note on the information perspective and the conceptual framework. In R. Antle, F. Gjesdal en P.J. Liang (eds.) (2007). *Essays in accounting theory in honour of Joel S. Demski*, Springer.
- Sveiby, K-E. (1997). *The new organizational wealth: Managing and measuring knowledge based assets*. San Francisco, CA: Berrett Koehler.
- Sveiby, K-E. (1999). *The Intangible Assets Monitor*. Available at: http://www.valuebasedmanagement.net/methods_iam.html.
- Swanborn, P.G. (1981). *Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Inleiding in ontwerpstrategieën*, Amsterdam, Boom Meppel.
- Sweeney, H.W. (1936). *Stabilized accounting*. New York/London: Harper.
- Swinkels, L.A.P. (2006). Zijn pensioenregelingen gewijzigd als gevolg van de introductie van IFRS? *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 80(11), 562-570.
- Tashakkori, A., & Creswell, J. (2007). Editorial. The new era of mixed methods. *Journal of Mixed Methods Research*, 1(1), 3-7.
- Taylor, C. (1991). The dialogic self. In D.R. Hiley, J.F. Bohman en R. Shusterman (eds.), *The interpretive turn. Philosophy, science, culture*, (pp. 304-314). Nw York: Cornell University Press.
- Teddlie, C., & Tashakkori, A. (2009). *Foundations of mixed methods research. Integrating quantitative and qualitative approaches in the social and behavioural sciences*. Thousand Oaks, etc.: Sage.
- Teoh, S.H., Welch, I., & Wong, T.H. (1998a). Earnings management and the long-run market performance of initial public offerings. *The Journal of Finance*, 53(6), 1935-1947.
- Teoh, S.H., Wong, T.H., & Rao, G. (1998b). Are accruals during initial public offerings opportunistic? *Review of Accounting Studies*, 3(1/2), 175-208.
- Thompson, G. (1978). Capitalist profit calculation and inflation accounting. *Economy and Society*, 7, 395-429.
- Tinker, A.M. (1980). Towards a political economy of accounting: an empirical illustration of the Cambridge controversies. *Accounting, Organizations and Society*, 5(1), 147-160.
- Tinker, A.M. (1985). *Paper prophets. A social critique of accounting*. London, etc.: Holt, Rinehart and Winston.
- Tinker, A.M. (1986). Metaphor or reification: are radical humanists really libertarian anarchists? *Journal of Management Studies*, 23(4), 363-384.

- Tinker, A.M. (1991). The accountant as partisan. *Accounting, Organizations and Society*, 16(3), 297-310.
- Tinker, A.M. (1999). Mickey Marxism rides again! *Critical Perspectives on Accounting*, 10(5), 643-670.
- Tinker, A.M. (2002). Spectres of Marx and Braverman in the twilight of postmodernist labour process research. *Work, Employment and Society*, 16(2), 251-281.
- Tinker, A.M. (2005). The withering of criticism. A review of professional, Foucauldian, ethnographic, and epistemic studies in accounting. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 18(1), 100-135.
- Tinker, A.M., & Gray, R. (2003). Beyond a critique of pure reason. From policy to politics to praxis in environmental and social research. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 16(5), 727-761.
- Tinker, A.M., Lehman, C., & Neimark, M. (1991). Falling down the hole in the middle of the road: political quitism in corporate social reporting. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 4(2), 28-54.
- Tinker, A.M., Merino, B.D., & Neimark, M.D. (1982). The normative origins of positive theories: ideology and accounting thought. *Accounting, Organizations and Society*, 7(2), 167-200.
- Tinker, A.M., & Neimark, M. (1987). The role of annual reports in gender and class contradictions at General Motors: 1917-1976. *Accounting, Organizations and Society*, 12(1), 71-88.
- Tinker, A.M., & Neimark, M. (1988). The struggle over meaning in accounting and corporate research: a comparative evaluation of conservative and critical history. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 1(1), 55-74.
- Tinker, A.M., & Neimark, M. (1990). Displacing the corporation with deconstructionism and dialectics. In D.J. Cooper en T.M. Hopper (eds.), *Critical accounts*, (pp. 44-63). Houndsmill, Basinstoke en London: MacMillan.
- Tomkins, C., Rosenberg, D., & Colville, I. (1980). The social process of research: some reflections on developing a multi-disciplinary accounting project. *Accounting, Organizations and Society*, 5(2), 247-262.
- Tomkins, C., & Groves, R. (1983). The everyday accountant and researching his reality. *Accounting, Organizations and Society*, 8(4), 361-374.
- Tomlinson, J. (1990). Strategies and roles for calculative regimes: a review of a case study. *Accounting, Organizations and Society*, 15(3), 267-271.
- Tucker, J.W., & Zarowin, P.A. (2006). Does income smoothing improve earnings informativeness? *The Accounting Review*, 81(1), 251-270.
- Tucker, L.R., (1964). A suggested alternative formulation in the developments by Hursch, Hammond, and Hursch, and by Hammond, Hursch, and Todd. *Psychological Review*, 71(6), 528-530.
- Tversky, A., & Kahneman, D. (1974). Judgment under uncertainty. *Science*, 185, 1124-1131.
- Tweedie, D., & Whittington, G. (1984). *The debate on inflation accounting*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Tendeloo, B., & Vanstraelen, A. (2005). Earnings management under German GAAP and IFRS. *European Accounting Review*, 14(1), 155-180.
- Vander Bauwhede, H. (2003). Resultaatsturing en kapitaalmarkten. Een overzicht van de academische literatuur. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 77(5), 196-204.
- Vergauwen, P.G.M.C., & Vandemaele, S.N. (2001). Accounting in de 'nieuwe economie'. Op zoek naar een relevantere berichtgeving? *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 75(4), 124-133.
- Vergoossen, R.G.A. (1994). *Accounting changes and the use of financial statements. A study among investment analysts*. Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam.
- Vergoossen, R.G.A., & Wel, F. van der (2002). Wereldstandaard financiële verslaggeving: IFRS of US GAAP? *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 76(12), 565-573.

- Verschuren, P.J.M. (1997). Ontwerpgericht onderzoek. Een methodologische bezinning. *Bedrijfskunde*, 69(3), 82-89.
- Verschuren, P.J.M. (2002). *Dogma's en ontwikkelingen in wetenschap en methodologie*. Inaugurale rede, Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Verweij, M.J., & Wulff, R.E. (1996). Het ontwikkelen van kennis voor de praktijk. *Bedrijfskunde*, 68(2), 47-53.
- Vijge, G.W.A. (1992). *Winstbepalingsstelsels c.a.*, 6de druk. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Vlotman, F.W. (eindredactie) (1998). *Nieuwe grenzen voor de externe verslaggeving*. Discussienota voor een Ronde Tafel Conferentie, Finem Vereniging voor financieel-economisch management.
- Vollmer, H., Mennicken, A., & Preda, A. (2009). Tracking the numbers: Across accounting and finance, organizations and markets. *Accounting, Organizations and Society*, 24(5), 619-637.
- Volmer, F.G. (1988). Het HIFO (highest in, first out) winstbepalingsstelsel: tè voorzichtig? Voorzichtigheid als waarderingsgrondslag voor de winstbeapaling. *De Accountant*, 96(9, mei), 401-407, 410.
- Volmer, F.G. (1989). Voorzieningen, soliditeit en het prudence-concept, *De Accountant*, 96(1, september), 25-33.
- Volmer, F.G. (1992). Omrekening in vreemde valuta en het voorzichtigheidsprincipe (I) Een oplossing voor een dilemma?, *De Accountant*, 99(3, november), 168-174 en (II) Mogelijke oplossingen, een eigen methode, *De Accountant*, 99(4, december), 245-251.
- Volmer, F.G. (1993). Immateriële activa op de balans: droom of werkelijkheid? Het voorzichtigheidsprincipe en de goodwill, *De Accountant*, 99(11, juli/augustus), 765-770.
- Volmer, F.G., & Faas, F.A.M.J. (1997). *Externe verslaggeving nieuwe stijl*, derde druk. Boekel: InterFaas onderzoek en advies.
- Vosselman, E.G.J. (1996). De betekenis van de bedrijfskundige gevalstudie voor theorievorming. *Bedrijfskunde*, 68(2), 54-59.
- Vosselman, E.G.J. (2004). Economie voorbij. De evolutie van management accounting tot zelfstandige discipline. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 78(5), 214-222.
- Vosselman, E.G.J. (2008). Accounting, instrumentalisme en het organisatorisch samenwerkingsverband. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 82(4), 161-169.
- Vromen, J.J. (1992). Speltheorie en communicatief handelen. In M. Korthals en G. Kunneman (red.), *Het communicatieve paradigma. Mogelijkheden en beperkingen van Habermas' theorie van het communicatieve handelen* (pp. 55-75). Amsterdam: Boom Meppel.
- Walker, M. (1991). The information economics approach to financial reporting. *Accounting and Business Research*, 18(70), 170-182. Tevens opgenomen in: B.C. Williams, & B.J. Spaul (eds.) (1991). *I.T. and accounting. The impact of information technology* (pp. 32-59). London: Chapman & Hall.
- Wallace, W.A. (1991). *Accounting research methods. Do the facts speak for themselves?* Boston: Irwin, Homewood.
- Warfield, T.D., Weygandt, J.J., & Kieso, D.E. (2008). *Intermediate accounting: principles and analysis*, Hoboken NJ: John Wiley & Sons, Inc.
- Warfield, T.D., Wild, J.J., & Wild K.L. (1995). Managerial ownership, accounting choices, and informativeness of earnings. *Journal of Accounting and Economics*, 20(1), 61-91.
- Watts, R.L. (1995). Developments in positive accounting theory. Introduction. In S. Jones, C. Romano, & J. Ratnatunga (eds.). *Accounting theory. A contemporary review* (chapter 4, pp. 297-353.). Sydney, etc.: Harcourt Brace.
- Watts, R.L. (2003). Conservatism in accounting. Part I: explanations and implications, Part II: evidence and research opportunities, *Accounting Horizons*, 17(3), 207-221 en 17(4), 287-301.
- Watts, R.L., & Zimmerman, J.L. (1978). Towards a positive theory of the determination of accounting standards. *The Accounting Review*, 53(1), 112-134.
- Watts, R.L., & Zimmerman, J.L. (1979). The demand and supply of accounting theories: The market for excuses. *The Accounting Review*, 54(2), 273-305.

- Watts, R.L., & Zimmerman, J.L. (1986). *Positive accounting theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Watts, R.L., & Zimmerman, J.L. (1990). Positive accounting theory: a ten year perspective. *The Accounting Review*, 65(1), 131-156.
- Weaver, G.R., & Gioia, D.A. (1994). Paradigms lost; incommensurability vs structurationist inquiry. *Organization Studies*, 15(4), 565-590.
- West, B.P. (2003). *Professionalism and accounting rules*. London en New York: Routledge.
- Wester, F. (1995). *Strategieën voor kwalitatief onderzoek*. Bussum: Dick Coutinho.
- White, G.I., Sondhi, A.C., & Fried, D. (2003). *The analysis and use of financial statements*. Third edition. Charlottesville, VA: Association for Investment Management and Research, John Wiley & Sons.
- Whittington, G. (1983). *Inflation accounting. An introduction to the debate*. Cambridge, etc.: Cambridge University Press.
- Whittington, G. (1987). Positive Accounting Theory. A Review Article. *Accounting and Business Research*, 17(autumn), 327-336.
- Whittington, G. (1999). The FASB's conceptual framework survives a Marxist critique: a commentary on Bryer. *Critical Perspectives on Accounting*, 10(5), 671-682.
- Widdershoven, G.A.M. (1988). Inleiding. In: Th. de Boer en anderen, *Hermeneutiek. Filosofische grondslagen van mens- en cultuurwetenschappen*, (pp. 8-16). Amsterdam: Boom Meppel.
- Wielard, N. (2009). Rareteitenkabinet crisis. *De Accountant*, 2009(7/8, juli/augustus), 12-16.
- Williams, P.F. (1982). The predictive ability paradox in behavioural accounting research, *Accounting, Organizations and Society*, 7(4), 405-410.
- Williams, P.F. (1987). The legitimate concern with fairness. *Accounting, Organizations and Society*, 12(2), 169-189.
- Williams, P.F. (2006). Accounting for economic reality: whose reality, which justice? *Accounting and the Public Interest*, 6, 37-44.
- Williams, P.F., Jenkins, J.G., & Ingraham, L. (2006). The winnowing away of behavioral accounting research in the US: The process for anointing academic elites. *Accounting, Organizations and Society*, 31, 783-818.
- Williamson, O.E. (1975). *Markets and hierarchies: Analysis and antitrust implications*. New York: The Free Press.
- Williamson, O.E. (1981). The modern corporation: origins, evolution, attributes. *Journal of Economic Literature*, 19(4), 1537-1568.
- Williamson, O.E. (1985). *The economic institutions of capitalism*. New York: The Free Press.
- Willmott, H. (1990/1993). Beyond paradigmatic closure in organizational enquiry. In J. Hassard en D. Pym (eds.). *The theory and philosophy of organizations. Critical issues and new perspectives*, (pp. 44-60). London, New York: Routledge.
- Willmott, H. (1993). Breaking the paradigm mentality. *Organization Studies*, 14(5), 681-719.
- Wolk, H.I., Dodd, J.L., & Rozycki, J.J. (2007). *Accounting Theory. Conceptual issues in a political and economic environment*, 7th edition, Los Angeles, etc.: Sage.
- Wolk, H.I., Dodd, J.L., & Tearney, M.G. (2004). *Accounting Theory. Conceptual issues in a political and economic environment*, 6th edition, Mason: Thomson / Southwestern.
- Wright, P., Mukherji, A., & Kroll, M.J. (2001). A reexamination of agency theory assumptions: extensions and extrapolations. *Journal of Socio-Economics*, 30, 413-429.
- Xie, B., Davidson, W.N., & DaDalt, P.J. (2003). Earnings management and corporate governance: the role of the board and the audit committee. *Journal of Corporate Finance*, 9, 295-316.
- Ye, J. (2007a). Accounting accruals and tests of earnings management. *Working paper*. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1003101>.
- Ye, J. (2007b). Price models and the value relevance of accounting information. *Working paper*. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1003067>.

- Yin, R.K. (1989). *Case study research; design and method*. Newbury Park, (CA). London, New Delhi: Sage.
- Young, J.J. (2006). Making up users. *Accounting, Organizations and Society*, 31, 579-600.
- Young, S.M. (1996). Survey research in management accounting. In A.J. Richardson (ed.), *Research methods in accounting: issues and debates*, (chapter 3, pp. 55-68). CGA Canada, Research Foundation, Research Monograph No. 25.
- Zanden, P.M. van der (2005). De enkelvoudige en de geconsolideerde jaarrekening. Na gelukkig huwelijk, een echtscheiding. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 79 (6), 264-275.
- Zeff, S.A. (1978). The rise of "economic consequences". *Journal of Accountancy*, 146(6, December), 56-63.
- Zeff, S.A. (ed.) (1982). *The accounting postulates and principles controversy of the 1960s*. New York en London: Garland Publishing, Inc.
- Zijderveld, A.C. (1973). *De theorie van het symbolisch interactionisme*, Boom Meppel.
- Ziliak, S.T., & McCloskey, D.N. (2004). Size matters: the standard error of regressions in the American Economic Review. *Journal of Socio-Economics*, 33, 527-546.
- Zimmerman, J. (2001). Conjectures regarding empirical managerial accounting research. *Journal of Accounting and Economics*, 32(1-3), 411-427.
- Zimmerman, J.L. (1980). Positive research in accounting. In R.D. Nair en T.H. Williams. *Perspectives on Research*, Proceedings of the 1980 Beyer Consortium, University of Wisconsin, Madison.
- Zmijewski, M.E., & Hagerman, R.L. (1981). An income strategy approach to the positive theory of accounting standard setting/choice. *Journal of Accounting and Economics*, 3, 129-149.

English summary

Financial Accounting Theories: An analysis from the perspective of philosophy of science

Empirical research in financial accounting theory uses insights from other sciences. Financial accounting theory is especially influenced by other disciplines like economics, cognitive psychology and social theory. Mainstream financial accounting theory focuses on quantitative research method: in capital market-based accounting research the statistical association between accounting data and capital market data are investigated and in positive accounting theory the statistical association between accounting choices and firm-specific characteristics is investigated. Behavioral accounting research focuses on judgment and decision making by preparers and users of financial statements and auditors. In judgment and decision making research insight from cognitive psychology are used. Besides this there is behavioral accounting research that concentrates on perceptions of preparers, users and auditors of financial statement based on surveys. Although there are indications that there is a convergence between economic and behavioural approaches to financial accounting theory, the differences are large, especially as far as methods are concerned.

Another branch is normative financial accounting theory. The research question is how financial accounting should be like: how items in financial statements should be recognised, measured and presented, what additional disclosures should be made. New models for financial reporting are developed. The basic question is what these models and prescribed accounting choices can be based upon. I also count some empirical research as part of normative accounting theory, for instance when norms are derived from accounting practice.

Normative and positive theories are complementary. In order to prescribe something, you have to know how the world works, and so you need a normative theory. A normative theory needs a societal objective (e.g. more equal distribution of welfare) and an objective function (e.g. a specification of the way measurement at fair value contributes to the objective). Each accounting choice has efficiency and distributional impacts and since interests are large it is hard to come to an agreement.

In this study I conclude that normative, economic and behavioural approaches to financial accounting theory are all based on a (post)positivistic perspective, i.e. certain philosophical assumptions are implicitly used, especially that reality objectively exists, with a structure that does not change and we can derive knowledge about this reality through observation.

Many researchers in the field of financial accounting theory reject this (post)positivistic perspective (also called functionalist paradigm). They use insights from social theory to analyze the role of accounting in society; they study accounting in the contexts in which it operates. New insights are based on several social theorists gaining interpretative, critical and postmodern perspectives on society, and on accounting. Social theories from Marx, Braverman, Foucault, Derrida, Habermas, Latour, Searle, Miller and many others are used to study accounting's role in society.

The differences between (pos)positivistic perspectives on the one hand and interpretative, critical and postmodern perspectives on the other side are huge. This is mostly because researchers from different camps have different world views. Can these views be combined into a general theory or integrated of accounting?

Researchers use their own language (systems) and communication between different streams in accounting theory is sometimes hard or even impossible. That is the reason for this study. The problem statement is:

What different streams in accounting research can be distinguished, how can these streams be classified and evaluated, and is it possible to combine these streams in accounting research into a general or integrated theory of accounting research?

A general theory has a bigger scope than a more specific theory. A general theory where normative and positive approaches to accounting research are combined is developed by Mattessich (1995a, 1995b, 2002, 2009). In Mattessich's model also interpretative, critical and postmodern approaches to

accounting can find a place. It is more difficult to answer the question whether an integrated theory is possible.

In my study different streams in financial accounting research are analysed based on assumptions in the field of philosophy of science about ontology, epistemology, methodology and social philosophy. This study consists of three parts.

In **part I** (chapters 2 and 3) assumptions from philosophy of science are discussed. Kunneman (1986) uses a metaphor of the 'truth funnel': "in western societies scientific problem solving patterns function like an enormous funnel, a truth funnel. No matter what the problem at hand is, this funnel is ready to catch it in its broad opening and canalize it in such a way that a rational, scientifically responsible solution appears out of the funnel. At the same time it *transforms* the problems that it recognizes. This is because in the funnel there is a *filter* that only lets through the *objective (operationabel)* aspects of problems, while it reduces normative, expressive and ethical aspects to an irrational, unworkable surplus." Kunneman (1986) presents an alternative in Habermas' theory of rationality.

In **chapter 2** I show that recent theories in the philosophy of science question the so-called subject-objectscheme of the positivistic concept of science. The subject-objectscheme has four fundamental suppositions, that are strongly interconnected:

1. Ontology: reality is objectively present, has an unchangeable structure and exists independently of human knowing of this reality.
2. Epistemology: objective knowledge of reality can be obtained by systematic observations, that are the basis for laws and theories, that give causal explanations for all phenomena.
3. Methodology: the rules of scientific method enable an internally controlled rational learning process continuously leads to ever more adequate knowledge of nature and society.
4. Social philosophy: the internally controlled rational learning process and scientific progress are essential for progress in society, because this leads to accumulation of true knowledge and to rational solutions for any problem.

These suppositions are gradually undermined. Popper questioned the epistemological supposition that objective knowledge can be obtained by systematic observations. The ontological and methodological suppositions were declined by Kuhn and Lakatos who found that actual developments in science do not follow an internally controlled rational learning process. Feyerabend and Latour & Woolgar object to the ontological supposition. Latour and Woolgar hold that facts are social constructions. Habermas rejects all suppositions of the subject-objectscheme and proposes a broad rationality, i.e. communicative agreement on a commonly defined reality, that not only includes an objective reality, but also agreement on social norms, and agreement on expressions of individuals. In the field of social philosophy Habermas holds that there is a continuous interchange between science and society. Also in postmodern perspectives the suppositions of the subject-objectscheme are completely rejected. Reality does not exist outside 'discours' and rationality is declined because rationality itself can not be reasoned.

Conclusion of chapter 2 is that there is no general agreement on the philosophical suppositions of science. There are several perspectives that are in part mutually excluding each other. Some philosophers of science follow Kuhn and use the concept of a paradigm, claiming that there is incommensurability between paradigms.

Chapter 3 focuses on the different perspectives on research in the social sciences. I distinguish between the following perspectives:

- Positivistic perspectives
- Postpositivistic perspectives
- Interpretative perspectives, that can be subdivided further into
 - Phenomenological and hermeneutical perspectives

- Constructivistic perspectives
- Critical perspectives
- Postmodern perspectives.

Within these perspectives several positions are possible. A classification model is developed and for every perspective the suppositions in the fields of ontology, epistemology, methodology and social philosophy are outlined.

I conclude that it is not possible to reject perspectives on logical grounds: we do not have criteria for such a selection. Pluralism might offer the most fruitful approach.

Part II (chapters 4 to 8) focuses on different streams in financial accounting research.

Chapter 4 presents an overview of different streams in financial accounting theory. I describe four developments from the 1970s till now:

- more emphasis on empirical research and a rejection of normative research questions (the so-called empirical turn);
- an extension of the domain of accounting; financial accounting has developed from a measurement system (syntactical), to a description of reality in the accounts (semantical), to the interaction between financial reporting and the users of accounting numbers (pragmatical).
- accounting researchers are not concerned with accounting phenomena, but instead they are concerned with the behavior of managers, auditors and users of accounts, on a more or less aggregate level.
- the emergence of a interpretative and critical perspectives on accounting research where accounting is not considered as a neural activity, but where the role of accounting in organizations and society is investigated.

I present a model where different streams in financial accounting research are classified: normative accounting theory, economic approaches (capital market-based accounting research and positive accounting theory), behavioural approaches (human information processing and behavioural accounting research), and several interpretative, critical and postmodern approaches. The approaches are analysed further in chapters 5 to 8. My conclusion is that also in accounting there are different approaches. Riahi-Belkaoui even speaks of accounting as a multi-paradigm science.

Chapter 5 analyses normative accounting theory. The main question is where the norms for prescribing the way accounting has to be done, come from. Different approaches are distinguished:

An inductive approach: norms for financial accounting are derived from practices. Good practices, or generally accepted accounting practices determine (in part) what the norms will be and good of generally accepted practices may be codified.

- A deductive approach: norms are based on accounting theory. Norms are derived of accounting postulates and principles, that are supposed to be self-evident.
- A deductive approach based on a conceptual framework (theory). In this approach objectives of financial reporting are used to derive norms. Most common objective 'decision-usefulness', i.e. the objective is to provide useful information for economic decision by investors and creditors (although it is possible to extend the group of users).
- A political approach based on consensus. Financial reporting standards by standard-setting bodies come into being in a 'due process'; all interested parties have an opportunity to write comment letters that are taking into account by the standard setting body.
- A political approach based on power. The 'due process' might get out of hand if powerful parties dominate the due process. Although it is still maintained that information needs of users are the primary basis for financial reporting standards, users are hardly involved¹.

These approaches cannot be strictly separated. History has shown that purely deductive approaches nor purely inductive approaches work well. A political approach based on consensus or power can lead to

¹ The vast majority of comment letters to the IASB comes from preparers of financial statements, accounting organizations and other standard setters. On the other hand IOSCO is a powerful player.

financial reporting standards that are not consistent. Accounting choices have economic consequences and have efficiency and distributional effects and for this reason a lot of lobbying behaviour takes place.

Normative accounting researchers develop new financial reporting models, new measurement methods for non-financial performance indicators, and present proposals for recognition and presentation of intangible assets (that some see as one of the main shortcomings of financial reporting models). Also studies about the foundations of financial reporting are published, e.g. about the objective(s) of financial reporting, the decision usefulness basis, the reporting entity, the scope of the conceptual framework, the asset-liability view, the role of intellectual capital et cetera.

I also count some forms of empirical research to normative accounting theory, i.e. empirical research where norms are derived from (theory and/or) practice and empirical research on compliance. Also accounting analysis of financial reports and empirical research on the use of earnings management (looking for 'red flags') is in my definition part of normative accounting research.

Chapter 6 deals with economic approaches to financial accounting research. Foundations of economic approaches are rooted in neo-classical economics. In due course the unrealistic assumptions of research in the 1980s and 1970s were abandoned, i.e. assumptions that the decision-maker has full and perfect information, that information is available free, that there is only one decision-maker who makes rational economic decisions.

Capital market-based accounting research investigates the empirical relation between particular accounting numbers and stock market values (or changes in values). One of the assumption is that economic subjects react rationally: not the actual behaviour of preparers and users of financial statements is investigated, but proxies that are derived of actual behaviour, namely aggregated behaviour of market participants, that is expressed in capital market data, like share prices, share returns, liquidity, bid-ask spreads. There are two perspectives on decision-usefulness. From the information perspective on decision usefulness of information a share price reaction is expected on the issuance of new information. Information is useful if it leads investors to change their beliefs and actions, resulting in trading volumes and prices in capital markets (Scott, 2009). Studies investigate the association between unexpected accounting information (e.g. unexpected earnings) and unexpected returns (mostly called abnormal returns). Typically a market model is used to separate market-wide and firm-specific returns and mostly the event study methodology is used.

The measurement perspective on decision usefulness implies greater usage of fair values in financial statements proper, leading to a larger role for the financial statement proper to assist investors in predicting the firm's fundamental value, that is the value the firm's shares would have if all relevant information would be available to the public (Scott, 2009). Security markets may not be as efficient as originally believed (under the information perspective). The reliance on efficient markets to justify historical cost-based financial statements supplemented by much disclosures (full disclosure), which underlies the information perspective, is threatened (Scott, 2009). Studies investigated the value relevance of financial statement information, the association between financial statement information and share returns and prices. The research question is how well accounting information captures information that is relevant to investors. This research views market prices and returns as leading accounting earnings: "prices lead earnings". Share prices are seen as benchmark measures of firm value (per share), while share returns represent a benchmark measure of firm performance (per share) (Deegan and Unerman, 2006).

Positive accounting theory tries to explain and predict accounting choices by management. Accounting choices are analysed on an aggregate level and firm or country specific characteristics are seen as explanations. Positive accounting theory is based on individual behaviour (or firm behaviour) and is based on several underlying theories, like agency theory, contracting theory, and transaction costs economics, where mostly rational economic behaviour is assumed. Next to hypotheses where opportunistic behaviour is assumed, there are also hypotheses based on efficient behaviour, and management is acting in the interest of the firm.

An information economics approach, which is based on agency theory, studies why individuals (or entities) make choices from a set of available alternatives based on economic motives, assuming rational individuals (or entities) maximizing their utility. The analytical, game-theoretic models are highly abstract and are not empirical. Nevertheless these models can gain valuable insights.

I conclude that economic approaches continue to believe in the efficient operation of markets and other coordination mechanisms. Although the assumptions of neoclassical theory are relaxed, we see that only one scientific method is recognized. Market-based accounting research is searching for associations between financial reporting information (mostly numbers) and capital-market information (mostly numbers), e.g. the association between earnings and returns. Positive accounting theory is searching for associations between accounting choices (in the broadest sense) and firm or country specific characteristics, in trying to explain and predict this behaviour. Statistical techniques play an important role in economic approaches. Economic approaches are dominant in top accounting journals.

In **chapter 7** the emphasis is on behavioural approaches to accounting: human information processing and behavioural accounting research. Within these approaches some form of bounded rationality is assumed and research focuses on the way preparers and users of financial reporting information, and auditors make their judgments and decision, of on perceptions of (groups of) individuals or organisations. Especially judgment and decision making research deals with the question how individuals or organisations actually produce, use and process information; the research is aimed at improving decision making behaviour. Insights from cognitive psychology and sociology are used. Dominant research methods are experimental research, field research and survey research. Experimental research has become popular, especially since there is much focus on validity of research. I also sense some tendencies for convergence to archival research in economic approaches. Archival research uses secondary sources, like databases

Interpretative, critical and postmodern approaches to accounting theory and research are very divers. However they have one thing in common, i.e. rejection of the functionalist paradigm of the (post)positivistic perspectives. All these approaches are analysed in **chapter 8**. Especially the idea that social reality is out there, waiting for us to be discovered, is rejected. Instead mostly these approaches assume that social reality is constructed. However this does not necessarily mean that that social reality is not real. Many constructivist researchers maintain that social reality (though constructed by humans) is just as real as physical reality.

Focus on social theory has lead to a complete different way of looking at accounting: accounting is no longer seen as an instrument for neutral (factual) presentation of economic activities, but as a 'social and institutional practice' (Hopwood and Miller, 1994). Accounting is seen as a set of practices, aimed at influencing people, processes and organizations to reach objectives. These accounting activities influence social reality and at the same time social reality influences accounting practices, or: accounting is socially constructed and socially constructing". Common to the different approaches is also that accounting processes and practices, and the accounting profession, are seen in their historical, organizational, social and political context. Critical accounting is different from interpretative approaches because of an active political agenda.

One of the main topics is criticism on the assumptions of mainstream accounting research. Hines (1989) proposes a 'major reconceptualisation' of the fundamental assumptions that are used in mainstream accounting research. I devoted some space to the ontological and epistemological suppositions that are used in the joint conceptual framework project of the International Accounting Standards Board and the Financial Accounting Standards Board, especially the concept of 'representational faithfulness'. Many interpretative and critical research focus on societal aspects of accounting and accountability. In chapter 8 I give examples of researches from different perspectives. Interest in social theory has stimulated several research programmes where accounting researchers feel inspired by social theorists like Marx and Braverman, Habermas, Foucault, Latour, Derrida, Callon and

Searle. These analysis offer interesting insights, but diversity is large. The main thing that binds them is their rejection of the functionalist paradigm (of the approaches in chapters 5 to 7).

In **chapters 5 to 8** one research question was used as illustration for the different research approaches in accounting. This research question is: how are researchers investigate the phenomenon of 'earnings management' (in the broad sense of the word).

In **part III (chapter 9)** I first recapitalized the presumptions (ontology, epistemology, methodology and social philosophy) of the different streams in accounting. See table 9.1 in chapter 9.

I conclude that normative, economic and behavioural approaches (**chapters 5 to 7**) use a (post)positivistic perspective, mainly because they have the same view on ontology and epistemology, i.e. there is an objective reality independent of our knowledge of this reality and objective knowledge can be obtained through systematic observations. Economic and behavioural approaches are often searching for laws and theories that can causally explain empirical phenomena. Normative approaches tend to prescribe, but have the same ontological and epistemological suppositions. It is assumed that there can be a factual description of reality and that it is possible to search for explanations. Normative, economic and behavioural approaches differ substantially however concerning methodology, i.e. methods used, research style and assumptions about human nature).

I conclude that financial accounting theory is very diverse. The gap between (pos)positivistic perspectives on the one hand and interpretative, critical and postmodern perspectives on the other hand is huge. It seems difficult to construct an integrated theory of accounting research, especially since there are contrary ontological and epistemological suppositions. Postmodern approaches offer no possibility for integration with other perspectives within one research design. Also labour process theory and political economy of accounting offer little possibilities. The criteria on which perspectives are distinguished should not be seen however as oppositions (dualism) but as a continuum. So it must be possible to take a position in between.

In an integrated theory quantitative and qualitative approaches are integrated into one research design. This is called 'mixed methods research' or 'triangulation'. Mixed methods research can deal with the integration of methods, methodologies/theories and/or paradigms. Integration of methods and methodologies/theories is possible and desirable. In accounting literature there are some attempts to integrate different paradigms into one research design. Two studies (Kakkuri-Knuutila et al., 2008a and Modell, 2009) present a framework based on a 'naturalistic' philosophy respectively 'critical realism'. Attempts to integrate different streams of research are valuable to avoid further fragmentation of research, to connect theory and practice and to let insights from other perspectives (interpretative, critical and postmodern) enrich scientific debate.

Curriculum vitae

Chris Knoops (1951) studeerde economie aan de Katholieke Hogeschool Tilburg (thans Universiteit van Tilburg), waar hij in 1979 zijn doctoraal haalde. Gedurende zijn studie in Tilburg was hij student-assistent filosofie. Hier ontstond zijn belangstelling voor wetenschapsfilosofische vragen. Hij volgde verschillende werkcolleges filosofie. Van augustus 1977 tot en met augustus 1980 was hij docent economie en handelswetenschappen aan de Katholieke Scholengemeenschap Etten-Leur. Van augustus 1980 tot en met augustus 1982 was hij wetenschappelijk medewerker bij de vakgroep Kosten, Waarde en Winst aan de Katholieke Hogeschool Tilburg. Per september 1982 verruilde hij deze functie voor een aanstelling als wetenschappelijk medewerker, later universitair docent, bij de Erasmus Universiteit Rotterdam. De eerste jaren van zijn aanstelling aan de Erasmus Universiteit Rotterdam was hij voornamelijk betrokken bij het onderwijs in de bedrijfseconomie in de propaedeuse. Daarna verzorgde hij cursussen in verschillende fasen van de opleiding op het gebied van financiële verslaggeving. Thans is Chris assistant professor Financial Accounting Theory aan de Erasmus School of Economics van deze universiteit. Hij verzorgt het master seminar Advanced Financial Accounting en begeleidt master theses.

Publicaties van Chris liggen op het terrein van de financiële verslaggeving: verschillende artikelen in het Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie en verschillende artikelen in de boekenreeks "Het jaar verslagen". Hij maakt ook deel uit van de redactieraad van deze boekenreeks.

Zijn onderzoeksbelangstelling ligt op het terrein van de financial accounting theory. Daar gaat ook dit proefschrift over. Het is bijna een levenswerk geworden. Zijn eerste publicatie over dit onderwerp was een paper voor de European Accounting Association in 1988. Maar hij verwacht dat er nog vele zullen volgen.

Chris was ruim 10 jaar (tot 1 januari 2003) lid van de gebruikersdelegatie van de Raad voor de Jaarverslaggeving, een regelgevende instantie die Richtlijnen uitvaardigt voor de financiële verslaggeving van ondernemingen en andere organisatievormen. Hij maakte deel uit van verschillende werkgroepen binnen de Raad voor de Jaarverslaggeving

Vanaf september 2001 tot heden is Chris hoofdredacteur en lid van de kernredactie van het Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie.

Verslaggevingstheorieën: Een wetenschapsfilosofische analyse

Het doel van dit proefschrift is aan te tonen wat de belangrijkste uitgangspunten zijn van onderzoek in verschillende verslaggevingstheorieën: normatieve, economische en gedragsmatige perspectieven enerzijds en interpretatieve, kritische en postmodernistische perspectieven anderzijds. Vervolgens wordt onderzocht of een geïntegreerde theorie mogelijk is, dat wil zeggen een theorie waarin kwantitatieve en kwalitatieve benaderingen worden geïntegreerd.

Chris knoops
Erasmus University Rotterdam
Erasmus School of Economics
© 2010

